University of Illinois Library
Urbana Ill.

CENTRAAL VERSLAG

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY
17 1917

DER

ARBEIDSINSPECTIE

IN HET

KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

OVER 1915.

UITGEGEVEN DOOR HET DEPARTEMENT VAN LANDBOUW
NIJVERHEID EN HANDEL.

ARNHEM
NAAMLOOZE VENNOOTSCHAP
BOEK- COURANT- EN STEENDRUKKERIJ V/H G. J. THIEME
1916.

THE UNIVERSITY
OF ILLINOIS
LIBRARY

331.8
N 382c
1915

~~ECONOMICS
SEMINAR~~

CENTRAAL VERSLAG DER ARBEIDSINSPECTIE.

CENTRAAL VERSLAG

DER

ARBEIDSINSPECTIE

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY

IN HET DEC 1 1917

KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

LIBRARY
UNIVERSITY OF ILLINOIS
URBANA

OVER 1915.

UITGEGEVEN DOOR HET DEPARTEMENT VAN LANDBOUW,
NIJVERHEID EN HANDEL.

N. V. BOEK-, COURANT- EN STEENDRUKKERIJ V/H. G. J. THIEME, ARNHEM.

331.8
N382c
1915

’S-GRAVENHAGE, December 1916.

Ingevolge het voorschrift, vervat in de 5de alinea van art. 8 van het Koninklijk Besluit van 10 Augustus 1909 (*Staatsblad* 219), heb ik de eer Uwer Excellentie hierbij aan te bieden een verslag van de werkzaamheden van den dienst der Arbeidsinspectie over het jaar 1915.

Ofschoon ook thans deze bundel later verschijnt dan wenschelijk kan geacht worden, is het toch — zij het ook met groote inspanning, in verband met de vele werkzaamheden, voortvloeiende uit de tijdsomstandigheden — gelukt, dezen te voltooien in het jaar, volgende op dat, waarop het verslag betrekking heeft.

Het scheen den ondergeteekende gewenscht in het Centraal Verslag, dat de werkzaamheden der Arbeidsinspectie boekstaaft in het 25ste jaar na de instelling van dezen dienst, een in retrospectieven zin bewerkt voorwoord te wijden aan dit feit.

Zijn in de verslagen van 1913 en 1914 in dit opzicht geen mededeelingen te vinden, thans is weder, in aansluiting aan het vroeger te dien opzichte vermelde, een hoofdstuk gewijd aan fabrieksinstellingen in het belang der werklieden. Als vervolg op hoofdstuk XIV van het Centraal Verslag over 1911 wordt toch in hoofdstuk XVIII opnieuw een overzicht gegeven van de instellingen van onderwijs, door werkgevers beheerd of gesteund ten behoeve hunner werklieden. In het bijzonder is thans de nadruk gelegd op het onderwijs in koken en vrouwelijke handwerken, dat in den laatsten tijd in sommige deelen des lands, dank zij den krachtigen steun der Arbeidsinspectie, tot groote ontwikkeling is gekomen.

In aansluiting aan hoofdstuk XVIII van het Centraal Verslag over 1914, vindt men ook in dit verslag een beknopt overzicht van de bijzondere werkzaamheden, door de ambtenaren van den dienst verricht, in verband met de mobilisatie.

Een afzonderlijk hoofdstuk (XX) geeft een uitvoerig beeld van den stand der industrie onder den invloed der tijdsomstandigheden. Zooveel mogelijk zijn cijfers verzameld omtrent het aantal personen, die in elken bedrijfstak werkzaam zijn. Deze cijfers komen eenigermate in de plaats van die staten, welke in vorige verslagen een beeld gaven van het aantal arbeiders in de verschillende inrichtingen en die ditmaal moesten worden weggelaten. Bij het betreffende hoofdstuk zijn drie uitvoerige overzichten der nijverheid, volgens gegevens der Arbeidsinspectie, gevoegd, die als bijlage bij de in 1915 door Uwe Excellentie aan de Staten-Generaal overgelegde economische nota’s gevoegd waren.

De Directeur-Generaal van den Arbeid,
H. A. VAN IJSSELSTEYN.

387239

Aan Zijne Excellentie
den Minister van Landbouw, Nijverheid
en Handel.

Digitized by the Internet Archive
in 2021 with funding from
University of Illinois Urbana-Champaign

https://archive.org/details/centraalverslagd1915neth

INHOUDSOPGAVE.

Bladz.

Voorwoord met overzicht van het personeel der Arbeidsinspectie in het tijdvak 1 Jan. 1890—1 Nov. 1916. XXXVII

HOOFDSTUK I.

INLEIDING EN WIJZIGING DER WETTELIJKE BEPALINGEN.

Invloed der oorlogscrisis op de samenstelling van het verslag . . 1

Totstandkoming herziening Veiligheidswet 1

Vermelding der voornaamste wijzigingen in de Veiligsheidswet . 1

Herziening Veiligheidsbesluit 1913. 1

Ontbinding der commissie, ingesteld naar aanleiding van de invoering der bepalingen ten aanzien van de bewaring van vluchtige vloeistoffen 2

Maximum arbeidsduur in het steenhouwersbedrijf, sedert 1 Maart 1915 2

HOOFDSTUK II.

SAMENSTELLING VAN HET PERSONEEL.

Personeel, werkzaam in den Centralen Dienst der Arbeidsinspectie 3

Personeel, werkzaam in de districten der Arbeidsinspectie . . . 4

Uitbreiding van het personeel 6

Mutaties van het personeel, werkzaam in het 1ste district . . . 7

Mutaties van het personeel, werkzaam in het 2de en 3de district. 7

Mutaties van het personeel, werkzaam in het 4de, 5de, 6de, 7de, 8ste en 9de district 8

Opgave van personen, die buiten het corps van ambtenaren staande, werkzaamheden ten dienste van de Arbeidsinspectie hebben verricht 8

Geneeskundigen, aangewezen voor het verrichten van keuringen van het vrouwelijk personeel in de aardewerkfabrieken, de steenfabrieken en de haringspeterijen 8

Bladz.

Geneeskundigen, aangewezen voor het verrichten van keuringen van beschermd personeel in de handvlasserijen en touwslagerijen 9

Geneeskundigen, aangewezen voor het verrichten van keuringen, ingevolge de Steenhouwerswet 9

Geneeskundigen, aangewezen voor het verrichten van keuringen van beschermd personeel in drukkerijen en zetterijen 10

Enquêteurs naar de toestanden bij de gedwongen winkelnering 11

Personeel, werkzaam gesteld ter voorbereiding der maximumprijzenregeling voor den verkoop van turf 11

Onderzoek naar den arbeid van vrouwen en meisjes in magazijnen en winkels en naar de arbeidsvoorwaarden van kantoorbedienden 11

Onderzoek naar de werktijden van koffiehuis- en hôtelbedienden 11

Onderzoek naar de toestanden in het havenbedrijf 11

HOOFDSTUK III.

ALGEMEEN OVERZICHT DER WERKZAAMHEDEN.

Vergaderingen met de districtshoofden . . , ... 12

Andere vergaderingen 12

Bijzondere opdrachten 12

Werkzaamheden in verband met de crisis. (Zie Hoofdstuk XIX) . 12

Commissie tot het voeren van onderhandelingen over het erfpachtscontract tusschen den Staat der Nederlanden en de Kon. Maatschappij „de Schelde" te Vlissingen 12

Commissie tot het afnemen van een examen aan hen, die voor een benoeming tot opzichter van den Arbeid in aanmerking wenschen te komen 12

Contrôle op het vervaardigen van militaire equipementstukken ten behoeve van het departement van Koloniën 13

Uitreiking van medailles namens het bestuur van het Carnegie Heldenfonds 13

Toezicht op de naleving der arbeidsvoorwaarden van de postiljons 13

Dienstreizen, ondernomen door het hoofd 7de district 13

Medewerking, verleend bij de samenstelling van een adresboek van de Nederlandsche Nijverheid 13

Opdrachten, verstrekt aan den Medisch-Adviseur en den Electrotechnisch Ingenieur 13

Uitgegeven Publicaties.

Verslag over het Haventoezicht, uitgeoefend in 1914 14

Rapport over de Handvlasserij in Friesland 14

Rapport over den arbeid van vrouwen en meisjes in het winkelbedrijf . . . 14

Bladz.

Werkzaamheden tot handhaving der Arbeidswet, der Veiligheidswet en der Steenhouwerswet 14

Invloed der tijdsomstandigheden op het inspectiebezoek 14

Medewerking van de Gemeentepolitie, Rijksveldwacht en Marechaussée 14

Invloed der tijdsomstandigheden op de medewerking der politie . 14

Mededeelingen omtrent de medewerking van Gemeente- en Rijkspolitie in het 2de district 14

Idem in het 5de en 7de district. 15

Overzicht van de rechtspraak, opgemaakte processen-verbaal door de Arbeidsinspectie, de Rijks- en Gemeentepolitie wegens overtreding der bepalingen der Arbeids-, Veiligheids- en Steenhouwerswet 16

Medewerking van andere zijde 18

Mededeelingen omtrent ondervonden medewerking 18

Ingekomen klachten 18

Staat der klachten, gerangschikt naar de aanbrengers 18

Idem gerangschikt naar het onderwerp 19

Uitslag van de behandeling der klachten 24

Werkzaamheden van den Electrotechnisch Ingenieur 24

Overzicht van het aantal aan electrische installaties gebrachte bezoeken, gerangschikt naar de bedrijfsgroepen 24

Idem, gerangschikt naar de districten 25

Werkzaamheden, ten behoeve van de electrische installaties in de vluchtoorden Nunspeet, Ede en Uden, en in de legerplaatsen bij de „Harskamp” en te Millingen. (Zie Hoofdstuk XVII) . . 25

Werkzaamheden in verband met de bepalingen der Hinderwet. 25

Overzicht van het aantal sedert 1908 verleende Hinderwetvergunningen 26

Invloed van den oorlogstoestand op het aantal verleende Hinderwetvergunningen 26

Vermelding van de belangrijkste aangevraagde vergunningen tot oprichting of uitbreiding van fabrieken of werkplaatsen, in de verschillende districten . . . . 26—31

Oprichten of uitbreiden van inrichtingen, vóórdat daarvoor vergunning is aangevraagd 31

Opmerking, dat er gemeentebesturen zijn, die de Hinderwetaanvragen niet behandelen, als bij de Hinderwet voorgeschreven . 32

Inleveren van teekeningen, die onvoldoende zijn voor de beoordeeling der aanvrage 32

Bladz.
Afwijking van de stukken, overgelegd bij de aanvrage 32
Het geven van advies bij het ontwerpen van aan Hinderwetvergunningen te verbinden voorwaarden 32
Aantal door den Directeur-Generaal gegeven adviezen inzake bij de Kroon aanhangig gemaakte beroepen 33
Werkzaamheden in verband met de bepalingen der Ongevallenwet en der Beroepswet 33
Opgave voor elk district van het aantal opmerkingen van Agenten der Rijksverzekeringsbank, geldende bedrijven, niet vallende onder het toezicht der Arbeidsinspectie 33
Overzicht van het aantal opmerkingen over gevaar door Agenten der Rijksverzekeringsbank 34
Medewerking der ambtenaren der Arbeidsinspectie bij de rechtspraak in beroepsaangelegenheden 34
Oorzaak van het grooter aantal ingestelde beroepen in 1915 . . 34
Werkzaamheden in verband met de Caissonwet 34
Mededeeling van den directeur der gemeentewerken te Rotterdam hoelang en met hoeveel arbeiders er met een duikerklok werd gewerkt 34
Aantal gekeurde personen 34
Werkzaamheden in verband met de Phosphorluciferswet . . . 35
Verbandcursussen 35
Bemoeiïngen der Arbeidsinspectie met de verschillende cursussen. 35

HOOFDSTUK IV.

NALEVING DER ARBEIDSWET.

Artikel 1, Art. 2, 1ste lid 36
Tekst van bovengenoemde artikelen 36
Kinderarbeid ten behoeve van het zouten en conserveeren van groenten 36
Staat, aangevende het aantal leerlingen te Sappemeer, dat „landbouwverlof” kreeg. 37
Medewerking van den Kantonrechter te Zuidbroek, inzake het tegengaan van Kinderarbeid in met land- en tuinbouw verband houdende bedrijven. (Zie Hoofdstuk VIII.) 37
Artikel 4 37
Tekst van het artikel 37
Tekst van het met art. 4 samenhangende art. 22, 4de lid . . . 37

Bladz.

Ontbreken van de vereischte verklaring van het schoolhoofd, geconstateerd in het 9de district 38

Gebrek aan medewerking van schoolhoofden te Amsterdam . . . 38

Opmerking, dat de waarschuwing, op de achterzijde der arbeidskaarten gedrukt, onduidelijk is gesteld 38

Waarschuwing, betreffende verboden Kinderarbeid, aan hoofden van groote bedrijven rondgezonden door het hoofd van het 4de district 38

Staatje, aangevende het aantal door Arbeidsinspectie, Gemeentepolitie, Rijksveldwacht en Marechaussee opgemaakte processen-verbaal wegens overtreding van art. 4, in de verschillende districten 39

Aantal processen-verbaal, opgemaakt wegens loopwerk 39

Arbeid van 12-jarige kinderen in fabrieken en werkplaatsen, (Zie Staat 6) 39

Toename van de werkzaamheid van 12-jarige kinderen 39

Vergelijkend overzicht van het aantal afgegeven arbeidskaarten voor 12- en 13-jarigen op ult°. December 1912 t/m. 1915. . . 40

Veranderingen in het aantal werkzame 12-jarigen in de verschillende provinciën. 40

Artikel 5 41

Tekst van het artikel 41

Naleving van het verbod voor jeugdige personen om tusschen 9 u. n.m. en 5 u. v.m. op den publieken weg of in voor het publiek toegankelijke gebouwen, voorwerpen te verkoopen of te koop aan te bieden 41

Het verrichten van kruiwerk in de veenderijen 41

Verboden loopwerk tusschen 9 u. n.m. en 7 u. v.m. voor kinderen beneden 14 jaar 41

Arbeid voor jeugdige personen op niet of onvoldoend beschutte steigers, stellingen, gaanderijen, e. d. 42

Jeugdige personen aangetroffen als machinist of stoker bij krachtwerktuigen en bij stoomketels, zonder behoorlijk toezicht . . . 42

Arbeid voor jeugdige personen in windmolens, zonder toezicht . 42

Verbod van arbeid van vrouwen en meisjes met loshangend haar 42

Werkzaamheden aan in beweging zijnde werktuigen, welke door het districtshoofd als gevaarlijk zijn aangewezen 42

Mededeeling omtrent het reinigen en smeren van werktuigen in de textiel-industrie 43

Bladz.

Werkzaamheden aan of bij onvoldoend beveiligde krachtwerktuigen, drijfwerk en werktuigen, op gaanderijen, bordessen, e. d., bij vloer- en wandopeningen, liften, op ladders, bij kuipen en bakken. (Zie Staat *4a*) 43

Onbeschutte vleeschwolven (gehaktmachines) in slagerswinkels. 43

Niet gebruikte beveiliging van zeepstempelpersen 44

Defecte beveiliging van een degelpers 44

Het voorkomen van oogverwondingen in laboratoria van zuivelfabrieken 44

Voorschriften gegeven tot het dragen van een bril van gekleurd glas ter beschutting tegen het felle licht in een plaatwellerij en metalenpijpenfabriek 44

Luchtverversching onder vermijding van hinderlijken tocht . . . 45

Het beletten of tegengaan van het ontstaan of de verspreiding van schadelijke of hinderlijke gassen of dampen of van stof. . 45

Maatregelen ter bestrijding van de hooge temperatuur 45

Arbeid van vrouwen en meisjes bij hooge temperatuur in een fabriek van gasgloeilichtkousjes 45

Bemoeiingen inzake verwarming der werklokalen 46

Dakbeschieting geëischt. 46

Het aanbrengen van planken of houten roosters geeischt. . . . 46

Mededeelingen betreffende privaten 46

Idem betreffende de zindelijkheid der werklokalen. . . 46

Idem betreffende de dagverlichting 46

Arbeid bij kunstlicht tusschen 9 u. v.m. en 3 u. n.m. 46

Naleving der bepalingen, betreffende de vrije luchtruimte der werklokalen 47

Overzicht van de resultaten der bemoeiingen inzake voldoende vrije luchtruimte, in het 1ste, 2de, 3de en 8ste district. . . . 47

Mededeelingen betreffende giftbedrijven 47

Idem betreffende loodbedrijven. 47

De bepaling omtrent verplichte keuring van jeugdige personen is vrij wel ingeburgerd 47

Het dragen van overkleeren 48

Het schrobben der vloeren 48

Naleving van de bepalingen betreffende de lokalen, waarin sigaren worden gemaakt of tabak in drogen toestand wordt bewerkt . 48

Onvoldoende vrije luchtruimte, geconstateerd bij thuiswerkende sigarenmakers 48

Geneeskundig onderzoek van beschermd personeel, werkzaam in de handvlasserijen. (Zie Hoofdstuk XI) 48

Bladz.

Resultaten van het onderzoek naar de toestanden in de vlasserijen in Zeeuwsch-Vlaanderen. (Zie Hoofdstuk XV) 48

Onderzoek naar den lichamelijken toestand van de in de Overijselsche textielindustrie werkzame jeugdige personen. (Zie Hoofdstuk XI) 48

Mededeelingen omtrent opnamen van temperatuur en vochtigheidsgraad in de textielindustrie 48

Staat, aangevende de gemeten temperatuur in de spinzalen 50

Staat, aangevende de verhouding tusschen binnen- en buitentemperatuur . . . 51

Staat, aangevende de relatieve vochtigheid 52

Staat, aangevende de temperatuur op den vochtigen thermometer 53

Naleving der bepalingen betreffende steen- en pannenbakkerijen . 54

Artikel 6 54

Tekst van het artikel 54

Naleving van de bepalingen betreffende arbeidstijd en arbeidsduur 55

Staatje, vermeldende het aantal opgemaakte processenverbaal wegens overtreding van de bepaling betreffende arbeidsduur en begin en einde van den arbeidsdag 56

Nachtarbeid door jeugdige personen 57

Naleving van de bepaling, krachtens welke beschermde personen in fabrieken en werkplaatsen werkzaam, daarbuiten geen arbeid mogen verrichten op uren, dat zulks in de fabriek verboden is. 58

Naleving van de bepalingen, betreffende winkels, die tevens fabriek of werkplaats zijn 59

Aantal beschermde personen in Overijsel, waarvoor een arbeidsregeling van 10 uur met 1 Januari 1915 werd ingevoerd . . . 59

Staat, gevende een overzicht van de bedrijven in het 8ste district (Overijsel), waarin vóór 1 Jan. 1915 door beschermde personen meer dan 10 uur per dag werd gewerkt en waarin thans de werktijd tot 10 uur is teruggebracht . . . . 60—62

Mededeelingen betreffende den vrijen Zaterdagmiddag 62

Vergunningen tot overwerk 62

Overzicht van het aantal verleende overwerkvergunningen in de verschillende districten 63

Bespreking van de verleende overwerkvergunningen 63

Overwerkvergunningen voor langer dan 6 dagen 65

Aantal van deze vergunningen, verleend in het 1ste en 2de district 65

Idem in het 3de district 66

Idem in het 4de, 5de en 7de district. 67

Idem in het 8ste district 68

Bladz.

Machtigingen tot overwerk zonder voorafgaande vergunning . . 68

Artikel 7 69

Tekst van het artikel 69

Aantal processen-verbaal, wegens overtreding van dit artikel, in de verschillende districten opgemaakt 70

Mededeeling omtrent het gebruik maken van de bevoegdheid der districtshoofden tot het voorschrijven van *extra rusttijden* . . . 71

Afwijkingen van het bepaalde omtrent de middagrust. 71

Overzicht van de door den Minister, ingevolge 7de lid verleende vergunningen tot afwijking van de rusttijdbepalingen . . 73—76

Artikel 8 76

Tekst van het artikel 76

Aantal opgemaakte processen-verbaal wegens arbeid op Zondag . 77

Artikel 9 77

Tekst van het artikel 77

Artikel 10 77

Tekst van het artikel 77

Overtreding van dit artikel geconstateerd in het 9de district . . 77

Artikel 11 78

Tekst van het artikel 78

Bemoeiing der arbeidsinspectie, naar aanleiding van een klacht, dat jeugdige werklieden 's avond niet op tijd op school kwamen 78

Artikel 12 78

Tekst van het artikel 78

Aantal processen-verbaal, opgemaakt wegens overtreding van art. 12, in de verschillende districten 79

Artikel 13 79

Tekst van het artikel 79

Opmerking, dat de arbeidslijsten door de werkgevers dikwijls foutief of onvoldoende worden ingevuld 81

Bij verhuizing wordt gewoonlijk verzuimd een afschrift van een nieuwe lijst in te zenden, waardoor de betreffende werkplaatsen voor een tijd aan de contrôle kunnen ontsnappen 81

Artikel 19, 1ste lid 82

Tekst van het artikel 82

Moeilijkheden, ondervonden bij het inwinnen van de noodige inlichtingen in het 2de en 4de district 82

Bladz.

Buitenwerkingstelling van de Arbeidswet op grond van art. 12 der wet op den staat van oorlog en beleg. (Wet van 23 Mei 1899, Stbld. 128) 82

Buitenwerkingstelling der arbeidswet voor passementfabrieken te Breda . . . 82

Idem voor een wasscherij en een cichoreifabriek 82

Idem voor een wolwasscherij 82

Idem voor wollenstoffenfabrieken te Tilburg. 83

Idem voor 3 textielfabrieken in Enschedé en Lonneker. 83

HOOFDSTUK V.

NALEVING DER VEILIGHEIDSWET.

Algemeene opmerkingen 84

Artikel 2 tot en met 5 84

Bespreking der bouwplannen voor oprichting of uitbreiding van fabrieken en werkplaatsen met het districtshoofd 84

Artikel 6 en 7.

Tabel, gevende een overzicht voor de laatste 6 jaren van het aantal krachtens het Veiligheidsbesluit 1913 gegeven voorschriften en aanwijzingen 85

Vrije luchtruimte 85

Onvoldoende vrije luchtruimte, voornamelijk geconstateerd in sigarenfabrieken, confectie-ateliers en bakkerijen 85

Luchtverversching 86

Tekst van art. 7 van het veiligheidsbesluit 1913. 86

Verbeteringen geëischt, op grond van dit artikel 87

Verlichting 87

Algemeene opmerkingen over verlichting der werklokalen . . . 87

Bemoeiingen der Arbeidsinspectie inzake verlichting 88

Het voorkomen van brand 89

Naleving der nieuwe voorschriften voor benzineberging 89

Voorschriften door de Arbeidsinspectie gegeven ter voorkoming van brand. 89

Vermelding van fabrieksbranden 89

Het voorkomen van ongevallen bij brand 90

Noodzakelijke verbeteringen van de uitgangen bij brand voorgeschreven in de verschillende districten. 91

Vermelding van een aanbevelingswaardige constructie met het oog op het voorkomen van brand, op aandrang van de Arbeidsinspectie te Arnhem, toegepast 93

Bladz.

Kleedkamers, Kleederbergplaatsen en Schaftlokalen 93
Mededeelingen betreffende kleedkamers en schaftlokalen . . . 94
Kleedkamer en schaftlokaal geeischt op het gemeente-abattoir te Rotterdam 94

Privaten 95
Vermelding van de aanmerkingen op privaten gemaakt. . . . 95

Zindelijkheid 95
Opmerkingen over de zindelijkheid der werklokalen 95
Proefnemingen in het 2de district met de zgn. kalkspuit voor het witten van groote oppervlakken 96
Mededeelingen omtrent wasch- en badgelegenheden 96

Het bevorderen van een dragelijke temperatuur 97
Aanmerkingen gemaakt op de temperatuur in werklokalen. . . 97

Schadelijke dampen of gassen en stof 98
Bemoeiingen der arbeidsinspectie inzake het verwijderen van schadelijke dampen, gassen of stof 98
Het aanbrengen van stofafzuiginrichtingen 99
Voorschriften gegeven tot het tegengaan van het aanvegen en reinigen van den vloer tijdens den werktijd 99
Voorschriften gegeven tot het plaatsen van komforen in afgesloten kastjes, in kleermakerijen, e.d. 99
Schadelijke invloeden van een riool, ondervonden in een bakkerij. 99
Maatregelen genomen in gasfabrieken 100

Het voorkomen van ongevallen 100
Algemeene opmerkingen over het bevorderen der veiligheid . . 100
Beschutting der tandraderen eener draaibank 100
Het beschutten van drijfwerk 100
Mededeelingen omtrent drijfwerk-afkoppelingsinrichtingen . . . 100
Idem omtrent automatisch werkende deksels van centrifuges 101
Beveiliging van een vleeschcutter 101
Idem van wringmachines 101
Idem van een glansstootmachine 101
Voorschriften gegeven tot het beveiligen van slijpsteenen . . . 102
Idem ter voorkoming van getroffen te worden door vallende voorwerpen 102
Voorschriften ter voorkoming van ontploffing 102
Idem voor het afdalen in de siloruimten van graanmalerijen 102

Bladz.

Naleving van de veiligheidsvoorschriften op scheepsstellingen . . 102

Vervolgingen wegens onvoldoende beveiligingen 103

Toezicht op de electrische installaties in 1915 104

Overzicht van de door den electrotechnischen ingenieur gegeven voorschriften gerangschikt naar de bedrijfsgroepen 105

Overzicht, gerangschikt naar den aard der gebreken 106

Het verschaffen van hulp bij ongelukken 108

Waarschuwingen gegeven voor het aanschaffen of aanvullen van verbandmiddelen en het ophangen van de plaat, bedoeld in art. 233 Veiligheidsbesluit 1913 108

Proces-verbaal opgemaakt wegens het ontbreken van een verbandkist 108

Voorschrift, tot het beschikbaar hebben van een inademingstoestel 108

Opmerking over deze toestellen 109

Tekst van art. 236 Veiligheidsbesluit 1913 109

Model van het bewijs, bedoeld in art. 236 109

Model van het bewijs voor hen, die reeds met het verleenen van eerste hulp bij ongevallen bekend zijn 110

Het verblijven in ruimten, waar het onvermijdelijk is, dat hooge of lage temperaturen, schadelijke dampen, gassen of stof voorkomen 110

Nadeelige invloed op de gezondheid van arbeiders in een zwavelzuurfabriek verminderd door een korter verblijf in de fabriek voor te schrijven 111

Het verstrekken van goed drinkwater 111

Proces-verbaal opgemaakt wegens het niet verschaffen van goed drinkwater aan de arbeiders 111

Vrijstellingen 111

Aantal verzoeken om vrijstelling van bepalingen van het Veiligheidsbesluit 1913 111

Beroep.

Bespreking der ingestelde beroepen 111

HOOFDSTUK VI.

DE STEENHOUWERSWET.

Opleving in het steenhouwersbedrijf door het vele werk voor het Rotterdamsche Stadhuis 113

Het tewerkstellen van enkele geinterneerde Belgen voor de uitvoering van bijzonder marmerwerk 113

Bladz.

Oprichting van nieuwe steenhouwerswerkplaatsen 113
Vermelding van technische verbeteringen in het bedrijf van een groote steenhouwerij te Leeuwarden 113
Opmerking over de gevolgen van de Steenhouwerswet 114
Verzoeken van den Bond van Steenhouwerspatroonsvereenigingen aan den Minister tot herziening der wet 114
Klacht over het geringe aantal aanmeldingen voor het steenhouwersvak 114
Resultaat van het onderzoek naar het euvel van werkaannemende arbeiders 115
Opmerking over de rusttijdbepaling en over den korten winterwerktijd 115

Artikel 2, 3 en 4 115
Steenhouwerskaarten en verplichte keuringen 115
Overzicht van de verplichte keuringen. 115
Keuring van jongens voor den cursus in het steenhouwen aan de Ambachtsschool te Amsterdam 116

Artikel 5.
Vrijwillig geneeskundig onderzoek van volwassen steenhouwers . 116

Artikel 6, 7, 8 en 17. De werkplaatsen 116
Beoordeeling der bouwplannen van nieuwe werkplaatsen door de Arbeidsinspectie 116
Verbetering der werkplaatsen 116
Ontbreken van schaftlokalen 117
Idem van waschgelegenheden. 117
Onvoldoende dagverlichting en ventilatie 117
Onvoldoende zorg voor het schoonmaken der werklokalen 117
Het gebruik van steenhouwers„grendels” 117

Vrijstellingen 117
Overzicht van het aantal verlengingen van vrijstelling 118
Weigering van verlenging 118

Artikel 9 en 13. De werktijd. 118
Eindigen van den termijn gedurende welken de maximumarbeidsdag voor mannen 10 uur en voor jongens $8^1/_2$ uur bedroeg . 118
Verleende vrijstellingen om in voor- en najaar vroeger te mogen beginnen en later te mogen eindigen 119
Vergunning tot nachtarbeid ten behoeve van steenhouwerswerk aan bruggen 119
Vrijstelling verleend voor een beeldhouwerswerkplaats 119

Bladz.

Overtredingen 119

Bekeuringen wegens het doen werken na zonsondergang of langer dan 10 uur 119

Artikel 10, 11 en 12. De arbeidslijsten 120

Opmerking over de invulling der arbeidslijsten 120

HOOFDSTUK VII.

ONGEVALLEN.

Overzicht van het aantal kennisgevingen van ongevallen, het aantal ongevallen met doodelijken afloop en van het aantal nader onderzochte ongevallen 121

Bespreking van ongevallen, voorgekomen bij krachtwerktuigen . 121

Vermelding van verwondingen door uitslaande vlammen bij ketels, welke met houtafval gestookt worden, en van proeven genomen ter voorkoming van deze ongevallen 122

Mededeelingen van ongevallen, veroorzaakt door drijfwerk. . . 122

Beschrijving van ongevallen met liften 124

Ongevallen, veroorzaakt door hefwerktuigen 125

Beschrijving van ongevallen met **houtbewerkingsmachines** . . 126

Overzicht van het aantal ongevallen met en aan cirkelzagen in de verschillende districten 126

Idem, in het 4de en 5de district, gerangschikt naar den aard der bedrijven . 126

Idem, in het 4de en 5de district, gerangschikt naar de soort van machine . . 126

Idem, in het 4de en 5de district, gerangschikt naar de werkzaamheden . . 126

Idem, in het 4de en 5de district, gerangschikt naar de oorzaak der ongevallen. 127

Overzicht van de leeftijd der getroffenen in het 4de en 5de district . . . 127

Idem van den aard van het letsel 127

Mededeeling van bijzonderheden bij de ongevallen met cirkelzagen. 128

Beschrijving van ongevallen, veroorzaakt door vlakbanken en van dikte-banken 129

Mededeeling van ongevallen met stempelpersen, ... 129

Vermelding van ongevallen, veroorzaakt door een exhaustor . . 129

Idem van ongevallen door meng- en kneedmachines . . 129

Idem door acetyleen-ontwikkelaars . . . 131

Idem door ontploffing en verbranding . . 132

Idem door bedwelming of verstikking . . 133

Ongevallen door electriciteit 134

Mededeeling van het aantal ongevallen, den aard van het letsel en van de oorzaken der ongevallen 134

Bladz.
Beschrijving van 7 ongevallen, met doodelijken afloop 135

Ongevallen voorgekomen in bepaalde bedrijven 138
Overzicht van de oorzaken der ongevallen, voorgekomen op de Geldersche steenfabrieken in 1915 139
Medeelingen omtrent ongevallen in de Steenindustrie 140
Mededeeling omtrent ongevallen in **boek- en steendrukkerijen** 140
Overzicht van de ongevallen met degelpersen in het 2de, 4de, 5de en 8ste district 140
Overzicht van de merken der persen, waarmede de ongevallen gebeurden . . 140
Overzicht der ongevallen, gerangschikt naar den aard 141
Aantal ongevallen, bestaande in knelling tusschen degel en drukvorm 141
Opgave van de lichthoogte der handbeschermmers 141
Vermelding van het letsel, door de ongevallen veroorzaakt . . 141
Opgave van den leeftijd der getroffenen 142
Mededeeling omtrent ongevallen in **bouwbedrijven** 142
Het vallen van steigers 142
Ongevallen met crinpluismachines in stoffeerderswerkplaatsen . . 142
Mededeeling omtrent ongevallen in de **chemische nijverheid** . 142
Ongeval in een lucifersfabriek 142
Mededeeling omtrent ongevallen in wasscherijen 142
Ongevallen met koude mangels 142
Ongevallen met stoommangels 143
Ongevallen met strijkmachines 143
Ongevallen aan een wringmachine 143
Klemming tusschen binnen- en buitentrommel van een waschmachine . . . 143
Ongevallen met centrifuges 143
Overzicht van de ongevallen in de **schoennijverheid** in het 2de district van 1907—1915 144
Ongevallen met de karrewals in looierijen 144
Ongeval aan een glansstootmachine 145
Ongeval met een kneedmachine in een rubberfabriek 145
Vermelding van ongevallen, veroorzaakt door kamraderen van boormachines en van draaibanken 145
Verwondingen door het uit elkaar springen van amarilsteenen . 145
Ongeval bij het aftappen van papierstof uit een *kollergang* . . 145
Mededeeling van ongevallen aan papiermachines 145
Idem aan zakkenplakmachines 145
Overzicht van de voorgekomen ongevallen in de **Textielindustrie** in het 4de en 8ste district in de jaren 1913, 1914 en 1915 146—153

Bladz.

Vermelding van bijzonderheden betreffende enkele ongevallen voorgekomen in de textielindustrie in het 8ste district . . . 153

Overzicht van de ongevallen, overkomen aan beschermd personeel als gevolg van het reinigen van in beweging zijnde werktuigen, in het 8ste district 154

Staat der ongevallen, voorgekomen in de fabrieken van wollen stoffen te Tilburg, gedurende 1915 155

Beschouwingen over de ongevallen, voorgekomen bij het reinigen en poetsen tijdens den bedrijfsarbeid 156

Nadere bespreking van een ongeval in een wollenstoffenfabriek . 156

Idem in een vlasserij 156

Mededeeling van ongevallen met deegwalsen 156

Idem met *gehaktmachines* 157

Ongeval, voorgekomen in een korenmolen 157

Overzicht van 246 ongevallen, voorgekomen in de beetwortelsuikerfabrieken in het 2de district in het jaar 1915 158

Overzicht der ongevallen met doodelijken afloop 160

HOOFDSTUK VIII.

BELANGRIJKE RECHTERLIJKE BESLISSINGEN.

Arbeidswet.

Vonnis van den Kantonrechter te Zuidbroek, waarbij wordt uitgesproken, dat werkzaamheden, voorafgaande aan het conserveeren van groenten (b.v. afhalen van boonen, draaien eener maalmachine, enz.), zijn werkzaamheden in den zin der Arbeidswet, daar bewuste werkzaamheden vallen buiten het begrip tuinbouwwerkzaamheid en in „*een hierop volgend afzonderlijk bedrijf*" worden uitgeoefend. (Art. 1, 1ste lid) 167

Vonnissen van den Kantonrechter te Zaandam, waarbij de directeur eener chocoladefabriek, vervolgd wegens het zonder toezicht laten optreden van een 15-jarigen jongen als machinist en stoker, wordt vrijgesproken op grond van de overweging, dat aanwezigheid van een toezichthoudend persoon in de *fabriek* voldoende is. (Art. 5 en art. 6 C van het Kon. Besluit van 6 Dec. 1911, Stbld. 352) 168

Vonnis van den arrondissements-rechtbank te Haarlem in bovenbedoelde zaak, waarbij genoemde directeur wordt veroordeeld. 169

Veroordeeling van de directie der H. IJ. S. M. door den Kantontonrechter en de Arrondissements-rechtbank te Almelo, wegens het niet hebben van een arbeidslijst en arbeidsregister in een

Bladz.

tweetal werkplaatsen, waar respectievelijk niet meer dan 9 mannelijke personen boven 17 jaar arbeidden, op grond van de overweging, dat, zoodra in of voor een onderneming *in haar geheelen omvang beschouwd* meer dan 9 mannelijke personen van 17 jaar of ouder arbeiden, art. 13 der Arbeidswet 1911 van toepassing is. 170

Arrest van den Hoogen Raad in deze zaak 170

Veroordeeling door den Kantonrechter te Schiedam van den bestuurder en den baas eener glasfabriek wegens het laten arbeiden van jeugdige personen nà des avonds 7 uur (art. 14, 2e lid, art. 16) 172

Veiligheidswet.

Veroordeeling door den Kantonrechter en de Arrondissements-rechtbank te 's-Gravenhage van een gashaardenfabrikant, wegens het niet beschutten van een door een electromotor gedreven slijpsteen 173

Gedeeltelijk arrest van den Hoogen Raad in deze zaak, waarbij beklaagde tevens veroordeeld wordt, wegens het niet voldoen aan een voorschrift 174

Verdere mededeelingen omtrent rechterlijke uitspraken en medewerking van rechterlijke autoriteiten 174

Veroordeeling in hooger beroep van een houtbaas 174

Opmerking over de verantwoordelijkheid der ververs 175

Medewerking van de ambtenaren van het Openbare Ministerie . 175

HOOFDSTUK IX.

DE WERKTIJDEN.

Invloed van den oorlogstoestand op de werktijden 176

Mededeelingen omtrent den vrijen Zaterdagmiddag 177

Opgave van het aantal personen te Amsterdam, dat werkzaam is in ondernemingen, waar de vrije Zaterdagmiddag is ingevoerd 178

Dit aantal, onderscheiden naar de bedrijfsgroepen 178

Staatje, aangevende het aantal personen, die den vrijen Zaterdagmiddag hebben, maar langer dan gemiddeld 10 uur per dag werken 179

Mededeelingen omtrent den vrijen Zaterdagmiddag in het 6de district, (N.-Holland buiten Amsterdam) 180

Nachtarbeid in het broodbakkersbedrijf 181

De werktijden in de **textielindustrie** 182

Bladz.

Langere arbeidsdag in de wollenstoffenindustrie in Noord-Brabant tengevolge van een tekort aan personeel 182

Invoering van het twee ploegenstelsel in een vlasspinnerij . . . 183

Mededeelingen omtrent werktijden in linnenweverijen en katoendrukkerijen in Noord-Brabant 183

Mededeelingen omtrent werktijden in de textielindustrie in Overijsel 183

Vermindering van het totaal aantal arbeiders in de textielindustrie 183

Staat, aangevende de middagrust in textielfabrieken 185

Mededeelingen betreffende overwerk van onbeschermde personen in katoenspinnerijen 185

HOOFDSTUK X.

HUISINDUSTRIE.

Vermindering van werk in de *tabakstripperij* te Druten 187

Werkloosheid onder de *huiswevers* 187

Toename van huisarbeid in de *sigarenindustrie* in Noord-Brabant 187

Uitbreiding van de huisindustrie voor het verpakken van *sigaretten* 187

Mededeelingen omtrent de huisindustrie voor *groente-inmakerijen* . 187

Uitbreiding der huisindustrie in de *kleermakerij* 187

HOOFDSTUK XI.

GENEESKUNDIGE ONDERZOEKINGEN EN MEDEDEELINGEN OMTRENT BEROEPSZIEKTEN.

Onderzoek van haringspeetsters 188

Vermelding van de geneeskundigen, die de keuringen verrichtten 188

Aantal gekeurde vrouwen en redenen van afkeuring 188

Overzicht van de gekeurde vrouwen in de verschillende visschersplaatsen 188

Overzicht van den leeftijd der onderzochte ongehuwde vrouwen en weduwen en van dien der gehuwde vrouwen 189

Overzicht der cijfers, betreffende de kindersterfte 190

Onderzoek van vrouwen, werkzaam in steenfabrieken . . . 190

Geneeskundige, die het onderzoek verrichtte 190

Overzicht van het aantal gekeurde vrouwen, gerangschikt naar de verschillende gemeenten 190

Vermelding van de redenen van afkeuring 191

Bladz.

Overzicht van den leeftijd der onderzochte ongehuwde vrouwen en weduwen en van dien der gehuwde vrouwen 191

Onderzoek van vrouwen in de keramische industrie 192

Geneeskundige, die de keuringen verrichtte 192

Overzicht van het aantal gekeurde vrouwen, gerangschikt naar de verschillende fabrieken. 192

Overzicht van het aantal gekeurde vrouwen, gerangschikt naar de verschillende werkzaamheden 192

Overzicht van het aantal gekeurde vrouwen, gerangschikt naar de verschillende fabrieken en werkzaamheden 192

Uitkomsten van de driemaandelijksche keuringen, gerangschikt naar den leeftijd der onderzochte personen. 193

Vermelding der redenen voor afkeuring of in observatiestelling . 194

Onderzoek van het beschermde personeel in handvlasserijen en hennephekelarijen 195

Geneeskundigen, die de keuringen in de vlasserijen verrichtten . 195

Opgave van het aantal personen, dat gekeurd werd 195

Aantal afgekeurde jongens en redenen van afkeuring 195

Aantal afgekeurde vrouwen en redenen van afkeuring 196

Overzicht van de resultaten der keuringen, gerangschikt naar de leeftijden en woonplaatsen der jongens 196

Overzicht van het aantal gekeurde vrouwen, gerangschikt naar de verschillende gemeenten 197

Overzicht van de lichaamslengte der onderzochte jongens . . . 198

Idem van de kracht der handen, bepaald met den elliptischen dynamometer, der onderzochte jongens 198

Samenvatting van overzichten der resultaten van het onderzoek in een 12-tal Friesche gemeenten over de jaren 1911 t/m 1915 199

Mededeeling omtrent het geneeskundig onderzoek in *hekelarijen* 199

Bijzonder onderzoek naar gevolgen van den vlasarbeid in Friesland 199

Onderzoek naar den gezondheidstoestanden der jeugdige personen aan het *einde* van seizoenarbeid 119

Enkele mededeelingen, ontleend aan Uitgave No. 18 der Directie van den Arbeid: „De Handvlasserij in Friesland” 199

Aantal onderzochte jongens en aantal malen, dat door hen ’s winters vlasarbeid werd verricht 199

Vermelding der werktuigen, door de meerderheid der jongens gebruikt . . . 199

Het voorkomen van hoesten tengevolge van werkzaamheden in de braakhokken 200

Overzicht van het aantal jongens bij wie een longafwijking gevonden werd 200

Bladz.

Keuring van jeugdige personen, werkzaam in de textielfabrieken te Enschedé 203

Opgave van het aantal jeugdige personen, dat geneeskundig onderzocht werd 203

Vermelding van de resultaten van het onderzoek 204

Staatje, aangevende het resultaat van het onderzoek op *platvoeten* 204

Maatregelen genomen in het belang der onderzochte personen . 204

Onderzoek van beschermd drukkerspersoneel 205

Opgave van het aantal geneeskundigen, die de keuringen hebben verricht 205

Overzicht van het aantal gekeurde personen, gerangschikt naar de districten 205

Overzicht van het aantal gekeurde *jongens*, naar den leeftijd gerangschikt 206

Geconstateerde ziekten en gebreken 206

Resultaat van de keuringen en redenen van afkeuring 207

Geëischte herkeuringen en redenen daarvoor 208

Overzicht van het aantal gekeurde *vrouwelijke personen*, gerangschikt naar den leeftijd 208

Werkzaamheden der gekeurde vrouwen 209

Geconstateerde ziekten en gebreken 209

Resultaat van de keuringen en redenen van afkeuring 209

Eindresultaat van de keuringen over het geheele Rijk 210

Overzicht van de resultaten der 2de keuringen 210

Mededeelingen betreffende het onderzoek van jongens, die zich voor het onderwijs in het drukkersbedrijf op de ambachtsschool te 's-Gravenhage, hadden aangegeven 210

Diverse keuringen 211

Onderzoek van een loodbrandersleerling in een zwavelzuurfabriek 211

Idem van 10 jongens, werkzaam in een vleeschwarenfabriek 211

Keuring van Steenhouwers 211

Verplichte keuringen.

Overzicht van het aantal gekeurde personen beneden 21 jaar, gerangschikt naar den leeftijd en vermelding van de artsen, die het onderzoek verrichten. 211

Overzicht van den tijd gedurende welken gekeurde personen, voor zoover zij jonger dan 17$^1/_2$ jaar waren, vóór de keuring in steenhouwerijen werkzaam waren geweest 213

Vermelding van de ziekten, waaraan deze personen vroeger hadden geleden 213

Bladz.

Erfelijke belasting 213

Geconstateerde ziekten en gebreken 213

Mededeelingen omtrent de keuring van personen, (beneden 21 jaar), die op den dag der keuring den leeftijd van 17½ jaar hadden bereikt 213

Overzicht van de resultaten van het onderzoek, gerangschikt naar den leeftijd der gekeurde personen 214

Redenen van afkeuring 214

Overzicht van de geconstateerde longafwijkingen en van den duur van den steenhouwersarbeid 215

Onverplichte keuringen.

Overzicht van het aantal gekeurde personen, gerangschikt naar den leeftijd en vermelding van den arts, die het onderzoek deed 215

Vermelding van de ziekten, waaraan de gekeurde personen hadden geleden 216

Erfelijke belasting 216

Overzicht van de geconstateerde longafwijkingen met opgave van leeftijd en van den duur van den steenhouwersarbeid . . 216

Uitkomsten van het onderzoek betreffende gewicht, lichaamslengte en borstkasomvang 217

Keuring van steenhouwersleerlingen der Amsterdamsche ambachtsschool 218

De aangifte van ziektegevallen 218

Tekst van art. 21 der Arbeidswet, dat de aangifte voorschrijft . 218

Aantal aangiften, over de maanden van het jaar verdeeld . . . 218

Vergelijking van het aantal aangiften over de jaren 1912, 1913, 1914 en 1915 218

Overzicht van het aantal aangiften, onderscheiden naar de Standplaats van den geneeskundige 219

Kort overzicht van de aangegeven gevallen van Authrax, benzolvergiftiging, kooloxydevergiftiging, loodvergiftiging, kwikvergiftiging en longlijden 221

Kort overzicht van de aangegeven gevallen van ontsteking van het polsgewricht, ontsteking van de huid en onderhuidscelweefsel, van peesscheeden van de hand en van spierscheeden en spierweefsel van den voorarm, ontsteking en zweren van de huid en zweren van de slijmvliezen van neus en mond . . 222

Aangegeven gevallen van staar, tetanus, zweren van het hoornvlies en het bindvlies van het oog 223

Bladz.

Vermelding van enkele ziektegevallen, waarvan de aangifte niet verplicht is 223

Opsomming der ziekten, waarvan geen gevallen werden aangegeven 224

Nadere bespreking van een geval van miltvuur. 224

Idem van een geval van benzolvergiftiging . . . 224

Idem van enkele gevallen van loodvergiftiging . . 225

Geconstateerde loodvergiftiging in loodwitfabrieken 225

Idem bij huisschilders 225

Idem op een scheepswerf 225

Nadere bespreking van gevallen van longlijden. 225

Idem van ontsteking van het polsgewricht . . . 226

Idem van ontsteking van peesscheeden van de hand en van spierscheeden en spierweefsel van den voorarm . . . 226

Geconstateerd bij veenarbeiders 226

Idem bij steenfabrieksarbeiders 226

Idem bij smeden 226

Nadere bespreking van gevallen van ontsteking van huid en onderhuidscelweefsel en van ontsteking en zweren van de huid 227

Geconstateerd in een metaalwarenfabriek 227

Idem in een nikkelfabriek 227

Idem in een textielnijverheid 227

Idem in een houtzagerij 227

Idem in een fabriek van metalen knoopen 228

Verschillende geneeskundige onderzoekingen 228

Loodvergiftiging in zinkwitfabrieken 228

Gevaar voor loodvergiftiging in een glasfabriek 229

Sublimaatgebruik bij de fabricage van droge elementen voor batterijen in electrische zaklantaarns 229

Nadeelige invloed van bruinsteenpoeder 229

Benzolvergiftiging in een sproeiwagen 229

Terpentijnvergiftiging bij een bootwerker 230

Giftige oplosmiddelen in verven en lakken 230

Huidlijden in een lijnkoekenfabriek 233

Huidzweren in een cacaofabriek 234

Huidinfecties in katoenafval-spinnerij 234

„Coup de chaleur” of „Hitzschlag” in een vloerzeilenfabriek . . 234

Lumbago, voorkomende bij arbeiders op scheepswerven. . . . 235

Oogbeschutting bij autogeen lasschen 236

Bladz.

Maandelijksch onderzoek van het personeel, werkzaam in de 4 loodwitfabrieken 237

Overzicht van het aantal gekeurde en niet-gekeurde arbeiders in ieder der 4 fabrieken in 1915 en van het aantal gevallen van loodvergiftiging 238

Mededeelingen omtrent het voorkomen van coloriet, loodzoom, coloriet en loodzoom tegelijkertijd, tremor en verlamming . . 238

Overzicht van het aantal gevallen van loodvergiftiging voor ieder der 4 fabrieken en van den vorm van loodvergiftiging . . . 239

HOOFDSTUK XII.

EENIGE MEDEDEELINGEN OMTRENT ARBEIDSTOESTANDEN IN BEDRIJVEN, SAMENHANGENDE MET DE VISSCHERIJ.

Vermelding van het opmaken van proces-verbaal tegen reeders, wegens het tewerkstellen der z.g. „zeejongens" 241

Haringspeten.

Opgave van het aantal haringrookerijen in de gemeente *Huizen*. 241

Opgave van het aantal vrouwen, aan wie geneeskundige verklaringen werden uitgereikt 241

Overzicht van het aantal vrouwen door wie en het aantal malen, dat door elke vrouw nà 10 uur 's avonds te Huizen werd gespeet 241

Overzicht van het aantal malen, dat door vrouwen nà 10 uur te Huizen werd gespeet, gerangschikt naar den duur van het speten 242

Opgave van de verdiensten der speetsters te Huizen 243

Aantal vrouwen, dat nà geneeskundig onderzoek te *Monnickendam* tot den speetarbeid werd toegelaten 243

Overzicht van het aantal vrouwen door wie en van het aantal malen, dat door hen nà 10 u. n.m. te Monnickendam is gespeet. 243

Overzicht van de tijden, gedurende welke nà 10 u. n.m., door de Monnickerdammer vrouwen gespeet werd 243

Opgave van de verdiensten der speetsters te Monnickendam . . 244

Aantal vrouwen, aan wie te *Bunschoten* (*Spakenburg*) een geneeskundige verklaring werd uitgereikt 244

Overzicht van het aantal vrouwen door wie en het aantal malen, dat door hen nà 10 u. n.m. is gespeet 244

Overzicht van de tijden, gedurende welke nà 10 u. n.m. werd gespeet 245

Mededeelingen omtrent het haringspeten in *Kampen, Stad-Vollenhove* en in de *Friesche kustplaatsen* 245

Bladz.

HOOFDSTUK XIII.

EENIGE MEDEDEELINGEN OMTRENT ARBEIDSTOESTANDEN IN DE VEENDERIJEN.

Invloed der tijdsomstandigheden op het vervenersbedrijf . . . 246
Het toezicht op de naleving der Arbeidswet in het veenderijbedrijf 247
Het werken met kinderen beneden 13 jaar en het te vroeg aanvangen van het werk door beschermd personeel 247
Kruiwerk door jongens beneden 15 jaar 248
Het trappen van veenspecie in den bak 248
Overschrijden van den geoorloofden werktijd door beschermd personeel . . . 248
Rusttijden 248
Werken op Zaterdagavond tusschen 7—9 uur 249
Het voorkomen van Zondagswerk 249
Naleving der bepalingen omtrent arbeidskaarten, arbeidslijsten en registers . . 249
Overzicht van het aantal afgelegde bezoeken en het aantal geconstateerde overtredingen in 1915 in het 9de district. 249
Idem in het 8ste district 250
Overzicht van het aantal opgemaakte processen-verbaal in het 8ste en 9de district 250
Mededeeling omtrent de gedwongen winkelnering 250

HOOFDSTUK XIV.

EENIGE MEDEDEELINGEN OMTRENT ARBEIDSTOESTANDEN IN EIKSCHILLERIJEN.

Opmerkingen over het politie-toezicht op de eikschillerijen. . . 251
Overzicht van het aantal processen-verbaal tegen eikschillers opgemaakt 251
Overzicht van het aantal in 1915 aanwezig bevonden eikschillerijen, de daarbij werkende personen en de geconstateerde overtredingen 252

HOOFDSTUK XV.

EENIGE MEDEDEELINGEN OMTRENT HET VLASSERIJBEDRIJF.

Opleving van het vlasserijbedrijf als gevolg van den Europeeschen oorlog 254
Aantal nieuwe inrichtingen in het 2de district bezocht 254
Belangrijke uitbreiding van het personeel in de vlasserijen in het zuidelijk deel van Zuid-Holland. 255

Bladz.

Mededeelingen omtrent de vlasbewerking in de Noordelijke provinciën 255

Vermelding van het oprichten eener fabriek te Nijmegen en van de werkwijze van deze fabriek 256

HOOFDSTUK XVI.

SCHADE VEROORZAAKT DOOR FABRIEKEN AAN DE OMGEVING.

Bestrijding van rook en hinderlijke dampen 257

Adviezen gegeven door de „Vereeniging tot bevordering van rookvrij stoken" aan de gemeentebesturen van Utrecht, Bussum en Bloemendaal 257

Idem aan het gemeentebestuur van Schiedam 258

Adviezen, uitgebracht door den Directeur-Generaal van den Arbeid, ter voorlichting van den Raad van State, in verschillende quaesties, waarbij verontreiniging van de atmospheer door rook, of op andere wijze gevreesd werd. 258

Het niet organiseeren van stokerscursussen 259

Verontreiniging van openbare wateren door fabrieken 260

Voorwaarden, opgelegd aan een stijfselfabriek te Koog a/d Zaan, met betrekking tot het afvalwater 260

Bemoeiingen in verband met een beroep, ingesteld door het bestuur eener stoomzuivelfabriek te Hooghalen 260

Advies, uitgebracht omtrent voorwaarden, op te leggen aan een stoomzuivelfabriek te Kamperveen. 262

Bespreking der maatregelen genomen door de beetwortelsuikerfabriek te Groningen ter voorkoming van verontreiniging van het water in het Hoendiep 262

Vermelding van technische voorlichting, gegeven door den Scheikundig-Ingenieur bij de Arbeidsinspectie 263

HOOFDSTUK XVII.

EENIGE MEDEDEELINGEN VAN ELECTROTECHNISCHEN AARD.

Electrische beveiliging van een draaistroom turbinegenerator . 265

Beschrijving van bovenvermelde beveiliging 265

De electrische installatie in de vluchtoorden en kampen . . . 266

Vluchtoord te Nunspeet 267

Vluchtoord te Ede 268

Bladz.
Vluchtoord te Uden 268
Legerplaatsen bij de „Harskamp" en te Millingen. 268

HOOFDSTUK XVIII.

INSTELLINGEN VAN ONDERWIJS DOOR WERKGEVERS BEHEERD OF GESTEUND TEN BEHOEVE HUNNER WERKLIEDEN.

Herhalingsonderwijs 270
Opgave der Twentsche fabrieksscholen 270
Medeelingen omtrent de fabrieksschool der firma P. F. van Vlissingen en Co. te Helmond 271
Onderwijs dat min of meer met het vak in verband staat . . 272
Mededeeling der voorbereidende maatregelen tot oprichting van een *vakschool voor sigarenmakers* 272
Circulaire, door het hoofd van het 1ste district aan belanghebbenden verzonden, in verband met het eventueel oprichten van een vakschool voor de tabaksindustrie 274
Ontwerp leerprogramma met toelichting, behoorende bij bovenvermelde circulaire 275
Mededeelingen omtrent herhalings- en vakonderwijs aan arbeiders der N. V. Philips' Gloeilampenfabriek te Eindhoven 278
Opmerkingen van het hoofd van het 8ste district, aantoonende, dat het herhalings- en vakonderwijs door de betrokkenen zeer op prijs wordt gesteld 279
Onderwijs in vrouwelijke handwerken en huishoudelijke kundigheden 280
Kantwerkschool te 's-Gravemoer 280
Kookcursussen voor arbeidsters 281
Kookcursussen gegeven te Rotterdam 281
Mededeelingen omtrent voorbereiding en totstandkoming van kookcursussen in Twente 282
Lesrooster voor de cursussen in Twente 285
Opgave van de kosten van de eerste vier cursussen, in Twente gehouden 288
Opmerking over de lokaliteiten, waar de cursussen gehouden worden 288
Mededeelingen omtrent de kookcursussen te *Oldenzaal* en *Rijssen* 288
Idem te *Nijverdal, Almelo, Enschedé en Hengelo* 289

Bladz.

Mededeelingen omtrent den kookcursus te *Borne* 290

Idem te *Helmond*. 291

Mededeelingen omtrent het onderwijs in knippen, naaien, breien, enz. aan meisjes, werkzaam op de fabriek der firma P. F. van Vlissingen en Co. te Helmond 291

HOOFDSTUK XIX.

DE WERKZAAMHEDEN DER ARBEIDSINSPECTIE IN VERBAND MET DE MOBILISATIE.

Vermelding van bijzondere werkzaamheden, door de Arbeidsinspectie verricht 293

Opgave van het aantal in 1915 ingekomen en uitgegane stukken 293

Werkzaamheden voor het Koninklijk Nationaal Steuncomité 1914 293

Bemoeiingen inzake verlofaanvragen van militairen 294

Idem inzake tewerkstelling van geïnterneerden 295

Idem inzake certificaten van oorsprong 296

Stichting der Onderlinge Kolenreserve Maatschappij 297

Aanwijzing van den Directeur-Generaal van den Arbeid als vertegenwoordiger der Regeering in den Raad van Beheer dezer Maatschappij 297

Onderzoek, door de Arbeidsinspectie ingesteld naar de aanwezige voorraden *turf* en naar de prijzen 297

Andere bemoeiingen in het belang van het bedrijfsleven of in verband met de industrie 298

Bemoeiingen inzake de uitgifte van uniformwerk 299

Electriciteitsvoorziening in vluchtoorden en kampen 300

Onderzoekingen naar den stand der industrie 300

Staatje, gevende een overzicht van de werkzaamheden, in de verschillende districten, in verband met de mobilisatie, verricht 301

HOOFDSTUK XX.

DE INVLOED VAN DEN OORLOG OP DE NEDERLANDSCHE NIJVERHEID.

Vermelding van de gegevens, waaruit de stand der industrie wordt afgeleid. 302

Wijzigingen ten goede in de industrie tijdens den oorlog tot begin 1916 302

Bladz.

Groep I, Kalk, steen, glas, aardewerk 303
Groep V, Chemische Nijverheid 303
Groep VI, Houtbewerking 304
Groep VII, Kleeding 305
Groep IX, Leder, Wasdoek, Caoutchouc 305
Groepen XI, XII en XIII, Metaalbewerking, Machine-, Scheeps- en Rijtuigbouw 305
Groep XIV, Papier 307
Groep XV, Textielindustrie 307
Groep XVII, Voedings- en Genotmiddelen 309

Opgave van het aantal personen, werkzaam op 1 Mei 1914 en 1 Mei 1916 in de fabrieken met 25 of meer arbeiders . . . 309

Staat, aangevende het aantal personen, werkzaam op 1 Mei 1914 en 1 Mei 1916 in fabrieken met 25 of meer arbeiders, ingedeeld naar de bedrijfsgroepen 310
Idem, ingedeeld naar de provinciën 312
Idem, ingedeeld naar de bedrijfssoorten 313
Vermelding van de totale toename aan arbeiders 318
Bespreking der geconstateerde wijzigingen in de verschillende bedrijven 318

De invloed van de mobilisatie op den vrouwenarbeid 321

Mededeelingen omtrent het treden van vrouwen *in de plaats* van mannen in loondienst 322
Vervanging van mannen door vrouwen op *kantoren* en *steenfabrieken* 322
Vermeerdering van het aantal vrouwen in de Overijselsche textielindustrie 322
Mededeelingen omtrent vermeerdering van vrouwenarbeid door uitbreiding van werkzaamheden, die ook tevoren in hoofdzaak door vrouwen werden verricht 323
Tabel, waaruit blijkt of en in hoeverre de vrouwenarbeid in verhouding tot den mannenarbeid is toegenomen bij vergelijking van den toestand vóór den oorlog in enkele belangrijke gemeenten in het 4de district 325
Toename van het aantal werkende vrouwen in de provincie Gelderland 326
Verdeeling van het grootere aantal werkende meisjes en vrouwen over de verschillende bedrijven. 326
Geringe invloed van den oorlog op het aantal gehuwde loonarbeidsters 327
Het overnemen van de bedrijfsleiding door vrouwen. 328
Invloed van den oorlog op het loon der vrouwen. 328

Bladz.

De stand der Nijverheid op 1 April 1915 volgens gegevens verzameld door de Arbeidsinspectie 328

Groep I, Aardewerk, glas, steen, enz. 328
Groep II, Diamantbewerking 332
Groep III, Drukkersbedrijven 332
Groep IV, Bouwbedrijven 333
Groep V, Chemische Nijverheid 337
Groep VI, Houtbewerking 338
Groep VII, Kleeding en reiniging 341
Groep VIII, Kunstnijverheid 343
Groep IX, Leder, enz. 344
Groep X, Oer, steenkolen, turf. 344
Groepen XI, XII, XIII, Metaalbewerking, enz. 345

Overzicht van de werkloosheid onder de leden van den Alg. Nederlandschen Metaalbewerkersbond 350

Groep XIV, Papier 351
Groep XV, Textielindustrie 352
Groep XVI, Gas en electriciteit 354
Groep XVII, Voedings- en genotmiddelen 354

Nota omtrent de werkloosheid in de bouwbedrijven. 357

De stand der nijverheid op 1 Juli 1915, volgens gegevens verzameld door de Arbeidsinspectie. 370

Groep I, Aardewerk, glas, steen, enz. 370
Groep II, Diamantbewerking 373
Groep III, Drukkersbedrijven. 374
Groep IV, Bouwbedrijven 375
Groep V, Chemische nijverheid 380
Groep VI, Houtbewerking 382
Groep VII, Kleeding en reiniging 385
Groep VIII, Kunstnijverheid 388
Groep IX, Leder, enz. 388
Groep X, Oer, steenkolen, turf 389
Groepen XI, XII en XIII, Metaalbewerking, enz. 390
Groep XIV, Papier 395
Groep XV, Textielindustrie 396
Groep XVI, Gas en electriciteit 399
Groep XVII, Voedings- en genotmiddelen 399

De stand der Nijverheid omstreeks 31 December 1915, volgens gegevens, verzameld door de Arbeidsinspectie 401

Groep I, Aardewerk, glas, steen, enz. 401
Groep II, Diamantbewerking 404
Groep III, Drukkersbedrijven. 404

Bladz.
Groep IV, Bouwbedrijven 405
Groep V, Chemische nijverheid 414
Groep VI, Houtbewerking, enz. 416
Groep VII, Kleeding en reiniging. 419
Groep VIII, Kunstnijverheid 422
Groep IX, Leder, enz. 422
Groep X, Oer, steenkolen en turf 423
Groepen XI, XII en XIII, Metaalbewerking, enz. 423
Groep XIV, Papier 427
Groep XV, Textielindustrie 428
Groep XVI, Gas en electriciteit 431
Groep XVII, Voedings- en genotmiddelen 431

HOOFDSTUK XXI.

PRIJSREGELING DER TURF.

Vermelding van de verschillende, in ons land voorkomende veensoorten. 434
Opgave van de soorten, waarin de *fabrieks*turf onderscheiden wordt. 434
Idem van de *haardbrand*turf. 435
Bespreking van enkele turfsoorten 435
Bespreking van de *verkoopseenheden* 436
Inventarisatie van de turfvoorraden, als gevolg van de ongekende prijsstijging. 438
Overzicht der turfproductie in 1915 438
Opgave van de op 15 Nov. 1915 aanwezige hoeveelheid turf. . 439
Vaststelling van maximumprijzen voor turf, geleverd op de veenplaats. 439
Prijsverhooging der turf door den tusschenhandel 440
Mededeelingen omtrent het bedrijf der turfschippers 441
Verzet der verveners tegen de handhaving der maximumprijzen. 443

HOOFDSTUK XXII.

DE BIJ HET VERSLAG BEHOORENDE STATEN.

Opgave van de redenen, waarom de Staten 1 en 2, die betreffen het aantal aanwezige fabrieken en werkplaatsen, het aantal daarin werkzame personen en de werktijden, zijn weggelaten . 445
Vermelding van de wijze, waarop getracht is zooveel mogelijk in het gemis van bovenbedoelde Staten te voorzien 445

Bladz.

Staat 3*a*.

Overzicht van het aantal door de districtshoofden der Arbeidsinspectie verleende vergunningen voor overwerk, gerangschikt naar de bedrijfsgroepen 446

Staat 3*b*.

Overzicht van het aantal malen, dagen en uren, waarvoor door de districtshoofden der Arbeidsinspectie vergunning voor overwerk is verleend, gerangschikt naar de districten 448

Staat 3*c*.

Overzicht van het aantal malen, dagen en uren, waarvoor door de districtshoofden der Arbeidsinspectie vergunning voor overwerk is verleend, gerangschikt naar de bedrijfsgroepen . . . 449

Staat 4*a*.

Overzicht der gegeven voorschriften en aanwijzingen. 450

Staat 4*b*.

Overzicht der gegeven voorschriften en aanwijzigingen, verdeeld naar de nijverheidsgroepen en districten der Arbeidsinspectie . 452

Staat 5.

Overzicht der verleende vergunningen ingevolge de Hinderwet, voor zoover zij inrichtingen betroffen, die tevens fabriek of werkplaats waren in den zin der Veiligheidswet, gerangschikt naar de bedrijfsgroepen 454

Staat 6.

Overzicht van het aantal op 31 December 1915 geldige arbeidskaarten, afgegeven en mede-onderteekend door of vanwege de burgemeesters 456

Staat 7.

Overzicht van de processen-verbaal, opgemaakt in 1915 wegens overtreding van artikel 4 der Arbeidswet 1911 460

Staat 8*a*.

Overzicht van de gedurende het jaar 1915, door de Arbeidsinspectie, Rijks- en Gemeentepolitie opgemaakte processen-verbaal, wegens overtreding van art. 6 der Arbeidswet 1911, gerangschikt naar de bedrijven, waarin de overtredingen werden geconstateerd 462

Staat 8*b*.

Overzicht van de wegens overtreding van art. 6 der Arbeidswet 1911 opgemaakte processen-verbaal, naar de districten en de verbalisanten 464

VOORWOORD.

1890–1915.

Den 1sten Januari 1890 trad de Arbeidswet, die den 5den Mei 1889 in het Staatsblad verschenen was, in werking.

Het verslag, dat de werkzaamheden te boekstaven heeft van de Arbeidsinspectie over het jaar, waarin deze diensttak zijn zilveren jubileum viert, dient hiervan wel gewag te maken.

Aanvankelijk is het de bedoeling van den ondergeteekende geweest, een afzonderlijken bundel te doen verschijnen, waarin de geschiedenis der Arbeidsinspectie en van dat deel der sociale wetgeving, waarmede zij in nauwe betrekking staat, zou worden beschreven. De tijdsomstandigheden, die elke feestelijke herdenking beletten, vereischten echter van het inspectiepersoneel zooveel ingespannen arbeid, dat het bewerken van zulk een uitgaaf tot de vrome wenschen bleef behooren.

KORT OVERZICHT VAN DE GESCHIEDENIS DER WETTELIJKE BEPALINGEN OP DE ARBEIDERSBESCHERMING.

De eerste wettelijke bescherming van den arbeid na de Fransche omwenteling kwam ruim 40 jaren geleden door het parlementair initiatief van Mr. S. VAN HOUTEN tot stand.

Niettegenstaande tal van Rijken, Nederland in dit opzicht reeds voor waren gegaan, duurde het hier te lande tot het 8e decennium der 19e eeuw, voordat de vraag, of er iets moest gedaan worden ter regeling van den arbeid, ernstig ter sprake kwam.

Dit vindt voor een deel zijn verklaring in het feit, dat de kinderbescherming gekoppeld werd aan den schooldwang.

De voorzitter der enquête-commissie, door THORBECKE kort na het optreden van zijn tweede Ministerie benoemd, om een onderzoek in te stellen naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende, (de Hoofdingenieur van het Stoomwezen, A. A. C. DE VRIES ROBBEE), kwam, als resultaat van het door die commissie ingestelde, uitgebreide onderzoek, tot de conclusie:

„dat een wettelijke regeling op den arbeid der kinderen in de fabrieken „niet alleen noodzakelijk is, maar gebiedend, wil de fabrieksbevolking niet tot „een diep verval komen", en

„dat een verordening op het werken der kinderen in die fabrieken, ge- „paard aan schoolplicht, niet alleen volstrekt noodzakelijk is, maar zelfs een „spoedige voorziening eischt, opdat ook in ons vaderland de fabrieksarbeider „zoowel physiek als moreel worde opgeheven uit den droevigen toestand, „waarin hij thans verkeert".

Waar aldus de schooldwang onafscheidelijk vastgeklonken werd aan de arbeidersbescherming, meenden zij, die van oordeel waren, dat schoolplicht bij de toenmalige regeling vrij wel gelijk stond met den dwang, de kinderen

naar de door hen niet gewenschte openbare school te zenden, hunne medewerking aan zulk een arbeidersbescherming te moeten ontzeggen.

Nog in 1872 deelde de Minister van Binnenlandsche Zaken, Mr. J. H. GEERTSEMA bij het verdedigen zijner eerste begrooting mede, dat een regeling van den kinderarbeid „in ons land groote eigenaardige bezwaren (zou) ont-„moeten, omdat het wellicht te vreezen zou zijn, dat het geneesmiddel spoedig „zou blijken erger te zijn dan de kwaal".

Mr. van Houten meende, na deze uitspraak van Regeeringszijde, het initiatief te moeten nemen tot de indiening van een wetsontwerp, dat hij bij missive van 27 Februari 1873 bij de Tweede Kamer inzond. Ook hierbij was een band gelegd tusschen leerplicht en kinderbescherming.

In April van het volgende jaar kwam dit ontwerp in behandeling. Het bleek al spoedig, dat het wetsvoorstel slechts dan te redden was, als elk verband tusschen onderwijs en arbeid werd weggenomen. Deels op initiatief van den voorsteller, deels door het amendeeren en verwerpen van enkele artikelen, werd dit doel bereikt. Het aldus tot slechts 5 artikelen teruggebrachte ontwerp werd met 64 tegen 6 stemmen aangenomen.

Bij de merkwaardige discussie, voor een belangrijk deel gevoerd tusschen Mr. S. VAN HOUTEN en Dr. A. KUIJPER, werd voor het eerst in ons Parlement de wenschelijkheid betoogd van een ingrijpende wetgeving op den arbeid.

„Dringend noodig is het", zeide de toenmalige afgevaardigde van Gouda, „dat de loongevende arbeid van minderjarigen in fabrieken en werkplaatsen, op „het veld en in het huisgezin, worde geregeld door de wet".

Den 19den Sept. 1874 werd het ontwerp-van Houten tot wet verheven.

Hierbij werd verboden kinderen beneden 12 jaar in dienst te nemen of in dienst te houden: welk verbod niet toepasselijk was op huiselijke en persoonlijke diensten en op veldarbeid.

Door den Minister MODDERMAN werd bij Kon. Boodschap van 23 April 1882 een wetsontwerp ingediend, dat een belangrijke schrede zou gezet hebben op den weg der Arbeidersbescherming; de Minister DU TOUR VAN BELLINCHAVE waagde in 1885 een zelfde poging; geen dezer ontwerpen kwam echter in openbare behandeling.

De nieuwe, krachtige stoot voor de verdere doorvoering van zulk een bescherming zou andermaal niet door de Regeering, doch door het parlementaire initiatief gegeven worden.

Den 13den Augustus 1886 werd door Mr. H. GOEMAN BORGESIUS en 10 andere leden der Tweede Kamer, behoorende tot verschillende politieke partijen, het voorstel gedaan, een parlementaire enquête te houden, ter beantwoording der volgende vragen:

a. Welke is de werking der wet-van Houten? Is er reden voor aanvulling en uitbreiding?

b. Welke is de toestand in fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid, gezondheid en het welzijn der werklieden? In hoeverre worden maatregelen tot verbetering vereischt?

Dit voorstel werd met nagenoeg algemeene stemmen aangenomen; bepaald werd, dat de enquête zou zijn afgeloopen vóór 1 Juni 1887. De enquêtecommissie, onder presidium van Mr. VERNIERS VAN DER LOEFF, was samengesteld uit vertegenwoordigers van alle politieke richtingen. De verhooren van dit in

het publiek gehouden onderzoek, maakten grooten indruk; zij stelden hen bitter te leur, die meenden, dat de arbeidstoestanden in Nederland weinig te wenschen over lieten. De Minister DU TOUR vond in de uitkomsten dezer enquête aanleiding bij Kon. Boodschap van 18 Dec. 1887 een nieuw ontwerp in te dienen. Dit kwam echter niet in behandeling.

Toen in April 1888 een nieuw Kabinet was opgetreden, gevormd uit de rechtsche partijen, stond als een der eerste punten op het programma de wettelijke bescherming van vrouwen en kinderen, arbeidende in fabrieken en werkplaatsen. Het gelukte den Minister van Justitie, Jhr. Mr. G. L. M. H. RUIJS DE BEERENBROUCK, reeds binnen één jaar na zijn optreden de door hem saamgestelde *Arbeidswet* in de Tweede Kamer te doen aannemen. Zulks geschiedde met op één na algemeene stemmen.

Het verbod van bedrijfsarbeid van kinderen beneden 12 jaar bleef, zoowel buiten als in fabrieken en werkplaatsen, zij het ook in eenigszins anderen vorm, gehandhaafd. Bovendien werd de arbeid van jeugdige personen beneden 16 jaar en van vrouwen van elken leeftijd aan regelen gebonden en Zondags- en nachtarbeid voor hen verboden; zij mochten overigens niet langer dan 11 uur per dag werken, behoudens de bevoegdheid toegekend aan Minister, Commissarissen der Koningin en Burgemeesters, om in bepaalde gevallen vergunning tot langeren arbeid te geven. Bij deze wet werden uitdrukkelijk uitgezonderd de werkzaamheden, voor of in landbouw, boschbouw, tuinbouw, veehouderij en veenderij. De beperking van den arbeidsduur voor jeugdigen en vrouwen gold alleen voor fabrieken en werkplaatsen, zij het ook, dat deze in uitgebreiden zin genomen werden; daarnaast werd aan de Regeering de bevoegdheid toegekend, om bij een algemeenen maatregel van bestuur arbeid aan beschermde personen voorwaardelijk of onvoorwaardelijk te verbieden, op grond van gevaar voor de gezondheid of het leven.

Deze *Arbeidswet* (wet van den 5den Mei 1889 Stbl. 48) trad den 1en Januari 1890 in werking; zij onderging 5 wijzigingen van ondergeschikt belang, om eindelijk in 1911 zeer ingrijpend te worden herzien.

De eerste verandering was noodig, om de gelegenheid te openen het inspecteerend personeel te vergrooten, terwijl de 5de wijziging (1909) strekte om de Arbeidsinspectie onder één hoofd te brengen. Op deze beide veranderingen zal later worden teruggekomen.

Bij de wet van 31 Dec. 1896 (Stbl 259) werd in de wet een uitzonderingsbepaling opgenomen, waardoor het den vrouwen in boter- en kaasfabrieken mogelijk werd gemaakt, des Zondags eenigen bedrijfsarbeid te verrichten. Zulks geschiedde in het belang der Noordhollandsche zuivelindustrie; een sedert jaren bestaande toestand werd daardoor bestendigd.

Van analogen aard was de wijziging, die was neergelegd in de wet van 21 Oct. 1902 (Stbl. 185), toen aan vrouwen werd veroorloofd onder bepaalde omstandigheden in enkele Zuiderzeeplaatsen des nachts haring te speten. Ook hier gold het een sedert lange jaren bestaande gewoonte wettelijk te bevestigen.

Ofschoon laatstgenoemde wijziging in den lande groote beweging veroorzaakte, kon zij, daar zij slechts enkele tientallen vrouwen betrof, niet van groot gewicht geacht worden.

Van geheel formeelen aard was de wijziging, die bij de wet van 28 April 1906 (Stbl. 97) werd aangebracht. De Hooge Raad had uitgemaakt, dat het zoo gewichtige Kon. Besluit, dat op het toenmalige artikel 4 der wet berustte, (bij welk besluit zoowel verboden werd bepaalde soorten van arbeid als arbeid onder bepaalde omstandigheden, gevaar biedend voor leven of gezondheid, te doen verrichten), geen rechtskracht had, in zooverre, dat zulk een verbod geen betrekking kon hebben op arbeid onder bepaalde omstandigheden. Het wetsartikel werd nu in dien zin gewijzigd, dat de bevoegdheid om bij bestuursmaatregel ook arbeid onder bepaalde omstandigheden te verbieden, uitdrukkelijk aan het uitvoerend gezag werd toegekend. Bovendien werd een tweede lid aan het artikel toegevoegd, waardoor buiten twijfel werd gesteld, dat een arbeidsverbod, als in het artikel bedoeld, kon worden beperkt tot jeugdige personen, tot vrouwen of tot een gedeelte van die groepen van personen. Na deze wetswijziging werd het Kon. Besluit onveranderd opnieuw vastgesteld.

Ingrijpend was de wijziging, die door den Minister TALMA in 1911 werd tot stand gebracht, waarbij de leeftijdsgrens, binnen welke kinderen geen arbeid mogen verrichten, tot 13 jaar werd opgevoerd, de bescherming der jeugdige personen tot 17-jarigen (en in enkele gevallen zelfs tot 18-jarigen) werd uitgestrekt, en de arbeid voor deze beschermde personen en voor vrouwen beperkt werd tot 10 uur per dag en 58 uur per week. Niet alleen gevaar voor leven of gezondheid, doch ook gevaar voor de zedelijkheid kon voortaan een reden voor een arbeidsverbod zijn.

Belangrijke wijzigingen van administratieven aard werden nog ingevoerd; de bevoegdheid tot het geven van overwerkvergunningen, die vroeger binnen zekere grenzen verleend konden worden door de Commissarissen der Koningin en de Burgemeesters, werd nu binnen de door de wet gestelde perken aan de Inspecteurs van den Arbeid gegeven.

Ook op de veenderijen werd thans de Arbeidswet toepasselijk verklaard.

De groote enquête van 1887 had onmogelijk een geheel volledig beeld van alle fabrieken en werkplaatsen kunnen geven. Dit kon alleen verkregen worden door een zeer uitvoerig administratief onderzoek. Daartoe werd in de jaren 1888 en 1889 een vooronderzoek gehouden door de Heeren H. W. E. STRUVE (toen Ingenieur van het Stoomwezen, later Inspecteur van den Arbeid) en A. A. BEKAAR (toen Ingenieur, later Inspecteur-Generaal van den Waterstaat), die zeer nauwkeurig alle industrieele bedrijven onderzochten en deze systematisch in bedrijfsgroepen (ongeveer dezelfde, die thans nog gebezigd worden) rangschikten. De bezoeken dezer hoogstaande mannen aan alle nijverheidsondernemingen van eenig belang, bereidden de industrie voor op het intensieve toezicht, waaraan deze in de toekomst zou onderworpen worden.

Een Staatscommissie, onder voorzitterschap van Jhr. Mr. W. F. ROCHUSSEN, werd den 18den April 1890 benoemd om het werk der enquêtecommissie voort te zetten. Aan de hand van deze onderzoekingen werd een uitvoerig beeld van de toenmalige Nederlandsche industrie uit een oogpunt van arbeidersbescherming gegeven. De Staatscommissie bracht in October 1893 haar rapport uit. Als uitvloeisel hiervan, wist de Minister v. D. SLEIJDEN den 20sten Juli 1895

de voor de bescherming der arbeiders zoo belangrijke *Veiligheidswet* (oorspronkelijk ingediend door den Minister Lely) tot stand te brengen.

Deze wet was van toepassing op:

fabrieken en werplaatsen, waar in den regel 10 of meer personen verblijven;

fabrieken en werkplaatsen, waar een krachtwerktuig of een oven is opgesteld;

vlasbraakhokken en zwingelketen.

Ook hier waren uitgezonderd de bedrijven van land-, tuin- en boschbouw, veehouderij en veenderij, en voorts het visschers- en het schippersbedrijf.

Enkele artikelen dezer wet werden in 1909 herzien ten behoeve van de reorganisatie der Arbeidsinspectie. Bovendien werden toen de electrische centraalstations onder de wet gebracht, werd de mogelijkheid geschapen voorschriften te geven in het belang van de eerste hulp bij ongevallen, en werden nog enkele wijzigingen van ondergeschikten aard aangebracht.

Een meer ingrijpende wijziging kwam bij de wet van 19 Juni 1915 (Stbl. 281) tot stand. Bij deze werd bepaald, dat de wet ook van toepassing is op bedrijven, waarin 5 tot 10 personen werken; bovendien werden de veenderijen en de polderbemalingsinrichtingen binnen de werkingsfeer der wet gebracht.

Bij de Veiligheidswet is bepaald, dat bij algemeenen maatregel van bestuur voorschriften kunnen gegeven worden ten aanzien van de vrije luchtruimte, de luchtverversching, de verlichting, het voorkomen van brand, het aanwezig zijn van kleedkamers, schaftlokalen en privaten, terwijl door de Arbeidsinspectie, ter uitvoering van de voorschriften bij algemeenen maatregel van bestuur gegeven, nadere eischen kunnen worden gesteld, voor hetgeen moet worden aangewend tot het bevorderen van zindelijkheid en van een dragelijke temperatuur, tot het tegengaan van den schadelijken invloed van dampen en gassen of stof, ter voorkoming van ongevallen en tot het verschaffen van eerste hulp bij ongevallen.

Bij de wet van 1915 zijn aan die laatste rubriek nog toegevoegd „de ontvluchting bij brand” en „het voorkomen van vergiftiging, besmetting of beroepsziekten”. In verband met dit laatste is een ruimer gelegenheid dan vroeger geschonken tot beperking van den arbeidsduur voor volwassenen in ongezonde bedrijven. Voorts is bij deze wet „de luchtverversching” van de eerste rubriek overgebracht naar de tweede.

Er bestaat een tamelijk scherp onderscheid tusschen de voor de hygiëne en de veiligheid wenschelijke maatregelen, welke met den geheelen fabrieksbouw te zamen hangen en waarover reeds bij het opmaken van het plan van dezen bouw feitelijk dient beslist te worden, en die maatregelen, welke geacht worden, ook nà den bouw toegepast te kunnen worden. Dit onderscheid loopt vrijwel parallel met de door den wetgever gemaakte onderscheiding tusschen bepalingen, die met zoodanige juistheid kunnen worden omschreven in een algemeenen maatregel van bestuur, dat niets behoeft te worden overgelaten aan den ambtenaar, met het toezicht op de naleving belast, en onderwerpen, waaromtrent in een algemeenen maatregel moet worden verwezen naar het oordeel of naar de nadere voorschriften van den inspecteur van den arbeid. Het instituut der voorschriften of nadere eischen was trouwens reeds in de sociale wetgeving gebracht door het z.g. Arbeidsbesluit ex art. 4 (thans 5) der Arbeidswet.

Zooals boven werd medegedeeld, was en is in dit artikel de bepaling opgenomen, dat bepaalde bij den algemeenen maatregel omschreven soorten van arbeid of arbeid onder bepaalde omstandigheden door beschermde personen, op grond van gevaar voor de gezondheid, de zedelijkheid of het leven niet mogen worden verricht of slechts mogen worden verricht onder bij dien algemeenen maatregel omschreven voorwaarden. Op grond van dit wetsartikel was voor de beschermde personen reeds vóór het totstandkomen der Veiligheidswet een stel bepalingen ter voorkoming van ongevallen en in het belang der hygiëne saamgesteld, waarin een zeer ruime plaats was gelaten voor nadere voorschriften en aanwijzingen door den Inspecteur te geven. Het parallel loopen van verschillende voorschriften, het eene krachtens de Veiligheidswet te geven, indien eenige werkplaats onder de bepalingen dier wet valt, het andere op grond der Arbeidswet, alleen voor de beschermde personen van kracht zijnde, heeft veroorzaakt, dat het voor leeken niet gemakkelijk is, in dit samenstel van bepalingen wegwijs te worden. In de praktijk is het voordeel verkregen, dat in werkplaatsen, waar de Veiligheidswet niet van toepassing is, omdat er geen 10 arbeiders (binnenkort 5) werkzaam zijn of geen krachtwerktuig of oven opgesteld is, toch tal van heilzame verbeteringen kunnen worden geëischt, indien daar een jongen of een vrouw arbeid verricht.

In den jongsten tijd is al hoe langer hoe meer getracht de bepalingen van den algemeenen maatregel, steunende op de Arbeidswet, zooveel mogelijk met die, welke de Veiligheidswet eischt, in overeenstemming te brengen.

Hetzelfde Ministerie, dat de Veiligheidswet had tot stand gebracht, wist als aanvulling van deze een wijziging in de *Hinderwet* te brengen, waarbij elke aanvraag voor de oprichting of uitbreiding van een inrichting, die onder de bepalingen der Veiligheidswet zal vallen, aan het oordeel van den Inspecteur van den Arbeid werd onderworpen ten opzichte der vraag, of de inrichting aan de eischen, gesteld krachtens art. 6 dier wet, zal voldoen.

Door deze toevoeging aan de Hinderwet werd een groote macht aan den Inspecteur gegeven. Verklaart deze, dat eenige fabriek niet kan voldoen aan de bedoelde eischen der Veiligheidswet, dan wordt feitelijk de oprichting der fabriek daardoor onmogelijk gemaakt.

De op grond van deze wet uitgeoefende invloed is een zeer vérstrekkende geweest; de fabrieksbouw is daardoor in goede banen geleid; bij de vele nieuwe nijverheidsondernemingen, die in ons vaderland in den laatsten tijd verrezen of uitgebreid zijn, is dit krachtige preventieve toezicht van niet te onderschatten waarde geweest.

Een belangrijke invloed op de arbeidersbescherming is uitgeoefend door de totstandkoming der *Ongevallenwet* in 1901, waarbij alle industrieelen en ook eenige andere categorieën werkgevers verplicht werden, hunne arbeiders tegen de geldelijke nadeelen van ongevallen te verzekeren. Vele werkgevers kregen nu geldelijk belang bij een vermindering van het aantal ongevallen; welk belang nog werd vergroot in verband met het instituut der risico-overdracht. Trouwens ook ten opzichte der premiebetaling aan de Rijksverzekeringsbank treedt dit geldelijk belang op den voorgrond, daar de grootte der premie binnen

zekere grenzen afhankelijk kan gemaakt worden van de door de werkgevers in het belang der veiligheid te nemen maatregelen.

Nederland kan zich de eer toekennen verschillende schreden op het gebied der arbeidswetgeving gezet te hebben, waarbij het als voorbeeld voor andere rijken gegolden heeft.

Als eerste dezer maatregelen kan het *verbod tot het maken van lucifers met witten phosphor* gerekend worden, dat bij de wet van 28 Mei 1901, (Stbl. 133), ingediend door den Minister LELY, een voldongen feit werd.

Een ander onderwerp, waarbij ons land als pionier is opgetreden, is de *beveiliging bij het uitvoeren van bouwwerken onder grootere dan den atmospherischen druk,* volgens de wet van 22 Mei 1905 (Stbl. 143), ingediend door den Minister KUYPER, op krachtigen aandrang der Inspecteurs van den Arbeid, die met het oog op de uitvoering van groote pneumatische fundeeringswerken te Amsterdam regeling van Staatswege urgent oordeelden.

Ook de *Steenhouwerswet*, welke door den Minister TALMA in het Staatsblad kon gebracht worden, kan onder deze rubriek gerangschikt worden. Deze wet schrijft een zeer nauwlettend, geregeld medisch toezicht voor op hen, die het steenhouwersvak uitoefenen, vóór zij hunne meerderjarigheid bereikt hebben, terwijl de arbeidstijd voor de volwassenen beperkt is tot niet meer dan 9 uur per dag, en er tal van hygiënische maatregelen voor de werkplaatsen zijn voorgeschreven.

De misstanden, die bij het lossen en laden in de groote Nederlandsche havens sedert geruimen tijd voorkomen, en die zich zoowel uiten in ontzaglijk lange werktijden, als in een hooge ongevallenfrequentie, gaven den Minister TALMA aanleiding een speciale wettelijke regeling van dit bedrijf te ontwerpen, welke onder den naam *Stuwadoorswet*, onder zijn opvolger TREUB onder dagteekening van 16 Oct. 1914, zij het ook eenigszins gewijzigd, in het Staatsblad verscheen. De invoering dezer wet is tengevolge der tijdsomstandigheden vertraagd geworden; zij zal nog in 1916 plaats hebben. Nederland zal dan het eerste land zijn, dat het noodige doet, om de misstanden der lange werktijden te breidelen.

Als onderdeel der arbeidersbescherming moet hier ook nog vermeld worden het toezicht op den *arbeid in de mijnen*. Toen hier te lande de ontginning der kolenmijnen in Zuid-Limburg op het eind der vorige eeuw een vroeger ongekende vlucht beloofde te nemen, bleek het noodig, dat er andere bepalingen zouden gemaakt worden, dan die, welke berustten op de wet van 21 April 1810.

De wet, houdende nadere bepalingen betreffende de ontginning, van den 27sten April 1904 (Stbl. 73), kwam onder het Ministerie KUYPER tot stand. Op deze wet is gebaseerd het onder den Minister VEEGENS in het Staatsblad geplaatste Mijnreglement (K. B. van 22 September 1906, Stbl. 248).

Vóór deze wettelijke regelingen waren de Arbeidswet en Veiligheidswet feitelijk op de mijnen toepasselijk. Toen werd uitdrukkelijk verklaard, dat zulks niet meer het geval zou zijn. Een afzonderlijk Staatstoezicht moet er voor waken, èn dat de bepalingen der concessies nauwkeurig gehandhaafd worden, èn dat de voorschriften, die in het Mijnreglement in het belang der arbeiders gegeven zijn, worden nagekomen.

Al wordt herhaalde malen de dienst der Arbeidsinspectie, nadat zij niet

meer direct bij het toezicht op den mijnarbeid betrokken is, in bepaalde concrete gevallen, geraadpleegd, zoo valt sedert 1 Nov. 1906 het toezicht op dezen niet meer binnen den kring harer bemoeiingen.

DE ONTWIKKELING VAN HET TOEZICHT OP DE NALEVING DER WETTELIJKE BEPALINGEN BETREFFENDE DE ARBEIDERSBESCHERMING.

De Arbeidswet van 1889 werd saamgesteld door het Departement van Justitie. De uitvoering der wet bleef aan dit Ministerie toevertrouwd tot 1893, toen de behartiging der arbeidsaangelegenheden in haar vollen omvang overging naar het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid, aan welks hoofd toen de Heer C. LELY stond. In 1901, bij het optreden van Dr. A. KUYPER als Minister van Binnenlandsche Zaken, werd „Arbeid" naar Binnenlandsche Zaken overgebracht, waar deze afdeeling bleef tot aan het optreden van het volgende Ministerie (1905). Toen werd onder leiding van Mr. J. D. VEEGENS een Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, gevormd. De afdeeling Arbeid werd toen onder dit nieuwe Ministerie gebracht. Dit Departement behartigt thans nog de arbeidersbescherming; in 1908 werd van „Arbeid" een nieuwe afdeeling, die der Arbeidersverzekering, afgescheiden. Deze heeft de voorbereiding der groote verzekeringsontwerpen van den Minister TALMA, benevens de uitvoering der Ongevallenwet voor hare rekening genomen. De nieuwe afdeeling bleef onder Landbouw, Nijverheid en Handel tot September 1914, toen zij, bij het overgaan van den Minister TREUB van dit Departement naar dat van Financiën, bij laatstgenoemd ministerie werd ondergebracht. Na het aftreden van dezen Bewindsman in 1915, kwam zij te ressorteeren onder Waterstaat, waar zij zich thans nog bevindt. Tegelijk met de afdeeling Arbeidersverzekering werd eerst naar Financiën, later naar Waterstaat overgebracht de behartiging van de Werkloosheidsverzekering en van de Arbeidsbemiddeling.

Reeds in het voorloopig verslag op het wetsontwerp-van Houten, werd het door velen „als een zeer wezenlijke leemte in het wetsvoorstel beschouwd, „dat door geenerlei bepaling de uitvoering daarvan verzekerd is". Men meende, dat men te dezen opzichte niet voldoende zou kunnen rekenen op den ijver der politieambtenaren. De voorsteller stelde zich op het standpunt, dat, mocht de Regeering meenen, dat een speciale ambtenaar voor de handhaving der wet noodig ware, het op haar weg lag van dezen wensch te doen blijken.

Het ontwerp „Modderman" (1882) schreef een afzonderlijk instituut voor het toezicht op de naleving der wettelijke bepalingen voor, n.l. „de inspecteurs en adjunctinspecteurs van den kinderarbeid". Dit corps werd van groote waarde geacht, om advies aan de Regeering uit te brengen.

De meerderheid in het voorloopig verslag keurde de instelling van dit nieuwe ambtenaarscorps zeer bepaald af. „De eenheid, welke de Regeering door „het scheppen van dit toezicht hoopt te verkrijgen, werd door velen niet ge- „wenscht, die oordeelden, dat het hier juist aankomt op verschil van toepas- „sing naar gelang der onderscheidene plaatselijke omstandigheden".

Het ontwerp „du Tour van Bellinchave" (1885) droeg het toezicht op de wettelijke bepalingen aan de Marechaussée en aan alle ambtenaren van Rijks- en Gemeentepolitie op. Juist over het ontbreken van een speciaal toezicht werd

deze Minister door de Kamer het hardst gecritiseerd. Bij de herziening van zijn ontwerp (1887) meende Baron du Tour aan dit bezwaar tegemoet te komen, door het toezicht toe te vertrouwen naast alle organen der politie aan de ambtenaren van het Geneeskundig Staatstoezicht.

Dezelfde redactie werd door Minister RUIJS DE BEERENBROUCK in zijn ontwerp (1888) overgenomen. Bij het voorloopig verslag werd vrij algemeen aangedrongen op een afzonderlijke inspectie, aan welk verzoek de Minister voldeed, door een wijziging in het ontwerp te brengen, waarbij de aanstelling van inspecteurs gelast werd.

Bij de behandeling der wet werd een door Dr. SCHAEPMAN voorgesteld amendement aangenomen, dat het aantal inspecteurs in de wet vastlegde en dit uitdrukkelijk op *drie* bepaalde.

Tevens werd de opsporing der overtredingen reeds dadelijk mede toevertrouwd aan het geheele corps van Rijks- en Gemeentepolitie. Er mag hier wel op gewezen worden, dat dit dualistisch karakter van het toezicht bij velen bestrijding vond. In het bijzonder maakte men zich in de kringen der industrieelen ongerust over het toezicht der politie.

Bij een adres, dat tijdens de behandeling der Arbeidswet, het Hoofdbestuur der Vereeniging tot bevordering van Fabrieks- en Handwerksnijverheid aan de Tweede Kamer zond, betuigde dit zijn ingenomenheid met de instelling eener inspectie; het kwam er echter tegen op, „dat ook de laagst geplaatste „ambtenaar van politie tot het opsporen van overtredingen toegang wil hebben „tot elke fabriek en werkplaats; het wordt niet betwijfeld, of hierdoor zullen „onbescheiden mededeelingen omtrent de inrichting der werkplaatsen bevor„derd worden".

Dit adres heeft echter geen weerklank in de Kamer gevonden.

De Arbeidswet trad op 1 Januari 1890 in werking; met ingang van 1 Maart 1890 werden benoemd tot Inspecteur van den Arbeid de heeren H. W. E. STRUVE, Dr. H. F. KUIJPER en A. D. P. V. VAN LÖBEN SELS.

Eerstgenoemde was Ingenieur van het Stoomwezen en had met den Heer A. A. Bekaar het uitvoerig onderzoek ingesteld omtrent alle bekende fabrieken, waarvan hierboven melding is gemaakt.

De Heer Dr. H. F. KUIJPER was een bekend wetenschappelijk gevormd chemist; de Heer VAN LÖBEN SELS was Ingenieur van het waterschap „de Berkel". Bij de benoeming dezer drie inspecteurs, die zorgvuldig waren gekozen uit drie verschillende politieke partijen, was duidelijk op den voorgrond gesteld, dat men de nieuwe inspectie een technisch karakter wilde geven. Ook de later benoemden hadden een ingenieurs-opleiding of -loopbaan achter den rug.

Elk der drie inspecteurs had het toezicht in een bepaald gedeelte des lands.

De Arbeidswet schreef en schrijft nog voor, dat de inspectie periodiek een verslag harer werkzaamheden zou uitbrengen en dat dit zal worden overgelegd aan de Staten-Generaal. Dit voorschrift is inderdaad zeer heilzaam geweest. Eenerzijds is het voor de ambtenaren van groot nut te weten, dat de wijze, waarop zij hunne werkzaamheden opvatten, aan het oordeel van het publiek onderworpen is, anderzijds is het voor hen, die de daden der Regeering te beoordeelen hebben van waarde, een betrouwbare bron te bezitten, waaruit de wijze, waarop de sociale wetten gehandhaafd worden, kan worden nagegaan.

en waaruit kan worden afgeleid, of nieuwe wettelijke maatregelen noodzakelijk zijn.

Reeds over de 8 maanden van 1890, waarover het toezicht liep, werd een bundel uitgegeven, waarin ieder der drie inspecteurs het wetenswaardige omtrent zijn arbeidsveld mededeelde.

Elk verslag bestond, behalve uit het algemeen overzicht, uit drie deelen: „Inrichting van fabrieken en werkplaatsen"; „Beveiliging tegen ongevallen in fabrieken en werkplaatsen"; „Instellingen in het belang der werklieden".

Verder vond men er statistisch materiaal in; verscheidene der staten, die thans nog worden gepubliceerd, werden toen reeds in de verslagen aangetroffen; zij zijn en waren steeds gebaseerd op de nijverheidsgroepeering der heeren STRUVE en BEKAAR.

Reeds dadelijk bevatten deze verslagen zeer belangrijke gegevens betreffende den toestand der fabrieken hier te lande.

Niet te verwonderen is het, dat reeds spoedig de inspecteurs ernstig klaagden over het gebrek aan assistentie. Inderdaad was het niet meer mogelijk om versterking der inspectie te ontgaan, toen door de aanneming der Veiligheidswet *alle* in fabrieken en werkplaatsen werkende arbeiders in het toezicht betrokken werden.

Tegelijk met deze wet werd een wijziging der Arbeidswet aangenomen waarbij het amendement-Schaepman te niet werd gedaan.

Na deze wetswijziging kon een algemeene maatregel van bestuur worden uitgevaardigd, waarbij het land in 6 inspecties werd ingedeeld, terwijl aan iederen inspecteur één adjunct werd toegevoegd. Naast de drie fungeerende inspecteurs traden toen in dienst de heeren J. H. L. VAN DEINSE, J. ARENDSEN DE WOLFF en G. J. VAN THIENEN (alleen laatstgenoemde is thans nog als hoofdinspecteur werkzaam). De adjunct-inspecteurs werden met 1 Sept. 1896 benoemd, na het afleggen van een vergelijkend examen. Een viertal der toen benoemde adjunct-inspecteurs (de heeren J. J. KLOMPE, M. RAVEN, C. C. A. LAST en D. BLANSON HENKEMANS) zijn thans nog als districtshoofden in functie.

Bij de wetswijziging van 20 Juli 1895 werd tevens de bepaling in de Arbeidswet, dat er telken jare een verslag moest worden uitgebracht, gewijzigd; na 1895 werden door de inspecteurs tweejaarlijksche verslagen saamgesteld.

De Veiligheidswet trad den 1en Januari 1897 in werking. Aangezien art. 25 der oorspronkelijke Veiligheidswet bepaalde, dat een algemeene maatregel van bestuur, uitgevaardigd ingevolge art. 6 of art. 7 der wet, niet eerder in werking zou treden, dan een jaar na den dag zijner afkondiging, trad het K. B. van 7 Dec. 1896, Stbl. no. 215, tot vaststelling van dien algemeenen maatregel eerst in werking op 1 Januari 1898.

De inspectie-ambtenaren ontwikkelden groote werkzaamheid, niet alleen ter voorbereiding der belangrijke wettelijke bepalingen, maar ook tot doorvoering van deze. Bovendien werden toen tal van zeer belangrijke onderzoekingen ondernomen, die ten doel hadden tal van misstanden onder onze industriëele bevolking te bestrijden. Onder deze trekken de aandacht die, betreffende de phosphorvergiftiging en omtrent de loodvergiftiging, in het bijzonder in de aardewerkindustrie.

Het resultaat van eerstgenoemde onderzoekingen was de aanneming van

de Phosphorluciferswet; de bestrijding der loodvergiftiging in tal van bedrijven werd, althans zooverre deze vrouwen en jeugdige personen betrof, begonnen door een algemeenen maatregel van bestuur, die op grond van art. 4 der toenmalige Arbeidswet werd uitgevaardigd, en die inderdaad een zeer belangrijke verbetering in den gezondheidstoestand der fabrieksbevolking tengevolge heeft gehad.

Naast de veelvuldige werkzaamheden, die voor de richtige handhaving der Arbeidswet en Veiligheidswet op de schouders der inspectie gelegd waren, werd er bovendien nog een bijzonder beroep gedaan op de werkkracht van den toenmaligen voorzitter van het college van inspecteurs, den Heer H. W. E. STRUVE, toen deze geroepen werd de voorbereiding ter hand te nemen van de Ongevallenwet. Deze heeft het technische deel van de invoeringsmaatregelen dezer wet geheel voor zijn rekening genomen en werd na de inwerkingtreding der Ongevallenwet tot een der eerste 3 Directeuren van de Rijksverzekeringsbank benoemd.

Niet te verwonderen is het, dat het niet mogelijk was met 6 inspecteurs het hoofd te bieden aan al het werk van uitvoering en voorbereiding, ook al was het ondergeschikt personeel niet onbelangrijk uitgebreid.

In 1899 was namelijk het aantal adjunct-inspecteurs met twee uitgebreid geworden; de eerste vrouwelijke adjunct-inspecteur trad in hetzelfde jaar in dienst, en een corps bureelambtenaren werd in het leven geroepen, dat de steeds toenemende administratieve werkzaamheden moest verrichten.

Bij Kon. Besluit van 18 Mei 1900 werd het aantal inspecteurs van 6 op 9 gebracht. Eén adjunct-inspecteur werd toen tot inspecteur bevorderd, (de Heer D. BLANSON HENKEMANS), de beide andere plaatsen werden vervuld door personen staande buiten het corps. (De Heeren S. R. SMIT, thans Hoofdinspecteur van den Arbeid, en E. H. EKKER, nu Inspecteur der 1ste klasse.)

Bij de nieuwe indeeling had men groote districten gehandhaafd, en daarnaast buitengewoon kleine in het leven geroepen. Toen het alras bleek, dat hieraan groote bezwaren verbonden waren, werd bij Kon. Besl. van 14 April 1906, met behoud van het aantal inspecteurs, de indeeling van het land zoodanig gewijzigd, dat de taak van elk zooveel mogelijk gelijk werd gemaakt. Deze indeeling is tot heden tamelijk wel dezelfde gebleven.

Sedert 1900 zijn aan het corps, opzichters toegevoegd, die een zeer gewaardeerde en belangrijke taak in het inspectiewerk vervullen. Deze ambtenaren werden en worden gerecruteerd uit technici, die een middelbare technische school, of daarmede gelijkstaande onderwijsinrichting doorloopen hebben en een groote mate van practische ontwikkeling hebben.

Waar de behartiging der hygiënische belangen hoe langer hoe meer op den voorgrond trad, en geneeskundig onderzoek in zeer vele gevallen een onafwijsbare eisch was, bleek het noodig, dat een medicus aan den dienst der Arbeidsinspectie verbonden werd. Den 1sten April 1903 werd Dr. E. WINTGENS als Medisch-Adviseur benoemd.

Een dergelijke behoefte deed zich ook gevoelen ten opzichte der electrotechniek. Waar elke moderne fabriek met electriciteit is uitgerust, bleek het noodig, dat men ook te dezen opzichte over meer speciale voorlichting kon beschikken; het corps ambtenaren der Arbeidsinspectie werd daartoe aangevuld met een electrotechnisch ingenieur (den Heer N. M. H. DOPPLER).

Intusschen was er reeds sedert lange jaren op aangedrongen, dat er meer leiding aan het langzamerhand zeer uitgebreide corps ambtenaren der Arbeidsinspectie zou gegeven worden.

Van den aanvang der stichting af, hadden de inspecteurs gezamenlijk een college gevormd, waarvan één hunner voorzitter was, welke belangrijke functie achtereenvolgens werd waargenomen door de heeren H. W. E. STRUVE (1890—1901), Dr. H. F. KUYPER (1901—1905) en J. H. L. VAN DEINSE (1905—1909). Dit college adviseerde den Minister omtrent alle wettelijke bepalingen betreffende arbeidersbescherming, en omtrent beslissingen, welke door hem moesten genomen worden in zaken van hooger beroep, ingesteld tegen een voorschrift van een inspecteur.

In het bijzonder was de eerste taak een zeer moeilijke. Men moge hierbij wel in acht nemen, dat slechts een deel van de wetten en algemeene maatregelen, die door de verschillende Ministers worden voorbereid, in het Staatsblad verschijnen; in het bijzonder, indien een Minister binnen de wetgevende periode van 4 jaar aftrad, verlieten de door de inspecteurs voorbereide ontwerpen zelfs in vele gevallen niet de ministerieele bureaux. Een college van 9 personen, zooals de inspecteursvergadering geworden was, moest noodzakelijk de voorbereiding van een advies opdragen aan een commissie van enkelen uit zijn midden. Had deze eenmaal een ontwerp gemaakt, dan was het vaak ook niet te ontgaan, dat het definitieve advies het karakter van een compromis droeg; ook kwam het voor, dat door de verplaatsing van één stem, of door afwezigheid van een der leden, de continuiteit in de uitgebrachte adviezen gestoord werd, hetgeen voor den betrokken Minister eigenaardige bezwaren medebracht.

Het grootste nadeel der regeling was wel deze, dat de inspecteurs op bedenkelijke wijze onttrokken waren aan hun eigenlijken werkkring.

Storend op den dienst scheen de weinige eensgezindheid te werken, die er scheen te bestaań tusschen enkele adjunct-inspecteurs en hunne chefs; waarbij het nadeel aan het licht trad, dat een betrekkelijk groot corps ambtenaren leiding miste.

Ook ergerden zich velen aan de verslagen. Zelfs zij, die het meeste belang stelden in de werkzaamheden der inspecteurs, konden de 9 afzonderlijke verslagen, waarin natuurlijk telkenmale herhalingen voorkwamen en noodzakelijk moesten voorkomen, niet doorworstelen. Een beeld van de werkzaamheden van het geheele toezicht kon men zich, nu elk der 9 inspecteurs, de Medisch-Adviseur en de Electrotechnisch-Ingenieur ieder afzonderlijk rapporteerden, onmogelijk maken, te meer niet, daar er uit die verslagen nimmer één overzicht werd samengesteld.

Reeds in 1896 had de Minister VAN DER SLEIJDEN een post op de begrooting uitgetrokken, om één der inspecteurs, met den rang van hoofdinspecteur, de leiding over de anderen te geven. Deze post werd echter door de Tweede Kamer verworpen, niettegenstaande de Minister een amendement van de commissie van rapporteurs had overgenomen, waarbij de titel van hoofdinspecteur gewijzigd was in „hoofd van den algemeenen dienst", ten einde aldus tegemoet te komen aan de bezwaren, die vele leden ontleenden aan de redactie der betreffende wetten.

Toen de Heer A. S. TALMA als Minister van Landbouw, Nijverheid en

Handel optrad, was het niet te verwonderen, dat deze, die zich steeds in zulk een hooge mate voor de arbeidersbescherming geïnteresseerd had, zijn bijzondere aandacht aan de Arbeidsinspectie wijdde. Hoezeer hem deze, welke naar zijn meening een reorganisatie onder één hoofd behoefde, ter harte ging, moge hieruit blijken, dat, terwijl de genoemde Bewindsman den 12den Februari 1908 zijn ambt aanvaardde, hij reeds den 15 Maart d.a.v. den ondergeteekende uitnoodigde een bespreking te houden in verband met die reorganisatie.

Nog vóór de Kamers op reces gingen, werd een begrootingspost gevoteerd, ten einde het mogelijk te maken een ambtenaar te benoemen, die als hoofd van de Arbeidsinspectie zou optreden.

Nadat deze den 1sten October 1908 zijn taak aanvaard had, werd een reorganisatie van dien dienst voorbereid; wettelijke sanctie moest deze krijgen door herziening van alle wetten, waarvan de handhaving aan de Arbeidsinspectie was toevertrouwd, òf bij welker uitvoering deze een rol te spelen had. Deze wijzigingswetten verschenen onder dagteekening van 1 Juli 1909 in het Staatsblad, terwijl bij de wet van 30 Juni 1909 (Stbl. 206) gelden werden toegestaan, waaruit de kosten der reorganisatie zouden bestreden worden.

Den 1sten September 1909 trad deze in werking.

Bij deze regeling werd onder het nieuwe hoofd, (den Directeur-Generaal van den Arbeid) een centrale dienst gevormd, waartoe behooren de Medisch-Adviseur benevens de Geneeskundige, die onder dezen zou arbeiden, de Electrotechnisch-Ingenieur, en de inspecteurs in algemeenen dienst, die daar werkzaam zouden worden gesteld. Later is die centrale dienst nog uitgebreid met een scheikundig ingenieur, te wiens behoeve een laboratorium werd ingericht.

Elke inspectie, voortaan district geheeten, kwam onder leiding van een *districtshoofd,* die den titel van Inspecteur 1ste klasse of van Hoofdinspecteur erlangde. Onder dezen werden werkzaam gesteld de inspecteurs 2de klasse, adjunct-inspecteurs, inspectrices, adjunct-inspectrices, opzichters en controleurs.

Met laatstgenoemden rang deed een nieuw ambt zijn intrede in de Arbeidsinspectie.

Daartoe werden benoemd ontwikkelde arbeiders, staande in het volle leven der praktijk, die getoond hadden een goeden kijk op de belangen van hun vak te hebben, en die belangstelling hadden getoond in het sociale leven. De bedoeling van dit instituut was eenerzijds, de voorlichting te verkrijgen van mannen, die op velerlei gebied een ander licht zouden kunnen doen vallen op de taak, die de Arbeidsinspectie te behartigen heeft, anderzijds bij den dienst personen te betrekken, die eerder het vertrouwen zouden hebben van hunne klassegenooten, dan zij, uit wie tot nog toe de ambtenaren der inspectie bij voorkeur gekozen waren, en wien dus gemakkelijker tal van mededeelingen zouden bereiken, die voor de handhaving der wettelijke bepalingen van nut konden worden geacht.

De tot heden toe benoemde controleurs zijn gekozen uit arbeiders in verschillende vakken (aardewerker, sigarenmaker, timmerman, metaalbewerker, houtbewerker, typograaf, kleermaker, textielarbeider, veenarbeider, schilder, winkelbediende), en uit zeer onderscheidene streken van het land. Bovendien is er zorg gedragen, dat de vakbeweging in zijn verschillende politieke schakeeringen onder hen is vertegenwoordigd.

Nog nimmer was aldus stelselmatig in eenig land het arbeiderselement bij de Arbeidsinspectie betrokken. Wel was er in enkele rijken wel eens sporadisch een werkman bij dit toezicht aangesteld, of had men een orgaan van verkozenen uit en door de arbeiders, dat met name bij het Mijnwezen als vertegenwoordiging dezer dienst doet, maar het systematisch gebruik maken van arbeiders-ambtenaren bij de behartiging van belangen, die de werklieden toch zoo nauw raken, was, vreemd genoeg, tot heden nog niet beproefd.

Met voldoening kan getuigd worden, dat dit stelsel uitstekend heeft voldaan, en dat de Arbeidsinspectie groot nut heeft getrokken van de mannen, die den dienst aldus zijn komen versterken.

Door het scheppen van den centralen dienst was het ook mogelijk bijzondere onderzoekingen te doen instellen. Bij Ministerieele beschikking kunnen daartoe tijdelijke onderzoekingsambtenaren worden aangesteld. Den Directeur-Generaal werd de bevoegdheid toegekend, met machtiging van den Minister de verslagen te doen verschijnen, van welke hij de openbaarmaking wenschelijk acht.

In het bijzonder rust te dien opzichte op hem de taak het Centraal Verslag der Arbeidsinspectie te doen opmaken. Was in 1895 bepaald, dat de inspecteurs met tweejaarlijksche verslagen konden volstaan, sedert 1909, verschijnen deze weder elk jaar, doch naast deze wordt aan den centralen dienst op grond dier verslagen, één geheel saamgesteld en gepubliceerd, waarin tevens al die mededeelingen worden opgenomen, die de Directeur-Generaal wenscht te doen verschijnen.

Overigens bleef de zelfstandigheid der districtshoofden gehandhaafd; deze behielden het recht met den Minister te correspondeeren en dezen voorstellen te doen, zij het ook door tusschenkomst van het hoofd van den dienst. De hun door de verschillende wetten toegekende bevoegdheden werden in geen enkel opzicht beperkt.

Uit den aard der zaak kwam thans het zwaartepunt van de voorbereiding en van het initiatief van nieuwe wettelijke bepalingen bij den Directeur-Generaal te berusten, daarin bijgestaan door de met hem samenwerkende ambtenaren van den centralen dienst. Intusschen wordt door hem geen advies te dien opzichte aan den Minister uitgebracht, zonder dat de districtshoofden geraadpleegd zijn.

Te dien einde, en opdat de eenheid der wetstoepassing zooveel mogelijk bevorderd worde, vergadert de Directeur-Generaal tamelijk veelvuldig met deze hoofdambtenaren.

Zijn aldus èn de wetgeving op de arbeidersbescherming, en de inspectiedienst in hun ontwikkeling gedurende een kwart eeuw geschetst, dan moge nu een enkel woord gewijd worden aan de vraag, hoe deze dienst in dit tijdsverloop zijn taak vervuld en in hoeverre hij beantwoord heeft aan de verwachtingen, die men in 1889 er van koesterde.

Is het den ondergeteekende natuurlijk niet mogelijk, door zijn nauwen band met dien dienst een geheel onbevangen oordeel uit te spreken, daar hij eerst met dezen in verbinding is getreden, toen de inspectie haar plaats veroverd had, meent hij toch wel in staat te zijn, de balans aan het eind der kwarteeuw met eenige onpartijdigheid te kunnen opmaken.

De samenwerking tusschen de Arbeidsinspectie en de gewone politie is

zeer doelmatig gebleken. De bezwaren, die in het bijzonder de industrieelen tegen het optreden der laatste in den beginne hadden, zijn weinig gegrond gebleken. Conflicten zijn uit dit gemeenschappelijk behartigen eener zelfde zaak door geheel verschillende diensten niet voortgekomen. Van zelf legt de gewone politie het zwaartepunt op de nakoming der administratieve bepalingen en op de handhaving van de eenvoudige bepalingen der Arbeidswet, terwijl al wat naar techniek zweemt voor rekening van de inspectie komt.

Kon in vele gevallen (de verslagen maken daarvan herhaaldelijk melding) de medewerking der gemeentepolitie grooter zijn, over de Rijksveldwacht valt te dien opzichte weinig, over de Kon. Marechaussée allerminst te klagen.

De groote nadeelen, die zoovelen in het begin der inspectie van de inmenging der ambtenaren zoo breed uitmaten, zijn inderdaad in hooge mate overdreven gebleken. Voor de toen vaak gekoesterde vrees, dat de fabrieksgeheimen niet veilig zouden zijn, is in het geheel geen reden gebleken. Gedurende al dien tijd behoefden niet alleen nimmer de betreffende artikelen der wet te worden toegepast, maar bereikte nooit een ernstige klacht te dien opzichte den Minister. Niettegenstaande verschillende ambtenaren den dienst in de volle kracht van het leven verlieten, is er nooit eenig teeken geweest, dat deze ten behoeve van particuliere belangen, nadat de ambtenaarsbanden geslaakt waren, gebruik maakten van de wetenschap bij de inspectie opgedaan.

Het zwaartepunt van het toezicht werd in den aanvang gevormd door de handhaving der Arbeidswet; viel het den werkgevers toen al vreemd, hunne vrijheid te moeten missen in het regelen der werktijden van sommige categorieën hunner arbeiders, — de door den inspectiedienst uitgeoefende invloed op het geheele bedrijf werd veel grooter, toen zij, eerst krachtens den algemeenen maatregel ex art. 4 der oude Arbeidswet, later krachtens de Veiligheidswet, zulke vérgaande voorschriften kon geven, omtrent het gebruik en de beschutting van de werktuigen, het aantal in eenig lokaal toe te laten arbeiders, en omtrent nog tal van andere in het geheele fabrieksbedrijf ingrijpende maatregelen. Men behoeft zich slechts te herinneren in welk een hevige mate, zoodra eenige sociale wet in de Tweede Kamer in behandeling kwam, het juist dit recht, dat den ambtenaar werd toegekend, om nadere voorschriften (later „eischen" genoemd) te geven, was, dat groote oppositie verwekte en vele leden de vrees deed koesteren, dat aldus de industrie zou zijn blootgesteld aan vexatoire ambtenaarseischen.

Bij de duizenden dezer nadere voorschriften, die gegeven worden, komen betrokkenen slechts uiterst zelden in beroep. Niet zelden blijkt het, dat, wordt het beroep behandeld, hij, die zich bezwaard gevoelt, toch aan den wensch der inspectie heeft gevolg gegeven, omdat het hem bij nader inzien bleek, dat het kwaad denkbeeldig was, of dat aanvankelijk het voorschrift niet goed begrepen was. De keeren, dat er inderdaad een diepgaand verschil van opvatting tusschen industrieel en inspectie heerscht, zijn uiterst zeldzaam.

Het spreekt van zelf, dat er tijd noodig geweest is, voordat beide partijen zich naar elkander hebben leeren schikken, voordat er, zooals het zijn moet, zich een vriendschappelijk overleg gevormd heeft tusschen fabrikant en inspecteur, ten einde zich er rekenschap van te geven, hoe op de doelmatigste en goedkoopste wijze het beste resultaat kan bereikt worden.

Aan beide kanten moet natuurlijk de wensch bestaan hiertoe te geraken.

Dat de verstandhouding tusschen industrie en inspectie zoo goed is, pleit zeker voor beide partijen.

Bij het toezicht op de beveiligingen moet één punt niet uit het oog verloren worden. Zelfs indien er bij de fabrikanten de grootst mogelijke medewerking bestaat, geraken de beveiligingen in zeer korten tijd in onbruik, of worden deze verwaarloosd, indien het toezicht vanwege de inspectie niet zeer veelvuldig is. Verflauwen de inspectiebezoeken, dan verzuimt de industrieel, die zooveel belangen te behartigen heeft en wiens tijd zoo zeer in beslag genomen wordt, vaak het noodige te doen, om inrichtingen, zelfs zulke, die door hem con amore zijn aangebracht, (somtijds tegen den wensch zijner opzichters of arbeiders) in stand te houden.

Aan den anderen kant is het ook te begrijpen, dat het voor de inspectieambtenaren een voortdurende zelfoverwinning vereischt, bij de vele werkzaamheden, die nu eenmaal hun deel zijn, die contrôlebezoeken eenigszins geregeld te herhalen. Geenszins moet daarbij uit het oog verloren worden, dat het geregelde fabrieksbezoek een zeer vermoeiende arbeid is.

Bij de voortdurende gelukkige ontwikkeling onzer industrie, is dan ook een geregelde versterking van het inspectiepersoneel een onafwijsbare eisch.

Dit moet een goede school doorloopen hebben. De eisch, dat de districtshoofden en de ambtenaren, die daarvoor in aanmerking kunnen komen, een hoogere technische ontwikkeling genoten hebben, dient bij het zeer saamgestelde beeld der industrie noodzakelijk gehandhaafd te worden. Bij de goede recruteering van het corps worden steeds ernstige bezwaren ondervonden, door het feit, dat ambtelijke vooruitzichten in financiëel opzicht altijd in zulk een hooge mate achter blijven, bij hetgeen de industrie kan bieden.

De internationale bijeenkomsten, die tusschen degenen, die belangstellen in en betrokken zijn bij de arbeidersbescherming in de verschillende rijken, in gewone tijden elke twee jaren gehouden worden, geven een gereede aanleiding om de vaderlandsche toestanden te toetsen aan die in vreemde landen.

Gerust kan men zeggen, dat de toestanden in onze fabrieken, in sociaal opzicht, ten volle den toets kunnen doorstaan met die in den vreemde, zelfs in die landen, welke meenen in de eerste rijen te staan.

Na de herziening in 1911 van de Arbeidswet, staat ons land ten opzichte van de bescherming van vrouwen en kinderen aan de spits; mogen sommige rijken wellicht op zeer enkele punten iets verder gaan, zoo kan niemand, die feitelijke toestanden hier en elders met elkander vergelijkt, den indruk ontgaan, dat in Nederland de wettelijke voorschriften strenger gehandhaafd worden, dan wel eens in andere landen plaats heeft, en dat er in menig Rijk vrij veel te veranderen valt, voordat dit het standpunt nadert, dat ons vaderland op het gebied der wettelijke bescherming inneemt.

Er is geen internationaal congres op dit gebied geweest, of Nederlandsche inspectieambtenaren hebben door verhandelingen, die vaak van zeer grooten wetenschappelijken zin getuigden, de eer van hun corps hoog gehouden.

In het bijzonder geldt dit voor hetgeen ten opzichte van het loodvraagstuk is gepraesteerd geworden. Zeer groot is daardoor de verbetering van den gezondheidstoestand der arbeiders, werkende in de keramische industrie, terwijl grootendeels door de werkzaamheid der inspectie in de diamant-

slijperijen de zeer ongezonde werkplaatsen zijn hervormd tot lokaliteiten, die aan strenge eischen der hygiëne voldoen. Vermeld mag bovendien worden, dat, (dank zij de medewerking van Dr. C. van Eijk,) in geen enkel land de onderzoekingen naar het loodvrij glazuur, het resultaat hebben gehad, dat hier bereikt is.

Een zeer uitvoerig album van de meeste hier te lande toegepaste beveiligingen, dat in 1912 werd saamgesteld, toont dat de inspectie-ambtenaren de veiligheidstechniek tot in de kleinste bijzonderheden bestudeerd hebben.

Naast de eigenlijke inspectie heeft de medische dienst in den laatsten tijd groote werkzaamheid ontwikkeld. Belangrijke massale keuringen in de loodwitfabrieken, de keramische nijverheid, de drukkerijen en de textielindustrie hebben niet alleen in wetenschappelijken zin meer licht gebracht, maar hebben ook tot verbeteringen geleid. De kennis der beroepsziekten is èn door de verplichte aangifte, (volgens art. 21 der Arbeidswet 1911), èn door zoovele onderzoekingen, in de laatste 4 jaren een nieuw stadium ingetreden.

Op electrisch beveiligingsgebied heeft de ingenieur, die hieraan sedert jaren zijn beste krachten wijdt, bereikt, dat de voorschriften van dezen dienst uitgaande, en in het Veiligheidsbesluit vastgelegd, door de geheele technische wereld in Nederland geaccepteerd zijn.

Eindelijk heeft de jongste tak van den dienst der arbeidsinspectie, de scheikundige, in den strijd tegen de waterverontreiniging gelukkige resultaten bereikt. Zelfs onder de te dien opzichte zeer gebrekkige bepalingen der thans vigeerende Hinderwet, is het gelukt, dank zij de wetenschappelijke onderzoekingen van den Scheikundig-Ingenieur bij de Arbeidsinspectie, op velerlei gebied zeer belangrijke verbeteringen tot stand brengen.

Behalve de taak de sociale wetten te handhaven, moet de Arbeidsinspectie medewerken de totstandkoming van nieuwe wetten voor te bereiden.

Zij dient daartoe gegevens te verzamelen voor de kennis van toestanden, die voor wettelijke regeling in aanmerking kunnen komen. De inspecteurs van den Arbeid hebben in hunne verslagen geregeld zeer belangrijke gegevens omtrent tal van bedrijfstoestanden in hunne ambtsgebieden gepubliceerd. Het was echter een ernstig bezwaar, èn dat de betreffende enquêtes vaak in de verschillende districten op onderscheidene wijze werden gehouden, èn dat bij de verwerking der gegevens geen algemeen overzicht over het geheele land verkregen werd. Door de instelling van den centralen dienst kon op dit gebied de zoo gewenschte eenheid verkregen worden.

Gewezen mag in dit verband worden op de zeer uitgebreide en volledige enquête naar de huisindustrie (1909—1912), op het nog niet geheel voltooide onderzoek naar de gedwongen winkelneering. (Noordbrabantsche schoenindustrie, venen, tabaksnijverheid, enz.), op het onderzoek naar den fabrieksarbeid der gehuwde vrouw, op de enquête naar de werktijden van vrouwen in het winkelbedrijf, op het onderzoek naar het leven der polderjongens, enz. (Onderzoekingen zijn thans nog aan den gang naar de werktijden van het kantoorpersoneel en naar die in het hôtel- en koffiehuisbedrijf). Mochten op een gegeven oogenblik in behandeling of voorbereiding zijnde wetten enquêtes noodig maken, dan stond de inspectie gereed op den wensch des Ministers deze zoo snel en volledig mogelijk uit te voeren. Gewezen mag in dit verband worden op het onderzoek

naar de toestanden in het bakkersbedrijf, dat gedurende de behandeling van de Bakkerswet binnen den tijd van 5 weken over het geheele land ingesteld werd in niet minder dan 13000 bakkerijen; op het onderzoek naar de in fabrieken aanwezige ziekenfondsen, dat werd gehouden in 1912 met het oog op de voorbereiding der Ziekteverzekeringswet.

Behalve de resultaten der bovengenoemde enquêtes werden enkele monografieën gepubliceerd omtrent bedrijven, die uit een oogpunt van arbeidersbescherming belangrijk konden worden geacht (in 1913: de Looinijverheid: in 1915: de Handvlasserijen in Friesland). Bovendien bevat bijna elk Centraal Verslag der Arbeidsinspectie speciale mededeelingen omtrent instellingen, die voor de arbeiders van nut zijn.

Het toezicht op den havenarbeid, dat binnenkort zal worden toevertrouwd aan een bijzonder corps ambtenaren, voor een groot deel uit de Arbeidsinspectie voortgekomen, werd gedurende de jaren, dat dit niet wettelijk geregeld was, feitelijk van 1906 af, geleid door de inspecteurs van den arbeid. Sedert 1910 verschijnt er telken jare een afzonderlijk verslag van dit toezicht, dat tal van bijzonderheden bevat omtrent de arbeidstoestanden in de Nederlandsche havens.

De grootste krachtproef had de Arbeidsinspectie na 1 Augustus 1914 te doorstaan, toen op dezen dienst van alle zijden beslag werd gelegd om inlichtingen te geven ten opzichte van den economischen toestand des lands.

„Oorlog" vroeg advies betreffende de noodzakelijkheid van militaire verloven; het Koninklijk Nationaal Steuncomité verzocht inlichtingen omtrent het verleenen van financiëele hulp aan verschillende bedrijven en personen; het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel verlangde voortdurend inlichtingen omtrent de verschillende industrieën; de turfdistributie werd grootendeels door de Arbeidsinspectie ter hand genomen; certificaten van oorsprong moesten worden afgegeven, ten einde het voortbestaan onzer exportnijverheid mogelijk te maken; in één woord, op het meest onderscheiden gebied breidden de werkzaamheden zich uit. De Arbeidsinspectie toonde, dat al deze zeer veel omvattende opdrachten haar met gerustheid konden worden toevertrouwd, zij het ook dat voor de uitvoering daarvan de inspanning van *alle* krachten noodzakelijk was. Juist in deze tijden blijkt het, van hoe groot belang het is, dat er een over alle deelen des lands vertakte dienst bestaat, die op het eerste verzoek bereid en in staat is, op het meest verschillende gebied betrouwbare inlichtingen te geven.

De Arbeidsinspectie is, evenals elke menschelijke instelling, allerminst feilloos; niemand meer dan de ondergeteekende kan er van overtuigd zijn, dat ook in dezen dienst nog veel verbeterd kan worden, maar toch kan deze, geloof ik, met voldoening op de eerste kwarteeuw van haar bestaan terugzien. Moge in het thans aangebroken nieuwe tijdvak de Arbeidsinspectie, voortbouwend op haar verleden, steeds zich de plaats blijven waardig maken, die zij zich in de eerste periode van haar bestaan veroverd heeft!

H. A. VAN IJSSELSTEYN.

OVERZICHT VAN HET PERSONEEL DER ARBEIDSINSPECTIE IN HET TIJDVAK 1 JANUARI 1890–1 NOVEMBER 1916.

	Benoemd met ingang van	Functie.	Aanteekeningen.
H. A. van IJsselsteyn . .	1 Sept. 1909	Directeur-Generaal	1 Oct. 1908 benoemd tot Inspecteur van den Arbeid, met den persoonlijken titel v. Directeur-Generaal.
Dr. E. Wintgens	1 April 1903	Medisch-Adviseur	1 Sept. 1916 op verzoek eervol ontslagen onder toekenning van pensioen.
Dr. W. R. H. Kranenburg.	1 Aug. 1911	Medisch-Adviseur	1 Aug. 1911 ben. tot Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie.
N. M. H. Doppler. . . .	1 Juni 1903	Electrotechnisch-Ingenieur	1 Juni 1903 ben. tot Electrotechnicus bij de Arbeidsinspectie.
H. J. N. H. Kessener . .	5 Maart 1913	Scheikundig-Ingenieur	1 Mei 1910 ben. tot Adj.-Inspecteur van den Arbeid.

Inspecteurs.

NAMEN.	Adjunct-Inspecteur.	Inspecteur 2de klasse.	Inspecteur.	Inspecteur 1ste klasse.	Hoofd-inspecteur.	Aanteekeningen.
H. W. E. Struve .	—	—	1 Mrt. 1890	—	—	1 Juni 1901 op verzoek eervol ontsl. in verb. m. benoeming tot Directeur der R. V. B.
Dr. H. F. Kuijper .	—	—	1 Mrt. 1890	—	1 Sept. 1909	1 Dec. 1910 op verzoek eervol ontsl. onder toekenning van pensioen.
A. D. P. V. van Löben Sels	—	—	1 Mrt. 1890	—	—	1 Sept. 1905 op verzoek eervol ontsl. in verb. met benoeming tot Lid van Ged. Staten van Gelderland.
J. Arendsen de Wolff	—	—	1 April 1896	—	—	16 Nov. 1899 overleden.
J. H. L. van Deinse .	—	—	1 April 1896	—	1 Sept. 1909	1 Mei 1913 op verzoek eervol ontsl. onder toekenning van pensioen.
G. J. van Thienen .	—	—	1 April 1896	—	1 Sept. 1909	
M. Raven	1 Sept. 1896	—	1 April 1899	1 Sept. 1909	—	
C. C. A. Last. . .	1 Sept. 1896	—	1 Jan. 1902	1 Sept. 1909	—	
J. J. Klompe . . .	1 Sept. 1896	—	—	1 Sept. 1909	—	
D. Blanson Henkemans	1 Sept. 1896	—	1 Juli 1900	1 Sept. 1909	—	
I. P. de Vooys . .	1 Sept. 1896	—	1 Mei 1906	1 Sept. 1909	—	16 Juli 1911 op verzoek eervol ontsl. in verband met benoeming tot Hoogleeraar aan de Techn. Hoogeschool.
F. W. Bakema. . .	1 Oct. 1896	—	—	—	—	1 April 1897 op verzoek eervol ontsl. in verband met overgang naar de particul. nijverheid.

NAMEN.	Adjunct-Inspecteur.	Inspecteur 2de klasse.	Inspecteur.	Inspecteur 1ste klasse.	Hoofd-inspecteur.	AANTEEKENINGEN.
P. LEENDERTZ . . .	8 Aug. 1897	—	—	—	—	1 Jan. 1902 op verzoek eervol ontsl.
W. H. M. DE FREMERY	1 Mei 1899	1 Sept. 1909	—	1 Mei 1913	—	1 Nov. 1916 eervol ontsl. in verband met benoeming tot Inspecteur van den Havenarbeid.
J. J. VAN MALE . .	1 Mei 1899	1 Sept. 1909	—	1 Aug. 1911	—	
G. DE GELDER . . .	1 Mei 1899	—	—	—	—	1 April 1900 op verzoek eervol ontsl. ter voortzetting van studie.
E. H. EKKER . . .	—	—	1 Juni 1900	1 Sept. 1909	—	
SICCO R. SMIT . . .	—	—	1 Juni 1900	1 Sept. 1909	1 Mei 1913	
C. J. P. ZAALBERG .	1 Sept. 1900	1 Sept. 1909	—	1 Mei 1913	—	
G. C. SNIJDERS . .	1 Sept. 1900	—	—	—	—	16 Aug. 1904 op verzoek eervol ontsl. in verband met het treden in den Indischen Gouvernementsdienst.
A. J. M. STOFFELS .	—	—	1 Oct. 1901	—	—	1 April 1906 op verzoek eervol ontsl. in verband met benoeming tot Directeur van het Bouw- en Woningtoezicht te 's Gravenhage.
H. J. SCHOLTE . . .	1 Sept. 1902	1 Sept. 1909	—	—	—	
A. H. STRAATMAN .	1 Sept. 1902	1 Sept. 1909	—	13 Mrt. 1916	—	
J. L. M. ASSELBERGS.	6 Nov. 1909	7 Nov. 1912	—	—	—	
J. TH. ESCHBACH . .	6 Nov. 1909	—	—	—	—	1 Juli 1912 op verzoek eervol ontsl. in verband met ben. tot Ingenieur bij de Indische Spoorwegen.
G. J. DE JONGH . .	1 Mei 1910	2 Mei 1913	—	—	—	
L. A. FRUYTIER . .	1 Mei 1910	2 Mei 1913	—	—	—	
H. M. VAN VESSEM .	1 Aug. 1910	2 Mei 1913	—	—	—	
A. E. STRUVE . . .	1 Sept. 1911	8 Sept. 1914	—	—	—	1 Mei 1916 op verzoek eervol ontslagen in verband met overgang naar de partic. nijverheid.
A. J. KLOOS . . .	15 Sept. 1911	8 Sept. 1914	—	—	—	
F. VERSCHOOR VAN NISSE	16 Dec. 1912	—	—	—	—	1 Juli 1914 op verzoek eervol ontsl. in verband met ben. tot Adjunct-Havenmeester te R'dam.
Z. TH. FETTER . . .	1 Juli 1913	—	—	—	—	
J. DE BOOY Jr. . .	1 Aug. 1913	—	—	—	—	
C. MÖRZER BRUIJNS .	1 Mei 1915	—	—	—	—	1 Nov. 1916 eervol ontsl. in verband met benoeming tot Inspecteur van den Havenarbeid.
J. F. CARRIÈRE . .	1 Mei 1915	—	—	—	—	1 Jan. 1916 op verzoek eervol ontsl. in verband met overgang naar de partic. nijverheid.
J. GOUDRIAAN Jr. . .	16 Apr. 1916	—	—	—	—	
A. P. DROST . . .	1 Aug. 1916	—	—	—	—	

Inspectrices.

NAMEN.	Opzichteres.	Adjunct-Inspectrice.	Inspectrice.	AANTEEKENINGEN.
Mej. A. A. Nuysink . .	—	16 Mei 1899	1 Sept. 1909	
Mevr. E. J. Tilanus . .	—	16 Mei 1900	1 Sept. 1909	
Mej. Dr. E. Kleerekoper.	—	1 Oct. 1900	1 Sept. 1909	
Mevr. C. A. Dermoüt-Visser	1 Sept. 1903	—	1 Sept. 1909	
Mej. G. M. J. Boots . .	—	1 Nov. 1909	7 Nov. 1912	15 Sept. 1914 op verzoek eervol ontslagen.
Mej. E. Beitschat . . .	—	1 Mei 1910	—	
Mevr. de Wed. M. Arends-Slingerlandt	—	1 Mei 1910	13 Mrt. 1916	
Mej. H. C. Zijlstra . .	—	1 Apr. 1916	—	

Opzichters.

NAMEN.	Aanstelling.	AANTEEKENINGEN.
B. Quispel	1 Sept. 1900	
W. F. H. Bönnekamp		
C. C. Smit	1 Sept. 1902	
M. Herman		1 April 1913 op nonactiviteit, wegens aanstelling als tijdelijk agent bij de R. V. B.
R. Stoel		
F. D. Hartman	1 Sept. 1903	
J. Wervers		
M. Bakker	1 Sept. 1903	1 Jan. 1905 op verzoek eervol ontsl. in verband met ben. tot mechanicus bij de Rijksmunt.
J. W. Bosch	1 Juli 1904	
W. J. van Tussenbroek		1 Oct. 1915 op verzoek eervol ontslagen, onder toekenning van pensioen.
N. J. Veen	1 Jan. 1905	16 Nov. 1911 op nonactiviteit, wegens aanstelling als tijdelijk agent bij de R. V. B.
F. H. Blom.	1 Mei 1905	
W. de Vries	1 Juni 1906	
A. van Akkeren	1 Juli 1906	
G. Verbeek Jr.	1 Mei 1908	1 Mrt. 1916 op nonactiviteit, wegens aanstelling als tijdelijk agent bij de R.V.B.
P. J. C. Ultee	1 Juni 1908	16 Nov. 1913 idem.
J. H. Camman	1 Maart 1912	
E. J. H. van Beusichem	1 Nov. 1913	
W. de Boer	1 Mei 1914	
J. D. Filarski.	1 Maart 1916	
R. Ch. van Ree	1 April 1916	
J. D. ter Hart	1 Mei 1916	
Ch. C. van Ommeren	1 Mei 1916	

Controleurs.

NAMEN.	Aanstelling.	AANTEEKENINGEN.
J. L. Crouzen.		
J. W. van der Keemel.	1 Nov. 1909	
J. W. Sleef		
H. P. de Haas		
C. J. M. Foppele.		
G. G. Heij	1 Juni 1910	
A. Kruijver		
G. J. Oonk.		
J. K. F. Arkes		
J. J. Camminga	1 Nov. 1911	
J. Mulder		

Administratief

NAMEN.	Klerk.	2de klerk.	1ste klerk.	Chef de bureau.
J. DE GROOT	—	—	—	1 April 1899
H. PAALMAN	1 April 1899	—	—	1 Juli 1902
J. C. ABRAHAM . . .	—	—	—	1 April 1899
J. SCHENK	1 April 1899	—	1 April 1904	—
A. FOLMER	—	—	—	1 April 1899
F. NIEUWENHUIJZEN . .	—	—	—	1 April 1899
D. TEEKENS	—	—	—	1 April 1899
S. J. BOSS.	—	—	—	1 April 1899
Mej. J. VAN KONIJNENBURG	1 April 1899	—	—	1 Febr. 1903
C. J. B. ABRAHAM . .	1 April 1899	1 April 1901	1 Oct. 1906	—
A. W. BOSCH	1 April 1899	—	—	—
T. C. GEUDEKER . . .	1 Juli 1900	—	1 April 1904	10 Mei 1905
P. de VRIES	—	—	—	1 Juli 1900
Mej. C. J. NOBEL . . .	16 Juni 1901	1 April 1904	1 Juli 1906	1 Maart 1909
J. P. TEEKENS	5 Juli 1901	1 April 1904	1 Juli 1904	1 Maart 1909
A. J. GIEZEN.	1 Jan. 1903	1 April 1904	1 Juli 1906	—
Mej. N. E. VAN DER LAND	16 Juni 1903	1 April 1904	—	—
F. B. VAN DER ZIJL . .	1 Aug. 1903	1 April 1904	—	—
G. A. BURGER	1 Nov. 1903	1 April 1904	—	—
J. H. BOSS	1 Jan. 1904	1 April 1904	—	—
P. VAN DER STEEG . .	—	1 April 1904	—	—
F. B. JANTZEN	—	16 Mei 1904	—	—
P. C. TERWAN	—	16 Nov. 1904	—	—
Mej. W. JONAS	—	1 Juli 1905	—	—
Mej. J. W. LAM . . .	—	1 Juli 1905	—	—
D. W. SIBIE	—	16 Oct. 1905	—	—
M. A. H. OLDENDORP .	—	16 Maart 1906	—	—
T. G. R. BROUWER . .	—	16 Maart 1906	—	—

personeel.

Adm. Ambt. 3de kl.	Adm. Ambt. 2de kl.	Adm. Ambt. 1ste kl	AANTEEKENINGEN.
—	—	1 Sept. 1909	1 Mei 1890 } tijdelijk benoemd.
—	—	1 Sept. 1909	1 Jan. 1892 } tijdelijk benoemd.
—	—	1 Sept. 1909	1 Nov. 1916 op verzoek eervol ontslagen onder toekenning van pensioen.
			1 Juni 1896 tijdelijk benoemd.
—	1 Sept 1909	—	1 Oct. 1916 op verzoek eervol ontslagen onder toekenning van pensioen.
			1 Mei 1896 tijdelijk benoemd.
—	—	1 Sept. 1909	9 Nov. 1912 op verzoek eervol ontslagen in verband met ben. tot Rijksadviseur inzake arbeidsbemiddeling.
—	—	—	op verzoek eervol ontslagen in verband met benoeming tot adj.-commies b/d. R. V. B.
—	—	—	15 Jan. 1903 op verzoek eervol ontslagen in verband met benoeming tot commies bij de R. V. B.
—	—	—	15 Juni 1904 op verzoek eervol ontslagen in verband met ben. tot commies ter Prov. Griffie van Groningen.
—	—	1 Sept. 1909	
—	1 Sept. 1909	—	
—	—	—	16 Juni 1901 op verzoek eervol ontslagen.
—	—	1 Sept. 1909	1 Juni 1900 tijdelijk benoemd.
—	—	—	16 Mei 1903 op verzoek eervol ontslagen in verband met ben. tot adj.-commies bij de R. V. B.
—	—	1 Sept. 1909	
—	—	1 Sept. 1909	1 Juni 1900 tijdelijk benoemd.
—	1 Sept. 1909	1 April 1910	
1 Sept. 1909	—	—	1 Maart 1911 op verzoek eervol ontslagen.
—	1 Sept. 1909	1 April 1912	1 Mei 1903 tijdelijk benoemd.
—	—	—	op verzoek eervol ontslagen in verband met ben. tot inspecteur van Politie te R'dam.
—	—	—	1 Maart 1906 op verzoek eervol ontslagen.
1 Sept. 1909	1 April 1910	—	1 Juni 1903 tijdelijk benoemd. 1 Nov. 1916 eervol ontslagen in verband met ben. tot Adm.-Ambt. bij de inspectie van den Havenarbeid der 1ste klasse.
1 Sept. 1909	1 April 1911	1 Nov. 1916	6 Jan. 1904 } tijdelijk benoemd.
1 Sept. 1909	1 April 1912	—	13 Juli 1903 } tijdelijk benoemd.
1 Sept. 1909	1 April 1912	—	3 Aug. 1904 } tijdelijk benoemd.
1 Sept. 1909	1 Juli 1911	31 Maart 1913	12 Aug. 1904 } tijdelijk benoemd.
1 Sept. 1909	1 April 1913	—	1 April 1905 } tijdelijk benoemd.
1 Sept. 1909	—	—	1 Mei 1905 } tijdelijk benoemd.
1 Sept. 1909	—	—	16 Maart 1905 } tijdelijk benoemd.

NAMEN.	Klerk.	2de klerk.	1ste klerk.	Chef de bureau.
H. Bakker	—	1 Mei 1906	1 Mei 1907	—
F. C. H. Hulscher . .	—	16 Aug. 1906	—	—
D. Jansen van Galen .	—	1 Oct. 1906	—	—
J. van Lijpzigh . . .	—	1 Oct. 1907	—	—
Mej. M. F. van Roessel	—	1 Oct. 1907	—	—
A. E. Leijdekker. . .	—	1 Juli 1908	—	—
C. C. Kok	—	—	—	—
A. F. Verstraaten . .	—	—	—	—
G. W. Caron	—	—	—	—
A. de Vos	—	—	—	—
Mej. M. H. Hartman .	—	—	—	—
H. F. J. Mulder . . .	—	—	—	—
Mej. J. M. Berkhoff .	—	—	—	—
E. Boekman.	—	—	—	—
Mej. M. P. Kok . . .	—	—	—	—
L. C. Wessels	—	—	—	—
Mej. D. J. Caron. . .	—	—	—	—
Mej. A. A. M. Hulscher	—	—	—	—
F. C. M. de Ridder. .	—	—	—	—
Mej. M. J. Houtkamp .	—	—	—	—
W. Arends	—	—	—	—
J. IJzenbrandt. . . .	—	—	—	—
F. E. J. de Jong . . .	—	—	—	—
H. C. de Jong	—	—	—	—
J. P. van der Meulen.	—	—	—	—
J. H. J. Hulsman. . .	—	—	—	—
C. H. Hazevoet . . .	—	—	—	—
H. C. ter Haak . . .	—	—	—	—
W. H. L. Meloen . .	—	—	—	—
W. C. Lemaire . . .	—	—	—	—
B. Smid	—	—	—	—
Mej. H. G. Giljam . .	—	—	—	—
A. Huizinga	—	—	—	—
W. J. Boer	—	—	—	—
J. H. W. König Vzn. .	—	—	—	—
E. Veugelers	—	—	—	—
H. G. W. Munnik . .	—	—	—	—
W. Lameris.	—	—	—	—
Mej. M. C. Geudeker .	—	—	—	—
Mej J. H. van Mourik.	—	—	—	—
J. H. Flint	—	—	—	—
J. M. Krohof	—	—	—	—
J. Scheele	—	—	—	—
E. J. Koolen	—	—	—	—

Adm. Ambt. 3de kl.	Adm. Ambt. 2de kl.	Adm. Ambt. 1ste kl.	AANTEEKENINGEN.
—	1 Sept. 1909	31 Maart 1913	1 Nov. 1915 op verzoek eervol ontslagen wegens vertrek naar Ned.-Indië.
1 Sept. 1909	—	—	
1 Sept. 1909	11 Maart 1916	—	1 Mei 1906
1 Sept. 1909	—	—	1 Juli 1906
1 Sept. 1909	—	—	1 Mei 1906 } tijdelijk benoemd.
1 Sept. 1909	—	—	1 Aug. 1907
1 Oct. 1909	1 April 1912	—	1 Sept. 1909
1 Oct. 1909	—	—	
1 Oct. 1909	—	—	1 Jan. 1909 idem.
1 Jan. 1910	—	—	1 April 1911 op verzoek eervol ontslagen.
1 Sept. 1910	11 Maart 1916	—	17 Jan. 1910 tijdelijk benoemd.
1 Sept. 1910	—	—	1 Mei 1911 op verzoek eervol ontslagen.
1 April 1911	—	—	17 Jan. 1910 tijdelijk benoemd.
1 Juli 1911	—	—	1 Mei 1911 tijdelijk benoemd.
			1 Nov. 1916 op verzoek eervol ontslagen, in verband met benoeming tot Adj.-Commies bij de R. V. S.
1 Aug. 1911	—	—	1 Juni 1913 op verzoek eervol ontslagen.
1 Oct. 1911	—	—	13 Dec. 1909
1 Oct. 1911	—	—	15 Oct. 1909
1 Oct. 1911	—	—	18 Mei 1910
1 April 1912	—	—	1 Dec. 1911
1 April 1912	—	—	27 Dec. 1910
1 April 1912	—	—	15 Mei 1911
1 April 1912	—	—	11 April 1911
1 April 1912	—	—	1 Oct. 1911
1 April 1912	—	—	15 Juni 1911
1 April 1912	—	—	6 Nov. 1911 } tijdelijk benoemd.
1 April 1912	—	—	1 Mei 1910
1 April 1912	—	—	29 Mei 1911
1 April 1912	—	—	2 Oct. 1911
1 April 1912	—	—	1 Juli 1910
1 April 1912	—	—	28 Maart 1910
1 April 1912	—	—	18 Nov. 1910
17 Febr. 1913	—	—	1 Maart 1912
1 Maart 1913	—	—	25 Nov. 1910
1 Maart 1913	—	—	1 Juni 1912
1 Maart 1913	—	—	1 Nov. 1916 eervol ontslagen, in verband met benoeming tot Adm.-Ambt. bij de Inspectie van den Havenarbeid der 2de klasse.
1 April 1913	—	—	15 Aug. 1911
1 April 1913	—	—	1 Maart 1912
16 Juli 1913	—	—	9 April 1912
16 Juni 1915	—	—	1 Oct. 1914
16 Juni 1915	—	—	1 Febr. 1915 } tijdelijk benoemd.
16 Juni 1915	—	—	1 Juli 1914
16 Juni 1915	—	—	1 Jan. 1913
16 Juni 1915	—	—	1 April 1912
16 Juni 1915	—	—	1 Oct. 1913

NAMEN.	Klerk.	2de klerk.	1ste klerk.	Chef de bureau.
H. W. COLLÉE	—	—	—	—
H PRINS	—	—	—	—
P. F. M. DAMMERS . .	—	—	—	—
Mej. A. S. ITTMANN . .	—	—	—	—
Mej. P. J. E. BECHT . .	—	—	—	—
Mej. J. C. M. BRANTENAAR	—	—	—	—
Mej. H. BOONSTRA . .	—	—	—	—
G. H. J. RUTGERS. . .	—	—	—	—

Bode-concierge.

G. SPIERING, benoemd met ingang van 1 Oct. 1909.

Adm. Ambt. 3de kl.	Adm. Ambt. 2de kl.	Adm. Ambt. 1ste kl.	AANTEEKENINGEN.	
16 Juni 1915	—	—	25 Aug. 1913	tijdelijk benoemd.
16 Jan. 1916	—	—	1 Juni 1914	
16 Mei 1916	—	—	16 Oct. 1911	
16 Mei 1916	—	—	7 Juni 1915	
16 Mei 1916	—	—	31 Mei 1915	
16 Mei 1916	—	—	1 Oct. 1915	
16 Mei 1916	—	—	15 Dec. 1914	
16 Mei 1916	—	—	1 Jan. 1915	

HOOFDSTUK I.

Inleiding en wijziging der wettelijke bepalingen.

De bijzondere toestand, waarin de Arbeidsinspectie ten aanzien harer werkzaamheden door de oorlogscrisis werd gebracht en waarvan het vorig Centraal Verslag reeds den stempel draagt, duurde het geheele jaar 1915 voort. Het toezicht op de naleving der arbeidswetgeving bleef beperkt tot het hoogst noodige, doordat voortdurend op de krachten van het geheele personeel beslag werd gelegd voor werkzaamheden van geheel anderen aard, die echter voor het meerendeel toch rechtstreeks ten goede kwamen aan de arbeidersklasse. Dientengevolge zal ook dit verslag sterk afwijken van de voorgaande. De hoofdstukken IV, V en VI, in normale tijden de kern van het verslag, bieden thans zeer weinig wetenswaardigs, terwijl het zwaartepunt verlegd is naar Hoofdstuk XIX.

Met de intrede van 1916 kon de Arbeidsinspectie zich weder grootendeels aan haar eigenlijke taak wijden.

Door de tijdsomstandigheden bleef ook de arbeid aan de in voorbereiding zijnde wetsontwerpen — bouwveiligheidswet, wet op ontplofbare toestellen, landbouwarbeidswet — rusten. Alleen de herziening der **Veiligheidswet,** waarvan de urgentie gebleken was uit een fabrieksbrand te Almelo, werd door de Staten-Generaal in behandeling genomen en voltooid, zoodat bij de *wet van 19 Juni 1915, Staatsblad n⁰. 281* de Veiligheidswet is gewijzigd. De tekst der herziene Veiligheidswet is bekend gemaakt bij *Koninklijk besluit van 2 Juli 1915, Staatsblad n⁰. 304.*

De wijzigingen, die echter in het jaar 1915 nog niet in werking traden, betreffen, behoudens de redactie van enkele artikelen en enkele onderwerpen van ondergeschikt belang, de volgende punten:

Toepasselijkheid der wet. Deze was tevoren beperkt tot de nijverheidsinrichtingen met een krachtwerktuig of een oven of met 10 of meer personen, de vlasbraakhokken en zwingelketen en de electrische centraalstations en onderstations. Na het in werking treden der wijzigingen zal de wet ook toepasselijk zijn op nijverheidsinrichtingen met 5 tot 10 personen, op bemalingsinrichtingen, op veenderijen, terwijl de uitsluiting van de bedrijven van landbouw, tuinbouw, boschbouw en veehouderij dan niet meer zal gelden voor tot die bedrijven behoorende fabrieken.

Minimumhoogte van werklokalen. De algemeene maatregel van bestuur zal in den vervolge niet alleen voorschriften voor de vrije luchtruimte in verband met de hoogte kunnen geven, doch ook voor de hoogte op zichzelf een grens kunnen aangeven.

Luchtverversching. Door dit onderwerp over te brengen van artikel 6 naar artikel 7 heeft de wetgever mogelijk gemaakt, dat, waar noodig, het districtshoofd nadere eischen zal kunnen stellen ter uitvoering van de op dit punt gegeven voorschriften en dat de algemeene maatregel ook voorschriften kan bevatten voor het gebruik der ventilatie-middelen.

Branduitgangen. Volgens artikel 6 van de oude wet konden bij algemeenen maatregel van bestuur eischen worden gesteld, ten aanzien van het

voorkomen van ongevallen bij brand, waaraan fabrieken of werkplaatsen moesten voldoen. Het was echter niet mogelijk een voor alle fabrieken geldende regeling vast te stellen, die steeds een veilige ontvluchting waarborgde, zonder voor een deel der gevallen onuitvoerbaar of overbodig te zijn. Bij den brand eener spinnerij te Almelo deed zich de omstandigheid voor, dat voor dit geval de eischen, bij den algemeenen maatregel van bestuur gesteld, onvoldoende waren; had het districtshoofd de bevoegdheid gehad een naderen eisch te stellen, of was de fabrikant verplicht geweest om, ook al was aan de minimum-eischen voor trappen en uitgangswegen voldaan, voor een veiliger ontvluchting bij brand te zorgen, dan zou hoogstwaarschijnlijk de afloop minder noodlottig zijn geweest. De hierbij noodzakelijk gebleken wetswijziging gaf den stoot tot de hier besproken herziening der Veiligheidswet. Thans bepaalt artikel 7, dat bij algemeenen maatregel van bestuur wordt voorgeschreven, wat door het hoofd of den bestuurder eener fabriek of werkplaats, met inachtneming van de eischen, door het districtshoofd der Arbeidsinspectie gesteld, moet worden aangewend tot het verschaffen van gelegenheid tot ontvluchting bij brand. Daarnaast is de bovenbedoelde bepaling van art. 6 behouden.

Voorkomen van vergiftiging, besmetting of beroepsziekten. De oude Veiligheidswet gaf gelegenheid, om ter bescherming der arbeiders tegen de hier genoemde gevaren *indirect* op te treden, voor zoover de oorzaken gelegen waren in gebrek aan vrije luchtruimte, in onzindelijkheid, hooge of lage temperatuur, inademing van stof of van schadelijke gassen en dampen enz. De nieuwe wet opent de mogelijkheid, om voorschriften te geven ter *directe* bestrijding dezer gevaren. Bovendien is aan de hoofden of bestuurders van fabrieken en werkplaatsen de verplichting opgelegd om, zoo zulks door de Arbeidsinspectie noodig wordt geoordeeld, hun personeel aan een geneeskundig onderzoek te doen onderwerpen.

Hooger beroep. De termijn, gedurende welken een werkgever bij den Minister in beroep kan komen van een door een districtshoofd gestelden eisch, is van 8 op 14 dagen gebracht.

Als onmiddellijk gevolg van de herziening der Veiligheidswet werd de herziening van het **Veiligheidsbesluit 1913** ter hand genomen. De paragraaf, behelzende bepalingen ten aanzien van de bewaring van vloeistoffen, die ontploffingsgevaar opleveren, had reeds eerder de commissie, bedoeld op blz. 3 van het Centraal Verslag over 1914, tot een voorstel aan den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel geleid.

Bedoelde commissie werd, wegens het volbrengen van haar taak, door den Minister onder dankzegging ontbonden.

Ingevolge het bepaalde bij art. 9 1e lid, onder II en III der **Steenhouwerswet** mocht gedurende de eerste twee jaren na de invoering dier wet een arbeider van 17 jaar of daarboven niet langer dan 10 uur per etmaal en een arbeider beneden 17 jaar niet langer dan 8½ uur per etmaal steenhouwersarbeid verrichten, terwijl na verloop van de twee jaren die werktijden met een uur moesten worden verkort.

1 Maart 1913 trad de Steenhouwerswet in werking en 1 Maart 1915 verviel dus de bovenvermelde termijn, zoodat vanaf dien datum de maximumarbeidsduur in het steenhouwersbedrijf bedraagt voor arbeiders van 17 jaar of ouder 9 uur en voor arbeiders beneden dien leeftijd 7½ uur per dag.

HOOFDSTUK II.

Samenstelling van het personeel.

Op 31 December 1915 was het personeel der Arbeidsinspectie aldus samengesteld:

DIRECTEUR-GENERAAL VAN DEN ARBEID.

H. A. VAN IJSSELSTEYN, Hoofd van den Dienst der Arbeidsinspectie.

CENTRALE DIENST DER ARBEIDSINSPECTIE.

W. H. M. DE FREMERY, Inspecteur van den Arbeid der 1ste klasse. (Standplaats Amsterdam.)

C. J. PH. ZAALBERG, Inspecteur van den Arbeid der 1ste klasse.

H. J. SCHOLTE, Inspecteur van den Arbeid der 2de klasse. (Standplaats Amsterdam.)

J. F. CARRIÈRE, Adjunct-Inspecteur van den Arbeid.

H. P. DE HAAS, Controleur van den Arbeid. (Standplaats Rotterdam.)

Dr. E. WINTGENS, Medisch-Adviseur bij de Arbeidsinspectie.
Dr. W. R. H. KRANENBURG, Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie.
N. M. H. DOPPLER, Electrotechnisch-Ingenieur bij de Arbeidsinspectie.
H. J. N. H. KESSENER, Scheikundig-Ingenieur bij de Arbeidsinspectie.

TH. C. GEUDEKER,	Administratief-Ambtenaar		1ste	klasse.
Mej. J. VAN KONIJNENBURG,	„	„	1ste	„ .
P. VAN DER STEEG,	„	„	2de	„ .
C. J. B. ABRAHAM,	„	„	2de	„ .
C. C. KOK,	„	„	2de	„ .

De volgende administratieve ambtenaren 3de klasse:

G. W. CARON,
Mej. M. H. HARTMAN,
„ D. J. CARON,
L. C. WESSELS,
Mej. J. M. BERKHOFF,
F. C. M. DE RIDDER,
Mej. M. J. HOUTKAMP,
„ H. G. GILJAM,
H. G. W. MUNNIK,
A. HUIZINGA,
J. H. FLINT,
Mej. M. C. GEUDEKER,
J. M. KROHOF,
Mej. J. H. VAN MOURIK,
J. SCHEELE.

G. SPIERING, Bode-concierge.

District en Standplaats.	Omvang van het District.	Hoofd van het District.	Toegevoegde Inspecteur en Adjunct-Inspecteur.	Toegevoegde Inspectrice en Adjunct-Inspectrice.
1ste Venlo.	Limburg en Oostelijk Noord-Brabant.	De Inspecteur der 2de kl. **A. H. Straatman.** Waarnemend.	De Adj.-Inspecteur Z. Th. Fetter.	—
2de Breda.	Westelijk Noord-Brabant en Zeeland.	De Inspecteur der 1ste kl. **M. Raven.**	De Inspecteur der 2de kl. L. A. Fruytier.	De Inspectrice Dr. E. Kleerekoper.
3de Rotterdam.	Zuidelijk deel van Zuid-Holland.	De Inspecteur der 1ste kl. **C. C. A. Last.**	De Inspecteur der 2de kl. A. J. Kloos. De Adj.-Inspecteur C. Mörzer Bruijns.	De Inspectrice Mevr. C. A. Dermoût-Visser.
4de Utrecht.	Zuid-Holland, Noordelijk en Oostelijk deel en Utrecht.	De Inspecteur der 1ste kl. **E. H. Ekker.**	De Inspecteur der 2de kl. A. E. Struve.	De Inspectrice A. A. Nuysink, standplaats 's-Gravenhage.
5de Amsterdam.	Het gedeelte van Noordholland, behoorende tot het rechtsgebied van het Kantongerecht Amsterdam, benevens het niet tot eenige provincie behoorende watergebied des Rijks.	De Hoofdinspecteur **Sicco R. Smit.**	De Inspecteur der 2de kl. H. M. van Vessem.	De Inspectrice Mevr. E. J. Tilanus.
6de Haarlem.	Het gedeelte van Noord-Holland, niet behoorende tot het 5de district.	De Inspecteur der 1ste kl. **J. J. Klompe.**	De Adj.-Inspecteur J. de Booy Jr.	—
7de Arnhem.	Gelderland.	De Hoofdinspecteur **G. J. van Thienen.**	De Inspecteur der 2de kl. G. J. de Jongh.	De Adj.-Inspectrice E. Beitschat.
8ste Deventer.	Overijsel.	De Inspecteur der 1ste kl. **J. J. van Male.**	De Inspecteur der 2de kl. J. L. M. Asselbergs.	De Adj.-Inspectrice Mevr. Wed. M. Arends-Slingerlandt.
9de Groningen.	Groningen, Friesland, Drenthe.	De Inspecteur der 1ste kl. **D. Blanson Henkemans.**	—	—

De opzichters van den Arbeid N. J. Veen, M. Herman en P. J. C. Ultee waren, in verband met hun tijdelijke

Toegevoegde Opzichters.	Toegevoegde Controleurs.	Toegevoegde administratieve ambtenaren.	
W. de Boer.	J. L. Crouzen, standplaats Maastricht.	Mej. C. J. Nobel, J. van Lijpzigh, Mej. M. F. v. Roessel, E. J. M. J. Veugelers,	adm. ambt. 1ste kl. „ „ 3de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „
R. Stoel. E. J. H. v. Beusichem.	C. J. M. Foppele, standplaats 's-Hertogenbosch.	J. de Groot, W. Arends, M. A. H. Oldendorp, E. J. Koolen,	adm. ambt. 1ste kl. „ „ 3de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „
B. Quispel. F. H. Blom.	J. W. v. d. Keemel.	J. C. Abraham, P. C. Terwan, A. E. Leijdekker, A. F. Verstraaten, J. IJzenbrandt, J. H. W. König Vzn.,	adm. ambt. 1ste kl. „ „ 2de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „
F. D. Hartman.	G. G. Hey, standplaats 's-Gravenhage.	Mej. J. W. Lam, T. G. R. Brouwer, F. E. J. de Jong, H. C. de Jong, W. J. Boer,	adm. ambt. 1ste kl. „ „ 3de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „
G. Verbeek Jr. J. H. Camman.	J. W. Sleef.	H. Paalman, J. Schenk, F. B. Jantzen, D. W. Sibie, E. Boekman, J. P. van der Meulen,	adm. ambt. 1ste kl. „ „ 2de „ „ „ 2de „ „ „ 2de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „
W. de Vries. J. Wervers.	A. Kruyver, standplaats Zaandam.	J. P. Teekens, J. H. J. Hulsman, C. H. Hazevoet, H. C. ter Haak, H. W. Collée,	adm. ambt. 1ste kl. „ „ 3de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „
W. F. H. Bönnekamp.	J. J. Camminga.	H. Bakker, D. Jansen van Galen, W. H. L. Meloen.	adm. ambt. 1ste kl. „ „ 3de „ „ „ 3de „
J. W. Bosch. A. van Akkeren.	G. J. Oonk, standplaats Enschedé. J. Mulder, standplaats Emmen.	A. J. Giezen, Mej. A. A. M. Hulscher, W. C. Lemaire,	adm. ambt. 1ste kl. „ „ 3de „ „ „ 3de „
C. C. Smit.	J. K. F. Arkes. J. Mulder, standplaats Emmen.	F. B. van der Zijl, Mej. W. Jonas, B. Smid, W. Lameris,	adm. ambt. 1ste kl. „ „ 2de „ „ „ 3de „ „ „ 3de „

benoeming tot agent der Rijksverzekeringsbank, in 1915 op non-activiteit.

Vergelijking met den overeenkomstigen staat in het vorige Centraal Verslag doet zien, dat zoowel het technisch als het administratief personeel in 1915 werd uitgebreid. Een sedert 1 Juli 1913 bestaande vacature van Adjunct-Inspecteur werd in 1915 vervuld, terwijl bovendien nog twee Adjunct-Inspecteurs werden benoemd; aan één van deze ambtenaren werd, op het daartoe gedane verzoek, aan het einde van dit verslagjaar eervol ontslag verleend.

Eén Opzichter werd op verzoek eervol uit den dienst ontslagen; in deze vacature werd in dit verslagjaar niet voorzien.

De samenstelling van het administratief personeel onderging verandering door de benoeming van 7 ambtenaren 3de klasse en het ontslag van één ambtenaar van dien rang.

Benoemd werden:

tot *Adjunct-Inspecteur van den Arbeid:* J. F. CARRIÈRE, scheik. ingenieur. (Bij Koninklijk besluit van 24 April 1915, n°. 26.)

C. MÖRZER BRUYNS. (Bij Koninklijk besluit van 28 April 1915, n°. 38.)

J. H. J. HUYGENS, werktuigkundig ingenieur. (Bij Koninklijk besluit van 31 Dec. 1915, n°. 124.) Deze ambtenaar trad op 1 Januari 1916 in functie.

tot *Administratief-Ambtenaar der 3de klasse:* H. W. COLLÉE te Haarlem, J. H. FLINT te Rijswijk, Mej. M. C. GEUDEKER te 's-Gravenhage, E. J. KOOLEN te Breda en J. M. KROHOF, Mej. J. H. VAN MOURIK en J. SCHEELE, allen te 's-Gravenhage. (Allen bij Ministerieele beschikking d.d. 9 Juni 1915, n°. 1055.)

De bovengenoemde administratieve ambtenaren waren reeds in tijdelijken dienst werkzaam geweest.

Gedurende het jaar 1915 waren 2 technische en 8 administratieve ambtenaren onder de wapenen. Zoowel hierdoor, als door de bijzondere werkzaamheden in verband met de oorlogscrisis door de Arbeidsinspectie in 1915 verricht, was het noodzakelijk tijdelijke administratieve werkkrachten aan te stellen.

De volgende bevorderingen en mutaties hadden in dit verslagjaar plaats:

Centrale Dienst. Ook dit jaar bleef de Inspecteur der 1ste klasse W. H. M. DE FREMERY belast met de leiding van het haventoezicht te Amsterdam, en bleef de Inspecteur der 2de klasse H. J. SCHOLTE tijdelijk de functie van directeur van het Veiligheidsmuseum te Amsterdam vervullen.

Den met den datum van zijn benoeming bij den Centralen Dienst te werk gestelden Adjunct-Inspecteur van den Arbeid J. F. CARRIÈRE werd op diens verzoek met ingang van 1 Januari 1916 eervol ontslag verleend. (Bij Koninklijk besluit van 3 Dec. 1915, n°. 21.)

Van de in dit verslagjaar nieuwbenoemde administratieve ambtenaren der 3de klasse werden bij den Centralen Dienst werkzaam gesteld:

J. H. FLINT, Mej. M. C. GEUDEKER, J. M. KROHOF, Mej. J. H. VAN MOURIK en J. SCHEELE.

Mr. Dr. H. H. A. VAN GYBLAND OOSTERHOFF, Adjunct-Commies bij

het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, bleef ook in 1915 werkzaam bij den Centralen Dienst der Arbeidsinspectie.

1ste district. Bij ministerieële beschikking van den 10en Juli 1915 werd Mej. A. A. NUYSINK, Inspectrice van den Arbeid in het 4de district, ter standplaats 's-Gravenhage en mede-bevoegd in het 1ste district, uitsluitend werkzaam gesteld in het 4de, en Mej. Dr. E. KLEEREKOPER, Inspectrice van den Arbeid in het 2de district, ter standplaats Breda, vanaf 1 Sept. 1915 in het 1ste district bevoegd verklaard.

Met ingang van 1 Oct. 1915 werd aan den Opzichter van den Arbeid W. J. VAN TUSSENBROEK op diens verzoek, wegens lichaamsgebreken, eervol ontslag verleend. In zijn plaats was reeds met ingang van den 11en Juni 1915 de Opzichter van den Arbeid W. DE BOER werkzaam gesteld, terwijl de Opzichter in het 8ste district, ter standplaats Deventer, J. W. BOSCH, tijdelijk in het 1ste district werd werkzaam gesteld, om met den Opzichter DE BOER samen te werken. Op 10 Juli 1915 eindigde deze samenwerking, daar de Opzichter DE BOER zich toen ver genoeg in den dienst had ingewerkt, om zelfstandig dienst te kunnen doen.

De Adjunct-Inspecteur Z. TH. FETTER en de Administratief-Ambtenaar 3de kl. J. H. H. VAN LIJPZIGH zijn in dit verslagjaar door hun verblijf onder de wapenen voortdurend aan den dienst der Arbeidsinspectie onttrokken geweest. De Opzichter DE BOER bleef door verlof uit den militairen dienst ter beschikking van den dienst. De Inspectrice van den Arbeid Mej. Dr. E. KLEEREKOPER verrichtte in dit district geen andere werkzaamheden, dan het verleenen van hare medewerking bij de driemaandelijksche medische keuringen van het vrouwelijk personeel in de keramische industrie te Maastricht en omgeving.

2de district. Bij ministerieële beschikking van 10 Juli 1915, n⁰. 1274, Afd. Arbeid, werd de Inspectrice van den Arbeid, Mej. Dr. E. KLEEREKOPER, met ingang van 1 Sept. d.a.v. werkzaam gesteld in het 2de en 1ste district der Arbeidsinspectie, ter standplaats Breda. Bij dezelfde beschikking en met ingang van denzelfden datum werd de Adjunct-Inspectrice van den Arbeid, Mej. E. BEITSCHAT werkzaam gesteld in het 7de district der Arbeidsinspectie, ter standplaats Arnhem.

De tijdelijke schrijver E. J. KOOLEN werd, bij ministerieële beschikking van 9 Juni 1915, n⁰. 1055, Afd. Arbeid, met ingang van 16 Juni d.a.v. benoemd tot Administratief-Ambtenaar der 3de klasse.

3de district. De bij Koninklijk besluit van 28 April 1915, n⁰. 38, benoemde Adjunct-Inspecteur van den Arbeid C. MÖRZER BRUYNS werd met den datum van zijn indiensttreding, 1 Mei 1915, in het 3de district werkzaam gesteld. De werkzaamheden van den benoemde, aan wien het secretariaat der Commissie van Onderzoek voor het Havenbedrijf werd opgedragen, hebben zich uitsluitend bewogen op het gebied van het haventoezicht.

De administratieve ambtenaren 3de kl. A. E. LEYDEKKER, A. F. VERSTRAATEN en J. IJZENBRANDT bleven gedurende 1915 onder de wapenen.

4de district. De administratieve ambtenaren 3de kl. F. E. J. DE JONG en H. C. DE JONG bleven gedurende 1915 in militairen dienst.

5de district. De Inspecteur van den Arbeid der 2de klasse H. J. SCHOLTE, die reeds het vorige jaar, zoo noodig, zijn medewerking verleende bij de bijzondere werkzaamheden, die het gevolg waren van de bijzondere tijdsomstandigheden, bleef ook dit jaar daarvoor aangewezen.

6de district. De tijdelijke schrijver H. W. COLLÉE werd bij ministerieele beschikking van 9 Juni 1915 n^0. 1055, Afd. Arbeid, met ingang van 16 Juni d. a. v. benoemd tot Administratief-Ambtenaar der 3de klasse.

7de district. De Adjunct-Inspectrice Mevr. Wed. M. ARENDS—SLINGERLANDT, die sinds 17 Juli 1912 in het 7de district werkzaam was, werd met ingang van 1 Augustus 1915 overgeplaatst naar het 8ste district en in hare plaats werd te werk gesteld de Adjunct-Inspectrice Mej. E. BEITSCHAT, die in het 2de district werkzaam was.

8ste district. Zooals reeds onder 7de district vermeld is, werd de Adjunct-Inspectrice Mevr. Wed. M. ARENDS—SLINGERLANDT met ingang van 1 Aug. '15 in het 8ste district geplaatst. De Inspectrice Mej. Dr. E. KLEEREKOPER werd met ingang van 1 September 1915 overgeplaatst van het 8ste naar het 2de district.

Aan den Administratief-Ambtenaar der 3de klasse F. C. H. HULSCHER werd op zijn verzoek eervol ontslag uit den dienst verleend.

9de district. De Administratief-Ambtenaar der 1ste klasse F. B. VAN DER ZIJL en de Administratief-Ambtenaar der 3de klasse B. SMID waren gedurende 1915 in militairen dienst. De mede onder de wapenen geroepen Opzichter W. DE BOER werd vrij spoedig van den militairen dienst ontheven; hij keerde echter niet naar het 9de district terug, doch werd werkzaam gesteld in het 1ste district, ter standplaats Venlo.

De Controleur J. MULDER werd verschillende malen speciaal belast met werkzaamheden in verband met de opname van turfvoorraden en andere veenderijaangelegenheden, waardoor hij voor een groot gedeelte aan den gewonen dienst werd onttrokken.

Hieronder volgt een opgave van personen, die, buiten het corps van ambtenaren staande, gedurende het jaar 1915 werkzaamheden ten dienste van de Arbeidsinspectie hebben verricht.

De arts J. L. C. OVERBOSCH te Maastricht bleef ook dit jaar belast met het geneeskundig onderzoek van het vrouwelijk personeel in de Maastrichtsche aardewerkfabrieken, bij welk onderzoek, dat om de drie maanden plaats vindt, de Inspectrice van den Arbeid Mej. A. A. NUYSINK tot den 10en Juli 1915 hare medewerking verleende; nà dien datum werd de medewerking verleend door de Inspectrice Mej. Dr. E. KLEEREKOPER.

Voor de keuring van het vrouwelijk personeel in de steenfabrieken langs den Hollandschen IJssel en in de gemeenten Hendrik-Ido-Ambacht, Woerden en Maurik bleven de medische ambtenaren der Arbeidsinspectie aangewezen.

Voor het keuren van de vrouwen, die ingevolge het Speetbesluit vergunning aanvroegen om in de Friesche kustplaatsen gedurende een zeker aantal malen per jaar nà des avonds 10 uur haring te mogen speten, bleef tot 3 Aug. 1915 de arts P. H. VAN EDEN te Leeuwarden aangewezen. Op dien datum werd deze aanwijzing ingetrokken, in verband met de benoeming van den heer VAN EDEN tot Medisch-Adviseur bij de Rijksverzekeringsbank.

Met ingang van 3 Aug. 1915 werd Dr. W. R. H. KRANENBURG, Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie, met bovengenoemde keuringen belast.

De keuring van de haringspeetsters in de overige Zuiderzeeplaatsen werd dit jaar door de medische ambtenaren der Arbeidsinspectie verricht.

Het beschermd personeel in de handvlasserijen en touwslagerijen werd door de medische ambtenaren der Arbeidsinspectie gekeurd; in enkele gevallen werd door den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel een arts ter plaatse voor deze keuring aangewezen.

De geneeskundige keuringen ingevolge de Steenhouwerswet werden ook dit jaar verricht door de bij Min. beschikkingen van 25 Febr. 1913, n°. 628, Afd. Arbeid, 25 April 1914, n°. 932 en 18 Juni 1914, n°. 1551, Afd. Arbeid, aangewezen geneeskundigen. Bovendien werden hiervoor bij Min. beschikking van 3 Aug. 1915, n°. 1368, Afd. Arbeid, nog 3 andere artsen aangewezen, terwijl bij deze zelfde beschikking de aanwijzing van den arts P. H. VAN EDEN te Leeuwarden om eerder vermelde redenen werd ingetrokken. De aanwijzing van den arts W. STORM VAN LEEUWEN te Utrecht werd bij Min. beschikking van 2 Febr. 1915, n°. 229, Afd. Arbeid, ingetrokken. Met deze keuringen waren dientengevolge in 1915 belast:

Dr. J. DEGENAAR, arts te Alkmaar.
Dr. S. ELIAS, „ „ Rotterdam.
L. HEYERMANS, „ „ Amsterdam.
Dr. W. R. H. KRANENBURG, Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie.
J. V. D. KWAST, arts te Zierikzee.
Dr. W. LINGMONT, „ „ Meppel.
G. F. LOUWERSE, „ „ Helder.
J. L. C. OVERBOSCH, „ „ Maastricht.
C. PLANTEN, „ „ Arnhem.
Dr. R. DE WAARD, „ „ Groningen.
J. J. WAP, „ „ Middelburg.
P. H. V. EDEN, „ „ Leeuwarden.
H. DE JONG [1] „ „ „
Dr. H. KLEIN [1] „ „ Sneek.
J. L. V. LIER [1] „ „ Franeker.

Met de navolgende artsen werden overeenkomsten getroffen, om de bij het Arbeidsbesluit voorgeschreven geneeskundige keuringen van het

[1]) Deze artsen zijn in de plaats gekomen van den arts P. H. v. EDEN

beschermd personeel in drukkerijen en zetterijen gedurende het jaar 1915 te verrichten:

Dr. M. A. VAN ANDEL,	arts te	Gorinchem.
Dr. J. BEINTEMA,	„ „	Breda.
M. R. F. BLOEMERS,	„ „	Doetinchem.
Dr. S. BRANDES,	„ „	's-Gravenhage.
G. B. F. TEN BRINK,	„ „	Hilversum.
D. BUYZE,	„ „	Terneuzen.
P. C. CLEYNDERT,	„ „	Middelharnis.
Dr. C. W. CORTS,	„ „	Enkhuizen.
Dr. B. A. C. DAAMEN,	„ „	Tilburg.
Dr. J. DEGENAAR,	„ „	Alkmaar.
H. VAN DIJK,	„ „	Zwolle.
P. H. V. EDEN,	„ „	Leeuwarden.
Dr. S. ELIAS,	„ „	Rotterdam.
Dr. G. FABIUS,	„ „	Leiden.
J. DE GRAAFF [1]),	„ „	Heerenveen.
J. GROESBEEK,	„ „	Schoonhoven.
Dr. F. A. F. GRONEMAN,	„ „	Amersfoort.
D. H. DE GROOT,	„ „	Oostburg.
W. P. V. D. HARST,	„ „	Goes.
L. HEYERMANS,	„ „	Amsterdam.
J. C. HOMAN,	„ „	Coevorden.
Dr. E. J. W. HOLLEMAN,	„ „	Zutphen.
H. DE JONG [1]),	„ „	Leeuwarden.
F. JONKERS,	„ „	Tiel.
Dr. L. C. KERSBERGEN,	„ „	Haarlem.
E. H. J. KEUSS,	„ „	Bergen op Zoom.
Dr. H. KLEIN [1]),	„ „	Sneek.
J. V. D. KWAST,	„ „	Zierikzee.
C. G. V. D. LEE,	„ „	Helder.
Dr. P. J. A. LEVEDAG,	„ „	Gouda.
J. L. VAN LIER [1]),	„ „	Franeker.
Dr. W. LINGMONT,	„ „	Meppel.
R. MAAS,	„ „	Enschedé.
J. MELLEMA,	„ „	Harderwijk.
B. METTROP,	„ „	's-Hertogenbosch.
C. M. F. L. NUYENS,	„ „	Helmond.
J. L. C. OVERBOSCH,	„ „	Maastricht.
A. M. PELT,	„ „	Zaandam.
C. PLANTEN,	„ „	Arnhem.
Dr. H. M. A. H. RECEVEUR,	„ „	Venlo.
J. J. B. J. SLOTBOOM,	„ „	Nijmegen.
F. A. STEENSMA,	„ „	Utrecht.
Dr. W. F. U. STEYN PARVÉ,	„ „	Deventer.

[1]) In de plaats gekomen van den arts P. H. v. EDEN.

L. VINKENBORG,	arts te	Wageningen.
Dr. J. J. A. H. PEETERS,	„ „	Weert.
Dr. R. DE WAARD,	„ „	Groningen.
J. J. WAP,	„ „	Middelburg.
G. H. V. D. WILK,	„ „	Almelo.
P. V. WOLFRAMSDORFF,	„ „	Oostvoorne.

Ook dit jaar werd het onderzoek naar de gedwongen winkelnering voortgezet; daarmede bleven belast de heer A. P. STAALMAN en de Controleur van den Arbeid H. P. DE HAAS. De heer STAALMAN en de Controleur van den Arbeid J. MULDER werden in de laatste maanden van het verslagjaar uitsluitend werkzaam gesteld ter voorbereiding en ter uitvoering der maximumprijzenregeling voor den verkoop van turf, waaromtrent in Hoofdstuk XIX nadere mededeelingen zullen worden gedaan. Ook de Controleur DE HAAS was gedurende eenigen tijd ten behoeve van deze bemoeienis werkzaam.

Het onderzoek naar den arbeid van vrouwen en meisjes in magazijnen en winkels werd in 1915 door Mevr. de wed. S. F. M. E. VAN DETH—DEN OUDEN beëindigd, terwijl het onderzoek naar de arbeidsvoorwaarden van kantoorbedienden door den heer G. H. BOESE en den Controleur van den Arbeid H. P. DE HAAS dit jaar werd voortgezet.

De heer P. NOLTING, oud-lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, bij ministerieele beschikking van 8 April 1914, n⁰. 802, afd. Arbeid, aangewezen tot het instellen van een onderzoek naar de werktijden van koffiehuis- en hotelbedienden, bleef ook gedurende 1915 met dit onderzoek belast.

De beide te Amsterdam en Rotterdam gevestigde commissies van onderzoek naar de toestanden in het havenbedrijf, bleven als zoodanig werkzaam. De commissie te Rotterdam bestond op 31 Dec. 1915 uit de heeren C. C. A. LAST, voorzitter, P. NIJGH, patroon-lid en J. MOLENDIJK, werkman-lid. De in 1915 in het 3de district nieuw-benoemde Adjunct-Inspecteur van den Arbeid C. MÖRZER BRUYNS werd aan deze commissie als secretaris toegevoegd. De commissie te Amsterdam bestond op 31 Dec. 1915 uit de heeren W. H. M. DE FREMERY, voorzitter, C. A. DEN TEX en M. W. BRANDTS, leden-patroons en J. MOOYBOER en C. POSTHUMA, leden-werklieden. Secretaris van deze commissie was ook in 1915 de Administratief-Ambtenaar bij de Arbeidsinspectie der 3de klasse E. BOEKMAN.

Als tijdelijke Controleurs van den Havenarbeid bleven in 1915 te Rotterdam werkzaam L. CAMPHUIS, R. JONKER en L. VERRY, terwijl te Amsterdam deze functie werd waargenomen door J. L. DE LANGE WENDELS.

HOOFDSTUK III.

Algemeen overzicht der werkzaamheden.

VERGADERINGEN MET DE DISTRICTSHOOFDEN.

Ingevolge art. 9 van het Koninklijk besluit van 10 Aug. 1909 (Staatsblad no. 289), werden in 1915 door den Directeur-Generaal van den Arbeid 4 vergaderingen met de districtshoofden der Arbeidsinspectie belegd, welke ook werden bijgewoond door den in den Centralen Dienst werkzamen Inspecteur van den Arbeid der 1ste klasse C. J. PH. ZAALBERG, den Medisch-Adviseur, den Electrotechnisch-Ingenieur en den Geneeskundige. Deze bijeenkomsten waren gewijd aan besprekingen omtrent de voorbereiding en de wijze van uitvoering van de wettelijke bepalingen en de gelijkmatige toepassing daarvan.

ANDERE VERGADERINGEN.

Door den Directeur-Generaal werden te zijnen bureele enkele vergaderingen gehouden met een op zijn uitnoodiging gevormde commissie van advies ter beoordeeling van een beroep door textielfabrikanten in Twente ingesteld tegen een door het hoofd van het 8ste district gegeven voorschrift krachtens artikel 7, 2e lid, der Arbeidswet 1911, tot het verleenen van een extra rusttijd van ¼ uur.

BIJZONDERE OPDRACHTEN.

Evenals dat in de laatste vijf maanden van 1914 het geval was, verrichtte ook gedurende het jaar 1915 de dienst der Arbeidsinspectie tal van werkzaamheden in verband met de bijzondere omstandigheden, waarin ons land tengevolge van den oorlog bleef verkeeren. Aan deze werkzaamheden zal, evenals het vorige jaar, een afzonderlijk hoofdstuk worden gewijd. (Hoofdstuk XIX.)

De commissie tot het voeren van onderhandelingen over het erfpachtscontract tusschen den Staat der Nederlanden en de Kon. Maatschappij „de Schelde" te Vlissingen, waarvan de Directeur-Generaal voorzitter was, werd in dit verslagjaar ontbonden; overigens bleef de Directeur-Generaal gedurende 1915 het lidmaatschap der verschillende commissiën bekleeden, die reeds in vorige verslagen werden genoemd. Bovendien maakte de Directeur-Generaal als voorzitter deel uit van de bij Koninklijk besluit van 6 Oct. 1915 no. 18 ingestelde commissie tot het afnemen van een examen aan hen, die voor een

benoeming tot opzichter van den Arbeid in aanmerking wenschen te komen. Deze commissie bestond verder uit de heeren: G. J. VAN THIENEN, Hoofdinspecteur van den Arbeid te Arnhem, C. J. PH. ZAALBERG, Inspecteur van den Arbeid der 1ste klasse te 's-Gravenhage en H. DE GROOT, Directeur der Middelbare Technische School te Dordrecht. Als secretaris werd aan deze examencommissie toegevoegd de Adjunct-Inspecteur van den Arbeid J. F. CARRIÈRE te 's-Gravenhage. Genoemde commissie voleindigde haar taak in dit verslagjaar.

Evenals vorige jaren werd ook dit jaar, op verzoek van den Minister van Koloniën, toezicht gehouden of de vervaardiging van aanbestede militaire equipementstukken geschiedde overeenkomstig de gestelde voorwaarden, wat betreft minimum-loonen. Bij de contrôle bleek, dat in één fabriek niet volgens deze voorwaarden werd gewerkt.

De chef der Arbeidsinspectie in Nederlandsch-Indië bezocht in 1915 eenige fabrieken, in gezelschap van het hoofd van het 3de district, om de praktijk van het inspectiewerk hier te lande te leeren kennen.

Namens het bestuur van het Carnegie Heldenfonds reikte het hoofd van het 3de district in Juli 1915 medailles uit aan H. HÜHN en J. J. VAN ECK, respectievelijk kuipersbaas en machinist-bankwerker bij de N.V. Bierbrouwerij d'Oranjeboom te Rotterdam. Genoemde personen hadden zich bijzonder onderscheiden bij het redden van menschen uit de kelders der bierbrouwerij, toen door een ongeluk een ammoniakleiding was gebroken, waardoor de kelders in korten tijd vol damp geraakten.

Het toezicht op de naleving der arbeidsvoorwaarden van de postiljons bleek onvoldoende; als gevolg van het daarover gepleegde overleg werd besloten dit toezicht nà de eerstvolgende aanbesteding aan de Arbeidsinspectie op te dragen. In verband hiermede werd het hoofd van het 5de district verzocht reeds gedurende dit verslagjaar voor Amsterdam bedoeld toezicht uit te oefenen.

Door het hoofd van het 7de district werden, in gezelschap van den Inspecteur der 2de kl. in dat district, dienstreizen ondernomen ter bezichtiging van mechanisch gedreven vlasserijen te Rijsoord en te Appingedam, van glasfabrieken te Schiedam en Delft, van een bandenfabriek te Hoogezand en voor een bespreking aan de fabriek der Maatschappij „Oxygenium" te Schiedam.

Medewerking werd verleend bij de samenstelling van een adresboek van de Nederlandsche Nijverheid, uitgegeven vanwege de Afdeeling Handel van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel.

Er kwam geen wijziging in de opdrachten verstrekt aan den Medisch-Adviseur en den Electrotechnisch-Ingenieur, die reeds in vorige verslagen vermeld zijn.

UITGEGEVEN PUBLICATIES.

De reeks geschriften, met machtiging van den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel en voor rekening van diens Departement door de Directie van den Arbeid gepubliceerd, werd in 1915 uitgebreid met de verschijning van:

N⁰. 17, het jaarlijksche Verslag over het Haventoezicht, uitgeoefend in 1914.

N⁰. 18, de Handvlasserij in Friesland,

N⁰. 19, De Arbeid van Vrouwen en Meisjes in het Winkelbedrijf, benevens eenige mededeelingen omtrent dit laatste.

WERKZAAMHEDEN TOT HANDHAVING DER ARBEIDSWET, DER VEILIGHEIDSWET EN DER STEENHOUWERSWET.

De handhaving der wettelijke bepalingen, de arbeidersbescherming ten doel hebbende, kon in dit verslagjaar met meer kracht en nauwkeurigheid geschieden dan in het laatst van 1914. Toch was ook in 1915 te dezen opzichte nog geenszins de normale toestand ingetreden. De overvloedige werkzaamheden, waarmede de Arbeidsinspectie in verband met de tijdsomstandigheden belast was, maakten het, niettegenstaande de uiterste krachtsinspanning der ambtenaren, niet mogelijk, dat deze hun eigenlijke taak ten volle hervatten.

Daar het inspectiebezoek dientengevolge in 1915 niet geheel tot zijn recht kwam, zijn de tabellen en staten betreffende de intensiteit van het door de ambtenaren der Arbeidsinspectie uitgeoefende toezicht op de naleving der Arbeids-, Veiligheids- en Steenhouwerswet ditmaal niet in het verslag opgenomen. Zij zouden onder de bestaande omstandigheden een onjuist beeld geven van de werkzaamheid der Arbeidsinspectie.

Evenals het vorige jaar werden tal van besprekingen gehouden met burgemeesters, politiecommissarissen, schoolopzieners, rechterlijke ambtenaren en andere autoriteiten, terwijl, zoo noodig, de zittingen van kantongerechten en rechtbanken door de ambtenaren als getuige of als deskundige werden bijgewoond.

MEDEWERKING VAN DE GEMEENTEPOLITIE, RIJKSVELDWACHT EN MARECHAUSSÉE.

Als gevolg van de vele bijzondere regeeringsmaatregelen tijdens de crisis, waardoor in het geheele land in hooge mate beslag werd gelegd op de politie, kon deze dienst uiteraard geen voldoende aandacht wijden aan de contrôle op de naleving der Arbeidswet. Een hernieuwde activiteit viel waar te nemen, nadat het bedrijfsleven zich eenigermate aan de omstandigheden begon aan te passen, zoodat het oordeel over de door de Arbeidsinspectie ondervonden medewerking ook in dit verslag gunstig kan luiden. Een gedetailleerd overzicht van het politietoezicht wordt in verband met het bovenstaande dit jaar niet gegeven; alleen worden enkele mededeelingen uit de districtsverslagen hier overgenomen.

In het *2de district* werd, zoowel van de Gemeente- als van de Rijks-politie goede medewerking ondervonden. Deze medewerking wordt ten zeerste geapprecieerd in gevallen, waar het voor de inspecteerende ambtenaren zeer moeilijk, soms onmogelijk is, overtredingen te constateeren. Dit geldt in 't bijzonder het aan huis verrichten van arbeid voor de fabriek, buiten de gewone werktijden.

Het hoofd van het *5de district* deelt mede, dat, ondanks de tijdsomstandigheden, van de Gemeentepolitie te Amsterdam een krachtige medewerking werd ondervonden. De maandelijks van den Hoofdcommissaris van Politie ontvangen lijsten van de door de daarvoor aangewezen beambten afgelegde bezoeken ter controleering van de naleving van de Arbeidswet in fabrieken en werkplaatsen, vermeldden voor het geheele jaar 1915 een totaal van 13349. Van deze bezoeken werden er 3835 gebracht nà des avonds 7 uur.

Door den Commissaris der Koningin in Gelderland werd aan het hoofd van het *7de district* advies gevraagd over een door den Burgemeester van Apeldoorn tot hem gericht verzoek, om goedkeuring van een aan alle agenten van politie der 2de kl. te Apeldoorn te verstrekken doorloopende lastgeving als bedoeld in het 2de lid van art. 24 der Arbeidswet 1911. Naar het oordeel van genoemd districtshoofd verdient het geen aanbeveling bedoelde lastgeving, thans beperkt tot de politieambtenaren niet beneden den rang van agent der 1ste kl. en de veldwachters en agenten, belast met den buitendienst, uit te breiden tot de agenten der 2de kl., aangezien specialisatie van het toezicht naar zijne meening aan de doeltreffendheid daarvan ten goede komt. De Commissaris der Koningin vereenigde zich blijkbaar met deze zienswijze en verleende de gevraagde goedkeuring niet.

Ook de Rijksveldwacht en de Marechaussée konden door de bijzondere tijdsomstandigheden zeer weinig aandacht wijden aan de contrôle op de naleving der Arbeidswet, waarom een vergelijkende staat van het aantal door dezen afgelegde bezoeken niet in dit verslag wordt opgenomen.

OVERZICHT VAN DE RECHTSPRAAK.

DISTRICTEN.	PROCESSEN-VERBAAL IN 1915 OPGEMAAKT OF BERECHT.	Arbeidswet			Veiligheidswet			Steenhouwerswet			Arbeidswet, Veiligheidswet en Steenhouwerswet te zamen		
		ingevolge processen-verbaal opgemaakt door de:											
		Arbeids-inspectie.	Rijkspolitie.	Gemeente-politie.	Arbeids-inspectie.	Rijkspolitie.	Gemeente-politie.	Arbeids-inspectie.	Rijkspolitie.	Gemeente-politie.	Arbeids-inspectie.	Rijkspolitie.	Gemeente-politie.
1ste district	Processen-verbaal op 1 Jan. 1915 nog in behandeling.	1	8	—	—	—	—	—	—	—	1	8	—
	In 1915 opgemaakte processen-verbaal	17	118	15	9	—	—	—	—	—	26	118	15
	Terzijde gelegde " "	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—
	Vervolgde " "	12	104	15	3	—	—	—	—	—	15	104	15
	Processen-verbaal op 31 Dec. 1915 nog in behandeling.	6	16	—	6	—	—	—	—	—	12	16	—
	Veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen	12	102	15	3	—	—	—	—	—	15	102	15
	Niet-veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen.	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
2de district	Processen-verbaal op 1 Jan. 1915 nog in behandeling.	2	10	6 [8]	1	—	—	—	—	—	3	10	6 [8]
	In 1915 opgemaakte processen-verbaal	39	79	106	2	—	—	1	—	—	42	79	106
	Terzijde gelegde " "	1	7	7	—	—	—	—	—	—	1	7	7
	Vervolgde " "	38	67	84	2	—	—	1	—	—	41	67	84
	Processen-verbaal op 31 Dec. 1915 nog in behandeling.	2	15	21	1	—	—	—	—	—	3	15	21
	Veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen	37	65	81	2	—	—	1	—	—	40	65	81
	Niet-veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen.	1	2	3	—	—	—	—	—	—	1	2	3
3de district	Processen-verbaal op 1 Jan. 1915 nog in behandeling.	4	2	23	1	—	—	—	—	—	5	2	23
	In 1915 opgemaakte processen-verbaal	12	36	227	5	—	—	2	—	—	19	36	227
	Terzijde gelegde " "	1	3	8	—	—	—	—	—	—	1	3	8
	Vervolgde " "	13	27	188	6	—	—	1	—	—	20	27	188
	Processen-verbaal op 31 Dec. 1915 nog in behandeling.	2	8	54	—	—	—	1	—	—	3	8	54
	Veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen	14 [1]	25	181	4 [1]	—	—	1	—	—	19	25	181
	Niet-veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen.	—	2	7	1	—	—	—	—	—	1	2	7
4de district [2]	Processen-verbaal op 1 Jan. 1915 nog in behandeling.	29	5	32	3	—	—	2	—	—	34	5	32
	In 1915 opgemaakte processen-verbaal	151	105	413	23	—	—	10	—	1	184	105	414
	Terzijde gelegde " "	7	3	19	—	—	—	1	—	—	8	3	19
	Vervolgde " "	149	99	337	22	—	—	5	—	1	176	99	338
	Processen-verbaal op 31 Dec. 1915 nog in behandeling.	23	8	88	4	—	—	6	—	—	33	8	88
	Veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen	145	97	331	22	—	—	4	—	1	171	97	332
	Niet-veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen.	4	2	6	—	—	—	1	—	—	5	2	6
5de district	Processen-verbaal op 1 Jan. 1915 nog in behandeling	3	—	16 [9]	2	—	—	—	—	—	5	—	16 [9]
	In 1915 opgemaakte processen-verbaal	42	6 [3]	124	8	—	1	1	—	—	51	6	125
	Terzijde gelegde	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

5de district	Processen-verbaal op 31 Dec. 1915 nog in behandeling.	4	2	25	—	—	1	—	—	—	4	2	26
	Veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen	41	3	106	10	—	—	1	—	—	52	3	106
	Niet-veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen.	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	1	3
6de district	Processen-verbaal op 1 Jan. 1915 nog in behandeling.	5	4	19	2	—	—	—	—	—	7	4	19
	In 1915 opgemaakte processen-verbaal	29	36	212	5	—	2	5	—	—	39	36	214
	Terzijde gelegde " "	—	1	5	—	—	—	—	—	—	—	1	5
	Vervolgde " "	32	35	189	7	—	2	5	—	—	44	35	191
	Processen-verbaal op 31 Dec. 1915 nog in behandeling.	2	4	37	—	—	—	—	—	—	2	4	37
	Veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen	31	34	185	7	—	2	5	—	—	43	34	187
	Niet-veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen.	1	1	4	—	—	—	—	—	—	1	1	4
7de district	Processen-verbaal op 1 Jan. 1915 nog in behandeling.	1	5	8	1	—	—	—	—	—	2	5	8
	In 1915 opgemaakte processen-verbaal	41	68	114	3	1	—	2	—	—	46	69	114
	Terzijde gelegde " "	3	8	8	1	—	—	—	—	—	4	8	8
	Vervolgde " "	35	56	97	3	1	—	1	—	—	39	57	97
	Processen-verbaal op 31 Dec. 1915 nog in behandeling.	4	9	17	—	—	—	1	—	—	5	9	17
	Veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen	33	54	95	3	1	—	1	—	—	37	55	95
	Niet-veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen.	2	2	2	—	—	—	—	—	—	2	2	2
8ste district	Processen-verbaal op 1 Jan. 1915 nog in behandeling.	—	4	12	—	—	—	2	—	—	2	4	12
	In 1915 opgemaakte processen-verbaal	23	99	155	1	—	—	—	—	1	24	99	156
	Terzijde gelegde " "	1	6	15	—	—	—	—	—	—	1	6	15
	Vervolgde " "	21	91	137	1	—	—	2	—	1	24	91	138
	Processen-verbaal op 31 Dec. 1915 nog in behandeling.	1	6	15	—	—	—	—	—	—	1	6	15
	Veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen	20	87	134	1	—	—	1	—	1	22	87	135
	Niet-veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen.	1	4	3	—	—	—	1	—	—	2	4	3
9de district	Processen-verbaal op 1 Jan. 1915 nog in behandeling.	1	17	12	—	—	—	—	—	—	1	17	12
	In 1915 opgemaakte processen-verbaal	116	201	48	14	—	—	2	—	1	132	201	49
	Terzijde gelegde " "	34 [4])	12 [4])	4	2	—	—	—	—	1	36	12	5
	Vervolgde " "	74	200	55	8	—	—	1	—	—	83	200	55
	Processen-verbaal op 31 Dec. 1915 nog in behandeling.	9	6	1	4	—	—	1	—	—	14	6	1
	Veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen	72	193	54	8	—	—	1	—	—	81	193	54
	Niet-veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen.	2[5])[7])	7 [6])	1[11])	—	—	—	—	—	—	2	7	1
Totaal	Processen-verbaal op 1 Jan. 1915 nog in behandeling.	46	55[10])	128[10])	10	—	—	4	—	—	60	55	128
	In 1915 opgemaakte processen-verbaal	470	748	1414	70	1	3	23	—	3	563	749	1420
	Terzijde gelegde " "	47	46	72	3	—	—	1	—	1	51	46	73
	Vervolgde " "	415	683	1211	62	1	2	17	—	2	494	684	1215
	Processen-verbaal op 31 Dec. 1915 nog in behandeling.	53	74	258	15	—	1	9	—	—	77	74	259
	Veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen	405	660	1182	60	1	2	15	—	2	480	661	1186
	Niet-veroordeelende vonnissen in 1e instantie gewezen.	11	23	29	1	—	—	2	—	—	14	23	29

1) Op een proces-verbaal, opgemaakt wegens overtreding der Veiligheidswet, volgde eene veroordeeling ter zake van overtreding der Arbeidswet. 2) 1 proc.-verb. opgemaakt door de Gem. politie (overtreding A. W.) had ontslag van rechtsvervolging ten gevolge, terwijl 1 proc.-verbaal opgemaakt door de Arbeidsinspectie (overtreding A. W.) in handen werd gesteld van den plaatselijken commandant, afloop onbekend. 3) 5 processen verbaal, opgemaakt in vereeniging met de Gemeentepolitie. 4) 1 proc.-verb. door ambt. van het O. M. aan auditeur-militair doorgezonden. 5) tegen 1 vonnis is Hooger Beroep aangeteekend en in 1916 veroordeeling uitgesproken door de Arr. Rechtbank te Heerenveen. 6) 1 geverbaliseerde ontslagen van rechtsvervolging en 1 in Hooger Beroep vrijgesproken. 7) 1 geverbaliseerde in Hooger Beroep veroordeeld. 8) 3 proc.-verbaal op 31 Dec. 1914 meer in behandeling, zijn in dezen staat niet opgenomen, daar het bericht, dat zij geseponeerd waren, ontvangen werd, nadat de staten over 1914 reeds waren afgedrukt. 9) Hierin zijn begrepen 2 op 31 Dec. 1914 nog in behandeling zijnde verbalen, waarvan toen nog niets bekend was en die in 1915 zijn berecht. 10) Deze cijfers zijn hooger dan de overeenkomstige vermeld in het overzicht op pag. 36 van het Centraal Verslag over 1914 tengevolge van de omstandigheid, dat na het opmaken van dit overzicht nog rapporten omtrent opgemaakte verbalen over het laatste kwartaal 1914 van Rijks- en Gemeentepolitie werden ontvangen. 11) Eén geverbaliseerde werd ontslagen van rechtsvervolging.

MEDEWERKING VAN ANDERE ZIJDE.

Ook dit jaar werd van verschillende zijden welwillende medewerking ondervonden.

Het hoofd van het *7de district* vermeldt de medewerking van de directeuren der electrische centralen te Arnhem en Nijmegen, bestaande in het opgeven van de bij hun centralen nieuw aangesloten fabrieken en werkplaatsen.

Door een arrondissements-schoolopziener werd gewezen op overtredingen van het verbod van kinderarbeid, in verband met het bepaalde in art. 22, 4de lid, der Arbeidswet 1911. Samenwerking met schooltoezicht en schoolhoofden ten aanzien van deze bepalingen ware nog in meerdere mate gewenscht.

Het hier volgende staatje geeft een overzicht van de ingekomen *klachten*, gesplitst naar de herkomst.

Klachtenstaat.

DISTRICT . .	1ste		2de		3de		4de		5de		6de		7de		8ste		9de		Totaal.	
Aantal aanwijzingen aan de Arbeids-inspectie verschaft door:	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.
Vakvereenigingen . .	4	3	—	17	—	22	—	24	20	22	—	7	—	3	9	5	—	11	33	114
Bureau voor arbeidsrecht	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
Werknemers . . .	3	—	—	—	3	4	3	6	13	5	1	—	—	—	7	1	6	—	36	16
Werkgevers. . . .	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	4
Particulieren. . . .	—	2	2	2	—	6	5	8	54	24	15	10	—	5	5	—	16	7	97	64
Politie.	—	—	—	—	—	—	4	1	3	5	1	—	—	6	2	—	—	3	10	15
Gem. Bouw- en Woningtoezicht . .	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3
Schoolhoofden en onderwijzers . . .	—	—	—	—	1	1	—	—	2	—	2	4	—	—	2	—	—	—	7	5
Commissie tot wering van schoolverzuim .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Schoolopzieners . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	1	—	—	—	—	—	4
Bestuur Rijksverzekeringsbank . .	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Kamers van Arbeid .	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Toezicht op de Volksgezondheid . . .	—	—	—	—	—	2	—	1	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12
Andere autoriteiten .	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Anoniem	—	1	2	12	1	8	4	18	4	21	—	—	—	2	—	3	—	8	11	73
Totaal. . .	7	6	4	34	5	43	17	62	98	92	19	24	—	17	25	10	22	29	197	317

De volgende staat geeft het gewone gedetailleerde overzicht naar het onderwerp der ingediende klachten.

Onderwerp der klachten.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.
Arbeidswet.		
Arbeid van kinderen beneden 13 jaar of nog leerplichtig	21	18
Overtreding van den wettelijken arbeidsduur.	59	93
„ der rusttijdbepalingen	16	11
Zondagsarbeid van vrouwen en jeugdige personen	—	3
Niet nakomen der verplichting van de werkgevers, om jeugdige personen in de gelegenheid te stellen na 5 uur n.m. godsdienst-, voortgezet-, vak- of herhalingsonderwijs te genieten	—	1
Overtreding der bepalingen omtrent de arbeidskaart	1	3
Overtreding der bepalingen omtrent de arbeidslijst.	6	3
Arbeid van een niet-leerplichtig kind van 12 jaar, zonder in het bezit te zijn der vereischte verklaring, dat er voor dat kind geen gelegenheid meer was tot het verder ontvangen van onderwijs	—	1
Het verrichten door beschermde personen van arbeid, voor hen verboden bij artikel: 1 van het Arbeidsbesluit . . .	3	3
5 „ „ „ . . .	1	—
6 „ „ „ . . .	1	—
9 „ „ „ . . .	1	1
10 „ „ „ . . .	7	7
11 „ „ „ . . .	5	3
12 „ „ „ . . .	—	2
14 „ „ „ . . .	—	4
16 „ „ „ . . .	3	5
17 „ „ „ . . .	8	5
24 „ „ „ . . .	6	1
27 j° 24 „ „ „ . . .	1	1
30 „ „ „ . . .	1	—
Onvoldoende naleving der Arbeidswet in 't algemeen	1	1

Onderwerp der klachten.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.
Veiligheidswet.		
Beveiligingen.		
Onvoldoende of geen beveiliging van werktuigen en drijfwerk	8	25
Onbeveiligde trapgaten en vloeropening . .	—	3
Onvoldoende of geen beveiliging van steigers en loopplanken.	1	1
Afwezigheid van machinist, wanneer sein wordt gegeven de machine te stoppen.	1	—
Vrije luchtruimte.		
Onvoldoende vrije luchtruimte	6	5
Luchtverversching.		
Onvoldoende of geen luchtverversching. . .	3	14
Last van tocht	1	3
Verlichting.		
Onvoldoend daglicht	1	6
Onvoldoende kunstverlichting	—	1
Drinkwater.		
Onvoldoende of ontbreken van drinkwater. .	1	4
Drinkwater slecht bereikbaar	—	1
Verwarming.		
Onvoldoende of geen verwarming.	7	5
Werken in te warme ruimten	5	1
Zindelijkheid.		
Onvoldoende zindelijkheid van werkplaatsen .	3	6
Last van ongedierte	—	2
Niet wekelijks schrobben of dweilen van de vloeren	3	5
Privaten en urinoirs.		
Onvoldoende, stinkende, onzindelijke of slecht verlichte privaten	12	20

Onderwerp der klachten.	Mondeling of telefonisch.	Schriftelijk.
Kleed-, schaft-, wasch- en badgelegenheden.		
Onvoldoend aantal of slechte kleederbergplaatsen	1	1
Ontbreken van, onvoldoend of onzindelijk schaftlokaal	3	15
Ontbreken van, onvoldoende of onzindelijke waschgelegenheid	4	8
Onvoldoende zeep en handdoeken	1	2
Niet mogen gebruiken of niet wekelijks verstrekken van handdoeken bij waschgelegenheid	1	1
Niet mogen gebruiken van schaftlokaal	1	—
„ „ schaften in fabriek	—	1
Geen licht in waschgelegenheid	1	—
Gassen, dampen, stof.		
Geen of onvoldoende afvoer van gassen, dampen of stof	10	19
Stank van gasmotor	1	—
Walmen van petroleumtoestel	1	—
Smelten van soldeer of lood in werkplaats	1	1
Gebruik van houtskoolpersijzers	—	1
Vloer vegen in werktijd	2	—
Geen stofbril aanwezig	—	1
Gevaar voor — of gevaar bij brand of ontploffing.		
Gevaar voor brand	—	1
Gevaarlijke of te smalle trappen	1	1
„ gasverlichting	—	1
„ en bouwvallige toestand van smeltoven	—	1
Lekkende gashouder	—	1
Uitgang van fabriek versperd	1	—
Eerste Hulp bij Ongevallen.		
Geen verbandkist aanwezig	2	3
Verbandkist niet onder bereik	—	1

Onderwerp der klachten.	Mondeling of telefonisch	Schriftelijk.
Algemeene toestand van werklokalen.		
Slechte algemeene toestand	1	2
Onvoldoende inrichting van werkplaats. . .	—	10
" " en verregaande vuilheid in darmslijmerij.	1	—
Hinder van regen en wind bij arbeid onder overdekte ruimten.	1	1
Glibberige vloer	—	1
Steenhouwerswet.		
Werken zonder steenhouwerskaart.	—	1
Onvoldoende inrichting van werkplaats. . .	2	6
Overtreding der werktijdbepalingen	4	17
Ontbreken van arbeidslijst	—	1
Onvoldoende invulling arbeidslijst.	1	—
Niet zindelijk houden der werkplaats. . . .	1	—
Niet beveiligen van hefwerktuigen	—	1
Gebruik van den grendel.	—	2
Na afloop van arbeidstijd voor eigen rekening steenhouwersarbeid verrichten bij patroon	—	1
Overtreding der Steenhouwerswet op bouwwerk	—	1
Hinderwet.		
Hinder van nabijgelegen bakkerij.	—	1
" " naaimachine des avonds. . . .	2	—
Verschillende onderwerpen.		
Bedienen van lift door 14-jarigen jongen tot 's avonds 10 uur	—	1
Niet mogen verlaten van fabriek of lokaal in schafttijd	1	2
Onvoldoende schafttijden voor mannen . . .	—	1
Te lang en te laat werken in lunchroom . .	1	—
Lange werktijd van kantoormeisjes	—	1
Meisjes moeten op kantoor staande werken .	—	1

Onderwerp der klachten.	Mondeling of schriftelijk.	Schriftelijk.
Te weinig zitgelegenheid	—	1
Onrechtmatig ontslag	6	—
Niet naleven van arbeidscontract	3	—
Niet betalen van loon	2	—
„ „ „ „ bij ziekte	—	1
Lage loonen voor militair werk	—	1
Inhouding van staangeld	—	1
Ontbreken van gelegenheid tot het opmaken van het haar na einde van den werktijd	1	—
Onvoldoende ruimte in een lompensorteerderij	—	1
Slecht ingerichte werkplaats.	—	1
Onvoldoende licht en lucht in een boerenschuur bij dorschmachine	—	1
Zondagsarbeid door steenhouwers	—	1
Arbeid verwekt veel stof.	1	—
Onbeschut hijschen van zwavelzuur	—	1
Gevaarlijke afvoerpijp vetzuurwater	—	1
Hinderlijk en onvoldoend politietoezicht. . .	—	2
Niet verstrekken van drinkwater aan seinhuiswachter	—	1
Het vóórkomen van huisindustrie	—	1
Slechte samenstelling der aarde in aardewerkfabriek	—	1
Schillen van aardappelen door vrouwen van 8—8, zonder rust in vuil en vochtig vertrek en ook op Zondag	—	1
Krabbenkokerij in oude tjalk verspreidt ondragelijken stank	—	1
Onvoldoend aantal haken om geslachte varkens op te hangen	—	1
Totaal . . .	252 [1])	396 [1])

[1]) Aangezien verschillende klachten en aanwijzigingen twee of meer onderwerpen betreffen, stemmen de totalen van dit overzicht niet overeen met de opgaven voorkomende op pag. 18.

Van de bevinding omtrent de in totaal in 1915 bij de Arbeidsinspectie aangebrachte klachten, bevat het volgende staatje een overzicht.

BEVINDING.	1ste district.	2de district.	3de district.	4de district.	5de district.	6de district.	7de district.	8ste district.	9de district.	Totaal.
Gegrond	6	17	15	27	95	16	6	24	25	231
Tendeele gegrond	1	—	9	17	8	5	2	—	—	42
Ongegrond	5	12	15	12	19	11	3	7	12	96
Onbeslist gebleven	—	9	7	13	53	—	4	3	7	96
Aan andere autoriteiten doorgezonden	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Betroffen zaken, welke buiten het kader der ambtsbemoeiing liggen	1	—	2	10	15	11	2	1	4	46
Nog in onderzoek	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
Totaal	13	38	48	79	190	43	17	35	51	514
Leidden tot het opmaken van proces-verbaal	3	3	3	11	25	6	3	2	10	66

WERKZAAMHEDEN VAN DEN ELECTROTECHNISCH-INGENIEUR.

De Electrotechnisch-Ingenieur bezocht in 1915, 199 electrische installaties waarvan de volgende tabel een overzicht geeft.

Nummer der groep.	OMSCHRIJVING DER GROEPEN.	Aantal afgelegde bezoeken.	Licht.	Kracht.	Licht en Kracht.
1	Aardewerk, glas, kalk enz.	3	1	—	2
2	Diamant en andere edelsteenen	1	—	—	1
3	Boek- en Steendrukkerijen	8	1	—	7
4	Bouwbedrijven	2	1	1	—
5	Chemische nijverheid	11	1	—	10
6	Hout-, kurk- en stroobewerking	17	1	2	14
7	Kleeding en reiniging	5	2	—	3
8	Kunstnijverheid	—	—	—	—
9	Leder, wasdoek, caoutchouc	5	—	—	5
10	Oer, steenkolen, turf	—	—	—	—
11	Metalen (Bewerking van)	12	1	1	10
12	Stoom- en andere werktuigen (Vervaardiging van)	14	1	—	13
13	Scheepsbouw, vervaardigen van rijtuigen	13	2	2	9
14	Papier	13	3	1	9
15	Textielnijverheid	13	3	—	10
16	Vervaardiging van gas en electriciteit	31	—	—	31
17	Voedings- en genotmiddelen (Bereiding van)	51	2	—	49
	Totaal	199	19	7	173

De resultaten dier bezoeken en de verdeeling ervan over de districten der Arbeidsinspectie zijn aangegeven in onderstaand overzicht.

Volgnummer van het district.	Aantal bezochte fabrieken.	Aantal installaties, die aanleiding gaven tot het doen van voorstellen.
1ste	13	2
2de	3	—
3de	8	—
4de	7	—
5de	59	9
6de	28	3
7de	8	—
8ste	21	1
9de	36	5
	183	20

Een zeer belangrijk deel der werkzaamheden van den Electrotechnisch-Ingenieur werd in het verslagjaar ingenomen door het uitwerken der plannen van de electrische lichtinstallaties in vluchtoorden en legerplaatsen en het toezicht houden op de uitvoering van deze.

Zooals in het vorige Centraalverslag nog werd medegedeeld, hadden de betrokken autoriteiten den Electrotechnisch-Ingenieur in 1914 verzocht de zorg voor den aanleg der electrische installaties in de vluchtoorden Nunspeet en Ede op zich te nemen.

Behalve de werkzaamheden, die dientengevolge in 1915 in die beide kampen door hem werden verricht, heeft de Electrotechnisch-Ingenieur in dit jaar de installaties van het vluchtoord Uden en van de legerplaatsen bij de „Harskamp" en te Millingen geheel ontworpen en onder zijn leiding doen uitvoeren.

Van hetgeen te dien opzichte werd verricht, wordt nog afzonderlijk melding gemaakt in Hoofdstuk XVII.

WERKZAAMHEDEN IN VERBAND MET DE BEPALINGEN DER HINDERWET.

Het staatje, vermeldende het aantal gedurende het verslagjaar verleende vergunningen voor elk district, tevens aangevende, in welke verhouding het aantal bezoeken speciaal voor het onderzoek van Hinderwet-aanvragen staat tot het aantal bezoeken aan fabrieken en werkplaatsen voor inspectie, wordt ditmaal niet opgenomen.

Uit onderstaand overzicht moge de wijziging in het aantal sedert 1908 verleende Hinderwet-vergunningen blijken:

Aantal	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Oprichtingen . .	1097	1180	1240	1369	1567	1640	1324	986
Uitbreidingen . .	1078	1206	1311	1597	1778	1912	1778	1517
Totaal . .	2175	2386	2551	2966	3345	3552	3102	2503

Het verminderde aantal verleende Hinderwet-vergunningen moet aan den oorlogstoestand worden toegeschreven.

Eenige belangrijke aanvragen, overgenomen uit de districtsverslagen worden hieronder in het kort vermeld:

1ste district, (Venlo). Van belang in dit district waren de aanvragen tot oprichting van:
twee spinnerijen,
een schoenfabriek met zuiggasmotor,
een trijpfabriek,
een glasfabriek voor gloeilampen en een stoomververij en apprêteerderij.

Aanvragen tot uitbreiding kwamen in voor:
een spinnerij door het inrichten eener lompenmalerij, vier weverijen, een bandfabriek, een watten- en kapokfabriek, een schoenfabriek, een zinkwitfabriek en twee exportslagerijen.

2de district, (Breda). Als belangrijke aanvragen voor dit district kunnen worden vermeld, die voor:
een boekdrukkerij en -binderij met 29 electromotoren met een gezamenlijk vermogen van 56½ P.K.

Een asphaltfabriek en inrichting tot het zuiveren van ruwe petroleum. (daar evenwel de grondstoffen niet kunnen worden aangevoerd is het bedrijf niet in werking gekomen), twee zeepziederijen (harde zeep) en een verfmalerij.

Aanmerkelijke uitbreiding ondergingen een vernisfabriek en een ultramarijn blauwselfabriek.

Bijzonder levendig was het in de lederindustrie. Niet minder dan 49 inrichtingen gingen over tot uitbreiding, terwijl 4 nieuwe inrichtingen in bedrijf kwamen, (in 1914 respectievelijk 29 en 7).

Van deze uitbreidingen kunnen als de belangrijkste worden genoemd:
een uitbreiding, waarbij de werklokalen met 600 M^2. oppervlak werden vergroot en een stoommachine van 55 P.K. werd geplaatst; het in werking brengen van zuiggasmotoren van 16, 25 en 30 P.K., een gasmotor van 10 en een stoommachine van 24 P.K., terwijl een inrichting haar bedrijfskracht vermeerderde met 5 electromotoren met een gezamenlijk vermogen van 19½ P.K.

In leerlooierijen werden o.m. geplaatst een zuiggasmotor van 50 P.K., een stoommachine van 50 P.K.

Een ijzergieterij verving den petroleummotor door een stoommachine van 30 P.K. en breidde haar werkplaatsen belangrijk uit.

Door de abnormaal hooge prijzen van gezwingeld vlas besloten verschillende handelaren tot het oprichten van een vlaszwingelarij en -brakerij met krachtwerktuig.

Ook de textiel-industrie onderging een ongekende uitbreiding; vier nieuwe fabrieken zijn opgericht, terwijl niet minder dan 37 uitbreidingen plaats hadden. Een 7-tal malen betroffen deze uitbreidingen het inrichten van een lompenmalerij, teneinde te kunnen voorzien in eigen behoefte aan kunstwol.

Enkele spinnerijen werden aanmerkelijk uitgebreid, o.a. een met een stoommachine van 100 P.K. en een met een dergelijke machine van 35 P.K. Verder kwamen uitbreidingen voor van weverijen met krachtverbruik van 15, 20 en 60 P.K., terwijl één fabrikant zijn weverij uitbreidde met 154 weefstoelen.

Een twijnerij en ververij verving haar stoommachine van 80 P.K. door een van 170 P.K., terwijl een wollenstoffenfabrikant een nieuwe wolwasscherij oprichtte.

Teneinde in staat te zijn tot het leveren van brood voor de Belgische grensgemeenten moesten vele bakkers, die tot nog toe zonder vergunning ingevolge de Hinderwet hadden gebakken, hunne inrichtingen uitbreiden, en te dien einde er toe overgaan een Hinderwetvergunning aan te vragen.

Het bovenstaande verklaart het groote aantal der verleende vergunningen tot oprichting van bakkerijen, n.l. 44. Vele bestaande bakkerijen, waarvoor reeds vroeger een vergunning tot oprichting was verleend, gingen, mede als gevolg van de gunstige omstandigheden, tot uitbreiding over. (33). Ook bij de graanmalerijen kwamen aanmerkelijke uitbreidingen voor; in totaal werden in 11 inrichtingen krachtwerktuigen geplaatst tot een gezamenlijk vermogen van 242 P.K.

Een suikerfabriek, een potaschraffinaderij en een superphosphaatfabriek, waarvoor in 1914 reeds vergunning tot oprichting was gegeven, kwamen ook dit jaar nog niet in werking.

3de district, (Rotterdam). Hier verdienen de navolgende aanvragen tot oprichting van fabrieken vermelding:

een machinefabriek met 2 zuiggasmotoren van totaal 120 P.K.,

een goud- en zilversmederij met 11 electromotoren,

een fabriek voor het vervaardigen van spoor- en tramwagens,

een blikemballagefabriek, een groentendrogerij, een oliefabriek met raffinaderij, en 16 vlasfabrieken.

Belangrijk uitgebreid werden:

een hoefijzerfabriek met drie gloeiovens en 3 electromotoren; een oliefabriek met een inrichting voor het lossen, transport en opslag van grondnoten, een inrichting voor het persen van oliehoudende zaden en een inrichting voor het koelen van vetten; een chemische fabriek met enkele gebouwen voor de bereiding van ruw aceton, amylacetaat, amylalcohol (bij deze fabriek werden twee stoommachines van 30 en een van 800 P.K. geplaatst); een

inrichting tot het bewaren van vleesch met 5 vrieskamers en een machinekamer met motor van 100 P.K.; een lijm- en gelatinefabriek met een maalinrichting, w.o. een drooginrichting voor beenderenmeel; een touwslagerij met 2 fabrieksgebouwen; een kistenmakerij met een stoommachine van 1100 P.K.; een scheepsbouwwerf met drijvend dok, ter vervanging van een langshelling.

4de district, (Utrecht). Hier waren de volgende oprichtingen en uitbreidingen van belang:

De witglasfabriek te Leerdam richtte een nieuwe slijperij in en gaf overigens haar bedrijf uitbreiding.

De fabriek van auto- en rijwielbanden te Loosduinen werd vergroot door aanbouw van nieuwe werklokalen.

Te 's-Gravenhage werden opgericht een confectiefabriek en een sigarettenfabriek, te Leiden een fabriek van electrische gloeilampjes.

Te Leiderdorp werd de scheepsbouwwerf uitgebreid en verplaatst.

De fabriek „Werkspoor" te Zuilen ging voort met de geleidelijke voltooiïng door het oprichten van een nieuwe smederij, wagenmakerij en ververij.

Te Jutphaas werden opgericht een fabriek voor gereedschappen en een chemische fabriek; de spiritusfabriek „Astra" onderging uitbreiding.

De zeepfabriek te den Dolder (Zeist) werd uitgebreid; te Amersfoort kwam een vleeschwarenfabriek tot stand, en in Mijdrecht een fabriek van isolatiemateriaal.

Verder werd de Waddinxveensche kurkwarenfabriek aanmerkelijk uitgebreid en richtte de kaarsenfabriek te Gouda nieuwe werkplaatsen in.

In werking zijn gesteld de aan het Merwedekanaal te Utrecht gelegen fabriek van metaaldraadlampen „Holland"; verder zijn ook in gebruik genomen de nieuwe walswerken en de staalgieterij, aan het zelfde kanaal gelegen.

5de district, (Amsterdam). In dit district verdienen de volgende oprichtingen en uitbreidingen, waarvoor krachtens de Hinderwet vergunning werd verleend, vermelding:

Opgericht werden:

een herstelplaats van spoorwegmateriaal, een inrichting voor machinale houtbewerking, een timmerfabriek, een kunstgranietfabriek, een drukkerij en een beetwortelsnijmessenfabriek. Verder, meer in verband met de bijzondere omstandigheden: drie gloeikousjesfabrieken, vijf lingeriefabrieken, een confectiefabriek, een fabriek van electrische batterijen, een vliegenvangersfabriek, twee amandelsurrogaatfabrieken, een drukinktfabriek, een havermoutfabriek en een olieslagerij.

Van de uitbreidingen zijn te noemen, die van een asbestcementplatenfabriek, van een courantendrukkerij, van een verffabriek, van een rijwielfabriek, van een veevoederfabriek, van een meel- en broodfabriek, van een cacaofabriek en van de Gemeentelijke electrische centrale; in deze laatste werd een stoomturbine van 9000 P.K. bijgeplaatst. Aan de uitbreidingen, die twee lingeriefabrieken en een confectiefabriek ondergingen, zijn de bijzondere tijdsomstandigheden zeker niet vreemd.

6de district, (Haarlem). Als belangrijk dienen voor dit district te worden genoemd, de oprichting van:

een fabriekje van cartonnen kunsttegels, te Haarlem,
een inrichting voor vervaardiging van krammen en prikkeldraad te Haarlem,
een kopergieterij en een schoencrêmefabriek te Hilversum,
een exportslagerij te Hoorn, een olieslagerij te Wormerveer,
een krabbenmeelfabriek te Helder,
een fabriek van ontkleuringskool te Zaandam.

De voornaamste uitbreidingen betroffen meelmalerijen, rijstpellerijen, cacaofabrieken, olieslagerijen en sigarenfabrieken.

De belangrijkste hiervan zijn:

een rijstpellerij te Zaandam met een bovenbouw van 2 verdiepingen en plaatsing van verscheidene electromotoren,
idem met een aanbouw en plaatsing van een stoommachine van 300 P.K.,
een olieslagerij te Wormerveer met een silo, waarin 6 electromotoren, te zamen 200 P.K., en het maken van een verdieping,
een oliezuiveringsinrichting te Naarden met een coprahverwerkingsafdeeling en bijplaatsing van een electromotor van 70 P.K.,
een oliefabriek te Zaandam met een electromotor van 100 P.K. en één van 50 P.K.,
een oliefabriek te Wormerveer met een locomobiel van 400 P.K. en dynamo en het maken van een aanbouw,
een olieslagerij te Wormerveer met een electromotor van 160 P.K.

De Hollandsche Electriciteitsmaatschappij te Hilversum plaatste in haar centrale een stoomturbine van 4400 P.K.

In het zoutziedersbedrijf van een firma te Muiden werden 12 electromotoren geplaatst.

7de district, (Arnhem). Als meest belangrijke oprichtingen, waarvoor dit jaar vergunning werd gevraagd, kunnen de volgende worden vermeld: een demyohn- en ballonfabriek te Tiel, een drietal stoelenfabriekjes te Culemborg met een gezamenlijk vermogen van 25 P.K., een tweetal klompenfabriekjes met een gezamenlijk vermogen van 38 P.K., eene auto- en rijwielbandenfabriek te Doorwerth, eene vlechtbandfabriek te Apeldoorn, eene machinale vlasserij met kunstmatige rootinrichting te Nijmegen, een weverij te Winterswijk, een viertal exportslachterijen en vleeschwarenfabrieken, eene cacaobewerkingsinrichting te Nijmegen met vermogen van 54 P.K., een drietal zuivelfabrieken, eene vruchtenconservenfabriek en niet minder dan 15 graanmalerijen met een gezamenlijk vermogen van 375 P.K.

Door uitbreiding van het bedrijf daartoe genoopt, werden naar een nieuw fabrieksgebouw overgebracht: een fabriek van tandreinigingsmiddelen en eau de cologne te Arnhem en eene knoopenfabriek aldaar, benevens twee fabrieken van gloeilampen te Nijmegen. De door brand vernielde azijnzuurfabriek te Tiel en de vischdrogerij te Harderwijk werden herbouwd en gemoderniseerd.

Als meest belangrijke uitbreidingen kunnen worden vermeld die van een viertal steenfabrieken door het bouwen van ringovens en van de steenfabriek te Geldermalsen met eene afdeeling voor vuurvaste steenen voorwerpen (retorten enz.) ten behoeve van technische doeleinden, eene drukkerij te Zutphen, eene oliesiagerij te Doesburg, een tweetal leerlooierijen, eene pickerfabriek te Eibergen, eene metaalwarenfabriek te Tiel met eigen metaalpletterij, een scheepswerf te Arnhem met nieuwe ketelmakerij en scheepsbouwloods, eene transformatorenfabriek te Nijmegen, de drie verbandwattenfabrieken, eene tricotfabriek te Winterswijk en eene tricotagefabriek te Terborg, eene textielbleekerij te Eibergen, eene haarspinnerij te Winterswijk, de Arnhemsche Gasfabriek met eene inrichting tot vervaardiging van watervrije ammoniak, de electrische centrale te Arnhem met eene stoomturbine van 4500 P.K. met bijbehoorenden generator, eene exportslachterij te Winterswijk, niet minder dan 17 zuivelfabrieken en 18 graanmalerijen.

8ste district, (Deventer). Vermelding verdient het steeds uitbreiden en nieuw oprichten van fabrieken in verband staande met de voeding van mensch en dier. 4 aanvragen werden gedaan voor het oprichten en uitbreiden van exportslagerijen; 19 aanvragen kwamen in voor uitbreiding van vleeschwarenfabrieken en 2 voor oprichting; 34 aanvragen hadden betrekking op uitbreiding en oprichting van graanmalerijen, veevoederfabrieken en olieslagerijen, 3 voor oprichting en 5 voor uitbreiding van zuivelfabrieken.

Ook in de textielindustrie kwamen belangrijke uitbreidingen voor zoowel van spinnerijen als weverijen.

Tengevolge van de tot standkoming van de IJsselcentrale te Zwolle werden een 43-tal aanvragen ontvangen tot het plaatsen van electromotoren, daarop aan te sluiten, terwijl in Twente 33 aanvragen inkwamen tot het plaatsen van motoren, aan te sluiten op de centrale te Hengelo.

9de district, (Groningen). Belangrijk in dit district waren de uitbreidingen, die de zuivelfabrieken ondergingen. Sommige dier uitbreidingen zijn van zeer grooten omvang en staan ongeveer gelijk met geheele vernieuwing der fabriek. Vele kleinere fabrieken, die vroeger alleen boter bereidden, gingen zich ook bezighouden met de kaasfabricage, daar vooral in dit artikel groote winsten werden gemaakt. Een aantal fabrieken bouwden nieuwe kaaspakhuizen, om bij verboden uitvoer van kaas deze te kunnen opbergen.

Een groote nieuwe coöperatieve fabriek voor het maken van gecondenseerde melk werd te Leeuwarden opgericht, maar kon door het ontbreken van sommige machines en onderdeelen in 1915 nog niet in werking worden gesteld.

Een zuivelfabriek werd uitgebreid met een melkpoederfabriek, aanvankelijk slechts met een kleine installatie, die echter spoedig verdubbeld werd.

Vermeldenswaard zijn ook de uitbreidingen, die de olieslagerijen ondergingen; van sommige werd de capaciteit meer dan verdubbeld. Hoe gunstig de financieele resultaten voor enkele geweest moeten zijn, blijkt wel hieruit, dat een dergelijke fabriek teneinde de productie tijdens het ketelschoonmaken niet te verminderen er eenvoudig een derden ketel bijplaatste.

In den loop van 1915 werd ook met den bouw van een nieuwe groote aardappelmeelfabriek te Ter-Apel aangevangen, die vóór de campagne van 1916 voltooid moet zijn.

De nieuwe suikerfabriek te Groningen werd met het oog op het raffineeren van ruwe suiker aanmerkelijk uitgebreid.

In het laatst van het jaar 1915 begon zich op verschillende plaatsen een geheel nieuwe industrie te ontwikkelen, die zich bezig houdt met het drogen van bladgroente, zooals kool in verschillende soorten en van knolvruchten, zooals koolrapen; aanvankelijk geschiedde dit bijna ongemerkt en werden oude cichoreieesten voor dit doel gebezigd; later ging men over tot het aanwenden van mechanische drijfkracht voor het snijden of verdeelen van groenten; toen hiervoor, overeenkomstig de bepalingen der Hinderwet vergunning gevraagd werd, kwam aan het licht, dat de inrichting en werkwijze dezer geimproviseerde groentendrogerijen niet ongevaarlijk waren voor de personen die er in werkten, zoodat het noodig bleek hiertegen maatregelen te treffen.

Te Leeuwarden wordt een groote nieuwe cichoreibranderij opgericht ter vervanging van een bestaande fabriek van dien aard.

Door de uitbreiding van de gemeentelijke electrische centrale te Leeuwarden, die thans stroom levert aan verschillende omliggende gemeenten en door het gaandeweg voltooien van de plaatselijke netten van de Groninger Provinciale Electrische Centrale, neemt het aantal werkplaatsen met electrische drijfkracht steeds toe; een groot deel daarvan behoort tot de kleine nijverheidsinrichtingen, doch ook enkele grootere fabrieken worden thans geheel gedreven door electromotoren, die hun stroom ontvangen van de centralen.

Te Leeuwarden werden in twee graanmalerijen de vroegere drijfmachines, een stoommachine en een groote zuiggasmotor, geheel buiten bedrijf gesteld en vervangen door een aantal electromotoren. In tal van andere fabrieken wordt de electromotor als hulp-krachtwerktuig gebruikt om de ontbrekende drijfkracht aan te vullen.

In vorige verslagen is er reeds de aandacht op gevestigd, dat het indienen der Hinderwetaanvragen, nàdat de inrichting geheel of gedeeltelijk is voltooid, tot moeilijkheden voor de betrokkenen kan leiden. Toch kwam ook dit jaar het oprichten of uitbreiden van inrichtingen, vóór daarvoor vergunning was aangevraagd, verscheidene malen voor. Een voorbeeld hiervan geeft het hoofd van het *7de district*. In Februari van dit verslagjaar werden op zijn bureau van een gemeentebestuur stukken ontvangen, betreffende de aanvrage tot oprichting van een bioscoop met zuiggasmotor. Bij onderzoek bleek, dat de inrichting reeds in gebruik was, en reeds in gebruik was geweest sedert 1 November van het vorige jaar. Bovendien bleek, dat de toestand der inrichting van dien aard was, dat daarvan ernstige ongevallen waren te vreezen. Het betrokken gemeentebestuur werd medegedeeld, dat de inrichting in geenen deele voldeed aan de gestelde eischen ten opzichte van brandgevaar, veroorzaakt door de hoogst primitieve electrische installatie, terwijl tevens gewezen werd op de verantwoordelijkheid voor het toelaten, dat deze inrichting zonder vergunning in werking bleef. Eerst begin Mei kon, nadat bij bezoek de inrichting in orde bevonden was, door het districtshoofd de ver-

klaring ingevolge art. 7 bis der Hinderwet worden afgegeven, waarop bij besluit van 10 Mei de vergunning door het gemeentebestuur werd verleend. De inrichting had intusschen al dien tijd doorgewerkt.

Wederom moet worden opgemerkt, dat er gemeentebesturen zijn, die de Hinderwet-aanvragen niet op de bij de wet voorgeschreven wijze, afdoen. Zoo bleek het, om een regelmatige afwikkeling van Hinderwet-aanvragen te bevorderen, in het *1ste district* 22 maal noodig aan gemeentebesturen een afschrift van het in artikel 7 der Hinderwet bedoelde proces-verbaal op te vragen en 30 maal het afschrift van de in artikel 8 bedoelde beschikking. 6 maal werd de in art. 8 der Hinderwet bedoelde beschikking door een gemeentebestuur genomen, zonder dat vooraf een verklaring, als in artikel 7 bis bedoeld, was toegezonden. Twee gemeentebesturen moesten geheel en al voorgelicht worden over den gang van zaken, die bij de behandeling eener Hinderwet-aanvrage behoort te worden in acht genomen.

In het *7de district* was het 18 malen noodig te vragen om een afschrift van het proces-verbaal der gehouden zitting, en 15 malen om een afschrift der genomen beslissing.

Het hoofd van het *9de district* zag zich, door herhaalde nalatigheid van een gemeentebestuur in Drenthe inzake de behandeling eener Hinderwetaanvrage, genoodzaakt zich te wenden tot den Commissaris der Koningin van die Provincie, hem tevens verzoekende genoemd gemeentebestuur opdracht te geven, om, wanneer een inrichting, waarvoor Hinderwet-vergunning was aangevraagd, niet voldeed aan de eischen gesteld bij de Veiligheidswet, haar desnoods te sluiten totdat de vergunning kon worden verleend.

Ook dit jaar kwam het weer voor, dat de bij de stukken ingeleverde teekeningen voor de beoordeeling der aanvrage onvoldoende waren, zoodat door het districtshoofd het indienen van behoorlijke teekeningen moest worden verzocht.

In het *7de district* kwam het dit jaar 17 maal (in 1914: 36 maal) voor, dat de overgelegde plattegrondteekening en 11 maal, dat de ingediende beschrijving ter aanvulling werd teruggezonden. Tien maal verzocht het hoofd van dit district het betrokken gemeentebestuur te bevorderen, dat de aanvrager een nieuwe en vollediger teekening indiende.

In het *1ste district* moesten van 54 aanvragen de teekeningen teruggezonden worden.

Herhaaldelijk bleek het ook dit jaar, bij onderzoeken ter plaatse, die naar aanleiding van ingediende Hinderwet-aanvragen werden ingesteld, dat de bij de stukken gevoegde teekeningen niet overeenstemden met hetgeen de aanvrager in werkelijkheid wenschte te vestigen.

In het *3de district* bevatte de ontwerp-beschikking 16 maal voorwaarden, die de naleving der eischen, krachtens de Veiligheidswet gesteld, waarschijnlijk onmogelijk zouden maken en werd daarover met het betrokken gemeentebestuur in overleg getreden.

In het *7de district* moest in 11 gevallen aan het betrokken gemeentebestuur worden medegedeeld, dat de inrichting, blijkens de overgelegde stukken, niet zou voldoen aan de eischen, krachtens de Veiligheidswet gesteld.

Ook in dit verslagjaar werd meermalen het advies van de districtshoofden gevraagd inzake aan Hinderwet-vergunningen te verbinden voorwaarden.

Hoewel onverplicht, wordt steeds zooveel mogelijk aan deze verzoeken om advies voldaan.

Van de ingevolge de Hinderwet bij de Kroon aanhangig gemaakte *beroepen,* werden 25 ter fine van advies in handen gesteld van den Directeur-Generaal van den Arbeid.

WERKZAAMHEDEN IN VERBAND MET DE BEPALINGEN DER ONGEVALLENWET EN DER BEROEPSWET.

De regeling, die met het bestuur der Rijksverzekeringsbank getroffen is, voor de samenwerking op beveiligingsgebied tusschen de ambtenaren dezer instelling en die der Arbeidsinspectie, bleef ook in 1915 gehandhaafd.

Het op pag. 34 afgedrukte staatje geeft een overzicht van de in 1915 ter kennis van de districtshoofden gebrachte opmerkingen, die door de agenten der Rijksverzekeringsbank, bij hun bezoeken aan fabrieken, ten aanzien van den veiligheidstoestand werden gemaakt.

Voor zoover de tekortkomingen, waarvan melding werd gemaakt, konden verholpen worden door toepassing van de wettelijke bepalingen, werden voorschriften gegeven en werd op de naleving daarvan toezicht gehouden.

Een groot deel der opmerkingen gold echter ook dit jaar weer bedrijven, welke *niet* aan het toezicht der Arbeidsinspectie onderworpen waren. Het juiste aantal volgt voor elk district hieronder:

1ste	district	49
2de	,,	52
3de	,,	63
4de	,,	83
5de	,,	69
6de	,,	67
7de	,,	4
8ste	,,	13
9de	,,	148

Veel van eerstgenoemde opmerkingen betroffen slagerijen, waar onbeveiligde vleeschmaalmachines werden gebruikt; en wel in het 1ste district 31, in het 2de district 53, in het 3de district 81, in het 4de district 97, in het 5de district 71, in het 6de district 69, in het 7de district 25, in het 8ste district 18, in het 9de district 129.

Voorts hadden de opmerkingen grootendeels betrekking op onbeveiligd drijfwerk, onbeveiligde riemen en onbeveiligde deelen van werktuigen.

Ook in 1915 werd een aantal districtshoofden een of meermalen opgedragen om van advies te dienen omtrent bij de Beroepsraden of bij den Centralen Raad van Beroep aanhangige gedingen. In een der districten werd het onderzoek overgedragen aan den Inspecteur der 2de kl. en aan de Inspectrice van den Arbeid.

Een overzicht van de hieruit voortgevloeide bemoeiingen volgt hier:

DISTRICT.	Aantal mededeelingen van opmerkingen over gevaar door agent van de Rijksverzekeringsbank.	Aantal beroepszaken, waarin onderzoek werd verricht of verklaring als deskundige werd afgelegd voor	
		Den Centralen Raad van Beroep.	Een Raad van Beroep.
1.	177	2	1
2.	145	—	1
3.	183	2	8
4.	164	1	2
5.	127	—	29
6.	135	—	6
7.	134	—	—
8.	55	—	—
9.	324	1	5
Totaal . .	1444	6	52

Het aantal ingestelde beroepen was in 1915 belangrijk grooter dan in de laatste jaren; dit vindt zijn oorzaak in een gewijzigd Koninklijk Besluit, regelende de indeeling der bedrijven in gevarenklassen, dat sinds 1 Juli 1914 in werking is. Verscheidene werkgevers waren daarvan onkundig gebleven en begrepen dus niet, waarom hun aanslag hooger was dan vorige jaren, daar toch in hun onderneming niets gewijzigd was; zij stelden daartegen beroep in.

WERKZAAMHEDEN IN VERBAND MET DE CAISSONWET.

Volgens mededeeling van den Directeur der Gemeentewerken te Rotterdam werd gedurende het jaar 1915 met duikerklok II gewerkt van 31 Juli tot 3 Sept. en wel:

3½ week met dag- en nachtploeg, elk van 15 arbeiders,

1½ week met dagploeg van 13 arbeiders.

Het geneeskundig onderzoek bedoeld in artikel 45 a en 46 b van het Koninklijk Besluit van 29 Janauri 1907 (Staatsblad no. 20) is ook dit verslagjaar verricht door Dr. S. Elias, te Rotterdam, door wien werden herkeurd:

22 personen van 31—40 jaar
9 „ „ 41—50 „
1 persoon „ 51 „

totaal: 32 personen.

Afgekeurd werd 1 persoon van 37 jaar, die sinds 1907 in de duikerklok werkzaam was. Ten tijde van het onderzoek werd hij wegens exsudatieve pleuritis in het ziekenhuis aan den Bergweg te Rotterdam verpleegd. Deze man is thans werkzaam als portier op een glasfabriek te Schiedam.

WERKZAAMHEDEN IN VERBAND MET DE PHOSPHORLUCIFERSWET.

Er werden dit jaar geen monsters van lucifers tot onderzoek ontvangen.

VERBANDCURSUSSEN.

Voor kennisneming van de bemoeiïngen, die de Arbeidsinspectie op dit gebied heeft, wordt verwezen naar het in het vorige Centraal Verslag dienaangaande medegedeelde. De buitengewone tijdsomstandigheden waren nog steeds oorzaak, dat het gewone aantal cursussen nog niet gehouden kon worden o.a. tengevolge van de afwezigheid van docenten, die onder de wapenen vertoeven, enz. In hoofdzaak bleven de bemoeiïngen gericht op de vestiging van cursussen, bezocht door personen, die als zoogenaamde noodhelpers, in den zin van artikel 236 van het Veiligheidsbesluit, zullen moeten optreden. In verband hiermede werd door de districtshoofden tweemalen met het Bureau der Commissie in het belang van het Verleenen van Eerste Hulp bij Bedrijfsongevallen, ingesteld bij K. B. van 10 December 1910 no. 52, vergaderd.

Door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie werden 13 verschillende cursussen bezocht.

Overigens wordt verwezen naar het verslag der bovengenoemde commissie, hetwelk jaarlijks als afzonderlijk bijvoegsel tot de Ned. Staatscourant gepubliceerd wordt.

HOOFDSTUK IV.

Naleving der Arbeidswet.

Artikel 1.

1. Onder arbeid verstaat deze wet alle werkzaamheden in of voor eenige onderneming, behalve:

a. werkzaamheden in of voor eene landbouw-, tuinbouw- of boschbouw-onderneming of eene veehouderij;

b. werkzaamheden buiten fabrieken en werkplaatsen in of voor de onderneming van hem, bij wien degene die ze verricht inwoont, voor zoover zoodanige werkzaamheden ook buiten eenige onderneming in eene huishouding of stalling plegen voor te komen.

2. Eikschillen, teenschillen, hoepelmaken en werkzaamheden in lokalen, waar vlas gebraakt of gezwingeld wordt, zijn arbeid in den zin dezer wet.

Art. 2, 1ste lid.

Onder fabrieken en werkplaatsen verstaat deze wet alle zoowel open als besloten ruimten, waar in of voor eenige onderneming pleegt gewerkt te worden aan het vervaardigen, veranderen, herstellen, versieren, afwerken of op andere wijze tot verkoop of gebruik geschikt maken van voorwerpen of stoffen, of waar in of voor eenige onderneming voorwerpen of stoffen eene daartoe strekkende bewerking plegen te ondergaan.

In het verslagjaar werd door tuinbouwers een zeer uitgebreid gebruik gemaakt van kinderarbeid ten behoeve van het zouten en conserveeren van groenten.

Zoo werd uit de provincie Groningen gemeld, dat daar gedurende de zomermaanden de groentenzouterij in korten tijd zoo geweldig in omvang toe nam, dat men zijn toevlucht nam tot kinderarbeid, waarvoor landbouwverlof werd toegestaan. Welken omvang dit aannam, blijkt uit het volgend staatje, betreffende de lagere scholen in Sappemeer:

Landbouwverlof Sappemeer [1]).

NAAM DER SCHOOL.	Aantal leerlingen der school (eerste zes leerjaren) in zomer 1915.	Aantal leerlingen, dat landbouwverlof kreeg.	Aantal leerlingen, dat daarvan gebruik maakte voor den *tuin*-bouw.	Aantal leerlingen, dat het verlof met een week of meer overschreed, met aangifte van het aantal weken.	Aantal leerlingen 5de leerjaar.	Daarvan kregen verlof.	Aantal leerlingen 6de leerjaar.	Daarvan kregen verlof.
Oosterschool.	230	37	25	12 met 1 week	35	18	25	9
Stationstraat.	93	8	5	1 met $4^1/_2$ week	14	4	14	4
Kleinemeer	238	31	13	geen	38	7	31	12
Westerschool	208	36	7	8 met 1 week 3 „ 2 „ 2 „ 3 „ 1 „ 4 „ 1 „ 6 „ 1 „ 8 „	29	15	32	10
St. Anthoniusschool (R.K.)	140	11	10	geen	24	2	20	5
Christelijke School. . .	179	13	5	geen	27	5	15	8
Totaal . . .	1088	136	65	—	167	51	137	48

Opgemerkt dient te worden, dat allicht ook leerlingen na schooltijd, Zaterdags, enz. bezigheden in land- en tuinbouw verrichtten of thuisbleven, doordat de moeder en de oudere kinderen op het land werkten.

Dank zij de medewerking van den Kantonrechter te Zuidbroek, waaromtrent in Hoofdstuk VIII het noodige zal worden medegedeeld, kon met succes tegen deze werkzaamheden in met den tuinbouw verwante bedrijven worden opgetreden.

Artikel 4.

Een kind beneden 13 jaar, of nog leerplichtig, mag geen arbeid verrichten.

Zooals bekend is, wordt dit artikel aangevuld door de bepaling van art. 22, 4de lid, luidend als volgt:

> Niet strafbaar is hij, die arbeid doet verrichten of die niet zorgt dat geen arbeid wordt verricht door een niet-leerplichtig kind van twaalf jaar, indien hij aantoont, dat geen voor het kind geschikte gelegenheid tot het ontvangen van onderwijs vóór des namiddags 5 uur bestaat. Hij wordt geacht dit te hebben aangetoond, wanneer blijkt, dat door het hoofd eener school, die het kind na het vervullen van de leerverplichting verliet, of door den burgemeester der gemeente, waar die school is gelegen, eene verklaring is afgegeven, inhoudende dat voor het kind op die school geen gelegenheid meer was verder onderwijs te ontvangen.

---

[1]) Voor de gemeente Sappemeer is een tijd vastgesteld, waarbinnen het 6-weeks-verlof moet worden genomen, teneinde de desorganisatie in de school tot zoo gering mogelijken omvang te beperken.

Het districtshoofd te Groningen deelt mede, dat een bakker was geverbaliseerd, omdat hij brood liet rondbrengen door een 12-jarig niet meer leerplichtig meisje, waarvoor hij echter geen verklaring van het schoolhoofd kon vertoonen. Inderdaad was er voor het bedoelde meisje nog een plaats op school beschikbaar. Korten tijd daarna werd hetzelfde feit weer geconstateerd, doch toen bleek de bakker in het bezit te zijn van de verklaring. Het schoolhoofd had deze toch maar afgegeven, omdat hij geen verderen last wilde hebben met de ouders, die hem het leven lastig maakten en hem verweten, het eenige schoolhoofd te zijn, die weigerde dergelijke verklaringen af te geven.

Niet alle schoolhoofden verleenen hunne medewerking, om de bepaling van art. 22, 4de lid, tot haar recht te doen komen, zelfs niet daar, waar gelegenheid bestaat voor alle kinderen om voortgezet onderwijs te ontvangen, hetgeen te Amsterdam het geval is. Daar werden 2 verklaringen aangetroffen, welke misleidend waren gesteld, terwijl in een 3de geval het schoolhoofd een verklaring had afgegeven, dat „de leerverplichting eindigde 1 Juli", waarmede de werkgever genoegen had genomen. In dit geval leidde de tusschenkomst der Arbeidsinspectie bij uitzondering tot het gevolg, dat het betrokken kind, overeenkomstig den wensch zijner ouders, weder op school kon terugkeeren.

De op de achterzijde der arbeidskaarten gedrukte waarschuwing blijkt, naar het oordeel van onderscheidene districtshoofden, onvoldoende duidelijk te zijn. De meeste overtredingen blijven echter voorkomen bij loopwerk, waarvoor geen arbeidskaart noodig is; het hoofd van het 4de district liet daarom onderstaande waarschuwing drukken, teneinde de te goeder trouw handelende personen nader in te lichten en werkgevers voor overtreding te behoeden. Hij zond deze in verscheidene exemplaren, aan 68 daarvoor in aanmerking komende hoofden van bedrijven, zooals *couranten-drukkerijen, groote broodbakkerijen en melkinrichtingen* in de groote steden.

WAARSCHUWING. — Verboden arbeid van kinderen.

Op grond van Art. 4 der Arbeidswet 1911 mag een kind, dat nog geen 13 jaar is, of dat nog op school *MOET* gaan (d. w. z. nog leerplichtig is), geen werkzaamheden verrichten voor een of andere onderneming, waarop de Arbeidswet van toepassing is; ook niet in eene onderneming van de ouders.

Een kind, dat niet meer naar de school behoeft te gaan (d. w. z. niet meer leerplichtig is), wordt met een 13-jarig kind gelijk gesteld, wanneer het 12 jaar oud is en bovendien het Hoofd der School, bij wien het kind het laatst onderwijs ontving, eene schriftelijke verklaring teekent, dat voor het kind op zijne school geen gelegenheid meer is om (vóór 5 uur des namiddags) verder (d. w. z. langer) onderwijs te ontvangen.

Van de in verschillende deelen des lands opgemaakte processen-verbaal wegens overtreding van art. 4 geeft staat 7 een overzicht. Het aandeel, dat de verschillende diensttakken in de handhaving van dit artikel hadden, blijkt voor een deel uit het volgende staatje:

Aantal opgemaakte processen-verbaal

in district	door de				Totaal.
	Arbeids-inspectie.	Gemeente-politie.	Rijks-veldwacht.	Kon. Marechaussee.	
1	2	6	2	8	18
2	6	25	6	3	40
3	—	88	6	—	94
4	23	81	37	—	141
5	7	50	2	—	59
6	1	90	5	—	96
7	14	31	4	2	51
8	—	54	7	7	68
9	32	29	20	28	109
het Rijk	85	454	89	48	676

Het aantal overtredingen overtreft dat der processen-verbaal belangrijk. Tal van overtredingen bleven mogelijk door onvoldoend toezicht der politie, want op vele plaatsen laat de medewerking van deze nog te wenschen over.

Van de 676 processen-verbaal hadden 161 betrekking op arbeid in fabrieken en werkplaatsen. Slechts zelden gold de overtreding het doen werken van kinderen beneden 12 jaar. De meeste gevallen hadden betrekking op arbeid van nog leerplichtige kinderen, een ander deel op 12-jarige niet-leerplichtige kinderen, voor wie geen „verklaring" kon worden vertoond.

Van de 434 processen-verbaal wegens loopwerk, betroffen 146 het rondbrengen van brood, 68 het bezorgen van melk en 38 het rondbrengen van couranten.

Vergeleken bij vorige jaren is er een afname in deze cijfers te constateeren, hetgeen voor een deel hieraan moet worden toegeschreven dat vele ambtenaren door andere opdrachten in beslag genomen werden.

De omvang van den arbeid van **12-jarige kinderen** in fabrieken en werkplaatsen blijkt uit staat 6.

Het volgende staatje doet zien, dat het aantal dezer kinderen in 1915 is toegenomen, vergeleken met 31 December 1914, toen het bedrijfsleven nog zeer gestoord was. Het aantal is echter lager dan in 1913; terwijl dat der 13-jarigen weder grooter is geworden na de afname in 1913 en 1914.

Aantal afgegeven arbeidskaarten op ult. December.

Jaar.	Voor jongens van		Voor meisjes van	
	12 jaar.	13 jaar.	12 jaar.	13 jaar.
1912	2662	15344	1660	9568
1913	2297	14400	1407	9001
1914	1621	12923	917	8144
1915	1956	14625	1033	9277

Vergelijking van den staat 6 met dien van 1914 toont aan, dat in Noord-Brabant, Eindhoven, maar vooral Helmond, belangrijke verbeteringen te zien geven; dat daarentegen verschillende andere gemeenten, Woensel, Gestel en Tilburg, eene bedenkelijke toename vertoonen. Hetzelfde is het geval met Leiden, Maassluis, Vlaardingen, Culemborg, Wageningen, Almelo, en Hellendoorn. De provinciën Drenthe en Friesland en de groote steden, Amsterdam, Rotterdam en Utrecht, vertoonen eveneens eene toename, Kampen daarentegen een sterke afname.

Voor Eindhoven met de omliggende gemeenten, Gestel, Stratum, Strijp en Woensel, is het aantal opvallend groot n.l. 113 jongens en 85 meisjes. Dit is toe te schrijven aan de omstandigheid, dat de voornaamste industrieën aldaar, de gloeilampen-fabricage, de textiel-industrie en de sigaren-industrie een gunstige conjunctuur beleefden.

De stijging met 60 % in Tilburg is aan dezelfde oorzaak toe te schrijven.

In het 3de district (Rotterdam) heeft de toename voornamelijk plaats gehad in de aan den Nieuwen Waterweg gelegen gemeenten, waar tal van bedrijven, in verband staande met visscherij en export (kistenfabrieken en kuiperijen) en den scheepsbouw, groote drukte hebben beleefd en goede gelegenheid bieden tot tewerkstelling van kinderen.

In Rotterdam steeg het aantal jongens van 39 tot 70, in Schiedam van 11 tot 17, in Vlaardingen van 17 tot 26 en in Maassluis van 2 tot 11. In al deze plaatsen liep daarentegen het aantal meisjes terug, behalve in Rotterdam, waar het eveneens steeg en wel van 29 tot 54.

Te Katwijk steeg uitsluitend het aantal meisjes (van 7 tot 16). In Leerdam nam het aantal jongens belangrijk toe; daar werkten in 1915, 26 twaalfjarige jongens. Leiden (6—16 j. en 20—27 m.), Amersfoort (1—11 j. en 0—2 m.) en Utrecht (7—16 j. 1—8 m.) vertoonen eveneens belangrijke stijgingen, al blijft het absolute aantal gering. Dit is niet het geval met Veenendaal, waar 32 jongens en 41 meisjes van den laagst toelaatbaren leeftijd aan het werk waren.

In Gelderland valt toename te constateeren in Apeldoorn, waar thans 16 jongens en even zooveel meisjes een geldige arbeidskaart hadden, Culemborg (6—17 j.) en Wageningen (8—27 j.); daarentegen eenige afname in Ede, dat verleden jaar bovenaan stond (17—19 j. en 26—14 m.) en Nijmegen (18—11 j. en 7—10 m.)

Overijsel vertoont merkwaardige verschillen. Almelo, Hellendoorn, Hengelo en Wierden (textielplaatsen) vertoonen toename, vooral de beide eerste zeer aanzienlijk. Daarentegen vertoonen andere textielplaatsen als Borne, Enschedé, Lonneker, slechts geringe toename en lage getallen, terwijl in Oldenzaal, Rijssen en Vriezenveen ook dit jaar geen enkel kind van 12 jaar arbeid verrichtte. Van de 3 steden bleef Zwolle vrijwel stationnair (11—9 j. en 2—6 m.), evenals Deventer, waar ook dit jaar geen 12-jarigen werkten, terwijl in Kampen het aantal jongens daalde van 31 tot 9, dat der meisjes van 8 op 3, een zeer belangrijke vooruitgang dus.

Artikel 5.

1. Bij algemeenen maatregel van bestuur wordt voorgeschreven, dat bepaalde soorten van arbeid of arbeid onder bepaalde omstandigheden door personen beneden achttien jaar en, in fabrieken en werkplaatsen, door vrouwelijke personen van achttien jaar of ouder, op grond van gevaar voor de gezondheid, de zedelijkheid of het leven, niet mogen worden verricht of slechts mogen worden verricht onder de bij dien algemeenen maatregel gestelde voorwaarden.

2. Een voorschrift, als bedoeld in het eerste lid, kan tot personen beneden achttien jaar, tot vrouwelijke personen van achttien jaar of ouder of tot een gedeelte dier groepen van personen worden beperkt.

Ten aanzien van de naleving van de bepalingen van het Arbeidsbesluit, K. B. van 6 December 1911 S. 352, laatstelijk gewijzigd bij K. B. van 6 April 1914, S. 172, valt het volgende te vermelden.

Het verbod, dat jeugdige personen op den publieken weg of in voor het publiek toegankelijke gebouwen **tusschen 9 n.m. en 5 uur v.m. voorwerpen verkoopen of te koop aanbieden** (Art. 1 D.), leidde in het 4de district (Utrecht) in 25 gevallen tot het opmaken van proces-verbaal door den Controleur, waarop meestal een boete van *f* 3.— werd opgelegd. In het 8ste district (Deventer) werd 5 maal geverbaliseerd, niettegenstaande het districtshoofd in de voornaamste gemeenten tegen den tijd, dat seizoensdrukte verwacht werd, belanghebbenden wederom aan dit verbod had herinnerd.

Wegens het doen verrichten van **kruiwerk in de veenderij** (art. 4 C.), werden door den Controleur voor de veenderij in het 9de district (Groningen) 18 processen-verbaal opgemaakt, terwijl zulks 5 maal gebeurde in het 8ste district (Deventer).

In onderscheidene districten moest wederom geverbaliseerd worden wegens overtreding van de bepaling, dat kinderen beneden 14 jaar geen **loopwerk** mogen verrichten **tusschen 9 uur n.m. en 7 uur v.m.** (Art. 5, 3de lid). In het 6de district werden deze overtredingen geconstateerd door de gemeentepolitie, resp. te Alkmaar, Haarlem, Hilversum en Zandvoort; de laagste der opgelegde boeten bedroeg per overtreding *f* 2.— te Haarlem, de hoogste *f* 10.— te Hilversum. In het 8ste district (Deventer) werden 6 verbalen opgemaakt, in het 9de (Groningen) 2; de beide laatste voor het rondbrengen van brood 's morgens voor 7 uur. Het behoeft wel geen betoog, dat deze overtredingen veel vaker worden gepleegd; te dezen opzichte moet feitelijk geheel vertrouwd worden op de activiteit der plaatselijke politie.

Nog steeds worden jeugdige personen te werk gesteld of toegelaten op niet of onvoldoend beschutte **steigers, stellingen, gaanderijen e.d.**, waarbij zij gevaar loopen meer dan 2.50 M. naar beneden te vallen (Art. 6 A.).

In het 8ste district (Deventer) werd 6 maal proces-verbaal opgemaakt, terwijl een in het 2de district (Breda) opgemaakt verbaal niet tot eene vervolging leidde. In het 1ste district (Venlo) werd een metselaar deswege veroordeeld tot een geldboete van *f* 5.—.

Ook dit jaar werden een paar malen jeugdige personen aangetroffen, dienst doende als machinist of stoker **bij krachtwerktuigen en bij stoomketels**, zonder behoorlijk toezicht (Art. 6 C). In het 8ste district (Deventer) werd 's avonds om kwart voor acht een jeugdige machinist in een graanmalerij aangetroffen, waarvan proces-verbaal werd opgemaakt. Hetzelfde geschiedde in een chocoladefabriek te Zaandijk. In Hoofdstuk VIII wordt op deze zaak uitvoerig teruggekomen.

Nog steeds wordt bij voorkomende gelegenheden de goede gang van het bedrijf in **windmolens** overgelaten aan jeugdige personen zonder toezicht (Art. 6 D.). Op twee deswege opgemaakte processen-verbaal volgde een veroordeeling tot *f* 3.— resp. *f* 5.— boete. Het moet zeer betwijfeld worden, of deze boeten voldoende zullen zijn om de naleving van deze bepaling, waarvan de beteekenis toch zeer voor de hand ligt, te bevorderen.

Hoe eenvoudig de bepaling ook moge zijn, dat meisjes en vrouwen niet mogen arbeiden aan in beweging zijnde werktuigen, indien zij **loshangend haar** dragen (art. 8 B, 1°), en hoezeer het gevaar, waartegen zij gericht is, van zelfsprekend is, toch ondervindt de doorvoering ervan weinig medewerking van de zijde der rechtstreeks betrokkenen, de arbeidsters zelve. In verscheidene districten werden de op pag. 80 van het Centraal Verslag 1913 gereproduceerde waarschuwingskaarten uitgereikt in de daarvoor in aanmerking komende bedrijven; een tabaksfabrikant te Rotterdam, die een talrijk vrouwelijk personeel in dienst heeft, had eigener beweging eene dergelijke waarschuwing laten drukken en daaraan kracht bijgezet door de bepaling, dat overtreding met onmiddellijk ontslag zou worden gestraft.

Streng toezicht is inderdaad ook bij deze bepaling noodig, wil, zooals het districtshoofd in Overijsel doet, geconstateerd kunnen worden, dat er in de naleving dezer bepaling verbetering te bespeuren valt.

In het 1ste district (Venlo) werd een meisje, dat in de nabijheid van een spoelmachine heur haar opmaakte, gedeeltelijk gescalpeerd, doordat een lok van het haar om een roteerend asje werd gewikkeld.

Er moest in eenige textielfabrieken op worden gewezen, dat het dragen van het haar in een vlecht, voor arbeidsters aan deze machines niet voldoende veilig kan worden geacht.

Op grond van de bepaling, dat beschermde personen geen werkzaamheden mogen verrichten aan in beweging zijnde werktuigen, voor zoover deze **werkzaamheden door het districtshoofd als gevaarlijk zijn aangewezen**, of het gevaar daarvan duidelijk blijkt of door de ervaring voldoende is gebleken (art.

8 B, 2° b), werden enkele verbodsbepalingen uitgevaardigd en werd in het 3de district (Rotterdam) het werken van jeugdige personen aan walsen in een caoutchoucfabriek en in het 9de district (Groningen), naar aanleiding van een ernstig ongeval, het werken van jongens beneden 15 jaar aan de snelloopende houtbewerkingsmachine in een schuierhoutfabriek verboden.

Omtrent het **reinigen en smeren van werktuigen in de textiel-industrie** (art. 8. C.) zijn eenige mededeelingen uit het 8ste district (Deventer) opgenomen in het hoofdstuk „Ongevallen". Bovendien verdient het navolgende geval afzonderlijke vermelding.

Een 13-jarig meisje moest de wals eener boordenglansmachine schoonmaken en had daartoe de beveiliging afgenomen. De doekwals werd ongeveer twee centimeter opgelicht, waarna de machine werd aangezet. Het meisje heeft daarop met een natten doek de gladde, metalen wals willen reinigen, doch werd meegetrokken, waarbij zij zoo ernstig werd gekwetst, dat een maand later de dood intrad. Niettegenstaande de bestuurder verklaard had te weten, dat de machine steeds aldus gereinigd werd en een meisje, dat in de nabijheid der machine stond, verklaard had gezien te hebben, dat getroffene vóór het ongeval bezig was de machine te reinigen, werden beide verklaringen op de zitting ontkend. Dientengevolge werd de beklaagde vrijgesproken. Het kind, aan wien een dergelijk gevaarlijk werk was opgedragen, was eerst gedurende 2 maanden op de fabriek werkzaam.

De voorschriften en aanwijzingen, gegeven krachtens het laatste lid van art. 9, ter nadere voorziening in hetgeen bepaald is onder de litta. A. tot H. van dat artikel, nopens den arbeid van beschermde personen bij **krachtwerktuigen, drijfwerk en werktuigen, op gaanderijen, bordessen e. d., bij vloer- en wandopeningen, liften, op ladders, bij kuipen en bakken**, zijn mede opgenomen in den staat 4a.

Enkele bijzonderheden daaromtrent mogen hier worden vermeld. Ondanks de uiterst eenvoudige wijze waarop de beveiliging van de tandraderen van boormachines kan worden verkregen, niettegenstaande het betrekkelijk groot aantal ongevallen, dat daarmede reeds gebeurde en ondanks het 23 jaar oude voorschrift, krachtens hetwelk deze tandraderen moeten zijn beschut, werden in tal van smederijen nog boormachines aangetroffen met onbeschutte tandraderen.

Ook voor de beveiliging van kamraderen aan andere machines, zooals split- en bonbonmachines in banket- en suikerbakkerijen, moesten waarschuwingen worden gegeven.

In de enkele gevallen dat proces-verbaal werd opgemaakt wegens de tewerkstelling van jeugdige personen aan onbeschutte houtbewerkingsmachines werden, niettegenstaande het zoo groote gevaar, waaraan de betrokkenen daarbij bloot staan en de groote kans die zij daarbij loopen, voor het leven tot invaliden te worden verminkt, in het algemeen slechts geringe geldboeten opgelegd.

De strijd tegen de onbeschutte vleeschwolven (gehaktmachines) werd voortgezet en ontmoet, als alle dergelijke maatregelen, taaien tegenstand, voortspruitend uit laksheid, onverstand en onwil. In dit geval wordt het succesvolle optreden belangrijk bemoeilijkt, doordat de betreffende jeugdige

personen slechts op ongeregelde tijden in de werkplaats aanwezig zijn en dus het vaststellen van overtredingen uiterst moeilijk is en meestal slechts min of meer toevallig kan geschieden. Bovendien is hun dienstbetrekking niet altijd van langen duur, zoodat vaak bij een contrôle blijkt, dat inmiddels de Arbeidswet niet meer op de inrichting van toepassing is. De meeste dezer bemoeiïngen zijn uitvloeisels van kennisgevingen van het bestuur der Rijksverzekeringsbank, ingezonden door de agenten.

Een beeld van den omvang van dit werk geven de volgende mededeelingen van het hoofd van het 6de district (Haarlem.)

In het afgeloopen jaar werden 125 bezoeken aan slagerswinkels gebracht en moest 60 maal aanmerking gemaakt worden omtrent de gehaktmachines en 9 maal met betrekking tot de vleeschsnijmachines. Na veelvuldige contrôle bleek ten slotte bij 31 slagers de voorgeschreven beschutting op de gehaktmachine, bij 8 die op de vleeschsnijmachine te zijn aangebracht; 14 maal bleek geen beschermd personeel in dienst te zijn en dus de wet niet van toepassing. Is eenmaal de beschutting aangebracht, dan blijft een voortdurende contrôle noodig, om te voorkomen, dat de beschuttingen weder worden afgenomen. Alleen de in gebruikstelling van machines, die door hare inrichting zeker reeds veilig zijn, is een afdoend middel; er bestaan helaas geenerlei bepalingen krachtens welke dit kan worden geëischt.

In het 5de district (Amsterdam) werd eenmaal een veroordeeling van een slager uitgesproken, in wiens winkel, waar een jongen werkzaam werd aangetroffen, een onbeveiligde, gevaarlijke worstmolen aanwezig was. In het 7de district (Arnhem) werd een proces-verbaal van gelijke strekking ter zijde gelegd, omdat niet gezien was, dat de jongen met het onbeveiligde machinetje had gewerkt. Dat zulks inderdaad het geval geweest was, bleek uit een ongeval, dat den jongen daarbij was overkomen en werd door den slagerspatroon erkend.

Voorts werd in het 5de district tegen een zeepfabrikant proces-verbaal opgemaakt, toen een ongeval van een arbeider aan de zeepstempelpersen aan het licht bracht, dat, ondanks waarschuwing, de bestaande beveiliging niet gebruikt werd. Deze bestond in eene inrichting, waarbij twee handels gelijktijdig moeten worden uitgetrokken, wil de pers in werking kunnen worden gebracht. In den regel wordt echter de eene zoodanig vastgezet, dat hij steeds in uitgetrokken stand verkeert, zoodat het beoogde doel, de pers met 2 handen tegelijk te doen bedienen, verijdeld wordt. Door de tijdsomstandigheden is een nieuwe pers van veiliger constructie nog niet geleverd kunnen worden.

Een ander verbaal werd in dat district opgemaakt tegen een drukker, die geruimen tijd een jongen had laten arbeiden aan een degelpers, waarvan de handafwijzer defect was geraakt en waarbij ten slotte een ongeval plaats had.

Niettegenstaande het gevaar voor **oogverwondingen** in de laboratoria van zuivelfabrieken, ontstaande bij het kurken der met melk en sterk zwavelzuur gevulde butyrometers, worden daarbij toch zelden de veiligheidsbrillen gebruikt, welke veelal wel aanwezig zijn (Art. 9 H.). Toch bleek reeds uit meer dan een ongeval, dat het geheele of gedeeltelijke verlies van een oog tengevolge had, metterdaad het gevaarlijke van dit werk.

Ter beschutting tegen het **felle licht** en de schadelijke werking zoowel der zichtbare als onzichtbare stralen daarin, werden in een plaatwellerij en

metalenpijpenfabriek voorschriften gegeven (art. 9 I.) tot het dragen van een bril van gekleurd glas. De werkgever kon zich met dit voorschrift niet vereenigen en ging bij den Minister in beroep, waarop, behoudens een formeele wijziging, het voorschrift gehandhaafd werd.

Uit den aard der zaak blijven de bepalingen inzake **luchtverversching onder vermijding van hinderlijken tocht** (art. 10 A en B), tot velerlei bemoeiïngen aanleiding geven, aangezien toch vele bedrijfjes, waarop de Arbeidswet van toepassing is, worden uitgeoefend in oorspronkelijk tot woonvertrek bestemde ruimten en er aan de ventilatie door vele bouwers slechts weinig aandacht werd geschonken. Dank zij echter de wettelijke bemoeiïngen verbetert deze toestand gaandeweg en wordt er bij den huizenbouw door de bouwondernemers en bij het betrekken van een pand, om daarin een bedrijf te gaan uitoefenen, door de betrokkenen, meer en meer aandacht aan deze aangelegenheid gewijd. Toch vordert zij nog heel wat bemoeienis van de zijde der Arbeidsinspectie. Ontslag van beschermd personeel, om zich daardoor aan de toepasselijkheid der wet te onttrekken, wordt alleen door het hoofd van het 1ste district (Venlo) gemeld betreffende een paar kleine sigarenmakerijen.

Voortdurende bemoeiïng eischt ook de bepaling betreffende **het ontstaan of de verspreiding van schadelijke of hinderlijke gassen of dampen** (art. 10 C), krachtens welke in mode-ateliers een kap met afvóer naar buiten wordt geëischt boven gas- of houtskoolkomforen. Verscheidene malen werd arbeid van beschermd personeel bij gebruik van houtskoolijzers verboden.

In het 2de district (Breda) werd de arbeid van een 13-jarigen jongen in een lokaal, waar een lompenmolen was opgesteld, verboden, daar bleek, dat de aangewende middelen tot stofverspreiding onvoldoende waren.

Inzake arbeid bij **hooge temperatuur** (art. 11), doet het hoofd van het 6de district (Haarlem) de volgende mededeeling, betrekking hebbend op eene oorlogsindustrie.

In een met groote haast opgerichte fabriek van gasgloeilichtkousjes, waarin vrouwen werkten, werden groote moeilijkheden ondervonden vanwege het werken bij hooge temperatuur. Reeds in Mei werd bij de afbrand-apparaten een temperatuur van 38° C. waargenomen. Daar aangenomen kon worden, dat de middelen tot bestrijding der hitte bezwaarlijk onmiddellijk uitgevoerd konden worden, werd begonnen met het bestuur der onderneming uitdrukkelijk mondeling en schriftelijk te herinneren aan het arbeidsverbod voor vrouwen en jeugdige personen. Weliswaar werden toen eenige maatregelen voor temperatuursverlaging genomen, zooals het bekleeden van de afvoerbuizen der warme gassen met asbest, doch dit bleek niet voldoende te zijn, althans bij twee kort na elkaar gebrachte bezoeken werden in diezelfde ruimte temperaturen van 56° C. en 36° C. waargenomen, terwijl de buitentemperatuur 33° en 26° C. bedroeg. Onder die omstandigheden werd de eerste keer door twee vrouwen gewerkt en de tweede keer door 3 vrouwen en 2 meisjes (14 en 16 jaar oud). Na deswege opgemaakt proces-verbaal werd één der bestuurders veroordeeld tot 5 boeten van *f* 6.—.

In deze fabriek waren in een lokaliteit van 34 M². oppervlakte ongeveer in

het midden opgesteld 6 afbrandapparaten, elk ingericht voor het afbranden van twee rijen van 10 kousjes voor hangend gaslicht. Elk dezer apparaten was door middel van een aan de onderzijde aangebrachte afvoerpijp aangesloten aan een buizenstelsel, waarin de warme gassen machinaal naar de buitenlucht werden weggezogen. Het lokaal was bijna geheel ingebouwd en had slechts aan een zijde gedeeltelijk een buitenmuur. Hoewel bij de behandeling der Hinderwet-aanvrage reeds uitdrukkelijk aangeraden was (wettelijk is zulks niet te eischen), om het lokaal een zeer groote hoogte te geven, bedroeg deze slechts 3.30 M. In de kap bevonden zich luchtkapjes met glazen ruiten. Gelijk verwacht was, bleek het effect van den mechanischen afvoer onvoldoende te zijn om de hitte door de zes naar alle kanten uitstralende warmtebronnen in het lage, kleine, ingebouwde vertrek genoegzaam tegen te gaan. Als gevolg van den bedrijfseisch, dat de kousjes wegens hunne broosheid niet aan een sterken luchtstroom mogen worden blootgesteld, kon een krachtiger ventilator geen afdoende uitkomst schenken. Door de inmiddels ingetreden bedrijfsstagnatie in deze onderneming verviel de noodzakelijkheid der verbeteringen.

In enkele gevallen vereischte de bepaling, dat werklokalen behoorlijk **verwarmd** moeten zijn, (art. 12 A) een ingrijpen der inspectie.

Het niet **beschieten van een dak** (art. 12 B) in zijne nettenboeterij en nog wel ondanks een schriftelijke aanmaning daartoe, kwam een reeder in het 4de district (Utrecht) op een veroordeeling tot 94 geldboeten van *f* 0.50 te staan.

Ook dit jaar werd in verschillende bedrijven het aanbrengen van **planken of houten roosters** (art. 12 D) op steenen werkvloeren verlangd, zoo in een papiersorteerzaal eener papierfabriek, in een suikerbakkerij, in een lompensorteerderij en in strijkerijen.

Het ontbreken of de onvoldoende inrichting en zelfs het ontoegankelijk zijn van **privaten** (art. 14) gaf in verscheidene gevallen aanleiding tot bemerkingen; in Amsterdam werden 2 processen-verbaal opgemaakt wegens het ontbreken, en een, wegens het in verregaanden staat van vervuiling verkeeren, van het privaat.

Wederom gaf de **zindelijkheid** (art. 15 C) van tal van werklokalen aanleiding tot bemerkingen en moest in verscheidene gevallen een grondige schoonmaak worden geëischt.

In tal van werkplaatsen werd niet voldaan aan de eischen betreffende de **dagverlichting** (art. 16 A), en moest worden overgegaan tot vergrooting van het glasoppervlak of wel tot het betrekken van een ander lokaal.

Eenmaal werd geconstateerd in het 9de district (Groningen), dat in een naaisters-atelier gewerkt moest worden **tusschen 9 v.m. en 3 n.m. met kunstlicht** (art. 16 C), wat aanleiding heeft gegeven tot een geheele verbouwing der vrij groote inrichting.

De eischen omtrent de **vrije luchtruimte** (art. 17) gaven ook in deze verslagperiode aanleiding tot veel bemoeiïng. Enkele districtshoofden verstrekken cijfers omtrent de wijze, waarop aan de desbetreffende bepalingen werd voldaan. Deze zijn tot het volgende overzicht vereenigd.

District.	Werklokaal vergroot.	Ander lokaal.	Verhuisd.	Ontslag beschermde personen.	Opgeheven.	Nog onbekend.	Totaal.
I	—	1	—	3	—	—	4
II	4	1	2	7	—	10	24
III	1	2	4	5	1	2	16 [1])
VIII	4	—	1	4	—	5	14

Behalve 17 inrichtingen, waaromtrent geen nadere aanduidingen werden verstrekt, betroffen deze tekortkomingen 15 naaisterswerkplaatsen, 6 klompenmakers-, 5 kleermakers- en evenzooveel sigarenmakerswerkplaatsen, 3 slagerswinkels en 3 werkplaatsen van rijwielherstellers, voorts de werkplaats van een stoffeerder, van een timmerman, van een schilder en van een bierbottelaar.

In de tot categorie A van art. 21 behoorende **giftbedrijven**, werden op één uitzondering na, geen beschermde personen, noch jongens van 17 jaar aangetroffen, (artt. 22 en 23). Die uitzondering betreft lokalen waar chloorkalk wordt verpakt. In het 4de district (Utrecht) geschiedde zulks door mannen, in een lokaal waar ook jongens arbeid hadden te verrichten. Door het optreden der Inspectie werd de verpakking van dat artikel gestaakt. In een zeeppoederfabriek in het 2de district (Rotterdam) werden een tweetal vrouwen met dit werk bezig gevonden. De werkgever, die er zich op beriep, dat het uitgeweken Belgische vrouwen waren, werd gestraft met 2 geldboeten van *f* 3.— elk. Bij een contrôle-bezoek waren de Belgische door Nederlandsche meisjes vervangen. Weer werd proces-verbaal opgemaakt en ditmaal 4 boeten van *f* 5.— opgelegd. Bij een derde bezoek bleek een man deze bezigheid te verrichten, doch in een lokaal waar vrouwen zeep verpakten. Toen den fabrikant duidelijk was gemaakt, dat ook dit verboden is, staakte hij het verpakken van het bleekpoeder.

In het 1ste district (Venlo) meldden zich 5 vrouwelijke personen aan, om in een glasfabriek te mogen polijsten met loodhoudende stof. (Art. 21 cat. B j° art. 24). Twee hunner moesten zich na korten tijd aan een herkeuring onderwerpen.

De bepalingen omtrent de **loodbedrijven** (art. 27) zijn van het meeste belang voor de letterzetterijen en drukkerijen. Dat de bepaling omtrent de verplichte keuring der jeugdige personen vrij wel is ingeburgerd, blijkt uit de

[1]) In een geval werd de beschermde persoon als loopjongen aangesteld en daarmede de werkplaats aan de bepalingen der A. W. onttrokken.

weinige tekortkomingen, die geconstateerd werden en die als regel dadelijk het opmaken van een proces-verbaal tengevolge hebben.

Het dragen van overkleeren is al vele jaren gewoonte in deze bedrijven. Slechts zelden werden tekortkomingen geconstateerd, hetgeen voor een belangrijk deel moet worden toegeschreven aan het feit, dat de arbeiders zelf voor die overkleeren plegen te zorgen.

Teneinde contrôle te kunnen uitoefenen op de regelmatigheid van het schrobben der vloeren, werden in het 9de district (Groningen) de werkgevers uitgenoodigd om op te geven, wanneer het wekelijksche schrobben plaats vindt.

De bijzondere bepalingen ten aanzien van de lokalen waarin **sigaren worden gemaakt of tabak in drogen toestand wordt bewerkt** (art. 30), gaven aanleiding tot het opmaken van enkele processen-verbaal, in hoofdzaak wegens het drogen van tabak in het werklokaal. Voorts werd een enkele maal geverbaliseerd wegens onvoldoende hoogte van het werklokaal en het niet wekelijks schrobben of dweilen van den vloer. Ook de hoofden in dezen bedrijfstak in het 9de district (Groningen) ontvingen van het districtshoofd een verzoek, als boven voor de drukkerijen werd vermeld.

In het 2de district (Breda) moest in 5 gevallen bij thuiswerkende sigarenmakers aanmerking worden gemaakt over onvoldoende vrije luchtruimte. Een zond zijn jongen naar de fabriek waarvoor hij werkte, de tweede ontsloeg zijn jongen, 2 anderen gingen weder op de fabriek werken, de 5de liet zijne werkplaats vergrooten.

De resultaten der keuringen van het beschermd personeel in **handvlasserijen** (art. 31), zijn vermeld in Hoofdstuk XI.

De enorme vraag naar gezwingeld vlas en de ongekend hooge prijzen daarvoor besteed, deden vooral in Zeeuwsch-Vlaanderen tientallen personen er toe overgaan voor eigen rekening of in loon vlas te braken en te zwingelen. Daardoor ontstond in die streek, geheel onvoorzien, een zeer ongeregelde toestand. Door de Arbeidsinspectie werd naar deze toestanden een onderzoek ingesteld, waarvan de resultaten in Hoofdstuk XV worden medegedeeld.

Op grond van het bepaalde in art. 32, dat, indien zulks door het districtshoofd verlangd wordt, voor beschermde personen of een categorie onder hen, werkzaam **in de textielindustrie** een geneeskundige verklaring omtrent hunne geschiktheid voor hun werk moet worden vertoond, is in de Overijselsche textielindustrie een zeer omvangrijk en uiterst gewichtig onderzoek ingesteld naar den lichamelijken toestand der daarin werkzame jeugdige personen.

In Hoofdstuk XI worden hieromtrent bijzonderheden medegedeeld.

Voor zoover de beschikbare tijd het toeliet, werden ook nu weer **temperatuur en vochtigheidsgraad in de textielindustrie** opgenomen. Het aantal opnamen in de weverijen was te gering om de resultaten in staatvorm weer te geven. Vermelding verdient een opname in een weverij, waar zwaar gesterkt goed wordt geweven. Alle aanwezige Jacobines werkten, alsmede alle sproeiers. De temperatuur, gemeten met den drogen thermometer, bedroeg 27½° C., met

den natten 25°. Het vochtigheidsgehalte was 82 %, hetgeen een zeer onaangenaam gevoel veroorzaakte.

De gegevens, verzameld in de spinnerijen, zijn in staten weergegeven. In een spinnerij werden temperaturen waargenomen van 35° en 33° C., bij een buitentemperatuur van 20° C. De aanwezige sproeiers werkten geen van alle. Na gegeven waarschuwing werd bij een volgend bezoek een temperatuur van 33° aangetroffen bij een buitentemperatuur van 4° C. Ook toen was de mechanische ventilatie niet in werking, slechts werkten enkele sproeiers.

Een half uur, nadat de ventilatie in werking was gebracht en alle sproeiers waren aangezet, was de temperatuur tot beneden het wettelijk maximum gedaald. Proces-verbaal werd opgemaakt, hetgeen leidde tot een veroordeeling tot 7 × *f* 1.— boete.

De invloed der bevochtigings- tevens ventilatieinrichtingen blijkt uit beide volgende voorbeelden.

In een ringspinzaal waren 4 Jacobileidingen aanwezig, waarvan er een niet werkte. Tusschen de machines bedroeg de temperatuur 29½° C. en 32° C. bij een vochtigheidsgehalte van respectievelijk 40 % en 32 %.

Onder de niet werkende leiding was de temperatuur 33° C., bij een vochtigheidsgehalte van 29 %.

Van twee selfactorzalen was er één, gelegen op de 1e verdieping, voorzien van een ventilatieinrichting met bevochtiging. De andere, gelegen op de 2e verdieping, de hoogste, en uitteraard dus het meeste aan afkoeling blootgesteld, bezat geen dergelijke inrichting. Bij een buitentemperatuur van 8° C. bedroeg de temperatuur in de eerstgenoemde zaal 23° C., bij een vochtigheidsgehalte van 50 %. In de bovenste zaal heerschte een temperatuur van 26½° C. bij een vochtigheidsgehalte van 45 %. Daarbij rook de lucht in deze zaal zeer onaangenaam, terwijl in de geventileerde zaal de atmosfeer zeer dragelijk was.

De beide temperaturen van 33° C., die in een spinnerij waren waargenomen, vonden hoofdzakelijk hun oorzaak in het onvoldoende werken van de Jacobinepomp, die inplaats van met 10 atm. met 4 atm. werkte. De ventilatie was daardoor onvoldoende.

Staat I geeft de gemeten temperatuur in de spinzalen, terwijl staat II aangeeft de verhouding tusschen binnen- en buitentemperatuur.

Staat III geeft aan de relatieve vochtigheid.

Staat IV geeft aan de temperatuur op den vochtigen thermometer afgelezen. Hieruit blijkt dat nergens de grens van 25° C. overschreden is.

De gegevens omtrent de lokaliteiten zonder bevochtiging der lucht zijn ter onderscheiding in de staten tusschen haakjes geplaatst.

Staat I. **SPINNERIJEN.**

Gemeten binnentemperatuur in graden Celsius.	Aantal opnamen in spinzalen.				Totaal.	
	met bevochtiging.		**zonder** bevochtiging.		**met** bevochtiging.	**zonder** bevochtiging.
	Vóórspinnerij.	Fijnspinnerij.	Vóórspinnerij.	Fijnspinnerij.		
19^0						
20^0						
21^0						
22^0		2			2	
23^0	1	3	(1)		4	(1)
24^0		1	(1)	(1)	1	(2)
25^0	4	7	(1)		11	(1)
26^0		10	(3)	(1)	10	(4)
27^0	3	20	(3)		23	(3)
28^0		18	(1)		18	(1)
29^0		18	(1)		18	(1)
30^0		7			7	
31^0		9			9	
32^0		8			8	
33^0		5			5	
34^0						
35^0		1			1	
Totaal . . .	8	109	(11)	(2)	117	(13)

Staat II.

FIJNSPINNERIJ.

De binnentemperatuur was in graden Celsius.	Buitentemperatuur in graden Celsius.																																Totaal aantal opnamen in fijnspinnerijen	
	1°	2°	3°	4°	5°	6°	7°	8°	9°	10°	11°	12°	13°	14°	15°	16°	17°	18°	19°	20°	21°	22°	23°	24°	25°	26°	27°	28°	29°	30°	31°	32°	met bevochtiging.	zonder bevochtiging.
gelijk																										B								
1° hooger																																		
2° hooger																																		
3° hooger																			2														2	
4° hooger																			1														1	
5° hooger																				3													3	
6° hooger																			1	4													5	
7° hooger																1	1(1)		1	7													10	(1)
8° hooger																	2	2	3	5													12	
9° hooger																1	1	4	1	3													10	
10° hooger																1	1	6	1	3													12	
11° hooger																3	1	2		1													7	
12° hooger																3	2																5	
13° hooger													1	1		6		2		1													11	
14° hooger															1	2	1	2															6	
15° hooger								1						2		3	2	1		1													10	
16° hooger														2	1	2																	5	
17° hooger															1																		1	
18° hooger								(1)					1		2																		3	(1)
19° hooger																																		
20° hooger																																		
21° hooger						1																											1	
22° hooger						2																											2	
23° hooger						1																											1	
24° hooger																																		
25° hooger	A																																	
26° hooger						1																											1	
27° hooger																																		
28° hooger																																		
29° hooger				1																													1	
Totaal . .																																	109	(2)

Staat III.

SPINNERIJEN.

Binnen-temperatuur in 0 Celsius.	De relatieve vochtigheid bedroeg in:																			
	Voorspinnerijen.										Fijnspinnerijen.									
	met bevochtiging.					zonder bevochtiging.					met bevochtiging.					zonder bevochtiging.				
	20/29 pct.	30/39 pct.	40/49 pct.	50/59 pct.	60/69 pct.	20/29 pct.	30/39 pct.	40/49 pct.	50/59 pct.	60/69 pct.	20/29 pct.	30/39 pct.	40/49 pct.	50/59 pct.	60/69 pct.	20/29 pct.	30/39 pct.	40/49 pct.	50/59 pct.	60/69 pct.
22°														2						
23°					1			(1)					2	1						
24°									(1)					1					(1)	
25°			3	1				(1)					4	2	1					
26°								(3)					8	2				(1)		
27°			1	2			(2)	(1)				2	14	4						
28°							(1)				1	2	9	6						
29°							(1)					10	8							
30°												5	2							
31°												6	3							
32°												8								
33°											3	2								
34°																				
35°												1								
Totaal . . .			4	3	1		(4)	(6)	(1)		4	36	50	18	1			(1)	(1)	

Staat IV. **FIJNSPINNERIJEN.**

Aanwijzing van den thermometer met vochtig reservoir.	De aanwijzing		Bij een buitentemperatuur in graden Celsius.																	Totaal in fijnspinnerijen	
	bleef beneden de wettelijke grens.	overschreed de wettelijke grens.	4°	5°	6°	7°	8°	9°	10°	11°	12°	13°	14°	15°	16°	17°	18°	19°	20°	met bevochtiging.	zonder bevochtiging.
14°	11°																				
15°	10°																				
16°	9°				3		1								1			3		8	
17°	8°														2			2	1	5	
18°	7°				1		(1)					1	1		5	(1) 2	1	3	9	23	(2)
19°	6°												1	1	7	4	5	2	9	29	
20°	5°				1							1	3	4	7	3	8		6	33	
21°	4°		1													2	4		3	10	
22°	3°																1			1	
23°	2°																				
24°	1°																				
25°																					
26°		1°																			
																	Totaal . .			109	(2)

De tijdsomstandigheden, welke deze verslagperiode kenmerkten, deden zich in zeer ongunstigen zin gevoelen in de steenindustrie, waardoor er uit den aard der zaak minder neiging tot overtreding van de bijzondere bepalingen ten aanzien van **steen- en pannenbakkerijen** (Artt. 33 en 34) was. Alleen het hoofd van het 1ste district (Venlo) vermeldt dan ook overtredingen en wel 15, alle terzake het doen neerslaan door jeugdige personen van vormen, welke meer dan één steen bevatten. De opgelegde boeten variëerden van *f* 0.50 tot *f* 10.—.

Artikel 6.

1. Een jeugdig persoon en eene vrouw mogen in fabrieken en werkplaatsen:

a. niet langer arbeid verrichten dan tien uur per dag en acht en vijftig uur per week;

b. geen arbeid verrichten tusschen 7 uur des namiddags en 6 uur des voormiddags.

2. Eene vrouwelijke persoon, die gehuwd is, of die, ongehuwd zijnde, een huishouding te verzorgen heeft en van dit laatste aan het hoofd of den bestuurder der onderneming heeft kennis gegeven, mag des Zaterdags in fabrieken en werkplaatsen geen arbeid verrichten na 1 uur des namiddags, behoudens in de gevallen, bij algemeenen maatregel van bestuur genoemd.

3. Bij algemeenen maatregel van bestuur kan voor alle of voor sommige bedrijven worden bepaald, dat een jeugdig persoon en eene vrouw des Zaterdags in fabrieken en werkplaatsen geen arbeid mogen verrichten ná des namiddags 1 uur.

4. Rusttijden van minder dan een half uur worden geacht tijden te zijn, gedurende welke arbeid wordt verricht, behoudens wanneer ingevolge het tweede of het vierde lid van artikel 7 dan wel bij eene krachtens deze wet opgelegde voorwaarde het geven van een rusttijd van minder dan een half uur is voorgeschreven.

5. Een jeugdig persoon en eene vrouw, die arbeid plegen te verrichten in eene fabriek of werkplaats, mogen geen arbeid verrichten buiten die fabriek of werkplaats op andere uren dan waarop zij ingevolge het eerste lid van dit artikel arbeid in fabrieken en werkplaatsen zouden mogen verrichten.

6. Door Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast, kan, in het belang eener betere regeling van den arbeidstijd, voor eene bepaalde onderneming en voor een door hem bepaalden tijd, echter niet langer dan tot 1915, voorwaardelijk worden vergund, dat in of voor die onderneming een jeugdig persoon en eene vrouw ten hoogste tien en een half uur per dag, doch niet meer dan acht en vijftig uur per week, arbeid verrichten.

7. Bij algemeenen maatregel van bestuur kan, voor alle of voor sommige gemeenten, onder de in dien maatregel gestelde voorwaarden worden toegestaan:

a. dat in fabrieken en werkplaatsen jeugdige personen van veertien jaar of ouder en, onverminderd het bepaalde bij het tweede lid, vrouwen tusschen 7 uur des namiddags en 6 uur des voormiddags arbeid in of voor bepaalde bedrijven, bepaalde soorten van arbeid of arbeid onder bepaalde omstandigheden verrichten, mits zij niet langer arbeid verrichten dan acht en vijftig uur per week en niet langer dan tien uur per dag of, krachtens vergunning van Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast, niet langer dan tien en een half uur per dag;

b. dat vrouwen haring speten gedurende het tijdvak:

van 1 October tot 15 Maart tot uiterlijk 12 uur des nachts, en

van 15 Maart tot 1 Juni tot uiterlijk 2 uur des nachts,

met dien verstande, dat het aantal uren, gedurende welke die arbeid wordt verricht, niet meer dan acht per dag bedrage. De arbeid tusschen middernacht en 2 uur des nachts wordt geacht op den voorafgaanden dag te zijn verricht.

8. Indien in eene onderneming een bedrijf wordt uitgeoefend, waarin op bepaalde tijden van het jaar eene opeenhooping van werk pleegt voor te komen, of indien in eene onderneming zich bijzondere omstandigheden voordoen, kan door het districtshoofd der arbeidsinspectie schriftelijk en voorwaardelijk of onvoorwaardelijk worden vergund, dat alle in of voor zoodanige onderneming werkzame jeugdige personen en vrouwen of een gedeelte van hen arbeid verrichten in afwijking van het bepaalde bij het eerste en het tweede of krachtens het derde en het zesde lid. Bij het verleenen der vergunning wordt door het districtshoofd in

acht genomen, dat niet langer arbeid mag worden verricht dan twaalf uur per dag en zes en zestig uur in zeven achtereenvolgende dagen.

9. Het districtshoofd behoeft eene voor ieder geval aan te vragen machtiging van Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast, voor het verleenen van eene vergunning, als in het voorgaande lid bedoeld, voor langer dan zes dagen of alvorens sedert het eindigen van eene voorgaande, voor dezelfde personen geldende, vergunning ten minste acht dagen zijn verloopen.

10. Voor eene onderneming, waarin spoedeischende gevallen plegen voor te komen, die het tijdig aanvragen en verkrijgen eener vergunning, als in het achtste lid bedoeld, onmogelijk maken, kan door of namens Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast, voorwaardelijk of onvoorwaardelijk worden toegestaan, dat in zoodanige gevallen zonder eene bijzondere vergunning van het districtshoofd der arbeidsinspectie alle in of voor de onderneming werkzame jeugdige personen en vrouwen of een gedeelte van hen arbeid verrichten in afwijking van het bepaalde bij het eerste en het tweede of krachtens het derde en het zesde lid. Bij het verleenen eener zoodanige machtiging, die voor den tijd van één jaar na hare dagteekening wordt gegeven en waarvan binnen dien termijn slechts mag worden gebruik gemaakt op vier en twintig dagen of zooveel minder als de machtiging bepaalt, wordt in acht genomen:

a. dat niet langer arbeid mag worden verricht dan elf uur per dag en zes en zestig uur in zeven achtereenvolgende dagen;

b. dat de arbeid niet meer dan één uur vroeger mag aanvangen of niet meer dan één uur later mag eindigen, dan ingevolge het bepaalde bij het eerste lid of krachtens het zesde lid of het zevende lid onder *a* van dit artikel is geoorloofd.

11. Van eene machtiging, als bedoeld in het voorgaande lid, mag op niet meer dan twee dagen achtereen worden gebruik gemaakt. Voordat van de vergunning wordt gebruik gemaakt, moet daarvan door het hoofd of den bestuurder van de onderneming eene schriftelijke, gedagteekende en door hem onderteekende mededeeling worden gedaan aan den burgemeester en aan het districtshoofd der arbeidsinspectie, in den vorm, vastgesteld door Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast.

12. Eene machtiging, als bedoeld in het tiende lid, kan door Onzen voornoemden Minister tusschentijds worden ingetrokken, wanneer het hoofd of de bestuurder dan wel één der hoofden of bestuurders van de onderneming, waarvoor de vergunning geldt, of een lid van het opzichthoudend personeel onherroepelijk is veroordeeld wegens overtreding van eene bepaling dezer wet. Met eene onherroepelijke veroordeeling wordt gelijk gesteld eene veroordeeling tot geldboete, wanneer die boete vrijwillig is betaald.

13. Van eene vergunning, als bedoeld in het achtste, en van eene machtiging, als bedoeld in het tiende lid van dit artikel, mag slechts worden gebruik gemaakt zoolang de acte dier vergunning of een in den door Onzen Minister bepaalden vorm vervat bewijs van die machtiging wordt opgehangen gehouden naast de arbeidslijst.

14. Indien, ingevolge het zevende lid onder *a*, het achtste lid of het tiende lid van dit artikel, afwijkingen worden toegestaan van het bepaalde in het eerste of het tweede dan wel krachtens het derde of het zesde lid, wordt in acht genomen, dat de arbeid in fabrieken en werkplaatsen van een jeugdig persoon of eene vrouw op twee achtereenvolgende dagen moet worden afgewisseld door eene nachtrust van ten minste elf uur achtereen, waarin de tijd tusschen 10 uur des namiddags en 5 uur des voormiddags is begrepen.

Aangezien de overtredingen van deze bepalingen, door gebrek aan medewerking van arbeiderszijde meest alle stuk voor stuk moeten worden opgespoord en daarvoor steeds speciale bezoeken vereischt worden, vallende buiten de gewone werktijden, is het aantal dat geconstateerd wordt, uit den aard der zaak gering. Alleen daar, waar de plaatselijke politie wel overwogen en met ambitie deze taak ter hand neemt, is het op den duur mogelijk de grenzen van arbeidsduur en arbeidsdag te doen eerbiedigen. Doch wanneer de opgespoorde overtredingen slechts met enkele guldens boete worden bestraft, blijft ook de beste contrôle op den duur zonder uitwerking, omdat het gewin bij overtreding,

of zelfs maar het gemak, dat daardoor wordt verkregen, ruimschoots opweegt tegen het geldelijk nadeel, dat uit betrapt worden kan voortvloeien.

Twee feiten vallen op bij het lezen van hetgeen de districtshoofden rapporteeren omtrent de naleving van deze bepalingen, namelijk de veelvuldigheid der overtredingen, en de onbeschaamdheid, waarmede ze gepleegd worden.

De overtredingen van het bepaalde betreffende den **arbeidsduur** (art. 6 1e lid onder a), zijn van tweeërlei aard, te weten regelmatige en incidenteele.

De eerste worden meestal gepleegd door af te wijken van de op de arbeidslijst vermelde werktijdregeling en te beknibbelen op de daarop voorkomende rusttijden, hetgeen te eerder geschiedt, wanneer het niet beschermde personeel korter rusttijd heeft. De laatste gaan meestal gepaard met overschrijding van het tijdstip, waarop de arbeid uiterlijk mag eindigen; ten aanzien van elke persoon worden dan met één feit, twee overtredingen gepleegd, en hoewel dit meestal ook in het proces-verbaal tot uitdrukking komt, wordt veelal slechts één overtreding ten laste gelegd. Daar het meer dan 10 uur per dag arbeiden slechts op getuigenverhoor kan worden vastgesteld, is zoo'n overtreding niet alleen moeilijk tot vervolging te brengen, doch soms worden ter terechtzitting nieuwe gezichtspunten geopend, al of niet expresselijk voor die gelegenheid verzonnen, waarvan bij het voorbereidend onderzoek geen sprake geweest is. De laatste omstandigheid maakt weerlegging ter terechtzitting meestal niet mogelijk en in vele gevallen is daarmede de kans op veroordeeling verkeken.

Uit het volgend staatje blijkt, dat de processen-verbaal opgemaakt wegens overschrijding van de *grenzen van den arbeidsdag* het veelvuldigst zijn, hetgeen niet behoeft te verwonderen, aangezien deze overtreding door eigen waarneming kan worden vastgesteld en dus meer kans biedt op een veroordeelend vonnis dan die betreffende het overschrijden van den arbeidsduur.

Aantal opgemaakte processen-verbaal wegens overtreding

van de bepaling betreffende	in District									Het Rijk.
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
Arbeidsduur 1*a*. .	—	8	1	3	7	2	3	2	6	32
Begin en einde 1*b* .	37	47	76	97	39	67	55	52	72	542
Totaal . .	37	55	77	100	46	69	58	54	78	574

De hoofden van 3 machinefabrieken in één gemeente van het 9de district (Groningen) gelegen, lieten de jeugdige personen een te langen arbeidsdag maken. Teneinde dit zoo ongestoord mogelijk te kunnen doen, had men zorg gedragen voor een goede invulling van de arbeidslijst; men volgde echter de daarop voorkomende regeling niet.

In de eene fabriek werkten de jongens 10½ uur per dag en 63 uur per week, doordat een rusttijd van een half uur niet werd gegeven of tot ten

hoogste een kwartier werd teruggebracht; in de tweede 11 uur per dag en 66 uur per week; in de derde fabriek werkten de jongens gelijk op met de niet beschermde werklieden, of 12 uren per dag. De bestuurder van dit laatste bedrijf kreeg 20 geldboeten van *f* 1.50, die van de tweede fabriek, die reeds 2 maal veroordeeld was voor soortgelijke feiten, 7 × *f* 2.— boete.

Sommige overtredingen werden gepleegd door werkgevers, die in 1914 konden profiteeren van eene bijzondere regeling of uitzonderingsbepaling en na het verstrijken van den daarvoor gestelden termijn, rustig doorgingen met de, als uitzondering, hun toegestane werktijdregeling.

Deze gevallen waren de volgende:

Op een scheepswerf van grooten omvang te Amsterdam was het tot 1 Januari 1915 vergund geweest de jeugdige personen 10½ uur per dag te laten werken, mits Zaterdags niet meer dan 5½ uur. Niet alleen was de werkdag van 10½ uur bestendigd gebleven, doch de werkgevers hadden zelfs den werkduur op Zaterdag verlengd, zoodat bovendien ook het bepaalde ten aanzien van het weekmaximum werd overtreden. Na de verbaliseering vroegen de werkgevers opnieuw vrijstelling van den 10-uren dag aan, welk verzoek echter, op wettelijke gronden, niet voor inwilliging in aanmerking kon komen.

Op een scheepswerf in het 9de district (Groningen) werd een overtreding ten aanzien der nageljongens geconstateerd. De patroon zag zich gestraft met 36 boeten van *f* 1.50.

In een bontweverij te Hengelo, waar krachtens een vergunning ingevolge het 6e lid van dit artikel de arbeid van de beschermde personen tot 1 Januari 1915 10¼ uur per dag mocht voortduren, bleek, niettegenstaande mondelinge en schriftelijke waarschuwing, deze arbeidstijdregeling gecontinueerd. Het opgemaakte proces-verbaal leidde tot eene veroordeeling van *f* 3.— boete per overtreding.

Eenzelfde straf werd opgelegd aan den directeur eener spinnerij aldaar, wegens het, ondanks waarschuwing, volharden bij het langer laten werken van zijn beschermd personeel.

De aandacht wordt getrokken door het groote aantal gevallen van **nachtarbeid** door jongens verricht.

In een der glasfabrieken te Nieuw-Buinen werd 's nachts tusschen 1 en 2 uur inspectie gehouden. Het terrein dier fabriek is geheel omgeven door een breede sloot en een hoogen steenen muur met een afdekking van glasscherven. De poort is afgesloten en wordt bewaakt door een nachtportier. Bij binnentreden werden bij de glasovens 11 jongens beneden 17 jaar aangetroffen, waarvan één nog slechts 12 jaar oud was.

Bij het verhoor bleek, dat de bestuurder een 3-ploegenstelsel van jongens beneden 17 jaar had ingevoerd, waarbij somtijds zelfs voorkwam, dat dezelfde jongens in 2 opvolgende ploegen werkten, dus 16 uren achtereen, onderbroken door 2 maal ½ uur schafttijd. De bestuurder, een zoon van den eigenaar, gaf toe met de overtreding bekend te zijn, maar zeide, dat het op last van zijn vader geschiedde en dat het een gevolg was van den oorlogstoestand. Indien 's nachts inplaats van jongens, volslagen mannen zouden moeten worden gebruikt, zou de exploitatie te duur worden; 's nachts stopzetten ging ook bezwaarlijk, daar dit de productie te veel zou drukken en bovendien nutteloos

brandstofverbruik zou veroorzaken om de ovens op temperatuur te houden en de brandstof was toch al zoo duur. De bestuurder verklaarde verder, dat hij geen bevoegdheid had op eigen gezag van de gegeven orders af te wijken.

Het opgemaakte proces-verbaal gaf aanleiding tot vervolging; de eigenaar, die reeds herhaalde malen werd veroordeeld wegens overtreding van Arbeids- en Veiligheidswet, werd door den Kantonrechter gestraft met 9 geldboeten van *f* 6.—.

Zeer milde straffen werden aan den bestuurder eener glasfabriek te Schiedam opgelegd, die binnen 1 maand tijds tot driemaal toe werd geverbaliseerd wegens het te laat doen werken door jongens, in één geval zelfs tot 1.15 's nachts en zich veroordeeld zag tot 3 × *f* 0.50, 9 × *f* 0.50 en 4 × *f* 1.— boete.

In het 2de district (Breda) bleken jongens ingedeeld te zijn in de nachtploeg in een jamfabriek en groentendrogerij en behalve dat, ook langer dan 10 uur per etmaal en op Zondag te arbeiden. Deswege werden 2 processen-verbaal opgemaakt, die beide tot vrijspraak leidden, daar de beide bestuurders voor den Kantonrechter zich van de verantwoordelijkheid wisten vrij te pleiten.

In Amsterdam werd nachtarbeid geconstateerd ten aanzien van 3 jongens in een belangrijke constructiewerkplaats en in een tricotfabriek, waarin brand geweest was en waarvan de overgebleven machines met een dag- en een nachtploeg werden geëxploiteerd. In laatstgenoemde was een jongen opgenomen. De meesterknecht bleek in dit geval de aansprakelijke persoon te zijn en werd veroordeeld tot één geldboete van *f* 10.—; de beide hoofden van eerstgenoemde fabriek werden verder veroordeeld tot 3 boeten van *f* 5.— elk.

In Gelderland bleken bij een nachtelijken inval in een afgelegen papierfabriek twee jongens, resp. 13 en 16 jaar oud, in de nachtploeg te werken. Bij het onderzoek kwam uit, dat eerstgenoemde 2 weken, de laatste een vol jaar in de nachtploeg was ingedeeld, daarenboven werkten zij 12 uren per etmaal en meer dan 58 uren per week en ook Zondags, aangezien de nachtploeg eerst Zondags 's morgens afgaat.

De Ambtenaar van het Openbaar Ministerie legde alleen overtreding van het bepaalde in het art. onder 1. b. ten laste, deed echter in zijn requisitoir den ernst der feiten uitkomen, die door den Kantonrechter (te Zutphen) dan ook gewaardeerd werden. Beklaagde werd n.l. veroordeeld tot 25 geldboeten, elk van *f* 20.—.

Voorts werd in enkele districten nachtarbeid van jongens in bakkerijen geconstateerd.

Naast de gewone overtreders van de bepalingen omtrent de grenzen van den arbeidsdag, bakkers, die te vroeg doen beginnen, bestuurders van naaistersateliers en van wasch- en strijkinrichtingen, die te laat doen eindigen, compareeren ditmaal ook in enkele districten de slagers, nu de contrôle zich meer dan vroeger ook tot deze werkgevers heeft uitgestrekt. In hun bedrijf bestaat de overtreding als regel in het te laat doen eindigen.

De bepaling van het 5de lid, krachtens welke beschermde personen in fabrieken en werkplaatsen werkzaam, daarbuiten geen arbeid mogen verrich-

ten, op uren, dat zulks in de fabriek verboden is, gaf in verscheidene districten aanleiding tot bemoeienissen. Uit den aard der zaak komt voor de contrôle op de naleving dezer bepaling in de eerste plaats de politie in aanmerking. Niet alleen bestaan de overtredingen in vele gevallen in het verrichten van loopwerk, doch ook kennis van plaatselijke toestanden en bevolking zijn voor een daadwerkelijke contrôle van groot belang. Met waardeering vermeldt het hoofd van het 2de district dan ook de bijzondere medewerking der gemeentepolitie te Tilburg hierbij ondervonden.

Als resultaat der contrôle op deze bepalingen kan het volgend overzichtje worden gegeven.

District									
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Het Rijk.
Aantal processen-verbaal									
2	8	11	7	4	11	6	19	14	82

Voorts bleek bij onderzoek het vermoeden gegrond, dat aan een groote lingeriefabriek te Arnhem, meisjes na afloop van den fabriekstijd nog werk mede naar huis namen. De patroon beweerde, dat zulks buiten zijn weten geschiedde, de bestuurster der lingerieafdeeling voerde als verontschuldiging aan, dat het geschiedde op verzoek der meisjes zelf. Het resultaat van het onderzoek was, dat bij latere contrôles geen overtredingen meer geconstateerd werden.

Enkele districtshoofden doen mededeeling omtrent naleving der bepalingen van het Kon. besluit van 6 Dec. 1911 S. 353, gewijzigd bij dat van 16 Sept. 1912 S. 294, en wel van die, betrekking hebbend op het werken tot uiterlijk 10 uur des namiddags door vrouwelijke personen van 17 jaar of ouder, werkzaam in **winkels, die tevens fabriek of werkplaats zijn.** Zoo werden in het 6e district (Haarlem) 3 werktijdregelingen goedgekeurd en in 2 gevallen de goedkeuring geweigerd, eens wegens te langen werktijd, eenmaal omdat de lokaliteit, waarin de werkzaamheden zouden worden verricht, geheel als werkplaats was te beschouwen.

In het 7de district (Arnhem) waren in 19 ondernemingen dergelijke regelingen van kracht.

Met 1 Januari was de termijn verstreken, gedurende welken het 6de lid van dit artikel van kracht was en daarmede de 10-uren dag voor beschermd personeel algemeen voorgeschreven. Met het afloopen der ministeriëele vergunningen werd op dien datum voor niet minder dan 13385 beschermde personen in Overijsel een arbeidsregeling ingevoerd van 10 uur, gedurende de eerste 5 dagen van de week, benevens een werktijd van ten hoogste 6½ uur op Zaterdag, als wanneer zij nà 1 uur n.m. vrij zijn.

Van deze regeling profiteeerden bovendien 3936 onbeschermde personen, terwijl zeer ten nadeele van de orde in het bedrijf en tot groote ontevredenheid der betrokkenen voor 11247 onbeschermde personen met behoud van den vrijen

Zaterdagmiddag een langere arbeidstijd werd gehandhaafd dan voor de beschermden gold. Deze langere arbeidstijd varieert tusschen ¼ uur tot 1¾ uur. Bovendien is de arbeid op Zaterdag voor hen ½ uur à 1 uur langer dan voor de beschermden.

Onderstaande staat geeft een overzicht van de bedrijven in het 8ste district (Overijsel), waarin vóór 1 Januari 1915 door beschermde personen meer dan 10 uur per dag werd gewerkt en waarin thans de werktijd tot 10 uur is teruggebracht.

Gemeente.	Bedrijf.	Aantal		
		Fabr.	Bescherm-de personen.	Onbe-schermde personen.
Almelo.	Confectiefabriek	1	364	32
	Boekbinderij	1	1	—
	Tricotfabriek	1	18	6
	Kapokfabriek	1	12	—
	Spinnerij	1	90	63
Almelo.	Weverij	4	1363	1470
	Tricot- en Kapokfabriek	1	3	20
	Katoenafvalbewerking	1	15	—
Borne.	Weverij en Spinnerij	1	396	471
Stad-Delden.	Dekenstikkerij	1	57	19
	Weverij	1	34	—
Deventer.	Steenfabriek	1	8	—
	Lak- en Inktfabriek	1	5	—
	Capsulefabriek	1	159	—
	Machinefabriek	1	47	—
	Sigarenfabriek	4	99	76
	Koek- en Suikerwerkfabriek . . .	1	39	54
Enschedé.	Drukkerij	1	2	5
	Timmerfabriek	1	1	—
	Boorden- en Manchettenfabriek . .	1	203	—
	Confectiefabriek	2	29	3
	Dekenstikkerij	1	25	12
	Machinefabriek	1	33	—
	Spinnerij en Weverij	4	1978	—
	Weverij	9	1623	60
	Spinnerij	3	544	—
	Katoenafvalfabriek	1	15	—
	Bandfabriek	1	94	32

Gemeente.	Bedrijf.	Aantal		
		Fabr.	Bescherm-de personen.	Onbe-schermde personen.
Goor.	Katoenweverij	1	199	275
	Katoenbleekerij	1	125	162
Haaksbergen.	Weverij	2	189	—
Den Ham.	Naaierij van Tricotgoederen . . .	1	61	2
Hellendoorn.	Weverij en Bleekerij	1	901	—
Hengelo.	Confectieatelier.	1	8	—
	Electrische en Mechanische Apparatenfabriek	1	52	113
	Kantfabriek.	1	33	—
	Poetskatoenfabriek	1	9	—
Hengelo.	Bontweverij.	4	1180	775
	Wolweverij	1	55	31
	Katoenspinnerij	1	196	149
Kampen.	Tabakskerverij en Sigarenfabriek .	1	3	—
	Sigarenfabriek	1	3	20
Lonneker.	Gloeikousjesfabriek	1	127	19
	Bleekerij	1	95	—
	Spinnerij en Weverij	1	615	—
	Spinnerij	2	102	—
Losser.	Poetskatoenfabriek	1	2	—
Oldenzaal.	Spinnerij en Weverij	1	823	—
	Weverij	2	159	—
Olst.	Steenfabriek	1	13	—
Ootmarsum.	Weverij	1	32	—
Rijssen.	Spinnerij en Weverij	1	617	—
Steenwijk.	Sigaren- en Tabaksfabriek . . .	1	8	—
Vriezenveen.	Tricot- en Katoenweverij	1	540	317

Gemeente.	Bedrijf.	Aantal		
		Fabr.	Beschermde personen.	Onbeschermde personen.
Wierden.	Textielbleekerij	1	148	—
Zwolle.	Wasch- en Strijkinrichting . . .	1	12	2
Zwollerkerspel.	Steenfabriek	1	14	—
	Totaal . . .	83	13578	4188

In enkele districten werd proces-verbaal opgemaakt wegens overtreding van het bepaalde in het 2de lid van dit artikel, dat gehuwden arbeidsters en daarmede gelijkgestelden een **vrijen Zaterdagmiddag** bezorgt.

In het 1ste district (Venlo) werd een sigarenfabrikant veroordeeld tot *f* 10.— boete. In het 3de district (Rotterdam) werd eenmaal proces-verbaal opgemaakt en wel tegen het hoofd van een groenteninpakkerij, die 7 gehuwde vrouwen vaten had laten inpakken. In het 7de district (Arnhem) geschiedde zulks viermaal.

In verband met bezwaren voor het bedrijf waren in dat district 4 vergunningen geldig om van deze bepaling zonder voorafgaande bijzondere vergunning af te wijken, mits de betrokken vrouwen een anderen middag per week vrij krijgen. Zij betroffen 2 steenfabrieken, voor het opzetten en opsnijden, die daarvan resp. 6 en 11 maal gebruik maakten, voor tezamen 79 persoondagen, een vruchtenconservenfabriek, die van de machtiging geen gebruik maakte en een chemische wasscherij, die zulks 4 maal deed, tezamen voor 45 persoonuren.

De algemeene invoering van den vrijen Zaterdagmiddag in de textielindustrie in het 8ste district (Deventer), sluit naleving van deze bepaling in. Ook voor de weinige gehuwde vrouwen, werkzaam in de steenindustrie, de wasscherijen en de confectiefabrieken, was het eindigen om 1 uur n.m. op Zaterdag geen beletsel voor den gang van het bedrijf. In de confectiefabrieken heerscht voor het meerendeel en in de twee overige industrieën ten deele de vrije Zaterdagmiddag.

Vergunningen tot overwerk. Vergelijking van de staten 3a voor 1914 en 1915 aangevend de overwerkvergunningen, toont duidelijk aan, hoe zeer ditmaal deze vergunningen inderdaad verleend werden voor buitengewone omstandigheden.

In het volgend overzicht zijn deze gegevens voor de 3 groepen met de hoogste cijfers samengevat en ter vergelijking de correspondeerende cijfers voor 1914 er naast geplaatst.

District.	Aantal overwerkvergunningen									
	totaal		voor de kleeding-industrie		voor de wassche-rijen		voor beide tezamen		voor de textiel-industrie	
	1915	1914	1915	1914	1915	1914	1915	1914	1915	1914
I . . .	88	78	9	26	—	8	9	34	50	11
II . . .	308	187	74	72	24	39	98	111	140	25
III . . .	316	395	71	99	155	202	226	301	9	16
IV . . .	414	373	57	52	239	242	296	294	105	40
V . . .	108	146	49	61	44	56	93	117	4	1
VI . . .	163	188	26	41	72	94	98	135	—	1
VII . . .	111	96	29	20	29	38	58	58	21	21
VIII . . .	85	58	2	8	6	6	8	14	73	39
IX . . .	90	110	69	70	10	13	79	83	3	9
Het Rijk . .	1683	1631	386	449	579	698	965	1147	405	163

Terwijl het totaal aantal vergunningen niet noemenswaard gestegen is, daalde dat der beide bedrijfsgroepen, waarvoor het overwerk in normale jaren in hoofdzaak pleegt te worden verleend, met bijna 200, terwijl dat voor de textielindustrie met 242 toenam. Het karakter der verleende vergunningen blijkt het duidelijkst uit staat 3c. Evenals bij het aantal der vergunningen blijkt ook uit het aantal persoonuren en persoondagen in de groep VII (kleeding en reiniging) een afname t. o. v. 1914, terwijl de textielindustrie (groep XV) zeer sterke toename vertoont. Bij nadere beschouwing blijken de vergunningen niet zoozeer ten doel te hebben gehad den arbeidstijd te verlengen, doch meer een verschuiving van den arbeidsdag, d.w.z. het na 7 uur eindigen van een deel der arbeiders bij invoering van een tweeploegenstelsel. Zoo werd het aantal persoondagen, waarvoor vergunning tot verschuiving werd verleend, zonder dat de arbeidsduur de 10 uren overschreed, ruim vertienvoudigd; het steeg van 11808 tot 134715, terwijl het aantal persoondagen, waarbij de werkduur tevens verlengd werd, ruim verdubbelde, stijgend van 39896 tot 81947½. Nog duidelijker blijken het karakter en de beteekenis der vergunningen voor deze bedrijfsgroep uit de opgave van het aantal persoonuren, waarmede de werkduur boven het wettelijk maximum werd verlengd. Dit steeg van 69036½ tot 152235½, zoodat ook hier slechts een ruime verdubbeling valt te constateeren.

Een goede illustratie van deze cijfers levert de mededeeling van het hoofd van het 2de district (Breda), dat de 24409 persoondagen, waarvoor vergunning werd verleend, zonder dat de werktijd verlengd werd, betrekking hebben op een

vlasspinnerij, waarin met 90 vrouwelijke personen wordt gewerkt en die, in verband met de tijdsomstandigheden, met twee ploegen moest werken.

Een andere toelichting tot deze cijfers geeft het districthoofd te Utrecht met het volgend overzicht, betreffende het overwerk in de wasscherijen in zijn district.

Wasscherijen en strijkerijen.	Prov. Z. Holl.	Prov. Utrecht.	Totaal.
Aantal uren overwerk om verzuim in te halen	18968	1368	20336
„ door stilstand verzuimde persoonuren	32205	2458	34663
„ „ „ „ „ dagen	3313	261	3574

De stijgingen in het 8ste district (Deventer) werden eveneens in hoofdzaak door enkele vergunningen veroorzaakt, met name die aan 4 katoenspinnerijen en de eenige wolspinnerij en -weverij verleend. Door stagnatie in den aanvoer van wollen garens uit Engeland kon in de weverij slechts onregelmatig en kort worden gewerkt. Door wat langer in de spinnerij te werken kon daarin eenigszins worden voorzien, om welke reden vergund werd, dat het beschermd personeel daarin gedurende 5 dagen per week dagelijks 1 uur langer zou werken.

De overwerkvergunningen voor de katoenspinnerijen hadden voor het grootste deel eveneens een sociale strekking. Door den oorlogstoestand toch werd een groot aantal arbeiders, woonachtig op Hollandsch grondgebied, dat dagelijks de grens overtrok om in Duitsche textielfabrieken te werken, werkloos. Teneinde een deel hunner te werk te stellen werd in een tweetal katoenspinnerijen in de gemeente Enschedé een tweeploegenstelsel ingevoerd, waarbij de Enschedésche arbeiders werkten van 5 uur v.m. tot 1½ uur n.m. met ½ uur rust, terwijl de in Duitschland gewerkt hebbenden van 1½ uur n.m. tot 10 uur n.m. werkten, eveneens met ½ uur rust. Deze namiddagploeg bestond uit arbeiders tot dusver werkzaam in een fabriek, die onder dezelfde directie stond als de beide Enschedésche. Aanvankelijk begonnen met 80 arbeiders is dit successievelijk vermeerderd tot 378, zoowel beschermden als onbeschermden. Een evenredige verhooging van loon werd toegekend, opdat in 8 uur eenzelfde loon zou kunnen worden verdiend als in 10.

Eene zelfde regeling is toegepast in een katoenspinnerij te Oldenzaal. Het aantal, dat in de tweede ploeg werkte, liep regelmatig op tot 272.

Een andere regeling had plaats in een katoenspinnerij, waar door den oorlogstoestand vraag ontstond naar veel grovere garens dan voorheen werden geproduceerd. Hierdoor werd het evenwicht tusschen de vóórspinnerij en de fijnspinnerij verbroken en moest, om dit te herstellen, in de laatste een tweede ploeg aangezet worden, die werkte van 5½ uur tot 9½ uur 's avonds. Deze ploeg bestond ten deele uit Nederlandsche vrouwen, die uit Duitschland waren gekomen en ten deele uit vrouwen, die met deze werkzaamheden bekend waren, doordat ze vroeger ook dat werk hadden gedaan.

Voor 12 textielfabrieken werd vergunning verleend om op Zaterdagmiddag 2 Januari te werken, ter vervanging van den arbeid in den namiddag van 31 December, die vrij gegeven was.

Ten aanzien van het 3de district (Rotterdam) valt het volgende te vermelden:

Evenals andere jaren werden de meeste vergunningen aangevraagd door hoofden van wasscherijen en modebedrijven, en wel om het verzuim door extrafeestdagen veroorzaakt, in te halen, spoedwerk op tijd gereed te krijgen of aan seizoen- of St. Nicolaasdrukte het hoofd te bieden. Aan een fabrikant van hoefijzers, werd evenals het vorige jaar, vergund de jongens beneden 17 jaar om de andere week tot 10 uur arbeid te doen verrichten, op voorwaarde, dat zij op die dagen werkten van 10—2 en 6—10 uur. Van deze vergunning, die telkens werd verlengd, is het geheele jaar gebruik gemaakt ten opzichte van een tiental jeugdige personen. Een dergelijke vergunning tot verschuiving van den werktijd werd aan het hoofd van een stoomvlasserij verleend, van wien een der beide zwingelarijen was afgebrand, en die door de verleende vergunning in de gelegenheid was in de andere zwingelarij door 2 ploegen totaal 16 uur per dag te laten zwingelen. Deze vergunning is verleend voor 10 meisjes en 16 vrouwen van begin Januari tot en met April.

Geweigerd werden in het 2de district (Breda) één, in het 3de district (Rotterdam) 16, in het 6de district (Haarlem) vier, en in het 8ste district (Deventer) 32 aanvragen.

Vergunning tot overwerk voor langer dan 6 dagen, waarvoor, ingevolge het 9de lid van artikel 6, machtiging van den Minister noodig is, werd in 1915, in verband met het voortduren van den oorlogstoestand, in nog grootere mate verleend dan in 1914.

In het 1ste district (Venlo) werd voor drie weverijen vergunning verleend, om in de afdeeling spinnerij langer te doen arbeiden, in verband met het gebrek aan garens, welke vóór den oorlog uit het buitenland werden betrokken en mede door het niet afleveren van in Duitschland bestelde machines. Teneinde de weverijen geregeld te kunnen doen doorwerken, moesten de spinnerijen dus meer produceeren, waarin voorzien werd door langdurig overwerk; voor een der drie fabrieken, een moltondekenweverij, werd toegestaan, om het vrouwelijke personeel gedurende twee maanden 11 uur per dag te doen arbeiden. Voor beide andere fabrieken werd vergunning verleend, om met twee ploegen, respectievelijk arbeidende van 5—1½ en 1½—10 uur, te werken. Deze ploegen wisselden elkaar dan om de week af.

In het 2de district (Breda), bleken 38 verguningen noodig, terwijl op 2 verzoeken afwijzend werd beschikt. Bijna alle verzoeken hielden verband met de crisis.

Zoo werd voor een wasscherij, in verband met het wasschen van militaire goederen, toegestaan om 22 vrouwelijke personen op 8 Zaterdagen 11 uur te doen arbeiden.

Wegens defect aan de stoommachine, waardoor de fabriek 10 dagen stop gestaan had, kreeg een schoenfabrikant vergunning om gedurende 5 weken 10½ uur per dag te doen arbeiden. Zoodoende kon het beschermde personeel het loon inhalen, dat het door de stopzetting had moeten missen.

Een tweede schoenfabriek had groote orders voor het leger uit te voeren, waarom vergunning verleend werd, om het beschermde personeel gedurende 3 maanden op de eerste vier werkdagen der week 10½ uur per dag te doen arbeiden.

Aan 28 textielfabrikanten werden 34 meer langdurige overwerkvergunningen verleend. Deze betroffen meest spinnerijen, die door gebrek aan garens niet genoeg konden produceeren, om de weverijen in gang te houden. Vele vergunningen werden naar gelang van de daaraan bestaande behoefte weer verlengd, sommige 2 of 3 maal; zoo kon één fabriek gedurende 11 maanden overwerken. Andere fabrieken werkten na afloop der vergunning eenigen tijd normaal en vroegen dan opnieuw vergunning tot overwerken aan, die na gebleken noodzakelijkheid weer verleend werd, zij het dan ook dikwijls onder beperkende voorwaarden.

Vaak werd b.v. de voorwaarde gesteld, dat des Zaterdags de normale werktijd moest gevolgd worden. Er werd vergunning verleend voor ten hoogste 11 uur per dag; het beschermde personeel, dat aan het overwerk deelnam, moest minstens 14 jaar oud zijn.

Afzonderlijk zij hier vermeld een jutespinnerij, waarvoor vergunning werd verleend om gehuwde vrouwen te doen arbeiden van 7 n.m. tot 9 uur n.m., onder voorwaarde, dat zij des daags in geenerlei fabriek of werkplaats werkzaam zouden zijn. Deze vergunning werd voor 3 maanden verleend en na afloop met 3 maanden verlengd.

Aan een bakker werd, in verband met militairen dienstplicht van een knecht, toegestaan den arbeid van zijn 16½-jarigen zoon op vier Zaterdagen 2½ uur later te doen eindigen.

Op 13 verzoeken uit het 3de district (Rotterdam) werd gunstig, op 1 verzoek afwijzend beschikt.

Zesmaal machtigde de Minister het hoofd van dit district tot het verleenen eener overwerkvergunning binnen 8 dagen na de beëindiging eener voorgaande.

Deze vergunningen betroffen 3 wasscherijen, 1 zakkenfabriek en 2 suikerwerkfabrieken en werden verleend voor eerstgenoemde inrichtingen wegens achterstand, ontstaan door stilstand op feestdagen en voor de suikerfabrieken wegens bijzondere drukte in verband met het St. Nicolaasfeest.

Voor een chocoladefabriek, die hare producten in kleinere verpakking ging verkoopen en niet aan de groote vraag voor het binnenland kon voldoen, werd toegestaan om 124 vrouwelijke personen gedurende 3 weken 10¼ uur per dag te doen arbeiden.

Voor 2 groentenpakkerijen werd vergunning verleend, om gedurende drie maanden, het vrouwelijk personeel (respectievelijk 40 en 15 vrouwen) te 5 uur v.m. te doen aanvangen op 3 dagen der week, in verband met den verhoogden uitvoer van groenten naar Duitschland en Engeland en het vertrek der treinen en booten naar die landen. Als voorwaarde was gesteld, dat niet meer dan 9½ uur per dag zou gewerkt worden.

Voor een andere groentenpakkerij werd vergunning verleend, om 25 gehuwde vrouwen op 6 achtereenvolgende Zaterdagen arbeid te doen verrichten nà 1 uur des namiddags.

Voor de theepakkerij, waarvan sprake is op blz. 92 van het Centraal

Verslag over 1914, was ook in 1915 vergunning voor langdurig overwerk noodig, aangezien de bestelde inpak-machines nog maar steeds niet aankwamen en de bijzondere vraag naar thee aanhield. Vergunning werd verleend om 76 vrouwelijke personen gedurende eenige weken 10½ uur per dag te laten werken. Na korten tijd normaal gewerkt te hebben, werd opnieuw vergunning aangevraagd en verleend, thans voor 82 vrouwelijke personen gedurende 1 maand.

Zesmaal werd in het 4de district (Utrecht) langdurig overwerk toegestaan en wel voor 5 textielfabrieken.

Eén fabrikant kreeg vergunning, om met het beschermde personeel vanaf 15 jaar, gedurende 1 maand 11 uur per dag te werken, welke vergunning met 1 maand verlengd werd. Na eenigen tijd werd opnieuw vergunning verleend voor de afdeeling scheerderij, die achtergeraakt was met het werk; 6 vrouwelijke personen boven 16 jaar namen gedurende 3 weken op de eerste 5 werkdagen der week 11 uur per dag aan dit overwerk deel.

Voor twee fabrieken werd toegestaan om gedurende 1 maand het beschermde personeel respectievelijk 62 uur per week en 10½ uur per dag op de eerste vijf werkdagen der week te doen arbeiden, welke vergunningen voor 1 maand verlengd werden; van deze verlengde vergunningen werd echter weldra geen gebruik meer gemaakt: in een fabriek, omdat men daar met elkander om de week afwisselende ploegen ging werken; in de andere fabriek, omdat men niet meer noodig had over te werken.

Voor een andere fabriek werd vergund gedurende 2 maanden 10½ uur per dag met het beschermd personeel (59 personen) te werken, welke vergunning drie maal met 2 maanden verlengd werd.

Ook dit jaar werd gebruik gemaakt van de in 1914 voor den duur der mobilisatie verleende vergunning voor de bakkerij genoemd op blz. 92 van het Centraal Verslag over 1914.

Voor een wasscherij werd vergund om, zoolang de mobilisatie duurt, met 3 vrouwen boven 20 jaar op de Zaterdagen 2 uur langer te werken, in verband met het gereedmaken der wasschen voor de militairen.

Nog werd voor een sajet- en kousenfabriek toegestaan, met het beschermde personeel gedurende 6 weken 62 uur per week te werken, waarvoor het personeel een loonsverhooging van 10 % bekwam.

Een steennoot-knoopenfabriek in het 5de district (Amsterdam) kon, door den verminderden aanvoer uit het buitenland, hare productie verhoogen, maar moest daarvoor langer laten werken. Meer personeel kon n.l. door gebrek aan ruimte niet geplaatst worden. Vergunning werd voor 2 maanden gegeven, om met 9 vrouwelijke personen op de eerste 5 werkdagen der week 11 uur per dag te werken.

In Amsterdam werd een aanvrage om verlenging van een verleende vergunning door den aanvrager ingetrokken, omdat diens personeel bezwaar maakte nog langer over te werken.

In de drukkerij in het 7de district (Arnhem), reeds genoemd op blz. 94 van het Centraal Verslag over 1914, werd ook in 1915 door één jongen met vergunning overgewerkt; nu echter op Dinsdag en Vrijdag, en wel tot 16 Juli 1915, op welken datum de jongen 17 jaar werd. Ook voor de wasscherij, die in 1913 en 1914 mocht afwijken van de bepalingen (zie de verslagen over die jaren op blz. 140 en 94), werd in 1915, in verband met het behandelen der

wasschen voor de Holland-Amerika-lijn, opnieuw vergunning verleend, om gedurende het geheele jaar op de eerste drie werkdagen der week 10½ uur per dag te doen werken, onder voorwaarde, dat niet meer dan 58 uur arbeid per week verricht werd.

Een tricotfabrikant, die reeds in 1914 vergunning bekwam om met 2 ploegen te werken (zie blz. 93/94, Centraal Verslag 1914), zag deze vergunning in 1915 met eenige maanden verlengd.

Tot het verleenen eener vergunning voor een textielfabriek, om gedurende 6 dagen 100 vrouwelijke personen boven 16 jaar te doen overwerken, was ministerieele toestemming noodig, aangezien sedert een daaraan voorafgegane vergunning geen 8 dagen verloopen waren. Een andere textielfabriek had 3 maanden stop gestaan, waarom toegestaan werd, dat 14 jeugdige personen en vrouwen gedurende 6 weken 11 uur per dag arbeid verrichtten.

Een verbandwattenfabriek, die ook reeds in 1914 in verband met overtalrijke orders moest overwerken, verkreeg in 1915 nog vergunning om met 13 vrouwelijke personen 11 uur per dag te werken. Behalve vele bestellingen voor het binnenland, had men nu ook te leveren aan buitenlandsche hospitalen.

Voor een sucade- en vruchtenconfijtfabriek werd vergunning verleend om, wegens groote drukte, met 7 jeugdige personen en vrouwen gedurende 6 weken 11 uur per dag te werken.

Op één verzoek werd afwijzend beschikt.

Alle overwerkvergunningen voor langen duur in het 8ste district (Deventer) verleend, betroffen de textielindustrie. Ook hier had men, zooals boven reeds uitvoerig werd medegedeeld, ernstig te kampen met gebrek aan garens, bij meer vraag naar de producten. Voor eenige fabrieken werd toegestaan 11 uur of 11¼ uur per dag te werken — met een maximum van 66 uur per week, — voor andere fabrieken, om met 2 ploegen, de een aanvangende des morgens vóór 6 uur en de ander eindigende nà des avonds 7 uur, te doen arbeiden, waardoor de uit Duitschland uitgeweken textielarbeiders ook hier werk konden vinden. Deze gevallen betreffen dus eigenlijk meer een verschuiving van den werktijd.

Teneinde een jutezakkenfabriek, die door defect aan de machine niet op volle kracht kon werken, gelegenheid te geven meer zakken voor de genie te kunnen afleveren (zandzakken), werd vergunning verleend, om gedurende 4 dagen met 2 ploegen te werken.

Machtigingen tot overwerk zonder voorafgaande vergunning, ingevolge het 10de lid van dit artikel, werden verleend: in het 2de district (Breda) voor 12 dagen aan een wasscherij en een confectiewerkplaats, die daarvan resp. 2 en 1 maal gebruik maakten.

Van de in het vorig jaar verleende machtigingen werd slechts gebruik gemaakt voor 2 confectiewerkplaatsen en wel voor resp. één en twee dagen.

In het 3de district (Rotterdam) werd eene dergelijke machtiging verleend aan het hoofd van een atelier voor damesconfectie, in een der provinciesteden, in verband met rouwbestellingen. Van deze machtiging werd door haar een drietal malen gebruik gemaakt ten aanzien van 4 arbeidsters. Korten tijd na deze aanvrage deed een modiste in die stad een gelijk verzoek. Bij onderzoek bleek, dat de aanvraagster, die voordien nimmer vergunning tot overwerk had aangevraagd, nadat zij van het verleenen der bovengenoemde machtiging had gehoord, ver-

meende ook eenzelfde voorrecht te moeten deelachtig worden. Haar verzoek was niet voor inwilliging vatbaar.

In het 4de district (Utrecht) werden 3 machtigingen aangevraagd en verleend, krachtens welke door 66 personen 86 persoonuren overgewerkt werd, terwijl bovendien door 78 vrouwen, 132 persoondagen in verschuiving werd gewerkt, eene aanmerkelijke toename, vergeleken bij 1914, toen slechts door 35 personen 20 persoonuren overgewerkt werd.

In het 6de district (Haarlem) werd aan een conserven- en een jamfabriek een machtiging verleend, in verband met den ongelijkmatigen aanvoer van de aan bederf onderhevige grondstoffen.

In het 7de district (Arnhem) werden de machtigingen aan een wasscherij en 2 steenfabrieken verlengd en een vierde verleend aan een vruchtenconservenfabriek. Deze hadden alle uitsluitend betrekking op het bepaalde ten aanzien van den vrijen Zaterdagmiddag.

Artikel 7.

1. De arbeidstijd van een jeugdig persoon en van eene vrouw moet op elken dag, waarop zij meer dan zes uur arbeid verrichten in fabrieken en werkplaatsen, worden afgewisseld door een rusttijd:

a. van ten minste één uur voor hen, wier arbeidstijd eindigt te 6 uur des namiddags of vroeger;

b. van ten minste anderhalf uur voor hen, wier arbeidstijd later dan te 6 uur des namiddags eindigt.

2. Onverminderd het bepaalde in het eerste lid, moet in eene onderneming, ten aanzien van in of voor die onderneming in fabrieken en werkplaatsen werkzame jeugdige personen en vrouwen, worden nageleefd hetgeen door het districtshoofd der arbeidsinspectie voor die onderneming is voorgeschreven omtrent:

a. het verleenen van een rusttijd van ten hoogste een half uur, buiten dien, bedoeld in het eerste lid;

b. de uren van den dag, waartusschen de in het eerste lid of de in het tweede lid onder *a* bedoelde rusttijd moet worden gegeven.

3. Tegen een voorschrift, ingevolge het voorgaande lid door het districtshoofd gegeven, kan het hoofd of de bestuurder der onderneming binnen acht dagen na de dagteekening in beroep komen bij Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast. Diens beslissing wordt met redenen omkleed.

4. Wordt in beroep het voorschrift gewijzigd, dan treedt het in beroep gegeven voorschrift in de plaats van dat, waartegen beroep is ingesteld.

5. Voor het hoofd of den bestuurder vloeit geene verplichting voort uit een voorschrift, zoolang daartegen beroep kan worden ingesteld en zoolang omtrent een ingesteld beroep niet is beslist.

6. Jeugdige personen en vrouwen mogen gedurende de in dit artikel bedoelde rusttijden niet verblijven op eene besloten plaats, waar alsdan de bedrijfsarbeid wordt verricht.

7. Door of namens Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast, kan voor eene bepaalde onderneming, doch niet dan voor een bepaalden tijd, vergunning worden verleend om af te wijken van het eerste en het zesde lid van dit artikel, onder zoodanige voorwaarden als noodig blijken en met dien verstande, dat het aantal uren, gedurende welke arbeid wordt verricht, niet grooter worde dan ingevolge artikel 6 is geoorloofd.

Deze regeling ontmoet vrij wel geen bezwaren in de bedrijven, waarin ook het volwassen personeel een *middagrust* heeft van 1½ uur. Zelfs wordt die, eenmaal ingevoerd, zoodanig gewaardeerd, dat er niet weder aan getornd wordt, ook al zouden de wettelijke bepalingen terugbrenging tot 1 uur toelaten. Zoo

bleef in het 8ste district (Deventer) de middagschafttijd onveranderd, in bedrijven, waar het einde van den werktijd, met 1 Januari 1915, van 6.30 tot 6 uur n.m. teruggebracht moest worden. Anders is het echter gesteld in bedrijven waar, krachtens traditie of wegens omstandigheden van plaatselijken aard, de middagschafttijd maar één uur bedraagt. In zulke bedrijven wordt op allerlei wijzen getracht aan de bepaling te ontkomen. Veelal en vooral in kleine bedrijven, wordt eenvoudig de wet overtreden; de kans om betrapt te worden is klein, de schade, door een veroordeeling te beloopen, uiterst weinig beteekenend. Zoo werd in het 9de district (Groningen) in een olieslagerij een 16-jarige machinist-leerling tijdens den middagrusttijd in de machinekamer aangetroffen. Hoewel de arbeidslijst goed was ingevuld, werkte deze jongen in afwijking daarvan van 6 v.m. tot 7 n.m., met een half uur schafttijd = 12½ uur per etmaal. De directeur van het bedrijf zag zich veroordeeld tot een geldboete van *f* 1.—.

De directie eener constructiewerkplaats te Amsterdam had 17 Augustus 1914, toen de arbeidsduur van haar personeel werd ingekrompen, vergunning gevraagd en gekregen om het jeugdig personeel gelijk op te laten werken met de ouderen. Het zou dan 5 dagen 8½ uur, na 3 uur afgewisseld door een rusttijd van ½ uur, en Zaterdags 5½ uur werken. Toch bleek bij contrôle, dat men zich niet aan de voorwaarde hield en werd met name op het halve uur 's morgens beknibbeld, omdat des Zaterdags een kwartier vroeger geëindigd werd dan bij de vergunning was toegestaan.

Voordat de termijn verstreken was, vroegen de werkgevers verlenging van de vergunning. Het bleek bij onderzoek echter, dat de omstandigheden toen geheel anders waren. Het bedrijf was zeer veel levendiger geworden, zoodat de dagelijksche arbeidsduur weder tot 10, de wekelijksche tot 56 uren was uitgebreid. De ligging der fabriek eischte, dat de arbeiders reeds zeer vroegtijdig hun huis moesten verlaten, om op tijd van aanvang, half 7, aanwezig te zijn, terwijl juist op die ligging het verzoek gegrond was, om den middagrusttijd te bekorten, daar in 1½ uur de jongens toch geen gelegenheid hadden, thuis te gaan eten. Bij ministeriëele beschikking werd toegestaan op Maandag tot en met Vrijdag slechts 2 halve uren rust te verleenen, terwijl Zaterdags kon worden volstaan met één rusttijd van een half uur, onder voorwaarde, dat niet meer dan 54½ uur per week zou mogen worden gewerkt. Na ommekomst van den termijn werd een nieuw verzoek gedaan, waarbij tevens gepoogd werd de werkweek tot 55 uur op te voeren. Op dit verzoek werd na dit verslagjaar afwijzend beschikt.

Twee processen-verbaal werden in dit district opgemaakt wegens het niet geven van een middagrust van een vol uur, 4 wegens het niet geven van de 1½ uur.

In het 7de district (Arnhem) werden twee processen-verbaal opgemaakt, omdat jeugdige personen gedurende den tijd, die voor hun middagrust bestemd was, werden aangetroffen in een lokaal waar bedrijfsarbeid werd verricht. In het eene geval werd 2 × *f* 3.— boete opgelegd, in het andere 3 dagen principale hechtenis.

Ook in het 6de district (Haarlem) werd een overtreding geconstateerd en met 2 × *f* 3.— boete gestraft; in het 4de district kreeg een hoepelmaker een bekeuring, waarbij 84 overtredingen werden vastgesteld. Hiervan werden slechts

21 ten laste gelegd en deze gestraft met 21 × *f* 1.— boete. In het 2de district werd met het geven van waarschuwingen volstaan.

Van de bevoegdheid, verleend in het 2de lid van dit artikel, om **extra rusttijden** voor te schrijven, werd alleen in het 3de district (Rotterdam) en 8ste district (Deventer) gebruik gemaakt. In het eerste betrof dit een steenfabriek en een glasfabriek, in het laatste textielfabrieken.

Op het in het vorig verslag vermeld beroep van 27 Twentsche textielfabrikanten, tegen het voorschrift tot het verleenen van een schafttijd van ¼ uur tusschen 8 en 9 uur v.m. is door den Minister afwijzend beschikt.

Deze beschikking was mede gebaseerd op het eenstemmig oordeel eener commissie van advies, als bedoeld in de circulaire van Minister Talma van 2 Maart 1910 (Zie Centraal Verslag 1910 blz. 12), welke voor deze beroepszaak was bijeengeroepen en bestond uit 3 textielfabrikanten en 3 vertegenwoordigers van textielarbeidersorganisaties onder voorzitterschap van den Directeur-Generaal van den Arbeid.

Een drietal requestranten trachtte het voorschrift te ontgaan door den arbeid eerst om 7½ uur te doen aanvangen. Hun werd voorgeschreven ook een rusttijd van ¼ uur tusschen 4 uur en 5 uur n.m. te verleenen. Aangezien zij dit kwartier niet als werktijd in rekening konden brengen, gaven zij de voorkeur aan het verleenen van een schafttijd tusschen 8 en 9 uur v.m.

Niet alleen dat thans 12079 beschermde personen een kwartier gelegenheid krijgen om dagelijks op denzelfden tijd rustig hun ontbijt te nuttigen, waartoe hun voordien de gelegenheid ontbrak, doch ook 8575 onbeschermden profiteeren mede van deze gelegenheid. Zelden heeft een maatregel aanleiding gegeven tot zoo algemeene tevredenheid als deze. Toch blijven nog een viertal fabrikanten weigerachtig de regeling ook uit te strekken over het onbeschermde personeel, hoewel het hierdoor noodzakelijk geworden verlaten van het werklokaal door het beschermd personeel, gedurende dit kwartier, nu niet juist bevorderlijk is voor de orde en den goeden gang van het bedrijf.

Hadden de **afwijkingen** van het bepaalde omtrent de middagrust, ingevolge de krachtens het 7de lid van dit artikel verleende vergunningen in normale tijden als regel alleen betrekking op den Zaterdag en ten doel, den vrijen Zaterdagmiddag te bevorderen, thans werden verschillende vergunningen verleend in verband met de crisis, om het den bedrijfshoofden mogelijk te maken, bij korten arbeidsduur met twee ploegen te werken.

Daardoor en door het door den Territorialen Bevelhebber in overleg met de Arbeidsinspectie gedeeltelijk buiten werking stellen der Arbeidswet, is het mogelijk geworden, dat in Twente beschermde personen (allen Nederlanders), die in gewone tijden aan gene zijde der grens arbeiden, naast de reeds werkzame personen werk vonden.

Aan een conservenfabriek in het 5de district (Amsterdam) werd vergunning verleend om tot 1 December 1916 slechts 1 uur rust te geven in plaats van 1½ uur, onder voorwaarde, dat de werkduur per dag niet meer dan 8½ uur zou bedragen. Voorts werd gedurende de wintermaanden een dergelijke afwijking toegestaan voor een tricotfabriek, waar het einde van den arbeidsdag gesteld was op 6.10 n.m., in verband met de dienstregeling van een stoomboot,

waarvan het vrouwelijk personeel gebruik maakte om de fabriek te bereiken en waarvan de kosten door de fabriek worden gedragen.

Geweigerd werd in dat district een verzoek van het vrouwelijk personeel van een fabriek tot isoleering van electrische kabels, om het volle uur rust te doen verminderen tot 3 kwartier, opdat het einde van den werktijd een kwartier zoude kunnen worden vervroegd, waardoor zij met een vroegere gelegenheid (veerbootje) zouden kunnen worden vervoerd en zulks niet meer gelijktijdig met de mannen der fabriek zou behoeven te geschieden, wat soms tot ongeregeldheden aanleiding gaf. Bij de weigering werd mede in het oog gehouden, dat op betrekkelijk geringen afstand van de fabriek een gemeentepont is, waarvan zonder bezwaar van gedrang en gestoei, gebruik kan worden gemaakt.

In den volgenden staat wordt een overzicht gegeven van de door den Minister ingevolge het 7de lid van art. 7 verleende vergunningen.

Groep.	Aard van het bedrijf.	Middag-rust.	Arbeidsduur per dag.	Einde van den werktijd des namiddags.	Bijzonderheden.
	1ste District.				
XV	Textielfabriek.	—	7 uur	1½ uur	Alleen Zaterdag. Rusttijd van 8½—9 uur.
	2de District.				
	Geene.				
	3de District.				
I	Glasfabriek.	½ uur	8 „	ploeg I 1½ uur ploeg II 10 uur	Voor mannelijke jeugdige personen van 14 jaar of ouder.
VI	Borstelfabriek.	½ „	7½ „	3 „	Alleen Zaterdag voor jeugdige personen en vrouwen. Bovendien rust van 8—8½ uur.
„	Stoomhoutzagerij.	—	6½ „	1 „	Alleen Zaterdag. Rust van 8½—9 uur.
VII	Dameskleeding.	½ uur	8¾ „	5½ „	Rust bovendien van 10½—10¾ uur.
„	Hoeden- en pettenfabriek.	½ „	8½ „	5 „	Voor vrouwen en jeugdige personen. Rusttijden: van 9½—10 uur; van 2—2½ uur.
„	Hoeden-, petten- en pelterijenfabriek.	½ „	9 „	5 „	Voor vrouwen en jeugdige personen. Rusttijden: van 9½—10 uur; van 2—2½ uur.
VIII	Fabriek van zijden lampenkappen en kunstborduurwerken.	½ „	7½ „	4 „	Alleen Zaterdag voor vrouwelijke personen. Rust: van 12½—1 uur.
IX	Caoutchouc- en guttaperchafabriek.	—	6½ „	1 „	Alleen Zaterdag voor jeugdige personen en vrouwen. Rust: van 8½—9 uur.
XI	Vijlenfabriek.	—	6½ „	1 „	Alleen Zaterdag. In den voormiddag ½ uur rust.
XII	Fabriek van ijzerconstructies.	—	6½ „	1 „	Alleen Zaterd. Rust v. 8½—9 u.

Groep.	Aard van het bedrijf.	Middag-rust.	Arbeids-duur per dag.	Einde van den werktijd des namiddags.	Bijzonderheden.
XII	Machinefabriek.	—	6½ uur	1 uur	Alleen Zaterd. Rust v. 8½—9 u.
„	Machinefabriek en scheepswerf.	—	7½ „	2 „	Idem. Rust v. 9—9½ u.
„	Machinefabriek en constructiewerkplaats.	—	6½ „	1 „	Idem. Rust v. 8½—9 u.
„	Scheepslierenfabriek.	—	6½ „	1 „	Idem. Rust v. 8—8½ u.
„	IJzer-, staal- en metaalgieterij.	—	6½ „	1 „	Idem. Rust v. 8½—9 u.
„	Machinefabriek en ketelmakerij.	—	6½ „	1 „	Idem. Idem.
„	Machinefabriek.	—	6½ „	1 „	Idem. Idem.
„	Waschmachinesfabriek.	½ uur	8 „	4¼ „	Rust: van 8¾—9 uur; van 12—12½ uur.
XIII	Scheepswerf.	—	7 „	1½ „	Alleen Zaterd. Rust v. 8½—9 u.
„	„	—	6½ „	1 „	Idem. Idem.
„	„	—	6½ „	1 „	Idem. Idem.
„	„	—	6½ „	1 „	Idem. Rust v. 9—9½ u.
„	„	—	6½ „	1 „	Idem. Idem.
„	„	—	6½ „	1 „	Idem. Idem.
„	„	—	6½ „	1 „	Idem. Rust v. 8—8½ u.
„	„	—	6½ „	1 „	Idem. Rust v. 8½—9 u.
„	„	—	6½ „	1 „	Idem. Idem.
„	„	—	6½ „	12¾ „	Idem. Rust v. 8—8¼ u.
„	„	½ uur	8 „	4 „	Idem. Rust v. 8½—9 u.; v. 12½—1 u.
„	Sloep- en bootmakerij	—	6½ „	1 „	Idem. Rust v. 8½—9 u.
XIV	Papierwarenfabriek.	—	6½ „	1½ „	Idem. Voor vrouwen en jeugdige personen. Rust: van 8½—9 uur.
XV	Zakkenfabriek.	½ uur	8 „	4 „	Alleen Zaterdag. Voor vrouwelijke personen. Rust: van 8½—9 uur; van 12—12½ uur.
XVII*d*	Sigarenfabriek.	½ „	6½ „	2 „	Alleen Zaterdag. Rust: van 8—8½ uur.

Groep.	Aard van het bedrijf.	Middag-rust.	Arbeids-duur per dag.	Einde van den werktijd des namiddags.	Bijzonderheden.
„	Tabak- en sigarenfabriek.	—	$7\frac{1}{2}$ uur	2 uur	Alleen Zaterdag. Rust: 1ste ploeg van $8-8\frac{1}{2}$ uur; 2de ploeg van $8\frac{3}{4}-9\frac{1}{4}$ uur.
	4de District.				
VI	Meubelfabriek.	$\frac{1}{2}$ uur	$9\frac{1}{2}$ „ 9 „	5 „	Rust: van $8-8\frac{1}{2}$ uur. Aanvang Maart t/m. Oct.: $6\frac{1}{2}$ uur. Nov.—Mrt.: 7 uur.
XIII	Scheepswerf.	—	$6\frac{1}{2}$ „	1 „	Alleen Zaterd. Rust v. $8\frac{1}{2}-9$ u.
XV	Sajetfabriek.	—	7 „	$1\frac{1}{2}$ „	Idem. Rust v. $9-9\frac{1}{2}$ u.
	5de District.				
XII	Constructiewerkplaats.	$\frac{1}{2}$ uur	$9\frac{3}{4}$ „ Za. $5\frac{3}{4}$ u.	$5\frac{3}{4}$ „ Za. $1\frac{1}{4}$ u.	Maandag t/m. Vrijdag. Rust: van $10-10\frac{1}{2}$ uur; van $1-1\frac{1}{2}$ uur. Zaterdag: van $10-10\frac{1}{2}$ uur.
XIII	Herstelplaats voor schepen.	—	$6\frac{1}{2}$ uur	2 uur	Alleen Zaterdag. Rust: van $9-9\frac{1}{2}$ uur.
XV	Tricotfabriek.	1 uur	$9\frac{1}{6}$ „	$6\frac{1}{6}$ „	Voor vrouwen. Rust: van $12-1$ uur.
XVII	Fabriek van verduurz. levensmiddelen.	$\frac{1}{2}$ „	$8\frac{1}{2}$ „	5 „	Voor vrouwen; voor 2 bijzondere regeling.
	6de District.				
III	Lithogr. inrichting.	—	$6\frac{1}{2}$ „	1 „	Alleen Zaterd. Rust v. $8\frac{1}{2}-9$ u.
VII	Wasch- en strijkinr.	—	7 „	2 „	Idem. Idem.
„	Stoomwasscherij.	—	$7\frac{1}{2}$ „	2 „	Idem. Idem.
„	Kleerbleekerij.	—	$7\frac{1}{2}$ „	2 „	Idem. Idem.
XII	Machinefabriek.	—	$6\frac{3}{4}$ „	1 „	Idem. Rust v. $8-8\frac{1}{4}$ u.
XIII	Scheepswerf.	—	$6\frac{1}{2}$ „	1 „	Idem. Rust v. $8\frac{1}{2}-9$ u.

Groep.	Aard van het bedrijf.	Middag-rust.	Arbeids-duur per dag.	Einde van den werktijd des namiddags.	Bijzonderheden.
	7de District.				
XIV	Papierfabriek.	$\frac{1}{2}$ uur	8 uur	4 uur	Voor 4 mann. jeugdige personen. Bovendien rust van 8—8$\frac{1}{2}$ uur.
	8ste District,				
VII	Confectiefabriek.	—	6$\frac{1}{2}$ „	1$\frac{1}{2}$ „	Alleen Zaterdag; 2 rusttijden van $\frac{1}{4}$ uur.
„	Chemische wasscherij.	—	6$\frac{1}{4}$ „	1$\frac{1}{4}$ „	Alleen Zaterdag. Rusttijd van 20 minuten.
XI	Staaldraadmatrassenfabriek.	—	6$\frac{1}{2}$ „	1$\frac{1}{2}$ „	Alleen Zaterdag. Rust: $\frac{1}{4}$ uur.
XII	Electrische apparatenfabriek.	—	6$\frac{1}{4}$ „	1 „	Idem. Idem.
„	Machinefabriek.	—	6$\frac{1}{2}$ „	1 „	Idem. Rust: $\frac{1}{2}$ uur.
„	Machinefabriek en IJzergieterij.	—	6$\frac{1}{2}$ „	1 „	Idem. Idem.
XV	31 Textielfabrieken.	—	6$\frac{1}{2}$ „	1 „	Idem. Rust: $\frac{1}{4}$ uur. Hieronder in één fabriek ook op dagen, voorafgaande aan *feestdagen*, waarop *niet* gewerkt wordt.
„	1 Textielfabriek.	—	6$\frac{1}{4}$ „	1 „	Alleen Zaterdag. Rust: $\frac{1}{4}$ uur.
XVII	Koek- en suikerw. fabriek.	—	6$\frac{1}{4}$ „	1 „	Idem. Idem.
„	Vleeschwarenfabriek.	$\frac{1}{2}$ uur	9 „	5 „	Voor vrouwen en jeugdige personen.
			8$\frac{3}{4}$ „		8$\frac{3}{4}$ per dag voor jeugdige personen buiten Deventer woonachtig.
	9de District.				
XV	Tricotagefabriek.	$\frac{1}{2}$ „	9 „	5 „	

Bovendien werd ultimo 1915 tien maal vergunning verleend, ingaande 1 Januari 1916.

Artikel 8.

1. Een jeugdig persoon en eene vrouw mogen in fabrieken en werkplaatsen op Zondag geen arbeid verrichten. Dit verbod is niet van toepassing op den bij algemeenen maatregel van bestuur met name genoemden arbeid van vrouwen in boter- en kaasfabrieken, voor zoover daarbij de voorwaarden worden in acht genomen, voor alle of voor sommige gemeenten bij den algemeenen maatregel van bestuur gesteld.

2. Voor personen, behoorende tot een kerkgenootschap, dat den wekelijkschen rustdag niet op Zondag viert, treedt in de plaats van dit verbod dat, om in fabrieken en werkplaatsen arbeid te verrichten in het etmaal, door hun kerkgenootschap als wekelijksche rustdag aangenomen, indien zij aan het hoofd of den bestuurder van de onderneming daartoe hun verlangen hebben te kennen gegeven, waarvan achter hun naam in het arbeidsregister melding moet worden gemaakt.

3. Waar in eene fabriek of werkplaats de arbeid van een jeugdig persoon van het mannelijk geslacht onontbeerlijk mocht zijn tot herstel of reiniging van een aldaar in gebruik zijnden stoomketel, kan het districtshoofd der arbeidsinspectie daartoe schriftelijk en al of niet onder voorwaarden vergunning verleenen voor een bepaalden Zondag.

4. Een jeugdig persoon en eene vrouw, die arbeid plegen te verrichten in eene fabriek of werkplaats, mogen in of voor dezelfde onderneming op Zondag of in het etmaal, dat ingevolge het tweede lid van dit artikel daarvoor in de plaats treedt, geen arbeid verrichten buiten die fabriek of werkplaats.

In drie districten werd verboden **arbeid op Zondag** geconstateerd; bijna uitsluitend in banketbakkerijen en slagerswinkels. Van de 3 processen-verbaal in het 7de district (Arnhem) opgemaakt, had één betrekking op loopwerk, verricht door een jongen, die door de week in een werkplaats placht te werken. De opgelegde boeten bedroegen resp. *f* 5.—, 3 × *f* 2.— en *f* 1.—. Hooger waren zij in het 6de district (Haarlem), waar zij *f* 5.— en *f* 10.— bedroegen. Daar werden in het zomerseizoen in plaatsen met veel vreemdelingenverkeer des Zondags inspecties in banketbakkerijen gehouden, met gevolg dat enkele overtredingen werden geconstateerd. Hoe gaarne bedrijfshoofden eene bekeuring riskeeren, bleek, toen een banketbakker, die met *f* 10.— boete gestraft was, enkele weken na het eerste proces-verbaal weder op heeterdaad betrapt werd voor een gelijk delict. In Beverwijk trachtte een banketbakker aan een proces-verbaal te ontkomen, doordat de zoon voor ouder uitgegeven werd, dan hij werkelijk was, wat den vader een extra boete van *f* 8.— bezorgde, wegens het geven van onjuiste inlichtingen.

Door de gemeentepolitie werden in dat district 8 overtredingen geconstateerd.

Van de 6 processen-verbaal in het 8ste district (Deventer) hadden 3 betrekking op arbeid in een slagerij, 3 resp. op arbeid in een bakkerij, een zuivelfabriek en een vloerzeilenfabriek.

Artikel 9.

Eene vrouwelijke persoon mag in fabrieken en werkplaatsen geen arbeid verrichten binnen vier weken na hare bevalling en, indien zij gehuwd is, voordat ingevolge artikel 12 de datum harer bevalling op de arbeidskaart is aangeteekend.

Dit artikel gaf geen aanleiding tot eenigerlei bemoeiïng.

Artikel 10.

Wanneer een jeugdig persoon of eene vrouw aangetroffen wordt op eene besloten plaats, waar arbeid wordt verricht of pleegt te worden verricht en die niet tevens een woonvertrek is, en wanneer een jeugdig persoon aangetroffen wordt aan boord van een vaartuig, dat niet bestemd is tot het vervoer van reizigers en aan boord waarvan die persoon niet woont, wordt die geacht, aldaar zelf arbeid te verrichten, tenzij het tegendeel blijkt.

In het 9de district (Groningen) werd proces-verbaal opgemaakt tegen een rijwielhersteller, in wiens werkplaats een nog leerplichtige jongen werd aan-

getroffen, van wien moest worden aangenomen dat hij er geregeld werkzaam was, hoewel hij bij het binnentreden van den ambtenaar niet werkte.

Artikel 11.

Het hoofd of de bestuurder van eene onderneming is verplicht de jeugdige personen, die in of voor zijne onderneming in fabrieken of werkplaatsen arbeid verrichten, in de gelegenheid te stellen, des namiddags na 5 uur de lessen te volgen in inrichtingen voor godsdienst-, voortgezet-, herhalings- of vakonderwijs. Door Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast, kan voor eene bepaalde onderneming en voor een door hem bepaalden tijd voorwaardelijk of onvoorwaardelijk geheele of gedeeltelijke ontheffing van deze verplichting worden verleend.

Als gevolg van een ingekomen klacht werden in het 8ste district (Deventer) eenige werkgevers bezocht, wier jeugdige werklieden 's avonds niet op tijd ter school kwamen. De bezoeken hadden het gewenschte gevolg.

Artikel 12.

1. Het hoofd of de bestuurder van eene onderneming is verplicht te zorgen, dat in of voor zijne onderneming in fabrieken en werkplaatsen:

a. door een jeugdig persoon of door eene gehuwde vrouw geen arbeid wordt verricht,

b. door een persoon van zeventien jaar, niet zijnde eene gehuwde vrouw, geen arbeid wordt verricht, die ingevolge artikel 5 slechts onder voorwaarden, bij algemeenen maatregel van bestuur gesteld, voor dien persoon is toegestaan,

een en ander tenzij hij in het bezit is van eene dien persoon of die vrouw betreffende arbeidskaart, welke voldoet aan de in dit artikel gegeven voorschriften. Hij is verplicht te zorgen, dat de arbeidskaarten op aanvrage onverwijld ter inzage worden verstrekt aan de bij artikel 23 bedoelde ambtenaren, en dat op de kaarten, zoolang zij in zijn bezit zijn, geene aanteekeningen of merkteekens worden geplaatst.

2. Onverminderd het bepaalde in het voorgaande lid, kan het districtshoofd der arbeidsinspectie voor bepaalde ondernemingen voorschrijven, dat een jeugdig persoon, een persoon van zeventien jaar of eene gehuwde vrouw bij den arbeid in fabrieken en werkplaatsen in of voor die ondernemingen een duplicaat bij zich draagt van de in het voorgaande lid bedoelde arbeidskaart. Dat duplicaat moet op aanvrage onverwijld ter inzage worden verstrekt aan de bij artikel 23 bedoelde ambtenaren.

3. De arbeidskaart vermeldt den naam, de voornamen, den dag en de plaats van geboorte van den persoon, wien ze betreft. Is deze een jeugdig persoon of een persoon van zeventien jaar, dan vermeldt de arbeidskaart mede den naam en de woonplaats van het hoofd van het gezin, bij wien, of van het hoofd van het gesticht, waarin die persoon inwoont. Betreft de arbeidskaart eene gehuwde vrouwelijke persoon, dan vermeldt de kaart in plaats van de in de voorgaande zinsnede bedoelde opgaven, hare woonplaats, den dag en de plaats van haar huwelijk en den naam van haren echtgenoot, alsmede de data harer bevallingen.

4. Het model der arbeidskaart wordt vastgesteld door Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast. Ten behoeve van verschillende groepen van personen, voor wie eene arbeidskaart is voorgeschreven, kunnen verschillende modellen worden vastgesteld.

5. De arbeidskaart wordt onderteekend en afgegeven door of vanwege den burgemeester der gemeente, binnen welke de persoon woont, op wien de arbeidskaart betrekking heeft. Indien deze persoon binnen eene andere gemeente arbeid verricht, wordt de kaart mede-onderteekend door of vanwege den burgemeester van die gemeente. De datum van bevalling eener gehuwde vrouwelijke persoon wordt op haar kaart aangeteekend en gewaarmerkt door of vanwege den burgemeester der gemeente, waar de bevalling plaats had.

6. De burgemeester houdt op eene door Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast, te bepalen wijze, aanteekening van de arbeidskaarten, welke door of vanwege hem zijn afgegeven, alsmede van die, welke door of vanwege hem zijn mede-onderteekend.

7. Voor kinderen beneden twaalf jaar of nog leerplichtig worden geene arbeidskaarten afgegeven.

8. Voor een tweede of verder exemplaar van eene arbeidskaart of van een duplicaat, als bedoeld in het tweede lid, wordt ten bate van de gemeentekas een bedrag van vijf cents betaald.

9. De arbeidskaarten, de daarvoor noodige inlichtingen en uittreksels uit de registers van den burgerlijken stand en van het bevolkingsregister, alsmede de stukken of inlichtingen, waaruit kan blijken, of een persoon nog leerplichtig is, worden kosteloos verstrekt.

10. Bij het eindigen van de arbeidsbetrekking tusschen het hoofd of den bestuurder van eene onderneming en den persoon, ten aanzien van wien hij eene arbeidskaart in zijn bezit heeft, zorgt hij, dat de arbeidskaart onverwijld aan dezen wordt afgegeven.

Talrijk zijn de gevallen, dat een jeugdige persoon zijn dienstbetrekking verlaat, eenvoudig door niet weer terug te komen en niets van zich te laten hooren, veel minder zijn arbeidskaart terug te vragen. De uiterst geringe prijs van 5 cent voor een duplicaat wordt gaarne besteed, om zich zoo noodig in het bezit te stellen van een nieuwe kaart.

Uit het aantal berechte overtredingen van dit artikel blijkt, dat de kaartencontrôle iets is, dat in het bijzonder der politie ter harte gaat. Dit behoeft niet te verwonderen, aangezien het constateeren der overtreding uiterst gemakkelijk is en het voor het opmaken van een proces-verbaal benoodigde materiaal eveneens zonder eenige inspanning kan worden bijeengebracht.

Aantal opgemaakte processen-verbaal

door de ambtenaren der	in District									Het Rijk.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Arbeidsinspectie .	—	8	1	34	6	5	1	2	14	71
Rijksveldwacht. .	6	8	5	29	—	12	18	19	23	120
Kon. Marech. . .	40	41	—	—	—	—	14	15	24	134
Gemeentepolitie .	3	62	32	94	17	23	23	12	4	270
Totaal . .	49	119	38	157	23	40	56	48	65	595

Artikel 13.

1. Het hoofd of de bestuurder van eene onderneming, waarin of waarvoor in fabrieken of werkplaatsen arbeid wordt verricht door één of meer jeugdige personen, door één of meer vrouwen of wel door meer dan 9 mannelijke personen van 17 jaar of ouder, is verplicht te zorgen:

a. dat in zijne fabriek of werkplaats, op eene plaats, waar niet uitsluitend door hem zelven arbeid pleegt te worden verricht, eene gedagteekende en door hem onderteekende arbeidslijst, welke voldoet aan de in dit artikel gegeven voorschriften, wordt opgehangen en opgehangen blijft, zoodanig dat daarvan gemakkelijk kan worden kennis genomen.

b. dat in zijne fabriek of werkplaats een arbeidsregister aanwezig is, dat voldoet aan de in dit artikel gegeven voorschriften.

2. De arbeidslijst vermeldt omtrent alle in of voor de onderneming in de fabriek of werkplaats werkzame personen het uur van aanvang en dat van einde van den dagelijkschen werktijd, alsmede van iederen daartusschen gelegen rusttijd, en voorts het etmaal, voor

wekelijkschen rustdag bestemd. De lijst vermeldt mede de standplaats van het districtshoofd der arbeidsinspectie.

3. Indien de dagelijksche werktijd of de daartusschen gelegen rusttijden niet voor alle personen, niet voor alle werkdagen of niet voor elke week gelijkelijk zijn geregeld, moeten die verschillende regelingen op de arbeidslijst afzonderlijk worden vermeld.

4. De arbeidslijst mag geene regeling bevatten, anders dan inderdaad pleegt te worden gevolgd.

5. Een jeugdig persoon en eene vrouw mogen in eene fabriek of werkplaats in of voor eene onderneming, waar eene hem of haar betreffende arbeidslijst geldt, geen arbeid verrichten tusschen het voor hem of haar op de lijst vermelde uur van einde en dat van aanvang van den dagelijkschen werktijd, en evenmin gedurende de rusttijden voor hem of haar op de lijst vermeld; een en ander voorzoover niet uit een geschrift, dat op grond van een bij of krachtens deze wet gegeven voorschrift naast de arbeidslijst is opgehangen, blijkt, dat tusschen die uren of gedurende die rusttijden door hem of haar arbeid mag worden verricht.

6. Door anderen dan jeugdige personen en vrouwen mag arbeid worden verricht in afwijking van de regeling, voor hen op de arbeidslijst vermeld. Het hoofd of de bestuurder van de onderneming is verplicht te zorgen, dat van deze afwijkingen wordt boek gehouden en daarvan aan het districtshoofd der arbeidsinspectie wordt mededeeling gedaan, en wel telkenmale na drie maanden of na zoodanigen korteren termijn, als het districtshoofd heeft voorgeschreven.

7. De arbeidslijst treedt in werking op den daarop bepaalden dag of, is zoodanige dag op de lijst niet bepaald, op den dag waarop zij is gedateerd. Zij geldt onveranderd tot zij door eene andere lijst is vervangen. Door het in werking treden van eene arbeidslijst wordt eene vroegere arbeidslijst geacht te zijn vervallen.

8. Het hoofd of de bestuurder van eene onderneming zendt vóór of den dag, waarop de arbeidslijst in werking treedt, een afschrift van de lijst aan het districtshoofd der arbeidsinspectie. Het districtshoofd zendt maandelijks een overzicht van de bij hem ingekomen arbeidslijsten uit eene gemeente aan den burgemeester van die gemeente.

9. Bij algemeenen maatregel van bestuur kan, onder de bij dien maatregel gestelde voorwaarden voor bepaalde bedrijven geheel of ten deele vrijstelling worden verleend van het bepaalde bij het tweede en het derde lid van dit artikel.

10. Door of namens Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast, kan aan het hoofd of den bestuurder van eenige onderneming, waarin een bedrijf wordt uitgeoefend, waarop het voorgaande lid niet van toepassing is, voor een bepaalden tijd en voorwaardelijk of onvoorwaardelijk geheel of ten deele vrijstelling worden verleend van het bepaalde bij het tweede en derde lid van dit artikel.

11. Het arbeidsregister vermeldt de namen en de voornamen van alle personen, in eene fabriek of werkplaats werkzaam, benevens voor ieder hunner de regeling, op de arbeidslijst te zijnen of te haren aanzien vermeld. Het register bevat de in het tweede lid van artikel 8 bedoelde aanteekening betreffende de personen, door wie aan het hoofd of den bestuurder der onderneming het verlangen is te kennen gegeven, dat voor hen niet de Zondag als wekelijksche rustdag zal gelden.

12. Het hoofd of de bestuurder, in het eerste lid bedoeld, is verplicht te zorgen:

a. dat in elke door het districtshoofd der arbeidsinspectie aangewezen ruimte, waar in of voor zijne onderneming arbeid wordt verricht in fabrieken of werkplaatsen, een afschrift van of een uittreksel uit de arbeidslijst wordt opgehangen en opgehangen blijft zoodanig, dat daarvan gemakkelijk kan worden kennis genomen;

b. dat het arbeidsregister op aanvrage onverwijld ter inzage wordt verstrekt aan de bij artikel 23 bedoelde ambtenaren;

c. dat aan de bij artikel 17 bedoelde ambtenaren gelegenheid wordt gegeven om op de arbeidslijst en de afschriften van en de uittreksels uit die lijst en in het arbeidsregister de door hen wenschelijk geachte aanteekeningen te stellen, betrekking hebbende op de naleving van eenige wet, waarvan het toezicht op de naleving aan de arbeidsinspectie is opgedragen;

d. dat de onder *c* bedoelde aanteekeningen niet onleesbaar worden gemaakt, daaraan

niets wordt toegevoegd en daarin geene veranderingen worden aangebracht door anderen dan de onder *c* bedoelde ambtenaren.

13. Door Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast, kan, voor alle of voor sommige ondernemingen, worden vastgesteld, in welken vorm aan de bepalingen van dit artikel moet zijn of worden voldaan.

14. Het hoofd of de bestuurder van eene onderneming is verplicht te zorgen, dat wordt voldaan aan een voorschrift van het districtshoofd der arbeidsinspectie om naast de arbeidslijst op te hangen en opgehangen te houden de door of namens dat districtshoofd schriftelijk, gedagteekend en onderteekend verstrekte mededeelingen, betrekking hebbende op de naleving van eenige wet, waarvan het toezicht op de naleving aan de arbeidsinspectie is opgedragen. Hij is verplicht te zorgen, dat wordt voldaan aan een voorschrift van het districtshoofd om zoodanige mededeelingen tevens op te hangen en opgehangen te houden naast alle of sommige afschriften van of uittreksels uit de arbeidslijst, in het twaalfde lid onder *a* bedoeld.

Dank zij het bepaalde in het 4de en 5de lid, levert de lijst in tal van gevallen een onmisbaar hulpmiddel voor het vaststellen van overtredingen.

Het besef, dat de lijst geen andere regeling mag vermelden dan die, welke inderdaad pleegt te worden gevolgd, is nog weinig bij de werkgevers doorgedrongen. Tal van aanmerkingen moeten dan ook gemaakt worden om daarin te voorzien. Bovendien schijnen tal van werkgevers niet in staat een werktijdregeling te maken, welke aan de bepalingen der wet voldoet. Cijfers, die dit nader toelichten, levert het districtshoofd te Rotterdam, waar op 2068 afschriften niet minder dan 526 eén regeling bleken te bevatten, in strijd met de wettelijke bepalingen en dat te Utrecht, die van de 4477 afschriften van arbeidslijsten er 721 moest terugzenden, wegens niet toelaatbare werktijdregelingen. In het 6de district (Haarlem) bedroeg dit percentage 30, terwijl in het 7de district (Arnhem) over de invulling der ingezonden afschriften 550 maal moest worden gecorrespondeerd. In Amsterdam kan men een eenvoudiger weg volgen om het beoogde doel te bereiken en worden de inzenders van lijsten met foutieve regeling uitgenoodigd met een blanco lijst op het bureau der Arbeidsinspectie te komen, waar dan met den werkgever een werktijdregeling wordt opgesteld in overeenstemming met de eischen van wet en bedrijf beide.

Voorts is daar gebleken dat bij verhuizing verzuimd werd een afschrift van een nieuwe lijst in te zenden, doordat de werkgevers eenvoudig de oude lijst weder gebruikten na daarop het adres te hebben veranderd. Op deze wijze ging een der oogmerken van het inzenden der afschriften verloren en kreeg de inspecteur geen kennis der adresveranderingen, zoodat de betreffende werkplaatsen langen tijd aan de contrôle konden ontsnappen.

Eindelijk merkt dit districtshoofd nog op, dat hem ook nog verscheidene malen afschriften bereiken waaraan het al of niet ingevulde reçu nog voorkomt, wel een bewijs, hoe slordig deze bepalingen worden nageleefd.

De overtredingen van het 5de lid zijn in den regel tevens overtredingen van artikel 6 of 7 en kunnen dus hier onbesproken blijven.

De bepaling van het 6de lid van dit artikel, die de bedoeling heeft materiaal te verzamelen voor een werktijden-statistiek, wordt hoogstwaarschijnlijk zeer onvoldoende nageleefd tengevolge van gemis aan administratieven zin bij de werkgevers. Bovendien worden in verschillende bedrijven, vooral in reparatie-

werkplaatsen de invullingen zeer onzuiver, daar in die bedrijven niet zelden méér uren worden ingevuld, dan werkelijk gemaakt werden, daar voor de loonberekening de overuren eenvoudig dubbel berekend worden.

Artikel 19, 1ste lid.

Het hoofd of de bestuurder van eene onderneming en de daarin werkzame personen zijn verplicht, aan de bevoegde ambtenaren de verlangde inlichtingen te geven omtrent zaken en feiten, de naleving van deze wet betreffende.

Slechts in twee districten werd eenmaal moeilijkheid ondervonden bij het inwinnen van de noodige inlichtingen in verband met de naleving dezer wettelijke bepalingen.

In het 4de district (Utrecht) werd bij het constateeren van arbeid van beschermde personen nà 10 uur 's avonds in een slagerswinkel, geweigerd de noodige inlichtingen te verstrekken, zoodat politiehulp moest worden ingeroepen; een slagersjongen, die misleidende inlichtingen had gegeven, werd daarvoor tot *f* 3.— boete veroordeeld. Voorts werd een banketbakker te Beverwijk (6de district), die zijn zoon voor 17 jaar uitgaf, toen deze bij een contrôle op Zondag werkzaam werd aangetroffen, deswege tot *f* 8.— veroordeeld.

BUITENWERKINGSTELLING DER ARBEIDSWET OP GROND VAN ARTIKEL 12 DER WET OP DEN STAAT VAN OORLOG EN BELEG. (Wet van 23 Mei 1899, Stbld. 128.)

Door den Commandant der Cavalerie-Brigade werd op 30 December 1914, 4 Januari en 18 Februari 1915 voor een viertal passementfabrieken te Breda, waarin aan legerleveranties werd gewerkt, ontheffing van de Arbeidswet verleend voor zoover, dat aldaar ook buiten den wettelijken tijd arbeid mocht worden verricht ten behoeve van leveranties voor het leger. In Juli werd deze ontheffing ook toepasselijk verklaard voor leveringen aan de Departementen van Marine en van Koloniën. Voor een der vier fabrieken werd toen verdere ontheffing geweigerd.

In Februari verleende de Commandant der IVde Divisie zoodanige ontheffing voor een wasscherij in verband met het wasschen van goederen voor onderdeelen van het leger. Eenzelfde ontheffing voor een wasscherij verleende de Commandant van het Veldleger. Zonder aan te geven, dat zulks speciaal op legerleveranties betrekking had verleende dezelfde autoriteit ontheffing voor een cichoreifabriek ten aanzien der verpaksters van peekoffie. Voor legerleveranties verleende hij een ontheffing voor een fabriek van militaire equipementen te 's Hertogenbosch.

Een der passementfabrikanten, die bij de ontheffing beloofd had niet langer te zullen laten werken dan van 7 v.m. tot 9 n.m., liet vrij geregeld tot 10 uur en ook tot 1 uur 's nachts werken. Daarop bepaalde de Brigade-Commandant der Cavalerie, dat „het vrouwelijk personeel slechts arbeid mag verrichten „tusschen 7 v.m. en 9 n.m. en de mannen tusschen 6 v.m. en 9 n.m. en „gedurenden dien tijd ten minste 2 uur rust moet worden gegeven".

In Maart werd een ontheffing van 2 maanden voor een wolwasscherij ver-

leend door genoemden Brigade-Commandant, onder voorwaarde dat ten hoogste van 6 v.m. tot 8 n.m. zou gewerkt worden. In Mei werd deze ontheffing met 2 maanden verlengd, in Juli evenzoo.

Voor leveranties ten dienste van het Leger werden in Mei, Juni en Juli voor zes wollenstoffenfabrieken te Tilburg ontheffingen verleend met beperking van den werktijd tot 11 uren tusschen 6 v.m. en 7 n.m.

Alle bovengenoemde ontheffingen zijn, voorzoover ze niet vroeger eindigden, op 1 November 1915 ingetrokken, behalve één, die nog voortduurde tot 1 December.

Een geheel ander karakter had de buitenwerkingstelling der Arbeidswet voor 3 textielfabrieken in Enschede en Lonneker op het eind van 1915 en in het begin van 1916. Er waren in Twente eenige honderden werklooze textielarbeiders, die vóór den oorlog in Duitsche fabrieken werkten. Om deze in hun vaderland te werk te kunnen stellen, werden te Oldenzaal en Hengelo en ten deele ook in Enschede door de fabrikanten regelingen met 2 ploegen ingevoerd, waarbij de grenzen door de Arbeidswet gesteld niet overschreden werden. In Enschede bestonden bij andere fabrikanten daartegen bezwaren en was toen de eenige oplossing, de Arbeidswet gedeeltelijk op te heffen ten aanzien der avondploegen.

In Maart 1916 waren 1040 Nederlandsche arbeiders, die in Duitschland woonden en 1926, die in Twente woonden, werkloos geworden door het stilstaan dier Duitsche fabrieken. Van hen vonden onderscheidenlijk 971 en 1606 werk in Twente (184 buiten de textielindustrie). Voor 867 hunner gold op de textielfabrieken eene van de normale afwijkende werktijdregeling. Deze werkten als volgt:

67	van 5 u. v.m.	tot 1 u. 30 m. n.m.		
545	„ 1 u. 30 m. n.m.	„ 10 u. n.m.		
222	„ 6 u. n.m.	„ 12 u. middernacht		
25	„ 1 u. 30 m. n.m.	„ 12 u.	„	(alleen mannen)
7	„ 7 u. n.m.	„ 6 u. v.m.		(„ „).

HOOFDSTUK V.

Naleving der Veiligheidswet.

Het jaar 1915 komt ten aanzien van de bemoeiïngen der Arbeidsinspectie met de naleving der Veiligheidswet vrijwel overeen met de laatste 5 maanden van 1914, d. w. z. dringende bezigheden, voortvloeiende uit de tijdsomstandigheden, namen bijna allen tijd in beslag en de moeilijkheden in het bedrijfsleven, gepaard met de onzekerheid omtrent de toekomst, verzetten zich tegen het stellen van zware eischen aan de industrieelen.

Bij vele der bezoeken, die om andere redenen aan fabrieken en werkplaatsen werden gebracht, viel het reeds op hoe dringend noodig het is, dat voortdurend toezicht gehouden wordt; meermalen toch kon geconstateerd worden dat in het jaar dat het toezicht verslapt was, aan de veiligheidsmaatregelen niet verder de hand werd gehouden en de beschermingen aan machines of bij drijfwerk geheel verdwenen waren. Ook waren inrichtingen voor stofafzuiging buiten werking of nagenoeg geheel verwijderd.

Bij de opstelling van dit jaarverslag, toen de Arbeidsinspectie weder op meer normale wijze haar taak vervulde, stond zij dan ook, wat dit onderwerp betreft, voor een grooten achterstand.

De vertraging in de invoering van het **Veiligheidsbesluit 1913** [1]) bleef als gevolg van het bovenstaande voortduren. De in- en doorvoering van wettelijke bepalingen van dezen aard zijn nu eenmaal in zeer hooge mate afhankelijk van de activiteit door de Arbeidsinspectie aan ieder onderwerp besteed.

Artikel 2 tot en met 5. Van de gelegenheid, om op de in deze artikelen aargewezen wijze het bouwplan eener fabriek of werkplaats vooraf door het districtshoofd te doen beoordeelen, werd wederom slechts bij uitzondering gebruik gemaakt. Slechts 2 districtshoofden vermelden ieder één geval.

Iets meer neiging is er, om vóór de Hinderwet-aanvraag wordt gereedgemaakt het plan met het districtshoofd te gaan bespreken. In Rotterdam geschiedt dit reeds sedert jaren nagenoeg altijd, in het 8ste district (Deventer) kwam het 37 maal voor, in het 1ste (Venlo) 5 maal, in het 5de (Amsterdam) o.a. voor de oprichting van een nieuwe Stadsdrukkerij. Van het groote meerendeel der bouwplannen krijgt de Arbeidsinspectie eerst kennis, wanneer de definitieve plattegrondteekening reeds bij de Hinderwet-aanvraag aan

[1]) Tijdens de samenstelling van dit verslag kwam, ten gevolge van de wijziging der Veiligheidswet, het Veiligheidsbesluit 1916 tot stand, dat op enkele punten van het Veiligheidsbesluit 1913 afwijkt.

het gemeentebestuur is overgelegd. Daar het indienen dier aanvragen, althans de toezending der stukken door het gemeentebestuur aan het districtshoofd, nog al te dikwijls eerst geschiedt, wanneer de inrichting reeds tot stand is gekomen, is het preventief optreden nog lang niet tot regel verheven. De nadeelen hiervan deden zich in dit jaar in versterkte mate gevoelen, omdat het Veiligheidsbesluit 1913 voorschriften geeft ten aanzien van verlichting, luchtverversching, hoogte, luchtruimte en branduitgangen, welker nakoming voor menig bouwplan wijziging noodzakelijk maakt. Zelfs van die architecten, wier herhaalde werkzaamheden op dit gebied hen althans met het bestaan eener Veiligheidswet op de hoogte moeten hebben gebracht, blijken er op dit punt verscheidene zeer hardleersch, wat somtijds zeer onaangename gevolgen voor hunne opdrachtgevers heeft.

Artikel 6 en 7. Het toezicht op de naleving van het krachtens deze artikelen vastgestelde *Veiligheidsbesluit 1913* bleef, zooals reeds in den aanhef van dit hoofdstuk werd medegedeeld, verre ten achter bij wat het behoort te zijn. Duidelijk blijkt dit uit het aantal gegeven voorschriften en aanwijzingen, waarvan de volgende tabel een overzicht geeft voor de laatste 6 jaren.

Jaar.	Aantal inrichtingen waar voorschriften werden gegeven.	Aantal voorschriften enz.
1910	7486	17.938
1911	6284	20.056
1912	7190	21.328
1913	6596	18.800
1914	5487	15.300
1915	3455	8.838

De hier volgende bespreking der verschillende onderwerpen kan dan ook kort zijn en geeft geenszins een beeld van den algemeenen toestand.

VRIJE LUCHTRUIMTE.

De verzwaring der ruimte-eischen doet zich voornamelijk gevoelen in sigarenfabrieken, confectie-ateliers en bakkerijen. In de beide eerstgenoemde bedrijven is de meest voor de hand liggende oplossing in den regel het verminderen van het aantal arbeiders in het lokaal. Bij bakkerijen is de moeilijkheid vaak grooter. Daar toch vloeit het tekort veelal voort uit te geringe hoogte. Personeelsvermindering kan geen uitkomst geven, daar het aantal personen in een kleine bakkerij, den patroon meegeteld, dikwijls niet meer dan 2 bedraagt. Vergrooting der ondergrondsche werkplaatsen is in de meeste gevallen uiterst kostbaar, zoo niet practisch onmogelijk. Verbetering is dan alleen door verhuizing te verkrijgen, in verband waarmede krachtens art. 26 der Veiligheidswet tijdelijk vrijstelling wordt verleend. Binnen enkele jaren zullen zoodoende de lage kelderbakkerijen zoo goed als verdwenen zijn.

De groote vraag naar sigaren sinds de mobilisatie, hetzij voor binnenlandsche behoefte of wel voor export, leidde er toe, dat fabrieken van middel-

matigen omvang soms zeer sterk bevolkt werden aangetroffen, in tegenstelling met de kleine sigarenmakerijen.

In een fabriek in het 6de district (Haarlem) leidde zulks tot een vrij sterke overbevolking. In plaats van het geoorloofd aantal van 122 personen, werden er bij inspectie 157 arbeiders geteld. De fabrikant, op deze wetsovertreding gewezen, meende, in verband met de tijdsomstandigheden en de onzekerheid omtrent den bedrijfstoestand na eventueele demobilisatie, stilzwijgend op deze wijze te mogen doorwerken. Een dergelijke opvatting werd trouwens bij meer inspecties vernomen. Ter voorkoming van onmiddellijk ontslag van het overtollig personeel, werd den werkgever gelegenheid gegeven om afdoende maatregelen te nemen, waarna het voorstel werd gedaan, om een woonhuisgedeelte tot tijdelijke fabriek in te richten. Nadat de vereischte veranderingen gemaakt waren (ventilatiemiddelen, noodtrap, privaten, kleederbergplaats, waschgelegenheden), werd deze fabriek betrokken; evenwel bleek toen, dat het personeel der oude fabriek nog volstrekt niet tot de normale bezetting was teruggebracht. De toestrooming van overvloedige orders had de betrokken firma nog steeds personeel doen aannemen. Aangezien er voor verdere toegevendheid geen aanleiding meer bestond, moest aan den ruimte-eisch voor de oude fabriek vastgehouden worden. Dientengevolge werd dus, met inachtneming van den gebruikelijken opzeggingstermijn, eenig personeel ontslagen, dat echter in verband met de algemeen groote vraag elders gemakkelijk plaatsing vond.

Oôk verscheidene andere fabrieken moesten aan hare lokaliteiten uitbreiding geven, terwijl de drukte in het sigarenmakersbedrijf verder tengevolge had, dat over de meeste inrichtingen een wakend oog moest worden gehouden.

Ruimtegebrek noopte een fabriekje van lilliputmetaaldraadlampjes naar een andere fabrieksgelegenheid om te zien en voor den overgangstijd ministerieele vrijstelling te verzoeken wegens onvoldoende dagverlichting. Na afloop der verkregen vergunning werd het bedrijf op grooter schaal in een gehuurde fabriek voortgezet, evenwel zonder zijn karakter van oorlogsindustrie te verliezen.

LUCHTVERVERSCHING.

In het oude Veiligheidsbesluit was dit onderwerp zeer onvoldoende geregeld, zoodat de inspectie vrijwel machteloos stond tegenover vele misstanden op dit gebied. Het Veiligheidsbesluit 1913 bracht daarin een groote verbetering door in art. 7 het volgende te bepalen:

1. In een werklokaal moet op doelmatige wijze voldoende toevoer van versche lucht en afvoer van bedorven lucht onder vermijding van hinderlijken tocht zijn gewaarborgd. In ieder geval moet daartoe in een werklokaal, waar niet door mechanische hulpmiddelen eene voldoende luchtverversching gewaarborgd is, het gezamenlijk oppervlak van de openingen, die rechtstreeksche gemeenschap met de buitenlucht kunnen geven, ten minste 5 dM². per persoon, en niet minder dan 40 dM². in totaal bedragen, waarbij de deuropeningen, welke voor toegang dienen, niet worden meegerekend.

2. Van de ingevolge het 1ste lid vereischte openingen moet ten minste een derde gedeelte gelegen zijn op meer dan 1,80 M. boven den vloer, of, waar dit niet mogelijk is, in of zoo dicht mogelijk bij de bovenbegrenzing van het werklokaal.

Ondanks de tijdsomstandigheden werd deze gelegenheid dan ook benut,

om in menig werklokaal, dat als het ware op de nieuwe eischen wachtte, de zoo dringend noodige doelmatige en tochtvrije luchtverversching te eischen. Een der noodzakelijkste voorzieningen is het aanbrengen van tochtportalen voor direct in de werkplaatsen uitkomende en steeds voor verkeer dienende buitendeuren in bedrijven, zooals strijkerijen en confectie-werkplaatsen, wanneer die, zooals in groote steden veel voorkomt, gevestigd zijn in perceelsgedeelten, die eigenlijk als winkel gebouwd zijn. Algemeen wordt deze eisch niet gesteld, b.v. niet in smederijen, timmerwerkplaatsen en vele andere, waar, door den aard van het werk, de arbeiders weinig of geen hinder ondervinden van het werken bij openstaande buitendeuren. Opschuiframen als ventilatiemiddel zijn niet meer in overeenstemming met den eisch van dit artikel; stelselmatig wordt verlangd, dat de bovengedeelten der ramen kunnen geopend worden en wordt een inrichting als koekoekraam met tochtschotten langs de zijden, bij voorkeur aangegeven.

Het meest komen de bepalingen betreffende de luchtverversching tot hun recht bij de bespreking van de inrichting van nieuw op te richten werkplaatsen, daar men dan de werkgevers nog het gemakkelijkst voor het volgen van een bepaald systeem kan winnen. Helaas komt de Arbeidsinspectie op dit gebied te Rotterdam meer en meer in botsing met de eischen, welke het Gemeentebestuur bij Hinderwet-vergunningen op voorstel der bouwpolitie in verband met de omgeving stelt en welke, zoodra er maar eenig geraasmakend werktuig voorkomt of eenige kans op dampontwikkeling is, steeds neerkomen op een verbod om ramen geopend te houden. Menige goed bedoelde constructie, b.v. glazen lantaarns of koekoeken, kon daardoor niet aan haar doel beantwoorden. Wel wil het Gemeentebestuur dan door het voorschrijven van luchtkokers aan het bezwaar tegemoet komen, doch in de meeste gevallen kan deze wijze van ventileeren de luchtverversching door middel van de ramen slechts gebrekkig vervangen.

In hoofdstuk I werd meegedeeld, dat de herziening der Veiligheidswet zich ook heeft uitgestrekt over het onderwerp luchtverversching ten einde te verkrijgen, dat de districtshoofden bevoegd worden voor ieder afzonderlijk geval eischen te stellen. Het op de gewijzigde Veiligheidswet te baseeren Veiligheidsbesluit zal derhalve een verdere verbetering der luchtverversching mogelijk maken.

VERLICHTING.

Hoewel ook voor de verlichting het Veiligheidsbesluit 1913 een duidelijker en strenger eisch bevat dan het oude Veiligheidsbesluit — n.l. glasoppervlak indien mogelijk ten minste $^1/_{10}$ van het vloeroppervlak — bracht deze wijziging minder aanleiding tot ingrijpen door de Arbeidsinspectie mede. In het algemeen toch laten de voor werkplaats dienst doende gebouwen op het punt van verlichting minder te wenschen over dan op het punt van ventilatie. Niettemin valt in staat 4*a* te zien, dat nog betrekkelijk veel aanwijzingen voor verbetering der verlichting gegeven moesten worden.

Hoewel het aanbrengen van lichtopeningen tot een gezamenlijk oppervlak van $^1/_{10}$ van het vloeroppervlak gewoonlijk wel te doen is, blijkt deze oppervlakte toch lang niet altijd een voldoende dagverlichting te waarborgen, voor-

namelijk in lange en lage werklokalen, zooals die veelal in benedenwoningen in de groote steden door het uitbreken van tusschenmuren tot stand worden gebracht; het kost in die gevallen dikwijls heel veel hoofdbrekens, hierin de noodige verbetering aan te brengen. In enkele gevallen was alleen aan de wettelijke bepalingen te voldoen, door jeugdige personen en vrouwen uit te sluiten en de werkplaatsen electrisch te verlichten.

Een zeer goede verbetering werd verkregen in een, in verband met den buitenlandschen oorlogstoestand, te Schiedam opgerichte groentendrogerij. Deze was gevestigd in een oude mouterij, welke uit den aard der zaak slechts zeer spaarzaam verlicht was. Hier werkten een zeer groot aantal vrouwen en moest voortdurend gaslicht gebrand worden. Aanvankelijk werd hier niet ingegrepen, daar verwacht werd, dat de inrichting slechts een kortstondig bestaan zou hebben, doch toen zij integendeel voortdurend werd uitgebreid, werd den directeur aangezegd, dat aan het verbod, om aldaar vrouwen te laten werken, de hand zou worden gehouden. Hierop werd toen een ruime zolder over de geheele lengte van glazen ruiten in het dak voorzien en zoodoende een goede werkplaats verkregen.

Tegen het hoofd eener lompensorteerderij in het 1ste district (Venlo) werd proces-verbaal opgemaakt, omdat het glasoppervlak, waardoor het daglicht de werklokalen kon binnentreden, belangrijk minder bedroeg dan $^1/_{10}$ van het vloeroppervlak. Met geringe kosten had in de tekortkomingen kunnen voorzien worden, terwijl voor de verandering het bedrijf geen oogenblik behoefde stil te liggen.

In eene machinefabriek in het 2de district (Breda) werd stelselmatig elke gebroken glasruit vervangen door plaatijzer. Bij een bezoek kon vastgesteld worden, dat het grootste gedeelte der glazen ruiten was vervangen, zoodat de verlichting geheel onvoldoende geworden was. Op schriftelijke waarschuwing werden weer glazen ruiten in de vensters aangebracht.

In een groot aantal kaasfabrieken in Noord-Holland werd een belangrijk tekort aan daglicht geconstateerd. Dikwijls was de verhouding van het glasoppervlak tot het vloeroppervlak slechts $^1/_{20}$ of $^1/_{30}$, soms zelfs niet meer dan $^1/_{40}$. Aan de uitnoodiging om voor het aanbrengen van de noodige wijzigingen een schets ter beoordeeling in te zenden, werd door de meeste directeuren dier zuivelinrichtingen voldaan.

In een metaaldraadlampenfabriekje bleek de vorengenoemde verhouding slechts $^1/_{24}$ te zijn.

In de *stokerij eener gemeente-gasfabriek* werd, na herhaald aandringen om voor meer daglichttoetreding te zorgen, een over de geheele lengte van die fabrieksafdeeling doorloopend daklicht gemaakt.

In enkele nieuwe fabrieken, waar gevolg gegeven was aan den wenk om meer glas aan te brengen, dan volgens de wet vereischt wordt, bleek, dat dit het bedrijf ten goede was gekomen.

Eenige malen konden districtshoofden de dagverlichting voldoende achten bij te gering glasoppervlak, o.a. daar, waar overal uit het lokaal de hemel zichtbaar was of waar alleen nabij de ramen gewerkt werd.

HET VOORKOMEN VAN BRAND.

De nieuwe voorschriften voor benzineberging vereischten allerwege de aandacht der Arbeidsinspectie. In chemische wasscherijen waren in 't algemeen de veiligheidsmaatregelen vrij voldoende, doch in de automobielherstelplaatsen met bijbehoorende garages ontmoet men zeer dikwijls in dit opzicht buitensporige roekeloosheid. Daar deze inrichtingen bij voorkeur in drukke stadsgedeelten gevestigd zijn, ontbreekt maar al te vaak een behoorlijk open terrein om een benzinebergplaats te maken. Bij het eind van het verslagjaar wachtten dan ook vele verzoeken om tijdelijke vrijstelling op een beschikking, want directe verbetering is in deze veelal niet te vergen.

Dat ook de bestrijding van brandgevaar uit andere oorzaken nog altijd nauwlettend toezicht eischt, kan blijken uit de volgende voorbeelden:

In het 2de district (Breda) werden nog 7 maal in schoorsteenen houten balken gevonden en wel 3 maal in bakkerijen, waarvan één nog slechts enkele maanden in bedrijf was, en voorts in eene bierbrouwerij, in een timmerfabriek, in een verzinkerij en in een jaloezieënfabriek; 6 maal werd schriftelijk geëischt deze door onbrandbaar materiaal te vervangen.

In eene wasch- en strijkinrichting, waar boven de strijkkachel werd gedroogd, moest eene bescherming van ijzergaas worden aangebracht.

In 2 sigarenfabrieken werd voorgeschreven de drogerij brandvrij in te richten.

In eene slagerij en in eene olieslagerij werden, na waarschuwing, boven de gasvlammen, die zich te dicht bij den houten zolder bevonden, warmtekeerende schermen aangebracht.

In een gasgloeilichtkousjesfabriek te Amsterdam werd verlangd, dat de toegang tot de collodioneerkamer zou zijn afgesloten door twee deuren, die zoodanig met elkaar in verbinding staan, dat niet beide tegelijk kunnen geopend zijn. In vier fabrieken aldaar werd voorgeschreven, dat onbrandbare dekkleeden bij bakken met collodion moesten aanwezig zijn.

De volgende fabrieksbranden verdienen vermelding:

De afdeeling verzinkerij in een moerboutenfabriek brandde geheel uit. Waarschijnlijk zijn door het jarenlang gebruik scheuren in de gemetselde rookgeleidingen van de verhittingsinrichting, waardoor het zinkbad wordt warm gehouden, ontstaan en heeft het houtwerk van het slechts lage dak, dat de inrichting afdekte, vuur gevat. Zekerheid daaromtrent heeft men niet kunnen krijgen, daar in een ommezien dit geheele fabrieksgedeelte tegen den grond lag. Persoonlijke ongevallen zijn er gelukkig niet bij voorgevallen, hoewel de brand plaats had, terwijl het geheele personeel in de fabriek was.

Een groote brand had in het najaar van 1915 plaats in een tricotagefabriek te Nieuwer-Amstel, vlak bij de grens van Amsterdam. Deze fabriek was eerst kort tevoren belangrijk uitgebreid. De brand brak des Zaterdags uit, kort na afloop van den werktijd, toen nog slechts een 30-tal personen in de fabriek waren. Bij onderzoek werd medegedeeld, dat de brand is aangekomen in het sousterrain onder de ruwmachine, vermoedelijk in den exhauster, die de ruwstof van de machine afleidt. Er was dien dag veel werk op deze machine afgedaan en de leiding zou juist worden schoongemaakt. Wegens de brand-

gevaarlijkheid van deze installatie was de vloer in de ruwerij van brandvrij materiaal vervaardigd, doch de brand verspreidde zich verder in het sous-terrain en kon vandaar naar de gelijkvloers gelegen weverij doorbreken, daar de vloer hiervan van hout was. De brand richtte groote schade aan in de weverij en tastte ook de eerste étage aan, waar de confectiewerkplaats gevestigd was, die grootendeels uitbrandde.

Thans is bij den wederopbouw het geheele gebouw van brandvrij materiaal geconstrueerd; ook de ijzeren kolommen zijn met brandvrij materiaal omkleed.

In een Haarlemmeroliefabriek was voor het koken van de zeer brandbare grondstof een op een zandbad verhitte ketel in gebruik, voorzien van een in de buitenlucht uitmondende dampafvoerbuis. Vermoedelijk door ontsnapping van gas uit een der bunsen-branders, waarmede het zandbad verhit werd, gepaard met het wellicht niet volledig dichtzijn der buis, vatte de geheele inhoud van den ketel vlam. Ofschoon deze brand geen ernstige gevolgen had, mede doordat de lokaliteit geheel brandvrij gebouwd was, gaf dit toch aanleiding om een toestel in gebruik te nemen met electrische verwarming. Bij gelegenheid der verbouwing van een andere Haarlemmeroliefabriek werd in de oude stokerij eveneens zoo'n toestel aangeschaft.

Bij een brand in een nougatfabriek kon een belendend fabrieksgebouw niet gespaard worden, hetgeen waarschijnlijk is toe te schrijven aan het niet werken van een branddeur, aangezien het sluiten van deze deur belet werd door stukjes steen, gevallen op de baan, waarover de rolletjes van de deur zich moeten bewegen. Een afdekking, onmiddellijk boven de geleidingsinrichting, is dus wel wenschelijk. Bij dezen brand bleek nog, dat het draadglas in een scheidingswand zich had begeven.

Door het tijdig sluiten der branddeuren, welke de verbindingen afsloten naar de aangrenzende pakhuizen, werd een brand in een houtmeelfabriek aanmerkelijk beperkt en bleven de pakhuizen behouden.

HET VOORKOMEN VAN ONGEVALLEN BIJ BRAND.

De verscherpte eischen betreffende de uitgangen bij brand, speciaal het beschikbaar zijn van een tweeden uitgang, maakten in zeer veel fabrieken, vooral in die met 25 à 50 arbeiders op de verdiepingen, verbeteringen noodzakelijk. Meer dan ten aanzien van eenig ander onderwerp moest bij het aangeven van een termijn voor deze noodzakelijke verbouwingen met de tijdsomstandigheden rekening worden gehouden. Vooral in groote steden, waar bedrijven als drukkerijen en mode-ateliers gevestigd zijn in de dichtstbebouwde gedeelten, in vroegere woonhuizen, is de moeilijkheid groot om bestaande inrichtingen aan alle gestelde eischen op dit punt te laten voldoen, niettegenstaande voor deze verschillende eischen minder zwaar zijn dán voor nieuwe werkplaatsen.

Vooral in het centrum van Amsterdam en Rotterdam, waar meermalen in één perceel verschillende inrichtingen gevestigd zijn, geeft dit dikwijls aanleiding tot moeilijkheden, doch tot nu toe mocht het nog steeds gelukken een goede oplossing te vinden. Werd daar, waar het Veiligheidsbesluit geen trap eischt en uitsluitend mannen of jongens werkten, somtijds genoegen genomen met het aanbrengen van brandladders, voor vrouwen werd steeds verlangd, dat een

trap zou worden gemaakt en deze eisch werd altijd gebillijkt. Bij het aanbrengen van brandladders werd zooveel mogelijk bevorderd, dat dit zoodanig geschiedde, dat men tusschen ladder en muur naar beneden kon klimmen.

Welken verstrekkenden invloed de bepalingen kunnen hebben, bleek uit het feit, dat het hoofd eener groote courantendrukkerij in het 3de district berichtte, dat de mededeeling van het betrokken districtshoofd, dat een brandontvluchting van de 3de verdieping moest worden gemaakt, den doorslag had gegeven tot het besluit om 5 huizen af te breken en een nieuwe drukkerij te bouwen.

Ook in Amsterdam moest ondanks het geringe fabrieksbezoek in 1915 reeds 37 maal op de noodzakelijkheid van verbetering worden gewezen.

In andere districten kost het minder moeite de uitgangswegen te vermeerderen of te verbeteren. Vrijstaande fabrieken kunnen door het aanbrengen van een buitentrap een voldoenden graad van veiligheid bereiken; bestaat daartoe geen gelegenheid, dan verzet de grondprijs zich niet in die mate tegen een andere oplossing als te Amsterdam of Rotterdam.

De hierna te noemen gevallen vormen nog slechts een begin van hetgeen op dit gebied te verbeteren valt. Wanneer de nieuwe wijzigingen in de Veiligheidswet en het Veiligheidsbesluit in werking zullen zijn getreden, zal de Arbeidsinspectie nog krachtiger kunnen ingrijpen.

In het 2de district (Breda) moest in een viertal wollenstoffenfabrieken overgegaan worden tot het aanbrengen van een tweede trap. Ook werd een trap aangebracht in een gloeilampenfabriek, in een lijmfabriek en in een draineerbuizenfabriek.

In een vijftal inrichtingen kon een tweede uitgang worden verkregen, door het maken van eene verbinding met andere lokalen en het veranderen van vaste ramen in opensIaande, waardoor gelegenheid ontstond langs de belendende gebouwen den beganen grond te bereiken.

Het naar buiten draaibaar of zijdelings verschuifbaar maken, alsmede het verbreeden van deuren werd een drietal malen geëischt.

In het 4de district (Utrecht) is in eene mantelzaak eene trap bijgemaakt; van drie confectie-fabrieken zijn twee met de brandontvluchting gereed gekomen. Verder in bewerking op dit punt zijn: eene chocoladefabriek, 6 naaisterswerkplaatsen en 3 bontwerkerijen. Eene confectiefabriek moest op grond van de nieuwe eischen worden verplaatst.

Als voorbeeld van verscheidenheid in de aangegeven middelen ter verbetering mag wel gelden hetgeen het districtshoofd te Haarlem over dit onderwerp mededeelt, n.l.:

„Voor het zetterspersoneel eener groote *drukkerij*, dat op de eerste verdieping werkt, werd voor ontvluchting bij eventueelen brand een brandladder bij een opensIaand raam aangebracht.

Ten behoeve van het personeel, werkzaam in het laboratorium van een *fabriek van gecondenseerde melk* werd tegen den buitenmuur van het gebouw een brandladder aangebracht.

Bij inspectie in een confectieatelier bleek de branddeur door klemming niet geopend te kunnen worden. Zelfs nadat de timmerman er bij gehaald was, duurde het nog ruim 20 minuten voor de nooduitgang opengesteld kon worden.

In een *chocoladefabriek,* waar voor een der lokalen een 2de uitgang ontbrak, werd hierin voorzien.

In een *waxinefabriek* werd de gelegenheid voor ontvluchting extra bevorderd door het plaatsen van een glijpaal tegen het eenige meters boven den beganen grond gelegen bordes der waskokerij.

In een *conservenfabriek* werd in het op de 1ste verdieping gelegen *schaftlokaal* een stel van twee uitschuifbare ladders geplaatst, welke in tijd van nood gemakkelijk naar buiten geschoven kunnen worden, waardoor dit lokaal bij eventueele versperring in den hoofduitgang langs deze noodtrap kan worden verlaten.

In een oude *sigarenfabriek* werd de door meer dan 50 personen gebruikte weg, noodig om van de sigarenmakerswerkplaats den beganen grond te bereiken, door een nieuwe van de vereischte breedte vervangen; verschillende oude deuren werden uitgebroken en verbreed en een buitendeur werd buitenwaarts opendraaibaar gemaakt.

In een *chocoladefabriek* werd de eerste verdieping van het hoofdgebouw door middel van een brug met het platte dak van een nabij gelegen nevengebouw verbonden om eene gemakkelijke vlucht bij brand te waarborgen.

De bestuurder eener *tapijtweverij* kon zich slechts noode vereenigen met den eisch om naar de op de eerste verdieping gelegen weverij, welke slechts langs één trap was te bereiken, een ijzeren brandladder aan te brengen. Slechts na bedreiging met proces-verbaal ging hij daartoe over.

In een *groentenzouterij,* welke meer dan 3 M. boven den beganen grond gelegen is, moest een trap gevorderd worden ter vervanging van den ladder als eenig middel van toegang.

Voor ontvluchtingsmiddel uit een werklokaal eener *chemische wasscherij* werd een tweede uitgang geëischt en aangebracht.

Voor de sorteerders, werkzaam op de 1ste verdieping eener *sigarenmakerij,* werd als eventueel brandontvluchtingsmiddel het aanbrengen van een stevig touw, bevestigd terzijde van een openslaand raam, gevergd.

De brandontvluchting uit een werkzaal eener *fabriek van kousen, handschoenen en slobkousen* werd verbeterd door het maken van een tweeden uitgang naar een in uitvoering zijnden aanbouw, welk nieuw fabrieksgedeelte geheel van brandvrij materiaal werd opgetrokken.

Ten behoeve van het personeel eener op een 2de verdieping gelegen *theepakkerij,* werd een 2de uitgang gemaakt.

Voorts werden in een reeds tal van jaren bestaande *steendrukkerij* de brandontvluchtingswegen belangrijk verbeterd."

Te Arnhem moest een fabrikant van tandreinigingsartikelen weer spoedig een juist door hem betrokken pand verlaten, omdat het bezwaarlijk was aldaar aan ten opzichte van het voorkomen van brand te stellen eischen te voldoen. Hij had dit trouwens aan zich zelf te wijten, aangezien hij geen gehoor gegeven had aan den hem verstrekten raad om alvorens een ander gebouw te huren, dit eerst door de inspectie-ambtenaren te laten nazien. (Zijn bedrijf viel niet onder de bepalingen der Hinderwet).

Ook het hoofd van een cartonnagefabriek, welke later in hetzelfde gebouw

OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS

Vrijstaand trappenhuis aan een sigarenfabriek.

Voor aanzicht.

Zij aanzicht.

Het trappenhuis is vanaf iedere verdieping te bereiken over brandvrije steenen bruggetjes; de kap van het fabrieksgebouw loopt door over de ruimten tusschen hoofdgebouw en trappenhuis. (De beschrijving in den tekst wijkt eenigszins van den werkelijken toestand af.)

gevestigd werd, kreeg alras met deze en andere moeilijkheden te kampen en zal dan ook een nieuwe fabriek stichten.

Eene met het oog op het voorkomen van ongevallen bij brand zeer aanbevelingswaardige constructie werd, op aandrang der Arbeidsinspectie te Arnhem, toegepast bij de nieuwe sigarenfabriek der firma BAARS te Wageningen. Nevenstaande foto geeft een duidelijk beeld van deze constructie. Terwijl zich de hoofdtoegangswegen naar de lokalen binnen in het gebouw bevinden en door den hoofdingang in het midden van het gebouw worden bereikt, bevindt zich links een geheel vrijstaand trappenhuis, waarin de noodtrappen zijn aangebracht, hetwelk slechts door ijzeren bruggetjes op de verschillende verdiepingen met het hoofdgebouw is verbonden. De voordeelen van zoodanige bouwwijze zijn:

1e. bij brand kan het trappenhuis niet als schoorsteen werken en daardoor den brand aanwakkeren;

2e. het zal zich niet met rook vullen, waardoor de trappen onbegaanbaar kunnen worden, hetgeen in vele gevallen tot ernstige ongevallen aanleiding heeft gegeven;

3e. het instorten van gedeelten van het gebouw zal in het algemeen op het vrijstaande trappenhuis weinig invloed hebben; — uit de ervaring blijkt, dat bij brand de buitenmuren van een gebouw meestal blijven staan, zoodat de verbindingsbruggen ook tot het laatst toegankelijk zullen blijven;

4e. het vrijstaande trappenhuis vergemakkelijkt het brandbluschwerk, doordat men er de slangen gemakkelijk in kan omhoog voeren en van elke hoogte er den brand kan aantasten.

Dat de afscheiding aan het architectonisch geheel geen afbreuk doet, blijkt uit de foto van den voorgevel van het gebouw.

Het rechts vooruitspringende gedeelte van het gebouw bevat de privaten en urinoirs; tegen een soortgelijke afscheiding van dit gedeelte, welke het districtshoofd op hygiënische gronden bepleitte, bestonden bij de firma BAARS en haren architect bezwaren, welke hij niet vermocht te overwinnen.

KLEEDKAMERS, KLEEDERBERGPLAATSEN EN SCHAFTLOKALEN.

Lang niet alle fabrieken en werkplaatsen, die ter voldoening aan de nieuwe eischen kleederbergplaatsen of schaftlokalen moeten inrichten of verbeteren, kwamen in dit bijzondere jaar aan de beurt voor een desbetreffende waarschuwing. Voor een betrekkelijk gering aantal werd reeds tijdelijke vrijstelling gevraagd, doch het laat zich aanzien, dat bij het algemeen doorvoeren van deze bepalingen, vooral vele drukkerijen in de groote steden voor de noodzakelijkheid van uitbreiding of verplaatsing zullen komen te staan of de werktijden zoo zullen moeten kiezen, dat het eten gedurende de werktijden vervalt. Een deel dezer inrichtingen kan ook aan de bepalingen voldoen door de binderij, die als onschadelijk werklokaal beschouwd wordt, bruikbaar te maken als schaftlokaal.

Een heugelijk verschijnsel is het, dat in eenige groote bedrijven, die van den oorlog geen schade leden, op royale wijze aan deze bepalingen werd voldaan. Zoo werd de nieuwe glasfabriek der fa. Gebr. PHILIPS te Eindhoven

voorzien van aan alle eischen van hygiëne en comfort beantwoordende kleedkamers en schaftlokalen, en kwam een zeer mooi schaftlokaal tot stand op de scheepswerf van P. SMIT Jr. te Rotterdam. Dit lokaal is 20 bij 25 Meter groot, biedt zitplaatsen voor pl. m. 500 personen en heeft een buffet, dat geëxploiteerd wordt door den Volksbond tegen Drankmisbruik. Des winters is er tegen zeer matigen prijs warm eten te verkrijgen. De foto's in dit hoofdstuk geven een beeld van dit gebouw, dat ook nog een groote keuken en een cantine voor het kantoorpersoneel bevat.

Bij de zeepfabriek te Wormerveer van de fa. JAN DEKKER, verrees een ruim schaftlokaal met afzonderlijke wasch- en kleedgelegenheid met 50 ijzeren kleerkasten.

Bij gelegenheid van de uitbreiding der *touwspinnerij* van de firma ZEILMAKER & Co. te Edam, werd een uitstekend ingericht schaftlokaal met wasch- en afzonderlijke kleedgelegenheid gebouwd, terwijl ook in eenige *olieslagerijen* dit jaar nieuwe schaftlokalen met wasch- en kleedgelegenheid werden ingericht.

Tegelijk met de uitbreiding van de *ammoniakfabriek* der firma V. D. ELST & MATTHES te Weesperkarspel, werd overgegaan tot den bouw van een nieuw schaftlokaal met afzonderlijke kleed- en waschgelegenheid, benevens douches.

Nog verscheidene andere werkplaatsen richtten reeds, zij het op bescheidener schaal, schaftlokalen in. Uit sommige bestaande schaftlokalen moesten de kleerkasten verwijderd worden, daar het Veiligheidsbesluit 1913 scheiding dezer ruimten voorschrijft.

Staat 4*a* doet zien in hoeverre in dit jaar op voorziening aangedrongen werd. Bijzondere vermelding verdienen de volgende gevallen:

Een eigenaar eener lompensorteerderij in het 1ste district (Venlo) werd, wegens het niet aanwezig zijn van een behoorlijke kleerenbergplaats voor de arbeiders, geverbaliseerd en tot *f* 2 boete veroordeeld.

In een zeeppoederfabriek in het 2de district (Breda) werd geconstateerd, dat het personeel den schafttijd meestal doorbracht in de afdeeling, waar chloorkalk werd verpakt. De patroon deelde mede, dat het verpakken van deze schadelijke stof geheel zou ophouden, zoodat ingrijpen hier niet meer noodig was.

Bij den aannemer van het Wilhelminakanaal moest worden aangedrongen op het beschikbaar stellen van een behoorlijk schaftlokaal.

In 1914 werden de betrokken autoriteiten er opmerkzaam op gemaakt, dat op het gemeente-abattoir te Rotterdam een kleedkamer en schaftlokaal aanwezig behoorden te zijn, terwijl de privaten verbeterd moesten worden. Vanwege den Directeur der Gemeentewerken werd een plan overgelegd tot het stichten van een gebouw, waarin kleedkamer-schaftlokaal en tevens wasch- en badgelegenheid vereenigd zouden worden. De inmiddels ingetreden oorlogstoestand maakte, dat de Gemeente dit plan niet uitvoerde, maar op grond van de omstandigheden uitstel vroeg aan den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, mede in verband met plannen tot verplaatsing van het abattoir. Door den Minister werd daarop aanvankelijk uitstel verleend tot 1 November 1915, doch een verzoek om verlenging van dien termijn werd afgewezen.

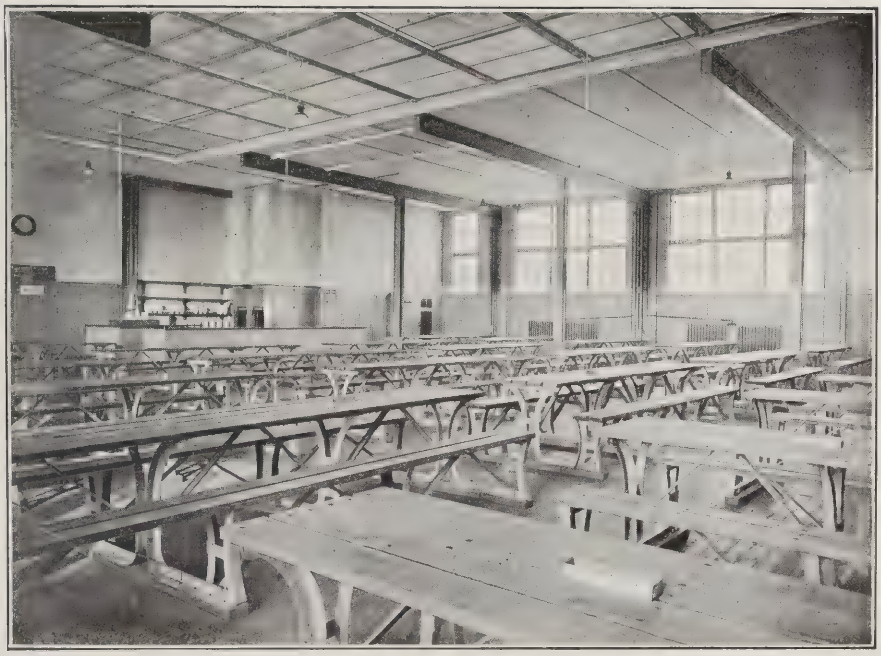

Schaftlokaal voor 500 personen op de scheepswerf van P. Smit Jr. te Rotterdam.

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS

Keuken op de Scheepswerf van P. Smit Jr. te Rotterdam.

Cantine voor het kantoorpersoneel op de Scheepswerf van P. Smit Jr. Rotterdam.

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS

In een kachelfabriek in het 6de district (Haarlem) bleek de oorspronkelijk voor kleerenbergplaats bestemde lokaliteit als werkplaats gebruikt te worden; op aandringen der Arbeidsinspectie werd zij weder ontruimd.

PRIVATEN.

Een blik in staat 4*a* doet zien, dat nog steeds de privaten een bron van aanmerkingen opleveren.

Als staaltje hoe op het platteland soms over privaten gedacht wordt, diene het volgende. Een Opzichter van den Arbeid bevond bij een bezoek aan eene bakkerij in het 2de district (Breda), die zonder Hinderwet-vergunning in werking was gebracht, dat in de onmiddellijke nabijheid van den deegtrog een niet afgesloten gemak aanwezig was; bovendien huisden er ook de varkens. Niettegenstaande de tegenwoordigheid van den ambtenaar, werd door huisgenooten van den bakker en terwijl deze vlijtig zijn deeg bereidde, van dit privaat gebruik gemaakt. Onnoodig te zeggen, dat ook het verdere van de inrichting spotte met elk begrip van hygiëne. Een zeer ernstige vermaning had tot uitwerking, dat na drie weken een normale toestand was verkregen.

Op verscheidene scheepswerven in Zuid-Holland waren de privaten nog ingericht volgens balksysteem en geplaatst boven een open vergaarbak, welke natuurlijk zeer veel stank verspreidde. Het kost echter, vooral in kleinere gemeenten, meestal zeer veel moeite, hierin verandering te krijgen, doordat plaatselijke verordeningen beerputten of loozing in openbare wateren verbieden. Op één fabriek had men de goed ingerichte privaten met vrijstaande trechters weder door een balkprivaat vervangen, omdat de arbeiders van deze nieuwigheid, uit vrees voor besmetting, niet gediend waren en daarom begonnen waren de trechters te vernielen.

In een speelgoedmakerij in Noord-Holland was geen privaat beschikbaar, met het gevolg, dat het aangrenzende terrein in hooge mate verontreinigd werd. Een deswege opgemaakt proces-verbaal leidde tot het opleggen van een boete van *f* 10 subs. 10 dagen hechtenis; bij later bezoek bleek de onderneming verplaatst te zijn.

Nog altijd worden werkplaatsen van allerlei aard, ook zelfs bakkerijen, aangetroffen, waar het privaat direct in het werklokaal uitkomt en daar hinderlijken stank verspreidt. Zelfs nieuw ingerichte werkplaatsen vertoonden nog dit euvel.

In groote fabrieken, vooral die met veel vrouwelijk personeel, is door verzwaring van den eisch betreffende het aantal privaten uitbreiding daarvan noodig. Slechts bij uitzondering wordt die vermeerdering overbodig gemaakt door het geregeld doen bewaken en schoonhouden der privaten door een daarvoor speciaal aangewezen persoon.

ZINDELIJKHEID.

Slechts een deel der voorschriften tot het *schoonmaken van werklokalen* heeft blijvende uitwerking, doordat zij den stoot geven tot het aanstellen

eener werkvrouw voor een wekelijksche beurt. In menige drukkerij en sigarenfabriek kost echter het wekelijksche schrobben of dweilen van den vloer geregelde waarschuwingen en soms een proces-verbaal.

Voor het witten van groote oppervlakken zooals muren in ijzergieterijen verdient het opspuiten der kalk de voorkeur boven het witten met den kwast. De directeur eener ijzergieterij in het 2de district (Breda) was bereid een proef te nemen met de z.g.n. kalkspuit. Hij schafte er zich een aan en was, toen na eenige dagen werkens er mede de arbeiders voldoende met de bediening vertrouwd waren, over de werking zeer voldaan. Niet alleen gaf het kostenbesparing, maar het resultaat was beter dan met de witkwast. Wordt bij het witten met de kwast van de toch nooit geheel schoongemaakte muren het vuil door de kwast in de kalk opgenomen en uitgestreken en verliest deze daardoor veel van zijn helderheid, bij het opspuiten met de kalkspuit is dit niet het geval. Bovendien, en ook dat is van groot belang, kan in enkele dagen een fabriek van groote afmetingen geheel onderhanden worden genomen, want door deze werkwijze is het mogelijk gedurende den werktijd geregeld door te gaan, zonder de arbeiders te hinderen en zonder dat de witters gebruik maken van een ladder, waardoor zij ook niet aan het gevaar van draaiende assen, riemschijven of loopende riemen zijn blootgesteld. Voor de bediening zijn twee personen noodig. Een, die met een handpomp de kalkmelk onder druk brengt en een, die de spuit hanteert. Vooral op vlakke en blinde muren verkrijgt men snel goede resultaten.

Wasch- en badgelegenheden gaven in verhouding tot het aantal inspectiebezoeken dezelfde aanleiding tot opmerkingen als in vroegere jaren. Wel burgert het besef, dat bij een werkplaats een waschgelegenheid behoort, meer en meer in, doch het aantal waschbakken en de verstrekking van zeep en handdoeken leveren voortdurend reden tot aanmerkingen.

In vele sigarenfabrieken is het thans vereischte aantal waschgelegenheden (1 op 10 arbeiders) nog niet aanwezig.

De fa. Gebr. PHILIPS te Eindhoven heeft bij haar nieuwe glasfabriek keurige, praktisch ingerichte wasch- en badgelegenheden voor het fabriekspersoneel beschikbaar gesteld. Het ligt in de bedoeling der directie dezer fabriek, om ook de gezinnen van de arbeiders gelegenheid te geven tot het gebruik der baden; vandaar dat de inrichting van het badgebouw zoodanig is, dat het van buiten af te bereiken is. De verbinding tusschen fabriek en badlokaal kan worden afgesloten.

In een groote olie- en plantenboterfabriek te Amsterdam waren in sommige werklokalen geen waschgelegenheden aanwezig, en was daar zelfs niet voldoende gezorgd voor het verstrekken van drinkwater. Na voorschrift werd, door de drinkwaterleiding naar verschillende werklokalen door te leggen, hierin verandering gebracht. Daarna werd ook een localiteit ingericht, die vanuit verschillende warme werklokalen binnendoor bereikbaar is, en waar zich waschgelegenheden, een sproeibad en een aantal privaten bevinden. Het voorschrift omtrent het aanbrengen van beide laatstgenoemde inrichtingen was gegeven, omdat de in een bijzonder daarvoor ingericht gebouwtje aanwezige privaten en badgelegenheden niet aan dit doel beantwoordden.

Op het in orde brengen van de wasch- en badgelegenheden in een belang-

rijke gemeentegasfabriek in het 6de district (Haarlem) moest herhaaldelijk en met klem worden aangedrongen. Ten slotte werd verkregen, dat de onvoldoende functioneerende inrichting voor verwarming van het douchewater door een nieuwe warmwater-installatie werd vervangen, waarbij tevens gezorgd werd voor behoorlijke verwarming der localiteit.

Verregaand verwaarloosd waren de waschgelegenheden in een draadnagelfabriek in het 1ste district (Venlo.)

Tot het opmaken van proces-verbaal moest o.a. worden overgegaan tegen de hoofden van een lompensorteerderij in het 1ste district (*f* 2.— boete), van een drukkerij te Amsterdam en van een glasfabriek te Schiedam. In laatstbedoelde fabriek, waar na zeer veel moeite eindelijk een badgelegenheid was verkregen, werd in het begin van het jaar bij een bezoek van een der Opzichters van den Arbeid medegedeeld, dat deze badgelegenheid wegens uitbreiding der fabriek weder zou moeten vervallen, en bij een later bezoek bleek dat reeds het geval te zijn, zonder dat zij op een andere plaats weder was opgebouwd. Bij een bezoek van een der directeuren aan het districtshoofd, op 21 Februari, werd hierop gewezen en geëischt, dat binnen 6 weken weder aan de wettelijke bepalingen zou zijn voldaan. Door verschillende omstandigheden kon echter eerst 29 Juni d. a. v. een controlebezoek plaats hebben en toen bleek, dat nog niets was geschied. Het proces-verbaal, dat deswege werd opgemaakt, had tengevolge, dat de bestuurder veroordeeld werd tot 1 boete van slechts *f* 1.—. Later werd vernomen, dat slechts een lichte straf was geëischt, omdat de bestuurder verklaard had thans onverwijld de zaak in orde te zullen maken, welke belofte echter tot nu toe niet gehouden werd.

HET BEVORDEREN VAN EEN DRAGELIJKE TEMPERATUUR.

In dezelfde glasfabriek, waarvan hierboven sprake was, werd, niettegenstaande hiertegen reeds bij de Hinderwetaanvrage gewaarschuwd was, bevonden, dat het dak van de houtzagerij nog onbeschoten was. Het procesverbaal hiervan opgemaakt, leidde ook slechts tot een boete van *f* 1.—.

In de hoefijzerfabriek te Dordrecht, die tengevolge der oorlogsdrukte voortdurend werd uitgebreid, waren de arbeiders bij de ovens langzamerhand blootgesteld aan een ondragelijke hitte. Herhaalde besprekingen leidden tot het aanbrengen van een geheel nieuw en veel hooger gelegen dak, alsmede tot het aanbrengen van een inrichting, waarmede buitenlucht werd aangevoerd ter plaatse waar gewerkt werd. Hierdoor werd de toestand aanmerkelijk verbeterd.

In de meergemelde glasfabriek werd aan den bestuurder schriftelijk medegedeeld, welke maatregelen genomen zouden moeten worden om te voldoen aan verschillende wettelijke bepalingen, waaronder ook voorkwam het tegengaan van de hinderlijke warmteuitstraling der ovens. De bestuurder meende dit schrijven te kunnen opvatten als een voorschrift en ging daarom in beroep bij den Minister, die hem mededeelde, dat het schrijven van het districtshoofd niet te beschouwen was als een nader voorschrift waarvan beroep open staat.

In eene machinefabriek moest tegen een zeer ongunstigen toestand, in

het leven geroepen door een gloeioven voor hoefijzers, door het geven van een voorschrift worden opgetreden, doch de werkgever maakte gebruik van zijn recht van beroep en wist daardoor de uitvoering van het voorschrift op te schorten.

Voor de reeds eerder vermelde plantenboterfabriek werd een voorschrift gegeven tot het aanbrengen van meer luchtverversching in een bepaald lokaal, waar doorloopend een hooge temperatuur bleek te heerschen en tot het afvoeren van de warme, met oliedampen bezwangerde lucht. Na de toezegging, dat de werkwijze daar zou worden veranderd, dat de werktijden der arbeiders er zouden worden gewijzigd en dat bij een in uitzicht gestelde uitbreiding der fabriek de machinerieën uit dit lokaal naar een daartoe beter geschikt zouden worden overgebracht, werd een voorloopig uitstel van het aanbrengen van de mechanische inrichting tot afvoer van de warme lucht toegestaan.

Het was noodig ten aanzien van een ander werklokaal in diezelfde fabriek — de verpakkerij van boter en vet — een voorschrift te geven om voor betere verwarming te zorgen.

In een gloeikousjesfabriek heerschte in den zomer in de lokalen, waar zich de afbrand- en gloeikasten bevinden, steeds een te hooge temperatuur, niettegenstaande de kasten zelf voorzien zijn van afvoerleidingen, waarin exhausters zijn aangebracht tot het afvoeren van de zeer warme dampen. Verbetering werd gezocht in het omwinden van deze leidingen met slecht warmte geleidende stoffen.

Procesverbaal werd enkele malen opgemaakt wegens het nalatig blijven in het beschieten van pannen- of plaatijzeren daken.

SCHADELIJKE DAMPEN OF GASSEN EN STOF.

Ook inzake den afvoer van gassen, dampen en stof bleven verscheidene reeds vóór het uitbreken van den buitenlandschen oorlog toegezegde of voorgeschreven verbeteringen voorloopig achterwege. Behalve de gewone, reeds herhaaldelijk genoemde redenen, droeg hier bovendien toe bij het niet afleveren door buitenlandsche fabrieken van daar bestelde installaties en toestellen.

Toch werden nog verscheidene voorschriften tot damp- of stofafzuiging gegeven en uitgevoerd en ook wegens niet naleving ervan in eenige metaalslijperijen geverbaliseerd. Vermelding verdienen o.a. de volgende verbeteringen op dit gebied.

In eene steenkolen-brikettenfabriek moesten uitgebreide voorschriften gegeven worden tot het tegengaan van stofverspreiding bij het transport van de grondstoffen en van de gemaakte briketten in de fabriek.

In eenige nieuw ingerichte spinnerijen moesten aanwijzingen gegeven worden voor de stofbestrijding in de lokalen, waar de z.g. „lompenreizers" zijn geplaatst, tot het malen der lompen voor de kunstwolbereiding.

In eene ijzergieterij met emailleerfabriek in Noord-Brabant werd voorgeschreven het strooien van het (loodhoudende) emailpoeder op de gloeiende voorwerpen uitsluitend te doen geschieden onder daarvoor speciaal geconstrueerde kappen, waaronder de lucht door een krachtigen ventilator wordt weggezogen. Tevens werd voorgeschreven het fijnstampen van de email niet

meer in de bankwerkerij maar in eene afzonderlijke ruimte te doen plaats hebben.

In de nieuw opgerichte vlasserijen in het 2de district (Breda) werd het aanbrengen van eene stofafzuiging bij de zwingelmolens en de braak geëischt, terwijl een voorschrift gegeven werd, om in een bestaande vlasserij de stofafzuiging te verbeteren.

Behalve een paar belangrijke installaties voor machinale verwijdering van stof en afval, waartoe de opdrachten reeds dateerden van voor den oorlog, valt voor 1915 op dit gebied in Noord-Holland nog te vermelden, dat in een machinale schaverij en zagerij de machines werden voorzien van een buizenstelsel met afzuiging naar een cycloon en dat in een nieuwe touwspinnerij eveneens een dergelijke stofafvoerinstallatie op de machines werd aangebracht.

In de lompensorteerderij eener papierfabriek in Gelderland kwam op voorschrift een stofafzuiging tot stand op de lompensorteertafels. Hoewel niet geheel volgens de bedoeling van het voorschrift ingericht, schijnt de inrichting toch goed te volgen.

Eenige voorschriften hadden ten doel, te vermijden, dat tijdens den werktijd de vloer werd aangeveegd of dat het reinigen van het werklokaal plaats heeft kort voor den aanvang van het werk, daar het zelfs bij sprenkelen van water niet te vermijden is, dat veel stof wordt opgejaagd en langen tijd in de atmospheer zwevende blijft.

Waar, in kleermakerijen e. d. g., gaskomforen worden aangetroffen voor de verwarming van persijzers, wordt voortgegaan met het geven van voorschriften tot het plaatsen van deze komforen in een afgesloten kastje, voorzien van een goede afvoerleiding voor de verbrandingsproducten. Verscheidene bedrijfshoofden gaan dan over tot het aanschaffen van in den handel gebrachte, door gas verwarmde, gesloten fornuisjes, die evenwel nog niet altijd voorzien zijn van gelegenheid tot afvoer der schadelijke producten. Meer en meer beginnen ook op kleinere ateliers electrische strijkijzers ingang te vinden, wat op het gebied der hygiëne en zindelijkheid zeker een groote vooruitgang is.

In verschillende districten werden nog eenige malen de gewone voorschriften gegeven tot dampafvoer bij pekpannen in borstelmakerijen, bij explosiemotoren, door deze in een afzonderlijke ruimte op te stellen, bij smeltpotten voor letterspecie en bij zetmachines, en tot het verwijderen van open cokesvuren uit ijzergieterijen.

In eene verzinkerij in het 2de district (Breda) werd een betere afvoer van de dampen uit de zinkkroezen verkregen, door daarboven kappen aan te brengen, die in verbinding staan met een goed trekkenden schoorsteen.

Te Bergen op Zoom werd in een bakkerij hinder ondervonden van een open stadsriool. De bakker vroeg en verkreeg van het Gemeentebestuur vergunning dit riool te overdekken.

In een kelderbakkerij werd veel hinder van een beerput en van een riool ondervonden. Den bakker werd aangezegd maatregelen te treffen, om deze schadelijke invloeden weg te nemen. Hij deelde mede, dat hij het perceel na zeer korten tijd zou verlaten. Het perceel kwam te huur. De huiseigenaar werd in kennis gesteld met de gebreken, maar was niet genegen eenige verbetering aan te brengen en verhuurde het weer aan een bakker, ofschoon deze

vooraf gewaarschuwd was. Toen hij zijne bakkerij in werking had gebracht, werd tegen hem proces-verbaal opgemaakt.

In de gasfabriek te Haarlem zijn in de nieuwe stokerij, op initiatief van den directeur, voor en achter den exhauster automatisch werkende veiligheidstoestellen (verticale buizen, die het gas bij sterk verhoogde drukking op veilige wijze hoog in de lucht afvoeren) aangebracht.

Bij den bouw van de gemeentegasfabriek te Huizen werd de stokerij-kap systeem Scholte toegepast.

VOORKOMEN VAN ONGEVALLEN.

Niettegenstaande het fabrieksbezoek tot een klein deel van het normale beperkt bleef, werd nog zooveel mogelijk door de inspecteerende ambtenaren aan het bevorderen der veiligheid aandacht geschonken. Het bleek toch reeds herhaaldelijk, dat de vermindering van het toezicht tot veronachtzaming der voorschriften leidde. Vooral bij houtbewerkingsmachines toonen zoowel werkgevers als arbeiders een sterke neiging om de beveilingsmiddelen ongebruikt te laten.

Een voorbeeld van een op eigen initiatief getroffen en degelijke beveiliging verdient daarom des te meer gewaardeerd te worden. Als zoodanig valt zeker aan te merken de keurig uitgevoerde beschutting van de tandraderen eener *draaibank* in een fabriek van stempelvormen en drukwalsen.

Bijgaande foto's zullen dit voldoende duidelijk maken.

Het beschutten van het drijfwerk, dat zich aan de werktuigen bevindt, door achteraf aangebrachte beveiligingen wordt dikwijls in tegenstelling met vorenbedoeld zeer gunstig geval zeer primitief uitgevoerd. Het verdient dan ook verre de voorkeur, wanneer de constructeur reeds van huis uit het werktuig zoo veilig mogelijk construeert door de drijfwerkdeelen in het frame in te bouwen, in te kasten of zoover mogelijk buiten bereik te brengen. Bij de nieuwere werktuigen is gelukkig een ernstig streven in deze richting vaak merkbaar en een treffend voorbeeld daarvan levert de hiernaast gereproduceerde, in eene vruchtenconservenfabriek genomen foto van twee naast elkander staande felsmachines, een oude en een nieuwe. Terwijl de oude laaggelegen aandrijving heeft, heeft de nieuwe bovendrijfwerk; riem en schijven van de nieuwe zijn geheel ingebouwd of ingekast, terwijl die van de oude volkomen open liggen.

Veel aandacht werd in dit jaar gewijd aan *drijfwerk-afkoppelingsinrichtingen*. Meer dan eens gaf het stellen van desbetreffende eischen den stoot tot algeheele bedrijfselectrificatie. In de overige gevallen werden verschillende oplossingen aan de moeilijkheden gegeven. Waar dat kon werd genoegen genomen met een klauwkoppeling of met een riemoverbrenging met losse en vaste schijf; voor zware drijfwerken werden frictiekoppelingen en electrische uitschakelingsinrichtingen geëischt. In eenige fabrieken werd voorgeschreven een inrichting te maken, om de smoorklep der stoommachine door middel van een stalen koord vanuit de werklokalen te bedienen. Om het stoppen van het krachtwerktuig te bevorderen, dient dan tegelijk op het vliegwiel van de stoommachine een rem te werken.

Tandbeveiliging bij een draaibank.

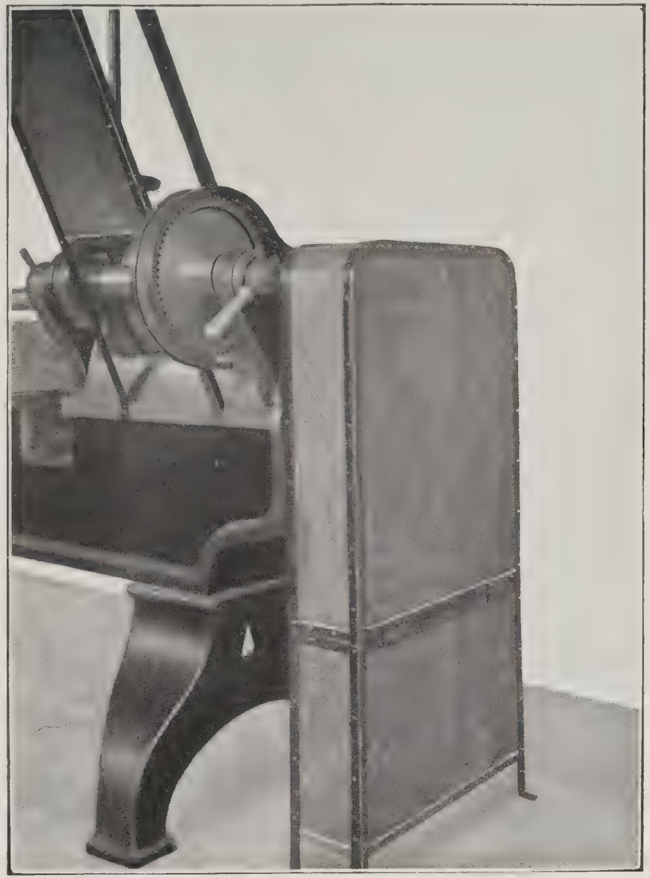

Gesloten.

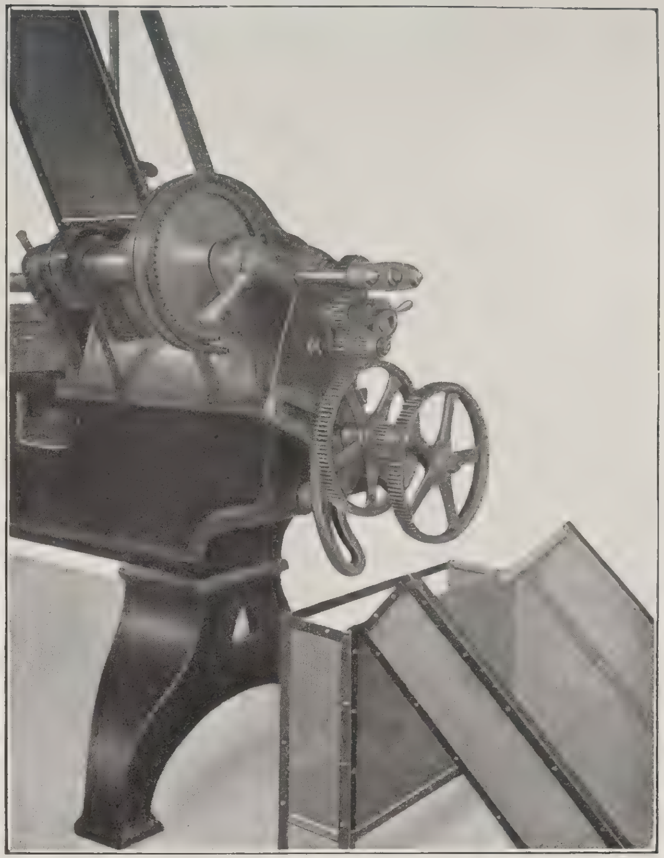

Geopend.

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF ILLINO

Felsmachines in conservenfabriek.

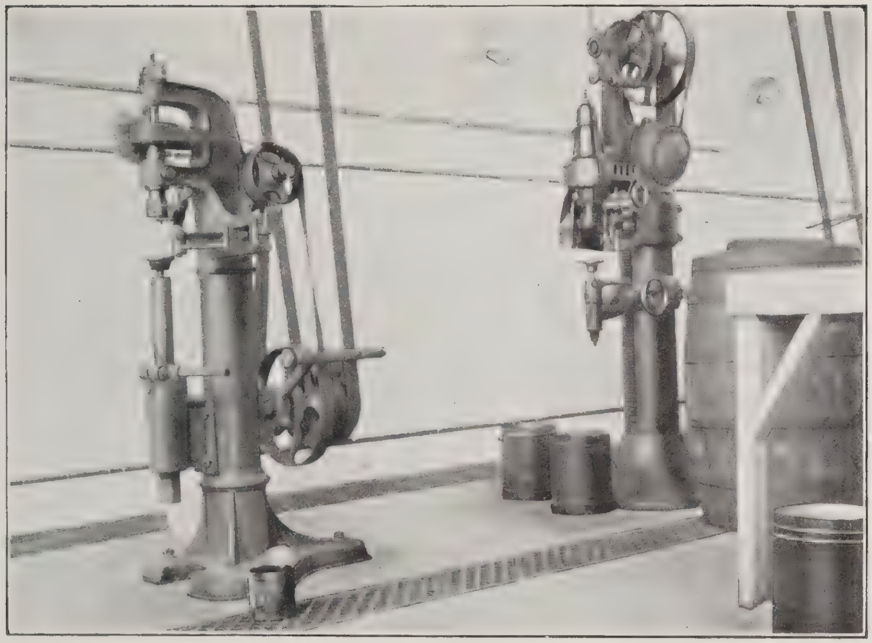

Oude constructie;
laag onbeveiligd drijfwerk.

Nieuwe constructie;
geheel ingebouwd bovendrijfwerk.

OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS

LIB
UNIVERSITY OF ILLINOIS

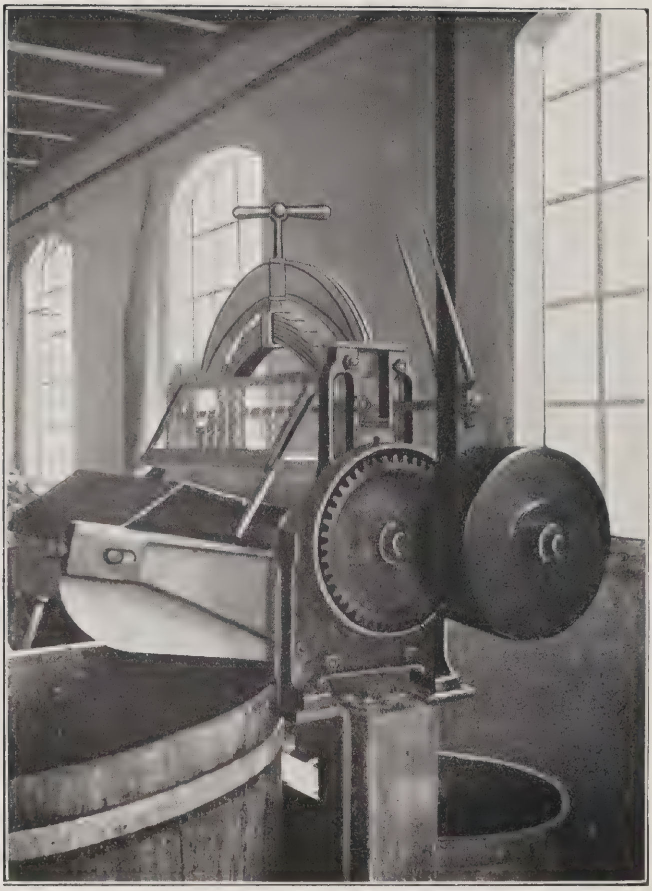

Beveiliging van de invoerplaats bij een wringmachine.

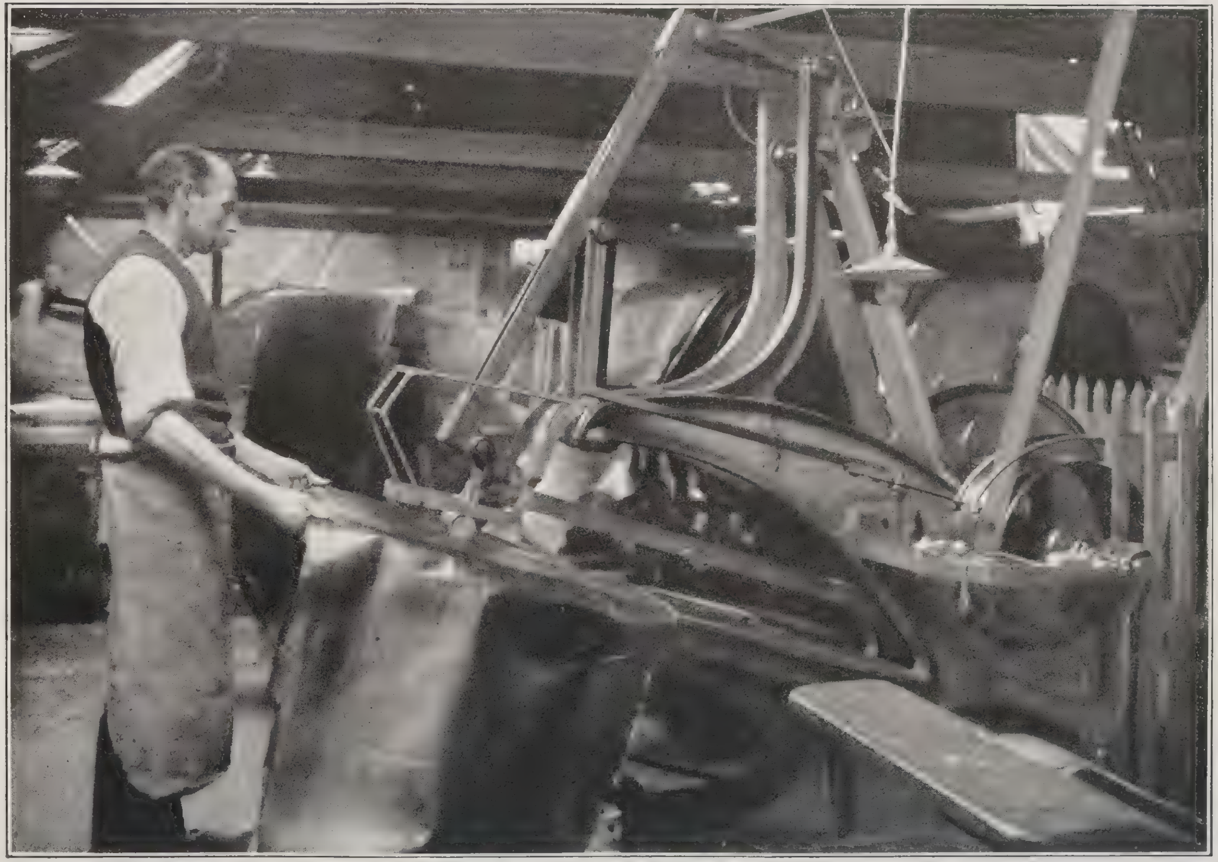

Beschutting van een glansstootmachine in een leerlooierij.

Het aantal automatisch werkende deksels van centrifuges werd wederom belangrijk uitgebreid.

De beveiliging, in het vorig Centraal Verslag op blz. 138 voor eene door eene afzonderlijke stoommachine aangedreven centrifuge aangegeven, werd dit jaar, naar aanleiding van een ernstig ongeval, (zie hoofdstuk VII) in eenigszins gewijzigde constructie toegepast op eene centrifuge van zeer groote afmetingen, waarmede gewasschen dekens worden gecentrifugeerd.

De bedoeling van deze beveiliging is, evenals die van vele andere, de gevaarveroorzakende deelen ontoegankelijk te maken, zoolang die deelen in beweging zijn. Op eene allereenvoudigste wijze werd ditzelfde bereikt bij een *vleeschcutter,* waarbij de messenas is gelagerd in de beschermingskap. Wil men de messen bereiken, dan moet men de kap opslaan, doch beweegt daarmede tegelijkertijd de as omhoog, waardoor de aandrijvende riem slap komt te hangen en de riemschijf niet meer medeneemt.

Met het oog op het spoedig defect geraken en dientengevolge buiten werking stellen van het toevoerdoek aan *wringmachines* in wasscherijen, werd in twee inrichtingen in het 6de district (Haarlem), ter vervanging van het toevoerdoek, een welgeslaagde proef genomen met een naar twee zijden afloopende zinken plaat. Het voorste sterk afloopende deel der plaat heeft dien vorm voor het snel afvoeren van het water.

Nevenstaande foto kan de nieuwe beveiliging verduidelijken.

Een vrij ernstig ongeval, dat een werkman, in eene *leerlooierij* werkzaam, bij het bewerken van leer op een glansstootmachine overkwam en waarbij hem 3 vingers van de rechterhand als 't ware werden afgedrukt onder de glazen stootcilinder, gaf het districtshoofd te Venlo aanleiding tot het voorschrijven van eene beschutting voor dat werktuig. Hoewel de fabrikant en de arbeiders aanvankelijk bezwaar hadden tegen het aanbrengen van eene beschutting, heeft de ondervinding geleerd, dat het werken op de machine er geenszins door bemoeilijkt wordt. Op nevenstaande afbeelding is de beschutting te zien. Ze bestaat uit een ijzeren beugel, die het voorste ⊂vormige gedeelte van de baan, die de glazen stootcilinder beschrijft, omschut. De afbeelding vertoont de tafel van het werktuig in haar laagsten stand. Om te arbeiden trapt de arbeider op een pedaal en komt het voorste deel van de tafel omhoog. Daardoor zal de afstand tusschen den voorkant van den beugel en het tafelblad tot pl.m. 3 c.M. verminderen. Die afstand mag voldoende geacht worden om goed te kunnen werken op het werktuig, terwijl de beschutting slechts beoogt te verhinderen, dat de arbeider door een of ander toeval, b.v. doordat het leer hem uit de handen wordt gerukt, met de handen binnen de baan komt, die de stootcilinder beschrijft en hem bij den eerstvolgenden slag een ongeval overkomt als hierboven genoemd.

Op de afbeelding staat de man, wien het ongeval overkwam. Hij verklaarde bij een inspectie, dat, na een halven dag ongemak van de beschutting te hebben ondervonden, hij nu veel rustiger werkt, doordat hij zich zeker weet geen ongeval te kunnen krijgen.

Boven den beugel zijn nog een paar ijzeren stangetjes met tusschenstangetjes aangebracht, waardoor verhinderd wordt dat de werkman, bij het te ver vooroverbuigen met zijn hoofd om goed op het werk te kunnen zien,

een klap tegen het aangezicht krijgt van den voorste, in een verticaal vlak slingerenden, ijzeren arm.

Slijpsteenen. Hoe roekeloos sommige werkgevers hunne werklieden aan gevaren kunnen blootstellen, bleek, toen bij een bezoek aan een zagerij een gesprongen slijpsteen werd aangetroffen, welke, alleen door de klemplaten bijeengehouden, nog regelmatig werd gebruikt. Natuurlijk werd hieraan een einde gemaakt.

In eene gloeilampenfabriek werd voorgeschreven de amarilslijpschijven van gegolfd plaatijzeren kappen te voorzien ter vervanging van de gietijzeren, die indertijd bij die toestellen geleverd waren. Door een ongeval was bewezen, dat bij breuk van den steen een gietijzeren kap geen beveiling biedt, doch stuk springt en het gevaar voor de omgeving dus evenzeer blijft bestaan.

Een werkgever, tegen wien in het vorig jaar proces-verbaal moest worden opgemaakt, wegens het niet uitvoeren van een voorschrift tot het beschutten van een amarilslijpsteen, werd dit jaar in hoogste instantie tot *f* 50 boete veroordeeld, doch heeft den amarilsteen in kwestie vervangen door een houten schijf met amarilband, teneinde aan het voorschrift te ontkomen.

Met het oog op *het gevaar van getroffen te worden door vallende voorwerpen* werd bevorderd, dat op het terrein eener gemeentegasfabriek onder de baan van de kolentransportinrichting een uit ijzervlechtwerk vervaardigd net werd aangebracht. De directeur was van meening, dat de door hem getroffen maatregel in den vorm van het ophangen van een waarschuwing tegen het gevaar van zich onder de baan op te houden, voldoende was en maakte aanvankelijk bezwaar vanwege de kosten. Ten slotte werd echter overgegaan tot het aanbrengen van een zoodanig ingericht netwerk, dat de daarop gevallen stukjes steenkool gemakkelijk verwijderd kunnen worden door vanaf den beganen grond het net aan een der zijden te laten zakken. Later bleek, dat over de geheele baan het net bedekt was met steenkoolstukken van zeer verschillende grootte, waarmede het gunstig effect dier ondervanging wel was aangetoond.

In een fabriek van gloeikousjes had een *ontploffing* plaats in de droogkast van kousjes, welke verwarmd werd door gasbranders, geplaatst in een tunnel op den bodem van de kast. Een onderzoek bracht aan het licht, dat, vermoedelijk door slechte afwerking, een opening in den wand was ontstaan ter plaatse waar de tunnel aan den wand aansloot. Door deze opening waren collodiumdampen in aanraking gekomen met het gas en daardoor ontploft. Hoewel de ontploffing vrij hevig was, werden geen personen getroffen. Door den fabrikant is de gasverwarming vervangen door stoomverwarming.

Voor een graanmalerij werd voorgeschreven, dat voor het afdalen in de *siloruimten* een gordel beschikbaar moest zijn, waarmede de arbeiders met behulp van een daartoe geschikt hijschtoestel in de silo's konden worden neergelaten, en dat een apparaat voor het toedienen van zuivere zuurstof beschikbaar moest zijn.

Bij het toezicht op de naleving der veiligheidsvoorschriften, doen zich bij de *scheepsstellingen* wel de meeste moeilijkheden voor.

Over het algemeen laat de samenstelling der hoofdstellingen in het eerste stadium van aanbouw niet veel te wenschen over. De zich voortdurend wijzigende toestanden bij den bouw van het schip en het gebrekkige en dikwijls

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS

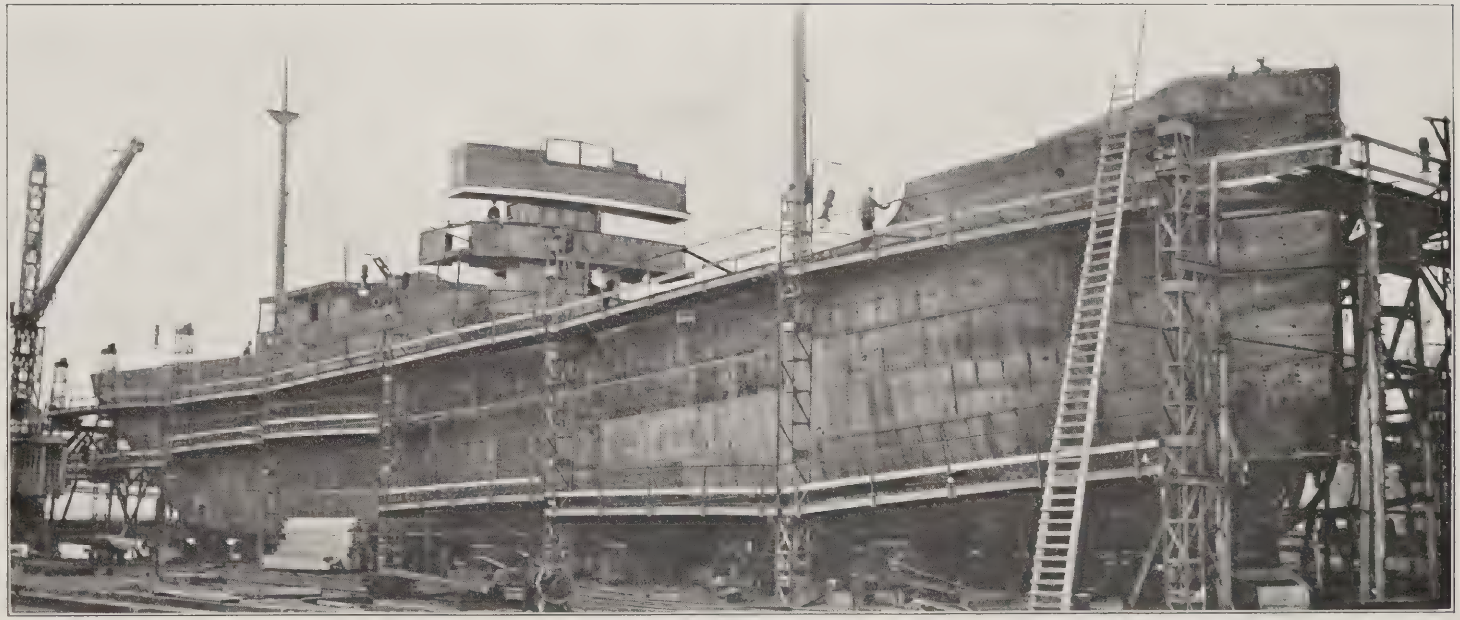

Veilige uitvoering van een scheepssteiger op de werf „De Noord" te Alblasserdam.

onvoldoende toezicht op het onderhoud der stellingen, leveren echter steeds een bron van op- en aanmerkingen. Wanneer dan ook getracht wordt om een oplossing te vinden, waardoor deze toestanden werkelijk verbeteren, verdienen deze pogingen ten volle te worden gewaardeerd.

Een goede oplossing in deze richting werd gevonden op de scheepswerf der N.V. „Werf de Noord”, directeur J. U. Smit, te Alblasserdam. Evenals op vele andere werven, die tot nu toe bijna uitsluitend op rivierbouw waren aangewezen, is men daar tot zeebouw overgegaan en heeft men daarbij een type scheepsstelling ingevoerd, dat tot nu toe, voor zoover bekend, in Nederland nog niet in praktijk was gebracht, en waarvan nevenstaande foto een afbeelding geeft, welke door de volgende beschrijving nader toegelicht wordt:

Het stelsel van tot jukken vereenigde palen, die in den grond rusten, is verlaten, behalve ter plaatse van het voor- en achterschip, waar de vereeniging der beide stellingen nog op de oude wijze plaats vindt. Op 10 M. afstand uit elkander zijn aan beide zijden van het schip vierkante kolommen van ijzerconstructie geplaatst. Deze kolommen rusten met voetstukken tot pl.m. 1,50 meter in den grond en kunnen zoo noodig voor smallere schepen in de dwarsrichting dichterbij elkaar geplaatst worden. Tusschen de palen zijn twee bruggen boven elkander aangebracht, die aan kettingen opgehangen kunnen worden, nadat zij door middel van een liertje op de gewenschte hoogte geheschen zijn. De bovenste bruggen van elk vak tusschen twee palen, vormen de hoofdstelling. De onderste bruggen kunnen zoo hoog of laag gesteld worden als noodig is, om daarop alle voorkomende werkzaamheden, die bij den bouw van het schip noodig zijn, te verrichten.

Het voordeel van deze stellingen, die bij eerste aanschaffing wel duur zijn, komt in de praktijk duidelijk uit. In verband met de voorschriften van het Veiligheidsbesluit is men verzekerd, dat steeds een goede, van leuningen voorziene, hoofdstelling om het schip aanwezig is, waar niet, zooals veelal voorkomt, planken uit verwijderd zijn. Het maken van hulpstellingen met het daaraan verbonden gevaar is niet meer noodig, wanneer er gewerkt moet worden tusschen den beganen grond en de hoofdstelling; door het ophijschen of laten zakken van de onderste brug is men steeds in staat op elke gewenschte hoogte een goede werkstelling te krijgen, die aan alle eischen voldoet. Vooral is ook de veiligheid der arbeiders door deze stellingen bevorderd, daar elke brug is voorzien van stevige gordingen met voetplank, die bij de gemaakte hulpstellingen veelal ontbreken. Een belangrijke materiaalbesparing wordt verkregen, doordat verlies van stellinghout bij het veranderen van stellingen niet meer voorkomt; eene belangrijke tijdsbesparing doordat er geen hulpstellingen meer gemaakt behoeven te worden.

Van de *vervolgingen* wegens onvoldoende beveiligingen verdienen de beide volgende vermelding:

Een werkman in de nachtploeg in een plantenboterfabriek was volgens de verklaringen van getuigen een oogenblik gaan zitten op het fundament van een machine, dicht bij het draaiend deel van een coprah-molen, waaraan zich uitstekende bouten bevonden. Mogelijk is hij daar in slaap gevallen, of bij het opstaan op den gladden vloer uitgegleden, zooveel is zeker, dat hij in het lokaal met een ernstige wond aan den slaap werd gevonden en spoedig overleed. Indien voor het draaiende deel van de machine een beschutting was

aangebracht geweest, zooals sindsdien het geval is, dan ware dit ernstig ongeval waarschijnlijk voorkomen. Het tegen den technischen directeur der onderneming opgemaakte proces-verbaal leidde tot veroordeeling tot *f* 25 boete of 10 dagen hechtenis. Op requisitoir van den Officier van Justitie werd een onderzoek ingesteld omtrent de vraag, of aan de schuld van den technischen directeur de dood van den werkman te wijten was (art. 307 van het Wetboek van strafrecht), waartoe de Inspecteur van den Arbeid door den Rechter-Commissaris gehoord werd. Tot het instellen van een verdere vervolging is het niet gekomen.

Het tweede proces-verbaal was tegen het hoofd van een machinale meubelfabriek opgemaakt, wegens het niet aanwezig zijn van spouwwiggen en beschuttingskappen bij enkele cirkelzagen. De Ambt. v. h. O. M. vond aanleiding tegen den beklaagde een zware straf te eischen, n.l. *f* 100 boete subs. 20 dagen hechtenis. De reden daartoe lag hierin, dat op het oogenblik, dat een der inspectie-ambtenaren een onderzoek kwam instellen naar twee korten tijd tevoren plaats gehad hebbende ongevallen, die waarschijnlijk voorkomen hadden kunnen worden, indien een spouwwig was gebruikt geweest, wederom geen beschuttingen bij de cirkelzagen toegepast werden aangetroffen, terwijl bovendien beklaagde moest erkennen, dat hij één der getroffenen had ontslagen, omdat hem een ongeval was overkomen.

Het door den Electrotechnisch-Ingenieur in 1915 gehouden toezicht, gaf aanleiding, dat in verschillende fabrieken de **electrische installatie** moest worden verbeterd. Te dien einde werden door hem de noodige voorstellen aan de districtshoofden gedaan.

Gerangschikt naar de bedrijfsgroepen is het aantal daaruit voortgevloeide voorschriften districtsgewijze in den volgenden staat aangegeven.

BEDRIJFSGROEP.	Aantal voorschriften van electrotechnischen aard.								
	1ste district.	2de district.	3de district.	4de district.	5de district.	6de district.	7de district.	8ste district.	9de district.
1. Aardewerk, glas enz. . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2. Diamant en andere edelsteenen	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3. Boek- en steendrukkerijen. .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4. Bouwbedrijven	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Chemische nijverheid . . .	—	—	—	—	5	—	—	—	—
6. Hout-, kurk- en stroobewerking	1	—	—	—	6	—	—	—	2
7. Kleeding en reiniging . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Kunstnijverheid	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9. Leder, wasdoek, caoutchouc .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10. Oer, steenkolen, turf . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11. Metalen (Bewerking van) . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12. Stoom- en andere werktuigen (Vervaardigen van)	5	—	—	—	1	—	—	—	—
13. Scheepsbouw, vervaardigen van rijtuigen	—	—	—	—	4	—	—	—	—
14. Papier	—	—	—	—	2	—	—	—	10
15. Textielnijverheid	—	—	—	—	—	—	—	3	—
16. Vervaardiging van gas en electriciteit	—	—	—	—	4	—	—	—	—
17. Voedings- en genotmiddelen (Bereiding van)	—	—	—	—	26	7	—	—	3
Totaal . . .	6	—	—	—	48	7	—	3	15

Een overzicht dezer voorschriften, verdeeld naar den aard der gebreken, volgt hieronder.

Omschrijving der voorschriften van electrotechnischen aard.	Aantal.									
	1ste district.	2de district.	3de district.	4de district.	5de district.	6de district.	7de district.	8ste district.	9de district.	Totaal.
Het beschermen van gevaarlijke deelen bij werktuigen en toestellen	2	—	—	—	3	1	—	1	—	7
Het beschermen van leidingen tegen mechanische beschadiging of gevaarlijke aanraking	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Het vernieuwen, verbeteren of herstellen van het geleidingnet, geheel of gedeeltelijk .	—	—	—	—	9	—	—	—	3	12
Het verwijderen van geleidingen en toestellen in natte of met bijtende dampen of stoffen bezwangerde ruimten en het opnieuw monteeren en vervangen daarvan overeenkomstig den aard dier ruimten	—	—	—	—	1	—	—	—	1	2
Het aanbrengen van geleidingen in stalen buis. . . .	—	—	—	—	7	2	—	—	2	11
Het wijzigen van verbindingen tusschen toestellen onderling	—	—	—	—	1	—	—	—	2	3
Het beschermen van smeltveiligheden	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Het vervangen van smeltverbindingen van slechte of onbetrouwbare constructie of van minderwaardig materiaal	1	—	—	—	2	—	—	—	1	4
Het verplaatsen van ondoelmatig of gevaarlijk opgestelde machines en toestellen, en het verbeteren van bedieningsplaatsen. . . .	1	—	—	—	3	—	—	—	1	5

Omschrijving der voorschriften van electrotechnischen aard.	Aantal.									
	1ste district.	2de district.	3de district.	4de district.	5de district.	6de district.	7de district.	8ste district.	9de district.	Totaal.
Het aanbrengen, verbeteren of wijzigen van aardverbindingen en het beschermen daarvan	—	—	—	—	—	—	—	—		—
Het aanbrengen van isoleerende vloeren en bedieningsplaatsen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Het stofvrij opstellen van machines enz. en het stofdicht insluiten van toestellen . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Het aanbrengen van schutglazen bij gloeilampen . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Het verbeteren van den isolatietoestand van geleidingsnetten	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Het aanbrengen van dubbelpolige of het vervangen van enkelpolige door dubbelpolige smeltveiligheden . . .	—	—	—	—	—	—	—	1	3	4
Het beschermen of meer doelmatig opstellen van weerstanden	—	—	—	—	3	—	—	—	—	3
Het verbeteren of verwijderen van defecte of minderwaardige toestellen	1	—	—	—	7	1	—	—	1	10
Het aanbrengen van meerpolige of het vervangen van enkelpolige door meerpolige uitschakelaars, al dan niet met moment of automatische werking	1	—	—	—	6	—	—	—	—	7
Het geheel of gedeeltelijk vernieuwen van schakel- en verdeelborden met toebehooren	—	—	—	—	1	1	—	—	1	3
Het verbeteren of beter beschermen van schakel- of verdeelborden	—	—	—	—	2	2	—	1	—	5

Omschrijving der voorschriften van electrotechnischen aard.	Aantal.									
	1ste district.	2de district.	3de district.	4de district.	5de district.	6de district.	7de district.	8ste district.	9de district.	Totaal.
Het beschermen van dynamo's, motoren of transformatoren	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Het vrijmaken van een voldoende ruimte voor en achter schakelborden	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Het aanbrengen van toestellen, die storingen in het geleidingsnet aangeven . .	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Het aanbrengen van bliksemafleiders in buitengeleidingen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Het maken van een schematische voorstelling der electrische installatie	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Het verbeteren der ventilatie in accumulatorenruimten .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Diversen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Totaal . . .	6	—	—	—	48	7	—	3	15	79

HET VERSCHAFFEN VAN HULP BIJ ONGELUKKEN.

Voor het aanschaffen of aanvullen van verbandmiddelen ingevolge artikel 232 en het ophangen van de geïllustreerde biljetten, bedoeld in art. 233 van het Veiligheidsbesluit 1913, werden, zooals staat 4*a* doet zien, wederom eenige honderden waarschuwingen gegeven. Het weigerachtig blijven om zoodanig biljet op te hangen kostte een wagenmaker *f* 25 boete.

Een bleeker, wiens inrichting grensde aan die van een collega, had geen verbandkist aangeschaft, maar wel zijn buurman; bij inspectie werd de verbandtrommel fluks geleend en den inspecteerenden ambtenaar getoond. Bij gelijktijdige inspectie van beide ondernemingen werd het bedrog aangetoond en tegen den bleeker, die geen verbandmiddelen in zijn bezit had, procesverbaal opgemaakt; deswege werd hij met *f* 2.50 beboet.

Eenige voorschriften tot het beschikbaar hebben van een inademingstoestel als bedoeld in art. 235 van het Veiligheidsbesluit 1913 konden niet

worden uitgevoerd, doordat deze toestellen niet meer door het buitenland geleverd werden.

Bij een ongeval in de kelders van een bierbrouwerij, die vol *ammoniakdamp* waren geraakt, (zie hoofdstuk VII) werd bij de pogingen tot redding de ervaring opgedaan, dat helmen, waarin lucht wordt toegevoerd door slangen, het reddingswerk nogal belemmeren, daar de lengte der slangen beperkt is en ze dikwijls verward raken. Toestellen, welke door de reddingsmanschappen zelf mede worden gedragen, als bijv. die van Dräger, zijn in dergelijke groote ruimten beter geschikt. De directie dezer fabriek was het hiermede volkomen eens en heeft er dadelijk eenige besteld. Daar zij evenwel uit Duitschland moesten komen, zijn ze tot nu toe niet ontvangen.

Geleidelijk werd gestreefd naar verder invoering van art. 236 van meergenoemd besluit, luidende:

Artikel 236.

In fabrieken en werkplaatsen, waarin de bedrijven worden uitgeoefend van machinale houtbewerking, machinale metaalbewerking, machinale lederbewerking, papierfabricage of steenfabricage en waarin 25 of meer personen plegen te verblijven, alsmede in alle overige in artikel 232 bedoelde fabrieken of werkplaatsen, waarin 50 of meer personen plegen te verblijven, moet ten minste één persoon aanwezig zijn, die belast is met het verleenen van eerste hulp bij ongevallen en ten aanzien van wien een bewijs, als nader door Onzen Minister zal worden aangegeven, kan worden overgelegd, waaruit blijkt, dat hij met het verleenen van eerste hulp vertrouwd is.

Aan de docenten, die de in Hoofdstuk III behandelde cursussen voor Eerste Hulp bij Ongevallen geven, is de taak toevertrouwd om het groote aantal benoodigde personen op te leiden tot de bekwaamheid in dit artikel bedoeld. De docent is bevoegd al of niet een bewijs af te geven, van den volgenden vorm:

BEWIJS ALS BEDOELD IN ARTIKEL 236 VAN HET VEILIGHEIDSBESLUIT 1913.

De ondergeteekende ....

.... docent aan den van wege ....

.... gegeven en door het Rijk gesubsidieerden cursus in eerste hulp bij ongevallen, verklaart dat ....

....

geboren den .... te ....

met vrucht den cursus heeft gevolgd, welke geëindigd is den ....

.... 19 ....

.... den .... 19 ....

Dit bewijs is geldig tot drie jaren na den dag, waarop de cursus eindigde.

MODEL D.

Voor personen, die zich op andere wijze de noodige kennis en vaardigheid in het verleenen van eerste hulp hebben eigen gemaakt, kan een bewijs worden afgegeven door den Medisch-Adviseur of den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie. Voor deze bewijzen is de volgende vorm vastgesteld; zij zijn in tegenstelling met de vorige witte kaarten op geel carton gedrukt:

BEWIJS ALS BEDOELD IN ARTIKEL 236 VAN HET VEILIGHEIDSBESLUIT 1913.

De ondergeteekende ....

.... bij de Arbeidsinspectie, verklaart op grond

van een door hem ingesteld onderzoek, dat ....

....

geboren den .... te ....

vertrouwd is met het verleenen van eerste hulp bij ongevallen.

Dit bewijs is geldig tot ....

.... den ....19 ....

De .... bij de Arbeidsinspectie.

MODEL G.

De doorvoering dezer bepaling werd door de tijdsomstandigheden op allerlei wijzen belemmerd. Vele personen, die reeds eerder een cursus gevolgd hadden, waren onder de wapens geroepen, zoodat menig fabrikant buiten zijn schuld niet aan het artikel voldeed.

Reeds georganiseerde cursussen konden niet gegeven worden, omdat de docent in militairen dienst had moeten treden. Het aanwijzen van leerlingen ontmoette bezwaren, doordat vele arbeiders, die daarvoor in aanmerking kwamen, gemobiliseerd waren.

Over de wijze, waarop het aankweeken van de kennis in het eerstehulpverleenen bevorderd werd, zij verder verwezen naar Hoofdstuk III. Eerst een volgend verslag zal van een daadwerkelijke doorvoering van art. 236 kunnen gewagen.

HET VERBLIJVEN IN RUIMTEN, WAAR HET ONVERMIJDELIJK IS, DAT HOOGE OF LAGE TEMPERATUREN, SCHADELIJKE DAMPEN, GASSEN OF STOF VOORKOMEN.

Bij een bezoek aan een zwavelzuurfabriek bleek, dat de atmosfeer in die fabriek tengevolge der talrijke lekkages zoodanig door dampen was verontreinigd, dat dit niet anders dan een zeer nadeeligen invloed op de gezondheid

der arbeiders kon hebben. Aangezien nu de fabriek zoo verouderd was, dat afdoende reparatie niet wel mogelijk was, terwijl toch met volle kracht geproduceerd moest worden, kon de nadeelige invloed op de gezondheid der arbeiders slechts worden verminderd door een korter verblijf in de fabriek. In verband hiermede werd voorgeschreven, dat de kamerwachten en hun hulpen in de zwavelzuurfabriek niet langer mochten verblijven dan hoogstens 2 uur achtereen en niet langer dan 8 uur per etmaal.

HET VERSTREKKEN VAN GOED DRINKWATER.

Eenmaal werd proces-verbaal opgemaakt tegen een sigarenfabrikant, tevens burgemeester van de gemeente, waarin de fabriek lag, wegens het niet verschaffen van goed drinkwater aan de arbeiders in zijne fabriek. Hij werd tot *f* 10 boete veroordeeld.

Vrijstellingen (Art. 26 der Veiligheidswet.) Na de 237 verzoeken om **vrijstelling**, die in 1914 werden gedaan, kwamen er in 1915 nog 53 in. De afdoening werd, om dezelfde reden als in het vorige jaar, meerendeels ook nu nog uitgesteld. Er werd slechts in 10 gevallen een beschikking genomen.

Een confectiefabrikant kreeg tot 1 Jan. 1916 vrijstelling van de bepalingen betreffende uitgangen bij brand en tot 1 Aug. 1916 voor vrije luchtruimte. Een metaalwarenfabrikant kreeg tot 1 Aug. 1915 vrijstelling voor vrije luchtruimte, een lingeriefabrikant tot 15 Juli 1915 voor branduitgangen, terwijl voor een drukkerij tot 1 Aug. 1915 en voor een ijzergieterij tot 31 Juli 1916 vrijstelling werd verleend voor een schaftlokaal. Afwijzend werd beschikt op 3 verzoeken, n.l. voor uitgangen in een sigarenfabriek, voor een kleederbergplaats in een groenteninmakerij en voor een schaftlokaal en kleederbergplaats in een slachthuis. Aan één verzoeker werd bericht, dat zijn inrichting aan alle bepalingen voldeed.

In de eerste maanden na deze verslagperiode kwamen de ingediende verzoekschriften om vrijstelling bijna alle tot afdoening.

Art. 16. BEROEP.

Op één in 1914 door het hoofd eener boekdrukkerij ingesteld beroep tegen een voorschrift van het districtshoofd, om de waschgelegenheden te verplaatsen uit een lokaaltje buiten de drukkerij, naar laatstbedoeld lokaal, werd in 1915 door den Minister een beschikking genomen. Het voorschrift werd vernietigd.

In 1915 werden de volgende beroepen ingesteld:

Een pepermunt- en suikerwerkfabrikant kwam in beroep tegen een voorschrift betreffende dampafvoer. Hij trok dit beroep in; de noodige verbeteringen zijn aangebracht.

Een machinefabrikant kwam in beroep tegen een voorschrift tot het tegengaan van hinderlijke temperatuursverhooging bij een gloeioven. Dit voorschrift werd eenigszins gewijzigd gehandhaafd.

Een timmerfabrikant en een fabrikant van zilverwerken kwamen in beroep

tegen voorschriften tot beveiliging van werktuigen. Hierop werden nog geen beschikkingen genomen.

Twee verzoekschriften tot den Minister gericht door een glasfabrikant en door een gashaardenfabrikant, waren niet als hooger beroep te beschouwen, daar zij betrekking hadden op aanwijzingen of waarschuwingen van het districtshoofd en niet op voorschriften. In beide gevallen bleek het te doen te zijn om aan strafvervolging te ontkomen, hetgeen echter niet gelukte.

HOOFDSTUK VI.

De Steenhouwerswet.

Gedurende het geheele jaar bleef de arbeid schaarsch in het steenhouwersbedrijf. In het najaar kwam er echter een opleving, doordat er al wat meer gebouwd werd en door het vele steenhouwerswerk voor het Rotterdamsche stadhuis. Ook in de Noordelijke provinciën en enkele plaatsen in Noord-Holland werd de toestand gunstiger. Ondanks het gemobiliseerd zijn van vele arbeiders was er geen merkbare vraag naar werkkrachten, noch naar overwerk. Het tewerkstellen van enkele geïnterneerde Belgen had alleen plaats voor de uitvoering van bijzonder marmerwerk, waarvoor geen voldoend bekwame Nederlanders beschikbaar waren, voor enkele spoedeischende karweien. Door den Directeur-Generaal van den Arbeid werd op 21 om advies in zijne handen gestelde verzoeken van dezen aard slechts 6 maal op een gunstige beschikking aangedrongen, voor totaal 9 Belgen. [1])

Oprichting van nieuwe werkplaatsen had slechts enkele malen plaats en dan in den regel ter vervanging van afgekeurde. In het 1ste district betrof dit 1 werkplaats. In het 2de werden er 4 opgeheven en geen opgericht. In het 3de werden 2 werkplaatsen door nieuwe vervangen, in het 5de vijf, in het 6de twee. In het 4de betrof de oprichting eveneens alleen vervanging. In het 7de district werden 3 nieuwe werkplaatsen opgericht, waarvan 2 ter vervanging van oude. In het 9de werd één werkplaats opgericht.

Omtrent technische verbeteringen in het bedrijf, waardoor een deel van den handenarbeid overbodig wordt, deelt het districtshoofd te Groningen het volgende mede:

„In een groote steenhouwerij te Leeuwarden wordt niet meer gezaagd, maar worden de platen van een blok afgesneden door een staaldraadkabel, die met groote snelheid onder spanning over den steen schuurt, onder toevoeging van zand met water.

Inschriften op grafzerken worden verkregen door de letters te bedekken met een taai soort papier, de tusschenruimten worden weggenomen met behulp van een zandstraalapparaat; schuren en polijsten, vooral van de kleine stukken, die onderdeelen vormen van marmeren schoorsteenmantels, geschiedt op vertikale of horizontale slijpsteenen. Ook begint de kunststeenindustrie langzamerhand een gevaarlijke concurrent te worden van het eigenlijke steenhouwersvak. Sommige dier imitaties zijn nagenoeg niet van natuursteen te

[1]) Alleen in September en October. Daarna werd over tewerkstelling van geïnterneerden niet meer door den Directeur-Generaal van den Arbeid geadviseerd, doch door de onder het Ministerie van Financiën, thans onder dat van Waterstaat, ressorteerende Centrale Arbeidsbeurs.

onderscheiden; het afwerken der werkstukken eischt weinig tijd; daar zij juist op maat in den vorm gegoten worden, is ook versterking met ijzer als bij gewapend beton mogelijk."

Maken de abnormale bedrijfstoestanden het nog niet mogelijk een juist oordeel te vormen over de gevolgen van de Steenhouwerswet voor het bedrijf, de algemeene indruk was wel, dat de arbeiders de invoering ervan waardeeren en dat de werkgevers tot de naleving medewerken, doch bezwaren blijven gevoelen tegen enkele onderdeelen. Van belangstelling aan beide zijden getuigt wel, dat de Bond van Steenhouwerspatroonsvereenigingen en een arbeidersvakvereeniging een Inspecteur van den Arbeid uitnoodigden tot een bespreking der Steenhouwerswet op hunne vergaderingen.

Genoemde patroonsbond richtte zich twee malen tot den Minister met een verzoek tot herziening der wet. De eerste maal gold dit het verschuiven van de invoering van den 9-urigen arbeidsdag (voor jeugdige personen 7½ uur) tot betere tijden. De wet geeft in art. 9, 1e lid onder II*b*. daarvoor aan 2 jaren na het in werking treden der wet, dus 1 Maart 1915. Als motief voor dit, in de laatste week van Februari ingediend, verzoek werd aangevoerd de vrees, dat de arbeiders deze wettelijke werktijdverkorting als aanleiding voor een loonactie zouden gebruiken, terwijl in werkelijkheid tengevolge van de malaise in het vak noodgedrongen korter dan den wettelijk toegelaten tijd werd gewerkt. De Minister vond hierin geen termen om tot het voorstellen eener wetswijziging over te gaan.

Het andere verzoek beoogde een wetsherziening op de volgende punten:

a. het telken jare herhaald geneeskundig onderzoek tot de leeftijd van 17½ jaar is bereikt; de Bond vreest, dat afkeuring van jongens, die reeds een jaar of langer na goedkeuring werkzaam zijn, afschrikwekkend op den toeloop zal werken;

b. de algeheele bedrijfsvrijheid van in vennootschap samenwerkende arbeiders (art. 30 voorziet alleen in het geval, dat zij een coöperatieve vereeniging vormen); de Bond vreest hierdoor concurrentie van arbeiders, die gezamenlijk karweien zullen aannemen en zich niet aan de wet behoeven te storen;

c. de verplichting om reeds na 3 uur arbeid een half uur rust te geven; de Bond wenschte 3 uur veranderd te zien in 3½ uur opdat daar, waar steenhouwers met andere bouwvakarbeiders werken, beider werk- en rusttijden kunnen samenvallen;

d. het verbod om te werken vóór ¼ uur vóór zonsopgang en na ¼ uur na zonsondergang; de Bond acht de gevolgen van den korten werktijd in den winter hinderlijk.

Wat het sub. *a*. bedoelde bezwaar betreft kan ter waardeering daarvan dienen, dat afkeuring van reeds eerder tot het bedrijf toegelaten jongens in 1914 tienmaal en in 1915 geen enkel maal voorkwam. De aanmelding van jeugdige werkkrachten bedroeg in 1914 64 en in 1915 ondanks de slapte nog 49.

Vermelding verdient nog een klacht van een steenhouwerspatroon te Nijmegen, dat zich in de laatste 5 jaren noch bij hem, noch (voorzoover hij kon nagaan) bij een zijner collega's een jongen voor het steenhouwersvak had aangemeld. Hieraan kan de Steenhouwerswet nog geen schuld hebben. Hij

achtte het noodzakelijk om de antipathie der ouders tegen dit vak weg te nemen teneinde de naar zijn oordeel dreigende ontvolking der werkplaatsen te voorkomen. De veel gunstiger arbeidsvoorwaarden, door de Steenhouwerswet verkregen, zullen daartoe het beste middel zijn.

Naar het euvel van werk aannemende arbeiders werd in alle districten een onderzoek ingesteld. Het bleek zich te bepalen tot zeldzame gevallen en deze betroffen geen karweien van beteekenis. Van ernstige benadeeling der eigenlijke werkgevers kan dan ook niet gesproken worden.

Een wijziging der rusttijdbepaling verdient wel overweging. Af te wachten is echter nog, of de verkorting van den zomerwerktijd met één uur en de (niet wettelijk voorgeschreven) vermindering van den arbeidsduur in de bouwvakken deze wenschelijkheid doen voortduren.

Over den korten winterwerktijd is bij het tot stand komen der wet uitvoerig van gedachten gewisseld en nieuwe gezichtspunten zijn nog niet geopend. De huidige regeling heeft boven een algemeenen achturendag het voordeel, dat de werktijd over het geheele jaar zoodanig verdeeld is, dat in den drukken zomertijd 9 uur gewerkt mag worden en des winters, wanneer de gevaren voor de gezondheid grooter zijn en de werkgelegenheid geringer is, minder dan 8 uur. In den winter toch is de neiging om binnenshuis te werken en de luchtverversching tegen te gaan sterker dan 's zomers, en het werken bij kunstlicht zou in 't algemeen het binnenshuis werken nog doen toenemen.

Artikel 2, 3 en 4. STEENHOUWERSKAARTEN EN VERPLICHTE KEURINGEN.

Het werken van jongens zonder steenhouwerskaart werd 3 maal geconstateerd; twee dezer jongens waren wel gekeurd, doch er was verzuimd een kaart aan te vragen. Het derde geval betrof een jongen, die werd opgegeven als slijper, doch die bezig werd gevonden met het behakken van de ruimte tusschen de letters op grafzerken.

Voor het periodiek jaarlijksch onderzoek was weer bijna steeds een oproeping der betrokkenen noodig. In het geheel werden 165 jongens gekeurd. Het volgend staatje geeft hiervan een overzicht.

Geboortejaar.	Niet vóór 1915 gekeurd.		Vóór 1915 goedgekeurd.		Vóór 1915 afgekeurd.		Einduitslag	
	Goedgekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd.	Afgekeurd.
1895	1	—	—	—	—	—	1	—
1896	3	—	4	—	1	—	8	—
1897	1	—	28	—	—	1	29	1
1898	6	—	30	—	—	—	36	—
1899	8	—	30	—	—	1	38	1
1900	12	4	15	—	—	1	27	5
1901	17	1	—	—	—	—	17	1
1902	—	1	—	—	—	—	—	1
Totaal	48	6	107	—	1	3	156	9

District.	Goedgekeurd.	Afgekeurd.	Totaal.
1	6	—	6
2	18	1	19
3	25	3	28
4	31	3	34
5	30	1	31
6	9	1	10
7	9	—	9
8	8	—	8
9	20	—	20
Totaal	156	9	165

In 3 gevallen werd beroep ingesteld, met in alle 3 goedkeuring in hooger instantie als gevolg.

Voor den cursus in het steenhouwen, verbonden aan de ambachtsschool te Amsterdam, werden op verzoek 8 jongens gekeurd, waarvan 1 voor de 2de en 1 voor de 3de maal. Van de jongens, die voor het eerst gekeurd werden kregen er 3 de waarschuwing, dat zij hoogstwaarschijnlijk niet tot het vak zouden worden toegelaten. Hierdoor konden zij tijdig een andere beroepskeuze doen.

Artikel 5. VRIJWILLIG GENEESKUNDIG ONDERZOEK.

Van de bevoegdheid der volwassen steenhouwers, om zich kosteloos te laten onderzoeken, werd wederom zeer spaarzaam gebruik gemaakt. Slechts enkele van de vroeger onderzochten, meldden zich opnieuw aan. Zelfs te Amsterdam, waar de met de keuring belaste geneeskundige een uur na afloop van den werktijd heeft beschikbaar gesteld, kwamen slechts 8 man tot hem.

In het 1ste (Venlo), 4de (Utrecht) en 6de district (Haarlem) vroeg niemand om onderzoek. In de overige districten totaal 33 man. Aan vier van hen werd medegedeeld, dat hun gezondheidstoestand tot bijzondere voorzichtigheid maande.

Artikel 6, 7, 8 en 17. DE WERKPLAATSEN.

In het begin van dit hoofdstuk werd reeds medegedeeld, dat verscheidene afgekeurde werkplaatsen in dit jaar door nieuwe zijn vervangen. Deze voldoen alle aan de eischen van het Steenhouwersbesluit. De bouwplannen werden vooraf door de Arbeidsinspectie beoordeeld, die daartoe in de gelegenheid werd gesteld, doordat vóór het verleenen der Hinderwetvergunning de Gemeentebesturen overleg plegen met de districtshoofden.

Hoewel uitteraard in dit jaar weinig bezoeken aan bestaande steenhouwerijen konden worden gebracht en de drang tot verbetering, die werd uitgeoefend, dus gering was, werden toch vooral door het bouwen van de bovenvermelde nieuwe werklokalen belangrijke verbeteringen tot stand gebracht en kan gezegd worden, dat thans reeds verreweg de grootste moeilijkheden, aan de invoering der Steenhouwerswet en het Steenhouwersbesluit verbonden, zijn overwonnen.

Een werkgever, die eerst in 1916 zijn te lage werkplaats moest verlaten

of verbouwen, zorgde, dat deze reeds dit jaar in overeenstemming met de wettelijke bepalingen was. Bij een inspectiebezoek aan die inrichting bleek, dat een werkman er echter de voorkeur aan gaf, om voorloopig in de te lage werkplaats te blijven werken, omdat hij het daarin gezelliger vond door de ligging aan de straat!

Het hoofd van een steenhouwerij, waarvoor vrijstelling was gegeven van artikel 9, 1e lid, van het Steenhouwersbesluit voorzag in het ontbreken van een *schaftlokaal* door zijn arbeiders gelegenheid te geven thuis te gaan schaften. Hij zal een geheel nieuwe inrichting bouwen.

Het is echter niet zeer aanmoedigend, als men ziet, dat de werklieden zoo bitter weinig mede werken aan de in hun eigen belang gegeven voorschriften. In een steenhouwerswerkplaats moest den patroon de keus gelaten worden tusschen het in open stand vastzetten van een tuimelraam of het er uit nemen van een ruit; de vereischte ventilatiemiddelen waren ruimschoots aanwezig, maar werden nooit gebruikt. In dezelfde werkplaats had een werkman, die zandsteen verwerkte, wel een emmer water naast zich staan, maar de steen was kurkdroog.

Wegens ontbreken van *waschgelegenheden* werd eenmaal proces-verbaal opgemaakt tegen twee hoofden van een steenhouwerij; beiden werden veroordeeld tot *f* 2.— boete.

Tegen twee firmanten van éene steenhouwerij werd proces-verbaal opgemaakt, omdat zij, niettegenstaande herhaalde en dringende aanmaningen, in gebreke bleven om hunne slechte werkplaats te verbeteren. Het betrof in dit geval onvoldoende *dagverlichting* en *ventilatie* en het niet beschoten noch waterdicht zijn van het pannendak. Zij werden elk tot een geldboete van 3 × *f* 3.— veroordeeld. De noodige veranderingen werden daarna aangebracht.

Tegen twee steenhouwerspatroons moest proces-verbaal worden opgemaakt wegens onvoldoende zorg voor het *schoonmaken* van de werklokalen. Eén hunner was tevens bekeurd wegens het niet beschikbaar stellen van voldoend *open terrein* voor het verrichten van arbeid in de open lucht. Het erf toch was zoo goed als geheel ingenomen door materiaal. Hiervoor werd hij beboet met *f* 3.—.

Onder de ingekomen klachten waren er twee, waarin melding gemaakt werd van het gebruik van een „*grendel*" op enkele steenhouwerswerkplaatsen. Bij ingesteld onderzoek bleken inderdaad in de eene werkplaats drie stuks van dit gereedschap aanwezig te zijn; twee ervan behoorden aan daar werkende steenhouwers, van het derde werd de eigenaar niet bekend.

Ook in de andere werkplaats bleken inderdaad grendels aanwezig; toegegeven werd, dat ze nog wel eens een enkele maal gebruikt werden. Hiertegen werd ernstig gewaarschuwd.

In een derde werkplaats werd een stuk gereedschap aangetroffen waaraan de naam „Zweispitz" gegeven werd, en dat volgens verkregen inlichtingen wel gebruikt werd voor de bewerking van zachte kalksteen; voor het bewerken van zandsteen zou het nooit gebezigd worden. Het heeft de gedaante van een dubbele bijl, waarvan de eene snede recht, de andere getand is.

Vrijstellingen. Tengevolge van de tijdsomstandigheden bleek het in vele gevallen niet te vergen, dat na afloop van den termijn eener vrijstelling

alle vereischte verbeteringen waren aangebracht. Dit maakte eenige malen vernieuwing van vrijstelling noodig. Achtmaal werd zoodanige vernieuwing verleend en wel:

tot	1 Mei	1915	voor	verlichting, schaftlokaal, open terrein.
,,	1 Januari	1917	,,	hoogte, luchtverversching, verlichting, schaftlokaal, kleerenberging.
,,	1 November	1917	,,	hoogte, luchtverversching, verlichting, vloer.
,,	1 November	1915	,,	schaftlokaal.
,,	1 November	1915	,,	hoogte, luchtverversching, verlichting
,,	1 November	1916	,,	hoogte.
,,	1 September	1917	,,	inrichting vloer.
,,	1 November	1916	,,	hoogte.

Acht verzoeken kwamen in dit verslagjaar nog niet tot afdoening. Twee werkplaatsen, waarvoor vrijstelling werd gevraagd, voldeden reeds aan alle eischen.

Op 3 verzoeken werd afwijzend beschikt. Het eerste betrof een vrijstelling, die reeds eenmaal vernieuwd was. Artikel 18 verbiedt verdere vernieuwing.

Het tweede verzoek werd ingediend door 2 steenhouwers, die zonder personeel voor eigen rekening waren gaan werken en daardoor buiten de wet vielen. Nadat een hunner onder de wapens was geroepen en er weder werk genoeg voor twee was, werd een knecht in dienst genomen. Toen moest echter wel aan alle wettelijke bepalingen worden voldaan en waren er geen redenen, om deze werkplaats voor arbeiders open te stellen.

Het derde verzoek was afkomstig van een verzetlustigen eigenaar van een der slechtste werkplaatsen. Daar de vrijstelling reeds eenmaal vernieuwd was, moest het verzoek afgewezen worden. Zonder deze noodzakelijkheid zouden voor een gunstige overweging toch geen redenen zijn geweest, evenmin als voor de inwilliging van 's mans later ingediend verzoek, om een voorschot uit 's Rijks schatkist voor de verbetering zijner werkplaats.

Artikel 9 en 13. DE WERKTIJD.

Op 1 Maart 1915 eindigde de termijn van 2 jaar na de invoering der wet, gedurende welken tijd de maximumarbeidsdag voor mannen 10 uur en voor jongens 8½ uur bedroeg. Van af dien datum is het maximum voor mannen 9 uur, voor jongens 7½ uur. Zooals reeds eerder werd medegedeeld had deze maatregel tháns nog weinig beteekenis, omdat de bedrijfsslapte den arbeidsdag in een groot deel der werkplaatsen nog meer bekortte.

Vrijstellingen om in voor- en najaar vroeger te mogen beginnen dan ¼ uur vóór zonsopkomst en later te mogen eindigen dan ¼ uur na zonsondergang zijn dan ook weinig verleend. In 't geheel had dit plaats voor 15 werkplaatsen, n.l.: 5 alleen in het voorjaar voor 2, 10, 18, 20 en 20 dagen.

2 zoowel in voor- als najaar voor totaal 20 en 22 dagen.

8 alleen in het najaar, waarvan 3 voor 10 dagen, 1 voor 18, 2 voor 26 en 2 voor 30 dagen.

Door het hoofd van het 3de district (Rotterdam) werd aan 2 werkgevers voor 2 nachten vergunning verleend om, met onderscheidenlijk 2 en 4 arbeiders, steenhouwerswerk aan bruggen te verrichten. Hierbij werden voorwaarden gesteld, die een behoorlijke rust vóór en na den nachtarbeid mogelijk maakten.

Vier verzoeken werden door den Minister afgewezen. In twee gevallen moest het overwerk strekken om de te lage weekverdiensten aan te vullen. In het derde geval was alleen grafwerk te verrichten, waarbij uit den aard der zaak geen haast is. Het vierde verzoek was gedaan door een werkgever, tegen wien proces-verbaal was opgemaakt, omdat hij zijn steenhouwers 's avonds liet schuren.

Voor één *beeldhouwerswerkplaats* werd voor 5 jaar vrijstelling verleend overeenkomstig het 4e lid van artikel 9.

Overtredingen. De algemeene indruk is, dat ook wanneer er werk in overvloed is, zelden zonder vergunning wordt overgewerkt, behalve op karweien, waar dit moeilijk te controleeren is.

In bijna ieder district kwam een enkele bekeuring voor wegens het doen werken na zonsondergang, of langer dan 10 uur. Hoog waren de straffen niet, o.a. *f* 3, 3 × *f* 2, 2 × *f* 2, 3 × *f* 5, 2 × *f* 1, 3 × *f* 1.

Tegen één werkgever moest proces-verbaal worden opgemaakt, omdat hij steeds in gebreke was gebleven, een goed ingevulde arbeidslijst in zijne werkplaats op te hangen.

De omstandigheden waaronder dit proces-verbaal werd opgemaakt dienen eenigszins uitvoerig te worden gerelateerd, vanwege het gemis aan ondervonden medewerking van de zijde van den steenhouwersgezel ten behoeve van de opsporing eener vermoedelijke overtreding.

De onderwerpelijke werkgever werd er van verdacht, dat hij zijn personeel te vroeg liet beginnen. Teneinde dit te controleeren, werd zijn werkplaats 's morgens om ongeveer 6 uur bezocht en werkelijk werd toen — enkele minuten over 6 uur — een steenhouwer werkzaam aangetroffen. Zooals deze voorgaf, begon hij als regel om 7 uur v.m. zijn werk en was hij alleen dien morgen een uur vroeger begonnen, om een onderhanden haastwerkje op tijd te kunnen afleveren en zou hij dien dag ook weer een uur vroeger eindigen. Aangezien in de werkplaats de vereischte arbeidslijst niet was opgehangen, kon van dit te vroeg begin geen proces-verbaal worden opgemaakt, maar wel wegens het ontbreken van een behoorlijk ingevulde arbeidslijst. Bij het onderhoud met den patroon erkende deze, dat bedoelde steenhouwer te vroeg was begonnen en zelfs in enkele gevallen (drukte) 10 uur per dag steenhouwersarbeid verrichtte, waarvan onderscheidene data werden genoemd. Deze werkwijze was in strijd met de Steenhouwerswet, aangezien de bepaling van een maximum werkdag van 9 uur toen reeds van kracht was. Des werkgevers verklaring werd bevestigd door de loonbriefjes voor dezen steenhouwer.

In tegenwoordigheid van zijn patroon werd de steenhouwersgezel nogmaals door den inspecteerenden ambtenaar gehoord en er op gewezen, dat hij op verschillende data meer dan 9 uur steenhouwersarbeid had verricht, waarbij de werkgever dezen steenhouwer nog toevoegde: „zeg 't maar, 't is bekend". Met de bewering „ze motten het mij maar bewijzen" bleef hij bij zijn ontkenning volharden. Aangezien het Openbaar Ministerie meende, dat

voldoende bewijsmateriaal ontbrak, kon wegens overtreding van den werkduur niet vervolgd worden, maar alleen wegens het ontbreken van een goed ingevulde arbeidslijst, waarvoor deze werkgever door den Kantonrechter werd beboet met *f* 5.—.

Een ander steenhouwerspatroon werd veroordeeld tot *f* 2.— boete, omdat de in zijne werkplaats opgehangen arbeidslijst eene andere regeling vermeldde, dan hij pleegde te volgen.

Een derde steenhouwerspatroon werd tot *f* 3.— boete veroordeeld, omdat hij zijn zoon vroeger liet beginnen dan de regeling op de arbeidslijst aangaf.

Artikel 10, 11 en 12. DE ARBEIDSLIJSTEN.

Daar, door het in werking treden van artikel 9, 1e lid, sub IIb en IIIb, op 1 Maart 1915 verandering in de werktijden kwam, moesten de arbeidslijsten alle worden gewijzigd. Zooals gevreesd werd kostte het weer zeer veel moeite deze goed ingevuld te krijgen; niettegenstaande allen tijdig gewaarschuwd waren, moesten enkele werkgevers tot zelfs viermaal toe bezocht worden, alvorens een juist ingevuld afschrift van de arbeidslijst inkwam.

In verscheidene districten gaf meer dan de helft der nieuwe arbeidslijsten tot opmerkingen aanleiding en dienden deze lijsten nader met den betrokken werkgever te worden besproken.

HOOFDSTUK VII.

Ongevallen.

De volgende tabel geeft een overzicht van het aantal kennisgevingen van ongevallen, ingevolge het 4de lid van art. 61 der Ongevallenwet 1901, door de districtshoofden ontvangen voor zoover deze kennisgevingen betrekking hadden op bedrijven, genoemd in een der 17 nijverheidsgroepen, waarover het toezicht zich uitstrekt. Voorts zijn daarin opgenomen de kennisgevingen ex art. 12 der Veiligheidswet, betreffende ongevallen, overkomen aan personen, werkzaam in niet verzekeringsplichtige bedrijven.

District.	Aantal kennisgevingen ex art. 61 O. W.	Aantal ongevallen			Aantal kennisgevingen ex art. 12 V. W.
		met doodelijken afloop.	voor den inspectiedienst van belang geacht.	nader onderzocht.	
1	5029	7	400	400	—
2	5474	5	138	138	2
3	15016	27	329	329	3
4	8326	7	455	332	—
5	9191	11	614	352	2
6	5408	6	364	218	4
7	4397	6	606 [1])	64	5
8	3855	8	387	387	7
9	5495	18	520	395	—
Het Rijk	62191	95	3813	2286	23

[1]) waaronder een 200-tal oogverwondingen en voetverbrandingen, waarvan in het algemeen nader onderzoek niet noodzakelijk is.

Krachtwerktuigen. De beschrijving der meest belangrijke ongevallen vindt hier een plaats.

In een olieslagerij gleed een 36-jarige arbeider uit bij het opendraaien van een kraan en kwam met de linkerhand in aanraking met een niet voldoend beschut vliegwiel.

Aan een machinist in een gasfabriek overkwam een ongeval, doordat het vliegwiel eener stoommachine uit elkaar vloog. Ten gevolge van het warmloopen van een excentriek eener stoomschuifstang brak deze en werd, door tegenstoom te geven, de zuiger van de stoommachine plotseling tot stilstand gebracht. De levende kracht, opgehoopt in de als vliegwiel dienende gesmeed ijzeren riemschijf, den riem en den door de machine gedreven „blower", deden de riemschijf uit elkaar slaan, waarbij de 48 spaken, van 3 c.M. dikte, sterk verbogen en verwrongen werden en de velling als een lint gekronkeld werd. Gelukkig werd de machinist niet ernstig bezeerd.

Enkele ongevallen kwamen voor bij het aanzetten van explosiemotoren, zoowel ten gevolge van het doorschieten van den slinger, bij het goed aanloopen van den motor, als bij terugslag, wanneer geen veiligheidsslinger werd gebezigd, of wel, doordat de arbeider niet de moeite had genomen den veiligheidsslinger in gebruiksvaardigen toestand te brengen, door het in zijn werk leggen van de pal of wel door het gebruiken van een defecten slinger.

Voorts werd een machinist bij het opstoken van een zuiggasgenerator gekwetst door de uitslaande vlam. Ten einde aldus veroorzaakt letsel zooveel mogelijk te beperken, verdient het aanbeveling bij dit werk een kap van asbest met vizier op het hoofd te zetten. [1])

Dit jaar maken verscheidene districtshoofden melding van verwondingen door uitslaande vlammen bij ketels, welke met houtafval gestookt worden. Uit het 6de district (Haarlem) worden zes van deze, min of meer ernstige ongevallen vermeld. Naar aanleiding van het voorkomen van enkele dezer ongevallen in het 3de district (Rotterdam) werd de bestuurder eener timmerfabriek bereid gevonden tot het nemen van proeven ter verklaring van dit verschijnsel.

Bij die proeven is gebleken, dat het terugslaan der vlam bij het openen der vuurdeur in hoofdzaak veroorzaakt wordt door onvoldoende toetreding van lucht en voorts afhankelijk is van de wijze van stoken. Ligt bijv. het zaagsel vóór hoog opgeladen en zijn achter de roosters niet geheel bedekt, dan kan het gebeuren, dat door onvoldoende luchttoetreding, de verbranding vóór niet voldoende plaats heeft. Wordt nu de vuurdeur geopend, zoodat plotseling lucht toetreedt, dan vliegt de smeulende massa in brand. De ontvlamming kan dan zoo hevig zijn, dat de vlam door de open plekken in den rooster uit de aschpit, of ineens door de vuurdeur, naar buiten slaat. Om dit te voorkomen zou het aanbeveling verdienen ook lucht boven de roosters toe te laten, bijv. door een draaibaar roset in de vuurdeur. Verder dient er voor gezorgd te worden, dat op den rooster geen open plekken voorkomen en het vuur niet te ver naar voren gestookt wordt. Ook verdient het aanbeveling, voor toetreding van lucht, den rooster vóór pl.m. 15 c.M. open te houden en de opening van den schoorsteen zoo klein mogelijk te houden. Een eerste vereischte blijft natuurlijk het stoken op te dragen aan een bekwaam en oplettend stoker.

Drijfwerk. Blijkens den staat der ongevallen met doodelijken afloop werden 12 dezer ongevallen door drijfwerk veroorzaakt. Op enkele uitzonderingen na, zijn deze ongevallen te wijten aan de roekeloosheid der getroffenen, voort-

[1]) Zulk een kap is in het Veiligheidsmuseum te zien.

vloeiend uit onderschatting of miskenning van het dreigend gevaar, dat zij minder zien, naarmate zij er meer mee vertrouwd raken.

In hunne verslagen vermelden de districtshoofden 13 ongevallen, veroorzaakt doordat de kleeren gegrepen werden door een draaiende as, waarvan 6 bij het opleggen of naaien van riemen van loopend drijfwerk, 6 bij werkzaamheden in de nabijheid der assen en 1 zonder dat de getroffene aan het werk was (deze zat te schaften). Een drietal ongevallen, waarvan 2 met doodelijken afloop, overkwam jongens ten gevolge van spelen.

De ongevallen bij het opleggen van een riem hadden, op één na, alle den dood van den getroffene ten gevolge. Enkele dezer ongevallen verdienen afzonderlijke vermelding. Zoo begaf zich in een houtwarenfabriek in het 6de district een 14-jarige knaap in den drijfwerkkelder, niettegenstaande hem de toegang tot dien kelder verboden was, om een handel te verzetten, waarbij hij over een draaiende as moest reiken. Waarschijnlijk is hij daarbij uitgegleden, door de draaiende as gegrepen en daarna eenige malen rondgeslingerd. Hij werd opgenomen met beide beenen en één arm (op twee plaatsen) gebroken, en de duim van de hand aan zijn andere arm afgerukt; bovendien bekwam hij aan dezen arm een vleeschwond.

De eisch werd gesteld om in den kelder het drijfwerk op zichzelf af te schutten en den toegang tot dien kelder af te sluiten.

In een aardappelmeelfabriek had een jongen van 18 jaar een riem van een der snelzeeften ingekort, omdat deze slipte. Nadat hij dit werk had verricht, wilde hij den riem weder op de schijf leggen zonder echter het drijfwerk stil te zetten. Op het bordes langs het drijfwerk, vanwaar hij den riem wilde opleggen, bevond zich op 1.35 M. boven den vloer van dit bordes een andere drijfas. Hoe het ongeval zich eigenlijk heeft toegedragen, is niet bekend geworden, maar toen men, door een gil gewaarschuwd, de machine stopte, bleek dat de arm van den jongen uit het lichaam gerukt was. Het lichaam zelf was beklemd tusschen de as en de zich op korten afstand daarboven bevindende zoldering. Toen men erbij kwam en het lichaam van het inmiddels stop gezette drijfwerk verwijderde, was de ongelukkige reeds overleden. Wegens het onbeschermd zijn van de drijfas werd proces-verbaal tegen de bestuurders der fabriek opgemaakt, die dientengevolge elk tot *f* 10 boete werden veroordeeld. Deze lage boete houdt verband met de eigenaardige toestanden op sommige coöperatieve stroocarton- en aardappelmeelfabrieken. Het bestuur der coöperatie is tevens bestuurder van de fabriek; voor de administratie is een boekhouder aangewezen en voor het technisch gedeelte een fabrieksopzichter; deze laatste kan echter niet als hoofd of bestuurder worden aangemerkt, daar hij geen bevoegdheid heeft op eigen gezag te handelen. Het bestuur, dat technisch niet op de hoogte is en slechts af en toe in de fabriek komt, draagt toch wettelijk de verantwoordelijkheid voor aangelegenheden, waarmede het maar al te dikwijls absoluut onbekend is.

Het volgende ongeval met een as moet op rekening gesteld worden van de onvoorzichtigheid van de getroffenen.

In een graanmalerij wilden schilders, die een ladder naar de bovenste verdieping moesten ophalen, dat werk vergemakkelijken door het touw te slaan om een horizontale as van een graantransporteur. Vermoedelijk heeft een der schilders het touw aan den oploopenden kant willen tegenhouden, hetgeen ten-

gevolge had, dat hij medegenomen werd. Gelukkig bevond de as zich op vrij grooten afstand van muren en zoldering, zoodat de man, die eenige malen werd medegedraaid, er met een gebroken arm en een paar gebroken vingers is afgekomen. Een kameraad, die hem wilde tegenhouden, liep eenige vingerverwondingen op.

In een capsulenfabriek raakte een arbeider met een been zoodanig bekneld onder de lage as van een pletmolen, dat dit gedeeltelijk moest worden geamputeerd. Getroffene was in de onmiddellijke nabijheid dier as uitgegleden en tegen de beveiliging aangevallen, welke door onvoldoende bevestiging niet aan haar doel beantwoordde, en uitweek, toen de man er tegen aanviel.

Van enkele dezer ongevallen was de betrekkelijk gunstige afloop mede te danken aan de omstandigheid, dat de betreffende as electrisch werd aangedreven en daardoor de aandrijving spoedig en gemakkelijk kon worden stopgezet.

Voorts worden 3 ongevallen vermeld bij het opleggen van riemen bij loopend drijfwerk; 2 bestaande uit klemmen tusschen riem en schijf, een tusschen de riemschijf en een naburige drijfas.

Het hoofd van het 6de district (Haarlem) doet verder nog mededeeling van een geval, waarbij een arbeider, die met een bezemsteel een riem van de schijf wilde duwen, een slag tegen den buik kreeg, doordat de onvoldoend lange bezemsteel bekneld raakte tusschen riem en schijf.

Verder wordt mededeeling gedaan van een ander geval, waarbij een arbeider ernstig gewond werd, bij het opleggen van een smal riempje, doordat dit aan een vingerring van den getroffene bleef haken.

Door beklemming tusschen riem en schijf verongelukte een arbeider in een stroocartonfabriek. Getroffene moest zich van de eene zijde van een strook begeven naar de andere en koos, ten einde het op- en afgaan van twee trappen te vermijden, daartoe zijn weg over het drijfwerk. Over het afschuttingshek klimmend, stapte hij op de draaiende as, gleed uit en kwam, zijn hand om steun te zoeken uitslaand, terecht tusschen riem en schijf, waardoor hem de arm werd uitgerukt.

Liften. Moeten verscheidene ongevallen gedeeltelijk geschreven worden op rekening van de onbezonnenheid der, meest jeugdige, verongelukten, zij zouden toch òf niet zijn geschied, òf minder ernstig in hunne gevolgen zijn geweest, indien lift en liftschacht werkelijk hadden voldaan aan de eischen, die daaraan gesteld kunnen worden.

Een daarvan is, dat in de liftschacht onder geen beding uitstekende kanten mogen voorkomen. Zoo werden een jongen in een porseleinfabriek drie teenen verpletterd, doordat een zijner voeten te ver buiten het platform eener goederenlift uitstak en bekneld raakte onder een balkijzer in de liftschacht. De jongen was, om niet gezien te worden, achter goederen gekropen, die met de lift vervoerd werden.

Een dergelijke daad kostte een 14-jarigen drukkersjongen het leven. Hij was alleen in den papierkelder gegaan, heeft de lift in beweging gebracht en is op het platform gaan zitten, zijn beenen over den rand hangend. Vermoedelijk heeft hij de lift niet weten stop te zetten en heeft hij op het laatste oogenblik er af willen springen. Te laat echter, want hij raakte beklemd tusschen platform en de zoldering van den kelder, waarbij zijn borstkas werd ingedrukt.

Onder de bepaald onvoldoende beveiligingen moeten gerekend worden die, welke berusten op het sluiten van electrische contacten, door de tot liftschacht en liftkooi toegang gevende deuren, wanneer die contacten zoo worden uitgevoerd, dat zij gemakkelijk met een eenvoudige handgreep zijn in werking te stellen, *zonder dat* de deur gesloten wordt (hetgeen bijna steeds, ter wille van de goedkoopte en uit sleur, het geval is). Alsdan laten de met de liftbediening belaste personen, gewoonlijk jongens, maar al te vaak na, de deuren werkelijk te sluiten. Deze soort sluiting heeft nog een ander nadeel. Niet zelden wordt zij gebrekkig gemaakt, zoodat de contactpennen niet uit zich zelf, bij het openen der deuren, uitspringen, doch ingedrukt blijven en dus ook het contact blijft bestaan. Hierdoor raakte een man bekneld.

In een chocoladefabriek kwam een arbeider om het leven tengevolge van een ongeval hem bij werkzaamheden in een liftschacht overkomen. Waarschijnlijk is hij bekneld geraakt tusschen den liftbak en de borstwering voor een der toegangsopeningen tot de schacht. De getroffene, die eenige dagen na het ongeval aan de gevolgen overleed, is omtrent de juiste toedracht niet gehoord kunnen worden.

De ongevallen met de hydraulische liften in het Centraalstation te Amsterdam gaven het districtshoofd aanleiding, om met de betrokken spoorwegdirectie in nader overleg te treden, ten einde eene zoodanige inrichting te doen aanbrengen dat, wanneer iemand een lift in gebruik neemt, de liftbak door geen ander in beweging zou kunnen worden gesteld. Het langdurig overleg had echter niet het gewenschte gevolg. Wel werd eenige verbetering aangebracht, maar tot het uitvoeren van de ontworpen beveiliging meende de Maatschappij niet te moeten overgaan wegens de hooge kosten, die voor elk der hydraulisch bewogen liften op *f* 700 werden geraamd en omdat plannen bestonden deze hydraulische liften door electrisch bewogene te vervangen, waarbij op minder kostbare wijze voor grootere veiligheid bij het gebruik zou kunnen worden zorg gedragen.

Eén ongeval met doodelijken afloop had plaats met een lift, die voorzien was van de gebruikelijke beveiligingsinrichting. Deze heeft blijkbaar niet goed gefunctioneerd, want de getroffene heeft een toegangsdeur kunnen openen, terwijl de lift niet ter plaatse aanwezig was.

Een ander ongeval, veroorzaakte den dood van een liftjongen, die, om het dak van de liftkooi goed te kunnen schoonmaken, daarop was geklommen. Een passagier zette de lift in beweging; de jongen werd doodgekneld tusschen de kooi en het platform van een tusschenverdieping.

Ook door **andere hefwerktuigen** werden ongevallen veroorzaakt. In Amsterdam kwamen 4 ongevallen voor met lieren, op bouw- of grondwerken in gebruik, en eenmaal gebeurde een dergelijk ongeval in eene steenhouwerij; al deze ongevallen werden veroorzaakt door het krijgen van een klap met den vrijdraaienden slinger. Op één na, waren alle het gevolg òf van het niet gebruik maken van de goede, aanwezige bandremmen, òf van het niet in het werk leggen van de pal, bij het ophijschen van den last. Het vijfde ongeval ontstond, toen op het oogenblik, dat de pal uit het werk werd genomen, er aan het staaldraad werd getrokken om dit af te winden; de lier begon toen te draaien.

In één geval werd den arbeider de schedel stuk geslagen.

Houtbewerkingmachines. Met en aan *cirkelzagen* gebeurden, voor zoover daarvan opgave gedaan werd, de volgende ongevallen:

District . . .	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Aantal ongevallen. .	34	19	69	60	36	22	28	25	9

Voor het 4de (Utrecht) en 5de district (Amsterdam) kan van deze ongevallen een nadere beschrijving worden gegeven, in aansluiting aan die, in het vorige Centraal Verslag opgenomen.

De *aard der bedrijven*, waarin deze ongevallen gebeurden, blijkt uit het volgende overzicht:

District.	Houtzagerij.	Timmerwerkplaats, -fabriek.	Kistenfabriek en kuiperij.	Meubelfabricage.	Lijstenfabriek.	Wagenmakerij e. d.	Fabriek van houtwaren.	Borstel- en houtwarenfabrieken.	Veekoekenfabriek (olieslagerij).	Diversen.	Totaal.
IV . .	7	12	14	9	—	5	4	5	2	2	60
V . .	8	5	4	8	7	2	—	—	—	2	36

Worden de ongevallen gerangschikt naar de *soort van machine*, waarmede zij gebeurden, dan wordt het volgende overzicht verkregen:

District.	Schulpzaag.	Afkortzaag.	Zaag voor sponningen.	Zaag voor alle werk.	Zaag voor brandhout.	Zaag voor veekoeken.	Steennootzagen.	Verstekken.	Onbekend.	Totaal.
IV	23	8	4	22	1	2	—	—	—	60
V	8	1	1	21	—	—	1	1	3	36

De *werkzaamheden*, waarbij de ongevallen gebeurden, blijken uit het volgende overzicht:

District.	Schulpen.	Afkorten.	Zagen van sponningen.	Idem van pennen e. d.	Bezagen van boomen, zagen van brandhout.	Wegnemen van gezaagd hout achter de zaag.	Schoonmaken en smeren v. d. zaag.	Afnemen, stellen van de zaag.	Stilhouden van de zaag.	Wegruimen van afval.	Schoonmaken van de zaagbank.	Diversen.	Zagen van veekoeken.	Onbekend.	Totaal.
IV . .	34	6	3	1	1	5	—	—	—	7	—	1	2	—	60
V . .	18	1	4	2	—	2	—	—	—	—	—	4	—	5	36

Gerangschikt naar de *oorzaak der ongevallen,* krijgt men het volgende overzicht:

District.	Uit en doorschieten v. h. hout.	Opspringen v. h. hout.	Kantelen v. h. hout.	Terugslaan v. h. hout.	Afbreken v. h. hout.	Hout te lang vasthouden.	Uitschieten v. d. hand.	Hand tegen zaag geslagen.	Getroffen door weggeslagen splinters of kwasten.	Onbekend.	Totaal.
IV . .	13	—	—	7	—	22	3	9	3	3	60
V . .	6	4	1	3	1	—	7	12	—	2	36

Wat de *leeftijden der getroffenen* betreft, kan het volgend overzicht worden gegeven.

District.	Leeftijd.													Totaal.
	12—14	15—16	17—20	21—25	26—30	31—35	36—40	41—45	46—50	51—59	62—63	78	Onbekend	
IV	2	11	9	5	7	3	8	2	5	4	3	1	—	60
V	2	1	10	5	9	1	3	1	—	3	—	—	1	36

Van den *aard van het letsel* kan het volgende overzicht worden samengesteld.

Aard van het letsel.	District	
	IV	V
Verlies van 1 vinger of vingerlid	4	4
„ „ 3 vingers	1	—
Verwonding van 1 vinger	30	18
„ „ 2 vingers	8	6
„ „ 3 „	5	1
„ „ 5 „	1	—
„ „ vingers	—	3
„ „ de hand.	4	1
„ „ het oog	3	2
„ „ „ gelaat	1	—
„ „ de borstkas	—	1
„ „ het onderlijf	3	—

In het 4de district was in 40 van de 60 gevallen een spouwwig aanwezig en bij 36 zagen was deze goed gesteld.

Een bovenbedekking van het zaagblad bleek in 46 gevallen aanwezig te zijn geweest en kon bij alle zagen als doelmatig worden aangemerkt. De opstelling van de bovenbedekking was in 43 gevallen doelmatig. Bij 7 machines was eene bijzondere beveiliging aangebracht en wel 5 maal eene klauwkap, 1 maal eene dwanglat en 1 maal een korf (over horizontaal-zaagblad.)

In 5 van de gevallen was deze bijzondere bescherming goed opgesteld. De onderkant van de zaag bleek 54 maal afdoende beschut en 6 maal niet.

Mechanisch zaagseltransport bestond slechts 9 keer bij het ongeval. Aan uitglijden was het ongeluk 3 maal toe te schrijven, en onvoldoende verlichting, of onvoldoende verwarming wordt nergens als aanleiding tot het ongeval vermeld.

42 maal kwam het voor, dat een man getroffen werd, die zijn gewone werk deed, 12 maal had een ongeval plaats, terwijl er op lastgeving gezaagd werd en 6 maal werden personen getroffen, die niet aan de zaag werkten.

De 18 personen, die buiten hun gewone werk om, een ongeluk kregen, waren: 1 zagers-hulp, 3 sjouwers, 2 meubelmakers, 2 wagenmakers, 2 krullenjongens, 7 timmerlieden en 1 opzichter.

In het 5de district was in 15 van de 36 gevallen geen, in 18 wel een spouwwig aanwezig. Van deze laatste was zij 10 maal goed gesteld, 5 maal niet goed, terwijl van 3 gevallen de opgave ontbreekt.

In het 2de district (Breda) overkwam een arbeider in een stoomtimmerfabriek een ernstig ongeval door verregaande miskenning van het gevaar aan cirkelzagen eigen. Op de zaagbank waren op dezelfde as 2 zagen aangebracht, voor het op maat zagen van hout. De bank was niet in gebruik en het vulstuk was uit de tafel verwijderd, om de zagen te kunnen verstellen. De arbeider wilde nog een inkeeping in een lat zagen, waartoe hij de zagen in beweging zette en de lat uit de vrije hand voor de zagen bracht, in plaats van haar op tafel te steunen. Hierbij kwam de linkerhand met een der zagen in aanraking en werd meegetrokken in de opening, die door het wegnemen van het vulstuk vrij gekomen was. Het gelukte hem niet zijn hand terug te trekken, die grootendeels verbrijzeld werd.

Het districtshoofd in het 6de district (Haarlem) deelt de volgende gevallen mede:

Bij het wijder stellen van de zaagtanden verloor de arbeider het evenwicht en greep hij in de nog niet geheel stilstaande zaag.

Een 21-jarige arbeider beging de onvoorzichtigheid, een spouwwig te verstellen achter een niet tot stilstand gebrachte cirkelzaag; het gevolg was, dat hij zich aan den linkerduim verwondde.

Door te grooten afstand (5 c.M.) tusschen spouwwig en cirkelzaag kwam in een houtzagerij de meesterknecht in aanraking met den achterkant der zaag en werd ernstig verwond.

In een stoelenfabriek sloeg het hout bij het zagen terug. Doordat de beschuttingskap slecht geconstrueerd was, werd een 23-jarige arbeider verwond. Een voorschrift werd gegeven voor doelmatiger beveiliging.

In genoemd district kwamen 6 ongevallen voor aan cirkelzagen, waarbij

de getroffenen, niettegenstaande goede beschuttingen aanwezig waren, met de voorzijde der zaag in aanraking kwamen.

Vlakbanken. Nadat in het 8ste district (Deventer) bij het slaan van profielen op een gecombineerde *vlak- en van dikte-bank,* door het uitschieten van het hout, een arbeider was verwond door de profielbeitels, werd de machine zoodanig veranderd, dat het slaan van profielen voortaan kan geschieden terwijl het hout, evenals bij het van-dikte schaven, mechanisch door de machine wordt gevoerd. Daartoe werden de tandwielen voor de mechanische aandrijving verwijderd, omdat hierbij de houtaanvoer veel langzamer moet geschieden, dan bij het van-dikte schaven.

Daar het bleek, dat de machine onbeschut was, toen het ongeval gebeurde, werd proces-verbaal opgemaakt.

In een stoomschuierhoutfabriek in het 9de district (Groningen) hielp een jongen bij een van dikte-bank, waarop de dekplaatjes van schuierhouten worden gevlakt. De werkman schoof de houtjes over de beitelas en de jongen pakte deze aan de achterzijde van de bank aan en stapelde ze op. Terwijl de werkman even afwezig was speelde de jongen met de spaanders, die hij voor de nog in gang zijnde beitelas hield, hetgeen tengevolge had dat hem 4 vingers van de rechterhand werden afgesneden.

Stempelpersen. In alle bedrijfstakken, waarin deze werktuigen gebruikt worden, veroorzaakten zij ongevallen, onverschillig of de pers mechanisch of wel met de hand werd bewogen. Herhaaldelijk wordt toch geconstateerd, dat de arbeiders de beveiligingen òf ondoelmatig (bijv. te hoog) stellen of zelfs geheel buiten gebruik stellen.

Met de allergrootste persen, in gebruik in *emailleerfabrieken,* gebeurde een niet onbelangrijk aantal ongevallen, evenals met de zeer kleine, in gebruik in *knoopenfabrieken.* In een nieuw ingerichte fabriek in het 7de district kwamen niet minder dan 12 ongevallen voor.

De persen in *blikfabrieken* zijn over het algemeen zeer goed te beveiligen, toch kwamen in het 6de district 15 ongevallen voor, welke waarschijnlijk waren toe te schrijven aan het te hoog stellen der beschutting.

Ook *zeep*persen veroorzaakten ongevallen. Een daarvan, voorgevallen in het 5de district, werd reeds in het hoofdstuk Arbeidswet vermeld.

De ongevallen door stempelpersen in de *schoenindustrie* in westelijk Noord-Brabant (2de district) veroorzaakt, zullen nader worden vermeld. Hun aantal zal meer dan verdubbeld blijken te zijn, vergeleken bij het vorig jaar. Een proces-verbaal, opgemaakt tegen een bedrijfshoofd, dat een 15-jarigen jongen aan een dergelijke onbeschutte machine had laten werken, leidde in Amsterdam tot eene veroordeeling tot *f* 15.— boete.

Een drietal ongevallen in het 5de district (Amsterdam), veroorzaakt door het in aanraking komen met de vleugels van een draaienden **exhaustor**, toonden aan, hoe gemotiveerd de eisch is, de vleugels of schoepen dier werktuigen, voor zoover zij bereikbaar zijn, af te schutten met een scherm van vlechtwerk.

Meng- en kneedmachines. Drie districtshoofden, n.l. die van het 4de, 5de

en 7de district, doen mededeeling van de ongevallen door deze machines veroorzaakt.

De ongevallen hadden plaats in broodfabrieken 5 maal, in koekfabrieken 4 maal en 1 maal in een cakesfabriek, een chocolade- en suikerwerkfabriek, een lijstenfabriek, een fabriek van tandmiddelen en een rubberfabriek.

Van deze 14 ongevallen bestond één in het knellen tusschen kamraderen (broodfabriek), en de overige 13 in knelling in de machine zelf en wel 6 maal tusschen den wand en de schoepen (1 maal een staande cylinder en 1 maal een patrijn), eenmaal tusschen mengarm en bodem van den trog, driemaal tusschen schoep en afstrijkijzer, eenmaal tusschen den kneedarm en een emmer, en eenmaal tusschen de schoepen onderling. Voorts kreeg in één geval een arbeider in een broodfabriek, bij het leeghalen van den liggenden trog, waarin één as met schoepen draaide, een slag van de schoepen, waardoor zijn kaak verwond en een zijner nekwervels gebroken werd. Deze machine was onbeschut.

Wat de typen van machines aangaat, waarmede de ongevallen plaats vonden, waren dit:

machine met liggenden trog en één as met schoepen	6	maal
,, ,, ,, ,, ,, 2 assen ,, ,, ...	1	,,
,, ,, ,, ,, ,, 2 gebogen assen	1	,,
,, ,, kiptrog en afstrijkijzers	3	,,
,, ,, staanden cylinder, waarin as met schoepen	1	,,
armkneedmachine	2	,,

Het werk, waarbij het ongeval gebeurde bestond uit:

mengen	1	maal
aanvoelen van het mengsel	2	,,
uithalen ,, ,, ,, ...	6	,,
wegnemen van boter, dat aan een afstrijkijzer zat	1	,,
schoonmaken van de machine	1	,,
wegnemen van een emmer, welke op de machine geplaatst was	1	,,
onbekend	2	,,

Slechts 3 machines waren voorzien van een deksel met dwangsluiting. In één geval had de getroffene, een 18-jarig meisje, zelfs een kameraadje te hulp geroepen om deze beschutting buiten werking te stellen, ten einde het reinigen der machine wat te vergemakkelijken, en bij loopende machine te kunnen uitvoeren.

De getroffenen waren een vrouw van 14 en een van 18 jaar en mannen van 15 jaar (2 ×), 18 jaar (2 ×), 23, 31, 35, 37 (2 ×), 42, 54 en 56 jaar.

Het letsel was in één geval, nekwervel gebroken en kaak verwond; 1 maal 4 vingers van de rechterhand afgeknepen; arm verwond: 3 maal, hand verwond: 2 maal, vinger verwond: 5 maal. Onbekend twee.

Vijf van de 6 ongevallen aan kneedmachines in bakkerijen, voorgekomen in Gelderland, werden nader onderzocht. Een bleek te hebben plaats gehad aan het door het districtshoofd ten aanzien van klemming tusschen arm en trog in het algemeen ongevaarlijk geoordeelde „Viennara"-type. Het betrof

hier echter eene nieuwe, hem nog onbekende, constructie voor het kneeden van roggebrood, met uitschuifbaren bodem om het deeg uit te persen. Het ongeval werd veroorzaakt door beklemming tusschen den kneedarm en den kant van deze uitpersopening. Door dit ongeval werd aangetoond, dat voor deze bijzondere constructie een afsluitdeksel op den trog wèl noodig is.

Een ander ongeval had plaats tengevolge van de omstandigheid, dat het deeg te slap was om door den gewonen trechter te worden uitgeperst. Daarom was het uitpersmondstuk afgenomen en heeft de getroffene zich tusschen den kneedarm en den kant van die opening gekneld, toen hij met een schrapper van buiten af het laatste deeg bij draaiende machine wilde weghalen. Een dekselafsluiting had dit ongeval niet kunnen voorkomen.

Een derde ongeval had plaats bij het schoonmaken der uitpersinrichting; ook hierbij zou een deksel dus geen nut hebben gehad.

De **acetyleen-ontwikkelaars** hebben door het groote succes van het autogeen snijden en lasschen van metalen in korten tijd een groote verbreiding gekregen en zijn daarbij in gebruik genomen door tal van personen, die geenerlei begrip hebben van de gevaren, welke verbonden zijn aan het omgaan met deze zoo eenvoudige toestellen.

Twee maal hadden explosies plaats van dergelijke toestellen na en bij het schoonmaken er van, zonder dat vuur in de nabijheid was. Na hetgeen dienaangaande is opgemerkt in het vorige verslag op pag 163 behoeft zulks niet te verbazen.

Eenige ongevallen in het 3de district bleken veroorzaakt te zijn door uitwendige oorzaken, en hadden met eenige voorzorg voorkomen kunnen worden. Zoo werd in een zuivelfabriek een toestel schoongemaakt in de nabijheid van een smidse, waardoor het in den ketel aanwezige gas ontplofte. Nadien is de ketel elders geplaatst. Iets dergelijks gebeurde op een werf, waar een toestel uit elkaar genomen werd in de nabijheid van een klinknagelvuur en op een andere werf, waar het toestel gebruikt werd in den tunnel van een schip, waar olielampen gebruikt werden. Toen men den ketel optilde om na te zien of er nog carbid aanwezig was, had een ontploffing plaats.

In een ander geval vond een ontploffing plaats, toen een werkman met een kaarslantaarn in het gebouwtje kwam, waar het carbidtoestel was opgesteld. Blijkbaar hadden zich gedurende den nacht gassen verzameld. De ruimte was voorzien van een luchtkoker. Naar aanleiding van dit ongeval heeft men bij den vloer roosters aangebracht.

In een fabriek van bakkersovens had 's morgens bij den aanvang van het werk een vrij hevige ontploffing plaats. Bij nader onderzoek bleek, dat in den wand van het waterslot van den acetyleen-ontwikkelaar een boutje los zat. Blijkbaar is hierdoor lucht in het slot gekomen en heeft met het carbidgas een ontplofbaar mengsel gevormd, dat door het terugslaan van de vlam van den brander is aangestoken. Al deze ontploffingen hadden min of meer ernstige brandwonden aan gelaat en handen tengevolge.

Voorts ontplofte bij het dichtsoldeeren van een ijzeren vat met carbid het in dat vat aanwezige gasmengsel, met gevolg, dat een arbeider een stukje van den neus werd afgeslagen, zijn beide oogen werden verwond en hem een groote wonde aan de bovenlip werd toegebracht.

Door **ontploffing** en **verbranding** hadden de volgende ongevallen plaats.

In een fabriek van koolzuur is een cylinder gesprongen, waarbij gelukkig geen persoonlijke ongevallen voorkwamen. De cylinder, die ter vulling was aangeboden door een limonadefabrikant, was van zeer oud model met ingelaschten kop en bodem en volgens ingeslagen merken het eerst in 1891 het laatst in 1914 beproefd en wel op 190 atm. De cylinder was gevuld met 10 K.G. koolzuur onder een druk van 60 atm., toen plotseling uit den wand een stuk werd geslagen en de wand daarboven tot den kop geheel openscheurde. Het materiaal was in de lengterichting ter plaatse van den walsnaad overal gebarsten en bij onderzoek bleek op de plaats, waar de cylinder gesprongen was, in den wand een blaas te hebben gezeten van 1 dM. hoogte en 0,5 dM. breedte, zoodat de wanddikte, die overigens 9 mM. bedroeg, daar slechts 5 mM. mat.

Een en ander wordt door bijgaande foto verduidelijkt.

De ongevallen, door verbranding veroorzaakt, zijn grootendeels in den staat der ongevallen met doodelijken afloop omschreven; hier moge er nog één vermeld worden, dat een voor den getroffene gunstigen afloop had en dat tevens het heilzame aantoont van den maatregel, om in de lokalen waar gevaar te duchten is, dat arbeiders in brand geraken, brandvrij geïmpregneerde dekens aanwezig te hebben.

In een benzinewasscherij was een stuk cheviot van pl.m. 150 M. gewasschen; men was bezig dit uit de waschmachine te halen en in een transportwagentje over te brengen. Het goed wordt daartoe over den rand der machine en door een kort metalen gootje in het wagentje getrokken, waarbij het voortdurend langs den rand der machine wrijft. Toen er nog slechts een klein gedeelte uit was, vloog plotseling het goed in brand, waarschijnlijk veroorzaakt door wrijvingselectriciteit.

De persoon, die met het uittrekken bezig was en wiens kleeren, evenals die van de andere arbeiders in deze afdeeling, geheel met benzine waren doortrokken, vloog eveneens in brand en liep brandende de fabriek in. Door het omslaan van onbrandbare dekens was deze persoon spoedig gered. Hij heeft evenwel aan handen en gelaat hevige brandwonden bekomen.

In het eerste oogenblik wist het personeel geen raad door zenuwachtigheid. Een enkel woord van den waschmeester was echter voldoende om ieder op zijn post te doen zijn. Het personeel is zoodanig geïnstrueerd, dat ieder bij brand zijn bepaalde werkzaamheden heeft.

Spoedig waren dan ook alle overige afdeelingen met brandvrije deuren gesloten en de buitendeuren geopend. De benzinecirculatie was stop gezet door het sluiten der kranen, de schuiven in de afzuigleiding werden gesloten.

Ook had men voor zoover noodig met de daarvoor gereed liggende haken, de deksels der verschillende machines en wagentjes in het lokaal, waar de brand was ontstaan, dichtgetrokken. De brandende machine en de stof werden daarop met onbrandbare dekens bedekt en vervolgens werd er uit gereedstaande bakken zand op geworpen, ook werd met extincteurs gespoten. Om de bij het blusschen ontstane walm te verwijderen werden enkele ruiten ingeslagen.

De onbrandbare dekens hebben bij dezen brand groote diensten bewezen, niet het minst bij de blussching van de in brand geraakte kleeren van den arbeider. Het zand heeft vooral dienst bewezen om de dekens goed te laten aansluiten, waardoor de afsluiting zoo volledig mogelijk werd. De dekens zijn gewone

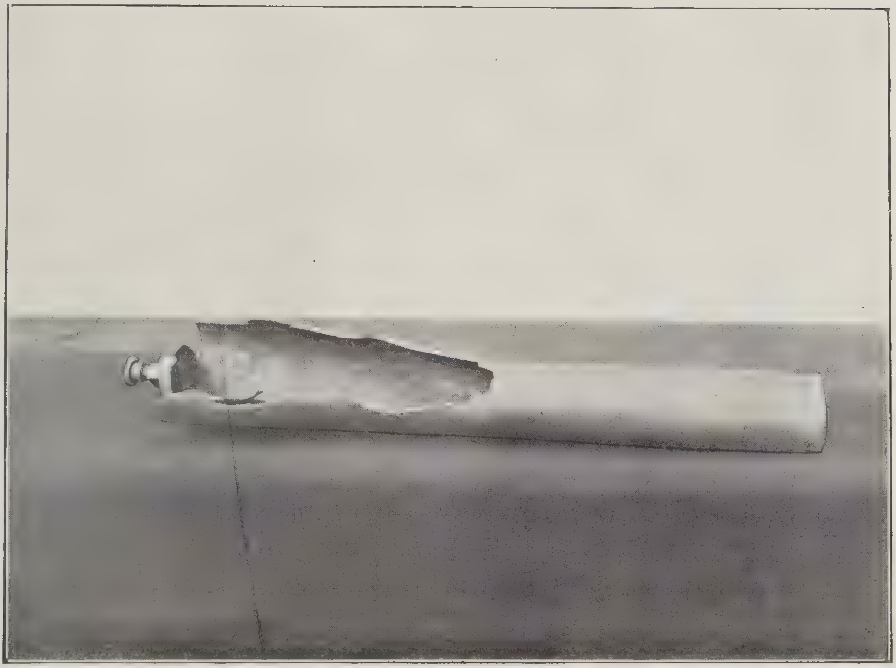

Gesprongen koolzuurcylinder.

wollen dekens, die gedrenkt zijn in een oplossing van 150 Gr. aluminiumsulfaat en 20 Gr. boorzuur op 1 L. water. De dekens worden er goed in gedrenkt en daarna gedroogd. Na wasschen moet het drenken opnieuw gebeuren.

Van door **bedwelming** of **verstikking** veroorzaakte ongevallen worden de volgende vermeld.

Tot de ernstige ongevallen dezer rubriek behoort wel het breken van een ammoniakleiding in een bierbrouwerij te Rotterdam, waarbij drie arbeiders het leven verloren. Door toevallige omstandigheden werden dit jaar de fusten later in de kelders gebracht dan gewoonlijk, zoodat de kelders al kunstmatig gekoeld werden. Door het breken van een schalm van den ketting, waarmede de vaten werden neergelaten, is een vat tegen de ammoniakleiding gevallen, waardoor deze is gebroken. Niettegenstaande de leiding spoedig werd afgesloten, was toch een groote hoeveelheid ammoniakdamp in de kelders verspreid, waar zich op dat oogenblik vrij veel arbeiders bevonden. De meeste arbeiders hebben zich kunnen redden, een tweetal, dat niet meer weg kon, is in een leeg fust gevlucht, waar zij later zijn gevonden. Drie arbeiders, die den weg waren kwijt geraakt en daardoor niet vlug genoeg de kelders hebben kunnen verlaten, zijn vlak bij den uitgang door de dampen gestikt. Elders in dit verslag is reeds mededeeling gedaan van het moedige gedrag van twee man van het personeel, die daarvoor een medaille van het Carnegie-Heldenfonds hebben ontvangen.

In de gasfabriek eener kleine gemeente moesten twee 17-jarige smidsknechts een gat boren in een gasaanvoerbuis. Toen het gat doorkwam, stroomde het gas uit de buis en de jongens ademden zóóveel gas in, dat zij bewusteloos werden. Op de fabriek was een zuurstofkoffer, doch deze kon niet worden gebruikt, aangezien de directeur der fabriek afwezig was, en geen ander met het gebruik van genoemden koffer bekend was. De jongens zijn ten slotte door aanwending van kunstmatige ademhaling bijgebracht. Een der getroffenen heeft echter nog lang na het ongeval ziekteverschijnselen gehad; de andere, die oogenschijnlijk de zwakste van de twee was, was kort daarna geheel hersteld.

Bij het graven van een kanaal werd een benzinemotor gebezigd voor het aandrijven van pompen en andere doeleinden. De motor was opgesteld in een houten loodsje, 3 × 2 × 1.60 M. hoog. Een der werklieden is in dit loodsje gaan slapen en werd 's morgens geheel bewusteloos gevonden, zeer waarschijnlijk bedwelmd door benzinedamp. De patiënt is 14 weken in een ziekenhuis verpleegd en heeft spierverlamming overgehouden, waardoor zijn rechtervoet gedeeltelijk verlamd en het gebruik van zijn rechterarm zeer beperkt is.

Bij het verven van den binnenwand van het reservoir van den watertoren der waterleiding te Sneek werd een sneldrogende verf gebezigd, waarvan benzol, als oplossingsmiddel, een der samenstellende deelen uitmaakte. Het reservoir, met een inhoud van eenige honderden kubieke meters, was van onderen geheel gesloten en van boven geheel open, terwijl van de op het dak van den toren aanwezige ventilatiekap de luiken geopend waren. Daar de benzoldampen zwaarder dan de lucht zijn, verzamelden deze zich onder in het reservoir. Er waren 4 personen met de uitvoering van het verven belast en toen sommige dier werklieden zich den eersten dag min of meer onwel gevoelden, bepaalde de directeur van de waterleiding, dat men in twee ploegen

zou werken, die elkander om het half uur aflosten. Op deze wijze werd voortgewerkt, totdat het verven nagenoeg gereed was. Toen nog slechts een klein gedeelte van den bodem geverfd moest worden, wilden de daarmede bezig zijnde werklieden dit laatste stukje door de beide rustenden laten afmaken en ofschoon zij toen pas een kwartier beneden waren, begaven zij zich naar boven. Toen de achteraankomende werkman twee treden van den ijzeren ladder was opgeklommen, stortte hij achterover en bleef bewusteloos op den bodem van het reservoir liggen. Ofschoon de andere werklieden den man onmiddellijk naar boven brachten en geneeskundige hulp inriepen, mocht het niet gelukken de levensgeesten weder op te wekken.

Naar alle waarschijnlijkheid is het ongeval met doodelijken afloop toe te schrijven aan benzolvergiftiging. Merkwaardig is hierbij nog, dat juist bij den werkman, dien het ongeval trof, geen onpasselijkheid was waargenomen, toen de andere personen daarover klaagden.

Ter voorkoming van soortgelijke ongevallen verdient het aanbeveling:

1e. bij het schilderen van groote reservoirs met verf, die bij het drogen gevaarlijke dampen verspreidt, de groote afsluiters aan de onderzijde van het reservoir geheel te openen door de klep met het deksel van den afsluiter geheel te verwijderen, waardoor de op den bodem zinkende dampen een uitweg kunnen vinden;

2e. in het reservoir tijdens bedoeld werk een of meer zeildoeksche luchtkokers te plaatsen, die van den bodem van het reservoir tot boven het dak van den toren reiken en die van boven zoodanig zijn ingericht, dat zij wind vangen en aldus versche lucht onder in het reservoir blazen.

ONGEVALLEN DOOR ELECTRICITEIT.

Het aantal ongevallen, waarop gedurende het jaar 1915 de aandacht der Arbeidsinspectie gevestigd werd, bedroeg 43. Hieronder waren 7, die den dood tengevolge hadden. Ten opzichte van een dier ongevallen is er echter twijfel, of het overlijden van den persoon wel aan den electrischen stroom toegeschreven moet worden.

Van de overige ongevallen waren er 27, die min of meer ernstige verbrandingen aan handen en armen betroffen.

Tweemaal werd een beleediging der oogen geconstateerd.

Bij 4 getroffenen ontstond tengevolge der aanraking met de electrische geleiding bewusteloosheid, die echter van korten duur was en voor geen der 4 personen nadeelige gevolgen had.

In 2 andere gevallen klaagden de getroffenen nog geruimen tijd over zware hoofdpijnen, duizelingen en stijfheid der spieren van armen en beenen.

Een ander geval betrof een kneuzing van eenige vingers.

Bij de meeste dezer ongevallen moesten de getroffenen hunne werkzaamheden voor eenigen tijd, varieerende van eenige dagen tot 3 maanden, verzuimen.

De oorzaak der ongevallen was te wijten:

in 18 gevallen aan nalatigheid of grove onvoorzichtigheid door te werken aan onder spanning staande deelen van leidingen of aan in bedrijf zijnde elec-

trische werktuigen of toestellen; zoo b.v. door aanraking van een der blanke contactdraden van een loopkraan. De aanraking van dezen rail door den getroffene, die de kooi der loopkraan bediende, gebeurde, doordat de getroffene uit de kooi klom om over den contactdraad heen een ijzeren bout, die volgens zijn meening de verdere beweging van de kraan zou kunnen hinderen, weg te duwen;

in 8 gevallen aan uitglijden of het laten vallen van het door den getroffene gebezigde gereedschap of onderdeel van het toestel, waaraan hij werkte.

in 2 gevallen aan uitglijden van den persoon zelf waarbij deze, doordat hij zich wilde vastgrijpen, in aanraking kwam met een in de nabijheid zich bevindende en onder spanning staande geleiding;

in 1 geval tengevolge van een aanraking met een zich boven een dak bevindende electrische geleiding, terwijl de getroffene bezig was daar eenige werkzaamheden te verrichten;

in 7 gevallen aan defecten van electrische werktuigen, toestellen of kabels.

Over de ongevallen met doodelijken afloop zij het volgende medegedeeld:

in 5 gevallen had er aanraking plaats bij lage spanning, slechts in 2 gevallen geschiedde zulks bij hooge spanning. In één geval geschiedde het ongeval bij 440 Volt gelijkstroom; niet met zekerheid kon toen geconstateerd worden, dat de dood veroorzaakt is door electriciteit.

Ook dit jaar heeft de lage spanning, evenals de vorige jaren, meer slachtoffers geeischt dan de hooge spanning.

Omtrent het gevaar, dat electrische stroomen van lage spanning kunnen veroorzaken wordt verwezen naar bladz. 371 e. v. van het Centraal Verslag over 1914.

Een ongeval had plaats dicht bij een laagspanningsbord, opgesteld in een transformatorenruimte. Op dit bord ingericht voor 330 Volt met aftakkingen, voor de verlichting, van 220 Volt spanning, was een hulpaftakking gemaakt voor het branden van enkele gloeilampen en wel door middel van een goed geïsoleerde leiding, welke leiding drie contactdoozen voedde, aan welke laatste door middel van stoppen op een willekeurige plaats een lampje aangesloten kon worden. De leiding hing opgerold aan een haak tegen den wand, terwijl een lampje door middel van een leiding, voorzien met stop, aan een der contactdoozen aangesloten was.

Daar de lampleiding, die op den beganen grond lag, een arbeider bij zijn te verrichten werkzaamheden hinderde, nam deze de rol van den haak om die aan den tegenovergelegen wand op te hangen. Hierbij schijnt hij een electrischen schok gekregen te hebben, tengevolge waarvan hij zich vermoedelijk verplaatst heeft, zoodat hij inplaats van op een steenen vloer op een ijzeren afdekplaat van een kabelkanaal kwam te staan met het gevolg dat hij viel. De aanwezige personen hoorden hem om hulp roepen, waarna hij waarschijnlijk onmiddellijk overleed. Gedurende anderhalf uur werd ter plaatse door den geneesheer kunstmatige ademhaling toegepast, doch te vergeefs. Een sectie op het lijk had niet plaats.

Aan deze mededeelingen is nog toe te voegen:

1e. dat de getroffene tengevolge van het loopen in den regen natte kleeren en schoenen had;

2. dat een aanwezige kabelmonteur de opgerolde leiding, welke de getroffene tusschen arm en lichaam vastgeklemd had, wegnam en daarbij constateerde, dat zijn kleeding onder spanning stond;

3. dat een der contactdoozen niet voorzien was van een deksel, waardoor aangenomen zou kunnen worden, dat de blanke onder spanning staande deelen van die contactdoos in aanraking zijn geweest met de natte kleeren, hetwelk het medegedeelde onder 2 kan verklaren en waardoor de stroom gelegenheid heeft gekregen door het lichaam en de ijzeren plaat, waarop hij lag, een weg te vinden.

Bij het geneeskundig onderzoek konden geen brandwonden of andere kenteekenen van electrischen stroomdoorgang geconstateerd worden, hetgeen echter onder de vermelde omstandigheden volstrekt geen bewijs oplevert, dat deze niet heeft plaats gehad.

In één geval werd de getroffene achterover liggende dood gevonden op het plat van een met zink belegd dak. De ter plaatse geroepen geneesheer en de controleerende geneeskundige bij de Rijksverzekeringsbank vonden eenige brandwonden aan een zijner handen en schrijven met zekerheid de oorzaak van den dood toe aan den electrischen stroom.

Kunstmatige ademhaling werd, als overbodig zijnde, niet toegepast, daar alle kenteekenen van den dood bij het vinden van het lijk, aanwezig waren. De vermoedelijke gang van zaken schijnt als volgt te zijn geweest.

De getroffene begaf zich na een zwaar onweder op het dak om naar een lek te zoeken en schijnt een daar zich bevindende blanke leiding, met een draaistroomspanning van 290 Volt tegen aarde, aangeraakt te hebben. Door de natte omgeving en doordat het zinken dak een zeer goede aardgeleiding had tengevolge van een bliksemafleiderleiding, die daaraan verbonden was, vond de electrische stroom gemakkelijk een weg door zijn lichaam.

Bij het schoonmaken van een dak van een hôtel kwam de daarmede belaste persoon in aanraking met een der daarboven in zijn handbereik aanwezige luchtleiding, welke onder een draaistroomspanning stond van 127 Volt tegen aarde.

Bij het losraken van de leiding was de getroffene reeds overleden.

Het kan wel van belang geacht worden, nogmaals te wijzen op het groote gevaar, dat verbonden is aan leidingen, welke binnen bereikbaren afstand van daken zijn aangebracht. Niet alleen toch kan een aanraking van zulk eene leiding bij minder gunstigen gezondheidstoestand van den persoon of bij ongunstige weersgesteldheid, een onmiddellijk overlijden ten gevolge hebben, doch ook kan de schok bij de aanraking, hoe licht hij ook moge wezen, den evenwichtstoestand doen verliezen en een val van het dak ten gevolge hebben.

Voor fabrieken en werkplaatsen bepaalt in verband hiermede art. 216 van het Veiligheidsbesluit 1913 het volgende:

„Buitenleidingen moeten zoodanig zijn aangebracht, dat zij zonder bij-
„zondere hulpmiddelen van uit dakopeningen, daken, uitbouwen, vensters of
„andere gemakkelijk toegankelijke plaatsen niet bereikbaar zijn".

Leidingsnetten gespannen buiten terreinen, die deel uitmaken van fabrieken of werkplaatsen, vallen echter niet onder de Veiligheidswet, en de Arbeidsinspectie kan dus in dergelijke gevallen niet ingrijpen. Des te meer ligt het

dan ook op den weg der gemeenten, op welker gebied zich deze leidingsnetten bevinden, tegen bedoeld gevaar voorzieningen te treffen.

Een ander doodelijk ongeval had plaats bij het schoonmaken van een stoomketel tengevolge van het gebruiken van een defecten looplamp met leiding. Zoowel in de Nederlandsche als in de buitenlandsche literatuur vindt men verschillende gelijksoortige gevallen met noodlottigen afloop opgeteekend en men kan er met niet genoeg ernst op wijzen, om bij het onderzoek of bij het schoonmaken van ketels, waarbij gebruik gemaakt wordt van een electrische gloeilamp, niet alleen het beste materiaal te gebruiken, maar dit vóór het gebruik ook op deugdelijkheid te onderzoeken. Men moet indachtig zijn, dat hier gewerkt wordt in een geheel metalen omgeving, soms onder verhoogde temperatuur, terwijl het lichaam zich in een min of meer vochtigen toestand bevindt, dus onder omstandigheden, waarbij de weerstand van den mensch voor den electrischen stroom al zeer gering is geworden.

In een ander geval werd de getroffene gevonden bewusteloos liggende met zijn hoofd tegen de isoleerende beschermingskap van den aanloopweerstand behoorende tot een gelijkstroommotor van 440 Volt. Zijn handen zullen door den aard van zijn werk — het schoonmaken van lithografischen steen — wel nat zijn geweest; toch schijnt het bezwaarlijk om aan te nemen, dat deze in aanraking zijn geweest met de blanke deelen van den weerstand, die deugdelijk beschermd was. Nadat men den getroffene op den grond gelegd had, keerde het bewustzijn weer en klaagde hij over hevige pijn in zijn hals, waar een roode streep te zien was, en in zijn hoofd; na een half uur overleed hij.

Door een hevigen wind viel in den nacht een luchtleiding met 290 Volt draaistroom spanning tengevolge van het afbreken van de bevestigingsdraden op den grond, die bedekt was met droge kolenasch en daardoor een min of meer isoleerend karakter droeg. Er ontstond hierdoor een onvolmaakt contact met de aarde, waardoor de smeltveiligheden niet in werking kwamen. Een werkman, op weg naar huis, zag die leiding door de blauwe vlammen, die hier en daar uit den bodem opstegen, op den grond liggen en heeft vermoedelijk de leiding willen verwijderen; hoe dan ook, toen eenige uren later andere arbeiders langs den zelfden weg kwamen, vonden zij den getroffene achterover liggen met de afgevallen leiding over zijn beenen. Voorzichtig verwijderde men de leiding; gedurende 15 minuten werd te vergeefs kunstmatige ademhaling toegepast; de inmiddels aangekomen geneesheer kon niet anders dan den dood constateeren.

Het zesde ongeval vond plaats bij het maken van een aansluiting aan een bovengrondsch laagspanningsnet naar een huis. Het weder was droog, de getroffene droeg noch natte kleeren, noch natte schoenen. Daar het volgens zijn horloge reeds enkele minuten over twaalf uur was, dacht hij, dat de stroom van het net uitgeschakeld was. Nadat hij de leiding vastgegrepen had, kon hij deze niet meer loslaten, doch werd van de ladder getrokken, waarop hij stond; kort daarop, toen om 12 uur het net uitgeschakeld werd, viel hij naar beneden, waarbij hij een schedelbreuk bekwam. Of deze de onmiddellijke oorzaak van den dood is geweest of dat hij reeds vooraf gedood was door den electrischen stroom, is niet met zekerheid te melden.

Het zevende doodelijke ongeval vond plaats bij het verrichten van werkzaamheden in een transformatorzuil. In genoemde zuil was een der leidingen van een draaistroomnet voorzien van een aardverbinding en was tevens kortgesloten, zoodat deze leiding ongevaarlijk was. Deze aard- en kortsluiting moest weggenomen worden, waarmede belast was de deskundige monteur van het electrisch bedrijf, aan wien de getroffene als hulp was toegevoegd. Aan dezen laatste werd nu door den monteur opgedragen de aangebrachte ladder op te klimmen ten einde de plaats te kunnen bereiken om de aardverbinding en de kortsluiting te verwijderen. Hierbij heeft de verongelukte de in de onmiddellijke nabijheid onder 10000 Volt staande leiding aangeraakt, met het gevolg, dat hij niet alleen een zware brandwonde aan het gezicht kreeg, en de 3 vingers van de hand, waarmede hij vermoedelijk een rand van de zuil omklemd had, geheel verkoold en verbrand werden, maar ook dat hij door den electrischen stroom verdoofd werd en dat de dood spoedig daarna intrad. Toen na een tiental minuten door het uitschakelen van den hoofdschakelaar de geheele zuil spanningloos was geworden en de getroffene kon verwijderd worden, heeft men op hem gedurende 20 minuten kunstmatige ademhaling toegepast, waarmede men ophield op last van den inmiddels aangekomen geneesheer.

Nu zij opgemerkt dat werkzaamheden aan of in de nabijheid van leidingen, die onder spanning staan of kunnen staan, zeer gevaarlijk kunnen zijn; zij vereischen, ten einde dit gevaar zoo veel mogelijk te voorkomen, de grootste voorzichtigheid, welke alleen verkregen kan worden door voldoende vakkennis, die echter van den getroffene niet gevergd kon worden.

Art. 222 van het Veiligheidsbesluit 1913 evenals art. 1 5e alinea van de laatste veiligheidsvoorschriften van de Afdeeling Electrotechniek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs schrijven dan ook voor:

„aan onbevoegden moet op duidelijke wijze verboden zijn electrische „werktuigen, toestellen of leidingen te bedienen of aan te raken”,

en verder, in art. 225 resp. II 5e b.:

„het verrichten van herstellings-, onderhouds- en bedieningswerkzaam- „heden aan electrische werktuigen, toestellen of leidingen mag alleen ge- „schieden door deskundig en voldoend onderricht personeel”.

Aan deze bepalingen is niet de hand gehouden; de man, die hier de werkzaamheden verrichtte, was geen deskundige. Zelfs was de monteur, die het slachtoffer bevelen had gegeven, nalatig gebleven, dezen op het gevaar der werkzaamheden te wijzen.

De Officier van Justitie heeft een onderzoek ingesteld, ten einde de vraag te beantwoorden, of hier niet van schuldige nalatigheid sprake was bij hen, in wier dienst het slachtoffer was. Tot zulk een vervolging kon echter niet worden overgegaan, daar de geneesheer-deskundige verklaarde, dat de oorzaak van den dood niet met zekerheid was vast te stellen, daar er niet onmiddellijk na het overlijden lijkschouwing had plaats gehad.

ONGEVALLEN, VOORGEKOMEN IN BEPAALDE BEDRIJVEN.

Groep I. Aardewerk, glas, kalk, enz.

De volgende staat geeft een beeld der ongevallen op de Geldersche steen-

fabrieken in 1915; ondanks de geringe bedrijvigheid in dezen tak van nijverheid, die door de crisis vrij sterk getroffen is, zijn er in de totalen geen noemenswaardige verschillen met het vorige jaar te bespeuren.

Oorzaak van het ongeval.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
Kruiende struikelen of uitglijden . . .	61	—	1	—
„ van brug of kruiplank vallen.	4	—	1	—
Bij het grond sporen onder de wielen gekomen. . . .	12	—	8	—
„ „ „ „ tusschen buffers of koppeling geraakt.	2	—	1	—
Bij het grond sporen tusschen spoorbak en ketting geraakt	4	—	1	—
Bij het grond sporen tusschen spoorbak en een ander voorwerp geraakt. . .	12	—	3	—
Bij het ontsporen der grondbakken . .	13	—	1	—
Door het aanrijden van grondbakken .	3	—	—	—
Andere ongevallen bij het grondsporen .	13	—	—	—
Door doorslaan, terugslaan of ontijdig kippen van kipwagens	8	—	—	—
Verwond door paarden.	17	—	2	—
Bij steenwagens onder de wielen geraakt	3	—	—	—
Knelling door aanrijding van wagens of kruiwagens	5	—	—	—
Knelling tusschen steenen.	4	1	1	—
„ „ steenvormen	9	—	—	1
Andere knellingen	33	—	6	1
Stooten, schrammen, snijden	89	3	7	1
Splinters, stof enz. in het oog	19	—	1	—
Splinter in voet of hand	10	—	3	—
Trappen in spijkers of scherven . . .	18	1	1	1
Vertilling, spierverscheuring, ontwrichting, verstuiking	57	1	2	—
Door afstortenden grond getroffen. . .	9	—	—	—
„ vallende steenen getroffen	36	1	—	—
„ andere vallende voorwerpen getroffen	31	—	2	—
Vallen van oven, brug, tas, loopplank .	15	—	—	—
Andere wijze van vallen, uitglijden, struikelen.	60	2	4	—
Handgereedschap	13	—	3	—
Aan steenpersen	8	—	1	—

Oorzaak van het ongeval.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
Berijden van hitten	17	—	41	—
Aan machine of motor	7	—	2	—
Bij het lossen en laden van steenen uit en in schepen	21	—	1	—
Dijkwerk.	1	—	—	—
Brandwonden	6	—	—	—
Ontbranding van buskruit.	1	—	—	—
Door den bliksem getroffen	1	—	—	—
Werken aan of bij een lier	3	—	—	—
Bij het bikken van een ketel	2	—	1	—
Onbekende oorzaken	4	—	1	—
Totaal . . .	631	9	95	4

Van de ongevallen aan *steenpersen* werden 3 veroorzaakt door de kleppen van napersmachines, terwijl één ongeval plaats had, doordat een arbeider iets tusschen de tandraderen van de walsen eener steenpers wilde verwijderen, waarbij hij zoo ernstig bekneld raakte, dat amputatie van de hand noodig was.

In het 1ste district (Venlo) raakte een arbeider, toen hij een steentje, dat zich tusschen de pers bevond wilde verwijderen, beklemd tusschen de walsen zelf, waarbij hem 2 vingers werden verpletterd en één werd afgedrukt; een jongen werd de top van den rechterduim afgerukt, toen hij, van het snijapparaat eener nog niet geheel stilstaande pannenpers, wat klei wilde afvegen.

In een kalkbranderij geraakte een 50-jarige arbeider bevangen door de hitte van den oven en viel dientengevolge van een hoogte van 4.5 M.

Groep III. Boek-, Steendrukkerij, enz.

De hoofden van het 2de, 4de, 5de en 8ste district geven aangaande ongevallen met *degelpersen* nadere bijzonderheden, waaruit de volgende overzichten zijn samengesteld.

Overzicht van de merken der persen, waarmede de ongevallen gebeurden:

	Merk der persen.							
	Official.	Persen met trekstangen.					Liberty.	Onbekend of zonder merk.
		Recordia.	Diamant.	Victoria.	Phoenix.	Swevia.		
Aantal ongevallen. . .	3	1	1	4	2	4	2	24

De aard van deze ongevallen blijkt uit het volgende overzicht:

Oorzaak van het letsel.	Aantal gevallen.
Knelling tusschen degel en drukvorm	31
„ „ „ „ baan, waarover deze schommelt (Victoria)	1
„ „ trekstang en vliegwiel	1
„ „ „ „ inktverdeelwerk	1
„ „ tandraderen.	1
„ „ drukafsteller en frame	2
„ „ handbeschermer en frame.	2
„ „ de deelen van het telwerk (Phoenix). .	1
„ onder de rollen van het inktwerk	1
	41

Van deze ongevallen hadden er 34 plaats bij het drukken, 2 bij het druk opstellen en één bij het regelen van den inkttoevoer, bij het afzetten van de inktrollen, bij het schoonmaken daarvan, bij het reinigen der pers en bij het remmen aan de velling van het vliegwiel.

Van de 32 ongevallen bestaande in knelling tusschen degel en drukvorm hadden 6 plaats bij het inleggen of uitnemen van terzijde, terwijl in 17 gevallen over den handbeschermer heen gegrepen werd.

De lichthoogte der handbeschermers blijkt uit het volgende overzicht:

Lichthoogte in cM. .	5	7	10	11	12	13	15	16	Onbekend.
Aantal malen . . .	1	1	11	1	5	2	4	1	3

Waar voor deze beveiligingen een lichthoogte van circa 14 c.M. moet worden geëischt, blijkt dus uit deze opgave, dat in niet minder dan 19 van 26 gevallen de beveiliging der pers onvoldoende was; bovendien werd bekend, dat in 5 gevallen de beschutting tijdens het ongeval buiten werking was gesteld.

Op 2 na was in alle 18 gevallen van mechanische aandrijving de pers van een rem voorzien, terwijl in alle gevallen op één na de getroffene tijdens het ongeval de pers alleen bediende.

Het letsel was over het algemeen van weinig ernstigen aard en bestond meestal in verwonding van een vinger. Zes maal kwam het voor, dat den getroffene 2 vingers werden verwond, 3 maal, 3 vingers en 1 maal 5 vingers; voorts werd 3 maal een hand en ééns de linkerpols verwond. Eenmaal werd aan een Phoenix-pers de helft van een linker wijsvinger afgeknepen.

De leeftijd der getroffenen, allen van het mannelijk geslacht, was als volgt:

Leeftijd . .	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	28
Aantal . .	3	2	5	8	6	6	5	1	1	2	1	1

Groep IV. Bouwbedrijven.

Steeds komt een groot aantal ongevallen met doodelijken afloop voor in deze bedrijven.

Een arbeider struikelde op den werkvloer van een hoogen steiger bij een kerkrestauratie, juist ter plaatse waar, wegens aanvoer van materialen, een gedeelte der leuning tijdelijk was weggenomen, en viel naar beneden. Gelukkig voor hem kwam hij op het dak terecht en liep hij geen ernstige verwondingen op. Een andere arbeider werd getroffen door een wandkraan, die, door minder doelmatige constructie uit haar bovenste draaipunt losraakte en naar beneden viel. Bij het onderzoek bleek een steviger kraan te zijn aangebracht.

Voorts stortte een steiger in, waarbij 2 personen vielen. Daar dit instorten een gevolg was van gebrekkige constructie, werd proces-verbaal opgemaakt, hetgeen een veroordeeling tot *f* 20 boete ten gevolge had.

Tot deze bedrijfsgroep behooren ook de stoffeerderswerkplaatsen, waar met de **crinpluismachines** enkele ongevallen gebeurden, zoowel met onbeschutte ketting en onbeschut kettingwiel als met de tanden van den tamboer. Deze werktuigen behooren bovendien zoodanig te worden omtimmerd, dat de trommel draait in een ruimte, geheel afgescheiden van die, waar het crin wordt ingevoerd en de machine gedraaid, hetgeen tevens strekt als maatregel tot stofbestrijding.

Groep V. Chemische nijverheid.

Afgescheiden van de reeds genoemde ongevallen met stempelpersen en die door bedwelming of verbranding veroorzaakt, valt hier alleen te vermelden een ongeval in een *lucifersfabriek,* waar een meisje vrij ernstige brandwonden aan gelaat en onderarmen opliep, doordat zij verzuimd had de vulmachine stil te zetten, alvorens het magazijn daarvan opnieuw te vullen. Bij het opslaan van de klep, die het magazijn afsluit, ontvlamden de nog daarin zijnde lucifers.

Groep VII. Kleeding en reiniging.

Met de in de *wasscherijen* gebezigde machines met **walsen** gebeurden wederom tal van ongevallen. Bij **koude mangels**, zoowel bij de met de hand gedraaide, als bij de mechanisch aangedrevene, geraakte het bedienend personeel meermalen met de hand tusschen de rollen.

In het 5de district raakte de hand van een meisje, dat het goed in den mangel invoerde, verward in het dubbel gevouwen goed en werd die hand ernstig gekwetst. Sedert is aan dien mangel, die mechanisch gedreven werd, een aandrijving met rechten en gekruisten riem aangebracht en een automatisch werkende beveiliging, welke zoodanig is ingericht, dat wanneer tegen de beschuttingslat wordt gestooten, de riemen automatisch verschoven worden en de rollen gaan terugdraaien.

De ongevallen met **stoommangels** hadden plaats bij het invoeren van het goed, bij het opbrengen van doeken en eenmaal onder den mangel, waar het getroffen meisje gewend was hare handen te warmen en dit, ondanks waarschuwingen, toch niet naliet, zoodat zij op een kwaden dag tusschen de rollen bekneld raakte.

De ongevallen bij het invoeren hadden plaats, deels doordat de mangel in het geheel niet beveiligd was, deels doordat de beveiliging buiten werking was gesteld of doordat zij onvoldoende geconstrueerd was. De ongevallen, te wijten aan deze laatste oorzaak, mogen hier, als voorbeeld, nader worden vermeld.

Eenmaal bleek de beschuttingslat, die voor den inloop is aangebracht en de automatische ontkoppeling moet bewerkstelligen, te slap om bij de groote lengte (2.20 M.) de ontkoppeling te doen plaats hebben, voordat in het midden de inloopplaats bereikbaar was. Na het ongeval werd een beschuttingslat van stijver constructie aangebracht.

In een ander geval was de beschuttingslat verbonden aan het lager van de eerste rol, ging daarmede dus op en neer en was bij het bewerken van een dik voorwerp (in een gordijnenfabriek) zóó hoog boven de tafel geraakt, dat de hand van een meisje er gemakkelijk onder door kon. Na het ongeval is de juiste constructie toegepast en de lat aan de tafel verbonden.

Enkele malen raakte een meisje tusschen de rollen op een andere dan de invoerplaats. Eens bleek een onvoldoend scherm over het rollencomplex te zijn aangebracht, een ander maal was het scherm, voor het optrekken van nieuwe doeken, verwijderd en toen is blijkbaar de machine onverhoeds in beweging gezet, terwijl de getroffene op de invoertafel gezeten was en op een wals leunde, althans haar arm en niet haar hand werd bij dit ongeval gekwetst.

In Amsterdam kwamen 2 ongevallen voor aan Amerikaansche strijkmachines, bij het strijken van boorden. Door het aanbrengen van een stang boven de heen en weer gaande tafel dezer werktuigjes, zijn ongevallen afdoende te voorkomen en worden de arbeidsters niet bij het werk gehinderd.

Twee ongevallen hadden aldaar plaats aan een **wringmachine** in een stoomwasscherij, hoewel deze machine voorzien was van een flinke lange invoergoot aan de invoerzijde. Telkens raakte de hand beklemd tusschen de beveiligende lat en het waschgoed en kon de hand niet worden vrijgemaakt, alvorens de machine was stopgezet. Door de beveiligende lat scharnierend te maken, zoodat die bij terugtrekken van de hand kon worden opgeheven, en haar te voorzien van een kleine inrichting, waardoor zij daarna weder moet terugvallen, werd een grootere veiligheid verkregen.

In een wasscherij explodeerde de gietijzeren groote trommel van een mulden-mangel, terwijl er een stoomspanning van 8 atm. op stond. Uit de overblijfselen was op te maken, dat het materiaal zeer ongelijk gegoten was en enkele breuken van ouden datum vertoonde.

Ook werd een geval vermeld van klemming tusschen binnen- en buitentrommel van een **waschmachine** en 2 ongevallen met **centrifuges**, waaronder een zeer ernstig, waarbij de arbeider geheel in de groote dekencentrifuge viel.

Groep IX. Leder, wasdoek, caoutchouc.

De ongevallen in de *schoennijverheid* in het 2de district (Breda) zijn in het volgende staatje samengevat.

Aanleiding tot het ongeval.	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	Totaal.
1. Het in aanraking komen met de bewegende deelen van krachtwerktuigen. .	1	—	2	—	1	—	1	—	—	5
2. drijfwerken. . . .	4	1	2	4	1	6	7	5	4	34
3. stanzen, persen, vormmachines . .	17	14	17	20	16	23	22	13	30	172
4. naaimachines . . .	6	5	10	10	9	4	15	6	11	76
5. schrooimachines . .	5	5	5	5	8	10	1	7	4	50
6. schuur-, poetsmachines.	5	1	4	7	6	5	2	5	4	39
7. andere arbeidswerktuigen.	22	13	16	20	20	24	21	25	43	204
8. Het werken aan of bij een slijpsteen	7	4	6	16	15	16	19	3	8	94
9. Het getroffen worden door wegvliegende splinters enz.	5	5	9	9	10	17	17	9	16	97
10. Het hanteeren van gereedschap (slaan, steken, snijden)	53	43	53	52	57	63	60	54	44	479
11. Het hanteeren der stukken in bewerking	23	24	19	16	28	31	27	18	24	210
12. Het vallen van den getroffene door uitglijden, struikelen enz.	8	8	16	20	13	16	14	9	19	123
13. Hier niet genoemde aanleiding [1])	30	34	36	47	50	28	61	41	63	390
Totaal aantal getroffen personen	186	157	195	226	234	243	267	195	270	1973
Aantal kennisgevingen, waarbij gemeld werd, dat getroffene doorwerkt. . . .								24	31	

[1]) Stooten, klemmen, poetsen, vallende voorwerpen.

Kon in het vorig verslag gewezen worden op het verblijdende feit, dat het aantal ongevallen beduidend verminderd was, niettegenstaande deze tak van nijverheid niet van de crisis te lijden had, dit jaar blijkt het ongevallencijfer het hoogste dat ooit bereikt werd, en valt een groote toename in de rubrieken: „stanzen, persen, vormmachines” en „andere arbeidswerktuigen” te constateeren.

In de *looierijen* eischte de zoo gevaarlijke **karrenwals** weder slachtoffers. Een jongen, die behulpzaam was bij het walsen, geraakte onder de rol, waardoor zijn geheele hand werd verpletterd. In het 7de district kwamen twee ongevallen met deze machine voor.

Een arbeider brak, bij het splitten van huiden, zijn beide armen, die met de huid mede om een langzaam loopende rol werden opgerold. Dit ongeval is niet wel te verklaren, tenzij aan groote onoplettendheid van den verwonde moet gedacht worden.

In het 1ste district werden een arbeider, bij het werken met een glansstootmachine, 3 vingers van de rechterhand afgeslagen onder de glazen stootrol. Sedert is een kooivormige beschutting aangebracht, waarbinnen deze stootrol beweegt en die in de praktijk geen hinder bleek op te leveren, zoodat dit ernstige ongeval niet meer behoeft voor te komen. (Zie foto en beschrijving op blz. 101).

In een *rubberfabriek* geraakte een 18-jarige arbeider, bij het mengen van rubber met chemicaliën in een kneedmachine met liggenden trog, bekneld tusschen den bodem van den trog en een der draaiende mengarmen, met gevolg, dat hem de 4 vingers der rechterhand werden afgekneld. Het ongeval was te wijten aan onvoldoende beveiliging van het werktuig.

Groep XI. Bewerking van metalen. Groep XII. Vervaardiging van stoom- en andere werktuigen, enz.

Kamraderen van **boormachines** veroorzaakten ook dit jaar weder enkele ernstige ongevallen, evenals die van *draaibanken*. Het hoofd van het 6de district (Haarlem) vermeldt nog een tweetal ongevallen bij het draaiwerk zelf. Een 15-jarige jongen wilde uit de hand met een beitel een scherpen kant wegnemen, waarbij de beitel uitgleed en hij met de vingers schoot in de openingen van de op de draaibank aangebrachte klepzitting. Dientengevolge werd zijn hand meegenomen en werden de toppen van twee zijner vingers tusschen de klepzitting en den op het support bevestigden beitel afgeklemd.

Bij het meten met een krompasser aan een in bewerking zijnd werkstuk werd de mouw van den 59-jarigen arbeider daardoor gegrepen, met gevolg dat de man zijn arm brak.

Dat gietijzeren kappen als beschutting tegen het gevaar bij het uit elkaar springen van **amarilsteenen** niet voldoende zijn, ondervond een arbeider in de reparatie-werkplaats eener gloeilampenfabriek aan den lijve. Toen de steen uit elkaar sprong, werd de schutkap aan stukken geslagen en de arbeider daardoor ernstig aan voorhoofd en beide duimen verwond. In het 8ste district sprong een amarilsteen onder het slijpen stuk, doordat het werkstuk tusschen steen en schutkap bekneld raakte. Daar de laatste niet behoorlijk was vastgezet, vloog zij door den schok open. Door een der kleinere stukken werd de arbeider aan het hoofd getroffen.

Groep XIV. Papier, enz.

In het district der papierfabrieken (Gelderland) hadden 2 ongevallen plaats door klemmen van de hand tusschen sleeper en bak bij het aftappen van papierstof uit een **kollergang**.

Aan de eigenlijke **papiermachines** grepen 12 ongevallen plaats, waarvan niet minder dan 9 tusschen walsen of wals en vilt. Een papierfabrikant gaf als reden voor het groot aantal ongevallen op de voortdurende wisseling van personeel ten gevolge van de mobilisatie, waardoor niet voldoend vertrouwd personeel aan de machines moet worden gezet.

Uit het 6de district (Haarlem) wordt een tweetal ongevallen aan **zakkenplak-**

machines bericht. Eenmaal kreeg een jongen een klap van den afslag der machine, doordat hij bij het aanvegen van den vloer stootte tegen den niet vastzetbaren riemverzetter en dientengevolge de machine in werking werd gebracht. In het tweede geval raakte een 16-jarige jongen tusschen een stel tandraderen, dat achter een dichtgemaakt handwiel was gelegen en dat niet beschut was.

Groep XV. Textiel-nijverheid.

In onderstaanden staat zijn de ongevallen in de textiel-industrie, in het 4de en 8ste district voorgekomen, samengevat. Ter vergelijking zijn de overeenkomstige opgaven opgenomen van het vorige jaar en van 1913, toen in deze nijverheid de grootste bedrijvigheid heerschte en het aantal ongevallen ook het aanzienlijkst was.

Opgaaf der oorzaken met vermelding der machines, waardoor de ongevallen werden veroorzaakt.	8ste district.			4de district.		
	1913	1914	1915	1913	1914	1915
Vervoer in spinnerijen	3	2	1	—	—	—
Vallen door uitglijdende ladders. . . .	3	9	7	1	1	2
Vallen door andere oorzaak.	104	109	99	31	26	25
Vallende voorwerpen.	58	42	39	10	8	5
Klemmen, snijden, prikken, splinters, stooten, vertillen, enz.	387	336	325	82	72	95
Voetwonden in spinnerijen	20	13	13	—	1	—
Hoist en lier . . .	8	1	5	—	—	—
Lift	6	—	5	1	1	3
Stoommachines en motoren	1	2	1	—	—	—
Stoomketels en stoomleidingen	9	8	8 (4 bikken)	—	—	1
Electrische toestellen en geleidingen . .	2	1	1	—	—	—
Drijfwerk	4	9	4	—	1	1
Pompen	3	1	1	—	—	—
Ventilator.	1	—	—	—	—	—
Spinnerij-machines.						
Bale-breaker. . . .	—	—	1	—	—	—

Opgaaf der oorzaken met vermelding der machines, waardoor de ongevallen werden veroorzaakt.	8ste district.			4de district.		
	1913	1914	1915	1913	1914	1915
Hopper feeder . . .	1	—	1	—	—	—
Willow	1	—	1	—	—	—
Droogmachine voor geverfde losse katoen .	—	—	1	—	—	—
Wolwaschmachine . .	—	—	—	—	1	1
Openers en scutchers.	(8)	(6)	(2)	—	—	—
Slagas	3	—	1	—	—	—
Bewegende deelen.	5	6	1	—	—	—
Waste-breaker . . .	4	—	3	—	—	—
Tatham copsbreaker .	—	1	—	—	—	—
Pluismachine . . .	(2)	—	(1)	—	—	—
invoerwals. . . .	2	—	1	—	—	—
Batching-machine (jute)	—	1	—	—	—	—
Kaarden	(9)	(20)	(19)	—	—	(1)
riem en schijf . .	4	—	1	—	—	—
tandraderen . . .	(1)	(2)	(1)	—	—	—
zijlings onder doffer	—	1	—	—	—	—
afvalkaarde condensor . . .	1	—	—	—	—	—
van bandwalsen .	—	1	—	—	—	—
overige	—	—	1	—	—	—
tusschen invoerwals en licker in . .	—	—	1	—	—	—
bewegende deelen .	1	8	13	—	—	1
condensor walsen .	3	9	3	—	—	—
snaarschijf	—	1	—	—	—	—
Wolkaarden	—	—	—	(3)	(1)	(1)
tusschen voortrekken en wentelaar.	—	—	—	1	—	—
tusschen riem en schijf.	—	—	—	1	—	—
tusschen kam en peigneur . . .	—	—	—	1	—	—

De in dezen staat tusschen haakjes geplaatste getallen geven het **totaal** aan van de ongevallen aan het genoemde werktuig of werktuigdeel.

Opgaaf der oorzaken met vermelding der machines, waardoor de ongevallen werden veroorzaakt.	3ste district.			4de district.		
	1913	1914	1915	1913	1914	1915
aanraking met onderkant tamboer.	—	—	—	—	1	—
overige deelen . .	—	—	—	—	—	1
Kammachine (wol) .	2	1	1	1	—	—
Rekbanken	(2)	(4)	(5)	(4)	(5)	(5)
katoen	2	4	2	—	—	—
rameh } jute }	—	—	1	—	—	—
hennep	—	—	—	—	2	1
wol	—	—	2	4	3	4
Voorspinmachines . .	(12)	(13)	(11)	(1)	(1)	(1) (hennep)
gewichten	2	3	1	—	—	—
walsen	—	1	—	—	—	—
riem en schijf . .	1	—	2	—	—	—
conedrum en riem .	—	—	1	—	—	—
bewegende deelen .	3	—	1	1	1	1
tandraderen . . .	(5)	(7)	(5)	—	—	—
twist wheels . . } conedrum . . . } rollers . . . . }	4	2	1	—	—	—
lifter rack en pinion. . . .	—	2	—	—	—	—
reversing motion.	—	—	1	—	—	—
conische- op spillenas	—	1	—	—	—	—
conische- op klossenas	—	2	1	—	—	—
overige	1	—	2	—	—	—
flijer	1	2	1	—	—	—
Selfactor mule . . .	(9)	(6)	(8)	(4)	—	—
wagenwielen . . .	—	1	2	—	—	—
tandraderen achter headstock . . .	—	1	—	—	—	—
tusschen wagen en cylinderbank . .	2	—	2	—	—	—
snaarschijf. . . .	—	—	—	3	—	—
faller stop	—	—	—	1	—	—

Opgaaf der oorzaken met vermelding der machines, waardoor de ongevallen werden veroorzaakt.	3ste district.			4de district.		
	1913	1914	1915	1913	1914	1915
overige	7	4	4	—	—	—
Selfactor voor wol	—	—	—	1	1	—
Ringspinmachine	(3)	(7)	(1)	—	—	—
tandraderen	(2)	(5)	(-)	—	—	—
zijdelingsche tandraderen	2	2	—	—	—	—
roller tandraderen	—	3	—	—	—	—
bewegende deelen	—	1	—	—	—	—
tusschen snaartrommels	1	1	1	—	—	—
Spinmachine (wol)	1	—	—	5	6	3
Chapon-machine	(1)	(2)	(-)	—	—	—
bewegende deelen	—	1	—	—	—	—
tandraderen	1	1	—	—	—	—
Voorbereidings-machines.						
Hekelmachine (vlas)	—	—	—	2	—	1
Braakmachine linnengarens	—	—	1	—	—	—
Machines voor touwslaan	—	—	—	—	4	—
Spoelmachine	(17)	(10)	(5)	—	(1)	1
riem en schijf	1	2	—	—	—	—
snaar en snaartrommel	1	—	—	—	—	—
bewegende deelen	14	8	5	—	1	—
tandraderen	1	—	—	—	—	—
Haspelmachine	5	2	—	5	—	1
Twijnmachine	—	2	—	1	—	3
Pijpenspoelmachine	—	—	—	1	1	1
Kettingboommachine	—	—	—	—	1	—
Kettingscheermachine	(2)	(2)	(2)	(1)	—	—
frictie schijven	—	1	1	—	—	—
overige	2	1	1	1	—	—
Sterkmachine	(2)	(3)	(2)	(1)	—	—
inleggen garenboom	—	—	2	—	—	—

Opgaaf der oorzaken met vermelding der machines, waardoor de ongevallen werden veroorzaakt.	8ste district.			4de district.		
	1913	1914	1915	1913	1914	1915
tandraderen . . .	—	1	—	1	—	—
walsen voor het opwindwerk . . .	2	2	—	—	—	—
Sterkpapbak. . . .	—	1	1	—	—	—
Kluwwinder	—	—	—	1	1	—
Aandraaimachine . .	—	—	1	—	—	—
Boomentransport . .	16	11	16	—	—	3
Weverij-machinerie.						
Weefgetouwen . . .	(204)	(157)	(171)	(18)	(22)	(13)
uitvliegende spoel .	24	19	12	1	2	3
tandraderen onderas	1	1	2	2	—	2
idem spoelbakbeweging	—	—	—	—	—	1
idem achter het handwiel . . .	1	—	3	—	—	—
idem overige. . .	—	—	—	2	1	—
klinkwerk	14	12	17	—	—	1
riem en schijf . .	2	4	5	—	1	—
stelschroef. . . .	2	—	5	—	—	—
handwiel	1	—	(2 pennen)	—	1	—
slagstok	27	13	21	3	2	2
sleep	1	—	—	—	—	—
klap van lade . .	7	7	5	2	2	—
tusschen doekboom en glasboom . .	12	10	21	—	2	—
tusschen lade en borstboom . . .	7	7	4	—	2	1
tusschen lade en tempel	6	4	8	1	1	1
tusschen riethouder en stootstuk . .	14	9	10	—	—	—
tusschen spoelbakken	2	1	—	—	1	—
tusschen z.g. pompstok en frame .	3	2	1	—	—	—
overige bewegende deelen	41	32	19	5	2	1

Opgaaf der oorzaken met vermelding der machines, waardoor de ongevallen werden veroorzaakt.	8ste district.			4de district.		
	1913	1914	1915	1913	1914	1915
hamer en toebehooren	6	6	1	—	1	1
spangewicht . . .	14	9	16	—	1	—
inleggen garenboom	15	20	18	2	3	—
breuk van onderdeelen	4	1	3	—	—	—
Meetmachine . . .	1	2	1	—	1	—
Oprolmachine . . .	—	—	2	—	—	—
Nettenknoopmachine .	—	—	—	—	2	—
Tricot-weefstoel (rond)	(2)	—	(3)	—	—	—
kamraderen . . .	2	—	2	—	—	—
overige	—	—	1	—	—	—
Breimachine (recht) (bewegende deelen).	1	1	2	—	—	1
Vlechtmachine . . .	—	—	—	—	—	2
Kantmachine . . .	—	—	1	—	—	—
Ververij, bleekerij en apprètuur.						
Branden in heete vloeistoffen	20	10	10	4	5	1
Branden door zuren, ammonia, enz. . .	6	5	4	1	—	2
Eeltzweer	—	—	—	1	—	—
Verfbak, walsen . .	—	—	3	—	—	—
„ overige . .	1	1	1	—	—	—
Lint in bleekerij . .	1	—	—	—	—	—
Beetle	—	—	1	—	—	—
Apprêtmachine . . .	—	(4)	—	—	—	—
walsen	—	3	—	—	—	—
tandraderen . . .	—	1	—	—	—	—
Kalander, walsen . .	3	1	6	—	—	1
Waschmachine . . .	2	2	1	—	—	—
Mangel	1	—	—	1	—	—
Ruwmachine . . .	(hefboom) (3)	(1)	(3)	—	—	(1)
walsen	—	—	1	—	—	—
tandraderen . . .	—	—	—	—	—	1

Opgaaf der oorzaken met vermelding der machines, waardoor de ongevallen werden veroorzaakt.	3ste district.			4de district.		
	1913	1914	1915	1913	1914	1915
riemschijf	2	1	—	—	—	—
overige	1	—	2	—	—	—
Ruwmachine wol . .	—	—	—	1	—	1
Cords-snijmachine . .	1	—	1	—	—	—
Scheermachine . . .	3	—	3 (met mes)	—	—	—
Borstelmachine . . .	—	—	2	—	1	—
Drukmachine (overige)	2	1	1	—	—	1
Droogmachine (apprèteer)	(4)	(2)	(2)	—	(1)	—
cylinders	1	1	—	—	1	—
spanraam	1	1	1	—	—	—
overige	2	—	1	—	—	—
Verbreedmachine . .	1	1	—	—	—	—
Wringmachine . . .	—	(1)	(1)	—	(1)	—
walsen	—	1	1	—	—	—
tandraderen . . .	—	—	—	—	1	—
Centrifuge	1	—	2	—	—	—
Pers	—	4	1	—	—	—
Overige werktuigen .	2	4	2	—	—	1
Afwerkingsmachinerie.						
Naaimachine	(4)	(2)	(3)	(2)	(1)	—
bewegende deelen .	3	2	—	2	—	—
naald	1	—	3	—	—	—
snaar	—	—	—	—	1	—
Zakkenstopmachine .	—	—	—	—	—	2
Werktuigen.						
Cirkelzaag	2	2	1	1	2	—
Schaafmachine (hout) .	2	3	2	—	—	—
Slijpsteen (incl. amarilsteenen)	13 (9 oog-verw.)	2 (2 oog-verw.)	15 (8 oog-verw.)	—	—	1
Boormachine. . . .	2	2	1	—	—	—
Draadsnijmachine . .	—	—	—	—	—	1
Metaaldraaibank . .	3 (2 oog-verw.)	2 (oog-verw.)	3 (2 oog-verw.)	—	—	1

Opgaaf der oorzaken met vermelding der machines, waardoor de ongevallen werden veroorzaakt.	8ste district.			4de district.		
	1913	1914	1915	1913	1914	1915
Metaalschaafbank . .	1	—	—	—	—	—
Blikschaar	1	—	—	—	—	—
Stempelmachine . .	—	1	—	1	—	1
Soldeerbout	—	—	1	—	—	—
Acetyleenlaschapparaat (ontploffing). .	3	2	—	—	—	—
Overige kleine werktuigen	—	—	1	—	1	1
Totaal . . .	996	838	843	186	170	185

Van de 185 ongevallen in het 4de district vonden er 86 plaats in Leiden (62) [1]), 39 in Veenendaal (38) en 60 in de overige gemeenten (70).

Van de in het 8ste district (Deventer) voorgekomen ongevallen, vermeldt het districtshoofd de volgende afzonderlijk.

Bij een scutcher, waarvan de automatische sluiting van de kap over den beater en de zeeftrommels te voren was gedemonteerd, klom een arbeider op de machine en lichtte de klep vóór de zeeftrommel op, om een verstopping te verwijderen. Zijn hand werd getroffen door den beater, die hem twee vingers afsloeg. Een arbeider, die nog sinds korten tijd bij een afval-breker voor katoen werkzaam was, wilde een verstopping verwijderen en zette een van de twee assen stil, die elk afzonderlijk worden aangedreven. In de meening, dat de machine geheel stilstond, tastte hij met de hand in een klein luikje en werd door een slagas getroffen. Zijn vingers werden ernstig verwond. Een arbeider, die met de machine niets te maken had, lichtte een klep boven den invoer bij een afvalkaarde op, om stof te verwijderen. Hij geraakte met zijn hand tusschen de invoerwalsen.

Sedert zijn deze kleppen tegen oplichten vastgezet. Bij een kalander, waarbij de beschutting voor den invoer een weinig te hoog was aangebracht, geraakte een arbeider met zijn rechterhand tusschen de walsen, toen hij een stuk goed wilde invoeren en een andere arbeider de machine in bedrijf stelde. Getroffene verloor een gedeelte van twee vingers.

Van de ongevallen aan beschermd personeel in het 8ste district overkomen, tengevolge van het, in strijd met het bepaalde in art. 8 C. van het Arbeidsbesluit, reinigen van in beweging zijnde werktuigen, geeft de volgende staat een overzicht.

---

[1]) De cijfers ( ) hebben betrekking op het vorige jaar.

Ongevallen overkomen aan beschermd personeel als gevolg van het reinigen van in beweging zijnde werktuigen.

Werktuig.	Leeftijd getroffene. Mannelijk.	Leeftijd getroffene. Vrouwelijk.	OMSCHRIJVING VAN HET ONGEVAL.	Aard van het letsel.
			Katoenspinnerij.	
Rekbank	—	19	Bij het schoonmaken van de riemschijf is hand bekneld tusschen schijf en gestel.	Duim geschroeid.
Voorspinmachine . .	—	18	„ „ wegnemen van een vlok katoen achter het handwiel	Hand oppervlakkig gewond.
„ . .	—	17	„ „ oplichten van een kap over roller-tandraderen	Top wijsvinger verwond.
„ . .	—	16	„ „ verwijderen van eenig stof van cone-drum door stelschroef getroffen. .	Duim verwond.
„ . .	—	14	„ „ „ „ stof van conische raderen op klossenas, nadat zij de beschermkappen had opgetild	Twee vingertoppen verwond.
„ . .	—	13	Bij het afstoffen van een productie-klok yinger beklemd geraakt in worm-beweging.	Wijsvinger verwond.
Selfactor	13	—	„ „ reinigen van het gestel arm geklemd tusschen wagen en cilinderbank .	Pols verstuikt.
„	15	—	„ „ zich snel verwijderen tusschen wagen en cilinderbank nadat hij zich te vroeg tusschen beide had begeven. Hoofd gestooten.	Schedelwond.
„	14	—	Bij het reinigen van een wagenwiel met handstoffer, is de hand tusschen wiel en voetafwijzer geraakt	Vingertop verwond.
			Katoenweverij.	
Weefgetouw . . .	15	—	Bij het afstoffen van den vloer onder het getouw een klap van de slagschijf gekregen. Hand raakte bekneld tusschen stelschroef op onderas en gestel .	Wijsvinger gebroken.
„ . . .	15	—	Bij het verwijderen van een pluisje uit een opening van een op en neer gaande stang voor de spoelbak-beweging	1e lid middelvinger gebroken.
„ . . .	14	—	Bij het schuren van het vliegwieltje hand afgegleden en tusschen tandrad achter het handwiel en beschermkap geraakt	Top middelvinger verwond.
			Katoenbleekerij.	
Kalander	—	23	Bij het afvegen met een lap, tegen de waarschuwing in, van kalander-wals, waartoe een bak met tafel moest worden weggeschoven	Verlies van een gedeelte van twee vingers.
Beettle	15	—	Bij afvegen van een frictie-schijf, die slipte	Zware kneuzing vier vingers.
			Wolspinnerij.	
Voorwerkmachine .	—	15	Bij het schoonmaken aan de inloopende kant van een doek zonder eind, dat de afval uitvoert.	Twee vingers verwond.
„ .	—	16		Idem.
			Overige textielindustrie.	
Breimachine . . .	—	25	Bij het schoonmaken hand tusschen tandrad en tandkrans geraakt	Vingers verwond, verlies vingertop.
Braakmachine voor linnengarens . .	—	17	„ „ afvegen met de lap van de rollen hand medegevoerd	Duim en wijsvinger gekneusd.
Kantmachine . . .	15	—	Bij het afvegen van een drijfriem hand medegevoerd tegen beschermkap . . .	Snede in handrug.

Staat der ongevallen, voorgekomen in de fabrieken van wollen stoffen te Tilburg, gedurende het jaar 1915.

	AANLEIDING TOT HET ONGEVAL.	In de afdeeling spinnerij 107 ongevallen, waarvan 48 vingerverwondingen, werkzaam personeel ± 1490.		In de afdeeling weverij 119 ongevallen, waarvan 61 vingerverwondingen, werkzaam personeel ± 2590.		In de afdeeling appreteerderij 43 ongevallen, waarvan 10 vingerverwondingen, werkzaam personeel ± 1760.		Totaal aantal ongevallen in de 3 afdeelingen.	Van het aantal ongevallen in kolom 9 zijn vingerverwondingen.
		Aantal ongevallen.	Aantal vingerverwondingen.	Aantal ongevallen.	Aantal vingerverwondingen.	Aantal ongevallen.	Aantal vingerverwondingen.		
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
1	Het in aanraking komen met bewegende deelen van drijfwerk.	7	2	1	—	—	—	8	2
2	Het in aanraking komen met bewegende deelen van arbeidswerktuigen	22	16	25	24	11	6	58	46
3	Het uitvliegen der spoel uit het weefgetouw .	—	—	2	—	—	—	2	—
4	Het te vlug aanzetten van het weefgetouw. .	—	—	7	4	—	—	7	4
5	Het poetsen van een arbeidswerktuig	1	—	4	3	1	—	6	3
6	Het hanteeren van gereedschap	5	1	12	10	3	2	20	13
7	Het vallen, uitglijden, struikelen van den getroffene	22	2	24	4	11	—	57	6
8	Het getroffen worden door een vallend voorwerp	3	2	7	4	5	2	15	8
9	Het stooten, vertillen, verrekken van den getroffene	32	21	20	6	3	—	55	27
10	Branden	1	—	3	—	1	—	5	—
11	Andere aanleiding	14	4	14	6	8	—	36	10
		107	48	119	61	43	10	269	119

Van de 19 ongevallen, overkomen aan beschermde personen in de textielindustrie in het 8ste district, veroorzaakt door het poetsen tijdens den bedrijfsarbeid, hadden er 9 des Zaterdagsvoormiddags en Vrijdagsnamiddags plaats; 1 Vrijdagsvoormiddags, de overige waren verdeeld over de andere dagen.

Het verkorten van den tijd, bestemd voor het reinigen der machines, is oorzaak, dat zulks gedurende den bedrijfsarbeid geschiedt, zoodat ongevallen daardoor niet kunnen uitblijven. Deze ongevallen dragen veelal een ernstig karakter.

In het 7de district (Arnhem) werden 6 ongevallen gerapporteerd, voorgekomen bij het poetsen van machines, 4 bij het verstellen of reparatie, waarvan 2 door het onverwachts in beweging raken der machine, die dus niet volgens de wettelijke voorschriften was afgezet.

Verder werden er 3 vermeld bij het aanzetten en even zooveel bij het stopzetten van machines. Het uitvliegen van spoelen veroorzaakte 3 maal een ongeval.

Een ernstig ongeval had plaats in eene verbandwattenfabriek. Bij het losmaken van het deksel van een bleekketel, ontlastte deze zich plotseling van de katoen en soda, waardoor een werkman ernstig werd gebrand. Volgens opgave geschiedde het losmaken eerst een uur nadat de stoom was afgelaten en nadat de manometer geen druk meer aanwees en geen stoom uit de openstaande aflaatkranen kwam.

Het hoofd van het 2de district geeft weder een overzicht van de ongevallen in de fabrieken van wollenstoffen te Tilburg hetwelk op bladz. 155 is opgenomen. Evenals te Leiden, waar de wolnijverheid in de textielindustrie de overhand heeft, is ook hier een toename van ongevallen te constateeren en wel van 195 tot 269 = ca. 38 %.

In een der fabrieken werd een 13-jarige jongen doodgedrukt tusschen den inloopenden wagen van een selfactor en een stootblokje, dat die wagen aan het einde van den inrit opvangt. De omgekomene had zich achter de machine begeven, mogelijk om iets op te rapen, en wilde onder den wagen dóór weder naar zijn standplaats terugkeeren. Hij is plat op den grond gaan liggen en heeft den wagen over zich laten heengaan. Hij is echter door den wagen gegrepen, en teruggeduwd, zoodat zijn hoofd juist tegen een der stootblokken raakte en verbrijzeld werd. Deze ongelukkige heeft wel een heel kwade kans gehad, als men bedenkt, dat op een lengte van 24 M. (de wagenlengte) slechts 4 van zulke stootblokjes voorkomen, elk van 10 c.M. diameter.

Bij het stellen van een ventilator voor stofafzuiging in een vlasserij, had een monteur de onvoorzichtigheid zich in de kast, waarin de zwingelmolens staan, te begeven, terwijl deze werden aangezet. Hij kwam te dicht bij een molen, waardoor hem een arm op verschillende plaatsen werd stukgeslagen.

Groep XVII. Voedings- en genotmiddelen.

De ongevallen met **kneedmachines** zijn reeds op blz. 129 behandeld. Ook de **walsen** verloochenden hun gevaarlijk karakter niet.

In het 5de district kwamen 3 ongevallen met **deegwalsen** voor, waarvan

een was toe te schrijven aan het feit, dat de beveiliging aan de invoerzijde niet stevig genoeg was aangebracht. Een 26-jarige arbeider raakte bekneld tusschen de walsen van een **hardbroodwals** en een 15-jarige jongen tusschen die van een **amandelpers.** In beide gevallen werd een beveiliging voorgeschreven, in het laatste bestaande uit een rooster op den vultrechter. Een arbeider werd ernstig verwond, doordat hij in een *melkpoederfabriek* tusschen de droogcylinders geraakte, toen hij een stukje hout, dat met de melk was meegedreven, met de hand wilde verwijderen.

De **gehaktmachinetjes** (vleeschwolven) veroorzaakten in het 5de district (Amsterdam) 4, in het 7de district (Arnhem) 5 ongevallen. In beide districten had een ongeval plaats met een machine met nauwen trechter, met resp. 6, 5 en 6 c.M. diameter. In het eerste geval werden den 14-jarigen jongen 4 vingers van de linkerhand afgerukt. Dit was in Amsterdam het eenige ongeval van dien aard van ernstige beteekenis.

In een **korenmolen** brak, waarschijnlijk tengevolge van het wat ruw terug trekken van een zak, die in het maalgat gestort moest worden, een stuk ijzer van de schudgoot, welk stuk tusschen de steenen geraakte tengevolge waarvan de looper sprong. Er waren rond dien steen twee banden, 9 c.M. breed en pl.m. 3 m.M. dik, welke echter sterk door roest waren aangetast. De werkman, die het graan stortte, kwam er betrekkelijk zeer goed af daar hij alleen een verwonding aan zijn knie opliep, die getroffen werd door een punt van een der gebroken banden.

De volgende staat geeft een overzicht van de ongevallen, voorgekomen in de **beetwortelsuikerfabrieken** in het 2de district (Breda); in vergelijking met dien over het vorige jaar, vertoont deze staat geen belangrijke verschillen.

Overzicht van 246 ongevallen, voorgekomen in de Beetwortel

	Gedurende de campagne October, November en December 1915.													
			Aanleiding tot het ongeval was:											
				Het in aanraking komen met de bewegende deelen van:										
	Aantal arbeiders.	Aantal ongevallen.	Laden en lossen van beetwortels, suiker, kalk en steenkolen.	Krachtwerktuigen.	Drijfwerk.	Werktuigen, toestellen.	Het hanteeren van gereedschap.	Het hanteeren van werktuigen, toestellen.	Het vallen van den getroffene.	Het struikelen of uitglijden van den getroffene.	Het getroffen worden door een vallend voorwerp.	Brandwonden.	Spierverrekking.	Andere aanleiding.
Fabriek No. 1.	258	4	2	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—
„ „ 2.	220	2	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
„ „ 3.	469	9	2	—	—	—	1	1	—	2	1	1	—	1
„ „ 4.	650	19	4	—	—	—	1	3	1	—	1	2	4	3
„ „ 5.	—	6	4	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—
„ „ 6.	355	4	1	1	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—
„ „ 7.	238	4	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2
„ „ 8.	283	9	5	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1	1
„ „ 9.	670	13	5	—	—	—	1	1	2	—	2	—	1	1
„ „ 10.	386	14	1	—	—	—	—	1	1	2	—	1	3	5
„ „ 11.	220	6	1	—	—	—	—	—	1	1	1	—	1	1
„ „ 12.	223	8	1	—	—	—	1	2	1	—	—	—	—	3
„ „ 13.	305	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
„ „ 14.	250	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
„ „ 15.	574	20	5	—	—	—	2	1	—	2	1	1	2	6
„ „ 16.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
„ „ 17.	327	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
„ „ 18.	408	21	6	—	—	—	—	3	—	4	1	4	3	—
„ „ 19.	386	9	6	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—
Totaal . . .	—	154	46	1	—	2	8	12	8	14	7	11	18	27

Er werden bovendien ontvangen 55 kennisgevingen van ongevallen, voorgekomen
gewone werkzaamheden bleef verrichten.

No. 5 heeft slechts 2 weken campagne gehad en is daarna stopgezet.
No. 16 heeft in 1915 gedurende de campagne niet gewerkt.

suikerfabrieken in het 2de district gedurende het jaar 1915.

Buiten de campagne Januari – October 1915.													
		Aanleiding tot het ongeval was:											Totaal ongevallen.
		Het in aanraking komen met de bewegende deelen van:											
Aantal arbeiders.	Aantal ongevallen.	Krachtwerktuigen.	Drijfwerk.	Werktuigen, toestellen.	Het hanteeren van gereedschap.	Het hanteeren van werktuigen, toestellen.	Het vallen van den getroffene.	Het struikelen of uitglijden van den getroffene.	Het getroffen worden door een vallend voorwerp.	Brandwonden.	Spierverrekking.	Andere aanleiding.	
32	2	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	6
23	3	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	5
63	4	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	13
95	7	—	—	1	1	—	1	2	—	—	—	2	26
43	5	—	—	—	1	—	—	—	2	1	—	1	11
69	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
58	9	—	—	—	1	1	—	1	2	2	—	2	13
45	7	—	—	—	—	—	2	1	3	—	—	1	16
117	4	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2	17
65	7	—	—	—	—	—	1	—	1	1	1	3	21
40	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	8
47	7	—	—	—	—	—	1	—	2	—	1	3	15
73	9	—	—	—	—	—	1	1	1	—	—	6	13
57	5	—	—	—	—	—	1	—	1	—	1	2	5
135	4	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	2	24
45	5	—	1	—	—	—	1	1	1	—	—	1	5
57	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3
63	7	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	5	28
75	4	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—	1	13
—	92	—	1	2	5	2	9	10	20	4	4	35	246

in, en 41 buiten den campagnetijd, waarop stond vermeld, dat de getroffene zijne

ONGEVALLEN MET DOODELIJKEN AFLOOP.

In den volgenden staat zijn opgenomen de bedrijfsongevallen, waarvan bekend werd, dat zij den dood der getroffenen tengevolge hadden. Daarbij is een verdeeling in 3 groepen gevolgd, n.l. ongevallen in fabrieken en werkplaatsen in engeren zin, op bouwwerken, en ongevallen, welke buiten fabrieken en werkplaatsen gebeurden.

Aard der ongevallen.	Districten.									Het Rijk.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
In fabrieken en werkplaatsen.										
Krachtwerktuigen.										
Door molenwiek getroffen en door gaanderij gedrukt . .	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Drijfwerk.										
Door drijfas gegrepen, ten gevolge van spelen (jongens)	1	—	—	—	—	1	—	—	—	2
Door drijfas gegrepen . . .	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Idem bij het opleggen van een riem	—	—	1	—	—	1	—	1	1	4
Idem bij het uitvoeren van schilderwerk in de nabijheid	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Zwaar gewond gevonden bij een gebroken drijfriem . .	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Met een riem omhoog en om de as getrokken, toen de riem genaaid werd . . .	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Tusschen riem en riemschijf beklemd geraakt binnen de afschutting van het drijfwerk, waar de arbeider zich, ter bekorting van den door hem af te leggen weg, had begeven	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Klap van een riemverbinder tegen het hoofd, waardoor schedelbreuk ontstond (bij het aanbrengen van hekken langs het drijfwerk) . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Arbeidswerktuigen.										
Getroffen door teruggeslingerd hout bij de cirkelzaag . .	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1

Aard der ongevallen.	Districten.									Het Rijk.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Met het hoofd bekneld geraakt tusschen een stootblokje en den inloopenden wagen van een self-actor	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Klap van de kruk van een met de hand bewogen ijzerschaar	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Gegrepen door een losgewerkt en daardoor uitstekend boutje van een lage as eener draaibank en daardoor achterover tegen de machine geslagen	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Door een slag van een der schoepen van een deegkneedmachine den nek gebroken.	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Slapend in aanraking gekomen met de bouten van een molen, welke onbeschut was	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Met het hoofd bekneld geraakt tusschen het frame en een hefboom van een hydraulische pers in een olieslagerij, welke pers op onverklaarbare wijze in beweging kwam tijdens het schoonmaken	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Overleden aan de gevolgen van het beklemd raken tusschen de walsen eener glansmachine in een confectiefabriek	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Hef- en transportwerktuigen.										
Door het breken van een houten kraan, waarin een te scherpe looper hing, viel deze en werd de molensteenscherper er onder verpletterd.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1

Aard der ongevallen.	Districten.									Het Rijk.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Doodgedrukt in een transporteur	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Door het breken van een schijf bekneld geraakt onder de balans van een Jakobsladder	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Bekneld onder het contragewicht van een lift, bij het oprapen van voorwerpen uit de liftschacht	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Tusschen liftbak en schachtafsluiting bekneld geraakt	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Tusschen vloer van een liftbak en de zoldering van het lokaal doodgedrukt (14-jarige jongen, roekeloosheid)	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Getroffen door een takel eener kraan, welke uit haar verband geraakt was, doordat de onderpot, door het zakken van den bodem, mede gezakt was (scheepswerf)	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Ontploffingen.										
Getroffen door stukken van een uit elkaar geslagen kogelklep, welke in het vuur van een stoomketel verhit werd met ander af te branden oud koper	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Verbranding.										
Vlam vatten der kleeren, die, bij het reinigen van machines met petroleum, daarmede gedrenkt waren	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Gevallen in ketel met heete loog ten gevolge van duizelig worden bij het reinigen van oude verfbussen	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1

Aard der ongevallen.	Districten.									Het Rijk.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Gevallen in ketel met heet water, door uitglijden bij het water scheppen	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Electriciteit.										
In aanraking gekomen met electrische geleidingen . .	—	—	1	—	—	1	—	—	1	3
Vergiftiging.										
Door ammoniakdampen. . .	—	—	3	—	—	—	—	—	—	3
„ benzoldamp	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Waarschijnlijk bloedvergiftiging na kleine verwonding	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Vallen.										
Breken van een steiger. . .	1	—	—	—	—	1	—	—	—	2
Bij 't opstapelen van vlas gevallen en op het hoofd terecht gekomen	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Van een vliegenden steiger gevallen	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
In het ruim van een in aanbouw zijnd schip gevallen .	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Van een stelling gevallen . .	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
In een liftschacht gevallen met wagentje met kolen (gasfabriek)	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Door het breken van een aanbinder met een wagentje kolen van een stelling gevallen (gasfabriek)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Onder een omvallende ketelplaat bekneld geraakt . .	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Door het kantelen van een kistje, waarop getroffene stond, achterover gevallen, met het hoofd op een ander kistje (olieslagerij)	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1

Aard der ongevallen.	Districten.									Het Rijk.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Vallende voorwerpen.										
Voorwerpen op het hoofd gekregen	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2
Doodgedrukt door voorovervallende kluisdeur	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Door een vallend deksel eener steriliseerbak tegen den rand der bak geslagen	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Getroffen door een vallenden boom bij het lossen van een wagen	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Verdrinken	—	—	3		—	—	—	—	—	3
Diversen.										
In aanval van epilepsie gebleven	1	1	—	—	—	—	—	—	—	2
Overleden tengevolge van het doorbreken van een bestaand gezwel in de hersenen . .	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Klap van een paard. . . .	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Onbekend	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2
	5	4	20	5	7	6	4	4	9	64
Bouwwerken.										
Van stelling, dak of goot gevallen	—	1	2	—	1	—	1	—	—	5
Van stelling gevallen, door het te ver doortrekken van een bint	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Bij leidekken door breken eener balustrade naar beneden gevallen	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Door 't dompen van een plank naar beneden gevallen . .	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Bij 't afbreken van een hulpsteiger, gebruikt bij het leggen van banden om een										

Aard der ongevallen.	Districten. 1	2	3	4	5	6	7	8	9	Het Rijk.
schoorsteen, naar beneden gevallen	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Van een ladder gevallen . .	1	—	—	—	—	—	—	2	—	3
Met ladder omgevallen . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Op een trap uitgegleden . .	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Bij werk op een dak in aanraking gekomen met een onder spanning staande electrische geleiding . . .	—	—	—	1	—	—	—	1	—	2
Onder vallende stapel hout geraakt	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Door 't omkantelen van een privaathuisje, bij het lossen uit een schuit, doodelijk gekwetst	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Slag van den slinger van een terugdraaiende lier en kaapstander	—	—	—	—	1	—	—	—	1	2
Waarschijnlijk door verstikking omgekomen in het vooronder eener schuit . .	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Door zonnesteek getroffen . .	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Verdronken door omslaan eener pont	—	—	3	—	—	—	—	—	—	3
Onbekend	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
	2	1	7	2	4	—	2	4	4	26
Buiten fabrieken en werkplaatsen en de bouwbedrijven.										
Overreden door spoor- of tramwagens. (Spoorwegpersoneel)	3	—	—	2	—	4	—	1	1	11
Idem (andere personen). . .	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2
Overreden door ander voertuig	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Tusschen de buffers doodgedrukt	1	—	1	2	—	—	—	—	1	5
Van een trein gevallen . . .	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Van een hooiwagen gevallen.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1

Aard der ongevallen.	Districten.									Het Rijk.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Van een ladder gevallen . .	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Gevallen op straat	—	—	1	—	1	—	—	—	—	2
Op straat in een put gestapt.	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Verdronken	4	3	6	9	1	1	1	1	—	26
Door den bliksem getroffen .	—	—	—	1	—	—	—	—	1	2
In aanraking gekomen met hoogspanningsleiding bij demontage	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Onder afstortende hoeveelheid vuilnis bedolven	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Door het breken van een strijk bij het lossen van vaten, getroffen door een vallend vat.	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Bij het laden van boomen slag met 'n disselboom tegen het hoofd	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Idem van spoorstaven, doodgedrukt tusschen stootbalk en trekhaak van den wagen	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Door kolendamp gestikt aan boord van een vaartuig . .	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Beklemde breuk bij het afspringen van een stelling .	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Omgekomen in een brandende schuur tijdens den nacht .	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Doodgevonden in een motorhuisje, waarschijnlijk door verstikking door benzinedamp	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
In liftkoker gevallen . . .	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Tusschen liftkooi en plafond doodgedrukt	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Door as van een dorschmachine gegrepen	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Onbekend	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
	11	3	10	20	6	5	2	5	5	67
Algemeen totaal . .	18	8	37	27	17	11	8	13	18	157

HOOFDSTUK VIII.

Belangrijke rechterlijke beslissingen.

ARBEIDSWET.

Artikel 1, 1ste lid.

Onder arbeid verstaat deze wet alle werkzaamheden in of voor eenige onderneming, behalve:

a. werkzaamheden in of voor eene landbouw-, tuinbouw- of boschbouw-onderneming of eene veehouderij;

b. werkzaamheden buiten fabrieken en werkplaatsen in of voor de onderneming van hem, bij wien degene die ze verricht inwoont, voor zoover zoodanige werkzaamheden ook buiten eenige onderneming in eene huishouding of stalling plegen voor te komen.

In het Noorden der provincie Groningen legt men zich in den laatsten tijd meer en meer toe op de groentenkweekerij. Dit geschiedt niet alleen door beroepskweekers, die er hun geheele bedrijf van maken, maar ook door arbeiders, bij wijze van nevenberoep. Veelal zijn aan de bedoelde kweekerijen tegenwoordig inrichtingen verbonden tot het conserveeren der verbouwde gewassen. De daarvoor noodige werkzaamheden geschieden dan hetzij in loodsen of boerenschuren, op het terrein der kweekerij, waar somtijds een gasmotor tot het in beweging brengen der snijboonenmolens is geplaatst, hetzij, meer primitief, in de woning van den kweeker of slechts onder een afdak in de open lucht bij de kweekerij. Bij de werkzaamheden aan het inmaken voorafgaande, zooals het draden (afhalen) der boonen, het insteken in den molen, het draaien eener maalmachine, wordt zeer veel van den arbeid van kinderen gebruik gemaakt. De kweekers meenen daartoe gerechtigd te zijn, zich beroepende op art. 1, 1ste lid, onder a, der Arbeidswet 1911, krachtens welke bepaling o.a. werkzaamheden in of voor een **tuinbouwonderneming** niet als arbeid in den zin dier wet zijn te beschouwen. De meening van het betrokken districtshoofd der Arbeidsinspectie, dat het inzouten der groenten en de daarmede in onmiddellijk verband staande werkzaamheden niet gerekend kunnen worden mede onder die uitzonderingsbepaling te vallen, wilden zij niet beamen.

Teneinde deze kwestie in beginsel uitgemaakt te zien, maakte de Arbeidsinspectie eenige processen-verbaal op, waarbij zooveel mogelijk verschillende gevallen, die zich voordeden, werden uitgekozen. Zoo werd één verbaal opgemaakt wegens het *afhalen van snijboonen* door een leerplichtigen jongen, *in een boerenschuur, grenzende aan de woning;* een ander wegens dezelfde werkzaamheid, verricht door 2 leerplichtige meisjes, *in het achterhuis van de*

woning van het hoofd der kweekerij; een derde proces-verbaal betrof het afhalen van snijboonen door 7 leerplichtige kinderen, *onder een afdak in de open lucht bij eene kweekerij,* terwijl aldaar het snijden der boonen geschiedde in een schuur, door molens welke door een gasmotor in beweging werden gebracht.

De berechting dezer drie verbalen geschiedde d.d. 17 Nov. 1915 door den Kantonrechter te Zuidbroek, die alle beklaagden tot een of meer geldboeten veroordeelde. De Kantonrechter overwoog daarbij, dat de bewuste werkzaamheden *vielen buiten het begrip tuinbouwwerkzaamheid en in „een hierop volgend, afzonderlijk bedrijf"* werden uitgeoefend.

Artikel 5.

1. Bij algemeenen maatregel van bestuur wordt voorgeschreven, dat bepaalde soorten van arbeid of arbeid onder bepaalde omstandigheden door personen beneden achttien jaar en, in fabrieken en werkplaatsen, door vrouwelijke personen van achttien jaar of ouder, op grond van gevaar voor de gezondheid, de zedelijkheid of het leven, niet mogen worden verricht of slechts mogen worden verricht onder de bij dien algemeenen maatregel gestelde voorwaarden.

2. Een voorschrift, als bedoeld in het eerste lid, kan tot personen beneden achttien jaar, tot vrouwelijke personen van achttien jaar of ouder of tot een gedeelte dier groepen van personen worden beperkt.

Art. 6 C van het Kon. Besluit van 6 Dec. 1911, Stbl. No. 352 (nader gewijzigd) tot vaststelling van een algemeenen maatregel van bestuur als bedoeld bij art. 5 der Arbeidswet 1911.

Een jeugdig persoon mag geen arbeid verrichten:

bij krachtwerktuigen en bij stoomketels als machinist of als stoker, tenzij hij 15 jaar of ouder is en die arbeid geschiedt bij aanwezigheid en onder behoorlijk toezicht van een persoon, die zijn twintigste jaar heeft volbracht.

In een chocoladefabriek te Zaandijk, trof de Arbeidsinspectie een 15-jarigen jongen aan, die, zonder aanwezigheid en toezicht van een minstens 20-jarigen persoon, arbeid verrichtte als machinist en stoker. De directeur der fabriek werd voor dit feit geverbaliseerd. Eenige weken later werd opnieuw geïnspecteerd en dezelfde jongen toen wederom *alleen* in het ketelhuis, tevens machinekamer, aangetroffen, bezig met het bedienen van den ketel en de stoommachine. De werkgever, die ditmaal, in tegenstelling met den vorigen keer, in de fabriek (niet in het ketelhuis) aanwezig was, meende, dat door zijne aanwezigheid in de *fabriek* het vereischte toezicht voldoende gewaarborgd was. Wegens den omvang van het bedrijf (er werkten 20 arbeiders), kon zulks niet worden toegegeven, zoodat voor de tweede maal proces-verbaal werd opgemaakt. Op grond van beide verbalen stelde de Ambtenaar van het Openbaar Ministerie een vervolging in, en bij vonnissen van den Kantonrechter te Zaandam, d.d. 15 Juli en 22 Juli 1915, werd beklaagde, telkenmale bij verstek, tot een geldboete van *f* 25.—, subs. resp. 10 en 5 dagen hechtenis, veroordeeld.

Einde Juli 1915 werd daarop de fabriek nogmaals bezocht, en toen bij dat bezoek bleek, dat de jongen nog steeds zonder voldoende toezicht als machinist en stoker werkzaam was, maakte de inspecteerende ambtenaar ten derden male wegens dezelfde overtreding proces-verbaal op. Ditmaal werd de directeur echter bij vonnis van 7 October 1915 vrijgesproken, met het gevolg, dat hij aanstonds verzet aanteekende tegen het op 22 Juli bij verstek gewezen vonnis,

waarop, met vernietiging van dat vonnis, den 4den November 1915, eveneens vrijspraak volgde.

Ter terechtzitting van 7 October verklaarde beklaagde, dat hij altijd op de fabriek aanwezig was en de bedoelde jongen nooit zelfstandig als machinist of stoker optrad, zoo zelfs, dat als beklaagde eens voor een enkelen dag de fabriek verliet, de machine stop werd gezet. Deze verklaring werd door den jongen, ter zake gehoord, bevestigd.

De Kantonrechter overwoog daarop in zijn vrijsprekend vonnis, dat niet bewezen was, dat beklaagde niet aanwezig was, en geen behoorlijk toezicht over den jongen hield; „dat immers de bedoeling van het artikel is zelfstandigen „arbeid van een jeugdigen persoon te verbieden en te eischen voortdurend toe- „zicht, zoodat het begrip aanwezigheid niet al te eng moet worden genomen, „alsof de jeugdige persoon op den voet moet worden gevolgd en voor gevaar „behoed".

Bij het vonnis van 4 November 1915 overwoog de Kantonrechter o.a. nog: „dat onder aanwezigheid niet te verstaan is het begrip van „ „in toezicht „houdend gezelschap zijn van" ", zoodat het beklaagde-opposant, die op dien „jongen toezicht hield, niet veroorloofd zou zijn zich maar een oogenblik uit „zijne onmiddellijke nabijheid te wagen; dat, indien dit de bedoeling was „geweest, de wetgever wel de redactie had overgenomen, b.v. van art. 8 *Ib* der „wet op het Lager Onderwijs [1]); dat dan ook, nu beklaagde-opposant heeft „ontkend, dat hij geen toezicht hield en gezegd heeft altijd en altijd op of bij „de machinekamer te zijn en naar de stad zijnde, de machinekamer gesloten „wordt en de machine niet werkt, maar stop wordt gezet, de „ „niet aan- „wezigheid" " niet kan worden aangenomen".

De Ambtenaar van het Openbaar Ministerie ging van beide vrijsprekende vonnissen in beroep. De Arrondissements-Rechtbank te Haarlem verklaarde daarop, bij vonnissen van 13 Januari en 3 Februari 1916, zich met de gronden, waarop de Kantonrechter beklaagde had vrijgesproken, niet te kunnen vereenigen. Zij achtte de aan beklaagde tweemaal ten laste gelegde overtreding van art. 6 sub C van het Arbeidsbesluit, alsmede zijne schuld daaraan, wettig en overtuigend bewezen en veroordeelde hem tweemaal tot een geldboete van *f* 15.— subsidiair 10 dagen hechtenis.

Art. 13.

1. Het hoofd of de bestuurder van eene onderneming, waarin of waarvoor in fabrieken of werkplaatsen arbeid wordt verricht door één of meer jeugdige personen, door één of meer vrouwen of wel door meer dan 9 mannelijke personen van 17 jaar of ouder, is verplicht te zorgen:

a. dat in zijne fabriek of werkplaats, op eene plaats, waar niet uitsluitend door hem zelven arbeid pleegt te worden verricht, eene gedagteekende en door hem onderteekende arbeidslijst, welke voldoet aan de in dit artikel gegeven voorschriften, wordt opgehangen en opgehangen blijft, zoodanig dat daarvan gemakkelijk kan worden kennis genomen;

b. dat in zijne fabriek of werkplaats een arbeidsregister aanwezig is, dat voldoet aan de in dit artikel gegeven voorschriften.

2. De arbeidslijst vermeldt omtrent alle in of voor de onderneming in de fabriek of

---

[1]) Deze bepaling houdt in, dat kweekelingen in de school behulpzaam mogen zijn, mits zij: „tot geene werkzaamheden in de school gebezigd worden dan de zoodanige, welke zij onder het „toezicht en de leiding van een in hetzelfde schoolvertrek aanwezigen bevoegde verrichten."

werkplaats werkzame personen het uur van aanvang en dat van einde van den dagelijkschen werktijd, alsmede van iederen daartusschen gelegen rusttijd, en voorts het etmaal, voor wekelijkschen rustdag bestemd. De lijst vermeldt mede de standplaats van het districtshoofd der arbeidsinspectie.

In een tweetal werkplaatsen, respectievelijk behoorende bij de electrische centrale en bij de locomotiefremise op het emplacement Almelo der Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, ontbraken arbeidslijst en arbeidsregister. Daar in de werkplaats der centrale slechts vier en in die der remise niet meer dan 9 mannelijke personen boven 17 jaar arbeidden, en het naar de meening der bestuurders hier twee geheel van elkander gescheiden takken van dienst betrof, achtten zij zich niet gehouden art. 13 der Arbeidswet na te leven. Het betrokken districtshoofd der Arbeidsinspectie was van een tegenovergesteld gevoelen en wel op dezen grond, dat het hier gold twee werkplaatsen van *ééuzelfde* onderneming, waarin *te zamen* meer dan 9 mannelijke personen boven 17 jaar werkzaam waren.

Om in deze kwestie een principieele beslissing te verkrijgen, werd procesverbaal opgemaakt, waarop veroordeeling van de directie der H. IJ. S. M. door den Kantonrechter te Almelo volgde. In hooger beroep besliste daarop de Arrondissements-Rechtbank te Almelo, bij vonnis van 18 Mei 1915, (W. v./h. R. no. 9828), dat art. 13 der Arbeidswet 1911 toepasselijk is zoodra in of voor een onderneming *in haar geheelen omvang beschouwd* meer dan 9 mannelijke personen van 17 jaar of ouder, in fabrieken en werkplaatsen arbeid verrichten, en veroordeelde zij de directie der H. IJ. S. M., met vernietiging op formeele gronden van het vonnis van den Kantonrechter, tot een aantal geldboeten.

In cassatie werd het vonnis van de Rechtbank door den Hoogen Raad gehandhaafd. Het arrest, dat 22 November 1915 (zie W. v./h. R. no. 9893) gewezen werd, wordt hieronder afgedrukt:

De Hooge Raad enz.;

Gelet op het middel van cassatie, namens de requiranten voorgesteld bij pleidooi [1];

. . . .

O. wat het beroep in cassatie tegen het vonnis van 18 Mei 1915 betreft, dat daarbij van het aan de requiranten bij de inleidende dagvaarding telaste gelegde bewezen is verklaard, dat zij op 22 Juli 1913 als bestuurder der Naaml. Venn. H. IJ. S. M., immers als leden van de Directie van die Maatschappij niet hebben gezorgd, dat in de locomotiefremise met werkplaats en in de electrische centrale met werkplaats der H. IJ. S. M. voornoemd gelegen op het emplacement Almelo (voormalige gemeente Ambt-Almelo) een gedagteekende en door hen onderteekende arbeidslijst, voldoende aan de wettelijke voorschriften was opgehangen, zoodanig dat daarvan gemakkelijk kon worden kennis genomen, en evenmin hebben gezorgd, dat in genoemde plaatsen aanwezig was een arbeidsregister, voldoende aan de wettelijke vereischten, zijnde in bovenvermelde locomotief-remise met werkplaats en electrische centrale met werkplaats op bovenvermelde datum voor genoemde onderneming, de H. IJ. S. M. arbeid verricht door een tiental met name in het vonnis vermelde personen, alle ouder dan 17 jaar, welke arbeid vervolgens ten aanzien van ieder dier personen in het vonnis is vermeld, — zijnde genoemde locomotiefremise met werkplaats een besloten ruimte, waar voor de onderneming der H. IJ. S. M. placht gewerkt te worden, aan het herstellen van voorwerpen en wordende in genoemde electrische centrale voor de H. IJ. S. M. electrische stroom opgewekt;

dat de Rechtbank, na aan de hand der bijgebrachte bewijsmiddelen te hebben vastgesteld dat van de genoemde personen *zes* arbeid verrichtten in de locomotiefremise met

---

[1]) Schending of verkeerde toepassing van art. 13 eerste lid en art. 22 der Arbeidswet 1911 j⁰. art. 1 Strafr.

werkplaats, *drie* in de electrische centrale met werkplaats en één in de locomotiefremise met werkplaats en in de electrische centrale met werkplaats beide, en na te hebben overwogen dat voormelde locomotiefremise met werkplaats eenerzijds en voormelde electrische centrale met werkplaats anderzijds als twee afzonderlijke werkplaatsen zijn te beschouwen, — aangaande de strafbaarheid der in voege als voormeld bewezen verklaarde feiten overwoog:

dat de bepalingen van art. 13, eerste, tweede en elfde lid der Arbeidswet, blijkens hare bewoordingen en onderlingen samenhang, aldus moeten worden opgevat, dat, wanneer in of voor eene onderneming, in haar geheelen omvang beschouwd, meer dan negen mannelijke personen van 17 jaren of ouder, in fabrieken of werkplaatsen arbeid verrichten, de bestuurder of het hoofd van zoodanige onderneming moet zorgen dat in elke zijner fabrieken en werkplaatsen, waar een of meer personen in of voor de onderneming werkzaam zijn, een arbeidslijst is opgehangen en een arbeidsregister aanwezig is, welke arbeidslijst en arbeidsregister dan betrekking moet hebben op alle personen, in of voor de onderneming werkzaam in de fabriek of werkplaats, waar de lijst moet worden en blijven opgehangen of het register aanwezig moet zijn;

dat derhalve de beide requiranten, waar is komen vast te staan, dat alleen reeds in de bij dagvaarding genoemde werkplaatsen der H. IJ. S. M. in of voor hare onderneming arbeid wordt verricht door meer dan negen mannelijke personen van 17 jaar of ouder, als bestuurders dier Maatschappij verplicht waren te zorgen, dat in de voormelde werkplaatsen, in elke waarvan een of meer personen in of voor hare onderneming werkzaam waren, een arbeidslijst was opgehangen en een arbeidsregister aanwezig was, beide voldoende aan de voorschriften der arbeidswet;

dat die feiten vervolgens zijn gequalificeerd en de requiranten deswege tot straf zijn veroordeeld, gelijk aan het hoofd van dit arrest is gemeld;

O. dat tot ondersteuning van het middel van cassatie is betoogd:

1°. dat onder de uitdrukking „onderneming" in art. 13, 1°. der Arbeidswet 1911 niet mag worden verstaan de door het hoofd of den bestuurder gedreven zaak in haar geheelen omvang, doch alleen het in elke fabriek of werkplaats afzonderlijk uitgeoefend bedrijf;

dat mitsdien, waar ten deze gebleken is dat in de meergenoemde locomotiefremise met werkplaats en electrische centrale met werkplaats geheel verschillende bedrijven, hoewel beide voor de H. IJ. S. M. werden uitgeoefend, de Rechtbank, in stede van te beslissen dat in die werkplaatsen voor éene onderneming arbeid werd verricht, had moeten uitmaken dat zulks voor twee ondernemingen, beide door de H. IJ. S. M. gedreven, geschiedde:

2°. dat de in voormeld art. 13, 1°. genoemde verplichtingen slechts dan op het hoofd of den bestuurder der onderneming rusten, *indien in een en dezelfde fabriek of werkplaats* in of voor die onderneming door meer dan negen mannelijke personen van 17 jaar of ouder arbeid wordt verricht;

O. met betrekking tot eerstgemeld betoog:

dat de door requiranten aan het woord „onderneming" gehechte beteekenis geen steun vindt in de wet en derhalve overeenkomstig het spraakgebruik moet worden aangenomen, dat eene onderneming, meer bedrijven kan omvatten, dit wil zeggen daarin ter bereiking van haar doel meerdere soorten van arbeid kunnen worden verricht;

dat dit te meer klemt, daar ook de Ongevallenwet 1901, — met welker woordenkeus de Arbeidswet bij hare herziening in 1911 in overeenstemming is gebracht, door waar het woord „bedrijf" in den zin van „onderneming" in de wet van 1889 voorkwam, dien term door „onderneming" te vervangen, — blijkens het in art. 3 dier wet bepaalde aanneemt, dat in een onderneming meer bedrijven kunnen worden uitgeoefend en aan eerstbedoelde uitdrukking in dit opzicht alzoo eene ruimere beteekenis toekomt dan aan laatstgemelde;

dat de Rechtbank, als bewezen aannemende dat zoowel in de bij dagvaarding bedoelde locomotiefremise met werkplaats (door het herstellen van voorwerpen) als in de daar genoemde electrische centrale (door het opwekken van stroom) ten behoeve van het door H. IJ. S. M. bij hare onderneming beoogde doel, namelijk het vervoer van personen en goederen, werd gearbeid, hieruit dan ook terecht heeft afgeleid, dat in die werkplaatsen voor éene en niet voor twee ondernemingen arbeid werd verricht;

en ten aanzien der tweede stelling:

O. dat meergemeld art. 13, 1°. de in die alinea onder *a* en *b* genoemde verplichtingen oplegt aan alle hoofden en bestuurders van ondernemingen, waarin of waarvoor in fabrieken of werkplaatsen door meer dan negen mannelijke personen van 17 jaar of ouder arbeid

wordt verricht, zonder te onderscheiden of voormeld aantal personen in de verschillende fabrieken en werkplaatsen, waarin in of voor die onderneming wordt gearbeid, gezamelijk dan wel afzonderlijk werkzaam is;

dat het artikel alzoo mede toepassing vindt, in geval in eene of elk dier fabrieken of werkplaatsen minder dan tien, doch in alle te zamen tien of meer mannelijke personen van 17 jaar of ouder in of voor de onderneming arbeid verrichten;

O. dat derhalve beide grieven ongegrond zijn en het middel dus niet tot cassatie kan leiden;

Verwerpt het beroep . . . .

Art. 14, 2de lid.

Het hoofd of de bestuurder van eene onderneming is verplicht te zorgen, dat in eene open of besloten ruimte, die bij hem in gebruik is of waarover hij de beschikking heeft, geen arbeid wordt verricht in strijd met het bij of krachtens deze wet bepaalde, alsmede dat in eene besloten ruimte, die bij hem in gebruik is of waarover hij de beschikking heeft, het bepaalde in het zesde lid van artikel 7 wordt nageleefd, voorzooveel niet van die bepaling door of namens Onzen Minister afwijking is vergund.

Art. 16.

Aan de verplichting van het hoofd of den bestuurder en van het opzichthoudend personeel wordt geacht te zijn voldaan, wanneer zij aantoonen, dat door hen de noodige bevelen zijn gegeven, de noodige middelen zijn verschaft en het redelijkerwijze te vorderen toezicht is gehouden, om de naleving te verzekeren van de bepalingen, voor welker naleving zij verplicht waren te zorgen.

De Opzichter van den Arbeid in het 3de district der Arbeidsinspectie constateerde, dat des avonds om half negen door een 9-tal jeugdige personen arbeid werd verricht in een glasfabriek te Schiedam en verbaliseerde deswege zoowel den baas als den bestuurder der fabriek. De Ambtenaar van het Openbaar Ministerie stelde daarop tegen beiden een vervolging in, en wel tegen den baas, omdat hij den last tot het verrichten van den arbeid gegeven had en tegen den bestuurder, omdat deze geene, althans geen behoorlijke maatregelen had genomen, om te voorkomen, dat de op bovengemeld uur verboden arbeid werd verricht.

Ter terechtzitting verdedigde laatstgenoemde zich o.m. op dezen grond, dat hij den fabrieksbazen schriftelijke opdracht had gegeven, om zich te houden aan de bepalingen der Arbeidswet. Het Openbaar Ministerie merkte daartegen op, dat door die opdracht wel „de noodige bevelen waren gegeven" (art. 16 A. W.), maar niet het door de wet vereischte toezicht was gehouden.

De advocaat van beklaagde voerde daarop o.a. nog aan, dat deze het redelijkerwijze vereischte toezicht wel had gehouden, omdat hij bijna dagelijks door de bazen laat mededeelen, wat er in de fabriek gebeurt. De Ambtenaar van het Openbaar Ministerie gaf echter als zijn meening te kennen, dat het laten indienen van rapporten door de bazen niet het houden van het redelijkerwijze vereischte toezicht is, doch men daartoe in de fabriek zelf den toestand moet nagaan.

Niettegenstaande beklaagde ten slotte nog zeide, dat hij zelf ook wel bij het werkvolk informeert, om te zien of aan de eischen der Arbeidswet is voldaan, veroordeelde de Kantonrechter te Schiedam hem tot negen geldboeten van *f* 0.50. Ook de fabrieksbaas werd tot gelijke boeten veroordeeld.

VEILIGHEIDSWET.

Art. 7, onder d.

Bij algemeenen maatregel van bestuur wordt bepaald, wat door het hoofd of den bestuurder van eene fabriek of werkplaats, met inachtneming van de voorschriften, door het districtshoofd der arbeidsinspectie te geven, moet worden aangewend tot het voorkomen van ongevallen door werktuigen, werktuigdeelen, drijfwerken, ... enz.

Art. 19, 1ste lid, onder b en c.

Met hechtenis van ten hoogste eene maand of geldboete van ten hoogste honderd gulden wordt gestraft:

b. overtreding van eene der bepaling van eenen algemeenen maatregel van bestuur als bedoeld in artikel 7;

c. het niet voldoen aan een voorschrift krachtens eenen algemeenen maatregel van bestuur uitgevaardigd ingevolge artikel 7.

Art. 156, 1ste zinsnede, van het Veiligheidsbesluit 1913.

Een slijpsteen of een ander werktuig, dat door een krachtwerktuig in beweging wordt gebracht en dat gevaar voor uiteenvliegen oplevert, moet steeds in goeden staat van onderhoud verkeeren, behoorlijk zijn gemonteerd en doelmatig zijn beschut.

Op blz. 238 e. v. van het vorige Centraal Verslag is een arrest van den Hoogen Raad opgenomen, waarbij werd uitgemaakt, dat niet-naleving der verplichtingen, bij art. 19, 1⁰. van het oude Veiligheidsbesluit van 7 Dec. 1896, S. 215, aan hoofden en bestuurders van bedrijven opgelegd, *rechtstreeks,* d.w.z. onafhankelijk van de nadere voorschriften door het districtshoofd der Arbeidsinspectie te geven, strafbaar was. Er is toen gewezen op de beteekenis, die deze beslissing had ook voor het nieuwe, bij Kon. besluit van 27 Juni 1913, S. 317, vastgestelde Veiligheidsbesluit. Thans heeft ons hoogste rechtscollege een soortgelijke uitspraak gedaan met betrekking tot het Veiligheidsbesluit 1913.

Een fabrikant van gashaarden, te 's-Gravenhage, ontving van het hoofd van het 4de district der Arbeidsinspectie een voorschrift tot beschutting van een door een electromotor gedreven amarilslijpsteen, doch bleef in gebreke daaraan te voldoen. Voor den Kantonrechter te 's-Gravenhage gedagvaard, werd hij door dezen veroordeeld, van welk vonnis hij echter in hooger beroep ging. De Arrondissements-Rechtbank te 's-Gravenhage verklaarde daarop den appellant eveneens schuldig, maar veroordeelde hem alleen wegens „overtreding „van een der bepalingen van een algemeenen maatregel van bestuur als bedoeld „in art. 7 der Veiligheidswet, door het als hoofd en bestuurder eener fabriek „niet zorgdragen, dat een slijpsteen doelmatig beschut is" (zie art. 19, 1e lid, onder b. der Veiligheidswet). In de dagvaarding was n.l. behalve de zoo juist aangehaalde overtreding, óók ten laste gelegd het niet voldoen aan een voorschrift, door het hoofd van het 4de district der Arbeidsinspectie gegeven. De Rechtbank achtte zich echter ten aanzien van dit deel der dagvaarding ontslagen van een nader onderzoek en van het geven eener beslissing daarover, omdat: „waar het aldus bewezene strafbaar is krachtens art. 19 sub b. der „Veiligheidswet, het geen zin zou hebben bovendien te onderzoeken, of daar- „door, gelijk bij dagvaarding bovendien aan beklaagde is ten laste gelegd, „tevens niet zou zijn voldaan aan een voorschrift krachtens een algemeenen

„maatregel van bestuur, uitgevaardigd ingevolge art. 7 der Veiligheidswet".

De Hooge Raad — aan wien de veroordeelde cassatie van het vonnis vroeg — wraakte dit gevoelen der Rechtbank, vernietigde het door haar gewezen vonnis en verwees de zaak naar het Gerechtshof te 's-Gravenhage. De gronden waarop dit geschiedde zijn voor dit verslag van geen belang. Wel echter is het van beteekenis de volgende overwegingen uit het op 14 Juni 1915 gewezen arrest (zie W. v./h. R. no. 9824) hier op te nemen:

> dat art. 156 van het Veiligheidsbesluit 1913, zijnde dit de Algemeene Maatregel van bestuur als bedoeld bij art. 7 der Veiligheidswet, — onder meer voorschrijft, dat een slijpsteen doelmatig moet worden beschut;
>
> dat voorts art. 19 der Veiligheidswet naast elkander strafbaar stelt onder letter *b* overtreding van eene der bepalingen van een algemeenen maatregel van bestuur, als bedoeld in art. 6 of art. 7 en onder letter *c* het niet voldoen aan een voorschrift krachtens een algemeenen maatregel van bestuur uitgevaardigd ingevolge art. 7;
>
> dat dus het niet doelmatig beschutten van een slijpsteen — ook al zijn daaromtrent geen bijzondere voorschriften door de arbeidsinspectie gegeven — en het niet opvolgen van zoodanige voorschriften, indien zij wèl zijn gegeven — elk op zich zelf oplevert eene strafbare overtreding.

De beteekenis van het hierbesproken arrest is voor Arbeidsinspectie en bedrijfshoofden hierin gelegen, dat daarbij is beslist, dat het niet-voldoen aan eene bij het Veiligheidsbesluit 1913 gestelden eisch reeds op zichzelf, dus ook zonder dat te dien aanzien een nader voorschrift is gegeven, strafbaar is, — een beslissing welke, zooals boven al is opgemerkt, reeds vroeger ten aanzien der bij het oude Veiligheidsbesluit opgelegde verplichtingen was gegeven.

VERDERE MEDEDEELINGEN OMTRENT RECHTERLIJKE UITSPRAKEN, EN MEDEWERKING VAN RECHTERLIJKE AUTORITEITEN.

Moest in vorige verslagen worden geklaagd over het geregeld vrijspreken van eikschillershoutbazen en verveners, door den Kantonrechter te Beetsterzwaag en de Arrondissements-Rechtbank te Heerenveen, thans kan worden meegedeeld — zooals trouwens reeds met een enkel woord geschiedde in een noot op pag. 241 van het Centraal-Verslag over 1914 — dat laatstgenoemd college, voorzoover de houtbazen betreft op hare vroegere beslissingen is teruggekomen. Bij vonnis van 30 Sept. 1915 werd toch een houtbaas, die door den Kantonrechter te Heerenveen van een hem ten laste gelegde overtreding der Arbeidswet was vrijgesproken, in hooger beroep, dat was ingesteld door den Ambtenaar van het Openbaar Ministerie, tot eenige geldboeten veroordeeld. Dit vonnis is later door andere vonnissen van gelijke strekking gevolgd. Aan een beklaagde, die op een der terechtzittingen er zijn verwondering over te kennen gaf, dat hij thans werd veroordeeld wegens eenzelfde feit waarvoor hij vroeger door hetzelfde college was vrijgesproken, werd geantwoord, dat de vroegere vrijspraak het gevolg was van een foutief ten laste leggen in de dagvaarding, maar dat de houtbazen voortaan steeds veroordeeld zouden worden, tenzij zij bepaalde personen aanwezen, die door hen uitdrukkelijk met het toezicht op de naleving van de bepalingen der Arbeidswet waren belast.

Intusschen blijft de Kantonrechter te Beetsterzwaag met het vrijspreken van houtbazen voortgaan en worden deze keer op keer ook door den Kantonrechter te Heerenveen niet schuldig, wijl niet verantwoordelijk, verklaard.

Ten aanzien van de verantwoordelijkheid der verveners is nog geen nadere beslissing gevallen. Het Openbaar Ministerie zal echter trachten een zoodanige formuleering der dagvaarding te vinden, dat een veroordeeling, althans in hooger beroep, meer waarschijnlijk wordt. Naar het schijnt zijn daaraan evenwel nogal moeilijkheden verbonden, in verband staande met den aard van het bedrijf.

Met voldoening zij hier ten slotte vermeld, dat de Arbeidsinspectie zich in 1915 over 't algemeen in veel medewerking van de verschillende **Ambtenaren van het Openbaar Ministerie** mocht verheugen.

HOOFDSTUK IX.

De Werktijden.

Om dezelfde redenen als in 1914 blijven thans de staten 2, betreffende de werktijden achterwege. In vele industrieën bleven de toestanden nog zeer onvast en wisselden daarmede de werktijden; de Arbeidsinspectie bleef nog te veel in beslag genomen door dringende werkzaamheden ter bevordering van een zoo min mogelijk gestoord bedrijfsleven, dan dat zij de omvangrijke onderzoekingen en andere werkzaamheden kon uitvoeren, noodig voor het samenstellen eener werktijdenstatistiek. Dit zijn ook de redenen, dat de staten 9, waarin van het overwerk der mannen van 17 jaar en ouder een overzicht wordt gegeven, dit jaar achterwege blijven.

De invloed van den oorlogstoestand op de werktijden blijkt voor vele bedrijven uit de overzichten van den stand der industrie, die zijn toegevoegd aan Hoofdstuk XX. Die invloed leidde in zeer vele gevallen tot belangrijke inkrimping van den werktijd, een verschijnsel dat gaandeweg verdween behalve in enkele door de crisis langdurig getroffen bedrijven, zooals de aardewerkfabrikage, de diamantnijverheid, de houtzagerijen, timmerfabrieken en eenige minder belangrijke bedrijven.

In een porceleinfabriek in Limburg werd in het 1e kwartaal van 1915 voor vrijwel het geheele personeel de werkduur tot ⅔ van den normalen teruggebracht; in het 2e kwartaal tot ½, om in het 3e kwartaal weer tot ⅚ te worden opgevoerd.

In een aardewerkfabriek in die provincie werd 1 of 2 dagen per week niet gewerkt, doch een arbeidsdag van 10 uur aangehouden.

In de andere aardewerkfabriek aldaar daarentegen kon slechts 6 à 7 uur per dag gewerkt worden. Tegen het einde van het verslagjaar kon men het aantal uren gelukkig weer wat opvoeren, al bleef het dan ook beneden het normale.

In de vermicellifabrieken werd met minder personeel gewerkt en werden de werktijden verkort, n.l. in eene tot 35, in eene tot 24 en in eene tot 45 uur per week.

Verlenging van den werktijd, wegens drukte of personeelgebrek door den oorlog, had het meest plaats, behalve in de op blz. 182 nader behandelde wollenstoffenfabrieken, in de metaalindustrie, en den scheepsbouw.

In de *schoenfabrieken* werd, hoewel het druk was, over het algemeen normaal gewerkt. In Westelijk Noord-Brabant, het centrum der schoenenindustrie, is voor de Tilburgsche fabrieken de wekelijksche arbeidstijd het hoogst. In drie fabrieken is de werktijd 69 uur, voor andere respectievelijk 66, 65¾, 63, 62 en 60 en voor drie 58 uur per week. In de andere fabrieken is de normale werktijd vrij algemeen tusschen 60 en 62 uur per week; alleen

voor Loon op Zand is deze langer en moet 65 uur per week als gemiddelde werktijd worden genomen.

In de fabrieken, waar een 10-urige arbeidstijd bestaat, wordt ook des Zaterdags 10 uur gewerkt, daar waar 11 uur en langer per dag gewerkt wordt, wordt op Zaterdag 1 à 2 uur vroeger geëindigd.

Van veel invloed op den werkduur was de groote drukte, die vooral in het laatst van het jaar in de *metaalnijverheid* en den *scheepsbouw* heerschte.

De steeds toenemende vraag naar zeeschepen, werktuigen van allerlei aard, electrische toestellen en andere producten der metaalindustrie ging gepaard met een absoluut te kort aan metaalbewerkers. Het tewerkstellen van geïnterneerde militairen kon slechts voor een klein gedeelte in dit tekort voorzien. Allerwege werd dan ook in deze nijverheid het overwerk tebaat genomen om de productie zoo hoog mogelijk te kunnen opvoeren. Niet alleen werd de dagelijksche werktijd als regel met 1 of 2 uur verlengd, maar ook kwam de vrije Zaterdagmiddag in het gedrang en werd menigen Zondag het bedrijf met een deel van het personeel voortgezet. Meer dan in normale tijden kwamen de overmatig lange werktijden van 15 à 20 en zelfs 24 uur voor, vooral aan het einde der week.

Met ingang van 1915 eindigde de termijn van 2 jaar, gedurende welken, met vergunning van den Minister, door beschermde personen 10½ uur per dag gewerkt mocht worden, mits de werkweek de 58 uren niet overschreed, welke overgangsmaatregel ten doel had de invoering van den vrijen Zaterdagmiddag te bevorderen. In beide vorige verslagen is medegedeeld, dat voornamelijk in de Twentsche industrie van deze bepaling is gebruik gemaakt. In Hoofdstuk IV is reeds medegedeeld hoe de toestand nu geworden is.

DE VRIJE ZATERDAGMIDDAG.

Uit enkele districten worden mededeelingen betreffende den vrijen Zaterdagmiddag gedaan, die van voldoende belang zijn om hier te worden meegedeeld.

In het 2de district (Westelijk Noord-Brabant en Zeeland) is de vrije Zaterdagmiddag allerminst in de zeden doorgedrongen. De gunstige uitzonderingen op dezen regel zijn de volgende: In Goirle is de vrije Zaterdagmiddag voor twee fabrieken ingevoerd voor het geheele personeel (ongeveer 220 personen).

In 's-Hertogenbosch wordt in één schoenfabriek met 486 personen des Zaterdags om 1 uur gestopt, terwijl één sigarenfabriek met 150 man personeel om half één eindigt.

In Middelburg bestaat de vrije Zaterdagmiddag voor het personeel van de houtzagerij der N. V. Houthandel v/h. G. Alberts Lzn. & Co., The Vitrite Works Ltd. en enkele andere kleinere bedrijven, tezamen 504 personen omvattend.

Het personeel van de Koninklijke Maatschappij „de Schelde" te Vlissingen eindigt des Zaterdagnamiddags te 2¼ uur.

Bovendien werden in dit district nog 278 kleine bedrijven bekend met vrijen Zaterdagmiddag.

In het vijfde district (Amsterdam) bestaat in de nijverheid een algemeen streven om op den laatsten dag der week den arbeid vroeger dan op de andere

werkdagen te eindigen. Dit is in de laatste jaren sterk toegenomen, zoodat het thans een uitzondering is, wanneer des Zaterdags niet op een vroeger uur met den arbeid wordt opgehouden. Toch is nog niet voor de Zaterdagen een vast uur van vroeger eindigen vastgelegd, zoodat nog niet altijd van een geheel vrijen (Engelschen) Zaterdagmiddag gesproken kan worden. Vooral in de kleinere werkplaatsen komt het veel voor, dat het eindigen op Zaterdag afhankelijk wordt gesteld van het onderhanden zijnde werk; wat onderhanden is, wil men afmaken of men blijft er wat langer, als er meer drukte heerscht.

In de diamantnijverheid ving de beweging voor den korten Zaterdag aan. Het einde van den werktijd op Zaterdag (voor de Israëlieten op Vrijdag) is daar als regel 1 uur n.m. Daarop volgde een geheele groep van bouwondernemingen, waar de arbeidsdag Zaterdags om 12 uur eindigt en thans heeft in de nijverheid de vrije Zaterdagmiddag in zoodanige mate ingang gevonden, dat uit de afschriften der arbeidslijsten reeds kon worden vastgesteld, dat behalve in de bedrijven behoorende tot de bedrijfsgroepen II (diamantindustrie) en IV (bouwbedrijven), waar hij algemeen is ingevoerd, omstreeks 15704 personen op den Zaterdag den arbeid tusschen 12 en 2 uur beëindigen. Dit is ongeveer 28 procent van de ongeveer 57000 der in *die* fabrieken en werkplaatsen in het 5de district arbeidende personen. Rekent men de arbeiders in de bedrijven der beide zooeven genoemde bedrijfsgroepen mede, dan stijgt het percentage tot 46.

Het totaal aantal der personen te Amsterdam, dat werkzaam is in ondernemingen, waar de vrije Zaterdagmiddag is ingevoerd, is als volgt aan te geven.

Pl.m. 15704 personen in de bedrijven van alle bedrijfsgroepen, behalve groep II en IV;
,, 10200 ,, in de diamantnijverheid (groep II);
,, 10000 ,, in de bouwbedrijven (groep IV);

samen pl.m. 35904 personen in de Amsterdamsche nijverheid.

Onderscheiden naar de bedrijfsgroepen, laten deze cijfers zich als volgt verdeelen:

Bedrijfsgroep.	Aantal bedrijven.	Aantal personen.
1	9	90
2	volledig ingevoerd	10200
3	12	675
4	volledig ingevoerd	10000
5	10	358
6	48	618
7	126	3281
8	1	9
9	5	18
11, 12 en 13	103	9015
14	12	339
15	6	237
17*d*	25	500
17*e*	6	564
Totaal . . .	363 plus die van de groepen 2 en 4	35904

Van de bedrijven, waar de vrije Zaterdagmiddag is doorgedrongen, zijn de volgende te noemen:

diamantslijperijen, -zagerijen -en snijderijen,
glasslijperijen,
steendrukkerijen,
fabrieken van gasgloeilichtkousjes,
meubelfabrieken,
de bedrijven met het bouwvak verband houdende,
fabrieken van kunstgraniet,
electrotechnische werkplaatsen,
confectiefabrieken en kleermakerijen,
lingeriefabrieken,
smederijen,
rijwielfabrieken,
ijzergieterijen en machinefabrieken,
fabrieken van metaalbewerking,
scheepsbouwwerven en -herstelplaatsen,
boekbinderijen,
tricotfabrieken,
sigarenfabrieken,
cacao- en chocoladefabrieken.

Bij het opmaken van de werktijden uit de ingezonden afschriften van de arbeidslijsten der bovengenoemde bedrijven viel het op, dat de gemiddelde werkduur per dag er zoo goed als algemeen minder dan 10 uur bedroeg (onder gemiddelden werkduur per dag te verstaan het aantal werkuren per week gedeeld door het aantal werkdagen).

Het kleine aantal der personen, welke in 't genot zijn gesteld van den vrijen Zaterdagmiddag maar langer dan gemiddeld 10 uur per dag werken, kan uit het volgende staatje blijken.

Bedrijfsgroep.	Aantal personen, in het genot van den vrijen Zaterdagmiddag, met een gemiddelden werkduur van	
	10 uur of minder per dag	meer dan 10 uur per dag
1	64	26
2	10200	—
3	675	—
4	10000	—
5	358	—
6	523	95
7	3281	—
8	9	—
9	18	—
11, 12 en 13	8533	482
14	339	—
15	233	4
17*d*	490	10
17*c*	564	—
Totaal . . .	35287	617

Ook in het zesde district (Noord-Holland buiten Amsterdam) maakte in dit jaar de vrije Zaterdagmiddag weder vorderingen.

Een verkorte arbeidsduur op Zaterdag is hier tamelijk algemeen ingevoerd in de steendrukkerijen, bouwbedrijven (inclusief electrotechnisch-installatiewerk), de houtbewerkingsinrichtingen, de machineindustrie, scheepsbouw, de textielfabrieken en eenige ambachten.

In enkele bedrijven werd de verkorte àrbeidsduur op Zaterdag in verband met de tijdsomstandigheden evenwel niet geregeld gehandhaafd.

Bij de opheffing van de staking in het grondwerkersbedrijf te Haarlem werd de gestelde eisch, om den vrijen Zaterdagmiddag in te voeren, niet ingewilligd.

In de hieronder genoemde bedrijven wordt gedurende het geheele jaar of een gedeelte daarvan des Zaterdags vóór of uiterlijk ten 2 ure des namiddags geëindigd.

Haarlem en onmiddellijke omgeving.

N.V. Mij. „Garenvreugd", waschinrichting .... te Bloemendaal.
Emrik en Binger, steendrukkerij .... „ Haarlem.
Vernhout en v. Sluijters, letter- en steendrukkerij .... „ „
Mij. tot voortzetting der zaken, gedreven onder den naam
Klaas Tilly, Haarlemmeroliefabriek .... „ „
N.V. v/h. Claes Tilly, Haarlemmeroliefabriek .... „ „
J. C. M. Braakman, confectiefabriek .... „ „
G. Swart, lingeriefabriek .... „ „
G. de Vleeshouwer en Co., lingeriefabriek .... „ „
Gonnermann en Co., ijzerbewerking .... „ „
Haarlemsche IJzergieterij .... „ „
P. A. Kruijer, smederij .... „ „
W. A. Kuijken, kunstsmederij .... „ „
De Lugt en Serné, smederij .... „ „
A. Schoorl, zilversmederij .... „ „
N.V. „Tymoor", constructiewerkplaats .... „ „
J. J .Beijnes, rijtuigfabrieken .... „ „
Centrale Werkplaatsen der H. IJ. S. M. .... „ „
N.V. „Werf Conrad", scheepswerf en werktuigenfabriek ...... „ „

Velsen (IJmuiden).

C. Polvliet v. Hoogstraten, handtapijtweverij .... te Beverwijk.
Wed. B. Klauwers, wasch- en strijkinrichting .... te Santpoort.
Mij. tot Beheer van Steamtrawlers en andere Visschersvaartuigen, herstelplaats .... te IJmuiden.
C. de Vries, koperslagerij .... „ „
N.V. Ind. Mij. „Hera", herstelplaats .... „ „
N.V. Machinefabriek „de Adelaar" .... „ „
N.V. Machinefabriek „de Dageraad" .... „ „
N.V. „de Marezaten", nettenboeterij .... „ „

alsmede in vele reparatiewerkplaatsen ten behoeve van de zeevisscherij e.a. van geringeren omvang.

't Gooi.

Wijnands en Co., timmerfabriek	te Bussum.
De Jong en Co., steendrukkerij	te Hilversum.
A. Hogenbork, timmerfabriek	,, ,,
Geb. v. Norren, timmerfabriek	,, ,,
B. J. W. Rohde, meubelfabriek	,, ,,
v. d. Horst en de Heus, zadelmakerij	,, ,,
E. M. Jaarsma, kachelfabriek	,, ,,
G. Bredemeijer, metaalwarenfabriek	,, ,,
Hilversumsche Tapijtfabriek	,, ,,
G. Muller, tapijtfabriek	,, ,,
Tijmen de Wit en Zn., tapijtfabriek	,, ,,
N.V. Vitrageweverij ,,Anglo-Holland''	,, ,,
A. Veen, tapijtweverij	,, ,,
Wed. G. H. C. Vlek, waschinrichting	te Naarden.
Ceuvel en Co., machinefabriek	,, ,,
N.V. de Vereen. Blikfabrieken	,, Weesp.
D. Andriessen, tapijtweverij	,, Hilversum.
Corns. v. d. Brink, tapijtweverij	,, ,,
Gebr. v. d. Heijden, tapijtweverij	,, ,,

Zaanstreek en overig deel van Noord-Holland.

P. M. Duijvis en Co., machinefabriek	te Koog a/d Zaan.
N.V. ,,de Twee Gebroeders'', houtzagerij	,, Zaandam.
N.V. ,,Werf Conrad'', scheepswerf	,, ,,
J. Bakker, zakkenherstelplaats	,, ,,
Justus v. Maurik, sigarenfabriek	,, ,,
Marinewerf	,, Helder.
Purmerender Waschinrichting	,, Purmerend.

In 40 bedrijven, waarop uitsluitend de Arbeidswet van toepassing is, werd op Zaterdag uiterlijk te 2 uur n.m. geëindigd.

NACHTARBEID IN HET BROODBAKKERSBEDRIJF.

In het vorig verslag is reeds vermeld, dat te Weesp de bakkers onderling een regeling hadden gemaakt tot afschaffing van den nachtarbeid. Helaas bleven 2 bakkers buiten de onderlinge overeenkomst, om des nachts niet te bakken en geen versch brood te verkoopen vóór des ochtends 10 uur. In den loop van dit jaar voegde zich hier nog een derde bij, die zijn bakkerij weder in bedrijf stelde, nadat de inrichting eenigen tijd had stilgestaan. Bovendien zagen de Weesper-patroons hun debiet bedreigd door een filiaal eener Amsterdamsche z.g. Coöperatie. Evenwel zou volgens de meening van sommigen deze concurrentie nog niet zoo spoedig geleid hebben tot opheffing van de onderlinge overeenkomst, indien vermeerdering van den broodinvoer in het bijzonder door brood-

fabrieken te Amsterdam, Zaandam, Amersfoort en Hilversum had kunnen worden voorkomen. Uit laatstgenoemde plaats werd pas met dien invoer begonnen, nadat de nachtarbeid te Weesp was afgeschaft. Door het bedreigd zakenbelang begonnen de Weesperbakkers van lieverlede te weifelen tot zij tenslotte hun goedbedoelde poging op 1 November 1915 opgaven, nadat sedert Februari 1914 de nachtarbeid in het broodbakkersbedrijf afgeschaft geweest was.

De in het vorig verslag aangehaalde poging van de broodbakkers te Enkhuizen om bij politie-verordening een verbodsbepaling op het bakken gedurende den nacht in het leven te roepen, slaagde niet, terwijl een gelijk streven te Bussum evenmin tot het doel leidde.

DE WERKTIJDEN IN DE TEXTIELINDUSTRIE.

In het jaar 1915 werd in **Noord-Brabant** een teruggaan naar een langeren arbeidsdag, vooral in de *wollenstoffenindustrie,* waargenomen. De oorzaak hiervan was te zoeken in het tekort aan personeel, daar vele fabrieken arbeiders aan het leger hebben moeten afstaan, en in de groote vraag naar het product, terwijl de hooge prijzen er toe leidden de productie zooveel mogelijk uit te breiden. Om dit te bereiken werd de arbeidsduur verlengd en werden machines bijgeplaatst. Dit laatste kostte niet alleen veel tijd en geld, maar ook ontbrak dikwijls personeel voor de bediening.

In de wolspinnerijen werken geen vrouwen; de jeugdige personen worden, als hun arbeidstijd is verstreken, vervangen door volwassen personen. De arbeidsduur van dezen is abnormaal lang. In 24 fabrieken werd gewerkt van 6 uur voormiddag tot 8 uur namiddag. De middagrusttijd bedraagt algemeen 1½ uur, terwijl des voormiddags en des namiddags een kwartier schafttijd wordt gegeven.

In 6 fabrieken komen werktijden in de spinnerij voor van 6 uur voormiddag tot 9 uur namiddag. In 2 fabrieken werd zelfs gedurende eenigen tijd een werktijd ingevoerd van 6 uur voormiddag tot 10 uur namiddag.

In 6 fabrieken werd geëindigd om 7½ uur namiddag en in 4 om 7 uur namiddag. De rusttijd bedroeg, op een paar uitzonderingen na, 1½ uur plus tweemaal een kwartier.

In de weverijen was de toestand iets gunstiger. 17 fabrieken eindigden om 8 uur en 15 om 7½ uur namiddag. Ook hierin wordt op een paar gevallen na begonnen om 6 uur voormiddags. In de apprêtuur wordt gewerkt zooals in de spinnerij.

De werktijden des Zaterdags zijn dezelfde als op de overige dagen op enkele uitzonderingen na, waar in plaats van om 9 uur om 7½ uur en in plaats van om 8 uur om 7 uur wordt geëindigd. In één spinnerij werd Zaterdags zelfs doorgewerkt tot 12 uur 's nachts.

In 3 fabrieken werden, daartoe in staat gesteld door het beschikbaar stellen van gemobiliseerde vakmenschen, nachtploegen ingesteld.

Het aantal in deze fabrieken des nachts werkzame personen bedroeg 102 voor spinnerij, 71 voor weverij en 14 voor apprêtuur; de werktijden waren voor 2 fabrieken van 8 uur namiddag tot 6 uur voormiddag en voor de derde van 7 uur namiddag tot 6 uur voormiddag, met 30 minuten rust.

In een *vlasspinnerij*, waarin in hoofdzaak vrouwen werken, werd het twee ploegenstelsel ingevoerd. Gewerkt werd door een ploeg van 5 uur tot 9 uur voormiddag en van 12 uur 30 minuten tot 5 uur namiddag, door de andere van 9 uur voormiddag tot 12 uur 30 minuten namiddag en van 5 uur tot 10 uur namiddag, terwijl wekelijks de ploegen verwisselden. Daar de beide werktijden vallen tusschen 7 uur namiddag en 6 uur voormiddag werd door den Minister machtiging verleend om dezen arbeidstijd in te voeren. Voordien werd gewerkt van Maandag t/m Vrijdag van 7—12 en van 1½—6½ uur en op Zaterdag van 7—12 en van 1½—4½ uur.

In andere plaatsen is de toestand gunstiger. Wel zijn in Goirle nog een tweetal fabrieken waar de werkduur 11½ uur per dag is, maar algemeen wordt des Zaterdags korter gewerkt. De langste werktijd is daar 68 uur per week.

Twee firma's hebben voor hun geheele personeel den vrijen Zaterdagmiddag ingevoerd met werktijden van 57 en 60½ uur per week.

In de *linnenweverijen* te Boxtel werd algemeen gewerkt van des voormiddags 7 uur tot des namiddags 7 uur, met rusttijden van 1½ uur, terwijl ook in 's-Hertogenbosch en Breda geen langere werktijden dan 10¾ uur per dag voorkomen.

Deze industrie is door gebrek aan linnengarens tot beperkte productie genoodzaakt. In sommige linnenfabrieken in Eindhoven en omgeving kon men door wat minder personeel aan te houden met het overige het normale aantal werkuren per week maken. De uitgebreide huisindustrie in dit vak maakt, dat op de fabrieken zoo gauw niet tot een vermindering van arbeid behoeft te worden overgegaan. De huisarbeiders vormen een soort reserve, die in tijden van slapte het eerst werkloos wordt.

In een *katoendrukkerij* in Noord-brabant is de oproep van vele werklieden onder de wapenen als een redding in den nood geweest, daar een aanmerkelijke achteruitgang van het bedrijf plaats had. Desniettegenstaande kon men het overblijvende personeel slechts 40 uur per week laten werken, hetwelk in het 3de kwartaal van het jaar tot 50 uur kon vermeerderd worden. Aan het einde van het jaar viel eenige verdere herleving te constateeren.

Aan de uitvoerige mededeelingen van het districtshoofd in **Overijsel** over de textielindustrie is het volgende ontleend. [1])

De regelmatige stijging van het aantal arbeiders heeft in 1915 opgehouden en voor een aanzienlijke daling plaats gemaakt.

In 1914 bedroeg het totaal aantal arbeiders in de textielindustrie 27146, in 1915 25853, zijnde een vermindering van 1293.

In hoofdzaak is deze afname te wijten aan de vermindering van het aantal mannen van 17 jaar en daarboven ten bedrage van 1212, terwijl het aantal beschermde personen slechts met 81 achteruitging.

---

[1]) De statistische gegevens zijn opgenomen in het jaarverslag van het hoofd van het 8ste district.

De percentsgewijze samenstelling der fabrieksbevolking onderging dientengevolge verandering en wel als volgt:

	1914	1915
mannen van 17 jaar en ouder	52.8 %	50.8 %
beschermde personen	47.2 %	49.2 %

Met ingang van 1 Januari 1915 eindigden alle vergunningen, die volgens het 6e lid van art. 6 der Arbeidswet 1911 waren verleend, krachtens het bepaalde in genoemd artikel. De mogelijkheid om, ter bevordering van den vrijen Zaterdagmiddag, gedurende de eerste 5 dagen der week door beschermde personen 10½ uur per dag te laten werken, verviel hierdoor. De algemeene maatregel van bestuur, waarvan in Hoofdstuk I van het vorige verslag sprake is, kwam nog niet tot stand. Zulks bracht voor Twente geen verandering in den toestand, want *op geen enkele textielfabriek werd de eenmaal gegeven vrije Zaterdagmiddag ingetrokken*. Tengevolge hiervan werden in 1915 geen beschermde personen meer aangetroffen, die langer dan 57 uur per week werkten, terwijl dit aantal in 1914 nog 11996 bedroeg.

Gevraagd mag worden, of de verminderde werkduur van 10½ uur op 10 uur per dag voor beschermde personen ook van invloed is geweest op den werkduur van volwassen arbeiders.

Gebleken is, dat het aantal mannen, dat gedurende de eerste 5 dagen der week 10 uur of minder werkt, is toegenomen van 2009 tot 5341. Toch schijnt deze vermeerdering meer aan den invloed van de crisis te danken te zijn dan wel aan eenige andere oorzaak. De vergelijking der gegevens over 1914 en 1915 wijst voor de weverijen in de gemeenten Almelo, Hengelo en Goor alsmede de textielbleekerij in laatstgenoemde gemeente een vermindering aan van den werkduur voor volwassen mannen, terwijl juist in deze bedrijven slapte heerschte.

Ook het aantal mannen, dat 57 uur of korter per week werkt, is gestegen van 1886 tot 5839.

Dezelfde bedrijven als hiervoor genoemd, leveren voornamelijk de oorzaken van deze vermeerdering.

De werkduur op *Zaterdag* veranderde eveneens aanzienlijk als gevolg van het ophouden der vergunning om 10½ uur per dag te mogen werken. Tengevolge dezer vergunning kon op Zaterdag voor beschermde personen, die 5 dagen 10½ uur per dag werkten, niet langer dan 5½ uur gewerkt worden.

Thans wordt door het meerendeel der fabrieken 6 of 6¼ uur op dien dag gewerkt. Dat er toch nog 2488 personen aangetroffen worden, die des Zaterdags 5½ uur of korter werken, komt in hoofdzaak doordat tijdens de opname een drietal Hengelosche bontweverijen, de Deventer Katoenmaatschappij en gedeeltelijk de Twentsche Stoombleekerij te Goor, slechts 5 dagen per week werkten.

De cijfers betreffende *middagrust* toonen een aanzienlijke vermeerdering aan van het aantal arbeiders, dat 2 uur rust geniet. De volgende tabel geeft hiervan een overzicht:

Middagrust in textielfabrieken.

Gemeenten.	Aantal arbeiders, die een middagrust genieten van:							Geen middagschaftijd hadden.
	½ uur	1 uur	1¼ uur	1½ uur	1¾ uur	2 uur	2½ uur	
Almelo. . . .	—	1	1	3383	—	30	—	22
Borne	—	—	—	47	873	—	—	—
Delden. . . .	—	—	1	120	—	—	—	—
Enschede en Lonneker . .	84	119	236	8896	159	979	8	95
Vriezenveen . .	—	—	4	—	890	—	—	1
Goor	5	9	1	693	—	—	—	35
Haaksbergen .	—	—	4	400	—	—	—	1
Hengelo . . .	8	1	3	2551	—	35	14	6
Hellendoorn (Nijverdal). .	—	—	3	1750	—	2	—	6
Ootmarsum . .	—	—	—	95	—	—	—	—
Rijssen. . . .	—	—	1	1371	—	—	—	1
Oldenzaal. . .	—	3	6	1199	577	—	—	1
Wierden . . .	—	8	—	557	—	—	—	4
Deventer . . .	—	—	—	516	—	—	—	38
1915	97	141	260	21578	2499	1046	22	210
1914	22	127	242	24007	2395	160	48	145
Percentage 1915	0.40	0.50	1.00	83.50	9.70	4.00	0.09	0.81
id. 1914	0.08	0.47	0.90	88.45	8.80	0.60	0.18	0.52

Vooral in de katoenspinnerijen kwam zeer veel *overwerk van onbeschermde personen* voor, hetgeen naar het einde van het jaar steeds toenam.

In één spinnerij, werkende met 181 volwassen mannelijke arbeiders, werd door 60 spinners inplaats van 10½ uur 12 uur per dag gewerkt.

In een tweede spinnerij, werkende met 34 volwassen mannelijke arbeiders, werd meer onregelmatig overgewerkt. Een 15-tal mannelijke volwassen arbeiders werkte meestal 12¼ uur per dag, doch ook meerdere malen 13¾ en 14¼ uur; een 6-tal had soms zelfs een arbeidsdag van 16¾ uur.

In een derde spinnerij, werkende met 76 onbeschermde personen, werd eveneens op onregelmatige wijze overgewerkt. Een 40-tal spinners werkte meestal 12 à 14 uur daags, een 5-tal geregeld 16 uur, terwijl enkelen soms zelfs 18½ uur maakten. Op Zaterdag kwamen in deze spinnerij werktijden van 10, 13 tot zelfs 18½ uur voor. Dat het ambachtspersoneel benevens machinisten en stokers tengevolge daarvan lange dagen maken, ligt voor de hand.

In een vierde spinnerij, werkende met 90 volwassen mannen, werkten 10 à 15 spinners meestal 12½ en 13 uur, soms zelfs op Zaterdag.

In een vijfde spinnerij, werkende met 62 volwassen mannen, werkten 10 spinners geregeld 12¾ uur.

In de katoenweverijen werd minder overgewerkt. In andere afdeelingen, zooals pakkerij, opmakerij, bleekerij, ververij, apprêteerderij, ruwerij, drukkerij, zengerij, enz. kwam zulks evenwel meer voor.

Vermelding verdient het overwerk van een drietal arbeiders in een van genoemde afdeelingen, van 23-maal 22¼ uur per dag in drie maanden, terwijl verscheidene personen in dezelfde fabriek op verschillende dagen 12¾, 13 en 13¾ uur werkten.

In een tweede fabriek werd in verschillende afdeelingen door eenige personen zeer veel overgewerkt. Overwerk tot 13½ uur kwam herhaaldelijk voor, terwijl werkdagen van 20 en 21 uur daar niet tot de zeldzaamheden behoorden.

HOOFDSTUK X

Huisindustrie.

Ofschoon voor bijzondere onderzoekingen op het gebied van de huisindustrie allerminst gelegenheid bestond, kon toch wel geconstateerd worden, dat de oorlog ook hier zijn invloed deed gevoelen.

In de *tabakstripperij* te Druten nam het werk zoodanig af, dat een groot deel der bevolking op hulp van het Steuncomité was aangewezen, waartoe mede bijdroeg het stilzetten van eenige steenfabrieken.

Het gebrek aan linnen garens bracht werkloosheid onder de nog overgebleven *huiswevers,* voornamelijk te Gemert.

Groote drukte in de *sigarenindustrie* deed het werk mede toevloeien aan vele vrouwen in Noord-Brabant, die als bijverdienste hun vroeger vak thuis nog wel uitoefenen.

Te Kampen nam het aantal fabrieksarbeiders sterker toe dan dat der huisarbeiders.

Eenige uitbreiding onderging de huisindustrie voor het verpakken van *sigaretten.* Toch wordt door de fabrikanten de voorkeur gegeven aan fabrieksarbeid, doch plotselinge productievermeerdering bij beperkte ruimte leidt tijdelijk tot meer huisindustrie.

Op groote schaal is gedurende korten tijd in huisarbeid gewerkt voor *groente-inmakerijen.* Voor een fabriek te Geertruidenberg nam het afhalen van boonen in de gezinnen zoodanige afmetingen aan, dat de Arbeidsinspectie moest ingrijpen tot het tegengaan van verboden kinderarbeid.

Een niet onbelangrijke uitbreiding der huisindustrie in de *kleermakerij* was het gevolg van het uitgeven van veel uniformwerk aan kleermakers te Amsterdam. Deze kwamen daardoor in de gelegenheid, om met meer hulpen dan zij gewoonlijk hadden, in hunne woningen kleine ateliers te vormen.

Hieraan kwam een einde, toen deze uitgifte van werk meer in overleg met den Directeur-Generaal van den Arbeid plaats had.

De kleermakers ontvingen daarna niet meer werk, dan zij persoonlijk, desnoods met eenige hulp van huisgenooten, konden gereed maken en de confectie van het overige werd opgedragen aan bestaande fabrieken en ateliers, waarbij rekening gehouden werd met elks capaciteit en behoefte.

HOOFDSTUK XI.

Geneeskundige onderzoekingen en mededeelingen omtrent beroepsziekten.

ONDERZOEK VAN HARINGSPEETSTERS.

Het onderzoek der haringspeetsters geschiedde in Huizen door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie, in Kampen, Stad-Vollenhove en Monnickendam door den Medisch-Adviseur bij de Arbeidsinspectie, in Bunschoten door genoemde ambtenaren gezamenlijk en in Harlingen, Barradeel en het Bildt door den heer P. H. v. Eden, arts te Leeuwarden.

Van de 331 gekeurde vrouwen werden er 7 niet tot den speetarbeid toegelaten en wel in 5 gevallen wegens het niet bereikt hebben van den wettelijk geëischten minimum-leeftijd, in 1 geval wegens het verkeeren in de zoogperiode en in 1 geval wegens te hoogen leeftijd.

Het onderstaande staatje geeft een overzicht van de verdeeling der gekeurde vrouwen over de verschillende visschersplaatsen.

District.	Gemeenten.	Aantal rookerijen.	Aantal vrouwen. Onderzocht.				Niet toegelaten.			
			Gehuwd.	Weduwe.	On-gehuwd.	Totaal.	Gehuwd.	Weduwe.	On-gehuwd.	Totaal.
4de	Bunschoten . .	15	56	3	64	123	—	—	3	3
6de	Huizen	12	93	3	31	127	—	—	—	—
	Monnickendam .	9	19	2	5	26	—	—	—	—
8ste	Kampen . . .	3	—	—	11	11	—	—	2	2
	Stad-Vollenhove	6	9	—	2	11	2	—	—	2
9de	Barradeel . . .	1	10	—	5	15	—	—	—	—
	het Bildt . . .	2	1	—	3	4	—	—	—	—
	Harlingen. . .	3	12	1	1	14	—	—	—	—
	Totaal. . .	51	200	9	122	331	2	—	5	7

De leeftijd der onderzochte vrouwen blijkt uit onderstaande tabellen.

Ongehuwde vrouwen en weduwen.

District.	Gemeenten.	Aantal rookerijen.	16—20 jaar.	21—25 jaar.	26—30 jaar.	31—35 jaar.	36—40 jaar.	41—45 jaar.	46—50 jaar.	51—55 jaar.	56—60 jaar.	61—65 jaar.	66—70 jaar.	Totaal.
4de	Bunschoten . .	15	46	14	3	2	—	1	1	—	—	—	—	67
6de	Huizen. . . .	12	17	9	1	2	2	—	1	1	—	1	—	34
	Monnickendam .	9	—	1	1	1	—	1	1	1	—	1	—	7
8ste	Kampen . . .	3	7	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	11
	Stad-Vollenhove	6	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2
9de	Barradeel . . .	1	2	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	5
	Het Bildt . . .	2	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
	Harlingen . . .	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2
	Totaal . . .	51	75	29	7	6	3	2	3	2	1	2	1	131

Gehuwde vrouwen.

District.	Gemeenten.	Aantal rookerijen.	21—25 jaar.	26—30 jaar.	31—35 jaar.	36—40 jaar.	41—45 jaar.	46—50 jaar.	51—55 jaar.	56—60 jaar.	61—65 jaar.	Totaal.
4de	Bunschoten . . .	15	6	15	11	12	3	3	3	2	1	56
6de	Huizen.	12	8	14	19	18	11	15	7	1	—	93
	Monnickendam . .	9	1	1	4	2	3	4	2	1	1	19
8ste	Kampen	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Stad-Vollenhove .	6	—	—	1	1	2	1	2	1	1	9
9de	Barradeel	1	—	2	2	2	1	1	2	—	—	10
	Het Bildt	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
	Harlingen	3	1	—	2	2	3	1	—	2	1	12
	Totaal	51	16	33	39	37	23	25	16	7	4	200

De cijfers betreffende de sterfte der kinderen van de onderzochte vrouwen zijn in den volgenden staat samengevat.

District.	Gemeenten.	Aantal gehuwde vrouwen en weduwen.	Aantal levend geboren kinderen.	Aantal levenloos geboren kinderen.	Aantal gestorven kinderen.	Gestorven op een leeftijd beneden 1 jaar.	Gestorven op een leeftijd van 1 t/m. 2 jaar.	Gestorven op een leeftijd boven 2 jaar t/m. 5 jaar.	Gestorven op een leeftijd boven 5 jaar.	Aantal gestorven kinderen, waarvan de leeftijd, waarop zij gestorven waren, niet kon opgegeven worden.	Aantal miskramen.
4de	Bunschoten . .	59	222	1	36	22	4	5	5	—	—
6de	Huizen. . . .	96	446	12	80	51	13	9	5	2	2
	Monnickendam .	21	104	1	21	11	5	1	3	1	2
8ste	Kampen . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Stad-Vollenhove	9	48	—	13	10	3	—	—	—	2
9de	Barradeel . . .	10	64	—	11	6	2	3	—	—	2
	Het Bildt. . .	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	Harlingen. . .	13	75	1	23	4	4	6	9	—	—
	Totaal. . .	209	960	15	184	104	31	24	22	3	8

ONDERZOEK VAN VROUWEN, WERKZAAM IN STEENFABRIEKEN.

Het onderzoek in de steenfabrieken geschiedde in 1915 door den Medisch-Adviseur bij de Arbeidsinspectie.

De bij dit onderzoek verkregen gegevens kunnen aldus samengevat worden :

District.	Gemeenten.	Aantal steenfabrieken.	Aantal vrouwen.							
			Onderzocht.				Afgekeurd.			
			Gehuwd.	Weduwe.	On-gehuwd.	Totaal.	Gehuwd.	Weduwe.	On-gehuwd.	Totaal.
3de	Cappelle op/d'IJssel . .	1	1	1	7	9	—	—	—	—
	Hendrik-Ido-Ambacht .	2	—	—	12	12	—	—	—	—
4de	Gouderak	4	11	1	20	32	3	1	—	4
	Krimpen a/d IJssel . .	1	2	—	10	12	—	—	—	—
	Nieuwerkerk a/d IJssel .	3	—	—	12	12	—	—	1	1
	Ouderkerk a/d IJssel .	3	4	—	17	21	—	—	—	—
	Woerden	2	3	—	1	4	—	—	—	—
7de	Maurik	1	—	—	1	1	—	—	—	—
	Totaal. . .	17	21	2	80	103	3	1	1	5

Redenen tot niet-toelating waren:

Zwangerschap in 1 geval; verkeeren in de zoogperiode in 1 geval; menorrhagie (abnormaal sterke menstruaalbloeding) in 1 geval; andere menstruatiestoring in 1 geval; keratitis (hoornvliesontsteking) in 1 geval.

De leeftijd der vrouwen wordt door onderstaande tabellen aangegeven:

Ongehuwde vrouwen en weduwen.

District.	Gemeenten.	Aantal steenfabrieken.	16—20 jaar.	21—25 jaar.	26—30 jaar.	31—35 jaar.	36—40 jaar.	41—45 jaar.	66—70 jaar.	Totaal.
3de	Cappelle op/d'IJssel	1	3	2	1	1	1	—	—	8
	Hendrik-Ido-Ambacht . . .	2	10	1	1	—	—	—	—	12
4de	Gouderak	4	11	8	1	1	—	—	—	21
	Krimpen a/d IJssel	1	5	4	1	—	—	—	—	10
	Nieuwerkerk a/d IJssel. . .	3	4	1	3	2	1	1	—	12
	Ouderkerk a/d IJssel . . .	3	9	4	2	2	—	—	—	17
	Woerden.	2	—	—	—	—	—	—	1	1
7de	Maurik	1	1	—	—	—	—	—	—	1
	Totaal . . .	17	43	20	9	6	2	1	1	82

Gehuwde vrouwen.

District.	Gemeenten.	Aantal steenfabrieken.	26—30 jaar.	31—35 jaar.	36—40 jaar.	41—45 jaar.	46—50 jaar.	51—55 jaar.	56—60 jaar.	Totaal.
3de	Cappelle op/d'IJssel	1	—	—	—	—	—	—	1	1
	Hendrik-Ido-Ambacht . . .	2	—	—	—	—	—	—	—	—
4de	Gouderak	4	1	3	3	2	2	—	—	11
	Krimpen a/d IJssel	1	—	—	2	—	—	—	—	2
	Nieuwerkerk a/d IJssel. . .	3	—	—	—	—	—	—	—	—
	Ouderkerk a/d IJssel . . .	3	2	1	1	—	—	—	—	4
	Woerden.	2	1	1	1	—	—	—	—	3
7de	Maurik	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	Totaal . . .	17	4	5	7	2	2	—	1	21

ONDERZOEK VAN VROUWEN IN DE KERAMISCHE INDUSTRIE.

Het onderzoek had plaats in het 1ste district door den Heer J. L. C. OVERBOSCH, arts te Maastricht. De resultaten zijn in de volgende overzichten samengevat:

Fabriek.	Totaal aantal vrouwen.			Gehuwde vrouwen en weduwen.			Ongehuwde vrouwen.		
	Gekeurd.	Afgekeurd.	In observatie.	Gekeurd.	Afgekeurd.	In observatie.	Gekeurd.	Afgekeurd.	In observatie.
Fabriek A	369	18	33	48	3	2	321	15	31
Fabriek B	187	11	12	23	3	1	164	8	11
Fabriek C	436	18	35	14	3	2	422	15	33
Totaal . . .	992	47	80	85	9	5	907	38	75

Gerangschikt naar de verschillende werkzaamheden was de verhouding als volgt:

Aard der werkzaamheid.	Totaal aantal vrouwen.			Gehuwde vrouwen en weduwen.			Ongehuwde vrouwen.		
	Gekeurd.	Afgekeurd.	In observatie.	Gekeurd.	Afgekeurd.	In observatie.	Gekeurd.	Afgekeurd.	In observatie.
Verniskuip	415	19	40	—	—	—	415	19	40
Ovens	577	28	40	85	9	5	492	19	35

Van de splitsing dezer gegevens over de drie fabrieken kan het volgende overzicht worden gegeven:

Aard der werkzaamheid.	Totaal aantal vrouwen.			Gehuwde vrouwen en weduwen.			Ongehuwde vrouwen.		
	Gekeurd.	Afgekeurd.	In observatie.	Gekeurd.	Afgekeurd.	In observatie.	Gekeurd.	Afgekeurd.	In observatie.
Fabriek A.									
Verniskuip . . .	171	11	18	—	—	—	171	11	18
Ovens.	198	7	15	48	3	2	150	4	13
Fabriek B.									
Verniskuip . . .	80	3	5	—	—	—	80	3	5
Ovens.	107	8	7	23	3	1	84	5	6
Fabriek C.									
Verniskuip . . .	164	5	17	—	—	—	164	5	17
Ovens.	272	13	18	14	3	2	258	10	16

Uitkomsten van de driemaandelijksche keuringen, gerangschikt naar den leeftijd der onderzochte personen.

		ONGEHUWDE VROUWEN.															GEHUWDE VROUWEN EN WEDUWEN.								
		Beneden 16 jaar.			16 jaar tot en met 20 jaar.			21 jaar tot en met 25 jaar.			26 jaar tot en met 30 jaar.			Boven 30 jaar.			16 jaar tot en met 20 jaar.			21 jaar tot en met 25 jaar.			26 jaar en daarboven.		
		Gekeurd.	Af-gekeurd.	In ob-servatie.	Gekeurd.	Af-gekeurd.	In ob-servatie.	Gekeurd.	Af-gekeurd.	In ob-servatie.	Gekeurd.	Af-gekeurd.	In ob-servatie.	Gekeurd.	Af-gekeurd.	In ob-servatie.	Gekeurd.	Af-gekeurd.	In ob-servatie.	Gekeurd.	Af-gekeurd.	In ob-servatie.	Gekeurd.	Af-gekeurd.	In ob-servatie.
Fabriek A. Verniskuip	1ste keuring	—	—	—	20	1	2	12	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2de "	—	—	—	21	—	1	8	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	3de "	—	—	—	21	1	3	9	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	4de "	1	1	—	22	—	3	9	2	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	tusschenk.	2	2	—	38	4	5	4	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vernisovens	1ste keuring	—	—	—	24	—	2	10	—	1	1	—	—	2	—	—	1	—	—	1	—	—	9	—	—
	2de "	—	—	—	23	1	2	13	1	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	10	—	2
	3de "	—	—	—	19	—	3	9	—	1	1	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	8	1	—
	4de "	—	—	—	21	—	4	9	1	—	1	—	—	2	—	—	1	—	—	3	—	—	8	1	—
	tusschenk.	—	—	—	7	1	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	2	1	—
Fabriek B. Verniskuip	1ste keuring	—	—	—	12	—	2	7	—	1	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2de "	—	—	—	10	—	—	5	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	3de "	—	—	—	9	—	1	5	—	—	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	4de "	—	—	—	7	—	1	3	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	tusschenk.	—	—	—	8	3	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vernisovens	1ste keuring	—	—	—	14	—	—	5	1	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2	1	—	2	—	—
	2de "	—	—	—	12	1	1	5	1	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2	—	—	2	—	—
	3de "	—	—	—	14	—	2	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2	—	—
	4de "	—	—	—	10	—	1	5	1	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2	—	—	3	—	—
	tusschenk.	—	—	—	9	1	2	4	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	2	1	—
Fabriek C. Verniskuip	1ste keuring	—	—	—	31	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2de "	—	—	—	29	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	3de "	—	—	—	33	—	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	4de "	—	—	—	32	1	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	tusschenk.	—	—	—	33	2	7	3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Vernisovens	1ste keuring	—	—	—	34	—	3	20	1	1	4	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
	2de "	—	—	—	28	—	—	22	—	1	4	—	—	2	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—
	3de "	—	—	—	28	1	—	17	1	3	6	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1	—	2	—	—
	4de "	—	—	—	33	1	2	14	1	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1	1
	tusschenk.	—	—	—	28	3	3	6	2	—	3	—	1	1	—	—	1	—	—	2	—	1	1	—	—

Redenen voor *afkeuring* of *in observatiestelling* waren:

Anaemie (bloedarmoede)	in	3	gevallen.
Basedow'sche ziekte	„	2	„
Basedow'sche verschijnselen	„	2	„
Bleekheid	„	2	„
(in 1 geval gepaard met rugpijn)			
Blepharitis (ooglidontsteking)	„	3	„
Chlorose (bleekzucht)	„	29	„
(in 1 geval gepaard met blepharitis).			
(in 2 gevallen gepaard met praedisp. tuberculose)			
(in 2 gevallen gepaard met hartsverschijnselen).			
(Subjectieve) Chlorotische klachten	„	7	„
(in 1 geval gepaard met amenorrhoe) (ontbreken der maandstonden).			
Tuberculose	„	1	„
Conjunctivitis (oogbindvliesontsteking)	„	3	„
Doofheid	„	1	„
Gezwollen halsklieren	„	6	„
(in 1 geval gepaard met blepharitis)			
(in 1 geval gepaard met conjunctivitis).			
Keel- en longtuberculose	„	1	„
Klepvliesgeruisch en conjunctivitis	„	1	„
Longtuberculose	„	6	„
(in 1 geval gepaard met blepharitis en scrophulose) (klierziekte).			
Longverschijnselen	„	12	„
Magerheid	„	1	„
Menstruatiestoornissen	„	1	„
Nephritis (nierontsteking)	„	2	„
Albuminurie (voorkomen van eiwit in de urine)	„	2	„
Niertuberculose, en blepharitis	„	1	„
Neus- en keellijden	„	1	„
Ongedierte	„	1	„
Tuberculose, (verdacht van)	„	2	„
Scrophulose (klierziekte)	„	5	„
Hypertrophische tonsillen (vergroote amandelen)	„	1	„
Verdacht tandvleesch	„	3	„
Vitium cordis (klepvliesgebrek v/h. hart)	„	2	„
Hartafwijkingen	„	1	„
Zoogperiode	„	1	„
Zwangerschap	„	21	„
Te jeugdige leeftijd	„	3	„
Totaal		127	gevallen.

ONDERZOEK VAN HET BESCHERMDE PERSONEEL IN HANDVLASSERIJEN EN HENNEPHEKELARIJEN.

De keuringen in de vlasserijen werden in het afgeloopen jaar verricht door den Medisch-Adviseur en den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie, behalve in 10 gevallen, waarin dit, met speciale machtiging van den Minister, om bijzondere redenen door andere medici, op kosten van de betrokkenen, geschiedde.

In 1915 werden er 636 personen gekeurd [tegen 631 in 1914], waaronder 562 jongens [tegen 602 in 1914] en 74 vrouwen [tegen 29 in 1914].

Er waren 251 jongens en 21 vrouwen, die voor den 1sten keer in de handvlasserijen wenschten werkzaam te zijn; 127 jongens en 17 vrouwen wilden voor de 2de maal, 100 jongens en 9 vrouwen voor de 3de maal, 58 jongens en 7 vrouwen voor de 4de maal, 25 jongens en 5 vrouwen voor den 5den keer, 1 jongen en 5 vrouwen voor den 6den keer, 2 vrouwen voor de 8ste maal, 4 vrouwen voor de 10de maal, ééne vrouw voor de 11de maal, ééne vrouw voor de 17de maal en 2 vrouwen voor de 20ste maal werkzaam zijn.

Afgekeurd werden 27 jongens n.l.

15	die	voor	de	1ste	maal	werkzaam	wilden	zijn;
1	,,	,,	,,	2de	,,	,,	wilde	,,
8	,,	,,	,,	3de	,,	,,	wilden	,,
2	,,	,,	,,	4de	,,	,,	,,	,,
1	,,	,,	,,	5de	,,	,,	wilde	,,

Redenen voor afkeuring waren:

in 17	gevallen	longafwijking
,, 1	geval	longafwijking en onvoldoende lichaamsontwikkeling
,, 1	geval	onregelmatige bouw van de borstkas
,, 2	gevallen	chronische huidziekte
,, 2	,,	een organisch hartgebrek
,, 1	geval	anaemie (bloedarmoede) en onvoldoende lichaamsontwikkeling
,, 1	,,	slechte algemeene lichaamstoestand, mede in verband met den jeugdigen leeftijd
,, 1	,,	onvoldoende lichaamsontwikkeling
,, 1	,,	conjunctivitis phlyct. (tuberculeuse oogbindvliesontsteking).

Twee der afgekeurden gingen in beroep; een van hen werd goed- en de ander afgekeurd.

In 23 gevallen [in 11 van deze wilden de jongens voor de 1ste maal, in 4 voor de 2de maal, in 6 voor de 3de maal, in 1 voor de 4de maal en in 1 voor de 5de maal in de handvlasserij werkzaam zijn] werd het noodig geoordeeld de ouders der jongens met nadruk erop te wijzen, dat deze jongens niet langer dan den halven dag zonder schade voor hunne gezondheid zouden kunnen arbeiden. Dit advies werd in 15 gevallen gegeven wegens den minder

goeden toestand der longen en in 8 gevallen wegens den minder gunstigen algemeenen lichaamstoestand.

Van de onderzochte vrouwen werd er 1, die voor de 1ste maal in de handvlasserij wilde werken, afgekeurd wegens longafwijking. Twee meisjes, die zich voor keuring aanmeldden, hadden den vereischten leeftijd nog niet bereikt.

Een overzicht der keuringen geven de volgende staten:

Jongens.

	GEMEENTEN.	12 jaar.			13 jaar.			14 jaar.			15 jaar.			16 jaar.			Totaal.		
		Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.	Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.	Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.	Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.	Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.	Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.
Friesland.	Achtkarspelen	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	4	—	—
	Barradeel	1	—	—	9	1	2	8	1	1	11	2	—	14	—	1	43	4	4
	Het Bildt	8	—	—	10	—	—	15	1	2	20	—	1	30	3	2	83	4	5
	Dantumadeel	—	—	—	1	—	1	4	—	—	6	—	1	1	—	1	12	—	3
	Dongeradeel (Oost)	—	—	—	—	—	—	5	—	2	1	—	—	3	1	—	9	1	2
	Dongeradeel (West)	3	—	1	5	—	—	10	—	1	7	—	1	3	1	—	28	1	3
	Ferwerderadeel	3	—	—	2	—	—	4	—	1	5	1	—	3	—	—	17	1	1
	Franeker	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	3	—	—
	Franekeradeel	—	—	—	1	—	—	2	—	—	5	—	—	1	—	—	9	—	—
	Leeuwarderadeel	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	4	—	—	6	—	—
	Menaldumadeel	4	1	2	3	—	—	11	1	1	12	1	—	7	—	—	37	3	3
	Wonseradeel	—	—	—	1	—	—	5	—	1	1	—	1	2	1[1]	—	9	1	2
Zuid-Holland.	Barendrecht	—	—	—	5	—	—	1	—	—	2	—	—	6	—	—	14	—	—
	Beijerland (Nieuw)	—	—	—	7	—	—	6	—	—	4	—	—	5	—	—	22	—	—
	Beijerland (Oud)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—
	Geervliet	—	—	—	—	—	—	4	—	—	1	—	—	1	—	—	6	—	—
	's-Gravendeel	—	—	—	1	—	—	3	—	—	2	—	—	—	—	—	6	—	—
	Heerjansdam	—	—	—	3	—	—	2	—	—	3	—	—	4	—	—	12	—	—
	Heinenoord	—	—	—	1	—	—	1	—	—	3	1	—	—	—	—	5	1	—
	Hekelingen	—	—	—	1	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	4	—	—
	Hendrik-Ido-Ambacht	5	3[2]	—	3	—	—	3	—	—	2	—	—	2	—	—	15	3	—
	Klaaswaal	—	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	4	—	—
	Maasdam	—	—	—	1	—	—	4	—	—	4	—	—	2	—	—	11	—	—
	Mijnsheerenland	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	2	—	—	5	—	—
	Piershil	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2	—	—	4	—	—
	Rhoon	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2	—	—
	Ridderkerk	1	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	3	1	—
	Spijkenisse	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2	—	—
	Strijen	—	—	—	—	—	—	2	—	—	1	1	—	3	—	—	6	1	—
	Zuidland	2	—	—	5	1	—	6	—	—	4	—	—	3	—	—	20	1	—

[1]) In beroep goedgekeurd.
[2]) Één in beroep gegaan, doch toen eveneens afgekeurd.

	GEMEENTEN.	12 jaar.			13 jaar.			14 jaar.			15 jaar.			16 jaar.			Totaal.		
		Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.	Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.	Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.	Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.	Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.	Gekeurd.	Afgekeurd.	Goedgekeurd met advies tot werk-tijdsverkorting.
Noord-Brabant.	Almkerk	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	3	—	—
	Andel	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—
	Dinteloord	—	—	—	4	—	—	4	—	—	9	—	—	4	—	—	21	—	—
	Dussen	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	3	—	—
	Fijnaart	2	—	—	1	—	—	3	—	—	3	—	—	7	—	—	16	—	—
	Klundert	—	—	—	1	—	—	2	—	—	1	—	—	2	—	—	6	—	—
	Standdaarbuiten	—	—	—	2	—	—	9	—	—	4	—	—	7	—	—	22	—	—
	Willemstad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2	—	—
	Zevenbergen	—	—	—	4	—	—	1	—	—	4	—	—	1	—	—	10	—	—
	Zwaluwe (Hooge- en Lage)	1	—	—	2	—	—	1	—	—	3	—	—	1	—	—	8	—	—
Zeeland.	Axel.	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2	—	—	1	—	—	5	—	—
	Clinge	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	1	—	—	4	—	—
	Dreischor	—	—	—	3	1	—	4	—	—	5	1	—	4	—	—	16	2	—
	Elkerzee	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—
	Ellemeet	—	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—
	Jan Steen (St.)	3	—	—	2	—	—	4	1	—	5	—	—	2	—	—	16	1	—
	Kerkwerve	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
	Koewacht	—	—	—	—	—	—	3	—	—	2	—	—	1	—	—	6	—	—
	Nieuwerkerk	2	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2	—	—	6	—	—
	Ouwerkerk	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
	Zierikzee	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2	—	—
	Totaal	35	4	3	85	4	3	151	5	9	147	7	4	140	6	4	558	26	23

Bovendien werd in het Bildt één jongen van 11 jaar, die zich aanmeldde, als in strijd met de wettelijke bepalingen, niet toegelaten; in Elkerzee meldden zich twee jongens van 17 jaar, deze werden, niettegenstaande zij niet behoefden gekeurd te worden, toch onderzocht en goedgekeurd; zulks geschiedde eveneens met één jongen van 17 jaar te St. Jansteen.

Vrouwen.

GEMEENTEN.	Gekeurd.	Afgekeurd.
Axel	3	—
Barendrecht	4	—
Clinge	3	—
Dreischor	16	—
Ellemeet	2	—
Jan Steen (St.)	14	1
Koewacht	15	—
Nieuwerkerk	1	—
Standdaarbuiten	13	—
Steenbergen	2	—
Zwaluwe (Hooge- en Lage-)	1	—
Totaal	74	1

De volgende tabellen geven een overzicht respectievelijk van de lichaamslengte en van de kracht der handen, bepaald met den elliptischen dynamometer.

LEEFTIJD.	Aantal jongens.					Gemiddelde lengte in Meters.									
	1911	1912	1913	1914	1915	1911	Verschil tusschen verschillende leeftijden.	1912	Verschil tusschen verschillende leeftijden.	1913	Verschil tusschen verschillende leeftijden.	1914	Verschil tusschen verschillende leeftijden.	1915	Verschil tusschen verschillende leeftijden.
12 j.	97	58	35	21	35	1,43		1,43		1,445		1,425		1,44	
							0,006		0,04		0,04		0,065		0,039
13 j.	169	148	127	113	84	1,436		1,47		1,485		1,49		1,479	
							0,061		0,04		0,05		0,04		0,053
14 j.	171	168	194	153	150	1,497		1,51		1,535		1,53		1,532	
							0,058		0,06		0,04		0,055		0,061
15 j.	144	142	180	163	147	1,555		1,57		1,575		1,585		1,593	
									0,045		0,06		0,05		0,032
16 j.	—	98	109	149	137	—		1,615		1,635		1,635		1,625	

Leeftijd.	Totaal aantal jongens over de jaren 1912, 1913, 1914 en 1915[1]).	Gemiddelde handkracht.	Verschil tusschen de verschillende leeftijden.
12 jaar	74	50,5	
			6
13 jaar	218	56,5	
			6
14 jaar	326	62,5	
			9,5
15 jaar	298	72	
			10
16 jaar	233	82	

Uit de in het Centraal Verslag telken jare opgenomen overzichten van de resultaten van het onderzoek in de gemeenten Barradeel, 't Bildt, Fer-

[1]) Meestal is de kracht van de *rechter* hand bepaald.
Deze jongens zijn *uitsluitend* Friesche jongens en de kracht der handen is in deze 4 jaren bij deze jongens door één en denzelfden medicus, nl. den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie, bepaald.

werderadeel, Franekeradeel, Menaldumadeel, Oost-Dongeradeel, West-Dongeradeel en Wonseradeel over de jaren 1911, '12 en '13 en bovendien in de gemeenten Franeker en Dantumadeel over het jaar 1914 en in de gemeenten Achtkarspelen en Leeuwarderadeel over het jaar 1915 is de volgende samenvatting gemaakt.

JAAR.	Aantal Gekeurde jongens.																	
	12 jaar.			13 jaar.			14 jaar.			15 jaar.			16 jaar. [4]			Totaal.		
	G [1]	V [2]	A [3]	G	V	A	G	V	A	G	V	A	G	V	A	G	V	A
1911	33	—	5	56	—	9	63	—	5	46	—	2	—	—	—	198	—	21
1912	26	1	—	48	5	3	70	6	3	56	4	1	35	—	3	235	16	10
1913	17	—	4	58	1	2	75	1	6	76	1	3	49	1	—	275	4	15
1914	5	3	2	58	4	8	94	5	4	79	9	3	81	2	4	317	23	21
1915	15	3	1	30	3	1	54	9	3	60	4	4	61	4	5	223	23	14

[1] Goedgekeurd.
[2] Goedgekeurd, met verzoek aan de ouders van den betrokken knaap om dezen, met het oog op zijn gezondheidstoestand, slechts halve dagen te doen werken.
[3] Afgekeurd.
[4] In 1912 werd de werking der Arbeidswet tot 16-jarige jongens uitgebreid.

Het onderzoek in de *hekelarijen* werd verricht door den Medisch-Adviseur bij de Arbeidsinspectie en eenige plaatselijke medici.

Gekeurd en goedgekeurd werden 9 jongens.

BIJZONDER ONDERZOEK NAAR GEVOLGEN VAN DEN VLASSERSARBEID IN FRIESLAND.

In 1915 is behalve het verplichte onderzoek vóór het seizoen, in de gemeenten Wonseradeel, 't Bildt, Barradeel, Franeker, Franekeradeel, Menaldumadeel, Oost-Dongeradeel en Dantumadeel ook een onderzoek naar den gezondheidstoestand der jeugdige personen ingesteld in Maart, aan het *einde* van den seizoenarbeid.

In Uitgave n⁰. 18 van de Directie van den Arbeid: *„De Handvlasserij in Friesland"*, zijn de resultaten van dit onderzoek meegedeeld. Het navolgende is daaraan ontleend:

Van de 126 onderzochte jongens hebben 38 éénmaal, 40 tweemaal, 23 driemaal, 21 viermaal en 4 vijfmaal 's winters vlasarbeid verricht.

Op den dag van het onderzoek waren 61 jongens nog aan den vlasarbeid, 16 hadden deze geëindigd sedert één week, 15 sedert twee weken, 22 sedert drie, 10 sedert vier en 2 sedert vijf weken.

Door de groote meerderheid der jongens werd als werktuig gebruikt de rolbraak, hetzij alleen of met den trapzwingel, door 4 jongens de rolbraak en

de slijp, door 2 de handbraak en de slijp, door één de rolbraak en de handzwingel. In de laatste jaren is in Friesland de trapzwingel meer en meer in gebruik genomen, en heeft den slijp verdrongen.

De meeste jongens deelden mede, dat zij elk jaar, kort na den aanvang der werkzaamheden in de braakhokken, een paar dagen hadden gehoest; bij „kalm doorwerken" ging dit weer over. Dit is trouwens een algemeen bekend verschijnsel in alle vlasstreken.

Bij de meeste jongens werd waargenomen een opvallende roodheid van den pharynx en aditus laryngis (keelholte en aanvang luchtpijp). Bij sommige jongens was de stem heesch; volgens hen was zulks altijd het geval als zij een tijd lang in het braakhok hadden gewerkt.

De volgende tabel geeft een overzicht van het aantal jongens bij wie een longafwijking gevonden werd en verschillende bijzonderheden omtrent degenen, bij wie een afwijking gevonden werd op het tijdstip van het geneeskundig onderzoek.

Gemeente.	Leeftijd.	Werkzaamheid in het braakhok.	Aantal winters in den vlasarbeid werkzaam.	Op den dag van het geneeskundig onderzoek		Longafwijking.	Bijzonderheden.
				nog aan den vlasarbeid	niet meer aan den vlasarbeid sedert		
Wonseradeel. Onderzocht aantal jongens: 6	16	rolbraken	4	ja	—	rechter top.	Oct. 1914 rechter top verdacht niet gaaf te zijn.
	16	rolbraken trapzwingelen	4	—	1 week	rechter bovenkwab.	In de laatste week van den vlasarbeid hoesten.
	16	rolbraken slijpen	4	—	2 weken	rechter top.	
Totaal . . .	3						
't Bildt. Onderzocht: 65 jongens.	16	rolbraken	3	ja	—	rechter top.	Oct. 1914, 1913 en 1912 rechter top verdacht niet gaaf te zijn.
	15	rolbraken trapzwingelen	3	ja	—	rechter top.	Tijdens vlasseizoen een week ziek, met hoesten. Anaemisch.
	14	rolbraken	2	—	2 weken	rechter top.	
	14	rolbraken trapzwingelen	4	—	1 week	rechter top.	
	14	rolbraken trapzwingelen	1	ja	—	rechter top.	Borstkas afgeplat.
	15	rolbraken	3	ja	—	rechter top.	
	15	rolbraken trapzwingelen	3	ja	—	rechter top.	In braakhok af en toe gehoest.

Gemeente.	Leeftijd.	Werkzaamheid in het braakhok.	Aantal winters in den vlasarbeid werkzaam.	Op den dag van het geneeskundig onderzoek: nog aan den vlasarbeid	Op den dag van het geneeskundig onderzoek: niet meer aan den vlasarbeid sedert	Longafwijkiug.	Bijzonderheden.
	14	rolbraken	1	ja	—	broncho-pneumonie.	
	16	rolbraken trapzwingelen	2	ja	—	links achter beneden en rechter top.	Vader hoesten. Een 15 j. broer aan hersenziekte overleden.
	13	rolbraken trapzwingelen	1	—	3 weken	bronchitis diffusa links v. n. l. en rechts.	Hoest sedert 2 maanden.
	12	rolbraken	1	—	2 weken	rechter top.	Kippenborst.
Totaal . . .	11						
Barradeel. Onderzocht: 28 jongens.	13	rolbraken	1	—	1 week	rechter top.	Tijdens vlasseizoen 8 dagen ziek met hoesten, amandelen vergroot.
	15	„	2	—	1 week	rechter bovenkwab.	Anaemisch.
	15	„	1	—	niet in het braakhok geweest	rechter top.	Dezen winter 3 w. ziek met koorts, hoofdpijn.
	14	„	2	—	3 weken	rechter top.	In Jan. 1915 3 w. ziek met hoesten. Stem heesch.
	14	„	3	—	3 dagen	rechter bovenkwab.	Stem heesch.
	15	rolbraken trapzwingelen	2	—	3 weken	linker bovenkwab.	
	14	rolbraken slijpen	2	ja	—	rechter top.	In het braakhok af en toe gehoest. Anaemisch.
	16	rolbraken	4	—	4 weken	rechter top.	Tijdens vlasseizoen 6 w. gehoest en opgebracht.
Totaal . . .	8						
Franekeradeel. Onderzocht: 5 jongens.	15	rolbraken	1	—	1 week	rechtertop, en rechts achter beneden.	Sedert 3 dagen hoesten, hoofdpijn, rillen. Stem heesch.
Totaal . . .	1						

Gemeente.	Leeftijd.	Werkzaamheid in het braakhok.	Aantal winters in den vlasarbeid werkzaam.	Op den dag van het geneeskundig onderzoek. nog aan den vlasarbeid.	Op den dag van het geneeskundig onderzoek. niet meer aan den vlasarbeid sedert	Longafwijking.	Bijzonderheden.
Menaldumadeel.	15	rolbraken	4	—	4 weken	rechter top.	Struma, matig.
Onderzocht: 13 jongens.	14	"	3	—	3 weken	rechts achter beneden (bronchopneumonie).	Hoesten sedert eenige dagen.
	12	rolbraken trapzwingelen	1	—	1 week	bronchitis akuta, v.n.l. rechts.	Hoest een paar dagen.
Totaal . . .	3						
Oost-Dongeradeel.	15	rolbraken	2	—	3 weken	rechter top.	Dezen winter ziek met koorts en hoesten. Stem heesch.
Onderzocht: 5 jongens.	15	"	5	—	1 week	rechter top.	Oct. 1914 rechter top verdacht niet gaaf te zijn.
Totaal . . .	2						
Dantumadeel.	15	handbraken handzwingelen	2	—	4 weken	rechter top.	In braakhok gehoest, ook eenige dagen thuis. Blepharitis chron. oc. 2. vitiligo.
Onderzocht: 4 jongens.	14	rolbraken	2	—	3 weken	rechter top.	Hoest sedert de laatste dagen.
	14	"	1	—	2 weken	rechter top.	
Totaal . . .	3						

In de gemeente Franeker werden bij de twee opnieuw gekeurde jongens geen longafwijkingen waargenomen.

Voor diegenen van de 126 jongens, die meer dan één winter in het braakhok hadden gewerkt, werd nagegaan, of bij de vorige keuringen ook longafwijkingen werden waargenomen. In één geval, in bovenstaanden tabel voorkomende, werd in het najaar 1914 en ook in 1913 en 1912 de rechtertop verdacht niet gaaf te zijn; bij drie jongens was dit bij één najaarskeuring het geval; niet meer bij de volgende.

Volgens bovenstaande tabel werd er dus bij 31 jongens *longaandoening geconstateerd,* zijnde bijna *één vierde gedeelte* van het aantal gekeurden. Van deze was bij slechts 3 personen, vroeger een longlijden waargenomen.

Van de bedoelde 31 personen, hadden op den dag van het onderzoek 20 het arbeiden in het braakhok sedert één of meer weken geëindigd.

Vijf van deze jongens deelden mede onder den vlasarbeid te hebben gehoest; van deze waren 4 ziek geweest.

Onder de 31 jongens, bij wie een longlijden was waargenomen, waren er 3, bij wie vermoedelijk kouvatten *na* het einde van den vlasarbeid de longaandoening had veroorzaakt. Zondert men deze uit, dan blijven er toch nog 28 op de 126 voor de tweede maal gekeurden, of 22 pct. over, *bij wie het verband tusschen het longlijden en den vlasarbeid moeilijk te ontkennen valt.*

Bij het constateeren van dit zeer ongunstige resultaat, mogen een paar factoren, die daartoe wel zullen hebben medegewerkt, niet onvermeld blijven.

De ouders der jongens zijn niet onderzocht; het is niet onwaarschijnlijk dat enkele dezer longlijders geweest zijn.

Waarschijnlijk is de toestand in dit seizoen ongunstiger geweest dan in vorige jaren, omdat er in het algemeen thans intensiever gewerkt is dan in andere tijden. Het karakter van werkverschaffing, dat de vlasarbeid in Friesland gewoonlijk draagt, was gedurende dit seizoen in verband met de hooge vlasprijzen verloren gegaan. Werd in andere winters aan de arbeiders slechts een zekere hoeveelheid vlas bij wijze van gunst ter bewerking gegeven, nu was het 't belang der werkgevers zooveel mogelijk arbeid te laten verrichten.

Bovendien was de sterk afwisselende weersgesteldheid ook aanleiding, dat er meer kans was tot kouvatten dan in een voorjaar met meer gelijkmatige temperatuur.

Bij de waardeering der gegeven cijfers mag ook niet uit het oog verloren worden, dat het op den vlasarbeid volgende werken op het veld velen weder aansterkt en bij hen de longaandoening doet wijken.

Maar toch wijzen bovengenoemde zeer ongunstige cijfers wel op een bedenkelijken invloed van den vlasarbeid onder de huidige omstandigheden.

KEURING VAN JEUGDIGE PERSONEN, WERKZAAM IN DE TEXTIELFABRIEKEN TE ENSCHEDE.

In aansluiting aan het onderzoek naar de lichamelijke gesteldheid van 1100 jeugdige personen, in 't vorig jaarverslag vermeld, werden op verzoek van het hoofd van het 8ste district der Arbeidsinspectie [gelet op art. 21 K en art. 24, 2e lid, van het Koninklijk besluit van 6 December 1911, Stbl. No. 352] dit jaar 469, sedert 1 Januari 1915 in de fabriek gekomen, jeugdige personen onderzocht. Er werd een aanvang gemaakt met eene keuring van jeugdige personen, met de bedoeling diegenen hunner, die werkzaam waren in eene afdeeling, waar arbeid verricht werd te zwaar voor hunne krachten, te verplaatsen naar eene afdeeling *derzelfde* fabriek, waar de arbeid meer in overeenstemming met hun krachten was. Bovendien werden, voor korteren of langeren tijd, geweerd de in het algemeen voor dit bedrijf lichamelijk te zwakken.

In het geheel zijn 469 jeugdige personen geneeskundig onderzocht en wel 248 jongens en 221 meisjes.

Van de onderzochten werkten:

	210	jongens en	117	meisjes	in de weverij,
	24	„ „	68	„	„ „ spinnerij,
	10	„ „	33	„	„ „ andere afdeelingen,
terwijl	4	„ „	3	„	nog niet in een fabriek werkzaam gesteld waren.

41 jongens en 13 meisjes waren vroeger in eene andere betrekking geweest, 63 jongens en 120 meisjes waren vóór zij in de fabriek gingen, thuis werkzaam geweest, terwijl het van 144 jongens en 88 meisjes niet bekend is, welke werkzaamheden zij vóór hunne intrede in de fabriek verricht hebben.

Van de jongens waren er 164 geboren te Enschedé en Lonneker; van de meisjes waren er 157 uit genoemde gemeenten herkomstig.

Struma (vergrooting van de schildklier) werd bij 22 jongens en 30 meisjes waargenomen.

Loopoor [otorrhoëa] kwam voor bij 4 jongens, waaronder in één geval dubbelzijdig.

Algemeene lichaamszwakte werd bij 3 jongens geconstateerd.

Scheelzien. Hieraan leden 6 jongens en 7 meisjes.

Het onderzoek op *platvoeten* gaf het volgende resultaat:

JONGENS (248).				MEISJES (221).			
Éénzijdig.		Dubbelzijdig.		Éénzijdig.		Dubbelzijdig.	
Licht.	Ernstig.	Licht.	Ernstig.	Licht.	Ernstig.	Licht.	Ernstig.
26	5	7	7	15	1	4	3

Anaemie (bloedarmoede). Van 49 mannelijke en 23 vrouwelijke anaemisch uitziende jeugdige personen werd het bloed onderzocht; het resultaat van dit onderzoek was, dat 39 jongens en 19 meisjes anaemisch werden bevonden, terwijl bij 10 jongens en 4 meisjes het onderzoek een negatief resultaat opleverde.

Van bepaalde daarvoor in aanmerking komende kinderen werden de *longen* onderzocht en wel met het resultaat, dat geconstateerd werd:

in 1 geval broncho pneumonia centralis
„ 1 „ aandoening linker top
„ 1 „ „ „ bovenkwab
„ 1 „ „ „ onderkwab

Ruggegraatsverkromming: Skoliose werd bij 4 jongens en 8 meisjes aangetroffen, terwijl bij 4 meisjes kyphose werd geconstateerd, en 2 jongens en 1 meisje een kypho-skoliose hadden.

Gelet op het bovenstaande werden in het belang der zwakke jeugdige personen de volgende maatregelen genomen:

I. Verboden werd aan 32 jeugdige personen de arbeid in weverij of spinnerij.

Onder dezen werden 24 voor den tijd van 1 jaar, en 8 bij voortduring ongeschikt geacht.

II. Het districtshoofd der Arbeidsinspectie deelde aan de ouders van 20 jeugdige personen mede, dat wegens het voorkomen van duidelijke platvoeten bij hun kind voor deze afwijking medisch toezicht wenschelijk werd geacht.

III. Den ouders van 15 jeugdige personen, die verminderde gezichtsscherpte hadden, werd medegedeeld, dat hiervoor oogheelkundige hulp noodig was.

IV. De ouders van 4 jeugdige personen, vertoonende otorrhoe (= etterige oorvloeiïng) werden op de noodzakelijkheid van behandeling van het grondlijden hiervan gewezen.

Vijftien der 32 afgekeurde jeugdige personen gingen in beroep en werden door den Medisch-Adviseur bij de Arbeidsinspectie aan een nieuw geneeskundig onderzoek onderworpen. Negen van hen werden afgekeurd, zes werden geschikt bevonden.

ONDERZOEK VAN BESCHERMD DRUKKERSPERSONEEL.

De keuring van jeugdige personen en vrouwen, die in de grafische vakken wilden werkzaam zijn, geschiedde op dezelfde wijze als vorige jaren. Ook de op pag. 132 van het Centraal Verslag over 1910 voorkomende minimum-eischen, waaraan het beschermd personeel behoorde te voldoen, bleven gehandhaafd.

Het onderzoek werd verricht door 59 artsen, verspreid over het geheele land, terwijl de Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie te Dordrecht 24 jongens keurde.

In het geheel zijn 1369 personen geneeskundig onderzocht, welke, onderscheiden naar hun geslacht, als volgt over de districten waren verdeeld:

District.	Jongens.	Meisjes en vrouwen.	Totaal.
1ste	51	13	64
2de	63	11	74
3de	229	33	262
4de	198	4	202
5de	276	17	293
6de	137	24	161
7de	107	—	107
8ste	47	16	63
9de	136	7	143
Het Rijk	1244	125	1369

Naar den leeftijd gerangschikt waren de *jongens* als volgt verdeeld:

District.	12 jaar.	13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	Onbekend.	Totaal.
1ste	9	22	13	7	—	—	51
2de	8	25	17	11	1	1	63
3de	15	140	47	19	7	1	229
4de	7	106	52	26	7	—	198
5de	4	127	96	32	17	—	276
6de	15	68	33	19	1	1	137
7de	7	65	22	7	5	1	107
8ste	3	25	13	4	1	1	47
9de	24	70	25	15	1	1	136
Het Rijk .	92	648	318	140	40	6	1244

De werkzaamheden, welke de gekeurde jongens na toelating in het bedrijf dachten te gaan uitoefenen, waren: 445 maal zetten, 516 maal drukken, 206 maal zetten en drukken, 6 maal zetten òf drukken, 17 maal binden, 9 maal lettergieten, 34 maal diverse werkzaamheden; 11 maal kon nog geen opgave hiervan gedaan worden.

Van deze jongens waren er 470 reeds in een ander bedrijf werkzaam geweest, waaronder 85 in bedrijven, waar kans op loodvergiftiging bestond.

Vermeld werd, dat òf vader òf moeder òf beiden hadden gehad: in 45 gevallen tuberculose, in 16 gevallen vermoedelijk tuberculose, in 5 gevallen zenuwlijden, in 2 gevallen krankzinnigheid, in 2 gevallen epilepsie (vallende ziekte) en in 1 geval suikerziekte, of wel dat zij nog aan een dezer ziekten leden,

Bij 121 onderzochte jongens werden o.a. de volgende ziekten en gebreken geconstateerd of klachten vernomen.

hoofdpijnen	8
adenoïde vegetaties (woekering van het lymphklierweefsel i. d. neuskeelholte)	4
scrophulose (klierziekte)	12
ingewandsbreuk	9
hydrocele (zakwaterbreuk)	2
varicocele (zakaderbreuk)	1
struma (vergroote schildklier)	7
skoliose (vormen v. ruggegraatsverkromming)	13
kyphose (vormen v. ruggegraatsverkromming)	1
kypho-skoliose (vormen v. ruggegraatsverkromming)	4
lordosis (vormen v. ruggegraatsverkromming)	4
misvorming van de thorax (borstkast)	3
kippenborst	3
misvorming van den voet	3
heupluxatie (ontwrichting)	2
verkort been	1
gewrichtsverstijving	4
doorstaan tuberculeus beenlijden	1
ziekte der wervellichamen	1
beenmergontsteking	1
doorstaan gewrichtsrheumatisme	1
gezwollen tonsillen (gezwollen amandelen)	14
chronische laryngitis (strottenhoofdontsteking)	1
chronische pharyngitis (ontsteking v.h. slijmvlies v.d. neuskeelholte)	1

chronische blaasontsteking	1	nervositas	3
éénzijdige blindheid	2	vroeger vaak flauw vallen	1
doofheid en oorlijden	4	doorstane pleuritis . . . . , . .	1
huidziekten van verschillenden aard	6	ingewandsziekte	1
torticollis (scheeve stand v. h. hoofd)	1		

Anaemie kwam voor bij 191 der onderzochte jongens.

X-beenen werden bij 65 jongens geconstateerd, waaronder 56 gevallen van lichten graad.

O-beenen werden bij 17 jongens aangetroffen, waaronder 16 lichte gevallen.

Platvoeten werden bij 231 jongens in lichten graad, bij 9 matig en bij 16 ernstig geconstateerd.

Van *uitwendige oogziekten* werden waargenomen:

blepharitis (ooglidontsteking)	bij 29	jongens
conjunctivitis (oogbindvliesontsteking)	„ 8	„
strabismus (scheelzien)	„ 10	„
maculae corneae (hoornvliesvlekken)	„ 4	„
exophthalmus (sterk uitpuilende oogen) ...	„ 1	jongen

Afwijking in den visus (afwijking i/d. normale gezichtsscherpte) kwam voor bij 113 jongens.

Longafwijking kwam voor bij 51 jongens.

Hartafwijking kwam voor bij 7 jongens, gevallen van secundairen aard niet medegerekend.

Het *urine-onderzoek* leerde, dat bij 2 jongens sporen eiwit aanwezig waren; bij 47 jongens viel eene duidelijke reactie waar te nemen.

Van 18 jongens werd de urine niet onderzocht.

Het resultaat van het onderzoek der jongens is geweest als volgt:

Goedgekeurd werden 1017 jongens.

Afgekeurd „ 62 „ en wel om de volgende redenen:

15 wegens longafwijking; in 1 geval gepaard met O-beenen en platvoeten, in 1 geval met albuminurie (eiwit i/d urine), in 1 geval met afwijking in den visus, in 1 geval met afwijking in den visus, slechten algemeenen lichaamstoestand en skoliose, in 1 geval met slechten algemeenen lichaamstoestand, in 1 geval met algemeene lichaamszwakte en anaemie en in 1 geval met albuminurie en scrophulose.

1 „ multiple tuberculeuse haarden.

2 „ hartafwijkingen, in 1 geval gepaard met slechten algemeenen lichaamstoestand en in 1 geval met anaemie.

4 „ anaemie; in 1 geval gepaard gaande met afwijking in den visus en platvoeten, in 1 geval met platte thorax, in 1 geval met scrophulose en aanleg voor tuberculose en in 1 geval met slechten algemeenen lichaamstoestand.

23 wegens slechten algemeenen lichaamstoestand; in 1 geval ging deze gepaard met aanleg voor tuberculose, in 1 geval met scrophulose, in 1 geval met scrophulose en albuminurie, in 2 gevallen met ernstige platvoeten en in 1 geval met doorstane tuberculeuse coxitis (heupontsteking).
2 „ lichaamsbouw, voorbeschikkende voor tuberculose; in 1 geval gepaard met vermoeden op tuberculose en in 1 geval met slechten algemeenen lichaamstoestand.
5 „ afwijking in den visus, in 1 geval gepaard gaande met algemeene lichaamszwakte.
1 „ hoornvliesvlekken op beide oogen.
1 „ éénzijdige blindheid.
2 „ albuminurie.
4 „ X-beenen, in 1 geval gepaard met platvoeten en in 1 geval met beenmergontsteking van het scheenbeen.
2 „ doorstane coxitis met verkorting van een der beenen.

Voor 165 jongens werd het noodig geacht, dat het betrokken districtshoofd binnen korten tijd eene nieuwe keuring gelastte. Zulks was noodig in:
40 gevallen voor afwijking in den visus, in één geval gepaard met platte thorax.
37 „ „ albuminurie, in 1 geval gepaard met slechten algemeenen lichaamstoestand.
2 „ „ scrophulose.
1 geval „ adenoïde vegetaties en polyp.
30 gevallen voor longafwijking, in 5 gevallen gepaard gaande met albuminurie, in 1 geval met afwijking in den visus en in 1 geval met slechten algemeenen lichaamstoestand.
2 gevallen voor ingewandsbreuk, in 1 geval gepaard met hydrocele.
7 „ „ anaemie.
38 „ „ slechten algemeenen lichaamstoestand; in 13 gevallen gepaard gaande met anaemie, in 1 geval met ichthyosis (een vorm van huidziekte) en in 1 geval met hartafwijking.
1 geval „ hartafwijking.
1 „ „ lichte Basedowsche verschijnselen.
1 „ „ X-beenen.
1 „ „ O-beenen en platvoeten.
1 „ „ lordose en skoliose.
1 „ „ ziekte der wervellichamen.
1 „ „ contrôle geopereerde heup.
1 „ „ ingewandsziekte.

In het verslagjaar meldden zich 125 *vrouwelijke personen* ter keuring aan, die naar den leeftijd als volgt kunnen worden gerangschikt:

11 jaar	1
12 „	4
13 „	26

14	jaar	26
15	,,	15
16	,,	26
17	,,	9
18	,,	4
19	,,	2
20	,,	1
21	,,	1
22	,,	3
23	,,	1
25	,,	1
26	,,	1
28	,,	1
30	,,	1
33	,,	1
43	,,	1

De werkzaamheden dezer vrouwen bestonden o.a. in courantenvouwen, inleggen in drukpers, pakken, binden, cartonnagewerken, machinezetten, machinaal drukken.

Van deze vrouwen waren er 68 reeds in eene andere betrekking geweest, waaronder 13 in een bedrijf, waar kans op loodvergiftiging bestond.

Vermeld werd, dat òf vader òf moeder òf beiden hadden gehad: in 5 gevallen tuberculose, in 2 gevallen vermoedelijke tuberculose en in 2 gevallen zenuwlijden of wel, dat zij nog aan een dezer ziekten leden.

Behalve een 2-tal gevallen van skoliose, 1 geval van kypho-skoliose, 1 geval van chlorose, 1 geval van struma, 1 geval van vergrooting der tonsillen, 1 geval van doofheid beiderzijds, 1 geval van asthma en 1 geval van gewrichts-rheumatisme, gaf het geneeskundig onderzoek de volgende resultaten:

Anaemie werd bij 6 vrouwelijke personen waargenomen.

X-beenen werden bij 1 vrouw in lichten graad geconstateerd.

Platvoeten werden bij 3 der onderzochte vrouwen in ernstige — en bij 15 in lichte mate aangetroffen.

Van *uitwendige oogziekten* werden waargenomen:

conjunctivitis in 2 gevallen.
blepharitis ,, 3 ,,
keratitis ,, 1 geval.

Afwijking in den visus kwam 7 maal voor.

Longafwijking werd bij 4 vrouwelijke personen geconstateerd. Bij 2 vrouwen bevatte de *urine* sporen van eiwit, terwijl bij 4 eene duidelijke reactie op eiwit viel waar te nemen.

Van 32 vrouwelijke personen werd de urine niet onderzocht.

Het resultaat van het medisch onderzoek der vrouwen was, dat er 111 werden goedgekeurd, 6 werden afgekeurd en 8 zich binnen korten tijd aan eene tweede keuring moesten onderwerpen.

Redenen voor afkeuring waren in:

2 gevallen longafwijkingen.
3 „ albuminurie, in 1 geval gepaard met platvoeten.
1 geval slechte algemeene lichaamstoestand en skoliose.

Redenen voor herkeuring waren in:

2 gevallen albuminurie.
2 „ afwijking in den visus.
1 geval conjunctivitis.
1 „ platvoeten.
1 „ algemeene lichaamszwakte.
1 „ longafwijking en anaemie.

Het *eindresultaat* van de 1369 keuringen over het geheele Rijk is dus geweest, dat 1128 personen werden goedgekeurd, 68 werden afgekeurd en voor 173 eene 2de keuring na verloop van eenigen tijd werd noodig geacht.

Van de resultaten der 2de keuring geeft de volgende tabel een overzicht.

	Voor de 2de maal gekeurd.	Goedgekeurd.	Afgekeurd.	In observatie gebleven.	Zich niet voor 2de keuring aangemeld.
Jongens	98	68	21	9	67
Vrouwelijke personen	7	5	1	1	1
Totaal . . .	105	73	22	10	68

Krachtens art. 43 van het Koninklijk besluit van 6 December 1911 (Staatsblad 352) kwamen 8 drukkersleerlingen in beroep met het resultaat, dat:

3 werden goedgekeurd.
4 „ afgekeurd.
1 is niet ter keuring verschenen.

Evenals vorige jaren richtte het bestuur der 's-Gravenhaagsche ambachtsschool tot de Arbeidsinspectie het verzoek, jongens, die zich voor onderwijs in het drukkersbedrijf hadden aangegeven, vooraf te keuren.

De Medisch-Adviseur bij de Arbeidsinspectie verrichtte deze keuringen. Gekeurd werden 7 jongens en wel 5 van 13 jaar en 2 van 14 jaar. Allen werden goedgekeurd; voor één werd echter eerst het advies van een oogarts ingewonnen.

Anaemie kwam bij één jongen voor, terwijl bij één lichte O-beenen geconstateerd werden. Afwijking in den visus kwam 2 maal voor.

Ten slotte zij nog vermeld, dat de vader van één dezer jongens aan epilepsie (vallende ziekte) zou lijden.

DIVERSE KEURINGEN.

Door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie werd in 1915 één loodbrandersleerling in een zwavelzuurfabriek gekeurd. Deze jongen werd goedgekeurd.

Door Dr. W. F. U. STEIJN PARVÉ te Deventer [1]) werden aldaar 10 jongens, werkzaam in eene vleeschwarenfabriek, geneeskundig onderzocht. 2 van hen waren 13 jaar, 6 waren 14 jaar, 1 was 15 en 1 was 16 jaar. Allen werden goedgekeurd.

Platvoeten werden bij 2 van hen in lichte mate geconstateerd.

Afwijking in den visus kwam bij één jongen voor.

KEURING VAN STEENHOUWERS.

VERPLICHTE KEURINGEN.

Ingevolge artt. 2 en 3 der Steenhouwerswet werden in het verslagjaar 165 personen beneden den leeftijd van 21 jaar geneeskundig onderzocht [vorig jaar 254], te onderscheiden als volgt:

Naam van den onderzoeker.	Aangewezen voor de keuring.	Aantal personen van:									
		13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	17 jaar.	18 jaar.	19 jaar.	20 jaar.	beneden $17^1/_2$ jaar.	boven $17^1/_2$ jaar.
P. H. v. EDEN.	te Leeuwarden en omstreken.	1	1	5	2	2	—	—	—	11	—
H. DE JONG [2]).	te Leeuwarden en omstreken.	—	—	2	—	—	1	—	—	2	1
J. L. v. LIER [2]).	te Franeker en omstreken.	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—
DR. H. KLEIN [2]).	te Sneek en omstreken.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
DR. S. ELIAS.	te Rotterdam en omstreken.	—	6	6	9	4	3	—	—	23	5

[1]) Tijdens afwezigheid van Dr. STEIJN PARVÉ is een jongen door een anderen medicus gekeurd.

[2]) Zijn 1 Juli 1915 in de plaats gekomen van den arts P. H. v. EDEN.

Naam van den onderzoeker.	Aangewezen voor de keuring.	Aantal personen van:									
		13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	17 jaar.	18 jaar.	19 jaar.	20 jaar.	beneden $17^1/_2$ jaar.	boven $17^1/_2$ jaar.
L. Heijermans.	te Amsterdam en omstreken.	2	6	8	8	9	2	1	—	28	8
J. L. C. Overbosch . . .	te Maastricht en omstreken . .	—	1	—	—	1	—	—	—	2	—
Dr. R. de Waard . .	te Groningen en omstreken . .	—	2	1	2	—	—	—	—	5	—
Dr. J. Degenaar . . .	te Alkmaar en omstreken . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
G. F. Louwerse.	te Helder en omstreken . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
J. J. Wap . .	te Middelburg en omstreken.	—	1	—	1	—	—	—	—	2	—
C. Planten . .	in Gelderland, Overijssel, N.-Brabant, (oostelijk deel) en Limburg (behalve het zuidelijk deel).	—	1	2	8	7	2	1	—	14	7
Dr. W. Lingmont . . .	te Meppel en omstreken . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
J. v. d. Kwast.	te Zierikzee en omstreken . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dr. W. R. H. Kranenburg.	in het overige deel van Nederland . . .	3	9	11	12	13	6	2	—	40	16
	Totaal . .	6	27	35	43	36	14	4	—	128	37

In verband met het bepaalde in art. 3, 9e lid der genoemde wet, dat een steenhouwerskaart, afgegeven aan een persoon, die op den dag van het geneeskundig onderzoek, op grond waarvan de kaart is uitgereikt, den leeftijd van 17 jaar en 6 maanden nog niet heeft bereikt, ongeldig is na verloop van een jaar na dien dag, zullen de resultaten van het geneeskundig onderzoek van hen, die genoemden leeftijd op den dag van het geneeskundig onderzoek *niet* bereikt hadden, afzonderlijk behandeld worden.

Het volgend staatje geeft een overzicht van het vóór de keuring al of niet in steenhouwerijen werkzaam geweest zijn van *personen, die den leeftijd van 17 jaar en 6 maanden nog niet bereikt hadden.*

Nog niet werkzaam geweest in steenhouwerijen.	Korter dan 1/2 jaar werkzaam geweest.	1/2 jaar tot en met 1 jaar werkzaam geweest.	Langer dan 1 jaar werkzaam geweest.	Werkzaam geweest in steenhouwerijen doch onbekend hoelang.
43	2	11	71	1

Van deze personen waren er 63 in andere betrekkingen geweest [hieronder zijn 34 personen, waarvan dit ook in het jaarverslag over 1914 vermeld is], waaronder 5 in bedrijven, waar in het bijzonder gevaar was voor het ontstaan van een longlijden [van 2 van deze 5 personen is dit reeds vermeld in het jaarverslag over 1914].

Vermeld werd, dat 9 personen aan roodvonk, 4 aan longlijden, 2 aan diphtherie, 1 aan typhus en 1 aan gewrichtsrheumatisme geleden hadden.

Vermeld werd, dat òf vader òf moeder òf beiden hadden gehad: in 6 gevallen een longlijden, in 1 geval kanker of wel, dat zij nog aan een dezer ziekten leden.

In 7 gevallen werd bij de onderzochten anaemie waargenomen.

Afwijking van den visus kwam 13 maal voor, terwijl gestoorde neusademhaling 5 maal aangetroffen werd.

Hartafwijking werd 2 maal en longafwijking 10 maal geconstateerd.

Bij 6 jongens kwam eiwit in de urine voor; bij 1 jongen slechts één spoor.

Omtrent de keuring *van personen (beneden 21 jaar), die op den dag der keuring den leeftijd van 17 jaar en 6 maanden hadden bereikt,* kan het volgende worden medegedeeld:

Eén van hen was nog nimmer in eene steenhouwerij werkzaam geweest, 35 waren langer dan 1 jaar als steenhouwer werkzaam, terwijl van één wel bekend was, dat hij in eene steenhouwerij gewerkt had, doch niet hoelang die werkzaamheid had geduurd. 15 van hen waren in andere betrekkingen geweest, waaronder geen in bedrijven, waar in 't bijzonder gevaar was voor het ontstaan of uitbreiding van een longlijden.

Twee van hen hadden vroeger longontsteking en twee roodvonk gehad.

In 1 geval werd vermeld, dat vader aan longlijden en in 1 geval, dat vader aan tering overleden was.

Bij 1 persoon werd strabismus alternans (scheelzien) en bij 1 ptosis (omlaag zinken van bovenste ooglid door spierverlamming) op beide oogen geconstateerd.

Afwijking van den visus kwam 4 maal voor, terwijl bij 1 persoon gestoorde neusademhaling aangetroffen werd.

Hartafwijking werd bij 1 persoon geconstateerd.

Eiwit in de urine kwam voor bij 4 der onderzochten.

Bij de 165 onderzochte personen [het geheel van beide categorieën] werden voorts nog de volgende ziekten en gebreken geconstateerd of vermeld:

tonsillen vergroot	in 10	gevallen
struma	„ 3	„
skoliosis	„ 5	„
lordosis	„ 1	geval
platvoeten	„ 1	„
liesbreuk	„ 1	„
otitis media chronica (chronische middenoorontsteking)	„ 1	„

Het resultaat van het geneeskundig onderzoek blijkt uit den onderstaanden staat:

Leeftijd.	Goedgekeurd.	Afgekeurd.	Totaal.
13 jaar	5	1	6
14 „	22	5	27
15 „	33	2	35
16 „	41	2	43
17 „	34	2	36
18 „	14	—	14
19 „	4	—	4
20 „	—	—	—
Totaal	153	12	165

De redenen van afkeuring waren:

te tengeren lichaamsbouw in 3 gevallen, in 1 geval gepaard met scrophulose.

longafwijking in 8 gevallen, in 1 geval gepaard met onvoldoende lichaamsontwikkeling en in 1 geval met anaemie.

albuminurie in 1 geval.

Drie der afgekeurden gingen in beroep en werden goedgekeurd.

Navolgende staat geeft omtrent de 8 bovengenoemden de plaats der longafwijking, den duur van den Steenhouwersarbeid en, voor zoover bekend, de doodsoorzaak van vader en moeder aan; longlijden van moeder zou volgens opgave van de onderzochten niet voorkomen.

Plaats van de longafwijking.	Duur van den steenhouwersarbeid.	Vader overleden.	Moeder overleden.	Bijzonderheden.
rechter top . .	nog niet werkzaam.			
„ „ . .	2 jaren.			
„ „ . .	$3\frac{1}{2}$ jaar.			
„ „ . .	3 „	52 j. oud.	—	vader gedurende 36 j. steenhouwer, longlijder.
„ „ . .	nog niet werkzaam.			
„ „ . .	„ „ „			
linker top . .	„ „ „			
„ „ . .	1 jaar.			

ONVERPLICHTE KEURINGEN.

Ingevolge art. 5 der Steenhouwerswet werden in 1915 33 personen geneeskundig onderzocht, te onderscheiden als volgt:

Naam van den onderzoeker.	Aangewezen voor de keuring.	Aantal personen van: 18 jaar.	19 jaar.	20 jaar.	21 t/m. 25 jaar.	26 t/m 30 jaar.	31 t/m. 40 jaar.	41 t/m. 50 jaar.	Boven 50 jaar.	Totaal.
P. H. v. Eden .	te Leeuwarden en omstreken	—	—	—	—	—	—	—	—	—
H. de Jong [1]. .	„ „ „ „	—	—	—	—	—	—	—	—	—
J. L. v. Lier [1] .	„ Franeker „ „	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dr. H. Klein [1] .	„ Sneek „ „	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Dr. S. Elias . .	„ Rotterdam „ „	1	—	—	3	2	1	2	—	9
L. Heijermans .	„ Amsterdam „ „	—	—	—	3	1	3	1	—	8
J. L. C. Overbosch	„ Maastricht „ „	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dr. R. de Waard	„ Groningen „ „	—	—	1	1	—	—	—	—	2
Dr. J. Degenaar.	„ Alkmaar „ „	—	—	—	—	—	—	—	—	—
G. F. Louwerse .	„ Helder „ „	—	—	—	—	—	—	—	—	—
J. J. Wap . . .	„ Middelburg „ „	—	—		—	—	—	—	—	—
C. Planten . .	in Gelderland, Overijssel, N.-Brabant (oostelijk deel) en Limburg (behalve het zuidelijk deel)	—	—	—	3	3	—	—	3	9
Dr. W. Lingmont.	te Meppel en omstreken .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
J. v. d. Kwast .	„ Zierikzee „ „ .	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dr. W. R. H. Kranenburg . . .	in het overige deel van Nederland.	—	1	—	—	1	1	—	1	4
	Totaal . . .	1	1	1	10	8	5	3	4	33

[1]) Zijn 1 Juli 1915 in de plaats gekomen van den arts P. H. v. Eden.

Hierbij worde opgemerkt, dat van deze 33 personen er 24 voor de 1ste maal onverplicht onderzocht werden, 4 waren èn in 1913 èn in 1914 onverplicht gekeurd, 2 alleen in 1914 en 3 alleen in 1913.

Van deze personen waren er 6 in andere betrekkingen geweest.

Eén van hen had nierziekte, één typhus en één appendicitis (ontsteking v/h. aanhangsel van den blinden darm) gehad. Vermeld werd, dat òf vader òf moeder òf beiden hadden gehad: in 12 gevallen een longlijden, in 1 geval kanker, of wel, dat zij nog aan een dezer ziekten leden.

Anaemie werd bij 1 persoon waargenomen. Een der onderzochten had gestoorde neusademhaling.

Longafwijking werd bij 4 personen geconstateerd.

Bij één persoon werd in de urine eiwit waargenomen, terwijl de urine van 2 der gekeurden sporen eiwit bevatte.

Verder werd nog waargenomen:

bij 4 personen vergrooting der tonsillen.
,, 1 persoon chronische laryngitis.
,, 1 ,, dubbele breuk.
,, 1 ,, kippenborst.
,, 1 ,, lordosis.

De navolgende staat geeft omtrent bovengenoemde 4 gevallen van longafwijking de bijzonderheden.

Plaats van de longafwijking.	Oud.	Geconstateerd na steenhouwersarbeid gedurende	Vader overleden aan	Moeder overleden aan	Bijzonderheden.
rechter top.	53 jaren.	41 jaren.	apoplexie 75 j.	onbekende oorzaak, 78 j.	alcoholgebruik, vroeger misbruik.
„ onderkwab en pleuritis.	45 „	30 „		longtuberculose, 34 j.	sedert 6 jaar longlijder.
linker onderkwab.	36 „	23 „	longtuberculose.		hoest sedert 5 weken.
linker long en rechter top.	46 „	35 „			vader was steenhouwer.

De uitkomsten van het onderzoek betreffende gewicht, lichaamslengte en borstkasomvang (zoowel bij in- als uitademing) bij de verplichte keuringen blijken uit den volgenden staat.

LEEFTIJD.	Gewicht.						Lichaamslengte.						Borstkasomvang bij inademing.						Borstkasomvang bij uitademing.					
	Aantal.			Gemiddeld gewicht.			Aantal.			Gemiddelde lichaamslengte.			Aantal			Gemiddelde borstkasomvang.			Aantal			Gemiddelde borstkasomvang.		
	1913	1914	1915	1913	1914	1915	1913	1914	1915	1913	1914	1915	1913	1914	1915	1913	1914	1915	1913	1914	1915	1913	1914	1915
				K.G.	K.G.	K.G.				M.	M.	M.				cM.	cM.	cM.				cM.	cM.	cM.
14 jaar	48	33	24	40	39	39^7	60	33	27	$1,44^5$	1,51	1,49	60	33	27	75^5	74^5	75	60	33	27	70	68^5	69
15 „	45	59	30	48	46^5	46^7	59	59	35	1,59	1,58	1,58	59	59	35	82	79	79	59	59	35	76	72^5	72
16 „	64	48	34	53	53^5	51^2	69	48	42	1,64	1,64	1,62	69	48	42	84	84	82	69	48	42	78	77^5	75
17 „	54	58	29	55	56	57^7	63	58	36	1,65	$1,66^5$	1,68	63	58	36	86^5	86	87	63	58	36	80^5	80	80
18 „	—	32	14	—	59	58	—	32	15	—	$1,69^5$	1,68	—	32	15	—	88	88	—	32	15	—	82	82

KEURING VAN STEENHOUWERSLEERLINGEN DER AMSTERDAMSCHE AMBACHTSSCHOOL.

Door den arts L. Heijermans te Amsterdam werden in 1915 8 leerlingen der ambachtsschool aldaar geneeskundig onderzocht.

Eén van hen was 16, één 15, twee 14, drie 13 en één 12 jaar.

Drie van hen werden ongeschikt geacht voor steenhouwersarbeid; de reden hiervan was in 2 gevallen tengere lichaamsbouw en in 1 geval chronische laryngitis.

Bij deze jongens werd in 1 geval anaemie, in 2 gevallen afwijking van den visus en in 1 geval chronische laryngitis geconstateerd.

Gemeld werd, dat twee dezer jongens roodvonk gehad hadden, terwijl de vader van één der onderzochte longlijden heeft.

DE AANGIFTE VAN ZIEKTEGEVALLEN.

Artikel 21 der Arbeidswet 1911 luidt als volgt:

1. Ieder geneeskundige is verplicht aan Onzen Minister, met de uitvoering van deze wet belast, of aan den door dien Minister aangewezen ambtenaar, schriftelijk aangifte te doen van de aan zijne behandeling onderworpen gevallen van bepaalde, bij algemeenen maatregel van bestuur aangewezen ziekten. De algemeene maatregel kan, ten aanzien van alle of sommige dier ziekten, de verplichting tot aangifte beperken tot die gevallen, waarin de patiënt in bepaalde, bij den algemeenen maatregel genoemde bedrijven werkzaam is of binnen zekeren termijn vóór den aanvang der geneeskundige behandeling werkzaam is geweest.
2. De algemeene maatregel van bestuur regelt nader de wijze, waarop aan de verplichting van het voorgaande lid moet worden voldaan en kan voor het doen van aangifte eene geldelijke vergoeding vaststellen.

In 1915 kwamen 201 aangiften in, over de maanden verdeeld als volgt:

23	in	Januari.
10	„	Februari.
16	„	Maart.
13	„	April.
19	„	Mei.
9	„	Juni.
11	„	Juli.
10	„	Augustus.
31	„	September.
19	„	October.
27	„	November.
13	„	December.

Vermeldenswaard is het feit, dat in de jaren 1912, 1913, 1914 en 1915 resp. 466, 261, 221 en 201 aangiften inkwamen.

Bij vorenvermelde 201 aangiften zijn ook de 89 geteld, welke niet vereischt waren, omdat de ziekte niet in den betreffenden algemeenen maatregel

van bestuur was opgenomen of omdat de getroffene niet werkte in een der bedrijven, waartoe de aangifteplicht voor bepaalde ziekten beperkt is, of wel omdat de ziekte het gevolg was van een ongeval in den zin der Ongevallenwet.

Om te kunnen nagaan, welke beteekenis dit aantal aangiften zou kunnen hebben voor de raming van het werkelijk aantal ziektegevallen, dat zich in het jaar heeft voorgedaan, kan de volgende tabel dienen, waarin de aangiften zijn ingedeeld naar de standplaatsen der geneeskundigen.

Overzicht van de aangiften van ziektegevallen, onderscheiden naar de standplaats van den geneeskundige:

GEMEENTE EN PROVINCIE.	Aantal gevallen.	Aantal geneeskundigen, die aangifte deden.
Bergen	1	1
Maastricht	1	1
Roermond	1	1
Limburg	**3**	**3**
Asten	1	1
Bergeijk	1	1
Dongen	2	1
Eindhoven	13	1
Helmond	2	1
Roosendaal	1	1
Tilburg	2	1
Noordbrabant	**22**	**7**
Driewegen	6	1
Vlissingen	10	2
Zeeland	**16**	**3**
Delft	1	1
Dordrecht	4	3
's Gravenhage	2	2
Leerdam	1	1
Leiden	1	1
Loosduinen	1	1
Nieuwpoort	2	1
Rotterdam	15	10
Schiedam	4	1
Zuidholland	**31**	**21**
IJselstein	2	2
Utrecht	11	4
Zeist	5	1
Utrecht	**18**	**7**

GEMEENTE EN PROVINCIE.	Aantal gevallen.	Aantal geneeskundigen, die aangifte deden.
Amsterdam	8	7
Buiksloot	1	1
Haarlem	5	2
Helder	21	1
Noordholland	**35**	**11**
Arnhem	1	1
Beesd	1	1
Bemmel	2	1
Gameren	1	1
Herwijnen	1	1
Lienden	1	1
Nijmegen	1	1
Rheden	3	1
Tiel	2	1
Vorden	1	1
Wisch	2	1
Gelderland	**16**	**11**
Enschedé	4	3
Hellendoorn	1	1
Hengelo	2	2
Raalte	1	1
Stad-Delden	1	1
Wijhe	3	1
Zwolle	2	2
Overijssel	**14**	**11**
Emmen	36	5
Roden	1	1
Drenthe	**37**	**6**
Leeuwarderadeel	1	1
Meppel	4	1
Sneek	1	1
Friesland	**6**	**3**
Leek	2	1
Veendam	1	1
Groningen	**3**	**2**

Ook dit jaar kwam uit een aantal industrieel belangrijke deelen van het land geen enkele aangifte in, — Amersfoort, Apeldoorn, Almelo, Meerssen, Oldenzaal, Veenendaal, Hoogezand, Lonneker, Breda, 's Hertogenbosch, Zwijndrecht —, terwijl uit andere belangrijke industrieele deelen zooals Maastricht, Veendam, Delft en Hellendoorn slechts één geval van beroepsziekte gemeld werd.

Een kort overzicht der aangegeven ziektegevallen ga vooraf aan de meer uitvoerige mededeelingen betreffende eenige meer belangrijke:

Anthrax (miltvuur). 5 gevallen. Twee gevallen betroffen leerlooiers, de pustula maligna (miltvuurpuist) zetelde op linkerwang bij den mondhoek, resp. op het voorhoofd. Miltvuur-bacillen werden in één geval aangetoond; miltvuurserum werd ingespoten. Beide gevallen zijn genezen. Drie gevallen (5 aangiften) waren een gevolg van het slachten van aan miltvuur gestorven runderen door boerenarbeider. De pustula maligna zetelde op handrug, resp. rechterpink en linkermiddenvinger. Miltvuurbacillen werden bij onderzoek van 2 der gevallen niet gevonden. Bij 2 patiënten, opgenomen in het Stedelijk Ziekenhuis te Utrecht, werd serum ingespoten. Herstel volgde bij alle drie.

Benzolvergiftiging. Een geval met doodelijken afloop bij een arbeider, na het verven van het reservoir van een watertoren met een lak, houdende technische benzol.

Kooloxydevergiftiging. Een geval van lichte vergiftiging bij een gemeentearbeider, na reparatie van een gasleidingsbuis. De klachten waren hoofdpijn, duizeligheid.

Loodvergiftiging. 29 gevallen (30 aangiften), namelijk bij:

13 arbeiders in loodwitfabrieken, 14 gevallen;
6 huisschilders;
2 letterzetters;
2 arbeiders op een scheepswerf;
1 arbeider in een machinefabriek;
2 loodgieters;
1 arbeider in een verfhandel (verfmalen);
1 arbeider in een glasfabriek, werkzaam bij het glasgemeng, waarin veel menie voorkwam.

Kwikvergiftiging. Een geval bij een arbeider, sedert 7 jaren in een chemische fabriek werkzaam; den laatsten tijd werden groote hoeveelheden sublimaatpastilles gemaakt. Patiënt leed aan acute ontsteking van het mondslijmvlies en van de huid van handen en voorarmen.

Longlijden. 12 gevallen in bedrijven, waarvoor de aangifte verplicht is.

De 12 betroffen:

3 steenhouwers;
1 marmerslijper in een meubelfabriek;
1 arbeidster in een katoenspinnerij;
1 arbeider in een ijzergieterij;
1 arbeider in een kopergieterij;
2 arbeiders in een zwavelzuurfabriek;
3 landarbeiders.

Onsteking van het polsgewricht. 2 gevallen, beide bij personen (1 man en 1 vrouw) werkzaam in een electrische gloeilampenfabriek.

Ontsteking van de huid en onderhuidscelweefsel, van peesscheeden van de hand en van spierscheeden en spierweefsel van den voorarm. 32 gevallen in bedrijven, waarvoor de aangifte verplicht is; 15 gevallen, waarvan de aangifte *niet verplicht* was, omdat de arbeiders werkten in andere bedrijven, dan in den algemeenen maatregel van bestuur genoemd, en 26 gevallen van ontsteking van spieren en pezen van lichaamsdeelen *niet* in den algemeenen maatregel van bestuur genoemd.

De eerste 32 gevallen betroffen:

11 veenarbeiders;
6 steenfabrieksarbeiders;
12 smeden (scheepsbouw, machinefabriek, metaalwarenfabriek).
3 glasblazers.

De 15 gevallen in *niet* in den algemeenen maatregel van bestuur genoemde bedrijven betroffen:

6 arbeiders op een marinescheepswerf;
5 „ in den landbouw
3 „ „ eene ijzergieterij;
1 opperman.

De 26 gevallen van ontsteking van spieren en pezen van lichaamsdeelen *niet* in het Koninklijk besluit genoemd betroffen:

15 veenarbeiders;
10 arbeiders op een marinescheepswerf;
1 sjouwer in een steenfabriek.

Ontsteking en zweren van de huid en zweren van de slijmvliezen van neus en mond. 24 gevallen in bedrijven, waarvoor de aangifte verplicht is, bovendien 19 *gevallen* in andere, *niet* in den algemeenen maatregel van bestuur genoemde, bedrijven.

De eerstbedoelde gevallen kwamen voor bij:

12 arbeiders (arbeidsters) in eene metaalwarenfabriek;
5 arbeiders in eene textielververij en drukkerij;
2 „ „ „ suikerfabriek;
1 arbeider in eene suikerwerkfabriek; (slijmvliesontsteking van den mond);
1 „ „ „ asphaltfabriek;
1 „ „ een betonwerkersbedrijf;
1 metselaar (contact met cement);
1 arbeider in eene leerlooierij.

De 19 gevallen, in *niet* in den algemeenen maatregel van bestuur genoemde bedrijven, betroffen:

2 veenarbeiders;
2 landarbeiders (kunstmestzaaien, grasmaaien);
2 arbeiders in eene banketbakkerij;
1 arbeider „ „ lijnkoekenfabriek;
1 „ „ „ olieslagerij;
1 „ „ „ hoedenfabriek (contact met spiritus-lak);
1 „ „ „ zeepziederij;
1 „ „ „ glasfabriek;
1 „ „ „ slagerij;
1 wisselwachter;
1 arbeider in een electrisch bedrijf;
1 „ „ eene ijsfabriek;
1 „ „ „ wasscherij (contact met benzine, ammoniak);
1 „ „ „ artillerie-werkplaats;
2 arbeiders „ „ houtzagerij (contact met „rotbuch").

Staar. 1 geval van dubbelzijdige staar bij een 69 j. man, glasblazer van jongs af.

Tetanus. 1 geval bij een tuinder.

Zweren van het hoornvlies en het bindvlies van het oog. 11 gevallen in bedrijven, waarvoor de aangifte verplicht is.
De 11 gevallen betroffen:
1 metselaar op een scheepswerf.
7 arbeidsters en 3 arbeiders in electrische gloeilampenfabriek.

Voorts werd nog de aangifte gedaan van de volgende gevallen van *ziekten, waarvoor de aangifte niet verplicht is:*

gedeeltelijke verlamming van enkele spieren van het onderbeen bij een veldarbeider, als gevolg van druk op nervus tibialis en peroneus (zenuwen tot scheen- en kuitbeen behoorend) bij het voortdurend op de knieën liggen bij aardappelrooien.

beenvliesontsteking van het scheenbeen bij 6 veenarbeiders;
„ van het 2de middenvoetbeentje bij 1 veenarbeider;
„ van de 4de rib rechts bij 1 veenarbeider;
bindvliesontsteking van het oog bij 2 arbeiders op een scheepswerf, door briquetstof.
„ „ „ „ „ 1 arbeider op een scheepswerf, na het verspuiten van scheepshuidverf.
„ „ „ „ „ 1 landarbeider, na het poederen van zaaigraan met ijzervitriool.
„ „ „ „ „ een sigarenmaker.

Zonnesteek (Hitzschlag, Coup de chaleur), bij 3 arbeiders in een vloerzeilenfabriek.

Terpentijnvergiftiging bij een bootwerker, na het lossen van vaten met Amerikaansche terpentijn.

Er werden geen gevallen aangegeven van anilinevergiftiging, ankylostomiasis, (mijnwormziekte), arsenikwaterstofvergiftiging, caissonziekte, chroomvergiftiging, cyaanvergiftiging, malleus, nitro- en dinitrobenzolvergiftiging, vergiftiging door nitreuze dampen, zwavelkoolstofvergiftiging, zwavelwaterstofvergiftiging, arsenikvergiftiging, kanker op de huid en kankerzweren, nystagmus (sidderen der oogen), etterige slijmbeursontsteking van de knie, etterige slijmbeursontsteking van den elleboog, ontsteking van het schoudergewricht, ontsteking van het kniegewricht, phosphorvergiftiging, tetanus.

EENIGE MEDEDEELINGEN OMTRENT ENKELE BELANGRIJKE AANGEGEVEN ZIEKTEGEVALLEN.

Miltvuur *bij een leerlooier.* Een 16-jarige jongen bemerkte Dinsdags een klein puistje aan linkerwang, dat snel grooter werd. Het gelaat zette sterk op, submaxillair (onder de kaak) sterke klierzwelling. De temperatuur steeg tot 40.2. Donderdags werd door den behandelenden medicus 30 c c serum ingespoten, ook Vrijdags dezelfde hoeveelheid. Uitgenomen stof uit de pustula maligna (miltvuurpuist), opgezonden naar het Rijksseruminstituut te Rotterdam, bleek miltvuurbacillen te bevatten. Bij onderzoek door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie, den zesden dag na het begin, was de linkergezichtshelft nog deform, en submaxillair nog sterke zwelling — de temperatuur vrijwel normaal —, prognose (vermoedelijke afloop der ziekte) gunstig.
Patiënt had het laatst Java-buffelhuiden verwerkt.

Benzolvergiftiging *bij een schilder,* werkzaam in het reservoir van een watertoren na gebruik van een *benzolhoudende* lak als verfstof. Naar aanleiding van het bekend worden van het rapport van den pharmaceutischen inspecteur over dit geval, werd door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie een onderzoek ter plaatse ingesteld. Als lak was gebruikt negrine, die volgens onderzoek van het centraal laboratorium te Utrecht grootendeels bestond uit koolteer, opgelost in technische benzol. Hiermede werd door 3 arbeiders op een Woensdag het inwendige van het hoogdrukreservoir van den watertoren geschilderd; de inhoud van het reservoir was ongeveer 300 M^3; dit was alleen

naar boven open. Den arbeiders viel bij twee-urigen arbeid de „sterke lucht" van de lak op. Twee van hen werden duizelig en onpasselijk. Hierom werden den volgenden dag 4 man aan het werk gezet met opdracht, dat telkens na ½ uur 2 man elkaar zouden afwisselen; onder hen waren er twee, die ook den vorigen dag dit werk gedaan hadden. Tegen 4 uur namiddags stond een van de nieuwe arbeiders, een 20-jarige man, onder in het reservoir, toen hij plotseling bewusteloos werd; ondanks kunstmatige ademhaling en zuurstoftoediening overleed patiënt. Deze man zou niet over onpasselijkheid of duizeligheid geklaagd hebben. Sectie werd niet gedaan.

De directeur van de waterleiding had zekerheidshalve nog geinformeerd bij directeuren van andere waterleidingen, zonder van schadelijkheid te vernemen; alleen de directeur te Winschoten had wegens den sterken geur van de verfstof de wenschelijkheid geuit onder het werk te ventileeren. De na het bezoek gehoorde arbeiders, vertelden, dat een gevoel van dronken zijn onder het werk over hen kwam, terwijl ongemotiveerd lachen en praten het gevolg hiervan scheen.

Van de „negrine" was in het reservoir in het geheel 25 K.G. verwerkt. Het reservoir had een diameter van 10 M., was over een diepte van 6 meter cylindrisch en liep dan trechtervormig toe.

Loodvergiftiging. Onder de 29 aangegeven ziektegevallen zijn er 14, van 13 personen, die werkzaam waren of werkzaam geweest waren in *loodwitfabrieken*. Bijzonderheden over deze 13 personen vindt men verderop in dit hoofdstuk, waar een afzonderlijk gedeelte wordt gewijd aan het maandelijksch onderzoek van de arbeiders in de 4 loodwitfabrieken in het jaar 1915.

De aangegeven ziektegevallen waren over de 4 fabrieken verdeeld als volgt: 3, 3, 0 en 8, in dezelfde volgorde als de cijfers vermeld in het vorig verslag.

Van één persoon werd tweemaal aangifte gedaan, telkens wegens koliek.

Koliek werd vermeld in 14 gevallen, daaronder tweemaal een lichte. In 3 gevallen kwamen behalve koliek spierpijnen voor; in één geval ook gewrichtspijnen.

De aanwezigheid van basophile korrels in de roode bloedlichaampjes werd vermeld in 3 gevallen, „loodvlekken" in het slijmvlies van den onderlip in één geval.

In 6 gevallen werd loodvergiftiging aangegeven, voorkomende bij *huisschilders*. De volgende bijzonderheden werden vermeld:

Koliek in 3 gevallen, eenmaal gepaard met heftige spierpijnen; in twee der 3 gevallen had patiënt ook vroeger reeds een koliek gehad. Een loodzoom werd gezien in 2 gevallen.

Een geval van loodvergiftiging bij een arbeider op een *scheepswerf* zou ontstaan zijn door het afbranden van huidverf bij het sloopen van een oorlogsschip. Patiënt had een duidelijke loodzoom, klachten over algemeene moeheid en pijnen in borst en ledematen.

Longlijden. In het gezin van een marmerslijper in een meubelfabriek waren volgens mededeeling van den Geneesheer-Directeur van een volkssanatorium vader en 13-j. dochtertje lijdende aan longtuberculose.

Bij een der aangetaste *steenhouwers* werden in het sputum tuberkelbacillen gevonden bij opname in een Roode Kruis-Hospitaal.

Een andere, 42 j. oud, verliet het vak met lijden aan 2 longtoppen en werd bootwerker; drie jaar later leed hij aan bloedspuwing; beide longen waren toen uitgebreid ziek.

Een vroeger niet zieke *ijzerslijper* in een *ijzergieterij* leed aan chronische bronchitis na 1 jaar arbeid, met opgeven van zwart ijzerhoudend sputum.

Drie gevallen van longlijden bij *erwten-, haver- en boonendorschers,* werden aangegeven, en in verband gebracht met het dorschen van beschimmeld erwtenstroo; in 2 gevallen werd opgeven van zwart taai slijm gemeld.

Ontsteking van het polsgewricht. Als oorzaak van dit lijden werd in één geval het poetsen van lampen in een electrische gloeilampenfabriek aangegeven; in dezelfde fabriek werd voor een 17 j. jongen het trekken aan het touw van de lift als oorzaak opgegeven.

Ontsteking van peesscheeden van de hand en van spierscheeden en spierweefsel van den voorarm. Aangegeven werden 10 gevallen bij *veenarbeiders.* De aandoening werd toegeschreven aan: turfgraven in 6 gevallen, het opstapelen van de turf, resp. het „bonken" van veen, 't turfvaren en inschepen van turf in de 4 overige gevallen.

De aandoening betrof:

de pezen der strekspieren van den onderarm in 6 gevallen;

„ „ „ „ „ „ duim „ 4 „ (3 rechts, 1 links).

In de 3 gevallen bij *steenfabrieksarbeiders* werd de aandoening geweten aan: steensorteeren, kruien en steenen opzetten, 't zanden van de vormen.

In 10 gevallen kwam deze aandoening bij *smeden* voor, van wie 8 arbeidden op een scheepswerf, 1 in eene azijnfabriek, (afd. smederij), 1 in eene metaalwarenfabriek.

Onder de oorzaken werden genoemd: het klinken, het tappen van patrijspoorten, het vertillen van een zeil, het hanteeren van de handels van een flensmachine, het conisch uitboren van platen (souvereinen).

De aandoening betrof:

de pezen van de strekspieren van den onderarm in 8 gevallen (3 rechts, 4 links, 1 dubbelzijdig);

„ pezen van de strekspieren van den duim in 1 geval (rechts);

„ spieren van de pinkmuis van rechterhand in 1 geval.

De 15 gevallen in *niet* in den algemeenen maatregel van bestuur genoemde bedrijven betroffen:

de pezen van de strekspieren van den onderarm bij 5 arbeiders op een *scheepswerf,* bij 2 *landarbeiders* (aardappelrooien), bij 2 arbeiders in een *ijzergieterij,* bij 1 arbeider in een *machinefabriek* (draaias in zware riemschijf stooten), bij 1 opperman (steigerpalen recht zetten);

de pezen van de strekspieren van den duim bij 2 *landarbeiders* (spitten, grasmaaien), bij 1 vuurwerker op een marinescheepswerf, bij 1 arbeider in boschbouw (boomen sjouwen).

De ontsteking van spieren en pezen van lichaamsdeelen *niet* in den algemeenen maatregel van bestuur genoemd, betrof:

de lange rugspieren (lumbago) bij 8 arbeiders op een marinescheepswerf; het lijden werd toegeschreven aan zwaar werk en kouvatten;

de halsspieren, eenzijdig (Torticollis), bij 2 arbeiders eveneens op een marinescheepswerf;

de groote borstspier op de plaats van aanhechting aan de borstkas, bij 5 veenarbeiders, toegeschreven aan het herhaaldelijk stooten van den veenstik op zich in het veen bevindend hout, (stobben);

de tusschenribspieren links en rechts eveneens bij 3 veenarbeiders. De duur van ongeschiktheid tot werken werd op 8—14 dagen geschat;

de strekspieren van den voet bij 7 veenarbeiders, toegeschreven aan het kruien van turf tegen een helling op, turf in rijen zetten;

de spieren van den schoudergordel bij een steenbakker, als gevolg van het optrekken van den „beugel" door het neerhalen van een touw, dat 7 M. hoog over een hijschblok loopt.

Ontsteking van huid en onderhuidscelweefsel van de hand kwam voor bij twee arbeiders op een scheepswerf en bij een veenarbeider, na turfgraven, in de handpalm.

Ontsteking en zweren van de huid. Over de aandoening van de vingertoppen van 9 meisjes in een *metaalwarenfabriek,* na het soldeeren van oogjes aan koperen knoopen, wordt verderop in dit hoofdstuk bericht.

In een *nikkelfabriek* leed een 18-jarige jongen aan een blaasjesekzeem van beide handen, geweten aan slijpen met amarilpoeder en machineolie en petroleum.

Bij drie arbeiders in de *textielnijverheid* ontstond een ekzeem van de handen tengevolge van aanraking met zoutzuur. Voor het maken van dextrine werd zoutzuur gebruikt; sterk zoutzuur werd in een maatglas met water vermengd, waarbij de hand het glas afsloot onder het schudden. Ten einde direct aanraking te voorkomen, waren gummiehandschoenen verstrekt, deze waren echter stuk. Voortaan zou het maatglas met gummiekurk worden afgesloten.

In een *houtzagerij* was een 14-jarige jongen sedert 1 jaar belast met het sorteeren en opstapelen van beukenplankjes, nadat deze in een droogkamer bij 120^0 Fahr. waren gedroogd. Bij het opstapelen in de schuur werden de plankjes bij vijven tegelijk beetgepakt. Het beukenhout, uit Duitschland afkomstig, werd door de Directie met „Rotbuch" bestempeld, en was nagenoeg reukeloos.

Alle vingertoppen vertoonden blaartjes, gedeeltelijk open; deze afwijking

was eerst sedert 6 weken ontstaan. Een 17-jarige broeder, sedert 3 maanden hiermede bezig, had na 3 weken deze aandoening alleen aan de toppen van de rechterhand. De raad werd gegeven, voortaan handschoenen te dragen. Of er irriteerende stoffen uit het hout in het spel zijn geweest voor het ontstaan dezer afwijking, is niet bekend.

De aangifte van twee gevallen van zweertjes aan de vingertoppen van jeugdige personen in *een fabriek van metalen knoopen* deed den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie een onderzoek ter plaatse instellen. In deze fabriek werden geelkoperen knoopen voor uniformen gemaakt.

In de holle knoop werd uit een blikken deksel chloorzinkhoudend soldeerwater gegoten; bij eenige onvoorzichtigheid werden de vingers hiermede bevochtigd. Nadat een oogje aan de knoop gesoldeerd was, werd deze beetgepakt terwijl zij nog heet was; daar dit vele malen achtereen geschiedde, ontstonden aan de vingertoppen brandblaartjes, kloven en zweertjes. Bij 5 jeugdige personen was dit het geval.

Met den werkgever werd overeengekomen, dat deze voortaan het soldeerwater met een penseel uit een bakje zou doen aanbrengen en de knoopen niet eerder doen hanteeren, voordat zij voldoende waren afgekoeld.

VERSCHILLENDE GENEESKUNDIGE ONDERZOEKINGEN.

Loodvergiftiging in zinkwitfabrieken. Een onderzoekingsambtenaar der Arbeidsinspectie maakte melding van klachten over „krampen in de buik en pijnen in de gewrichten" bij arbeiders in een zinkwitfabriek. De Medisch Adviseur en de Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie stelden hierop een onderzoek in de zinkwitfabrieken in.

In elk der beide fabrieken werden 12 pakkers en zifters onderzocht, een categorie van arbeiders, die het meest met zinkwit in aanraking komt. In de pakafdeeling werd veel stof in de omgeving verspreid, zoowel bij het vullen van de vaten als bij het storten van hoeveelheden ongelijkwaardig zinkwit in de mengkist.

Het vullen van de groote vaten geschiedde door inscheppen, waarna de arbeider, in staande houding vlak voor en gebogen over het vat, met beide handen een lange houten stok daarin omroert, om het product goed vast te doen zitten. Het roeren geeft veel stof; het haar van den arbeider bleek met een witte laag stof bedekt. Door enkele arbeiders werd een respirator gebruikt.

In de eene fabriek werd bij 2 van de 12 twaalf arbeiders, een coloriet en op een loodzoom gelijkenden zoom aan het tandvleesch waargenomen; alleen een zoom bij één arbeider duidelijk, bij 2 arbeiders in lichte mate. In de tweede fabriek een coloriet èn zoom in 5 gevallen; alleen een zoom in drie gevallen duidelijk, in 2 gevallen licht.

Klachten, wijzende op koliek, werden niet vernomen. Met het oog op de groote hoeveelheid stof zou het storten en mengen mechanisch moeten geschieden; de huidige tijdsomstandigheden maakten het echter de Directie onmogelijk een transport- en vulinrichting uit Duitschland te bekomen, terwijl Nederlandsche firma's in deze behoefte niet konden voorzien.

Gevaar voor *loodvergiftiging* in een *glasfabriek*. Naar het gevaar voor loodvergiftiging onder de arbeiders in een glasfabriek, waar bollen voor gloeilicht werden vervaardigd, werd door den Medisch-Adviseur en den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie met het betreffende districtshoofd een onderzoek ingesteld.

Het mengsel voor de bereiding van het glas bleek een belangrijke hoeveelheid menie te bevatten. Het mengen van de grondstoffen geschiedde 6 maal per 12 uren; volgens eigen aanschouwing op primitieve wijze. Zoowel bij het zeven boven den mengbak en het omstorten van dezen, als bij het omwerken met schoppen van de uitgestorte massa, werd veel stof in de omgeving verspreid. Reeds droegen de arbeiders op raad van het districtshoofd den laatsten tijd een spons als bedekking voor neus en mond, terwijl aan ieder een raadgeving tegen loodvergiftiging was uitgereikt.

Onderzocht werden 11 arbeiders, voor het meerendeel reeds jaren in de mengkamer werkzaam. Een arbeider, sedert 11 jaren hierin werkzaam, vertoonde een coloriet en loodzoom, en zag er anaemisch (bloedarmoedig) uit; een andere, die een loodzoom zonder coloriet had, werkte er sedert 4½ jaar; een derde arbeider, sedert 2 jaar er werkzaam, en vroeger schilder, had 3 maanden na ons bezoek klachten, door den aangevenden medicus aangeduid, als vermoedelijk op loodvergiftiging berustende.

Bij het onderzoek verklaarde de directie der fabriek, dat binnen eenige dagen het mengen automatisch in een mengtrommel zou geschieden. Op voorschrift van het districtshoofd zal boven de zeef een stofafzuiger worden aangebracht.

Sublimaatgebruik bij de fabrikage van droge elementen voor batterijen in electrische zaklantaarns. Met het oog op art. 22 van het Arbeidsbesluit, waarbij aan een jeugdig persoon of vrouw de arbeid in een werklokaal, waar sublimaat wordt verwerkt, wordt verboden, werd door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie, een bezoek gebracht aan verschillende dezer fabrieken, die in den laatsten tijd hier te lande waren opgericht; zij hebben hun ontstaan voor een belangrijk deel aan de huidige tijdsomstandigheden te danken.

In één fabriek werd, bij onderzoek van den Scheikundig-Ingenieur bij de Arbeidsinspectie, in het mengsel electroliet, waarmede de elementen worden gevuld, sublimaat aangetoond in een percentage van 2.9. Bij een later bezoek bleek, alleen voor de duurzame elementen bestemd, nog een ½ % sublimaathoudend electroliet te worden gebruikt. Bij het eerste bezoek aan deze fabriek leden eenige meisjes aan blaarvorming en zweertjes van de vingertoppen, mede toe te schrijven aan contact met 20 % chloorzink in de electroliet aanwezig; bij een tweede bezoek was een automatische vulinrichting voor de elementen gemaakt, zoodat handcontact nagenoeg was buitengesloten. De sublimaathoudende electroliet zou alleen nog door mannen worden verwerkt.

Het omgaan met *bruinsteenpoeder*, bij het maken van cylindertjes met graphiet en fijngemalen bruinsteen, had bij een arbeider een blaasjesekzeem doen ontstaan.

Benzolvergiftiging in een sproeiwagen. Het geval kwam ter kennis van

het districtshoofd, als ongeval aangegeven ingevolge art. 61 v/d Ongevallenwet. De aangevende medicus vermeldde het volgende: een 22-j. arbeider verfde het inwendige van de tank van een sproeiwagen met *black-varnish*, raakte bedwelmd, en bleef den geheelen nacht in het reservoir liggen. Den volgenden dag klaagde patiënt over duizeligheid en misselijkheid; objectief vielen op een livide (blauwachtig zwart) gelaatskleur en gezwollen aderen op het voorhoofd.

De pols was frequent (versneld); in de urine was een spoor eiwit. Het geval eindigde met genezing. Een monster black-varnish, door den Scheikundige bij de Arbeidsinspectie onderzocht, bleek homologen van benzol te bevatten.

Terpentijnvergiftiging bij een bootwerker. De aangifte van dit geval deed den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie een onderzoek instellen. Het bleek, dat bedoelde bootwerker van 6 u. v.m. tot 6 u. n.m. bezig was geweest vaten terpentijn te lossen uit het ruim van een schip. Verschillende van die vaten waren lek, zoodat de terpentijn over handen en voeten was geloopen. In den loop van den morgen kreeg hij last van duizeligheid. Zoo ook anderen, die met hem werkten; geen hoofdpijn, geen braken, urinedrang zonder loozing, later spaarzame urine. De medicus, die de aangifte deed, vermeldt in het Ned. Tijdschr. v. Geneeskunde 1915, II no. 6 p. 807 nog het volgende:

„Zes uur 's avonds ging hij naar huis met een gevoel van zwaarte en groote moeheid in de beenen; bovendien was hij duizelig en suf en had het gevoel alsof zijn tong zeer dik was en min of meer het spreken belemmerde. Pat. zag bleek en dacht zijn vrouw de eerste oogenblikken dat hij dronken was. Eten kon hij niet. Den nacht bracht hij door met krampen in den onderbuik en steeds moeten wateren, soms om de vijf minuten, waarbij altijd kleine hoeveelheden urine onder zeer veel pijn geloosd werden."

„Een ander werkman had telkens zich moeten verwijderen, 's middags onder het werk, omdat hij zoo'n kramp op zijn water had. Den volgenden dag nog zeer pijnlijke urinedrang; de krachtig gebouwde man zag nog opvallend bleek. Pols langzaam, 48 slagen per minuut; aanwezig een lichte bronchitis. Blaasstreek licht gevoelig bij druk, in de lendenstreek lichte pijn."

„De urine zag donkerrood, bij microscopisch onderzoek veel roode en witte bloedcellen, geen cylinders, geen epitheelcellen, veel eiwit. Aan de urine een sterke geur, die doet denken aan die van tinctura myrrhae. Twee dagen, na het begin der aandoening, zou de urine bij onderzoek van dr. H. J. van 't Hoff en L. Weeda glycuronzuur bevat hebben. Den 4den dag na het begin was de pijn bij de urineloozing veel verminderd. De polsfrequentie nog steeds 48. De urine bevatte nog veel bloed, en had nog genoemden geur. Eerst 14 dagen na het begin was de urine normaal, het frequente loozen echter nog niet verminderd. Bij navragen bleek de terpentijn van Amerikaanschen oorsprong te zijn, of zij als zoodanig zuiver was, is niet bekend geworden, of bijproducten mede schuld zijn geweest aan deze ziekte is niet te zeggen".

Giftige oplosmiddelen in verven en lakken. [1]) Den laatsten tijd worden.

[1]) In het „Zeitschr. f. angew. Chemie" 1913, n^0. 27, s. 189, wordt de volgende definitie van een lak gegeven: oplossing van meer dan 5 $^0/_0$ harsen in terpentijnolie, mineraalolie, harsolie, vernisolie, aceton, alkalien of andere oplosmiddelen, ook oplossingen van ingedikte droge oliën, zooals standolie uit lijnolie of chineesche houtolie in vluchtige oplosmiddelen, al of niet gemengd met kleurstoffen.

om verschillende redenen, in plaats van terpentijnolie, als oplosmiddel voor verven en lakken, tal van andere stoffen gebruikt, waaronder giftige zooals benzol en homologen.

Van de zijde der schilders in Duitschland zijn sedert het gebruik hiervan verschillende klachten over hunne gezondheid vernomen.

Het door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie, bij een bezoek aan een vliegtuigherstellingswerkplaats hier te lande, tijdig ontdekken van een zeer giftig, vluchtig oplosmiddel, *tetrachlooraethaan,* in een lak, die in het buitenland veel gebruikt werd voor het impregneeren van de vleugels van vliegtuigen, voorkwam ernstige ziekte onder de arbeiders met het lakken belast.

Over bovengenoemde giftige stof schreef de genoemde Geneeskundige (Dr. W. R. H. Kranenburg) in het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde 1915, p. 1949, het volgende:

„Het gelijktijdig voorkomen van twee gevallen van geelzucht onder de arbeiders in een vliegtuigenfabriek te Johannisthal bij Berlijn, leidde tot de ontdekking van deze stof als oorzaak van dit lijden. Sedert 1907 wordt tetrachlooraethaan (ook genoemd acetyleen-tetrachlooried C H Cl 2) door de Bosnische Elektricitäts-Aktien Gesellschaft te Weenen in den handel gebracht, als oplosmiddel voor vetten en harsen; het is een kleurlooze vloeistof met zoetachtigen, op chloroform gelijkenden reuk, met een kookpunt van 147^0 C. en een soortelijk gewicht van 1.59."

„Volgens de dierproeven met deze stof verricht door Lehmann (Archiv f. Hygiene 1911, Bd 74, H. 1) is tetrachloor-aethaan een verdoovingsmiddel als chloroform, maar *viermaal* giftiger dan deze, gemeten naar het intreden der narcose."

„Behalve voor vetten en harsen wordt tetrachloor-aethaan, alleen of te zamen met andere stoffen, gebruikt als oplosmiddel voor het onbrandbare acetylcellulose (Cellit, Sicoid, Cellon), voor het vervaardigen van films; verder wordt deze oplossing gebezigd als lak in de vliegtuigindustrie, om de vleugels en andere deelen van het vliegtuig ondoordringbaar te maken voor lucht en water en tevens onbrandbaar."

„Door middel van penseel of spuitapparaat worden de vleugels, bespannen met linnen, of andere stof, met deze lak bedekt, waarbij de arbeider, hiermede bezig, gebogen over de bijna horizontaal gestelde vlakken der vleugels, vele vierkante meters groot, ruimschoots in de gelegenheid is, het verdampende tetrachloor-aethaan in te ademen, te meer daar dit zwaarder dan lucht is en boven de vleugels hangen blijft."

„Bovendien staat de arbeider bij het hanteeren van de lak bloot aan opname van het gif door de huid heen, welke mogelijkheid in dierproeven door HEFTER en JOACHIMOGLU (vierteljahrsschrift für gerichtliche medizin u. öff. Sanitätswesen, Jahrgang 1914, IIe Supplement, p. 192) is aangetoond."

„In 1913—1914 werden in een groote vliegtuigfabriek te Johannisthal, waar 15 personen nagenoeg uitsluitend belast waren met het lakken met zoogenaamde „Aviatol", allen ziek, behalve een, die eerst 4 weken daarmede bezig was; twee arbeiders stierven. Vier arbeiders, slechts af en toe in dit werk, vertoonden in mindere mate, analoge ziekteverschijnselen van de zijde van maag en lever."

„Het als lak gebruikte „Aviatol" bleek bij analyse door HEFTER en

JOACHIMOGLU in het pharmakologisch Instituut van de Universiteit Berlijn, minstens 50 % tetrachloor-aethaan te bevatten; toen na het verbod deze stof te gebruiken een ander lak, het zoogenaamde Quittners Emailliet, werd gebezigd, bleek het gevaar voor de gezondheid der arbeider *niet* verminderd, wat niet te verwonderen valt, waar deze lak minstens 30 % van deze giftige stof bleek te bevatten."

„De klachten der vergiftigde arbeiders kwamen in 16 gevallen neer op hoofdpijn, misselijkheid, drukgevoeligheid in de maagstreek, braakneiging en braken. In 8 gevallen werd ikterus (geelzucht) van de huid waargenomen, bij 9 personen galkleurstof in de urine, meestal gepaard met drukgevoeligheid in de leverstreek, bloedarmoede bijna steeds, in een geval (vroeger schilder, ref.) basophile korrels in de roode bloedlichaampjes. Verder tremor (beven) bij 5 personen, doofheid van vingers en beenen in 3 gevallen, onregelmatige kniereflexen in 4 gevallen."

„Een arbeider, die tweemaal twee weken met een tusschenpauze van 14 dagen deze lak hanteerde, stierf een maand later onder verschijnselen van ernstig leverlijden."

„In dierproeven (honden, kat) werden door HEFTER en JOACHIMOGLU analoge verschijnselen, na inwerking van tetrachloor-aethaan waargenomen, braken, diarrhee, in de urine galkleurstof vanaf den 4den tot den 8sten dag na het begin der vergiftiging, soms haemoglobine (roode bloedkleurstof) en eiwit in de urine. Na den dood werd gevonden vetinfiltratie en vettige degeneratie van de lever (zooals bij phosphorvergiftigingen), verder bloedingen in het darmkanaal."

„Tetrachloor-aethaan als zoodanig, Aviatol en Quinttners Emailliet bleken bij verdamping nagenoeg dezelfde uitwerking op de proefdieren te hebben."

„Sedert 1914 wordt door de firma *Thurm* en *Beschke* te Maagdenburg een grondlak geleverd, vrij van tetrachloor-aethaan; het waarschijnlijkst als oplosmiddel voor de acetylcellulose gebruikte amylacetaat geeft bij den mensch prikkeling van de slijmvliezen en hoesten (eigen waarneming)".

„In Engeland zijn nu nog onlangs arbeiders in vliegtuigfabrieken ziek geworden onder verschijnselen van ernstige geelzucht, eveneens na het gebruiken van tetrachloor-aethaanhoudende lak, volgens mededeeling van den geneeskundigen inspecteur van den Arbeid, Mr. Legge. Een van die zijde aan den Directeur-Generaal van den Arbeid gerichte vraag, over het vermoedelijk voorkomen van dergelijke ziektegevallen in Nederland, deed Dr. W. R. H. Kranenburg een onderzoek instellen in de militaire vliegtuigherstellingswerkplaats te Soesterberg, na bekomen machtiging door den Minister van Oorlog. Voor het lakken der vliegtuigen werd daar gebruik gemaakt van Duitsche Emailliet en minder dikwijls van Engelsche Emailliet. Van beide lakken werden monsters genomen; de analyse er van verricht door den scheikundig ingenieur bij de Arbeidsinspectie, den heer Kessener, leverde een groot verschil in samenstelling:

Duitsche Emailliet No. 3,	*Engelsche Emailliet No. 3*
bevat: acetylcellulose opgelost in aceton	acetylcellulose opgelost in aceton
koolwaterstoffen	chloroform
tetrachloor-aethaan 5—10 %	tetrachloor-aethaan 50—60 %

benevens de technische verontreinigingen van deze stoffen."

„Op grond van het bovenstaande werd de raad gegeven, zoo min mogelijk van de Engelsche Emailliet gebruik te maken."

„Bij een daarop volgend bezoek door dezen geneeskundige in de sedert kort opgerichte Nederlandsche vliegtuigfabriek te Amsterdam, werd opnieuw een monster van de daar gebezigde Duitsche Emailliet genomen. Analyse gaf het volgende:

Duitsche Emailliet

bevat: acetylcellulose opgelost in:

aceton 50—60 %
koolwaterstoffen
chloroform
sporen tetrachloor-aethaan."

„Engelsche lakken waren als monsters in de fabriek aanwezig, werden echter niet gebruikt".

„De lakfabrikanten in Duitschland gaan telkens nog over tot het wijzigen van de samenstelling van het oplosmiddel voor de acetylcellulose, zoodat het noodzakelijk is, met het oog op toegevoegde giftige stoffen, deze te kennen, om voorzorgsmaatregelen te kunnen nemen."

In een kleine chemische fabriek hier te lande werd bij een bezoek door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie eveneens, (slechts één vat), tetrachloor-aethaan aangetroffen; deze was daar niet bereid, doch wel ter distributie in Nederland voorhanden. De raad werd gegeven een waarschuwing bij te voegen voor den gebruiker.

Behalve deze stof was in groote hoeveelheid aanwezig voor hetzelfde doel trichlooraethyleen $C_2 HCl_3$, eveneens afkomstig van de Bosnische Elektrizitäts-Aktien-Gesellschaft te Weenen, en bedoeld ter vervanging van benzin, solventnaphtha, zwavelkoolstof of tetrachloorkoolstof.

Volgens *Lehmann* (Arch. f. Hygiene B. d. 74, 1911) verhoudt de giftigheid van trichlooraethyleen zich tegenover chloroform als 1 : 28. Tegen de toepassing [1]) van deze stof in gesloten apparaten, zijn wel geen hygiënische bezwaren aan te voeren.

Huidlijden in een lijnkoekenfabriek. Bij een bezoek door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie werden 1 man en 1 jongen gezien met een in genezing verkeerend blaasjesekzeem van de voorarmen, bij beiden waren de cubitaal- en axillair klieren (elleboog- en okselklieren) gezwollen; deze waren pijnlijk op druk. Een der andere arbeiders deelde mede, dat hij zelfs na 1 dag verwerken van Argentijnsch lijnzaad algemeene zwelling en roodheid van den geheelen voorarm waarnam.

Verschillende redenen komen voor het ontstaan der huidaandoening in aanmerking: het sterke zweeten bij den arbeid, mechanische prikkeling door de zaadschubben, bacterien, en mogelijke prikkelende stoffen uit het zaad zelve. De raad werd gegeven, schoone morsmouwen te dragen ter beschutting

---

[1]) Techn., hyg. en sociaal-hygienische opstellen II, door den scheik. ing. R. v. Lennep assistent voor de technische hygiene aan de techn. Hoogeschool.

van den voorarm, de nagels kort te snijden, geen krabwondjes in den nek te veroorzaken bij jeuk op die plaats.

Huidzweren in een cacaofabriek. Bij een bezoek door de medische ambtenaren bij de Arbeidsinspectie bleek, dat bij een meisje aan den linker voorarm zweertjes voorkwamen, toe te schrijven aan het contact met vloeibare cacaosuiker. Deze warme vloeistof werd door haar uitgegoten, in vormen uit een caoutchouc zak, totdat deze ledig was, waarna de zak binnenste buiten gekeerd met de buitenkant op den linker voorarm kwam te liggen, om de wand af te schrappen. De resten van den inhoud van den rand van den zak bezoedelden hierbij den arm. De raad werd gegeven voortaan den zak liggend op een tafel af te schrapen.

Huidinfecties in katoenafval-spinnerij. Door de medische ambtenaren bij de Arbeidsinspectie werden een tweetal arbeiders gezien met een of meer pustulae (etterblaasjes) waarschijnlijk verband houdende met de aanraking van vuil oud katoen. In een veel te kleine ruimte, tijdelijk in gebruik, werden de katoenlappen uit elkaar gescheurd door een machine, waarbij zeer veel stof in de omgeving werd verspreid; een arbeider droeg een respirator, twee anderen droegen een zakdoek voor het gezicht gebonden. De betreffende patiënten werden naar den medicus verwezen. Een voorschrift werd gegeven, de arbeiders in dit werklokaal in de gelegenheid te stellen gebruik te maken van een douche-inrichting.

„Coup de chaleur" of „Hitzschlag" in een vloerzeilenfabriek. Ingevolge art. 21 der Arbeidswet 1911 werden aangegeven 3 ziektegevallen, met als hoofdverschijnsel „bloedwateren". Bij een door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie ter plaatse ingesteld onderzoek bleek het volgende: den 6den Mei werden door vier arbeiders als gewoonlijk groote stukken juteonderlaag voor vloerzeilen, de onderlaag gedrenkt met een mengsel van krijt en water, in grooten getale ingehangen in de droogkamer, 15 $\times$ 7 $\times$ 17.5 meter van afmeting; den nacht van 6 op 7 Mei werd de droogkamer als gewoonlijk verhit tot 75^0 Cels.; den 7den Mei gingen de vier arbeiders te 4½ uur v.m. reeds *een half uur* na het afzetten van de stoomverwarming (anders eerst na 2 uren) in de toen, volgens eensluidende verklaring, nog zeer heete kamer aan het werk, staande in een loopgang, aangebracht onder het dak van de kamer, in de nabijheid van een geopend luik, groot 1 M^2., waardoor communicatie werd verkregen met het boven de droogkamer gelegen werklokaal. Een van de 4 arbeiders werkte dien dag bij uitzondering in de droogkamer.

Wegens de groote hitte werd dien morgen een deur beneden in de kamer, gemeenschap gevend met de buitenlucht, geopend gehouden.

Dien morgen werden uit het werklokaal boven de droogkamer daarin afgelaten en ingehangen de genoemde jutelagen, bedekt nu met een olieverf, bestaande uit gekookte lijnolie, doodekop (Fe_2 O_3) en Amerikaansche hars.

Reeds een paar uur na den aanvang van hun werk klaagden de 4 arbeiders over pijn bij het wateren en drang tot urineeren. Verder hadden zij allen min of meer last van lusteloosheid, duizeligheid, sterk zweeten en oogtranen. De

urine bleek bruin tot koffiekleurig; zij behield een paar dagen die tint. Door den medicus werd bij de aangifte van 3 der gevallen vermeld, dat er veel eiwit in de urine voorkwam op 8, 10 en 11 Mei, terwijl de urine een bloedkleur vertoonde. Ten einde den graad van temperatuur te weten, waarbij de arbeiders den 7den Mei in de droogkamer aan het werk gingen, werd op een anderen dag eveneens een half uur na het afzetten van de stoomverwarming, met open deur beneden en open luik boven in de kamers, ter plaatse van den arbeid de temperatuur bepaald; deze bleek toen 43° Cels. te bedragen. De buitentemperatuur was toen 20° Cels., met zwakke Z.W. wind (Juli).

De groote hoeveelheid water in de juteonderlaag, verdampt in de kamer, was oorzaak van hoog vochtgehalte van de lucht; dit, gevoegd bij de hooge temperatuur, verklaart tot op zekere hoogte de genoemde klachten. Zeer waarschijnlijk heeft men hier te doen gehad met een toestand van „Hitzschlag”; volgens Prof. Magnus te Utrecht.

De grondstoffen op 7 Mei als olieverf gebruikt, kunnen op grond van de waargenomen temperatuur, volgens den Scheikundigen Ingenieur bij de Arbeidsinspectie, niet in aanmerking komen als vergiftige.

Lumbago — voorkomende bij arbeiders op scheepswerven. De aangifte — niet verplicht volgens art. 21 der Arbeidswet 1911 — van 8 gevallen van lumbago onder de arbeiders van een groote scheepswerf (785 man), deed de medische ambtenaren bij de Arbeidsinspectie een onderzoek ter plaatse instellen. Bepaalde categorieën van arbeiders, scheepsmakers, scheepsbeschieters, takelaars, werfsjouwers e.d., staan op een scheepswerf bloot aan de schadelijke gevolgen van zwaren arbeid en schadelijke weersinvloeden. In zes van de 8 gevallen onstond bij het optillen van een zwaar voorwerp *plotseling* een meestal hevige pijn in de lendenstreek, terwijl bij onderzoek door den behandelenden geneeskundige geen circumscripte (scherpbegrensde) pijn of verkleuring van de huid, wijzende op bloeduitstorting, werd waargenomen, wel een diffuse (uitgebreide, zonder scherpe begrenzing) pijnlijkheid. In enkele der gevallen werd melding gemaakt van „op den tocht staan”, terwijl de betreffende arbeider sterk bezweet was. Meestal waren na eenige dagen de klachten verdwenen of sterk verminderd, en beperkte zich de arbeidsonderbreking tot een dag.

Behalve *lumbago* werden nog twee gevallen van *torticollis* (scheefhals) aangegeven, eveneens niet verplicht volgens art. 21 bij arbeiders van dezelfde werf.

Het samentreffen van het zich openbaar maken van de lumbago met het optillen van een zwaar voorwerp zou het vermoeden wekken, dat men hier te doen heeft met een lumbago (spit) op traumatische basis. Het is echter bekend, dat bij personen gedurende den voor hen gewonen dagelijkschen arbeid. plotseling een akuut rheumatisme van de rugspieren zich openbaren kan, bij een ongeschikte beweging of plotselinge grootere spierinspanning. De korte duur der ongesteldheid in de bovengenoemde gevallen en de afwezigheid van plaatselijk waarneembare ziekelijke afwijkingen pleiten er voor, dat men hier te doen kan hebben gehad met een rheumatische lumbago en torticollis.

Het betrekkelijk kleine aantal gevallen over een half jaar bewijst, dat nog andere redenen een rol spelen bij het tot stand komen van eene afwijking.

Of en welke bacteriën in aanmerking komen voor het ontstaan is nog een open vraag.

Oogbeschutting bij autogeenlasschen. Naar aanleiding van het beroep van den directeur eener fabriek tegen het voorschrift van een districtshoofd, waarbij hem de verplichting werd opgelegd voor elk der aan zijne fabriek verbonden jeugdige werklieden, wier arbeid bestaat in het autogeen-lasschen van ijzer met de acetyleen-zuurstofvlam, een doelmatigen gekleurden bril als oogbescherming beschikbaar te stellen, werd door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie een onderzoek ter plaatse ingesteld.

In artikel 9 sub 7 van het Kon. Besluit van 6 Dec. 1911, Stbl. no. 352, is vastgesteld, dat een jeugdig persoon geen arbeid mag verrichten, welke dien persoon blootstelt aan groote stralende warmte, *fel licht,* wegvliegende schilfers of spatten van een vloeistof, die daardoor gevaar oplevert, indien geen doelmatig beschuttingsmiddel is aangebracht of ten gebruike van dien persoon beschikbaar is.

In bedoelde fabriek worden jeugdige personen, voor het autogeenlasschen opgeleid; de meeste van hen ontvingen te voren geen vakopleiding.

Volgens den directeur zou het licht van de acetyleen-zuurstofvlam en van het gloeiende ijzer geen schadelijke werking op de oogen hebben. Het dragen van een gekleurden laschbril, zou allerlei bezwaren medebrengen: het goed zien van de omgeving belemmeren, sterk zweeten geven om de oogen, de zwaarte van de bril hindert. De arbeiders zelve zouden bezwaren hebben een bril te dragen.

Bij het autogeenlasschen en snijden is het de 2 tot 8 mM. groote kernvlam, die een *intens* licht verspreidt; bovendien ontstaat op de plaats, waar gelascht wordt, een witgloeiende, sterk lichtgevende plek.

Een 35 j. man, sedert 2 jaar den geheelen werkdag met dit werk belast, klaagde over „heete oogen", waartegen hij dan een paar uur een groene bril droeg. Een tweede volwassene droeg af en toe een bril tegen het spatten bij het snijden; een derde droeg af en toe met succes een bril bij verergering van een chronische conjunctivitis (oogbindvliesontsteking) uit de jeugd, de vierde had geen klachten, droeg geen bril. Van de 5 jeugdige personen, van 2 tot 10 maanden als leerling werkzaam, droeg er een af en toe een groene bril wegens de uitstralende hitte, twee anderen hadden last van sterk zweeten achter den bril.

In een andere fabriek betoogde een arbeider, dat hij *zonder* bril niet in het licht van de smeltende plek kon zien, moede werd en last had van storende nabeelden.

Omtrent den schadelijken invloed van een intensieve lichtbron op het menschelijk oog in het algemeen, zij hier het volgende opgemerkt:

Uitvoerige mededeelingen omtrent dit onderwerp zijn door Birch-Hirschfeld neergelegd in „Ergebnisse der Algemeinen Pathologie und Pathologischen Anatomie des Auges, Bericht über die Jahre 1906—1909 en 1910—1913", onder het hoofdstuk „die wirkung der Strahlenden Energie auf das Auge", waarin hij de verschillende schrijvers, die omtrent dit onderwerp sedert 15 jaren studie gemaakt hebben, in 3 groepen verdeelt volgens hun standpunt ten opzichte van dit vraagstuk.

Een deel houdt de *onzichtbare* (ultraviolette) stralen van een lichtbron bij genoegzame intensiteit voor schadelijk en aansprakelijk voor ziekelijke veranderingen in het netvlies en andere deelen van het oog; de lichtende, zichtbare, stralen worden niet of in mindere mate schadelijk geoordeeld.

De tweede groep schrijvers houdt de onzichtbare stralen voor onschadelijk; zij meenen, dat alleen de zichtbare stralen de aandoeningen veroorzaken. De derde categorie, waartoe ook Birch-Hirschfeld behoort, staat tusschen beide opvattingen in. Iedere intensieve lichtbron zendt zichtbare, en onzichtbare stralen uit. Bij genoegzame intensiteit kunnen de verschillende oogdeelen worden beschadigd; de mate deze beschadiging is afhankelijk van individueele omstandigheden; genomen proeven wijzen er op, dat het oog bij jeugdige personen het vermogen van de lens om schadelijke stralen terug te houden en te beletten het netvlies te bereiken in mindere mate bezit dan bij volwassenen.

Uit een en ander kan de gevolgtrekking worden gemaakt, dat het praktisch voldoende is te achten, dat men het licht van een intensieve lichtbron tempert door een glas, dat het duidelijk zien van het arbeidsveld niet belet en bepaalde lichtstralen (ultraviolette) terughoudt. Hiervoor komt in aanmerking een bril met groote ronde geelgroene glazen — Euphosglas — voldoende van het oog afstaande ter ventilatie tusschen het oog en het glas.

MAANDELIJKSCH ONDERZOEK VAN HET PERSONEEL, WERKZAAM IN DE 4 LOODWITFABRIEKEN.

In 1915 werd het maandelijksch onderzoek, in 1913 begonnen, door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie, voortgezet. In de fabrieken A en B werd het 10 maal, in C 6 maal en in D 9 maal verricht.

In het geheel werden 157 arbeiders gekeurd; tot hen behoorden nog 27 van de 105 personen, die in 1912 tijdens het algemeen onderzoek in de 4 loodwitfabrieken werden onderzocht en tevens in 1913 en 1914 bij het maandelijksch onderzoek.

Dit jaar werd bij het onderzoek gelet op dezelfde punten als in 1914.

Behalve de 157 *gekeurde* arbeiders werkten in 1915 nog 115 arbeiders in de fabrieken eenige dagen of weken tusschen de maandelijksche onderzoekingen in. Totaal hebben er dus 272 personen gewerkt.

Onderstaande tabel geeft een overzicht van het aantal *gekeurde* en *niet-gekeurde* arbeiders in ieder der 4 fabrieken in 1915 en van het aantal gevallen van loodvergiftiging, bekend geworden door de aangifte van verschillende geneeskundigen, ingevolge art. 21 der Arbeidswet 1911, voor ieder dezer groepen:

Fabriek.	Gekeurde arbeiders.	Niet-gekeurde arbeiders.	Ziek, volgens aangifte ing. art. 21 A. W. 1911, van de gekeurden.	Ziek, volgens aangifte ing. art. 21 A. W. 1911, van de niet-gekeurden.
A [1])	38	8	3	
B	39	80	3 (1 tweemaal)	—
C	16	1	0	
D	66	26	7	1
Totaal .	159	115		

[1]) Met elk der letters A B C en D wordt dezelfde fabriek bedoeld als in 1914 en 1913.

Van de gekeurde arbeiders in fabriek B werkten er twee ook eenigen tijd in fabriek D. Feitelijk werden in de 4 fabrieken in 1915 te zamen dus 157 verschillende personen gekeurd, tegen 235 in 1914 en 238 in 1913.

De oorlogstoestand heeft mede deel gehad aan het belangrijk kleiner aantal arbeiders in de 4 fabrieken te zamen werkzaam, in 1915 272 personen tegen 462 in 1914 en 385 in 1913.

Over het voorkomen van coloriet, loodzoom, coloriet en loodzoom tegelijkertijd, tremor en verlamming wordt het volgende medegedeeld:

Coloriet alleen, zonder loodzoom, werd waargenomen bij 4 personen.

Een *loodzoom* alleen, zonder coloriet, werd gezien bij 26 personen, smal of diffuus.

Coloriet en *loodzoom* tegelijkertijd kwamen voor bij 42 personen, in den loop van het jaar; een van hen bleef 2 maanden tehuis wegens ziekte — koliek —; bij zijn terugkomst was geen loodzoom meer zichtbaar. Eén arbeider vertoonde coloriet en loodzoom reeds na drie weken arbeid in de fabriek.

Tremor (beven) van de vingers werd waargenomen bij 52 personen.

Verlamming, (eene gedeeltelijke van de vier vingers van linker- en rechterhand) werd geconstateerd door den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie, 14 dagen nadat patiënt wegens koliek en pijnen in armen, beenen en gewrichten tehuis was gebleven. 's Morgens bij het opstaan bemerkte patiënt, dat hij zijn vingers niet goed kon gebruiken, vijf maanden later bleken ook de duimen niet voldoende meer gestrekt te kunnen worden. Patiënt werkte vele jaren in loodwitfabrieken.

Patiënt werd nu als varensgezel op een motorboot van de fabriek werkzaam gesteld, na ½ jaar bleek een duidelijke verbetering van zijn verlamming te zijn ingetreden, de kracht zijner handen was echter nog niet normaal. Loodzoom en coloriet waren verdwenen.

Bij een tweeden arbeider, sedert jaren in de fabriek werkzaam, met duidelijke coloriet en loodzoom, ontstond in 1915 een gedeeltelijke verlamming van de strekkers van de vijf vingers van de rechterhand en van 3 van de linkerhand. Patiënt werd eerst door de directie buiten de fabriek werkzaam gesteld en later in het Stedelijk Ziekenhuis te Rotterdam opgenomen.

Bij een derden arbeider werd na 7 weken arbeid in de fabriek een lichte verlamming van de 4 vingerstrekkers van linker- en rechterhand waargenomen, met sterken tremor van de aangezichtsspieren voorafgegaan door een paar dagen buikpijn met verstopping. Coloriet en loodzoom waren aanwezig.

Twee dagen later verliet patiënt de fabriek.

Bij 46 personen werd waargenomen, dat zij pruimden; zij werden er opmerkzaam op gemaakt, dat het gevaar voor loodvergiftiging toeneemt, indien zulks onder het werk geschiedt.

Ook in het jaar 1915 kwamen een aantal ziektegevallen, waarvoor een verband met het omgaan met lood kon worden aangenomen, onder het personeel der 4 loodwitfabrieken ter kennis van den Geneeskundige bij de Arbeidsinspectie door *navragen:* 9 arbeiders bleken ziek te zijn geweest.

Van de 26 arbeiders, bij wie een *loodzoom* zonder coloriet voorkwam, had één een koliek gehad na 7 weken arbeid in de fabriek; van de 42 personen bij wie *coloriet* en *loodzoom* tegelijkertijd voorkwamen, hadden 3 een hevige koliek gehad, 5 een lichte koliek.

Van de 85 arbeiders bij wie geen coloriet en loodzoom voorkwamen, had niet een typische klachten van loodvergiftiging gehad.

Ingevolge art. 21 der Arbeidswet 1911 werden in 1915 door verschillende geneeskundigen te zamen 14 gevallen van loodvergiftiging bij 13 arbeiders in de loodwitfabrieken aangegeven, tegen 30 gevallen bij 28 arbeiders in 1914 en 31 gevallen bij 29 personen in 1913.

Onderstaande tabel, gevende een overzicht van het aantal gevallen van loodvergiftiging voor ieder der 4 fabrieken, vermeldt den vorm van loodvergiftiging, benevens bijzonderheden, voor zoover nader bij de aangifte aangeduid, of verkregen bij het maandelijksch onderzoek.

Fabriek.	Aantal ziektegevallen.	Diagnose.	Hoelang werkzaam in fabriek.	Aanwezigheid van coloriet en loodzoom.	Bijzonderheden.
A [1]	3	koliek	29 weken	aanwezig	Onderzocht in 1915.
		koliek	13 weken	„	Koliek in 1914 v. art. 21. Basophile korrels. Onderzocht in 1915.
		koliek	27 weken	– „	Niet onderzocht in 1915, wel in 1914. Toen haemoglobine gehalte 60 %, basophile korrels, koliek.

[1]) Met A e. v. wordt dezelfde fabriek bedoeld als in vorige Centraalverslagen der Arbeidsinspectie aangegeven.

Fabriek.	Aantal ziekte-gevallen.	Diagnose.	Hoelang werkzaam in fabriek.	Aanwezigheid van coloriet en loodzoom.	Bijzonderheden.
B	3	koliek (tweemaal)	25 jaren	aanwezig	N⁰. 39 v. 1912. In 1915 onderzocht, 2 × koliek v. art. 21. Pols hard. Sclerae (oogrok) geel, vermagerd.
		koliek	13 weken	„	In 1915 onderzocht. In 1914 na 6 weken arbeid koliek. In 1915 basophile korrels.
D	8	koliek, myalgien (spierpijnen), arthralgien (gewrichts-pijnen)	13 jaren	aanwezig	N⁰. 96 v. 1912. In 1913, 2 ×, in 1914, 1 × koliek. In 1915 onderzocht: verlamming van 5 vingers van linker- en rechterhand.
		koliek	19 maanden	„	N⁰. 219 van 1913. In 1915 onderzocht.
		koliek	7 weken	„	In 1915 onderzocht.
		koliek	5 maanden	„	Idem.
		koliek, myalgien	9 weken	„	Idem.
		koliek licht	1 maand	—	Niet onderzocht. Basophile korrels. Alleen loodzoom.
		koliek licht myalgien	2 maanden	—	Onderzocht in 1915. In 1890 koliek na arbeid in loodwitfabriek.
		lichte koliek	15 weken	aanwezig	Onderzocht in 1915.
	14				

Van de 27 arbeiders, die ook in 1912 tijdens het algemeen onderzoek in de 4 loodwitfabrieken werden onderzocht, is een arbeider (no. 22 v. jaarverslag 1912) overleden op 48 jarigen leeftijd, zonder bekende doodsoorzaak; sedert 1912 was deze drager van coloriet en loodzoom, na 14 jaren in de loodwitfabriek werkzaam te zijn geweest; volgens de in 1912 ingekomen aangifte ingevolge art. 21 der Arbeidswet 1911, had hij een hart- en nierlijden.

HOOFDSTUK XII.

Eenige mededeelingen omtrent arbeidstoestanden in bedrijven, samenhangende met de visscherij.

Evenals het vorig jaar werd ook thans weder tegen verscheidene reeders proces-verbaal opgemaakt wegens het tewerkstellen der z.g. zeejongens. Zulks geschiedde o.a. door de Rijksveldwacht tegen 12 Katwijkers. De Kantonrechter veroordeelde deze beklaagden in 1916 tot geldboeten van *f* 50, wegens overtreding van art. 4 der A. W.

Waar in het afgeloopen seizoen echter zulke hooge besommingen zijn gemaakt door de visschers, is er reden om aan te nemen, dat zelfs deze belangrijke boete niet voldoende preventief zal werken. Vermoedelijk zou alleen principale hechtenis in deze eenige uitwerking hebben.

HARINGSPETEN.

Eene opgave van de totale hoeveelheid te Huizen verwerkte Zuiderzeeharing kon ook dit jaar niet worden verkregen.

In 1915 zijn er van de 13 in de gemeente **Huizen** bestaande haringrookerijen 10 in werking geweest. In het voorjaar waren in die rookerijen als speetsters werkzaam 142 vrouwen en meisjes, terwijl in totaal 127 vrouwen in het bezit waren van de voor het verrichten van nachtarbeid vereischte geneeskundige verklaring. Het aantal vrouwen door wie in de rookerijen na 10 uur n.m. in het seizoen 1915 haring werd gespeet bedroeg 110.

Een rooker te Huizen werd door den Burgemeester aldaar vergund zich wegens ziekte gedurende 6 dagen bij het speten des avonds nà 10 uur te laten vervangen.

Voor het toezicht op de naleving van het Speetbesluit werden in 1915 in het seizoen door den Opzichter van den Arbeid de rookerijen 2 maal des nachts en 2 maal vóór 10 uur n.m. bezocht. Daarbij werd geen overtreding geconstateerd.

Het volgend staatje geeft een overzicht van het aantal vrouwen en het aantal malen, dat door elke vrouw na 10 uur 's avonds in rookerijen is gespeet.

1915.

Aantal vrouwen.	Aantal malen.
5	1
1	3
1	4
2	5

Aantal vrouwen.	Aantal malen.
3	6
2	7
1	8
3	9
1	10
1	11
1	12
4	13
4	14
4	15
3	16
7	17
10	18
3	19
9	20
10	21
4	22
7	23
7	24
17	25
110	—

Bij Ministerieele Beschikking d.d. 21 April 1915, no. 803, werd vergund in de gemeente Huizen van 15 Maart tot 1 Juni 1915 eene vrouw nog 10 malen meer, dan volgens art. 2 van het Kon. Besluit van 6 Dec. 1911, Stbl. no. 354, is bepaald tot des nachts 2 uur te doen speten, zoodat het maximum werd opgevoerd tot 25 malen.

Hieronder volgt een overzicht van het aantal malen, dat door vrouwen nà 10 uur werd gespeet, gerangschikt naar den duur van het speten.

Gedurende.	Aantal malen.	Totaal aantal uren.
½ uur.	176	88
¾ „	79	59¼
1 „	498	498
1¼ „	98	122½
1 20 „	42	56
1½ „	334	501
1¾ „	50	87½
2 „	393	786
2¼ „	45	101¼
2½ „	75	187½
3 „	116	348
3½ „	10	35
4 „	10	40
Gemiddelde speettijd ongeveer 1½ uur .	1926	2910

Volgens de verstrekte gegevens waren de verdiensten der speetsters in dit seizoen aldus:

Met den dag- en nachtarbeid gezamenlijk verdienden totaal: 7 vrouwen van *f* 3.— tot *f* 5.—, 9 vrouwen van *f* 5.— tot *f* 10.—, 12 vrouwen van *f* 10.— tot *f* 15.—, 17 vrouwen van *f* 15.— tot *f* 20.—, 28 vrouwen van *f* 20.— tot *f* 25.—, 21 vrouwen van *f* 25.— tot *f* 30.— en 16 vrouwen van *f* 30.— tot *f* 40.—

Het loon in totaal van de 110 vrouwen zal ongeveer *f* 2400 hebben bedragen.

Te **Monnickendam** werden 26 vrouwen na geneeskundig onderzoek tot den speetarbeid nà 10 uur n.m. toegelaten.

De aanvoer van Zuiderzeeharing was te Monnickendam gedurende het voorjaar 1915 matig. In het najaar werd geen buitenlandsche haring aangevoerd, zoodat er toen niet gespeet werd.

Het aantal vrouwen, door wie in het voorjaarsseizoen en het aantal malen, dat door hen nà 10 uur n.m. te Monnickendam is gespeet, is in onderstaand staatje aangegeven.

Van 15 Maart tot 1 Juni 1915.

Aantal vrouwen.	Aantal malen.
2	2
2	4
1	5
2	6
6	7
1	8
4	9
1	10
1	11
1	12
1	14
3	15
25	—

Gespeet nà 10 uur 's avonds is, door de Monnickendammer vrouwen:

Gedurende.	Aantal malen.	Totaal aantal uren.
½ uur.	21	10½
¾ „	22	16½
1 „	42	42
1½ „	21	31½

Gedurende.	Aantal malen.	Totaal aantal uren.
1¾ uur	31	54¼
2 „	36	72
2¼ „	16	36
2½ „	18	45
Gemiddelde speettijd ± 1 uur 30 m.	207	307¾

Op grond van art. 7 van het Kon. Besl. van 6 Dec. 1911, Stbl. 354, werd door het Districtshoofd der Arbeidsinspectie éénmaal voor den seizoentijd aan een rooker vergund, zich gedurende het speten na 10 uur des avonds te doen vervangen.

In totaal werd in het voorjaarsseizoen aan de vrouwen ongeveer *f* 600.— uitbetaald. Hiervan genoten:

2	vrouwen	van	1	tot	10	gulden
10	„	„	10	„	20	„
11	„	„	20	„	30	„
4	„	„	30	„	40	„

Voor het toezicht op de naleving van het Speetbesluit te Monnickendam, werden in 1915 in het seizoen door den Opzichter van den Arbeid de rookerijen 1 maal des nachts en 2 maal vóór 10 uur n.m. bezocht. Daarbij werd geen overtreding geconstateerd.

Te **Bunschoten (Spakenburg)** werd aan 120 vrouwen na geneeskundig onderzoek een speetboekje uitgereikt.

Vier vrouwen hebben er evenwel geen gebruik van gemaakt.

Het volgend staatje geeft een overzicht van het aantal vrouwen door wie en het aantal malen, dat door hen nà 10 uur n.m. is gespeet.

Aantal vrouwen.	Aantal malen.
11	2
1	3
5	4
18	5
38	6
8	7
14	8
8	9
13	10
116	—

Zulks had plaats in de werkplaatsen van 15 ondernemers, terwijl de tijden, gedurende welke nà 's avonds 10 uur gespeet werd, door onderstaand overzicht worden toegelicht.

Aantal malen.	Gedurende.	Totaal aantal uren.
23 maal	½ uur	11½ uur
10 „	¾ „	7½ „
382 „	1 „	382 „
14 „	1¼ „	17½ „
57 „	1½ „	85½ „
145 „	2 „	290 „
14 „	2¼ „	31½ „
47 „	2½ „	117½ „
13 „	2¾ „	35¾ „
28 „	3 „	84 „
733 maal	van ½ tot 3 uur	1062¾

Er is dus gemiddeld per keer gedurende 1½ uur gespeet.

In 1915 is door de rookers te *Spakenburg* 55586-tal haring verwerkt waarvoor aan arbeidsloon aan de speetsters is uitbetaald een totaal bedrag van *f* 2223,44.

In **Kampen** werden aan 9 vrouwen speetboekjes uitgereikt.

Het aantal vrouwen, dat aldaar nà 10 uur heeft gespeet bedroeg, volgens de ingekomen kennisgevingen, 6, terwijl het volgend aantal malen nachtarbeid werd verricht:

Aantal vrouwen.	Aantal malen.
1	5
2	6
1	7
1	8
1	9
6	Totaal 41 maal.

In **Stad-Vollenhove** werden aan 9 vrouwen speetboekjes uitgereikt, doch kennisgevingen van verrichten nachtarbeid kwamen uit deze gemeente niet in.

In de **Friesche kustplaatsen** werd in 1915 nergens gebruik gemaakt van de bevoegdheid om na 10 uur des avonds te speten. De vangst van de Friesche visschers was in dat jaar niet ruim en daar bovendien aan den uitvoer vele moeilijkheden verbonden waren, is er vermoedelijk meer voor het binnenland gewerkt, waarbij minder haast is, daar dan niet met buitenlandsche spoorwegaansluitingen behoeft rekening gehouden te worden.

HOOFDSTUK XIII.

Eenige mededeelingen omtrent arbeidstoestanden in de Veenderijen.

De tegenwoordige tijdsomstandigheden hebben een zeer grooten invloed uitgeoefend op het vervenersbedrijf.

Kort na het uitbreken van den oorlog voelde de geheele industrie, hoe zij voortdurend bedreigd werd door een te kort, of volslagen gebrek aan brandstof, daar ons land voor de leverantie van steenkolen nagenoeg geheel afhankelijk is van den buitenlandschen aanvoer. In het najaar van 1914 stegen de turfprijzen dan ook reeds aanmerkelijk. Er was toen echter nog voorraad, maar in 1915 vreesden de verveners, dat door gebrek aan werkkrachten de gewone hoeveelheid veen niet zou kunnen vergraven worden. Deze vrees voor gebrek aan arbeiders woog in het bijzonder zwaar bij die verveners, die het veen huren. Het is toch vaak de gewoonte een zoogenaamde veenput voor een jaar te pachten. Hetgeen aan het einde van den werktijd niet vergraven is, vervalt aan den eigenaar van het veen.

Er werd daarom een overeenkomst tusschen de meeste verveners in Drenthe en Overijsel aangegaan, om de veenputten 1/5de deel kleiner uit te zetten. Had reeds de inkrimping der productie prijsstijging tengevolge, bovendien werd deze in nog veel sterkere mate beïnvloed door de steeds stijgende kolenprijzen. De vraag naar turf nam voortdurend toe, en daarmede gingen de prijzen ongekend omhoog.

Turf, die naar gelang van soort en qualiteit anders *f* 35.— tot *f* 50.— per dagwerk opbracht, ging nu vlot voor *f* 85.— tot *f* 90.—. Er zijn zelfs gevallen bekend, dat voor turf *f* 100.— tot *f* 110.— per dagwerk werd bedongen.

De werklieden meenden alras, en niet ten onrechte, dat hun ook zeker een deel van deze winst der werkgevers toekwam en vroegen loonsverhooging, die tot een bedrag van 15 % zonder veel moeite werd verkregen. Na ongeveer 3 weken ging men in enkele Drentsche venen tot staking over. Er werd toen 20 % loonsverhooging geëischt en voor sommige werkzaamheden 25 %; ook deze verhooging werd noodgedwongen toegestaan. Een volgend verslag zal melden, dat hiermede de grens der loonstijging nog niet bereikt was. Deze sterke stijging gold in hoofdzaak voor die streken, waar fabriekstruf gemaakt wordt.

In een belangrijk deel der Drentsche venen maakte een turfgraver vóór den oorlog in het volle seizoen *f* 25.— tot *f* 30.— per week; in het verslagjaar was *f* 40.— geen uitzondering. Voor Coevorden, Dalen, Oosterhesselen en Westerbork is de stijging der loonen echter niet zoo aanzienlijk. In Friesland zijn de loonen in 1915 gemiddeld met niet meer dan 10 % verhoogd.

De vrees voor gebrek aan werkkrachten in het veen is gebleken zeer overdreven te zijn geweest.

De ledige plaatsen der onder de wapenen geroepenen werden voor een belangrijk deel ingenomen door personen, die anders in Duitschland werkten, doch thans naar Drenthe terugkeerden. Hierdoor ontstond een overbevolking in het bijzonder in de gemeente Emmen, die aanleiding gaf, dat de toch reeds in normale tijden zoo bedenkelijke woningtoestanden in deze belangrijke gemeente, thans in misstanden overgingen, die weerzinwekkend waren.

De bovenvermelde voorgenomen inkrimping der productie met 1/5de deel bleek nu al geenszins noodig; feitelijk heeft deze dan ook slechts hoogstens 10 of 12 % bedragen. Behalve het feit, dat er meer werkvolk te verkrijgen was, droeg tot deze grootere productie ook de omstandigheid bij, dat de verveners, die baggermachines gebruiken, aan de machinale baggering meer uitbreiding gaven dan in normale tijden. Bovendien brachten de hooge prijzen sommige verveners er toe, af te wijken van den goeden ouden bedrijfsregel, om het turfgraven met den langsten dag te eindigen. Het weer, dat in het najaar van 1915 zeer nat was, verijdelde toen echter deze plannen en het stond te vreezen, dat wanneer de niet gedroogde turf in den winter bevroor, de waardelooze smoezen [1]) geen voordeel, maar groot verlies zouden opleveren. Men moest toen tot het wel nimmer voorheen toegepaste middel van inkuilen zijn toevlucht nemen, zoodat het veen hier en daar eenigszins op een aardappelland ging lijken. Door het extra werk, dat noodig was, om deze nat ingekuilde turf in 1916 weder over het land te spreiden en te drogen, is vermoedelijk voor de enkele verveners die tot dit middel hun toevlucht namen, wel een groot deel van de extra winst weer te loor gegaan. De hooge turfprijzen deden de pachtprijzen dezer veengronden in het najaar van 1915 belangrijk omhoog gaan, zoodat de kleine verveners, die geen eigen maar gehuurd veen verwerken, hun hoop op oorlogswinst wel kunnen laten varen.

Hiervoor bestaat te meer grond, daar de arbeidsloonen, voor het seizoen, waarin de in het najaar van 1915 verhuurde venen moesten bewerkt worden, andermaal belangrijk stegen. Gemiddeld is de huurprijs met 40 tot 50 % gestegen; bijzonder gunstig gelegen stukken van goede qualiteit brachten 80 tot 100 % meer op dan andere jaren.

Voor de verveners is 1915 dus een bij uitstek voordeelig jaar geweest, want ook de turfstrooiselfabrieken mochten zich verheugen in nagenoeg den dubbelen prijs voor dat deel hunner productie, dat mocht uitgevoerd worden naar het buitenland.

Zooals uit het bovenstaande blijkt, heeft althans in het hart der veenstreek de arbeider niet te klagen gehad, dat hem niet een deel der gemaakte winsten is ten goede gekomen.

Het toezicht op de naleving der Arbeidswet in het veenderijbedrijf in de Noordelijke provinciën heeft ook in 1915 op de gewone wijze plaats gehad. De speciaal daarvoor aangewezen controleur heeft in hoofdzaak in de Drentsche en Drentsch-Groningsche en Overijselsche venen, voortdurend zijn aandacht gewijd aan de nog altijd voorkomende overtredingen van de bepalingen omtrent *het werken met kinderen beneden 13 jaar en het te vroeg aanvangen van het werk door beschermd personeel.* Eenige verbetering valt echter te constateeren, hetgeen zeker ook voor een deel mag toegeschreven worden aan de hulp, die

[1]) Benaming voor bevroren geweest zijnde natte turf, die hierdoor sterk in hoedanigheid is verminderd.

de inspectieambtenaren mochten ontvangen van verschillende schoolhoofden, die door hunne inlichtingen omtrent schoolverzuim indirect aanwijzingen gaven waar de overtreders moesten gezocht worden. Het hoofd van het 8ste district (Overijsel) gewaagt van de medewerking in dit opzicht, ook van de zijde der veenarbeiders zelve, in den Ham, Hellendoorn en Vriezenveen ondervonden, die met de handhaving der Arbeidswet ten zeerste bleken ingenomen, omdat hun vroeger veel arbeid door vrouwen en kinderen uit de hand werd genomen, waarvan in hoofdzaak alleen de verveners profiteerden. Hier staat echter tegenover, dat de ambtenaren der Arbeidsinspectie, die nu al sedert eenige jaren het toezicht uitoefenen, langzamerhand bij de bevolking bekend worden en vaak reeds op grooten afstand herkend worden, waardoor het constateeren van overtredingen wordt bemoeilijkt. Nu door de mobilisatie veel werkkrachten aan den veenarbeid onttrokken zijn, is de verleiding groot, kinderen te bezigen voor werk dat anders door oudere personen verricht werd, zooals het *schipladen.* Tweemaal werd hiervan proces-verbaal opgemaakt tegen een veenbaas, die kinderen hiervoor aangenomen had; 6 maal werd geconstateerd, dat door kinderen beneden 13 jaar andere veenarbeid werd verricht. In het geheel werd door den controleur 6 maal tegen veenarbeiders en 8 maal tegen verveners of veenbazen proces-verbaal opgemaakt, wegens overtreding van artikel 4 der Arbeidswet 1911.

Kruiwerk door jongens beneden 15 jaar komt ook nog wel eens voor; 9 maal werd deswege proces-verbaal opgemaakt tegen verveners en 8 maal tegen de arbeiders, die het werk deden verrichten; gewoonlijk geschiedt zulks door den vader. Het is echter moeilijk deze overtreders te betrappen, daar zij gewoonlijk ver van den weg in het veen werken en bij nadering van een Ambtenaar den jongen met dit werk laten ophouden. Toch komt de bedoelde verboden kruiarbeid weinig meer voor, als gevolg van de vele waarschuwingen en dreigementen met proces-verbaal, die jegens ouders en verveners gericht zijn.

Het trappen van veenspecie in den bak door jongens beneden 15 jaar komt nog minder voor, daar deze overtreding veel gemakkelijker te constateeren is; de jongen heeft dan groote baggerlaarzen aan en is geheel bespat met de dunne specie; hierdoor is ontkennen vrijwel onmogelijk. Bovendien werken bij het maken van baggelaar gewoonlijk twee volwassen mannen, één spitter en één menger.

Overschrijden van den geoorloofden werktijd door beschermd personeel komt weinig voor; wel wordt nog altijd door velen, vooral in het laagveen, te vroeg begonnen; de zomertijdregeling komt hieraan tegemoet daar voor deze menschen, die met den zonnetijd rekening houden, feitelijk het werk een uur vervroegd is. In 1915 werd nog 10 maal geconstateerd, dat het werk vóór 5 uur aangevangen was door beschermde personen. Zelfs al is de vervener van goeden wille, dan komt het toch voor, dat de arbeiders uit eigen beweging te vroeg beginnen, niet om langer te werken, maar om 's middags wat vroeger naar huis te kunnen gaan.

Rusttijden. In de meeste veenderijen wordt tusschen des voormiddags 8 en 9 uur een half uur tot drie kwartier geschaft, 's middags tusschen 12—2 uur één tot anderhalf uur, terwijl 's middags tusschen 3—4 uur eveneens een rusttijd gegeven wordt van ten minste één kwartier.

Werken op Zaterdagavond tusschen 7—9 uur. Van de vergunning om des Zaterdagsavonds tot 9 uur te werken wordt slechts bij uitzondering en dan

nog alleen in de laagvenen gebruik gemaakt; de veenarbeiders werken slechts bij hooge noodzakelijkheid 's avonds; dit komt dan ook alleen voor bij het maken van baggelaar en bij bijzonder droge weersgesteldheid. Door vrouwen wordt in de meeste gevallen des Zaterdags na 5 uur des namiddags niet meer gewerkt.

Van *Zondagswerk* kan nagenoeg hetzelfde gezegd worden; toch komt dit meer voor dan Zaterdagavondwerk; de mannen werken dan van 's morgens 3—8 of 9 uur v.m.; is het sterk drogend weder, dan doen ook beschermde personen wel mede bij dit werk. De meeningen van de verveners over de noodzakelijkheid van dat werk loopen nog al uiteen; sommigen zeggen dat het absoluut onnoodig is, anderen daarentegen verzekeren dat het bij sterk drogend weder onvermijdelijk is. De opvatting, die de vervener omtrent de al of niet noodzakelijkheid van Zondagswerk heeft, bepaalt ook doorgaans de houding van de arbeiders. Als de vervener geen pressie uitoefent, doen de arbeiders het uit zichzelve meestal niet.

De bepalingen omtrent *arbeidskaarten,* die in het begin zeer veel moeilijkheden gaven, worden thans veel beter nageleefd. Met de duplicaatkaarten is het minder goed gesteld; de menschen zijn vaak wel in het bezit van het tweede exemplaar, maar dragen dit niet bij zich, waardoor het beoogde doel vrijwel wordt gemist. Vooral voor het controleeren van den leeftijd van jeugdige personen en om na te gaan, of gehuwde vrouwen wellicht kort geleden bevallen zijn, is de duplicaatkaart noodig.

De arbeidslijsten en -registers worden nu door de verveners meer geregeld en beter dan in het begin bijgehouden. Dat nochtans zoowel ten opzichte van de arbeidskaarten als van de lijsten en registers een nauwlettend toezicht noodig blijft, blijkt wel uit het groot aantal geconstateerde overtredingen van de artikelen 12 en 13 der Arbeidswet.

De hier volgende staatjes geven een overzicht van het aantal afgelegde bezoeken en het aantal geconstateerde overtredingen in 1915.

Negende district.

GEMEENTEN.	Aantal bezoeken aan veenderijen.	Aantal bezoeken aan verveners.	Totaal.
Borger	11	7	18
Coevorden	43	5	48
Dalen	26	1	27
Emmen	481	202	683
Odoorn	183	87	270
Oosterhesselen . . .	29	3	32
Onstwedde	9	4	13
Opsterland	30	5	35
O. Stellingwerf. . .	18	3	21
Norg	3	—	3
Westerbork	4	—	4
W. Stellingwerf . .	20	4	24
Zuidwolde.	5	—	5
Totaal . . .	862	321	1183

Achtste district.

GEMEENTEN.	Aantal bezoeken aan veenderijen.	Aantal bezoeken aan verveners.	Totaal.
Gramsbergen . . .	7	5	12
Giethoorn	10	6	16
Ambt-Hardenberg .	30	14	44
Hellendoorn	2	—	2
Oldemarkt	6	4	10
Staphorst	3	—	3
Steenwijk	53	21	74
Ambt-Vollenhove . .	8	2	10
Vriezenveen	75	33	108
Totaal . . .	194	85	279

Overzicht van het aantal opgemaakte processen-verbaal en de daarbij geconstateerde overtredingen in de veenderijen in het 8ste en 9de district.

	Aantal opgemaakte processen-verbaal.	Aantal geconstateerde overtredingen:							
		A.W. Art. 4	A.W. Art. 6	A.W. Art. 8	A W. Art. 12	A.W. Art. 13	A. B. Art. 4 C	A. B. Art. 6 C	Totaal aantal overtredingen.
Arbeidsinspectie	70	14	19	14	7	13	18	5	90
Marechaussée .	16	1	2	—	4	8	5	—	20
Gem. Politie. .	1	—	—	—	—	1	—	—	1
Rijksveldwacht .	66	4	6	—	13 [1])	24 [2])	21 [3])	—	68
Totaal . .	153	19	27	14	24	46	44	5	179

[1]) waaronder 2 opgemaakt tezamen met de Gemeente Politie.
[2]) „ 4 „ „ „ „ „ „
[3]) „ 1 „ „ „ „ „ „

Het euvel der **gedwongen winkelnering** toont nog altijd een taai leven te bezitten; voor de oude winkels die verdwijnen komen altijd weer nieuwe in de plaats. Een veenarbeider, die het zoover heeft gebracht dat hij zelf met een paar hulpkrachten veen gaat ontginnen, zet er dadelijk een winkeltje bij op en dan volgt de rest vanzelf. Zoogenaamd is de arbeider vrij in het kiezen van een winkel om de noodige waren te koopen, doch gaat hij den winkel van den vervener voorbij, dan wordt hij spoedig ontslagen. Enkele verveners laten de uitbetaling van het loon aan hun vrouw over, zoodat de arbeider daardoor reeds vanzelf is aangewezen op den winkel van den vervener, waar de vrouw soms zelfs op heel brutale wijze hem waren tracht op te dringen, inplaats van geld te geven. Wanneer de arbeider hierover klaagt bij den vervener, wordt hem gezegd, dat hij niet verplicht is te koopen en de vervener zich bovendien niet met de zaken van zijn vrouw kan of wil bemoeien.

HOOFDSTUK XIV.

Eenige mededeelingen omtrent arbeids-toestanden in eikschillerijen.

Na hetgeen in het vorige Centraal Verslag ten aanzien van de toestanden in het eikschillersbedrijf werd gerapporteerd, vallen over de nieuwe verslagperiode geen nadere mededeelingen te doen. De ondervinding in 1915 opgedaan, sloot geheel aan bij die welke in bedoeld verslag over 1914 is afgeschilderd. Volstaan moge derhalve worden, met in achterstaand overzicht den omvang aan te geven van het aantal der personen, die in het eikschillersbedrijf in de provinciën Drenthe, Friesland en Overijssel werkzaam bleken te zijn. In Groningen werden dit jaar geen schillerijen aangetroffen. Daarentegen bedroeg het aantal schillerijen, waar in 1915 in Drenthe gewerkt werd, 26 meer dan in 1914. In Friesland bleef het aantal vrijwel constant.

Met betrekking tot het politie-toezicht dienen de in het vorige verslag gemaakte opmerkingen in hoofdzaak te worden herhaald. De gemeente-politie in het kanton Steenwijk maakte ditmaal 2 verbalen op, terwijl ten vorigen jare nergens door de gemeente-politie overtredingen bij verbaal werden geconstateerd. De hoop mag worden uitgesproken, dat dit begin moge leiden tot een bevrediging gevend en actief toezicht op de eikschillerijen, die practisch alleen door de ter plaatse gevestigde politie-beambten met succes kunnen worden gesurveilleerd. Het hier volgend staatje bevat een overzicht van de in 1915 opgemaakte verbalen en hun afloop.

Aantal [1]) processen-verbaal tegen eikschillers opgemaakt door:

KANTON.	Ambtenaren.				Totaal.	Waarvan			Totaal.	Hoogste boete.	Laagste boete.
	Marech.	Rijks-Politie.	Gem. Politie.	Arbeids-inspectie.		Veroordeeld.	Vrijgesproken.	Niet vervolgd.			
Assen	—	3	—	2	5	4	—	1	5	*f* 3.—	*f* 2.—
Hoogeveen. . . .	1	1	—	1	3	3	—	—	3	„ 6.—	„ 2.50
Meppel	1	3	—	—	4	3	—	1	4	„ 2.50	„ 1.—
Beetsterzwaag . . .	1	—	—	11	12	—	6	6	12	„ 0.50	„ 0.50
Heerenveen . . .	—	12	—	4	16	14	2	—	16	„ 1.—	„ 0.50
Steenwijk	—	10	2	-	12	12	—	—	12	„ 1.—	„ 0.50
Totaal . . .	3	29	2	18	52	36	8 [2])	8	52		

[1]) Het verschil tusschen de in dit staatje vermelde aantallen opgemaakte processen-verbaal en de blijkens den volgenden staat geconstateerde overtredingen is, voor zooveel de provinciën Drenthe en Friesland betreft hieraan toe te schrijven, dat meermalen wegens eenzelfde overtreding tegen meer dan één persoon verbaal werd opgemaakt, terwijl het verschil in Overijssel ontstaat, doordat daar bij één verbaal meerdere overtredingen werden ten laste gelegd.

[2]) In hooger beroep door de Rechtbank te Heerenveen veroordeeld.

Overzicht van het aantal in 1915 aanwezig bevonden eikschillerijen, de daarbij werkende personen en de geconstateerde overtredingen.

PROVINCIE EN GEMEENTE.	Aantal bedrijven (eikschillerijen). A. W.	G. W. 2)	Totaal.	Waarvan bezocht.	Aantal bezoeken.	Aanwezige kinderen ben. den leeftijd van 12 jaar.	Vrouwelijk personeel. 12 1)	13/16	ongeh.	geh.	Totaal aantal vrouwel. personen, die arbeid mochten verrichten.	Mannelijk personeel. 12 1)	13/16	volw.	Totaal aantal mannel. personen, die arbeid mochten verrichten.	Totaal aantal personen die arbeid mochten verrichten.		Geconstateerde overtredingen waarvan P.-V. is opgemaakt. Art. 4 A. W.	Art. 6 A. W.	Art. 12 A. W.	Art. 13 sub 1a A. W.	Art. 13 sub 1b A. W.
Drenthe.																	*Drenthe.*					
Assen . . .	2	3	5	5	5	—	1	—	—	2	2	—	—	8	8	10		1	—	1	1	1
Borger . . .	2	—	2	1	1	1	—	—	—	1	1	—	—	1	1	2						
Diever . . .	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Dwingeloo . .	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Gieten . . .	1	2	3	3	3	—	—	1	1	2	4	—	1	7	8	12						
Havelte. . .	18	3	21	9	9	—	—	5	—	2	7	—	4	24	28	35						
Hoogeveen .	47	1	48	20	20	—	—	5	1	—	6	1	15	44	59	65		1				
Norg. . . .	15	1	16	16	45	15	3	5	10	12	27	3	18	56	74	101						
Rolde . . .	1	1	2	2	2	—	—	—	1	—	1	—	1	3	4	5						
Ruinen . . .	12	2	14	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	4	4	4						
Ruinerwold .	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Smilde . . .	2	—	2	2	2	3	—	—	—	2	2	—	—	2	2	4						
Vledder. . .	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Vries. . . .	5	—	5	4	4	9	2	3	1	4	8	—	4	8	12	20						
de Wijk . .	4	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Zuidwolde . .	5	—	5	5	5	4	—	1	—	5	6	—	1	5	6	12						
Zweeloo . .	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Totaal . .	123	13	136	69	98	32	6	20	14	30	64	4	44	162	206	270	Totaal . .	2	—	1	1	1
Friesland.																	*Friesland.*					
Gaasterland .	7	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Ooststellingwerf	17	—	17	11	11	13	1	5	3	6	14	2	6	17	23	37		2	—	2	2	2
Opsterland. .	13	—	13	9	9	6	3	3	4	5	12	—	3	20	23	35		3				
Schoterland .	8	2	10	6	6	—	—	2	3	2	7	—	2	11	13	20		1	1	1	2	1
Smallingerland	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—						
Weststellingwerf . . .	8	—	8	1	1	—	—	—	—	—	—	—	2	3	5	5						
Totaal . .	54	2	56	27	27	19	4	10	10	13	33	2	13	51	64	97	Totaal .	6	1	3	4	3

Overijsel.																	*Overijssel.*				
Almelo . . .	—	2	2	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3	3					
Avereest . .	5	—	5	3	3	1	—	1	2	—	3	—	—	6	6	9					
Borne . . .	1	—	1	1	1	—	—	—	—	1	1	1	—	2	3	4					
Dalfsen . . .	8	—	8	2	2	—	—	2	1	1	4	—	4	9	13	17					
Diepenheim .	5	1	6	6	6	—	—	1	3	1	5	1	2	15	18	23					
Diepenveen .	7	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—					
Gramsbergen .	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—					
Haaksbergen .	1	1	2	2	2	—	—	2	—	—	2	—	—	4	4	6					
Heino . . .	1	—	1	1	1	1	—	—	1	—	1	—	—	1	1	2					
Hengelo (O.) .	1	—	1	1	1	—	—	—	1	—	1	—	1	3	4	5					
Markelo. . .	2	—	2	2	2	—	—	—	2	2	4	—	1	4	5	9					
Oldemarkt . .	11	2	13	5	5	—	—	—	—	—	—	—	3	10	13	13		4			
Olst	4	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—					
Ambt-Ommen	4	1	5	5	5	2	—	1	—	2	3	—	3	17	20	23					
Raalte . . .	3	1	4	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5	5	5					
Rijssen . . .	—	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1					
Staphorst . .	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—					
Steenwijk . .	2	—	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1	3	4	4		2			
Steenwijkerwold	32	2	34	7	7	—	—	2	—	3	5	—	3	14	17	22		—	—	8	13	13
Ambt-Vollenhove . . .	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—					
Wijhe . . .	9	1	10	3	3	—	—	1	—	1	2	—	4	21	25	27					
Zwollerkerspel.	1	—	1	1	1	—	—	—	1	—	1	—	1	2	3	4					
Totaal . .	101	12	113	44	44	4	—	10	11	11	32	2	23	120	145	177	Totaal .	6	—	8	13	13
Algemeen Totaal:																					
Drenthe . . .	123	13	136	69	98	32	6	20	14	30	64	4	44	162	206	270	*Drenthe* .	2	—	1	1	1
Friesland . .	54	2	56	27	27	19	4	10	10	13	33	2	13	51	64	97	*Friesland*.	6	1	3	4	3
Overijsel . .	101	12	113	44	44	4	—	10	11	11	32	2	23	120	145	177	*Overijssel*.	6	—	8	13	13
	278	27	305	140	169	55	10	40	35	54	129	8	80	333	415	544	Totaal .	14	1	12	18	17

[1]) Deze 12-jarige kinderen mochten geen bedrijfsarbeid verrichten.
[2]) G. W. = niet onder de wet vallende.

HOOFDSTUK XV.

Eenige mededeelingen omtrent het vlasserijbedrijf.

Als gevolg van den Europeeschen oorlog kan een opleving van het vlasserijbedrijf in ons land worden geconstateerd. In de eerste plaats was zulks het geval in de streken, die langs de grens van dat deel van België liggen, waar de vlasnijverheid tot grooten bloei gekomen is. In Zeeuwsch-Vlaanderen, vooral in de gemeenten Clinge, St. Jansteen en Koewacht, nam die opleving zulk een omvang aan, dat feitelijk een geheel gewijzigde toestand in het bedrijf geschapen werd.

Vóór den oorlog ging bijna al het in Zeeuwsch-Vlaanderen verbouwde vlas naar België, om aldaar te worden verwerkt.

Bij den uittocht uit België kwamen veel vlassers over de grens, die, in de hoop hier hun brood te kunnen verdienen, hun braakmachines en zwingelmolens medebrachten.

Toen de prijzen van bewerkt vlas ongekend hoog stegen, ging ieder, die de gelegenheid had, vlas braken en zwingelen en werden alle beschikbare schuren, stallen en luchtige getimmerten, als vlasserij ingericht.

De geringe eischen, die aan het bewerkte vlas werden gesteld, (voor „gebobberd vlas", d. i. vlas, dat na gebraakt te zijn, slechts even wordt gezwingeld, zoodat de meeste „scheeven" er nog aan zijn, werden hooge prijzen besteed) maakten het mogelijk, dat ook ongeschoolde personen het werk verrichtten. Werkt in normale tijden één braakmachine gelijk op met drie zwingelmolens, thans was het omgekeerde het geval: één zwingelaar hield 3 braakmachines bij.

Door het inspectie-personeel in het 2de district (Breda) werden 108 nieuwe inrichtingen bezocht.

In deze inrichtingen werkten 77 Nederlandsche en 102 Belgische volwassen personen, terwijl het beschermde personeel bestond uit 20 Nederlandsche en 6 Belgische jeugdige personen, benevens 22 Nederlandsche en 12 Belgische vrouwen. Van deze laatste waren 3 Nederlandsche en 5 Belgische gehuwd.

Dezen 60 beschermden personen werd aangezegd, dat zij zich aan een medisch onderzoek moesten onderwerpen, indien zij den arbeid wenschten voort te zetten. Bovendien meldden zich nog anderen, die in vlasserijen wilden gaan werken, voor keuring aan.

In geen enkele werkplaats werd een vrouwelijk jeugdig persoon werkzaam aangetroffen.

Wat de werkplaatsen betreft kon worden vastgesteld, dat zij algemeen aan de wettelijke eischen voldeden.

De vrije luchtruimte was overal voldoende. Sommige werkplaatsen waren zelfs zeer groot. Ook de verlichting en de ventilatie gaven geen aanleiding tot opmerkingen. Privaten waren steeds beschikbaar, terwijl drinkwater aanwezig was.

Het laat zich voorzien, dat deze belangrijke uitbreiding der vlasindustrie in Zeeuwsch-Vlaanderen slechts van tijdelijken aard zal zijn en bij terugkeer tot meer normale toestanden door een inkrimping zal worden gevolgd.

In het Zuidelijk deel van Zuid-Holland, waar veel groote, ook machinaal gedreven, vlasserijen zijn, leidde de gunstige conjunctuur voor deze industrie niet tot uitbreiding van het aantal dezer inrichtingen. Er heerschte echter een verhoogde welvaart in het bedrijf en een aantal braakmachines werden bijgeplaatst. Het personeel werd belangrijk uitgebreid, doch zonder tewerkstelling van Belgen. Ook hier kwam het voor, dat het vlas nagenoeg ongezwingeld verkocht werd.

De vlasbewerking in de Noordelijke provinciën heeft sedert het uitvoerig onderzoek, waarvan in het verslag over 1913 en in uitgave N⁰. 18 van de Directie van den Arbeid de resultaten zijn medegedeeld, weinig of geen verandering ondergaan.

De Friesche boeren verkoopen hun vlas liever onbewerkt; zij behouden slechts zooveel voor zich, als noodig is om hun arbeiders des winters werk te verschaffen. Daar er zeer hooge prijzen voor het vlas konden worden gemaakt en er geen werkloosheid heerschte, is er in Friesland over 't algemeen eer minder dan meer vlas bewerkt.

Wel hebben enkele machinaal gedreven vlasserijen, zooals die te Oenkerk en Bergumerheide, in verband met de minder hooge eischen, die aan de reinheid van het afgewerkte vlas werden gesteld, wat intensiever gewerkt dan andere jaren.

Verder werd een zwingelarij met 14 zwingels opgericht in een boerenschuur te St. Anna Parochie en een met 8 zwingels te Minnertsga, eveneens in een boerenschuur. Laatstgenoemd bedrijf heeft echter slechts zeer kort gewerkt, daar de eigenaar er al spoedig de voorkeur aan gaf zijn vlas onbewerkt te verkoopen. Voorts is nog een nieuw fabriekje voor 10 of 12 zwingels in aanbouw te Oude Bildtdijk onder St. Jacobi Parochie en is vergunning gevraagd voor een kleine inrichting, met 6 of 8 door een electromotor gedreven zwingels, te vestigen in een boerenschuur te Ferwerderadeel.

Wat Groningen betreft, daar zijn in de vlasfabriek te Warfhuizen 12 zwingels bijgeplaatst, is in Warffum een fabriekje, dat stil stond, weder in gebruik genomen, en bestaat het voornemen een stilstaand fabriekje te Bedum in den winter van 1916 opnieuw in werking te brengen.

Voorzoover bekend, zijn alleen in de vlasfabrieken te Appingedam en Warfhuizen Belgen komen werken, tot een aantal van respectievelijk 16 en 14.

Dat overigens ook in de provincie Groningen de vlasbewerking niet belangrijk is toegenomen, blijkt wel hieruit, dat enkele fabrieken, die reeds jaren stilstaan, niet opnieuw in werking zijn gebracht.

Er kan nog melding worden gemaakt van een te Nijmegen opgerichte fabriek, waar het roten plaats heeft in bakken, waarin op kunstmatige wijze de bacteriën worden gebracht, die voor het rotingsproces vereischt worden.

De verdere bewerking heeft plaats volgens de zoogenaamde Kortrijksche methode. Voor die bewerking is aanvankelijk gebruik gemaakt van uitsluitend Belgische werkkrachten, waaronder ook hier te lande geïnterneerden; de bedoeling was door deze, met het vak volledig bekende, personen ook Nederlanders te doen opleiden.

In de aanvankelijk kleine proeffabriek nam het aantal arbeiders waarmede gewerkt werd geregeld toe. Zelfs werd in het verslagjaar reeds een Hinderwet-aanvrage tot uitbreiding der fabriek behandeld.

In Maart 1916 werkten (verdeeld in 3 ploegen) in de fabriek 120 personen, waarvan 117 mannelijke boven 17 jaar en 3 jongens.

Van dit personeel waren 70 Belgische geïnterneerden en 50 Nederlandsche werklieden.

HOOFDSTUK XVI.

Schade veroorzaakt door fabrieken aan de omgeving.

BESTRIJDING VAN ROOK EN HINDERLIJKE DAMPEN.

Evenals andere jaren werd ook in deze verslagperiode gebruik gemaakt van de medewerking van de „Vereeniging tot bevordering van rookvrij stoken". Door verschillende gemeentebesturen werd advies gevraagd omtrent het bestrijden van hinder door rook.

Eenige dezer adviezen mogen hier volgen:

Burgemeester en Wethouders van Utrecht vroegen advies:

1e. in zake te stellen eischen ter voorkoming van hinder van een door de gemeente op te richten eenvoudigen vuilverbrandingsoven.

Overeenkomstig het advies der Vereeniging werd voor den oven eene schoorsteenhoogte van 26 M. aangenomen.

2e. over de voor te schrijven schoorsteenhoogte, in verband met een ingevolge de Hinderwet gevraagde vergunning tot uitbreiding eener stoomwasscherij.

De Vereeniging stelde voor, de hoogte van den schoorsteen te bepalen op 30 M., daar deze hoogte volgens haar meening de minimum-hoogte is, die voor een dergelijk bedrijf in de bebouwde kom eener gemeente, ter voorkoming van hinder van rook en roet, kan worden voorgeschreven.

Dit advies werd gevolgd.

Burgemeester en Wethouders van Bussum vroegen advies over den hinder, veroorzaakt door eene kleine wasscherij. Bij onderzoek bleek deze hinder veroorzaakt te worden door een veel te lagen schoorsteen (slechts 10 M.), zoodat geadviseerd werd een schoorsteenhoogte van 30 M. voor te schrijven.

Een definitieve beslissing werd door het Gemeentebestuur nog niet genomen.

Burgemeester en Wethouders van Bloemendaal vroegen voorlichting omtrent voorwaarden, op te leggen aan eene op te richten smederij, ter voorkoming van hinder door rook.

Geadviseerd werd den rook der smidsen af te zuigen, en in een naast gelegen vaart onder water uit te laten.

Overeenkomstig het advies werd door het Gemeentebestuur deze voorwaarde opgelegd.

Burgemeesters en Wethouders van Schiedam vroegen advies omtrent de volgende aangelegenheden:

Een fabriek werd uitgebreid door bijplaatsing van 2 stoomketels van 50 M^2. verwarmingsoppervlakte.

De Vereeniging adviseerde, om aan de vergunning de voorwaarde te verbinden, dat

„de rookgassen moeten worden afgevoerd door een schoorsteen van min-„stens 35 M. hoogte. Mocht een aangeblazen vuur worden gebezigd, dan moet „tusschen schoorsteen- en stoomketelbemetseling een doeltreffende aschvanger „worden aangebracht.”

Deze voorwaarde werd in de vergunning opgenomen, doch de betrokken firma verzocht, dat het Gemeentebestuur met den bestaanden schoorsteen van 20 M. hoogte genoegen zou nemen.

De Vereeniging werd hierin gekend, en deze meende, dat, zoolang er geen ernstige klachten inkwamen, men inderdaad den bestaanden schoorsteen kon bezigen; hetgeen werd toegestaan.

Bij een andere fabrieksuitbreiding, met een stoomketel van 50 M^2. verwarmingsoppervlakte, werden op advies van de Vereeniging de volgende voorwaarden opgelegd:

„dat de schoorsteen een hoogte moet hebben van ten minste 15 M. boven „den beganen grond en van ten minste 2 M. boven de nok van het dak;

„dat de schoorsteen geen onverbrande kooldeeltjes of vonken en nimmer „langer dan 15 seconden achtereen of met kortere tusschenpoozen dan 15 minu-„ten, zwarte (grijze) rook mag uitwerpen.”

In de praktijk heeft deze voorwaarde geen aanleiding tot moeilijkheden gegeven.

De Directeur-Generaal van den Arbeid bracht, ter voorlichting van den Raad van State, rapport aan den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel uit in verschillende quaesties, waarbij verontreiniging van de atmospheer door rook, of op andere, wijze gevreesd werd.

Enkele dezer adviezen mogen hier vermeld worden:

Burgemeester en Wethouders van Amsterdam legden, tengevolge van ingekomen klachten over den hinder van roet en stof uit den schoorsteen eener *bakkerij*, bij besluit van 3 December 1914 eene nieuwe voorwaarde op, inhoudende, dat in den oven uitsluitend cokes, magere kolen, magere nootjeskolen of briketten van magere kolen, als brandstof mochten worden gebruikt.

De concessionaris kwam tegen deze voorwaarde in beroep, bewerende dat daardoor zijn bedrijf onmogelijk zou worden gemaakt.

Bij Koninklijk Besluit van 8 Juni 1915, n^0. 25, werd op advies van den Raad van State, volgens het voorstel van den Directeur-Generaal van den Arbeid, de voorwaarde als volgt gewijzigd:

„De kanalen, welke de bij het stoken van den oven ontwijkende rookgassen in den schoorsteen doen ontwijken, moeten op gezette tijden en in elk geval op den eersten Woensdag van iedere maand grondig worden gereinigd, met dien verstande, dat bij deze reiniging de in den schoorsteen of kanalen aanwezige rookschuif of rookschuiven steeds geheel gesloten moeten worden gehouden”.

Burgemeester en Wethouders van Veghel hadden, bij besluit van 22 Augustus 1914, onder bepaalde voorwaarden vergunning verleend, tot de oprichting eener *kunstmeststoffenfabriek* voor een proeftijd van drie jaar. Het Departement van Waterstaat kwam in beroep tegen deze vergunning, en de concessionaris tegen den opgelegden proeftijd van 3 jaren.

De Directeur-Generaal van den Arbeid meende, dat in verband met de ruime ervaring, welke hier te lande omtrent voorwaarden, op te leggen aan kunstmeststoffenfabrieken, is opgedaan, waarover o.a. uitvoerige beschouwingen voorkomen in het Centraal Verslag der Arbeidsinspectie over de jaren 1910 en 1911, de gevolgen der inrichting met voldoende zekerheid konden worden beoordeeld.

Volgens art. 12 der Hinderwet kan alleen dàn een proeftijd worden opgelegd, wanneer over de gevolgen der inrichting tijdens de aanvrage om vergunning niet met voldoende zekerheid kan worden geoordeeld, en waar die omstandigheid zich hier niet voordeed, werd bij Koninklijk Besluit d.d. 2 Juli 1915, no. 16, eene definitieve vergunning tot oprichting verleend onder de volgende voorwaarden:

„dat alle dampen en gassen, die zich gedurende het opsluitingsproces ont- „wikkelen, worden afgevoerd door middel van een aspirator, naar een op „doelmatige wijze geconstrueerde condensatie-inrichting, die zorgt, dat genoemde „dampen en gassen op voldoende wijze door het water worden geabsorbeerd; dat „steeds gezorgd wordt, dat den waterverstuivers, die tot de condensatie- „inrichting behooren, op voldoend ruime wijze water wordt toegevoerd";

„dat het water, dat door de waterverstuivers is gepasseerd, niet in eenig „water worde afgevoerd, alvorens het op voldoende wijze geneutraliseerd is „door een kalkfilter".

Bij besluit van *Burgemeester en Wethouders* van Hengelo van 19 Juli 1914, no. 386, werd, naar aanleiding van ingekomen klachten over hinder van neervallend kolengruis uit de fabrieksschoorsteenen eener weverij, de voorwaarde opgelegd, dat tot afvoer der rookgassen een of meer schoorsteenen moesten aanwezig zijn ter hoogte van ten minste 50 M. (hoogte der bestaande schoorsteenen 33 M.) en de naar deze schoorsteenen leidende rookkanalen moesten zijn van voldoende bij die schoorsteenen passende wijdte.

Tegen dit besluit kwam de concessionaris in beroep. In het desbetreffend, onder voorlichting van de Vereeniging tot bevordering van rookvrij stoken, uitgebracht rapport van den Directeur-Generaal van den Arbeid, zette deze uiteen, dat het uitwerpen van grove en scherpe cokesdeeltjes een gevolg van te grooten trek was, en dat dus door te hooge schoorsteenen, zooals de door het Gemeentebestuur opgelegde voorwaarde eischte, het euvel eer zou verergeren dan verminderen.

Tengevolge van eene verandering in de stookwijze had de hinder van neervallend kolengruis opgehouden. Bij Koninklijk Besluit van 9 Juni 1915, no. 14, werd het bestreden besluit van Burgemeester en Wethouders vernietigd.

In afwijking van vorige jaren, werden in dit jaar door de Vereeniging tot bevordering van rookvrij stoken geen stokerscursussen georganiseerd. De

Regeering had toch wegens de tijdsomstandigheden medegedeeld, dat voor deze cursussen geen gelden konden worden beschikbaar gesteld. Alleen de cursus, verbonden aan de Middelbare Technische School te Amsterdam, die geen subsidie geniet, bleef uit den aard der zaak gehandhaafd.

VERONTREINIGING VAN OPENBARE WATEREN DOOR FABRIEKEN.

In verband met eene groote uitbreiding eener **stijfselfabriek** te Koog aan de Zaan, neerkomende op den bouw van een geheel nieuwe installatie naast de bestaande, waardoor de hoeveelheid afvalwater na de uitbreiding met 50 % vermeerderd zou worden, moest de noodige aandacht gewijd worden aan zuivering van dit afvalwater, teneinde de verontreiniging van de Zaan, waarin het afvalwater geloosd zou worden, niet nog in sterker mate te doen toenemen. Tegen de besluiten van Burgemeester en Wethouders van Koog a/d Zaan van 25 October 1911 en 22 Maart 1912, waarbij aan de directie van genoemde fabriek vergunning tot uitbreiding werd gegeven onder de voorwaarde:

„dat de voorwaarden, die bij Koninklijk Besluit van 14 Januari 1910, no. 48, zijn opgelegd voor de thans bestaande fabriek, ook zullen gelden voor het nieuw te bouwen gedeelte",

gingen belanghebbenden bij de Kroon in beroep.

Bij Koninklijke Besluiten van 18 Mei 1915 no. 17 en 18, werden, met handhaving voor het overige van de bestreden besluiten, aan de daarbij verleende vergunningen de volgende voorwaarden verbonden:

> 1e. dat al het afvalwater, afkomstig van de fabriek, nadat deze, overeenkomstig de daartoe strekkende vergunningen in deze besluiten bedoeld, zal zijn uitgebreid, voorzoover dit afvalwater ontstaan is door uitlooging van de maïs, moet worden ingedampt, zullende het residu van dit indampingsproces niet in de Zaan mogen worden geloosd;
>
> 2e. dat al het afvalwater, afkomstig van de slemping der uitgeloogde maïsmassa met water, niet in de Zaan mag worden geloosd dan met inachtneming van de volgende voorwaarden:
>
> *a.* dat de loozing uitsluitend geschiedt door een of meer goten, liggende boven de wateroppervlakte der Zaan;
>
> *b.* dat in het aldus te loozen water geen zwevende deelen mogen voorkomen;
>
> *c.* dat de hoeveelheid der in het afvalwater opgeloste organische stoffen niet meer dan 4 gram per liter water mag bedragen en de totale hoeveelheid afvalwater per etmaal de hoeveelheid van 300 M^3 niet mag overschrijden.

Deze voorwaarden werden overeenkomstig het advies van den Directeur-Generaal van den Arbeid opgelegd, nadat eerst door dezen voorgesteld was, ten behoeve der nieuwe fabriek een biologische reinigingsinrichting voor te schrijven.

De directie der fabriek had hiertegen groote bezwaren en stelde toen voor, door toepassing van een nieuw fabricageproces de hoeveelheid in het afvalwater geproduceerde eiwitstoffen zooveel te beperken, dat de uitgebreide fabriek minder van deze zou produceeren, dan de oorspronkelijke.

Dit voorstel vindt zijn bevestiging in de boven medegedeelde voorwaarden.

Een niet onbelangrijke quaestie werd behandeld, in verband met een beroep, ingesteld door het bestuur eener **stoomzuivelfabriek** te Hooghalen.

Bij besluit van 31 Maart 1910, no. 4, was door Burgemeester en Wethouders van Beilen aan het bestuur der stoomzuivelfabriek te Hooghalen onder bepaalde voorwaarden vergunning verleend, tot het veranderen van de bestaande handkracht-boterfabriek in eene stoomzuivelfabriek. Door genoemd bestuur werd, ten einde een andere wijze van rioleering in te voeren, wijziging dezer voorwaarden aangevraagd, waarop bij besluit van Burgemeester en Wethouders van 15 Juni 1912, no. 20, de bestaande voorwaarden o.a. door de volgende werden vervangen:

1. Het koelwater en het spoelwater worden afzonderlijk opgevangen;

2. Het koelwater wordt door middel van een ondergrondsch riool van cementbuizen van minstens 20 cM. in diameter afgevoerd in een op 1.50 Meter uit de kantlaag der bestrating van den weg Assen—Beilen te maken put, groot binnenwerks 0,44 Meter × 0,77 Meter, van metselwerk van klinkers in portlandspecie, zwaar 22 c.M. en voorzien van een ijzeren rand met een dito draaibaar deksel, welke put zoodanig moet worden ingericht, dat zij den waterafvoer in geen geval belemmert, terwijl de bovenkant tot hoogstens 0,18 M. beneden de kruin van den weg wordt opgetrokken.

3. Het spoelwater wordt door een gesloten ondergrondsch riool van cementbuizen van tenminste 20 cM. in diameter geleid in een gemetselde, waterdichte, goedgesloten put, ingericht volgens eene aan deze vergunning gehechte, door het gemeentebestuur gewaarmerkte schetsteekening. In den rechterwand van dezen put een uitloop te maken voor een ondergrondsch riool van geglazuurde ijzeraardbuizen, van minstens 25 cM. in diameter en dit riool te leiden in den in 2. bedoelden put;

4. Van uit laatstbedoelden put in Noordelijke richting eene rioleering te leggen in den oostelijken berm van den straatweg Assen—Beilen, op een afstand van minstens 1.50 M. uit de kantlaag der bestrating, tot bij de grensscheiding tusschen de perceelen Sectie C Nos. 1429 en 1432 vandaar in oostelijke richting ter lengte van minstens 150 M. in perceel Sectie C No. 1432. Deze rioleering moet bestaan uit geglazuurde aardbuizen van minstens 25 cM. in diameter en op nader door den Gemeente-Opzichter aan te geven plaatsen en op afstanden van ten minste 30 M., onderbroken door putten als omschreven in 2.

Tegen bovengenoemden voorwaarden kwam het bestuur der zuivelfabriek in beroep bij de Kroon.

Aan een door den Directeur-Generaal van den Arbeid te dezer zaken uitgebracht rapport wordt het volgende ontleend:

De sedert 1910 in de fabriek aanwezige septictank, welke bij de bovengenoemde voorwaarden gehandhaafd blijft, heeft niet aan de verwachtingen voldaan. Een septictank zal bij zuivelfabrieken geen doel treffen, wanneer deze niet gecombineerd is met doelmatige definitieve zuivering van het effluent; het eenige bezwaar aan dezen aanleg verbonden, is, dat het aanlegkapitaal hiervan voor sommige zuivelfabrieken eenigszins drukkend kan zijn.

Een andere oplossing is deze, dat men het effluent zuivert door middel van bevloeiing; dit kan geschieden met het ruwe afvalwater of met voorbehandeld afvalwater.

Het eerste (ruwe afvalwater) eischt uit den aard der zaak een grooter bevloeiingsterrein dan voor-behandeld afvalwater, doch heeft daarentegen het voordeel, dat men het koel- en afvalwater door één overdekt riool naar het bevloeiingsveld kan afvoeren.

Bij Koninklijk Besluit van 30 Maart 1915 no. 76 werden de bij het bestreden besluit aan de vergunning verbonden nieuwe voorwaarden vervangen door devolgende:

Het afvalwater van de zuivelfabriek moet worden afgevoerd door een gesloten ondergrondsch riool, bestaande uit geglazuurde ijzeraarden buizen, naar een bevloeiingsveld, gelegen ten oosten van den straatweg van Beilen, op een afstand van minstens 375 M. van de zuivelfabriek verwijderd. Dit bevloeiingsveld moet een oppervlakte hebben van ten minste $^3/_4$ Hectaren en op doelmatige wijze voor bevloeiing worden aangelegd en onderhouden.

Ook werd advies uitgebracht omtrent voorwaarden, op te leggen aan eene **stoomzuivelfabriek** te Kamperveen. Tegen het besluit van 19 Mei 1914 van het Gemeentebestuur van Oldebroek, waarbij voorwaardelijk vergunning was verleend tot oprichting der zuivelfabriek, kwamen belanghebbenden in beroep.

Ofschoon in het algemeen het afvalwater van zuivelfabrieken een zeer onaangenamen reuk verspreidt, kon door het opleggen van voorwaarden, in verband met de geïsoleerde ligging der fabriek en de groote capaciteit van het water, de Heigraaf, waarin het afvalwater geloosd wordt, aan dit bezwaar worden tegemoet gekomen.

Bij Koninklijk Besluit van 10 April 1915, no. 12, werd vergunning tot oprichting der gevraagde inrichting verleend o.a. op de volgende voorwaarden:

dat door den concessionaris op daartoe door Burgemeester en Wethouders aan te wijzen plaatsen, worden daargesteld en in orde gehouden, twee gemetselde putten, een van minstens 3 M. lang, 3 M. breed en 3 M. diep; en een van tenminste 2 M. lang, 2 M. breed en 3 M. diep, dienende voor het opnemen en afvoeren van het spoel- en waschwater, onderling verbonden door buizen van voldoende capaciteit;

dat het spoelwater en waschwater op geen andere wijze naar den grootsten put en van dezen naar den kleinsten put mag worden gevoerd, dan door middel eener ondergrondsche geleiding van voldoende capaciteit, welke geleiding zoo nabij mogelijk aan den bovenrand der putten moet zijn aangebracht;

dat voor afvoer van het water uit den kleinsten put een buis moet aangebracht en in verbinding gebracht worden ter plaatse door Burgemeester en Wethouders aan te wijzen, met de sloot, waardoor het koelwater afgevoerd wordt, en tusschen de uitmonding der buis en het begin der sloot een ijzeren rooster met vierkante spijlen, welke 2 cM. van elkander geplaatst zijn, wordt aangebracht en onderhouden;

dat de putten steeds doelmatig zijn en blijven afgedekt met ijzeren deksels van voldoende capaciteit en minstens 4 maal per jaar (in Maart, Juni, September en December) of zooveel malen meer als Burgemeester en Wethouders zullen gelasten, goed schoongemaakt en de daaruit komende stoffen, onmiddellijk begraven of met een laag zand van ten minste 20 cM. dikte bedekt moeten worden;

dat het spoel- en waschwater evenals het koelwater geleid moet worden naar de Waterheigraaf, door de sloot, tusschen de perceelen, kadastraal bekend gemeente Oldebroek, Sectie K Nos. 1260 en 1261 en Nos. 1741, 1742 en 228;

dat telkens na afloop van de werkuren door de in de fabriek aanwezige pomp gedurende één en een half uur schoon water moet worden gepompt in de buisleiding die naar de sloot leidt, waarin het afvalwater wordt geloosd.

In het vorige Centraal Verslag werd medegedeeld, dat in de nieuw opgerichte **beetwortelsuikerfabriek** te Groningen, de oorspronkelijk voor de terugname van het diffusie- en pulpperswater bestemde toestellen, volgens het stelsel „Claassen", nog niet waren aangebracht. Bij de campagne in 1915/1916 waren deze toestellen wel geplaatst, doch zij bleken op de suikerproductie zulk een nadeeligen invloed uit te oefenen, dat de directie der fabriek zich verplicht achtte deze inrichting buiten werking te stellen. De in het vorig verslag gesignaleerde toestand, dat al het diffusie- en pulpperswater in het Hoendiep werd geloosd, bleef dan ook gedurende genoemde campagne bestaan. Het fabrieksbestuur

nam de noodige maatregelen, ten einde in de volgende campagne een andere wijze van terugvoeren van het bedoelde water toe te passen.

Intusschen werd bij de fabriek het noodige verricht, ten einde een begin te maken met een doeltreffende reiniging der groote hoeveelheid spoel- en waschwater.

De methode, volgens welke de zuivering van laatstgenoemd water dient te geschieden, had in het bijzonder het onderwerp uitgemaakt van de studie van een commissie uit den Centralen Gezondheidsraad, waarvan de Directeur-Generaal van den Arbeid in zijn kwaliteit van buitengewoon lid van dien Raad, deel uitmaakt.

Deze commissie, aanvankelijk benoemd voor het onderzoek naar de middelen, om de waterverontreiniging, veroorzaakt door twee suikerfabrieken te Sas van Gent, te voorkomen, heeft haar taak zien uitbreiden tot de reiniging van het afvalwater van zulke fabrieken in het algemeen. Zij geniet bij hare onderzoekingen de voorlichting van den Scheikundig-Ingenieur bij de Arbeidsinspectie H. J. H. N. Kessener, terwijl zij op verzoek van den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel in verbinding trad met een uit de suikerindustrieelen gevormde commissie voor het zelfde doel.

Een eindrapport over deze aangelegenheid is nog niet uitgebracht. Reeds thans kan echter van sommige door de commissie verkregen resultaten worden geprofiteerd. In het bijzonder zal de toepassing der door haar voorgestane methode in de volgende campagne aan de genoemde suikerfabriek te Groningen worden toegepast.

De inrichtingen voor biologische reiniging van het afvalwater van een **stroocartonfabriek** en een **aardappelmeelfabriek,** beide loozende op het Hoendiep, werden in het afgeloopen verslagjaar nog niet tot stand gebracht. Trouwens, volgens de betreffende Koninklijke besluiten behoefde geen der twee inrichtingen in dit jaar voltooid te zijn.

Evenals voor deze inrichtingen gaf de Scheikundig-Ingenieur bij de Arbeidsinspectie voortdurend technische voorlichting, indien deze gevraagd werd door fabrikanten, die inderdaad gunstige maatregelen wenschen te nemen ter voorkoming van waterverontreiniging.

Te dien opzichte kan bijvoorbeeld er op gewezen worden, dat toen de op blz. 491 van het Centraal Verslag over 1913 beschrevene inrichtingen te Vorden moesten uitgebreid worden, genoemde Ingenieur daarbij zijn voorlichting gaf.

In het algemeen stuit men bij zulke zuiveringsinrichtingen op het bezwaar, dat de beheerders er weinig moeite voor over hebben, en dat de weinig ontwikkelde leiders, aan wie bediening en toezicht toevertrouwd zijn, vaak handelen in strijd met de eerste beginselen, waarop de zuiveringswerken gebaseerd zijn.

Op de Staatsbegrootingen voor 1914 en 1915 was telkenmale een bedrag van *f* 5000.— uitgetrokken voor het doen van proeven, ten einde verschillende onderzoekingen voort te zetten, die door de commissie in zake het afvalwater van stroocarton- en aardappelmeelfabrieken (zie Centraal Verslag 1912 bldz. 385) niet waren voltooid kunnen worden.

In het bijzonder werd het van groot belang geacht, volgens het door deze commissie reeds geopperde denkbeeld de vraag te bestudeeren, of het mogelijk zou zijn van de gassen, die zich in een septictank van een stroocartonfabriek ontwikkelen, een nuttig gebruik te maken.

Een proefinstallatie is daartoe aan een stroocartonfabriek tot stand gebracht.

Ofschoon het zeker van belang is, om van den zeer grooten en belangrijken arbeid, die voor het totstandbrengen dezer installatie gevorderd werd, melding te maken, wordt het beter geacht de beschrijving dezer inrichting uit te stellen tot het volgende verslag, wanneer ook gewag zal kunnen worden gemaakt van de vele belangrijke resultaten, die verkregen zijn.

HOOFDSTUK XVII.

Eenige mededeelingen van electrotechnischen aard.

ELECTRISCHE BEVEILIGING VAN EEN DRAAISTROOM TURBINEGENERATOR.

In enkele groote fabrieken wordt in de laatste jaren de electriciteitsvoorziening verkregen door middel van stoomturbines, gekoppeld aan in driehoek geschakelde draaistroomgeneratoren van 3000 tot 4500 en meer K.W. bij eene spanning van 500 Volts.

Aan alle onderdeelen van den stroomtoevoer is de uiterste zorg besteed; niets is verzuimd om de voortdurende zekerheid van het bedrijf te verhoogen; uit dit oogpunt is ook een zoo groot mogelijke beveiliging aangebracht, om er tegen te waken, dat de maximale stroomsterkte door de een of andere oorzaak (kortsluiting, aardverbinding, enz.) belangrijk zou worden overschreden.

Het achterstaande schema toont het stelsel van zulk een beveiliging. Ter toelichting hiervan worde het volgende medegedeeld.

De secundaire zijden van de twee stroomtransformatoren zijn aangesloten op twee driepolige relais met hulprelais, welke op een bepaalde stroomsterkte en op een bepaalden tijd kunnen ingesteld worden.

Een dezer relais werkt door middel van zijn magneet op de smoorklep van den stoomtoevoer, en sluit deze wanneer de maximaal toe te laten stroomsterkte gedurende een zekeren tijd overschreden is.

Het tweede relais werkt op den veldregelaar, door in het nevensluitingsveld bij een te groote stroomsterkte van te langen duur plotseling een weerstand in te schakelen; hierdoor kan de spanning van den generator tot op ongeveer ⅓ van zijn normale spanning zakken.

Op deze wijze verkrijgt men een dubbele beveiliging der machine en daardoor der geheele inrichting; aan de eene zijde door middel van sluiting der smoorklep van den stoomaanvoer naar de turbine, aan de andere zijde door de plotselinge verlaging van de generatorspanning; door de samenwerking dezer beveiligingen wordt elk gevaar voor de machinale inrichting vermeden.

Een eenvoudiger beveiliging zou te verkrijgen zijn door het gebruik maken van slechts een enkel relais, alleen op stroom instelbaar, en werkende op 2 hulprelais voor de smoorklep en den regelweerstand. Men heeft dan echter het groote nadeel, dat bij een toevalligen stroomstoot van zeer korten duur, de turbine en bijgevolg het geheele fabrieksbedrijf, zij het ook voor korten tijd, gestoord worden.

Bij deze generatoren is het maken van een kunstmatig geaard nulpunt kostbaar en moeilijk aan te brengen, daar, wil men zekerheid hebben dat werkelijk dat punt als zoodanig beschouwd kan worden, zeer groote weerstanden daarvoor noodig zijn.

Ten einde nu, zonder deze kostbare en veel ruimte innemende inrichting, toch een onmiddellijke aanwijzing te kunnen hebben van een ontstaande aardsluiting, van hoe geringen aard ook, werd het volgende aangebracht.

Op de drie phasen van den generator is aangesloten een driephasige spanningstransformator, waarvan de primaire zijde in ster geschakeld is met het nulpunt aan aarde.

De transformator heeft nu verder een secundaire wikkeling in driehoekschakeling voor een willekeurige te kiezen spanning; hiervoor kan bijv. 110 Volt genomen worden. De secundaire driehoek blijft echter aan één hoekpunt open. Tusschen deze twee klemmen is normaal de spanning nul; zoodra echter in een willekeurige phase van het net een aardsluiting optreedt, ontstaat tusschen deze klemmen een spanningsverschil, dat, overeenkomstig de grootte van de aardsluiting, tot het volle bedrag van de secundaire spanning aangroeit. Deze spanning kan direct aangegeven worden door tusschen die klemmen een wisselstroom-voltmeter te schakelen. Tevens kan parallel met dien voltmeter een verstelbaar relais aangebracht worden, dat de stroomketen van een transformatortje sluit, op welks secundaire wikkeling een bel of een gloeilampje aangesloten kan worden. Deze inrichting is dus eigenlijk niets anders dan een acoustische en optische aardsluitingsindicator. Men kan ook een anderen weg inslaan en den transformator, welke op de 3 phasen aangesloten is, van een relais voorzien, dat bij een isolatiefout in een der phasenleidingen de uitschakeling van den hoofdschakelaar der turbine tot stand brengt. Aan deze methode zijn echter praktische bezwaren verbonden, daar toch bij elke aardsluiting, die ontstaan zou, de aandrijvende en belaste machine plotseling uitgeschakeld en ontlast zou worden.

DE ELECTRISCHE INSTALLATIE IN DE VLUCHTOORDEN EN KAMPEN.

Een korte beschrijving van den ook uit een electrotechnisch oogpunt niet onbelangrijken arbeid, die in de verschillende vluchtoorden verricht werd, ten einde deze in korten tijd van electriciteit te voorzien, mag hier niet ontbreken.

In het vorige verslag werd reeds melding gemaakt van de werkzaamheid van den Electrotechnisch Ingenieur, ten opzichte van het vluchtoord te Nunspeet en dat te Ede. In dit verslagjaar werden de electrische installaties van deze vluchtoorden belangrijk uitgebreid en voltooid. Bovendien werden zoodanige installaties ontworpen en uitgevoerd voor het vluchtoord te Uden en de legerplaatsen te Harskamp en Millingen.

Het maken van een plan voor de electrische installatie ten behoeve dezer tijdelijke kampen is een niet gemakkelijke arbeid. Vaak onmiddellijk naast elkander gelegen gebouwen hebben een geheel verschillende bestemming; voortdurend wordt deze gedurende of kort na de ingebruikneming gewijzigd, waardoor ook aan de verlichting andere eischen gesteld worden.

Electrische beveiliging van een 500 Volts draaistroom turbine generator

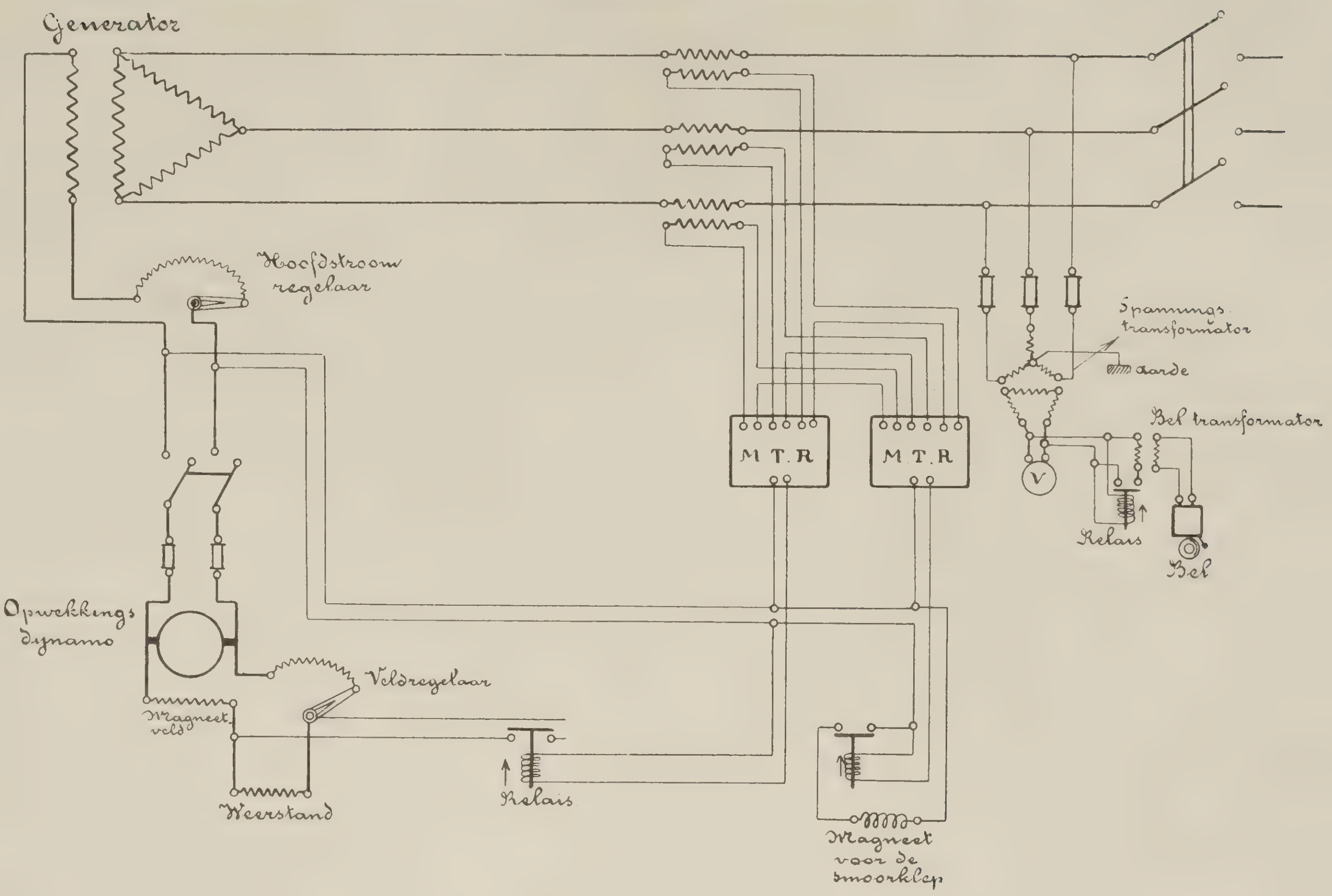

In welk een hooge mate deze bestemming onderscheiden is, moge blijken uit de opsomming van de verschillende gebouwen, die men in een vluchtoord vindt:

slaaploodsen, keukens, eetzalen, waschzalen, strijk- en drooginrichting, magazijn, school- en gymnastieklokalen, ateliers voor naai- en kantwerk, werkplaatsen voor kleer- en schoenmakers, borstelmakerijen, tapijtweverijen, werkplaatsen voor ijzer- en houtbewerking, winkels, woningen, ziekenhuis, kraamzaal, rusthuis, crêches, cantines, concertzaal, lees- en schrijfzaal, kerk enz.

Het maken der installatie werd niet weinig belemmerd door de moeilijkheid om materialen te krijgen. Men diende zich dus vaak te behelpen met hetgeen onmiddellijk beschikbaar was.

VLUCHTOORD TE NUNSPEET.

Zooals in het vorig Centraal Verslag werd medegedeeld, werd dit vluchtoord, dat oorspronkelijk bestemd was voor 3000 vluchtelingen, in 1914 achtereenvolgens uitgebreid voor de opname van 6000 en 10.000 personen. In 1915 werd het andermaal vergroot en geschikt gemaakt voor 13.000 vluchtelingen. Het aantal gebouwen, dat eerst 18 bedroeg, werd aldus opgevoerd tot 86. Terwijl er eerst 275 lampen geinstalleerd waren, werd dit aantal opgevoerd tot 1295.

Uit deze vergrooting vloeiden eigenaardige moeilijkheden voort ten opzichte der electriciteitsvoorziening. Terwijl toch de centrale oorspronkelijk zeer gunstig gelegen was, kon deze, bij de lage spanning van 110 Volt, na de uitbreiding de ver van haar afgelegen gebouwen niet meer voorzien. Aanvankelijk werd aan dit bezwaar tegemoet gekomen door het plaatsen van een ander station op ongeveer 300 M. van de centrale gelegen. Dit werd toen door een zwaren kabel gevoed. Toen men met de uitbreiding nog verder doorging, bleef er niet veel over dan een tweede centrale te maken. Hieraan gaf men de voorkeur boven den ombouw van het net in 220 Volt spanning, omdat het plan bestond in de onmiddellijke nabijheid van het bestaande kamp nog een tweede vluchtoord te bouwen, dat dan ook door de nieuwe centrale zou kunnen bediend worden. Ofschoon ter wille van de bedrijfszekerheid beide centrales met een zware luchtleiding verbonden werden, werkte elke in normale omstandigheden op zich zelf.

Dit tweede kamp werd echter niet gemaakt; integendeel, 15 der laatstelijk geplaatste loodsen werden weder afgebroken, zoodat het toen voordeelig was de tweede centrale op te heffen, en de eerstgebouwde inrichting uit te breiden met een locomobiel van 53 P.K., zoodat daar thans opgesteld zijn twee locomobielen, drijvende twee gelijkstroomdynamo's van 33 en 30 K.W.

De inkrimping van het kamp werd gevolgd door een verbouwing der loodsen, die een belangrijke verandering in den aanleg der verlichting ten gevolge had. Thans zijn er ruim 1000 lampen van 25—100 N.K., en 23 Halfwatt lampen van 600 N.K. voor de terreinverlichting.

De installatie heeft steeds goed voldaan; een enkele storing kwam voor, doordat bij een hevigen storm, een dak van een der loodsen afwoei en een voedingsleiding deed breken.

VLUCHTOORD TE EDE.

Ook hier is men tengevolge van de belangrijke uitbreiding in hooge mate van het oorspronkelijke plan der electriciteitsvoorziening moeten afwijken. Hier was de uitbreiding echter meer stelselmatig dan te Nunspeet. Het vluchtoord te Ede vormt een vierkant, dat door twee loodrecht op elkander staande wegen in 4 z.g. dorpen verdeeld is. Door de centrale te plaatsen bij het kruispunt der wegen, kwam deze tamelijk wel in het zwaartepunt der electrische belasting. Oorspronkelijk werden in de centrale opgesteld 3 locomobielen van 35, 35 en 20 P.K., aandrijvende 3 gelijkstroomdynamo's van 20, 20 en 12 K.W. bij 110 Volt. De verlichting bestond uit pl.m. 1200 lampen.

Na betrekkelijk korten tijd moest dit aantal uitgebreid worden tot 2000 benevens 19 Halfwattlampen, terwijl bovendien eenige motoren tot een totale sterkte van 20 P.K. bewogen moesten worden, en er verschillende strijkijzers verwarmd dienden te worden.

Het spanningsverlies werd daardoor zoo belangrijk, dat men tot een wijziging moest overgaan. Daar er geen voldoend zwaar leidingsmateriaal te verkrijgen was, besloot men de spanning van het net op 220 Volt te brengen. Deze gelegenheid werd benut om de locomobielen te vervangen door één groote van 130 P.K., en één kleine van 30 P.K. De laatste zou dan dienst doen als reserve en, zoo noodig, voor den nacht.

De 110 Volts lampen konden in de meeste loodsen behouden blijven, door deze te schakelen in serie-groepen. De ingrijpende wijziging in de electriciteitsvoorziening was een uiterst moeilijk werk. Niet alleen de machines doch ook het schakelbord moesten gedurende het volle bedrijf verwisseld worden. Dit is zonder eenige bedrijfsstoornis geschied.

VLUCHTOORD TE UDEN.

De hier aangebrachte installatie omvatte 1200 gloeilampen van 16—100 N.K., 40 lampen van 50 N.K. en 8 lampen van 1000 N.K.

Opgesteld zijn 2 locomobielen van 30 en 35 P.K., drijvende 2 gelijkstroomdynamo's van 16 en 24 P.K. bij 110 Volt.

Belangrijke uitbreiding dezer installatie heeft niet plaats gehad.

LEGERPLAATSEN TE HARSKAMP EN MILLINGEN.

In tegenstelling met de vluchtoorden, waar de installaties een geheel tijdelijk karakter dragen, konden de in de legerplaatsen tot stand gebrachte inrichtingen beschouwd worden van blijvenden aard te zijn. Hier zijn dus de voorschriften voor sterkstroominstallaties met nauwkeurigheid gevolgd, terwijl aan het gebezigde materiaal hooge eischen van deugdelijkheid en doelmatigheid gesteld werden.

Het sprak van zelve, dat hier veel meer dan bij de tijdelijke inrichtingen gelet diende te worden op de economische werking der machines, wat het gebruik van brandstoffen en smeermateriaal betreft. In het bijzonder diende zulks bij deze centrales te geschieden, die zich op 10 en 15 K.M. van het naaste spoorwegstation bevinden, waar dus de kolen en het smeermateriaal over een belangrijken afstand per kar moeten worden aangevoerd.

Bij de keuze der machines was men eenerzijds gebonden door de omstandigheid, dat men deze zeer spoedig ter beschikking moest hebben, anderzijds door den eisch, dat de generatoren aan hooge eischen van bedrijfszekerheid moesten voldoen, daar de aanschaffing van een volledige reserve voor elke centrale een te groote uitgaaf zou geweest zijn.

Na ernstige overweging werd besloten zuiggasmotoren toe te passen; voor het nachtbedrijf en als, zij het ook geringe, reserve, werd daarnaast een kleine benzinemotor opgesteld.

De zuiggasinstallaties zijn van het type Hornsby Stockport. Zij zijn ingericht met klepregeling en magneet-electrische ontsteking, die tijdens het bedrijf versteld kan worden.

Het brandstofverbruik werd gegarandeerd op 500 gram magere steenkolen per electrische paardekracht en per uur, gerekend over een werktijd van 10 achtereenvolgende uren; het olieverbruik bedraagt ongeveer 1 L. in 10 uur.

Elke motor (te Harskamp pl.m. 60; te Millingen pl.m. 70 P.K.) drijft door middel van riemoverbrenging een gelijkstroomdynamo van resp. 40 en 50 K.W. bij een spanning van 230 Volts.

De benzinemotoren tellen slechts 8—9 P.K. en drijven gelijkstroomdynamo's van 5 tot 6.5 K.W.

De leidingen der dynamo's naar het schakelbord zijn als ondergrondsche gepantserde kabels uitgevoerd. Van uit dit schakelbord gaan de luchtleidingen. Bij de berekening van dit leidingnet is een maximum spanningverlies van 6 Volt aan de uiteinden toegelaten.

De palen dezer leidingen zijn op afstanden van 30 tot 40 M. geplaatst; zij hebben een lengte van 9 M.

De buitennetten zijn op afdoende wijze beveiligd tegen overspanningen door middel van bliksemafleiders, terwijl ter plaatse van het binnentreden der loodsen, de toevoerdraden van daarin aangebrachte windingen voorzien zijn.

In elke loods zijn verdeelbordjes aangebracht, waarop de noodige afsluiters en veiligheden geplaatst zijn.

De leidingen in de gebouwen zijn geheel in ijzeren buis met open naad uitgevoerd; in de vochtige ruimten is de uitvoering als spanwerk geschied op deugdelijke isolatoren; op eenige andere plaatsen bevinden zich de leidingen in gesloten buis.

In de legerplaats te Harskamp zijn op het net aangesloten: 29 gloeilichten van 16 N.K.; 621 van 50; 37 van 100; 23 van 400 en 4 van 600 N.K. benevens een electromotor ten behoeve van de watervoorziening van 4 P.K. De verlichting is verdeeld over 57 gebouwen.

In de legerplaats te Millingen zijn aangesloten:

32 gloeilichten van 10 N.K. (voor het tooneel); 5 van 16; 599 van 50; 72 van 100; 8 van 200; 18 van 600 en 7 van 1000 N.K. De verlichting is daar verdeeld over 54 gebouwen.

HOOFDSTUK XVIII.

Instellingen van onderwijs, door werkgevers beheerd of gesteund ten behoeve hunner werklieden.

In het Centraal Verslag over 1911 werd voor de eerste maal een hoofdstuk aan bovenstaand onderwerp gewijd. In aansluiting met het toen gerapporteerde volgt thans een overzicht van hetgeen sedert hieromtrent te vermelden is.

HERHALINGSONDERWIJS.

In bovenvermeld Centraal Verslag vindt men uitvoerige mededeelingen omtrent de Twentsche fabrieksscholen.

Deze scholen werden sindsdien nog in enkele fabrieken uitgebreid en in andere, waar zij vroeger niet voorkwamen, ingericht. Een volledige lijst volgt hieronder.

Gemeente.	Firma.	Aantal leerlingen.	Duur van elken cursus.	Aantal uren onderwijs in elke klasse per week.	Uren waarop het onderwijs wordt gegeven.
Almelo . .	Gebrs. Palthe	108	7 maanden	2 uur	Alle dagen van 5-7 behalve Zaterd. 3-5.
Enschedé .	Afzonderlijke vereen. „de Fabrieksschool"	1142	½ jaar	4 uur	Eerste 5 dagen 10-12, 1¼-3, 6-8. Zaterdag 6½-8½, 9½-11½.
Hengelo .	Koninklijke Weefgoederenfabriek	110	½ jaar	1e kl. 9 uur 2e „ 7½ „ 3e „ 6½ „ 4e „ 6 „ 5e „ 6 „	Alle dagen 8-11½, 1½-4, behalve Woensdag- en Zaterdagmiddag.

Gemeente.	Firma.	Aantal leerlingen.	Duur van elken cursus.	Aantal uren onderwijs in elke klasse per week.	Uren waarop het onderwijs wordt gegeven.
Hengelo .	Machinefabr. Stork & Co. en Appendagefabriek v/h G. Dikkers & Co.	302	9 maanden	1e kl. 6 uur 2e, 3e en 4e kl. 8 uur	Maand. en Zaterdag 7-12. Dinsdag, Woensdag, Donderd. en Vrijd. 7-12, 4½-6.
id. .	Twentsche Bontweverij	51	—	3 uur	Maandag, Dinsdag, Donderd. en Vrijd. 4¾-6¼, Woensdag 1½-4½
id. .	„Heemaf."	40	10 maanden	2 uur	Dinsdag en Vrijdag 7-9 nam.
		20	10 „	1½ uur	Woensd. 7¼-8¾ nm.
id. .	Nederlandsche Katoenspinnerij.	49	9 „	1e kl. 6 uur 2e „ 4 „ 3e „ 6 „	*Ia* 9-10, *Ib* 10-11, *Ic* 11-12 alle dagen. II*a* Dinsd. en Woensdag 4½-6, Zaterdag 9-10. II*b* Donderdag en Vrijd. 4½-6, Zaterd. 10-11. III Dinsd. en Woensdag 4½-6, Donderd. en Vrijd. 7-8 vm., Zaterdag 11-12.
Oldenzaal .	H. P. Gelderman & Zn.	93	1 jaar	2 uur	Maand., Dinsd., Donderd. en Vrijdag 7-8 nm.
Rijssen . .	Ter Horst & Co.	14	—	3 uur	7½-9 nm. of 8-9½ nm.

Behalve in Twente vindt men fabrieksscholen in de verschillende plaatsen, waarvan in het verslag van 1911 melding werd gemaakt.

Van deze valt nog in het bijzonder de aandacht op de school, verbonden aan de fabriek der firma *P. F. van Vlissingen en Co. te Helmond.*

Omtrent deze school kan het volgende vermeld worden:

Aan het voortgezet lager onderwijs nemen deel alle jongens, die bij plaatsing op de fabriek den leeftijd van 16 jaar nog niet hebben bereikt. Naar hun bekwaamheid zijn ze verdeeld in 5 groepen; elke groep krijgt per dag 1 uur onderwijs. De lessen worden gegeven onder fabriekstijd; voor de jongens, die tijdens hun aanwezigheid in de school door andere werkkrachten in de fabriek moeten vervangen worden, eindigt de schoolverplichting op 16-jarigen leeftijd, voor hen, die in de fabriek niet vervangen worden, zooals jongens van

teekenkamer, graveerderij, plaatsnijderij, stalenmakerij, enz., eindigt de verplichting om de school te bezoeken later.

Het onderwijs omvat in hoofdzaak: lezen, rekenen, schrijven Nederlandsche taal, staatsregeling, natuurkennis en aardrijkskunde.

Het houtsnijden wordt onderwezen aan alle jongens, die leerling der school zijn. Elke groep krijgt per week 1 uur les. Alle leermiddelen worden gratis verstrekt, terwijl alle gemaakte voorwerpen het eigendom van den vervaardiger zijn.

In het verslag van 1911 werd nog geen melding gemaakt van het onderwijs gegeven aan de jeugdige arbeiders van Philips' gloeilampenfabrieken te Eindhoven. Daar hier naast herhalingsonderwijs ook vakonderwijs gegeven wordt, zal deze onderwijsinrichting in het volgende onderdeel van dit hoofdstuk behandeld worden.

ONDERWIJS, DAT MIN OF MEER MET HET VAK IN VERBAND STAAT.

In de eerste plaats worde hier melding gemaakt van de voornemens tot oprichting van een **vakschool voor sigarenmakers.** Wel zal, zooals uit het volgende blijkt, deze vakschool voor verreweg het grootste deel bekostigd worden door publiekrechtelijke lichamen, en zou zij dus eigenlijk niet vallen onder de inrichtingen, waaraan dit hoofdstuk gewijd is, maar toch mag een uitvoerige mededeeling van hetgeen geschied is ter wille van de oprichting dezer school hier niet ontbreken, èn omdat zij de eerste inrichting van dien aard in ons vaderland en waarschijnlijk in Europa zal zijn, èn omdat de dienst der Arbeidsinspectie bij de voorbereiding tot hare oprichting een belangrijke rol gespeeld heeft.

Het toen nog waarnemend hoofd van het 1ste district, de heer STRAATMAN, die niet alleen ten deze het initiatief heeft genomen, doch ook bij de voorbereiding der plannen een zeer werkzaam aandeel heeft gehad, deelt in zijn jaarverslag het een en ander mede, aan de hand waarvan het volgende overzicht kan worden gegeven:

Door de Kon. Marechaussée te Eindhoven werd in het begin van 1914 een proces-verbaal opgemaakt tegen het hoofd en den bestuurder eener sigarenfabriek, verdacht van overtreding van art. 6 sub 1 a en b en art. 12 der Arbeidswet 1911, gepleegd ten aanzien van verschillende jeugdige personen.

Beklaagde heeft zich evenwel verdedigd, zoowel voor het Kantongerecht te Eindhoven als voor de Rechtbank te 's-Hertogenbosch, waar de zaak in hooger beroep diende, door te zeggen, dat hij er een vakschool op na hield.

Door de Rechtbank te 's-Hertogenbosch werd beklaagde vrijgesproken.

Hoewel op goede gronden kon worden aangenomen, dat het niet in beklaagdes bedoeling had gelegen de Arbeidswet te overtreden ten voordeele van zijn bedrijf, m. a.w. er geen sprake was van uitgebreide kinderexploitatie, vond het genoemde Districtshoofd in het bovenstaande toch aanleiding bijzondere aandacht aan deze zaak te wijden. Naar zijn oordeel, zou het geven van opleiding aan jeugdige tabaksbewerkers *in de fabriek,* op uren, vallende buiten den wettelijk vastgestelden arbeidstijd, de mogelijkheid openen tot wetsont-

duiking, en zou, indien dit systeem door vele fabrikanten werd gevolgd, het in de toekomst dikwijls moeilijk zijn den wetsovertreder van den leermeester te onderscheiden; het behoeft geen betoog, dat het controleeren, of er arbeid wordt verricht, dan wel practisch onderwijs wordt genoten, in dit geval zeer moeilijk is. Niet alleen de voor de Arbeidsinspectie geldende bezwaren, maar ook de groote behoefte in het Zuiden aan geschoold sigarenmakerspersoneel, deden het Districtshoofd besluiten pogingen in het werk te stellen, om het noodige vakonderwijs buiten de fabriek afdoende te regelen.

Nadat de meening te dezer zake van enkele groote sigarenfabrikanten en van de werkliedenorganisaties in dit bedrijf was ingewonnen en tevens een bespreking van het Districtshoofd met den Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs (Vakonderwijs) had plaats gehad, werd een vergadering van vertegenwoordigers der fabrikanten- en werkliedenvereenigingen in de tabaksindustrie belegd, waaraan ook de Inspecteur M.O. en het Hoofd van het 1ste district deelnamen. In deze vergadering werd in principe tot het oprichten van een vakschool voor tabaksbewerking besloten, terwijl een commissie zich met de voorbereidende maatregelen belastte. De werkzaamheden dezer commissie hadden het gewenschte resultaat: de „Vereeniging tot Bevordering van de Vakopleiding voor de Sigarenindustrie te Eindhoven" werd gesticht. Als omschreven doel stelt zij tot taak een vakschool te stichten, met *eigen* gebouw en *eigen* middelen, geheel onafhankelijk van de bestaande ambachtsschool. Indien de aangevraagde subsidies van Rijk, Provincie en Gemeente worden toegestaan, zal deze school in den loop van 1917 kunnen worden geopend.

Werd over 't algemeen de oprichting dezer school van de zijde der fabrikanten toegejuicht, toch bleven velen hunner in gebreke door tastbare bewijzen hun sympathie te toonen, zoodat de school grootendeels haar uitgaven uit de subsidies zal moeten bestrijden.

Het sigarenmakersvak vormt een zeer belangrijke tak van nijverheid in het bijzonder in het Zuiden des lands; in 's-Hertogenbosch en omstreken en in Eindhoven en omstreken werken naar schatting niet minder dan 7000 sigarenmakers. Een systematische opleiding der werklieden zou in de eerste plaats de beoefening van het vak rechtstreeks ten goede komen, doch bovendien sterk verheffend kunnen werken op het peil der werklieden. Verwacht zou dus mogen worden, dat de oprichting eener vakschool in de eerste plaats in de betrokken vakkringen met ingenomenheid zou worden begroet. Met verwondering zal dan ook kennis genomen worden van het feit, dat de R.-K. Zuidelijke Bond van Tabaks- en Sigarenfabrikanten even voor het opmaken van dit verslag, zich per adres tot de Staten van Noord-Brabant wendde met het verzoek de ingediende aanvraag van de Vereeniging tot Bevordering van de Vakopleiding voor de Sigarenindustrie te Eindhoven te willen aanhouden, omdat de Bond meent, dat de kwestie van de vakopleiding nog niet voldoende is overwogen en de Bond althans daartoe niet in de gelegenheid is geweest. Wanneer in aanmerking wordt genomen, dat aan de voorbereiding en de overweging der plannen door de betrokken fabrikanten en andere belanghebbenden circa 1½ jaar besteed is geworden, aan welke voorbereiding de afdeeling van den thans adresseerenden Bond een zeer werkzaam aandeel nam, dan treedt de strekking van het adres in een zonderling licht.

Dat de opleiding van den sigarenmaker in alle opzichten cursorisch onder-

richt wettigt, blijkt ook uit het uitvoerige leerplan dat door het Districtshoofd te Venlo was ontworpen. Dit is nog niet vastgesteld, omdat uit den aard der zaak de financieele basis der school eerst geheel gereed moet zijn en nopens de ingediende subsidie-aanvragen nog geen beslissing is genomen.

De Statuten der Vereeniging tot Bevordering van de Vakopleiding voor de Sigarenindustrie te Eindhoven, zijn inmiddels goedgekeurd en opgenomen onder de bijlagen der Staatscourant van 19 Juni 1916 N⁰. 142.

De circulaire, die het Districtshoofd begin Mei 1915 tot de belanghebbende kringen richtte, wordt hier afgedrukt, onder bijvoeging van het daarbij toegezonden leerprogramma.

Ik heb de eer U hierbij aan te bieden een ontwerp leerprogramma met toelichting voor een eventueel op te richten vakschool voor de tabaksindustrie.

Zooals U uit de stukken zal blijken, is gedacht aan eene opleiding van leerlingen, die de lagere school hebben verlaten en daarna in een (één)jarig verblijf op de *dag*-vakschool voor de practijk geschikt moeten worden gemaakt.

Het spreekt van zelf, dat niet verwacht mag worden, dat in dien (één)jarigen cursus volslagen vaklieden gevormd zullen worden. Want eerstens hebben de leerlingen daarvoor nog niet den leeftijd, doch in de tweede plaats kan een vakschool nooit anders beoogen dan den leerlingen meerdere ontwikkeling bij te brengen, waardoor ze, zoodra ze als leerling-werkman in de fabriek treden, hetgeen daarin plaats vindt beter zullen begrijpen. De fabriekspractijk, zal dan ook wel degelijk aanvullend moeten werken om hen tot een volslagen werkman te bekwamen, doch ongetwijfeld zullen in 't algemeen de leerlingen, die de vakschool met goed gevolg hebben doorloopen, na korten tijd den leerling-werkman, die alleen in de practijk gevormd werd, vóór zijn, en zal uit eene dergelijke categorie van, ook theoretisch onderlegde, werkkrachten, het opzicht houdende personeel voor de tabaksindustrie, na het doorloopen van een voortgezetten cursus, zijn te recruteeren. De ondervinding, op ambachtscholen tot nog toe opgedaan, heeft althans geleerd, dat verheffing van een vak alleen langs dien weg mogelijk is.

Als voortgezette cursus ter opleiding van voorwerker, meesterknecht, werkmeester, bedrijfsleider, of hoe men zoo'n persoon ook noemen wil, kan een dieper op de zaken ingaand programma gevolgd worden. Uiteraard kan voor die opleiding alleen een avondcursus in aanmerking komen, waarbij verondersteld wordt, dat de leerling voldoende kennis van, en ervaring in de practijk heeft opgedaan, zoodat het verhandelde op de voordracht met succes gevolgd kan worden. Zooals reeds gezegd, zal op dien cursus veel dieper op de verschillende onderwerpen moeten worden ingegaan, dan op den eerstbedoelde kan plaats hebben. Doch de bedoeling is ook om menschen te vormen, die, om het zoo te noemen, de rechterhand van den patroon zullen moeten zijn en die hem bij zijne afwezigheid, althans voor het leiden van de fabriek, moeten kunnen vervangen.

Waarschijnlijk zal er in den beginne mede rekening gehouden moeten worden, dat de leerlingen op dien cursus *niet* den vóór-cursus hebben gevolgd, doch uiteraard is dit aan het beleid van het instrueerende personeel over te laten. Bovendien zal ook hier de practijk uitspraak moeten doen, in hoeverre de juiste weg is ingeslagen en in hoeverre wijzigingen van het leerprogramma wenschelijk zijn.

In allen gevalle is de sigarenfabricage in het algemeen een tak van industrie van zulk een omvang in ons land, dat eene degelijke vakopleiding te rechtvaardigen is, waarvan ondernemer en werkman slechts den goeden invloed zullen kunnen ondervinden.

Het programma werd door mij in elkaar gezet, en er niet aan twijfelende, dat het voor vele verbeteringen vatbaar was, hoorde ik er reeds den directeur der ambachtschool te Eindhoven over, die zoo welwillend was mij eenige aanwijzingen te doen, die den opzet ervan ten goede kwamen.

Aangenaam zal het mij zijn ook van U, als man van de practijk, te mogen vernemen, welke wijzigingen wenschelijk zijn te achten om het doel zoo na mogelijk te kunnen bereiken.

Voor Uwe welwillende moeite — ik twijfel er niet aan, of U zal zich die willen getroosten — zeg ik U bij voorbaat mijn hartgrondigen dank.

De Inspecteur v. d. Arbeid 2de klasse,
wnd. Hoofd v. h. 1ste District.

Lesrooster van het Schooljaar.

	Vakken van onderwijs.	Maandag.	Dinsdag.	Woensdag.	Donderdag.	Vrijdag.	Zaterdag.	Totaal.
A	Ned. taal c. a. . .	8—9	—	8—9	—	8—9	—	3
B	Rekenen	—	8—9	—	8—9	—	—	2
C	Aardrijkskunde . .	—	1½—2½	—	—	—	—	1
D	Natuurkunde . . .	—	—	—	—	—	8—9	1
E	Hygiëne en veiligheid	—	—	9—10	—	—	—	1
F	Theorie van werktuigen en gereedschappen . . .	—	—	—	1½—2½	—	—	1
G	Theorie van materialen en hunne bewerking . . .	1½—2½	—	1½—2½	—	1½—2½	—	3
H	Practijk	9—12 2½—5½	9—12 2½—5½	10—12 2½—5½	9—12 2½—5½	9—12 2½—5½	9—12	32

A. Ned. taal c.a. Voordracht: 3 uren per week.

Het lezen en verklaren van verschillende stukken in proza en poëzie, het maken van opstellen over eenvoudige onderwerpen, alsook het opmaken van rapporten over een of ander feit, dat zich bij de tabaksfabricage kan voordoen. Het opstellen van sollicitatiebrieven in beschaafden stijl, het beantwoorden van brieven om inlichtingen, e.d.

Lezing en verklaring van de arbeidswetgeving.

B. Rekenen. Voordracht: 2 uren per week.

Herhaling van hetgeen op de lagere school is geleerd en voortgezet onderwijs.

C. Aardrijkskunde. Voordracht: 1 uur per week.

Ligging en beschrijving der verschillende landen, waar tabak vandaan komt. Meer in het bijzonder kennis van de plaatsen in Nederland, waar tabak verbouwd en verwerkt wordt. Tevens iets over de geschiedenis van de tabak.

D. Natuurkunde. Voordracht: 1 uur per week.

Allereerste beginselen der physica en der chemie.

E. Hygiëne en veiligheid. Voordracht: 1 uur per week.

Iets over de inrichting van fabrieken en werkplaatsen voor de tabaksindustrie, sanitaire inrichtingen als waschgelegenheden, kleedkamers, schaftlokalen en privaten. Beveiliging van de machines, die in de tabaksfabricage gebezigd worden.

F. Theorie van werktuigen en gereedschappen. Voordracht: 1 uur per week.

Allereerste grondbeginselen, waarop de inrichting en werking der werktuigen en gereedschappen berusten.

G. Theorie van materialen en hunne bewerking. Voordracht: 3 uren per week.

Beknopte uiteenzetting over de tabaksoorten en de bewerking ervan, als maken van bosjes, vormwerk en handwerk, vervaardiging van sigaren, sorteeren, verpakken, drogen, vervaardiging van kistjes, stoffeeren van kistjes; iets over sigaretten- en rooktabaksfabricage.

H. Practische oefening.

Wat op de voordracht over tabaksbewerking is medegedeeld moet op de practische

oefening zooveel mogelijk worden aangetoond en voorgedaan, terwijl de leerlingen daarna zich zelf moeten oefenen. Meer in het bijzonder moet geoefend worden in het maken van bosjes en sigaren.

Voor het bosjes maken moeten in de werkzaal dezelfde tafels aanwezig zijn als in eene fabriek; leerlingen aanvankelijk allen bosjes laten maken, later ze plaatsen als sigarenmaker en bosjesmaker. Zeer nauwkeurig het maken van bosjes voordoen, zooals dat op de voordracht reeds verklaard is en daarna langzaam door de leerlingen zelf bosjes laten maken, hun werk steeds verbeteren en zoo noodig één voor één voordoen. Het inrollen van de pop in het omblad voordoen en daarna door de leerlingen laten doen.

Verschillende wijzen van poppen maken voordoen, ook aanleeren afwisselend z.g. linksche en rechtsche bosjes te maken.

Het maken van vormwerkbosjes voordoen en beoefenen met behulp van verschillende vormplanken en langzamerhand de noodige vaardigheid inbrengen door na een zeker aantal oefeningen een taak op te geven, die binnen een zeker aantal uren moet af zijn of na meerdere verkregen bedrevenheid *door het uitloven van een premie* de leerlingen aansporen zich in te spannen om een zeker waardevol kwantum in een zekeren tijd te vervaardigen. Ook de leerlingen oefenen in het plaatsen van de vormen in de pers en het aanbrengen van persklemmen, een en ander altijd eerst voordoende. Hetgeen in de voordracht over het bosjes maken is medegedeeld, op de practische oefening aantoonen, als het gladder worden van de bosjes in de vormen; het zuiniger dekblad-verbruik voor gladde wikkels, die uit vormen komen; dat meer vormen noodig zijn, naarmate het werk slordiger wordt gemaakt.

Oefenen in het handwerk-bosjes maken, weer eerst voordoen en daarna door de leerlingen zelf laten maken, daarbij geleidelijk de snelheid van werken opvoerende; oefenen in het penaal werk en op de bijzonderheden, die in de voordracht vermeld zijn, wijzen.

Oefenen in het sigarenmaken geheel en al in de volgorde als in de voordracht is medegedeeld en de noodige gereedschappen daarbij gebruiken en het handige gebruik ervan aanleeren.

Als men met de practische oefeningen zoo ver is gekomen, moet er een groote eindwedstrijd in zicht gesteld worden, waarbij de premie van eenige waarde is, b.v. een zilveren horloge. Die wedstrijd moet dan b.v. 1½ of 2 maanden van te voren worden aangekondigd en aan de leerlingen de gelegenheid worden gegeven om zich op elke practische oefening onder toezicht van den instructeur te bekwamen. Intusschen worden deze practische oefeningen door andere afgewisseld, waarin de leerlingen het sorteeren en verpakken wordt voorgedaan, zooals dat in de voordracht is verklaard. Daarbij ook het gebruik van den sorteerbak voordoen.

Vervaardiging van sigarenkistjes en stoffeeren der kistjes. Hieraan ook eenige oefeningen wijden, b.v. 4 tot 6 practische oefeningen.

Toelichting op A.

Eene nadere toelichting is overbodig te achten. Het doel is toch in de eerste plaats, hetgeen op de lagere school werd geleerd, eenigszins te doen behouden en het voor het practische leven bruikbaar te maken. Voorts zal zeer geleidelijk het doel der arbeidswetgeving den leerlingen kunnen worden bijgebracht.

Toelichting op B.

Eene nadere toelichting is overbodig te achten. Het doel is toch in de eerste plaats, hetgeen op de lagere school werd geleerd, eenigszins te doen behouden en het voor het practische leven bruikbaar te maken.

Toelichting op C.

Dit vak beoogt den gezichtskring van den tabaksbewerker te verruimen.

Toelichting op D.

Over dit vak worden zeer populaire voordrachten gehouden en alles zooveel mogelijk door proeven toegelicht. Het vak dient enkel tot afwisseling van het programma en om den geheelen cursus aantrekkelijk te maken. Men verkrijgt erdoor, dat de leerlingen de voordrachten over vak G beter in den grond zullen begrijpen, doch bovendien is het hoogst geschikt voor algemeene ontwikkeling.

Toelichting op E.

Populaire voordracht over deze onderwerpen. De bedoeling van het onderricht in dit vak is klaarblijkelijk genoeg.

Toelichting op F.

Ook hierover worden populaire voordrachten gehouden. Met de uiteenzettingen, die op deze voordrachten worden gehouden, zullen de leerlingen des te beter het doel en de inrichting van de verschillende werktuigen, die in de tabaksfabricage worden gebezigd, begrijpen.

Toelichting op G.

De *tabaksbewerking* wordt in voordracht medegedeeld, waarbij men rekening moet houden met de practische oefeningen. Vooral dat wat betrekking heeft op de bewerkingen van de tabak om er sigaren van te maken is hoofdzaak, het overige wordt ter completeering voorgedragen, doch men kan daar vlugger mede doorgaan. Bij de voordracht moet de docent zich zooveel mogelijk van afbeeldingen bedienen, b.v. groote wandplaten; door het stellen van vragen vergewist hij er zich van, of het behandelde op eene vorige voordracht wel goed begrepen is; het ware wenschelijk vooral op verschillende punten in het bijzonder de aandacht van de leerlingen te vestigen en den volgenden leiddraad daartoe te volgen:

Het toonen van de tabak aan de leerlingen en wat bij het zien daarvan valt op te merken. De instructeur laat daartoe ongeschikte tabak zien en geschikte en laat door bevoelen en ruiken en in de handen nemen duidelijk de verschillen uitkomen. Er op wijzen, hoe de opslagplaats en de opslagtijd van invloed is op de hoedanigheid van de tabak.

Sigarenfabricage. Bespreking van de arbeidsverdeeling: 1. aanvochten der tabak. 2. mêleeren van het gestripte binnengoed. 3. strippen van het binnengoed. 4. gereed maken van dekblad. 5. bosjes maken. 6. dek oprolien. 7. sorteeren. 8. verpakken. 9. maken der kistjes. 10. stoffeeren der kistjes.

Bewerken van ruwe tabak.

Verklaren, dat aanvochten van tabak moet plaats hebben, omdat ze zich in de pakken in zulk een drogen toestand bevindt, dat ze breken zou bij de bewerking; graad van vochtigheid, n.l. zooveel als voor doel onvermijdelijk is.

Nadeelen van te sterke bevochtiging bespreken. Het invochten bespreken, zooals dat op de oude manier plaats had, n.l. door bossen tabak in water geheel of gedeeltelijk te dompelen en bossen loodrecht tegen elkaar neerzetten. Op het nadeel wijzen, n.l. dat men nu niet zoo goed de wateropname kan regelen. Op de nieuwe manier: bevochtigen met behulp van sproeipomp, bossen zachtjes door schudden los maken en in enkele laag op bodem leggen, dan met sproeipomp besprenkelen, op eerste laag dan een tweede leggen, die ook weer beprenkelen en zoo telkens een laag meer. De aangevochte tabak dan loodrecht neerzetten. Er op wijzen, dat al naar weers- en temperatuursgesteldheid en al naar de bladen zijn (al naar bladstructuur) het vocht in 3 tot 10 uur zoo ver in de bladen is getrokken, dat de bossen losgemaakt kunnen worden. Er op wijzen, dat door de vochtige bladen meer met de droge in aanraking te doen komen, ze hunne overvloedige vochtigheid afgeven. Er op wijzen, dat de leus is: weinig water, maar goed verdeelen en goed mengen en dooreenschudden.

Bespreking van verdeeling van tabak in binnengoed, omblad en dek. Verschil verklaren tusschen deze 3 verschillende soorten, daarna mededeelen, dat tabak voor binnengoed gestript moet worden. De behandeling van het omblad en dekblad mededeelen.

Bosjes maken. Eerst de inrichting van de werktafels verklaren en de plaatsing van sigarenmaker en bosjesmaker daaraan, n.l. tegenover elkaar of naast elkaar. Er op wijzen, dat niet meer tabak op tafel mag liggen dan voor 40 à 50 bosjes noodig is, daar de bosjesmaker anders te geneigd is om alleen lang binnengoed te gebruiken en de korte strookjes te laten liggen, zoodat eerst wikkels worden gemaakt uitsluitend van lang goed en daarna uitsluitend van kort goed, terwijl een gelijkmatige verdeeling van lang en kort goed gelijkmatiger gerolde bosjes geeft. Vooral er opmerkzaam op maken, dat bij het bosjes maken de vingertoppen en de muis der hand, als het ware, als voelhorens dienst doen. Men moet als het ware voelen, dat het bosje het goede model heeft en de strookjes zooveel mogelijk gelijk verdeeld worden. Daarna bespreken het inrollen van de pop in het omblad, o.a. oppassen, dat het omblad uitgestrekt blijft en evenmin als oplegger tusschen het binnengoed opgerold wordt, doch zorgen, dat het de pop omhult. Er op wijzen, dat

beide handen even snel moeten werken, opdat het binnengoed niet spiraalvormig gedraaid wordt, en dat door spiraalsgewijze oprollen het gelijkmatig branden belemmerd wordt, omdat de luchtkanalen erdoor verstoppen. Verschillende wijzen van poppen maken mededeelen en van elke methode de voor- en nadeelen bespreken, o.a. dat als de pop uit de hand gemaakt is, ze op de werktafel wordt gelegd om ze nog eens te fatsoeneeren, doch dat het nadeel is, dat het binnengoed dan licht breekt. Verschil tusschen z.g. linksche en rechtsche bosjes. Daarna uiteenzetten, dat men onderscheid maakt tusschen *vormwerk*sigaren en *handwerk*sigaren.

Vormwerkbosjes. Vormplanken toonen en inrichting ervan uitleggen. Verschillende soorten van persen bespreken aan de hand van afbeeldingen. Er op wijzen, dat een gladde pop voor het inrollen veel minder dekblad behoeft. Laten uitkomen, dat handwerk daarom zooveel meer geoefendheid vereischt, omdat de pop alreeds zeer gelijkmatig gerold moet zijn om zonder persen een sierlijk gevormde sigaar te krijgen. Er op wijzen, dat wikkels uit vormen een zuiniger dekblad-verbruik veroorzaken dan handwerkbosjes, omdat ze gladder zijn.

Handwerkbosjes. Nogmaals wijzen op de grootere zorgvuldigheid, die vereischt wordt om een goed uitziende sigaar te krijgen. Mededeelen, dat bij bijzonder nauwkeurig werk het omblad schroefvormig om het bosje gewikkeld moet worden, evenals het dekblad om de klaargemaakte wikkel gerold wordt. Het z.g. penaalwerk bespreken, dat voor het duurste werk, dat er het elegantst moet uitzien, wordt toegepast. Op afbeelding of in werkelijkheid een penaal laten zien, die op een naaldenkoker gelijkt; vooral er op wijzen, dat op de scheidingsplaats het bosje met taai papier wordt omhuld om het vormen van een naad of plooi te voorkomen.

Het vervaardigen van de sigaren. Bespreken der gereedschappen, die ervoor noodig zijn, als mes, laten zien, hoe het er uitziet; een rolplankje; een wrijfplankje en een potje kleefstof. Al deze voorwerpen goed laten zien en in handen geven. Bespreken, hoe de dekbladen bewaard worden. Wijze van dekblad omwikkelen voordoen en uitleggen en oefenen.

Sorteeren en verpakken bespreken.

Iets mededeelen over het *vervaardigen van sigarenkistjes en stoffeeren der kistjes.*

Sigarettenfabricage. In zeer ruwe trekken de sigarettenfabricage bespreken.

Rooktabaksfabricage. In zeer ruwe trekken dat gedeelte bespreken.

N.V. Philips' Gloeilampenfabriek te Eindhoven.

Sedert geruimen tijd wordt aan de jongens uit de mechanische werkplaatsen herhalingsonderwijs, en teekenonderricht gegeven. Het getal der leerlingen bedraagt circa 77, welke zijn verdeeld over vier hoofdklassen en eene voorbereidende klasse.

Het onderwijs wordt gegeven gedurende den fabriekstijd en wel van 5½—7 uur 's avonds. Het is geheel kosteloos en ook over de schooltijden wordt het volle loon uitbetaald.

De deelnemers aan de voorbereidende klasse ontvangen per week 1½ uur herhalingsonderwijs en 2 × 1½ = 3 uur teekenonderricht.

In de vier hoofdklassen wordt per week gegeven 2 × 1½ = 3 uur herhalingsonderwijs en 2 × 1½ = 3 uur teekenonderricht.

De jongens worden tot de hoofdklassen toegelaten na met voldoende vrucht de voorbereidende klasse te hebben doorloopen. De school wordt gehouden in drie afzonderlijke, goed verlichte en verwarmde lokalen in het fabrieksgebouw. Het herhalingsonderwijs wordt gegeven door twee onderwijzers van de Nutsschool te Eindhoven, terwijl het teekenonderricht wordt geleid door den chef van het teekenbureau en een opzichter, gewezen leeraar aan een ambachtsschool.

Bij het herhalingsonderwijs worden in ééne klasse hoogstens twintig leerlingen ingedeeld.

In de teekenlokalen zijn zoowel teekenvoorbeelden als modellen voorhanden.

Projectie-teekenen en machine-teekenen worden hoofdelijk of voor kleine groepjes behandeld.

De duur van den cursus is voorloopig op drie jaar gesteld.

In de werkplaatsen staan de jongens onder speciaal toezicht.

Er wordt in den eersten tijd geen productieve arbeid van hen gevorderd.

Het onderwijs omvat wekelijks het volgende aantal uren:

	Voorb. klasse.	1ste klasse.	2de klasse.	3de klasse.	4de klasse.
Lezen	½ uur	½ uur	½ uur	½ uur	½ uur
Nederlandsche taal . . .		½ „	½ „	½ „	½ „
Meetkunde	—	—	—	—	1 „
Algebra	—	—	—	—	1 „
Teekenen.	3 „	3 „	3 „	3 „	3 „
Rekenen	1 „	2 „	2 „	2 „	—
Totaal aantal uren per week	4½ uur	6 uur	6 uur	6 uur	6 uur

Ook voor de ouderen bestaat (één avond van 7—9 uur per week) gelegenheid zich kosteloos in teekenen, construeeren en teekeninglezen te bekwamen. De firma verschaft hun gratis teekengereedschap en teekenbehoeften, met uitzondering van een passerdoos. De deelname is thans 36 man.

De assistenten op het chemisch laboratorium ontvangen tweemaal per week les in scheikunde; het onderwijs wordt gegeven door een der heeren chemici; de deelname is kosteloos.

Verder geeft de firma Philips nog een cursus voor glasblazers, voor assistenten en onderbazen en een cursus in de moderne talen, Russisch, Spaansch en boekhouden voor het kantoorpersoneel. Aan laatstgenoemden cursus nemen ongeveer 80 personen deel. Al deze cursussen worden geheel door de firma bekostigd, terwijl het onderwijs gegeven wordt door bevoegde leerkrachten buiten of uit het personeel.

In het algemeen geven de verkregen resultaten en de animo der leerlingen reden tot tevredenheid.

Eenige opmerkingen, ontleend aan het verslag van het hoofd van het 8ste district, toonen in welk een hooge mate door de betrokkenen in het algemeen het **herhalings- en vakonderwijs** op prijs wordt gesteld. Het beste bewijs hiervan is de inspanning, die sommige jongens zich moeten getroosten, om zich eenige ontwikkeling te verschaffen. Als voorbeeld vermeldt hij o.a. dat 33 jongens gedurende 4 of 5 dagen per week 4½ uur onderwijs per dag ontvangen. Deze jongens, voornamelijk metaalbewerkers, gaan van 5—7 naar de Burgeravondschool, moeten daarna den afstand van een klein kwartier afleggen naar de Ambachtsschool, waar de lessen om 7¼ uur beginnen en om 9¾ uur eindigen. Verschillenden moeten nog een grooten afstand afleggen, voordat zij

thuis zijn. Bij thuiskomst wordt het avondeten genuttigd, zoodat zij tegen half elf zich ter ruste kunnen begeven. Den volgenden morgen moeten zij om 7, 7½ of 8 uur weer op de werkplaats tegenwoordig zijn, zoodat hun nachtrust zeer kort is. Steeds wordt om 4 uur geëindigd om de jongens gelegenheid te geven zich te verkleeden en een boterham te gebruiken.

Drie schildersjongens werden aangetroffen, die des Maandags en des Donderdags van 8—12 en van 1½—4 een dagcursus volgden op de Ambachtsschool. Daarna hadden zij van 5—7 les op de Burgeravondschool en van 7½—9¾ op de Ambachtsschool. Deze dagen ontvingen zij 11 uur onderwijs, en moesten den volgenden dag weer vroeg in de werkplaats aanwezig zijn.

ONDERWIJS IN VROUWELIJKE HANDWERKEN EN HUISHOUDELIJKE KUNDIGHEDEN.

KANTWERKSCHOOL TE 'S-GRAVEMOER.

Teneinde het kantwerken, dat vroeger in 's-Gravemoer algemeen werd beoefend, doch in de laatste jaren sterk was achteruitgegaan, weer algemeen te maken en tot grooteren bloei te brengen, werd in 1914 op initiatief van Mevrouw V. D. MEULEN—NULLE, Oud-Directrice der Koninklijke Nederlandsche Kantwerkschool te 's-Gravenhage, de vereeniging „Het Kantkloske" opgericht.

De kant, die te 's-Gravemoer wordt vervaardigd, is een torchon van fijn katoenen garen, z.g.n. pietekant. De kantwerksters vervaardigen de kanten, waarvan zij een groot aantal patronen kennen, geheel uit het hoofd. Tegenwoordig is naar deze kant nog slechts weinig vraag en zijn er nog slechts twee vrouwen in het dorp, die geregeld kantwerken en er hun geheele middel van bestaan in vinden.

Het doel der vereeniging was nu een school op te richten, waar onderricht zou worden gegeven in het maken van moderne kant, als torchon, cluny en duchesse, volgens geteekende patronen. Hiertoe werd een onderwijzeres, bekend met kantwerken, aangesteld en een cursus geopend met aanvankelijk 14, later 26 leerlingen in een lokaal van de openbare school, dat door de Gemeente ter beschikking der vereeniging was gesteld.

Teneinde de kosten, aan het geven van het onderwijs verbonden, te bestrijden, werd aan Rijk, Provincie en Gemeente subsidie gevraagd. Als gevolg van de tijdsomstandigheden werd hierop afwijzend beschikt, zoodat aanvankelijk deze kosten geheel ten laste van de leden kwamen.

De adj. Inspectrice van den Arbeid Mej. E. Beitschat heeft zich veel moeite gegeven om de school, niettegenstaande dezen tegenspoed, toch tot stand te brengen.

Het gelukte, door het aanwerven van donateurs in de naburige plaatsen, over de noodige geldmiddelen te beschikken.

Toen voor het volgende leerjaar eene subsidie door Rijk en Provincie was verleend en door de Gemeente behalve een subsidie in geld, een schoollokaal met verlichting en verwarming gratis beschikbaar was gesteld, werd door de vereeniging, die thans ongeveer 30 leden telt, in plaats van de voorloopig aangenomen leidster van den cursus, een onderwijzeres aangesteld in het bezit van

het diploma van de Kantwerkschool te 's-Gravenhage en werd in Mei 1916 de Kantwerkschool „Brabantia" officiëel geopend, met 16 leerlingen van 13- tot 17-jarigen leeftijd.

Om tot de school toegelaten te worden, moeten de leerlingen de lagere school hebben afgeloopen. Van de oudere kantwerksters hebben zich geen aangemeld om het onderwijs te volgen; blijkbaar voelde men geen neiging meer zich nieuwe werkwijzen eigen te maken.

Het programma der school omvat behalve het eigenlijke kantmaken ook het teekenen van kantpatronen. De onderwijzeres beijvert zich zeer patronen te ontwerpen, opdat het werk der school een eigen karakter zal verkrijgen.

De lessen worden des namiddags van half twee tot vier uur gegeven, behalve des Zaterdags. De leerlingen nemen hun werk mede naar huis om daaraan te werken.

De cursus zal twee jaren duren; aan het einde waarvan een examen zal worden afgenomen, waarna aan de geslaagden een diploma zal worden uitgereikt.

Garen en leermiddelen worden door de school verstrekt. Wel moet eenig leergeld worden betaald, n.l. *f* 6.— of *f* 3.— 's jaars, naar vermogen, terwijl onvermogenden de school kosteloos kunnen bezoeken.

Het is de bedoeling, den leerlingen, zoodra zij iets kunnen vervaardigen, loon te betalen. Daar de leerlingen echter uit den aard der zaak nog slechts weinig gevorderd zijn, ontvangen nog slechts enkelen eenige betaling. Het loon is stukloon; de tarieven zijn zoodanig gesteld, dat eene volleerde arbeidster *f* 0.12 per uur kan verdienen.

Het bestuur der school, waarvan de Burgemeester der Gemeente voorzitter is, tracht afzetgebieden voor de kant te vinden, door het uitzenden van staalcollecties en het verkrijgbaar stellen van de kant in winkels. Voorloopig geschiedt dit op bescheiden schaal, daar nóg weinig geproduceerd wordt.

KOOKCURSUSSEN VOOR ARBEIDSTERS.

Reeds in 1913 werden door de Inspectrice van den Arbeid te **Rotterdam**, Mevrouw DERMOUT—VISSER, pogingen aangewend om cursussen te doen oprichten, waar aan fabrieksmeisjes onderricht zou worden gegeven in koken en andere huishoudelijke vakken.

De firma de Erven de Wed. van Nelle te Rotterdam, met wie daarover het eerst in overleg werd getreden, liet onder de bij haar werkzame meisjes een onderzoek instellen, hoevelen eventueel aan een cursus zouden wenschen deel te nemen. Het aantal bedroeg reeds dadelijk een kleine honderd. Daar er echter voor het geven van dit onderwijs geen lokalen beschikbaar waren en de Vereeniging „Ons Huis" destijds alleen gedurende den dag haar keukens voor het onderricht aan fabrieksmeisjes beschikbaar wilde stellen, waarop met het oog op het bedrijf natuurlijk niet kon worden ingegaan, kwamen de plannen in 1913 niet tot uitvoering. Deze kwamen echter weer ter sprake, toen gedurende den oorlogstijd met succes cursussen in koken, strijken, naaien, enz. voor werklooze vrouwen en meisjes waren gehouden; in den nazomer van 1914 besloot bovenbedoelde firma dan ook een proef te nemen door 28 meisjes aan een cursus in koken en voedingsleer in de keukens der School voor Vrouwenarbeid te laten deelnemen.

Deze cursussen (ieder van 14 meisjes) bestonden uit 20 lessen ieder van 2½ uur. De lessen werden met groote belangstelling gevolgd; er werd met opgewektheid gewerkt en van verzuim was nagenoeg geen sprake. De proef, die zoo gunstig was uitgevallen, heeft ertoe geleid, dat dezelfde firma gedurende den winter 1915—1916 hare meisjes wederom in de gelegenheid heeft gesteld cursussen te volgen, en wel niet alleen in koken en voedingsleer, maar ook in strijken en waschbehandeling, waaraan door ongeveer 84 meisjes wordt deelgenomen. Blijkt de ambitie blijvend, dan bestaat het voornemen ook cursussen in naaien, verstellen, hygiëne, enz. te doen geven.

Het voorbeeld door bovengenoemde firma gegeven, werd op kleine schaal gevolgd door de directie van de Galak Condensed Milk C⁰., te Rotterdam, en door den Heer Adrianus de Haas Jr., borstelfabrikant aldaar. Beiden lieten op hun kosten een aantal meisjes de kooklessen volgen in „Ons Huis", dat ondertusschen ook zijn keuken enkele avonden voor dit doel beschikbaar had gesteld, en lieten haar daar tevens onderwijs geven in naaien en verstellen.

Daar over 't algemeen door de deelneemsters de voorkeur wordt gegeven aan speciale cursussen voor arbeidsters en dan nog liefst met afzonderlijke uren voor de meisjes van één of van enkele gelijksoortige fabrieken, en er te Rotterdam dergelijke lessen alleen gegeven worden in de twee bovengenoemde inrichtingen, doet de behoefte aan een speciaal daarvoor bestemd gebouw zich gevoelen.

Wellicht dat nà den oorlog hiervoor op grond van de verkregen uitkomsten de noodige steun bij de fabrikanten zal worden gevonden.

In den loop van het jaar 1915 wendde het Hoofd van het 8ste district der Arbeidsinspectie pogingen aan, ter voorbereiding van het systematisch onderricht in spijsbereiding, speciaal ten behoeve van de vrouwelijke fabrieksarbeidsters in **Twente.**

Zeer terecht wordt door hem het buitengewoon groote belang ingezien der bestrijding van gemis aan dikwijls de meest elementaire kennis op dit belangrijk veld der huishoudkunde bij die vrouwen, die weldra zelf haar eigen huishouden te verzorgen zullen krijgen, doch tot dusverre tengevolge van haar voortdurende aanwezigheid in de fabriek, buiten de gelegenheid zijn geweest, om de daartoe noodige onmisbare kennis en kundigheden op te doen.

Het districtshoofd wendde zich daarom tot de Burgemeesters en Schoolopzieners, de groote textiel-, confectie- en eenige andere fabrikanten in Twente met het navolgend schrijven:

> Hierbij heb ik de eer Uwe aandacht te vragen voor het navolgende:
>
> Van groot maatschappelijk belang is het op welke wijze het groote aantal meisjes, dat na het verlaten der lagere school fabrieksarbeid gaat verrichten en dit blijft doen tot aan haar huwelijk, het onderricht en de opleiding krijgt om hen bekwaam te maken voor de taak, die hen wacht als huisvrouw en moeder.
>
> Wel wordt in onderscheiden gemeenten zorg gedragen voor onderwijs in naaien en handwerken, doch de opleiding, die andere meisjes krijgen van hun moeder, van wie zij de huishouding leeren of als dienstbode, verkrijgen zij niet en onvoldoende voorbereid beginnen zij een taak, van welker goede vervulling het welzijn van het arbeidersgezin in zoo hooge mate afhankelijk is.
>
> Ik behoef U dus zeker niet te overtuigen, dat het noodig en gewenscht is hierin verbetering te brengen en als een middel hiertoe zou ik het eerst willen noemen het verstrekken van goed *kookonderwijs*. De kennis van het bereiden van goed smakelijk voedsel is

onontbeerlijk voor de huisvrouw, het verhoogt het peil van het gezinsleven en is een belangrijke factor voor het bevorderen der volksgezondheid en het verhoogen van de volkskracht. Al is zeker het vraagstuk der volksvoeding nog niet opgelost, veel kan toch reeds worden bereikt, indien de vrouwen uit het volk leeren met de hun ten dienste staande middelen de voedzaamste grondstoffen te kiezen, zorg te dragen voor een zoo groot mogelijke en doelmatige verscheidenheid van spijzen en voor een zindelijke en smakelijke bereiding.

Practisch nu is het zeer wel uitvoerbaar de fabrieksmeisjes deze kennis te doen verkrijgen door het organiseeren van kookcursussen op ruime schaal. Indien deze cursussen goed zijn ingericht, het onderwijs door een bekwame leerkracht wordt gegeven en de meisjes op de les in de gelegenheid worden gesteld zich practisch te oefenen, is het mogelijk in een korten tijd de noodige bekwaamheid te verkrijgen, zoodat op deze wijze het beoogde doel, alle fabrieksmeisjes kennis van het koken bij te brengen, kan worden bereikt.

Ingesloten doe ik U nu ter kennisname een door de Inspectrice van den Arbeid te Deventer uitgewerkt plan toekomen volgens hetwelk, naar ik mij voorstel, de cursussen zouden kunnen worden ingericht. Het omvat de fabrieken in de provincie Overijssel, waar vrouwenarbeid in belangrijke mate voorkomt, dus de textiel-confectie en eenige andere fabrieken in Twente en verder fabrieken in de gemeente Deventer.

Het aan het slot van bovenbedoeld rondschrijven genoemd ontwerp-leerplan tot het oprichten van kookcursussen, was opgemaakt door de destijds in het 8ste district werkzaam gestelde Inspectrice van den Arbeid Dr. E. KLEEREKOPER, die hierbij de medewerking had ontvangen van Mejuffrouw N. BOETJE, directrice van de School voor Vrouwenarbeid te Deventer.

Voor een belangrijk deel sloot het opgemaakte programma aan de lesroosters der bestaande kookscholen aan. Aangedrongen werd op centralisatie van het onderwijs, zoodat verschillende fabrikanten gezamenlijk één cursus zouden doen plaatsvinden. De kosten der lessen werden begroot op *f* 60.— aan salaris der leerkracht, grondstoffen voor het koken (10 leerlingen gedurende 13 lessen) brandstoffen, verlichting, het wasschen van schoteldoeken enz., waarbij dan nog weder zouden komen kosten voor het toezicht, het schoonhouden van de keuken, (welke voor verschillende gemeenten zouden uiteen loopen van *f* 25.— tot *f* 100.—), jaarlijksche afschrijving op den inventaris, eventueel reisgeld voor de leerares, terwijl bovendien de kosten voor de inrichting werden geraamd op *f* 500.— per keuken. Deze inrichting zou dan in hoofdzaak overeenkomen met de installaties, die men in verschillende kookscholen aantreft.

Bij het overleg dat nopens deze zaak met verschillende fabrikanten gevoerd werd, bleek dat enkelen wel de wenschelijkheid en zelfs de noodzakelijkheid van het onderwijs inzagen en dit ook wel financieel wilden ondersteunen, doch dat het ontworpen uitvoerige plan geen kans van slagen zou hebben. Over het algemeen vond men de onkosten veel te hoog, terwijl het samenwerken van verschillende fabrikanten voor de vorming van één leerkeuken weinig eenvoudig werd geacht en op de mogelijkheid gewezen werd, dat het organiseeren van één cursus voor het personeel van verschillende fabrieken tot allerlei bezwaren aanleiding zou geven. Stellig zou bovendien op financieelen bijstand der gemeentebesturen in deze abnormale tijden niet gerekend kunnen worden.

Als groot bezwaar werd voorts de omstandigheid genoemd, dat het lesrooster hoofdzakelijk uitging van de veronderstelling, dat slechts lessen onder fabriekstijd kans van slagen zouden hebben. Een dergelijke onderbreking van het intensieve fabrieksproces werd algemeen afgewezen, met het oog op de te verwachten stoornis in het bedrijf.

Het bleek dus noodzakelijk het onderwijsplan belangrijk te vereenvoudigen. De opvolgster van Dr. KLEEREKOOPER in het 8ste district, Mevrouw de Wed. M. ARENDS—geb. SLINGERLANDT, stelde daarom een eenvoudiger plan samen, waarbij werd uitgegaan van de navolgende punten:

1e. Van het gemeentebestuur ter plaatse een lokaal zien te bekomen, indien aan een der desbetreffende fabrieken geen lokaal beschikbaar is.

2e. De inrichting en inventaris zoo eenvoudig mogelijk te doen zijn, zoodat de arbeidster er hoofdzakelijk vindt, wat zij later bij de inrichting harer woning zelf ook kan bekostigen.

3e. Het salaris der leerares zoo te stellen, dat de beste leerkrachten kunnen aangenomen worden.

4e. De lessen voorloopig alleen des avonds of Zaterdagsmiddags te geven, zoodat althans uit dien hoofde door de fabrikanten geen bezwaar zou kunnen worden gemaakt.

5e. Met de arbeidsters contact zoeken, teneinde haar van het nut van het onderwijs te overtuigen.

6e. Het onderwijs zoo practisch en eenvoudig mogelijk in te richten, t. w. eenmaal per week een les gedurende 13 achtereenvolgende weken, zoodat de arbeidster 12 goede middagmalen leert bereiden, terwijl bovendien een les gewijd wordt aan ziekenvoeding.

7e. De kosten van de inrichting van het lokaal, inventaris en de kosten van den eersten driemaandelijkschen cursus worden voor iedere arbeidster door de fabrikanten gedragen.

8e. Zooveel mogelijk zij de kookcursus een vervolg op een naaicursus en volgt op den kookcursus een vervolgcursus in huishouden, waschbehandeling en eenige gezondheidsleer. Voor dezen vervolgcursus dragen de arbeidsters zelf, zoo noodig, bij.

9e. De aanmelding tot het volgen van het onderwijs geschiedt bij den betrokken fabrikant.

10e. De leerlingen moeten boven 18 jaar zijn en zooveel mogelijk moet worden bevorderd, dat de oudste meisjes en gehuwde vrouwen de eerste cursussen bijwonen.

Op grond van dit programma werd het noodige overleg met de fabrikanten gepleegd, die voor de zaak gewonnen werden. Echter werd door hen als voorwaarde gesteld, dat de Inspectrice van den Arbeid de leiding in handen zou houden en niet alleen voor de algemeene organisatie, doch ook voor de inrichting der leerkeukens en het aanstellen van de noodige leerkrachten zou zorgdragen. Aanvankelijk werd vermoed, dat de fabrikanten hiervoor zouden zorgen. Deze bleken daartoe echter nòch lust, nòch tijd te hebben, en met dames-commissies

hadden eenige fabrikanten ervaringen opgedaan, die hen niet tot herhaling noopten. De totstandkoming werd dan onmogelijk geacht. Waar aldus als conditie gesteld werd, dat de Inspectrice, althans in den eersten tijd, den gang van zaken zou beheeren, werd voor het welslagen der onderneming, daarin met goedvinden van het Districtshoofd toegestemd.

Reeds 14 dagen nadat aldus tot overeenstemming geraakt was, ving de eerste cursus te Oldenzaal aan, eenige dagen later een te Rijssen, weer een paar dagen later een te Nijverdal, en daarna een te Almelo. In verschillende andere gemeenten, die voor de vestiging van een cursus in aanmerking kwamen, kon dit niet aanstonds geschieden, daar het aanvankelijk niet gemakkelijk was geschikte leerkrachten voor het onderwijs te vinden.

Er wordt namelijk van het denkbeeld uitgegaan, dat men niet uitsluitend theoretisch gevormde personen met de leiding dezer cursussen dient te belasten. Het geheele karakter van het onderwijs moet juist zijn de fabrieksarbeidster, die in afzienbaren tijd wellicht zelf aan het hoofd van een huishouding komt te staan, in een minimum van tijd de meest noodzakelijke kundigheden aan te leeren. De leerkrachten dienen dus het milieu, waarin de arbeidersvrouw leeft, ter dege te kennen en er zich volkomen bewust van te zijn met welke hulpmiddelen de toekomstige huisvrouw in de praktijk zal moeten werken. In verband daarmede moet het leerprogramma op een geheel anderen leest geschoeid worden dan dat, hetwelk in de gewone huishoud- en kookscholen veelal wordt gevolgd, en waarbij als regel wordt uitgegaan van het principe, dat de leerling met de meest moderne hulpmiddelen, zooals men die in de best uitgeruste keukeninrichtingen aantreft, om moet leeren gaan. Bij deze scholen staat op den voorgrond, bekwame dienstboden te kweeken; bij de groote arbeidstersbevolking in Twente dient er zoo goed als uitsluitend op gelet te worden, welke kennis de huisvrouw noodig heeft, om in de behoeften van haar gezin te voorzien.

Op de volgens het plan der Inspectrice Mevrouw Arends in Twente gegeven wordende cursussen, is het lesrooster als volgt ingericht:

Practisch onderricht.		Theorie.
1ste les.	*1ste les.*	*1ste les.*
Bruine boonen met speksaus, appelmoes. Toespijs: griesmeelpap.	Bruine boonen met gebakken spek en gebakken uien. Toespijs: griesmeelpap.	Zindelijkheid en het schoonhouden van benoodigdheden.
2de les.	*2de les.*	*2de les.*
Erwtensoep. Het maken van worst en vetpot.	Witte boonensoep. Toespijs: rijst met kaneelsaus.	Verschillende brandstoffen, maten en gewichten van verschillende grondstoffen.

Practisch onderricht.		Theorie.
3de les. Worst met boerenkool, groene erwten met aardappelen.	*3de les.* Hutspot met klapstuk. Toespijs: rijst met appels.	*3de les.* Hoe te leven om gezond te blijven en waarvoor is goed voedsel noodig.
4de les. Runderlapjes, gestoofde koolraap met aardappelen. Toespijs: gedroogde appeltjes.	*4de les.* Zuurkool met witte boonen en plantenboter. Toespijs: havermoutspap.	*4de les.* Wat de mensch noodig heeft voor den opbouw en instandhouding van het lichaam.
5de les. Stokvisch, aardappelen en rijst met mosterdsaus.	*5de les.* Erwtensoep. Toespijs: rijst met gedroogde pruimen.	*5de les.* Het koken in hooikist en couranten.
6de les. Ingemaakte snijboonen met witte boonen en aardappelen met mager spek. Toespijs taptemelk met havermout.	*6de les.* Snijboonen, witte boonen en aardappelen met rookworst.	*6de les.* Goed en goedkoop voedsel.
7de les. Spek- en appelpannekoeken. Toespijs: karnemelk met gort.	*7de les.* Runderlapjes, spinazie en aardappelen.	*7de les.* Om zich te voeden, rekening houden met omstandigheden waaronder men leeft (leeftijd, tijd des jaars, zware en lichte arbeid, enz.)
8ste les. Hutspot, bestaande uit: Bruine boonen, wortelen en aardappelen met klapstuk.	*8ste les.* Groentesoep. Drie in de pan.	*8ste les.* Met welke middelen de spijsvertering te bevorderen.
9de les. Bruine boonensoep. Toespijs: citroenrijst.	*9de les.* Gebakken schol met aardappelen. Toespijs: broodpap.	*9de les.* Schadelijkheid gebruik alcoholhoudende dranken.

Practisch onderricht.		Theorie.
10de les. Gebakken aardappelen met gebakken lever. Toespijs: gort met rozijnen.	*10de les.* Witte kool met witte boonen en aardappelen. Toespijs: rijstpap.	*10de les.* Keuken in de woning, luchtververschîng, enz.
11de les. Ziekenvoeding. Pap van rijst met ei. Bouillon met ei. Erwten en boonenpurée. Jonge groenten. Gestoofde vruchten.	*11de les.* Ziekenvoeding. Bouillon met ei. Vermicellisoep met ei. Groene erwtenpurée. Beschuit met bessensap.	*11de les.* Hoe men de ziekenvoeding aan een zieke toedient en welke regelen men in acht heeft te nemen bij het bereiden van ziekenvoeding.
12de les. Worst met raapstelen en aardappelen. Toespijs: rijst.	*12de les.* Andijvie, mager spek en rijst. Toespijs: gort met rozijnen.	*12de les.* Het bewaren van levensmiddelen.
13de les. Postelein met witte boonen, aardappelen en plantenvet.	*13de les.* Oliebollen met melkchocolade. Bereiding van koffie en thee.	*13de les.* Dranken en algemeen overzicht der lessen.

De cursussen worden het geheele jaar gegeven, met onderbreking door vacanties. De deelneemsters leeren de benoodigdheden zelf koopen. Bij den aanvang der les wordt met theorie begonnen en deze gedeeltelijk onder het koken voortgezet. De deelneemsters schrijven de hoofdpunten van het verhandelde op en tevens de recepten voor een maaltijd voor vier personen. In groepen van twee deelneemsters wordt gekookt. De maaltijden worden gezamenlijk aan een net gedekte tafel gebruikt en daarna wordt alles gereinigd.

Bij de beoordeeling van de keuze der levensmiddelen, speciaal van het vleesch, moge worden in aanmerking genomen, dat de prijs hiervan in dit deel des Rijks nog niet in die mate gestegen is, als zulks tijdens het afdrukken van dit verslag in de grootere centra en in de hoofdsteden het geval is geweest. Bovendien moet niet uit het oog verloren worden, dat in Twente nog veelal gewoonte is, dat de fabrieksarbeiders zelf een varken mesten en op een stuk tuingrond zelf groenten telen.

De kosten van de eerste vier cursussen hebben bedragen:

Plaats.	Onkosten, inrichting en inventaris.	Salaris leerares per 3 maanden en per cursus.	Onkosten per cursus en per leerling, salaris, levensmiddelen, brandstof en kleine onkosten inbegrepen.	Middagmaal per leerling.
Oldenzaal. . .	*f* 195.20	*f* 50.—	*f* 6.15	*f* 0.12⁵
Rijssen . . .	„ 160.—	„ 50.—	„ 6.25	„ 0.14⁵
Nijverdal . . .	„ 149.13⁵	„ 50.—	„ 6.60	„ 0.15⁵
Almelo . . .	„ 79.87	„ 50.—	„ 5.80	„ 0.16

Een groote moeilijkheid was het vinden van geschikte lokaliteiten. Waar de fabriek zelf geen ruimte bood tot het beschikbaarstellen van een geschikt lokaal, werd beproefd elders de beschikking over de noodige ruimte te erlangen. In sommige gemeenten vond dit plaats met de krachtige medewerking van het gemeentebestuur. Slechts zeer zelden werd in dit verband door de Inspectrice geen medewerking ondervonden. Feitelijk geschiedde dit slechts in één geval; deze ondervinding werd juist opgedaan bij het bestuur eener vrouwenarbeidschool, dat bezwaar maakte een schoollokaal voor avondcursussen voor fabrieksmeisjes open te stellen. In één gemeente nl. te Oldenzaal ging de medewerking van het gemeentebestuur daarentegen zoo ver, dat voor het goede doel zelfs een kamer op het gemeentehuis werd beschikbaar gesteld. Door een der fabrikanten werd dit lokaal als leerkeuken ingericht, terwijl een andere fabrikant voor het benoodigde linnengoed zorgde.

Te **Oldenzaal** werd begonnen met een middagcursus voor de arbeidsters van de firma H. P. GELDERMAN & ZN. en een avondcursus voor de arbeidsters van de Koninklijke Oldenzaalsche Stoomweverij v/h. Molkenboer. Deze middagcursus kon tijdelijk gegeven worden, omdat aan de fabriek van de Heeren Gelderman wegens buitengewone omstandigheden met 2 ploegen gearbeid wordt, zoodat deze meisjes des namiddags vrij zijn. Reeds na de eerste les kwam het verzoek om meer cursussen; er was een groote belangstelling onder de arbeidsters: „Ze willen allemaal koken en het is een feest het te zien", zei één der fabrikanten. De tweede week werden te Oldenzaal reeds 6 cursussen gegeven met 75 vrouwen en meisjes als deelneemsters en nimmer waren er absent anders dan wegens ziekte. Thans komen er 8 cursussen en is een vaste leerares benoemd.

De moeder-overste van het klooster in deze plaats werd voor het nut van dit onderwijs gewonnen en stelde als adspirant-leerkrachten 2 zusters ter beschikking, die den cursus steeds bijwoonden en in den loop van het jaar 1916 aan een kookschool te Amsterdam zich verder op dit gebied zijn gaan bekwamen.

Te **Rijssen** werd aangevangen met een cursus voor de arbeidsters van de firma TER HORST & Co. en wel des Zaterdagsmiddags.

Voor deze cursussen werd door de firma de keuken van het fraaie, doch wegens de mobilisatie nog niet geopende, Parkgebouw afgestaan.

Keuken in het Parkgebouw te Rijssen.

Leerkeuken te Oldenzaal.

Ook hier bleek de belangstelling zoo groot, dat reeds na de eerste week voor een tweede groep meisjes een cursus werd aangevangen, zoodat iedere drie maanden twee groepen van 12 meisjes ieder geregeld kookles ontvangen, terwijl een naaicursus vooraf gevormd wordt.

Intusschen had de Koninklijke Stoomweverij te **Nijverdal** eveneens tot het inrichten van een kookcursus besloten. De directie toonde eenige lokalen, die daarvoor geschikt zouden zijn, en besloten werd tot het inrichten van de suite met keuken van een woonhuis aan de fabriek behoorende. Deze lokalen werden op eenvoudige wijze tot leerkeuken ingericht.

Ook hier moest wegens groote belangstelling tot een cursus voor een 2de groep besloten worden en daar de leerares niet meer tijd beschikbaar had des avonds, liet de directie den arbeid des Zaterdagsmorgens een uur vroeger eindigen voor deze groep meisjes, zoodat geregeld 2 cursussen gegeven worden, terwijl overwogen wordt een eigen leerares op te doen leiden voor dit onderwijs.

Te **Almelo** werd door de medewerking van den Burgemeester een lokaal van de gemeente afgestaan.

Daar hier 13 fabrieken waren, die voor deelneming in aanmerking kwamen, en samenwerking moeilijkheden gaf, terwijl maar één leerkracht voor 2 cursussen beschikbaar was, werden van iedere fabriek twee arbeidsters gevraagd bij wijze van proef, zoodat met 2 lessen en 26 arbeidsters werd aangevangen; de eenvoudige inventaris werd door de fabrikanten gezamenlijk betaald.

Ook hier waren de lessen een succes en werd om meer gevraagd, terwijl bij het einde van den cursus de deelneemsters om een vervolgcursus verzochten, waarvoor de arbeidsters aanboden zelf bij te dragen.

Te Almelo zijn thans tot stand gekomen 5 avondcursussen en 2 vervolgcursussen des Zaterdagsmiddags met een vaste leerares.

In **Enschede** werden door de Vereeniging „de Kookschool" 2 avondcursussen gegeven, waaraan ook fabrieksarbeidsters deelnamen. De meisjes betaalden hiervoor *f* 0.15 per avond. Deze cursussen zijn echter opgeheven, doch te Enschede zijn grootsche plannen in voorbereiding voor het a.s. seizoen. Er zal namelijk een lokaal worden ingericht in de fabrieksschool, voor avondcursussen. Iedere fabriek draagt voor een bepaald aantal meisjes de kosten, terwijl eveneens aan een der fabrieken te Lonneker een lokaal in de nabijheid wordt ingericht. Hieromtrent wordt overleg gepleegd met de fabrikanten.

Te **Hengelo** wordt van gemeentewege reeds een paar jaar 2 avonden per week kookonderwijs gegeven en wel in de keuken van het vereenigingsgebouw van de Machinefabriek van Gebr. STORK & Co. voor dat doel afgestaan.

Deze lessen worden gedeeltelijk ook door fabrieksarbeidsters bezocht, die daartoe *f* 0.15 per avond bijdragen.

Deze cursussen worden teruggebracht tot één avondcursus, doch de fabrieken hebben met deze cursussen geen voeling.

Aan de Koninklijke Weefgoederenfabriek zal een lokaal als leerkeuken worden ingericht en in dit lokaal zal de gelegenheid geboden worden

ook aan de andere fabrikanten, om voor hunne arbeidsters aldaar cursussen te laten geven, waarvoor de medewerking van alle fabrikanten aldaar werd verkregen.

Voorloopig worden een avondcursus gegeven voor de meisjes van de Koninklijke Weefgoederenfabriek, benevens een voor de meisjes der Nederlandsche Katoenspinnerij en 3 avondcursussen voor arbeidsters der overige fabrieken.

In **Borne** werd reeds in 1913 door een drietal dames, van wie eene de echtgenoote is van een der firmanten van een spinnerij- en weverijbedrijf in de gemeente, een kookcursus opgericht. De kosten worden vergoed, deels door de genoemde firma, verder door subsidiën van het Groene Kruis en het Nut van het Algemeen. Het eerste jaar werd bovendien door de gemeente subsidie verstrekt. Voorwaarde van toelating was, dat de meisjes den achttienjarigen leeftijd hadden bereikt; ook niet-fabrieksmeisjes hadden toegang; de deelneemsters waren echter bijna uitsluitend fabrieksmeisjes. Haar aantal bedroeg in 1913: 36, in 1914 hadden zich slechts twaalf nieuwe leerlingen aangemeld, die tot één cursus zijn vereenigd, verder werd dat jaar een herhalingscursus gegeven aan twaalf meisjes, die reeds het vorig jaar een cursus hadden gevolgd.

Het onderwijs werd alleen gegeven in de wintermaanden gedurende 12 weken, éénmaal 's weeks; de aanvangscursus werd Donderdagavond gegeven, de vervolgcursus Woensdagavond van 7—9½ uur, na fabriekstijd. Eerst werd een korte theorieles gegeven over hetgeen men zou gaan bereiden, daarna een practische les, waarbij de meisjes zelf kookten; ten slotte werd het bereide maal genuttigd. Het overschot werd door de meisjes om beurten mee naar huis genomen.

Het onderwijs was niet geheel kosteloos; de deelneemsters betaalden *f* 0.10 per les; het werd gegeven door 2 onderwijzeressen, van wie één een diploma had als leerares in koken en voedingsleer.

Te Borne, Delden, Goor, Haaksbergen, Vriezenveen, Deventer en Zwolle, zijn in den loop van 1916 cursussen georganiseerd en reeds aangevangen.

Over de belangstelling der leerlingen hebben de leerkrachten niets dan lof.

Van groote liefhebberij in het onderricht getuigt stellig ook de ondervinding, die te Oldenzaal werd opgedaan, waar o.a. een paar meisjes des Zaterdagsmiddags de keuken, (niettegenstaande deze en het keukengerei, na afloop der lessen, geregeld door de leerlingen gezamenlijk wordt schoongemaakt), een extra schoonmaakbeurt komen geven, opdat deze toch maar voortdurend een zindelijken indruk zal maken.

Ofschoon over het resultaat der cursussen hoofdzakelijk eerst aan het einde van 1916 geoordeeld zal kunnen worden, kan toch reeds thans met voldoening geconstateerd worden, dat het onderwijs, waar dit tot stand kwam, met ingenomenheid werd begroet en de lessen met groote belangstelling door de leerlingen werden gevolgd.

Zooals reeds hiervoren werd opgemerkt heeft tot dusver de Inspectrice Mevrouw Arends de geheele leiding van dit kookonderwijs in handen gehouden. Op verzoek der fabrikanten heeft zij zich niet alleen met het toezicht over de

lessen en het aanstellen en plaatsen van leerkrachten bemoeid, doch zij diende ook het financieele beheer der cursussen te voeren. Waar slechts op deze voorwaarden de tot standkoming van dit bij uitstek nuttig en hoogst belangrijk sociaal werk kon worden verwezenlijkt, moest daarin worden toegestemd. Het ligt echter voor de hand, dat op den duur ten deze andere maatregelen getroffen zullen dienen te worden, daar deze taak, met hoeveel toewijding zij ook door de betrokken ambtenares wordt vervuld, op den duur hare werkzaamheden in den inspectiedienst te veel zou schaden.

In het 1ste district der Arbeidsinspectie wordt aan meisjes onderwijs gegeven op de fabriek der firma P. F. van Vlissingen & Co. te **Helmond.**

De meisjes ontvangen lessen in:

Koken en voedingsleer, wasschen en strijken, knippen, naaien en verstellen van ondergoed, breien en verstellen van breiwerk.

Het onderwijs in koken en voedingsleer, wasschen en strijken wordt gegeven door een gediplomeerde leerares. De cursus duurt telkens 1 jaar en bestaat uit 2 parallel-klassen; elke klasse telt 8 meisjes, die niet beneden de 18 jaar zijn. De lessen worden des Zaterdags onder fabriekstijd gegeven, voor elke klasse 2½ tot 3 uur. Aan koken en voedingsleer worden 30 lessen besteed, aan wasschen en strijken 12.

De bereide spijzen worden door de leerlingen gebruikt; wat er over blijft mag beurtelings worden medegenomen, zoodat ook de andere familieleden bekend worden met spijzen, waarvan de voedingswaarde hooger is dan die van de middagmalen der arbeidersgezinnen.

Bij de samenstelling der gerechten wordt eenige rekening gehouden met de gewoonten der Helmondsche arbeiders.

Het onderwijs in knippen, naaien en verstellen van ondergoed, breien en verstellen van breiwerk is opgedragen aan een geëxamineerde onderwijzeres.

De cursus duurt 1 jaar. Naar den leeftijd — niet beneden 15 jaar — zijn de leerlingen in 3 groepen verdeeld; elke groep krijgt per week 2 lessen, elk van 2 uur, terwijl de groepen te zamen niet meer tellen dan 36 leerlingen. Elken werkdag wordt het onderwijs gegeven. Voor het volgen der lessen wordt aan de meisjes een afzonderlijke geldelijke belooning gegeven; zijn in een volgenden cursus niet alle plaatsen door nieuwe leerlingen ingenomen, dan mogen meisjes, die reeds een cursus volgden, weer aan den nieuwen cursus deelnemen. De aanvraag om de open plaatsen in te nemen is altijd zéér belangrijk.

Zijn de vorderingen in het naaien voldoende, dan wordt al heel spoedig ondergoed versteld, dat ze zelf moeten medebrengen. Het nieuwe vrouwenondergoed wordt gemaakt op grootte, voor de maakster geschikt om te dragen, terwijl het mans-ondergoed wordt gemaakt op een maat, geschikt voor den vader.

Alle leermiddelen worden gratis aan de leerlingen verstrekt; toch mag elk meisje de kleedingstukken, door haar vervaardigd, aan het einde van den cursus als haar eigendom beschouwen.

Het is een niet te onderschatten maatschappelijk belang, dat de fabrieksarbeidsters behoorlijk geoefend worden in het koken en andere huishoudelijke

bezigheden. Er kan niet genoeg op gewezen worden, tot welke misstanden de groote onwetendheid der vrouwen op dit gebied in de fabriekscentra aanleiding geeft. Zij, die slechts bekend zijn met de toestanden in de steden, waar geen vrouwelijke fabrieksarbeid op groote schaal voorkomt en waar in het algemeen de vrouwen der arbeidersbevolking vóór haar huwelijk dienstbode of naaister waren, kunnen er zich geen denkbeeld van vormen, welken invloed het op het arbeidersgezin heeft, indien de huisvrouw zelfs de eenvoudigste herstelling aan kleederen niet kan verrichten, of de bekwaamheid mist om het meest eenvoudige voedsel te bereiden.

Toch is deze onwetendheid in de industrieplaatsen, waar de meisjes van hun 13e jaar in de fabriek inspannenden arbeid moeten verrichten en gewoonlijk, onmiddellijk van de fabriek uit, huwen, eer regel dan uitzondering.

Elke poging, om deze lessen te bevorderen, moet dan ook aangewakkerd worden.

HOOFDSTUK XIX.

De werkzaamheden der Arbeidsinspectie in verband met de mobilisatie.

Gedurende dit geheele verslagjaar bleef de Arbeidsinspectie in beslag genomen door werkzaamheden buiten haar gewoon arbeidsveld. Wel verminderde op den duur een deel harer bemoeiingen, b.v. die betreffende de moeilijkheden voor de industrie bij den in- en uitvoer van grondstoffen en producten, doordat speciale organen ontstonden voor de behartiging van dergelijke belangen, doch daartegenover stond een enorme uitbreiding van andere door haar bewezen diensten. In het bijzonder was dat het geval met het onderzoek der aanvragen om militair verlof, met afgifte van certificaten van oorsprong en tijdelijk ook met de aanvragen om tewerkstelling van geïnterneerde militairen. Voortgegaan werd met het nagaan van de toestanden in de nijverheid, terwijl tegen den winter nog een nieuwe taak werd aanvaard, die enkele ambtenaren geheel in beslag nam, namelijk de regeling der turfvoorziening, waaromtrent in Hoofdstuk XXI het noodige zal worden medegedeeld.

Welk een uitbreiding de administratie ter Directie van den Arbeid door een en ander onderging, kan worden opgemaakt uit het feit, dat het aantal ingekomen en uitgegane stukken, dat in een normaal jaar ieder omstreeks 4000 bedraagt, in 1915 toenam tot 50.358 voor de ingekomen en 41.968 voor de uitgegane stukken.

Van de voornaamste dezer werkzaamheden zal hieronder een en ander worden medegedeeld.

WERKZAAMHEDEN VOOR HET KONINKLIJK NATIONAAL STEUNCOMITÉ 1914.

De Directeur-Generaal bleef het algemeen secretariaat waarnemen, waaruit voor hem en voor de aan hem toegevoegde ambtenaren een toenemende hoeveelheid werk voortvloeide. Daar de aanvankelijk als zeer tijdelijk bedoelde bemoeiingen van meer blijvenden aard bleken, moest worden overgegaan tot het overbrengen van het secretariaat naar een ander gebouw, dan het te zeer overbevolkte huis, waarin de Directie van den Arbeid gevestigd is. Van de ambtenaren werd geleidelijk een drietal geheel aan hun gewone werk onttrokken en uitsluitend voor dit secretariaat werkzaam gesteld, n.l. de adjunct-commies (later commies) Mr. Dr. H. H. A. van Gijbland Oosterhoff, de administratief ambtenaar 2de kl. P. van der Steeg (na zijn ontslag uit den dienst bij de Landweer) en de id. 3de kl. F. C. M. de Ridder.

Voor vele onderzoekingen naar toestanden en feiten, waar de Commissie van Uitvoering een beslissing in had te nemen, werd de hulp der districtshoofden ingeroepen en steeds op uitnemende wijze verleend. Het betrof zoowel gevallen van meer algemeenen aard als plaatselijke of bedrijfsgewijze steunverleening, hulpverleening aan de industrie, werkverschaffing e.d., als steunverleening aan personen, voornamelijk kleine ondernemers.

De Directeur-Generaal bezocht de steden Brussel, Antwerpen, Gent, Leuven en Luik, om zich te overtuigen van en overleg te plegen inzake de werkwijze der particuliere organen voor steun aan behoeftige Nederlanders, welke steun voor het grootste deel wordt betaald uit subsidies van het Kon. Nationaal Steuncomité.

Het hoofd van het 8ste district (Deventer) belastte zich met verschillende werkzaamheden in het belang der Nederlandsche arbeiders, die vóór den oorlog in Duitsche textielfabrieken gewerkt hadden en in steeds grooter getale werkloos en voor een deel dakloos werden.

Te Rotterdam en Amsterdam bleven de districtshoofden de Heeren C. C. A. LAST en SICCO R. SMIT deel uitmaken van plaatselijke steunorganen.

Eerstgenoemde vervulde in de Algemeene commissie van steun te Rotterdam de volgende functies: lid van het Hoofdbestuur en van de sub-commissies voor arbeidsbemiddeling en kleeding en dekking; laatstgenoemde bleef lid der Gemeentelijke Commissie voor Nijverheid en Bedrijven.

VERLOFAANVRAGEN VAN MILITAIREN.

Gedurende het eerste halfjaar van 1915 werd het onderzoek der door de Ministers van Oorlog en van Marine, om advies aan den Directeur-Generaal gezonden verzoeken om verlof voor dienstplichtigen, op den ouden voet voortgezet. Wel steeg voortdurend het aantal dagelijks te behandelen gevallen, doch het besef, dat voor een regelmatige voortzetting van het bedrijfsleven een zaakkundige beoordeeling der voor een groot deel niet noodzakelijke verzoeken van groot gewicht was, deed erin berusten, dat de Arbeidsinspectie, ondanks buitengewone krachtsinspanning, haar gewone taak belangrijk bleef inkrimpen voor dit belang.

Een denkbeeld van den omvang dezer extra werkzaamheden kan men zich vormen uit de mededeeling van enkele cijfers. Het aantal bedrijven, waarover het onderzoek zich uitstrekte en dat in 1914 reeds 2000 bedroeg, steeg in 1915 tot 9300. Voor vele van deze werden verzoeken voor meer dan één dienstplichtige gedaan en voor het meerendeel werden voor dezelfde personen herhaaldelijk verzoeken gedaan. De correspondentie, alleen voor verlofsaanvragen, vereischte in den druksten tijd, dat was van half October tot ultimo December 22513 ingekomen en 15368 uitgaande stukken. Die administratie, hoeveel inspanning zij ook vereischte, leverde geen ernstig bezwaar op, want schrijfkrachten waren wel te verkrijgen en steeds werd de administratie vereenvoudigd en versneld. Het onderzoek zelf was daarentegen een steeds drukkender last, daar dit door de gewone inspecteerende ambtenaren moest geschieden, wilde het beantwoorden aan het doel, waarmede dit aan de Arbeidsinspectie werd toevertrouwd.

Toen dan ook in Juni onverwacht een Legerorder verscheen, waarbij voor de verlofregeling in nog veel sterkere mate over de Arbeidsinspectie werd

beschikt en bovendien de Minister van Oorlog het kort daarop onmogelijk verklaarde, om langer van de beslissingen op de behandelde verlofsaanvragen mededeeling te doen, werd aan deze vrijwillig aanvaarde taak een einde gemaakt. De Arbeidsinspectie zou, wanneer zij onkundig bleef van het verlof, dat reeds genoten was door een dienstplichtige of door anderen in dezelfde onderneming, in ieder geval ook daarnaar een onderzoek dienen in te stellen en bovendien geen aanwijzing meer hebben omtrent den maatstaf, die bij de beoordeeling was aan te leggen.

Het hoofd van den dienst der Arbeidsinspectie verklaarde het onmogelijk, op deze wijze zijn adviezen op te maken.

Nadat de Minister van Oorlog had toegezegd weder als te voren van de verleende verloven mededeeling te zullen doen, verklaarde de Directeur-Generaal zich begin September weder bereid het onderzoek der verlofsaanvragen te hervatten. De daarop betrekking hebbende Legerorder verscheen den 13den October d.a.v., zoodat van dien dag af de Arbeidsinspectie weder het grootste deel van haar tijd aan deze bemoeiing had te besteden. Hoewel reeds terstond de verwachting werd uitgesproken, dat de wijze, waarop bij die Legerorder het onderzoek der aanvragen was geregeld, voor de Arbeidsinspectie een enorme hoeveelheid administratief werk zou medebrengen, bleef deze bereid te beproeven of die regeling gevolgd kon worden. De compagnies-commandanten zonden alle verzoekschriften, die zij meenden tot het arbeidsveld van den Directeur-Generaal van den Arbeid te behooren, aan dezen toe ter doorzending, na onderzoek, aan den Minister van Oorlog. Het aantal verzoekschriften, dat op die wijze inkwam — nog buiten rekening gelaten het groote contingent, dat abusievelijk aan den Directeur-Generaal werd gezonden, doch bij andere autoriteiten tehuis behoorde — werd zoo groot, dat de Arbeidsinspectie er zoo goed als geheel door werd in beslag genomen. Deze benadeeling van de eigenlijke taak der Arbeidsinspectie ondanks verhoogde inspanning zou toelaatbaar zijn geweest, wanneer, evenals in het begin der mobilisatie, het gewicht der prestaties opwoog tegen de nadeelen. De verhooging van het percentage der toegestane verloven had echter ten gevolge, dat inplaats van tientallen gevallen per dag, welker belangrijkheid een onderzoek door de Arbeidsinspectie ten volle waard was, nu honderdtallen gekomen waren (plm. 1500 per week), welker behandeling, voor het meerendeel, niet zooveel kennis der bedrijven vereischte of ook andere organen konden daarover wel een juist oordeel vellen.

Een voorstel aan den Minister van Oorlog, om aan de Arbeidsinspectie alleen advies te vragen over gevallen, waarin getwijfeld werd aan de gegrondheid van het verzoek of alleen over die betreffende de eigenlijke fabrieksnijverheid kon bij dien Bewindsman geen instemming vinden. Dientengevolge nam in de maand Januari 1916 het onderzoek ten dienste van het Departement van Oorlog van verlofsaanvragen een einde.

TEWERKSTELLING VAN GEINTERNEERDEN.

Den 12en Mei 1915 werd door den Generaal-majoor, hoofd der Afdeeling Interneering van het Algemeen Hoofdkwartier, aan den Directeur-Generaal van den Arbeid advies gevraagd over een verzoek van de directie eener machinefabriek, om geïnterneerde Belgische militairen te mogen te werk stellen. Dit

verzoek werd in Mei, Juni en Juli nog door enkele andere gevolgd, doch van af begin Augustus steeg dit aantal zoo snel, dat met November bij het beëindigen dezer bemoeiing 656 verzoeken behandeld waren.

Bij de beoordeeling dezer aanvragen werd nagegaan in hoeverre Nederlandsche belangen door een inwilliging benadeeld zouden kunnen worden. Overwogen werd daarbij in de eerste plaats of Nederlandsche werkkrachten beschikbaar waren en of het in uitzicht gestelde loon niet beneden den ter plaatse geldenden loonstandaard was. Verder werd onder de oogen gezien of de industrie gebaat was bij een tijdelijke productievermeerdering; er deden zich toch gevallen voor (b.v. ten aanzien der sigarenindustrie), waarin het op normale wijze verwerken der beperkte voorraden grondstof met het Nederlandsche personeel, de voorkeur verdiende boven een haastig uitputten van dien voorraad met werkloosheid en bedrijfsontwrichting in het verschiet. In vele gevallen betrof het Belgische arbeiders met bijzondere capaciteiten, die een plaats zouden innemen, waarvoor geen voldoend bekwame personen beschikbaar waren, al was er ook aanbod van werkkrachten in het vak. Ook werden voor ons land nieuwe bedrijfstakken of werkmethoden beoefend, waarin Belgen als leiders en voorlieden optraden, ter opleiding van binnenlandsche werkkrachten (o.a. bij de fabricage van handschoenen, mandewerk, vlas, enz.)

Voor dit onderzoek werd, al naar gelang der bij ieder geval betrokken belangen, advies gevraagd van Arbeidsbeurzen, vakvereenigingen, deskundigen uit verschillende bedrijven, enz. Menigmaal was het niet voldoende, dat het hoofd van één district de zaak onderzocht, maar diende ook elders te worden nagegaan hoe de toestanden in het betrokken bedrijf waren.

Aan deze steeds omvangrijker geworden werkzaamheden kwam een einde, toen in November de Minister van Financiën, onder wiens Departement de Arbeidsbemiddeling ressorteert, bepaalde, dat het onderzoek dezer aanvragen in den vervolge zou thuis behooren bij de Centrale Arbeidsbeurs.

CERTIFICATEN VAN OORSPRONG.

Een nieuwe en geenszins lichte taak aanvaardde de Arbeidsinspectie in Maart 1915. De maatregelen, die door de verbonden mogendheden (Entente) waren genomen, om den uitvoer van alle Duitsche en Oostenrijksche artikelen te beletten, maakten het noodzakelijk, dat, ter voorkoming van geheele stopzetting der Nederlandsche exportindustrie, certificaten van oorsprong zouden worden afgegeven. De stoomvaartlijnen namen geen goederen mede, indien deze niet aldus gecertificeerd waren.

Bij de afgifte dezer certificaten wordt de hoofdrol vervuld door den dienst der Invoerrechten en Accijnzen. De inspecteurs van dien dienst vragen echter advies aan de districtshoofden der Arbeidsinspectie over nijverheidsvoortbrengselen, die niet afkomstig zijn uit fabrieken, die reeds uit anderen hoofde onder voortdurend toezicht van den fiscus staan.

In Mei werden deze bemoeiingen nog verzwaard, doordat van toen af ook voor verzendingen naar andere landen dan Engeland en Frankrijk dezelfde formaliteiten werden vereischt, en er bovendien moest worden nagegaan, of voor Frankrijk en Engeland (vanaf December ook de Engelsche Koloniën) bestemde Nederlandsche fabrikaten voor niet meer dan 25 percent van hunne waarde

bestonden uit materialen of arbeid van Duitschen, Oostenrijksch-Hongaarschen of Turkschen oorsprong, (vanaf December ook uit het door de Centrale mogendheden bezette gebied). Vanaf October moest zelfs de juiste verhouding, waarin nationale materialen of arbeid of die van aan Engeland vijandigen oorsprong in de uit te voeren goederen voorkwamen, worden vastgesteld. De districtshoofden konden zich hierbij, zoonoodig, doen bijstaan door een accountant op kosten van de belanghebbenden.

Het aantal onderzoekingen van deze soort is, zooals uit de tabel op blz. 9 blijkt, zeer groot geweest. In vele gevallen betroffen zij zendingen van uiterst miniem belang, b.v. postpakketten van particulieren; vaak hing daarentegen van het verkrijgen van een certificaat van oorsprong het bestaan af van een bloeiende exportnijverheid.

Voor de ten dienste der uitvoernijverheid onderzochte aanvragen, was dikwijls veel arbeid noodig; vooral daar waar fabricage en handel in dezelfde onderneming werden uitgeoefend en somtijds de fabricage zich beperkte tot détailverpakking, vermenging of verdunning (vervalsching) van een buitenlandsch product. Het resultaat van onderzoekingen betreffende dergelijke „fabricaten" leidde dikwijls tot de bemerking, dat de ambtenaren den bloei der vaderlandsche industrie tegenwerkten. De overtuiging, dat integendeel deze regeling — hoewel onbedoeld — bevorderlijk werd aan den goeden naam van het Nederlandsch fabricaat op de wereldmarkt, deed de ambtenaren met lust dezen extra-arbeid volvoeren.

STEENKOLEN EN TURF.

Op initiatief der Nijverheidscommissie was gesticht de *Onderlinge Kolenreserve Maatschappij,* welke ten doel had, om op gezamenlijke kosten een reserve-voorraad steenkolen op te slaan, voor het geval, dat tengevolge van storing in den aanvoer een deel der verbruikers in ongelegenheid zoude geraken. Hierin nam naast vele groote verbruikers — industrieelen, reederijen, gemeenten, enz. — ook het Rijk voor een belangrijk kwantum deel.

Als vertegenwoordiger der Regeering in den Raad van Beheer dezer Maatschappij, werd in Juli 1915 aangewezen de Directeur-Generaal van den Arbeid.

De sterke prijsverhooging van alle soorten *turf* tegen den winter van 1915 gaf den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel aanleiding, om den Directeur-Generaal van den Arbeid uit te noodigen een onderzoek in te stellen naar de aanwezige voorraden turf en naar de prijzen. De Arbeidsinspectie beschikte gelukkigerwijze over twee krachten, die bekend waren met het vervenersbedrijf en met de plaatselijke toestanden in de uitgestrekte en ver uiteenliggende veenplaatsen in ons land. De Controleur van den Arbeid J. Mulder, die speciaal belast is met het toezicht op den veenarbeid in het 8ste en 9de district (Overijsel, Drenthe, Friesland en Groningen) en de tijdelijke onderzoekingsambtenaar A. P. STAALMAN, die kort tevoren de enquête had ingesteld naar den winkeldwang in de venen, werden geheel voor de inventarisatie en verdere onderzoekingen in beslag genomen, terwijl ook den Contrôleur van den Arbeid H. P. DE HAAS verschillende werkzaamheden werden opgedragen in verband met de vaststelling der detailprijzen.

Alleen voor de inventarisatie werden 1550 vragenlijsten aan verveners gezonden, waarvan er circa 1000 beantwoord werden. De langs dezen weg verkregen gegevens werden door onderzoek in loco aangevuld en hier en daar gecontroleerd.

Het onderzoek naar de prijzen der zeer vele turfsoorten, in verband met de productiekosten, leidde nog in dit jaar tot de vaststelling van maximumprijzen. In hoofdstuk XXI worden daaromtrent nadere bijzonderheden medegedeeld.

Bovendien werden nog verschillende bijzondere gevallen onderzocht, waarin de betrokkenen zich tot den Minister hadden gewend in verband met uitvoervergunningen, prijsopdrijving, dreigend gebrek aan turf e.d. In het bijzonder vereischte de steenindustrie de aandacht, omdat deze toch reeds zwaar te lijden had onder den druk der tijden en de hooge steenkolenprijzen.

ANDERE BEMOEIINGEN IN HET BELANG VAN HET BEDRIJFSLEVEN OF IN VERBAND MET DE INDUSTRIE.

Veel minder dan in de eerste oorlogsmaanden riepen in 1915 de industrieelen de Arbeidsinspectie te hulp, wanneer hun bedrijf te lijden kreeg van gebrek aan grondstoffen, van uitvoermoeilijkheden of andere bedrijfsbelemmering. Verschillende organen waren, al of niet van Regeeringswege, gesticht, die ieder een bepaald deel op zich namen van de velerlei bemoeiingen, welke de oorlogstoestand noodzakelijk hadden gemaakt voor het zooveel mogelijk voortzetten der productie.

Toch werd nog in vele en velerlei gevallen bemiddeling verleend, of op eigen initiatief de aandacht der Regeering op eenig onderwerp gevestigd.

Als zoodanig worden genoemd:

het opmaken van overzichten van het verbruik in normale jaren van bepaalde grondstoffen door de verschillende fabrieken en hun tegenwoordige capaciteit; dit geschiedde voor katoen, voor wol en voor zink;

het wijzen op de benadeeling der Nederlandsche baksteenindustrie door het gebruik van Belgische steen; dit leidde den Minister van Binnenlandsche Zaken tot een verbod van het gebruik van buitenlandsche baksteen voor woningen, die met subsidie gebouwd werden;

een onderzoek naar de werkloosheid in de bouwvakken en een voorstel om hieraan en aan den steeds toenemenden woningnood tegemoet te komen;

een onderzoek naar de prijzen en den aanvoer van hout;

bemiddeling tot het verkrijgen van linnengarens, rubber, katoenafval, stroo, koehaar, beenderen, tin, steenkolen, enz.; voor het verkrijgen van linnengarens maakte de Inspecteur van den Arbeid 1ste kl. C. J. P. Zaalberg, in opdracht van den Minister van Buitenlandsche Zaken, een reis naar België;

onderzoek naar de wenschelijkheid van eenige uitvoerverboden;

onderzoek naar de benadeeling der Nederlandsche kantwerksters door den verkoop van in vluchtoorden vervaardigde kant tegen lagen prijs;

bedrijfsbelemmering door huisvesting van militairen in een fabrieksgebouw;

het vestigen van de aandacht van departementen van algemeen bestuur op binnenlandsche producten (rijwielen, stalen archiefkasten, sloten, scharnieren);

uitvoerige onderzoekingen in verband met een door den Minister

van Oorlog gevraagd advies in zake den aanmaak van laken in tijd van oorlog;

het verschaffen van inlichtingen aan den Opperbevelhebber in verband met den munitieaanmaaak;

idem aan den Directeur der Centrale Magazijnen voor Kleeding en Uitrusting, in verband met den aanmaak van werkkleeding, benevens het houden van toezicht op de naleving der arbeidsvoorwaarden (aanmaak in eigen werkplaatsen, behoorlijke loonen).

DE UITGIFTE VAN UNIFORMWERK.

Het streven om de groote hoeveelheid kleermakerswerk voor de confectie van uniformen te verdeelen over geheel of gedeeltelijk werklooze kleermakers, heeft, gelijk het vorig verslag reeds vermeldde, vanaf het begin der mobilisatie een onderwerp van zorg voor de Arbeidsinspectie uitgemaakt. Door verschillende oorzaken (o.a. het ongeregeld afleveren van laken door de wollenstoffenfabrieken en de noodzakelijkheid om dit laken zoo spoedig mogelijk in uniformen om te zetten) had eerst vanaf September 1915 dit streven belangrijk resultaat.

Door den Directeur der Centrale Magazijnen voor militaire Kleeding en Uitrusting en den Directeur-Generaal van den Arbeid werd ten aanzien van het magazijn te Amsterdam, nadat overleg was gepleegd met vertegenwoordigers van den Werkloosheidsraad, van de Gemeentelijke Commissie voor Werkverschaffing aan kleermakers te Amsterdam, en van vakvereenigingen van patroons en werklieden, de volgende regeling getroffen:

Al het laken wordt in het Centraal Magazijn gesneden. De stukken worden ter confectie uitgegeven:

1e. aan de 80 vaste buitenwerkers;

2e. aan ten hoogste 650 losse buitenwerkers;

3e. aan de nog boven dit aantal zich aanmeldende werklooze kleermakers te Amsterdam;

4e. aan werklooze kleermakers buiten Amsterdam;

5e. aan confectiefabrikanten.

Aan de sub 1e en 2e bedoelde kleermakers geschiedt de uitgifte aan het Centraal Magazijn, voor wat de sub 2e bedoelde betreft in overeenstemming met de aanwijzingen der Commissie.

De sub 3e bedoelden ontvangen hun werk rechtstreeks van de Commissie, welke haar zetel en werkplaatsen heeft in de daartoe door het gemeentebestuur van Amsterdam beschikbaar gestelde Agnietenschool.

Deze Commissie was tevens belast met de contrôle op de hoeveelheid werk, welke ieder der sub 2e en 3e bedoelde kleermakers krijgt en regelt deze zoodanig, dat niemand, met inbegrip van zijn particuliere werk, meer dan 14 gulden per week verdient. (Dit ter voorkoming van het tewerkstellen van kinderen of slecht betaalde hulpen.)

Voor de sub 4e genoemde kleermakers werden in verschillende plaatsen commissies ingesteld, waarover hieronder nadere mededeelingen worden gedaan.

Eerst in de 5de plaats kwamen de confectiefabrikanten en atelierhouders in aanmerking, doch tot ver in 1916 was er voortdurend voldoende werk voor

hen. De wekelijksche verdeeling had plaats op aanwijzing der Arbeidsinspectie. Het werk moest uitsluitend in eigen werkplaatsen worden verricht.

Van uit het magazijn te Woerden werden de kleermakers aldaar en te Utrecht en van uit het magazijn te Delft de Delftsche en Haagsche kleermakers van werk voorzien. Te Rotterdam is nog geruimen tijd werk verschaft door het aldaar laten vervaardigen van linnen landstormpakken.

De samenstelling der Commissies buiten Amsterdam heeft in nauw contact met de Arbeidsinspectie plaats gehad te Utrecht, Amersfoort, Haarlem, Leiden, Lisse, Rotterdam, Dordrecht, Vlissingen, Roosendaal, Tilburg, 's Hertogenbosch, Eindhoven, Maastricht, Tegelen (tevens voor Venlo), Arnhem, Nijmegen, Zutphen, Deventer en Groningen. In een deel dezer Commissies werd voortdurend door ambtenaren der Arbeidsinspectie aan de werkzaamheden deelgenomen; bij de overige werd toezicht uitgeoefend en, waar noodig, met raadgevingen bijgestaan.

Dank zij deze regeling, waartoe velen belangeloos hunne medewerking hebben verleend, is de ontwrichting der kleedingindustrie tot een minimum terug gebracht en is zonder uitbreiding der huisindustrie bereikt, dat overal in het land de kleermakers voldoende werkgelegenheid hadden.

Het bovenstaande heeft uitsluitend betrekking op uniformen voor het Nederlandsche leger en wel op broeken, tunieken, veldjassen en overjassen.

Bovendien had de verdeeling van de confectie der *veldmutsen* onder de verschillende pettenfabrieken volgens aanwijzing der Arbeidsinspectie plaats en werd door dezen dienst contrôle uitgeoefend op de arbeidsvoorwaarden bij de confectie van *werkpakken,* speciaal wat betreft het vervaardigen in eigen werkplaatsen en het betalen van behoorlijke loonen.

ELECTRICITEITSVOORZIENING IN VLUCHTOORDEN EN KAMPEN.

In 1914 werd, zooals in het vorig verslag is medegedeeld, door den Electrotechnisch-Ingenieur bij de Arbeidsinspectie de electrische verlichting voor de vluchtoorden te Nunspeet en Ede ontworpen en de installatie daarvan geleid en gecontroleerd. Gedurende dit verslagjaar werd op gelijke verzoeken van den Regeeringscommissaris in het vluchtoord te Uden ook aldaar de aanleg van de electrische verlichting door den Heer Doppler geleid, en tevens bij uitbreiding, onderhoud en exploitatie door hem geadviseerd en toegezien. Gelijke hulp werd op verzoek van den Minister van Oorlog ook verleend voor de militaire Legerplaatsen te Millingen en Harskamp. In Hoofdstuk XVII is van een en ander uitvoeriger verslag gedaan.

ONDERZOEKINGEN NAAR DEN STAND DER INDUSTRIE.

De geregelde verzameling en bewerking der gegevens betreffende den toestand van het bedrijfsleven werden gedurende het geheele jaar 1915 voortgezet en leverden voor een belangrijk deel de stof voor „de nota's betreffende den economischen toestand" van den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel. Het meer in het bijzonder op de nijverheid betrekking hebbende ge-

deelte verscheen drie maal als bijlage bij zoodanige nota's en wel voor de toestanden op 1 April, 1 Juli en 31 December. Voor eerstgenoemd tijdstip was daarbij ook gevoegd een „Nota omtrent de werkloosheid in de bouwbedrijven", samengesteld door den Directeur-Generaal van den Arbeid.

In het volgend hoofdstuk zullen de resultaten der verschillende onderzoekingen uitvoerig worden medegedeeld. Een deel daarvan betreft reeds het jaar 1916, doch wordt thans opgenomen, omdat het strekt ter aanvulling van de periodieke overzichten over 1914 en 1915.

Van den omvang van een deel der bovenbesproken werkzaamheden in de verschillende districten geeft het volgende staatje een overzicht. De getallen geven het aantal behandelde zaken van iedere categorie aan. Alleen ten aanzien der certifaten van oorsprong werden alle gevallen door de districtshoofden behandeld; voor verlof en geïnterneerden werd niet steeds aan de districtshoofden om advies gevraagd.

District.	Militair verlof.	Tewerkstelling van geïnterneerde militairen.	Certificaten van oorsprong.	Ondersteuning door K. N. S.
1	696	52	344	65
2	1063	103	82	25
3	2507	61	217	39
4	1939	140	141	67
5	2494	60	271	13
6	1134	33	202	56
7	913	99	151	44
8	1294	28	137	46
9	1228	50	92	116

HOOFDSTUK XX.

De invloed van den oorlog op de Nederlandsche nijverheid.

Een volledig beeld van de velerlei gevolgen van den oorlog op den loop der bedrijvigheid in onze industrie zou alleen verkregen kunnen worden, wanneer statistische gegevens omtrent de productie b.v. maand voor maand, aanwezig waren. Deze gegevens staan uit den aard der zaak niet ter beschikking. Een niet onbetrouwbare maatstaf voor het productievermogen der verschillende bedrijven wordt gevormd door het aantal der personen, dat daarin werkzaam is. In dit opzicht heeft de Arbeidsinspectie inderdaad niet onbelangrijke statistische gegevens weten te verzamelen. Bovendien wordt getracht in dit hoofdstuk een beeld te geven van den toestand der industrie, gebaseerd op de indrukken, die deze dienst door de voortdurende aanraking met het bedrijfsleven heeft kunnen verkrijgen.

In hoeverre de industrie bloeit, kan mede worden afgeleid uit het aantal aanvragen tot oprichting van nieuwe, of uitbreiding van bestaande inrichtingen, op grond van de bepalingen der Hinderwet. In Hoofdstuk III is dan ook in dit verband gewezen op de daaruit blijkende toenemende bedrijvigheid in verscheidene industrieën.

In de achtereenvolgende „Nota's betreffende den economischen toestand" van Z.Exc. den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel wordt een beeld gegeven van den vooral in den aanvang voor een deel zeer schadelijken invloed, dien de oorlogstoestand op de nijverheid heeft gehad. In de bijlagen tot die nota's, bevattende het uit gegevens der Arbeidsinspectie samengestelde *„Overzicht van den stand der Nijverheid"*, waarvan de 3 op 1915 betrekking hebbende aan het eind van dit hoofdstuk zijn afgedrukt, zijn bedrijfsgewijs de storingen en schommelingen aangegeven. Bij het eerste dezer 3 overzichten is de *„Nota omtrent de werkloosheid in de bouwvakken"* gevoegd.

In het volgende overzicht is getracht in breede trekken een overzicht van den toestand der nijverheid te geven.

WIJZIGINGEN TEN GOEDE IN DE INDUSTRIE TIJDENS DEN OORLOG TOT BEGIN 1916.

In de volgende bedrijfsgewijs gerangschikte mededeelingen wordt melding gemaakt van de wijzigingen ten goede, meer in het bijzonder voor zoover die kunnen blijken uit de oprichting van fabrieken en belangrijke

uitbreiding of productiewijziging van bestaande fabrieken. Buiten beschouwing zijn daarbij gelaten die veranderingen, welke uitsluitend ten doel hebben de voorziening in tijdelijke behoeften, zooals de aanmaak van legerbenoodigdheden (munitie, laken, uniformen, knoopen [1]), werkkleeding, passement, schoenen, verbandmiddelen), de vermeerderde uitvoer van vetten, cacao, gedroogde groenten, sigaren, enz. en de broodproductie in de Zuidelijke grensprovinciën.

De gegevens zijn verzameld in het eerste kwartaal van 1916. In het toen sedert het uitbreken van den oorlog verloopen tijdvak van anderhalf jaar was reeds menige tijdelijke uitbreiding op industrieel gebied weer verdwenen. Voornamelijk betreft dit de productie van artikelen, waarnaar plotseling een verhoogde vraag ontstond uit binnen- of buitenland, omdat de normale levering verstoord was (olie, zeep, vet, margarine, cacao, zaklantaarns, sigaren, gedroogde groenten). Gebrek aan grondstoffen of uitvoerverboden maakten aan deze productie een einde.

Meer kans op een blijvend bestaan hebben die nieuwe industrieën, welke het binnenland gingen voorzien van artikelen, die in vredestijd evenzeer noodig zijn, doch tot dusverre veel uit het buitenland kwamen; het laat zich aanzien, dat ook van de tijdens den oorlog toegankelijk geworden afzetgebieden in het buitenland een deel voor onze nijverheid behouden blijft.

Groep I. Kalk, Steen, Glas, Aardewerk.

Een der aardewerkfabrieken in Zuid-Limburg en de grèsbuizenfabriek te Deventer vervaardigen als nieuw artikel *zuurvast aardewerk* voor technische doeleinden.

In een nieuw opgerichte fabriek van vuurvaste steen worden ringen voor hangende- en staafjes voor staande gloeikousjes vervaardigd.

De *ballons voor electrische lampen* werden, toen de invoer gestaakt werd, eerst vervaardigd in een bestaande witglasfabriek te Leerdam en later ook in een daarvoor uitsluitend opgerichte fabriek te Eindhoven, waarvan het personeel reeds meer dan 200 bedraagt.

Een glasfabriek te Schiedam is zich gaan toeleggen op het maken van stopflesschen, persglasartikelen en tumblers, waarvoor een slijperij werd bijgebouwd.

Nabij Tiel wordt een *demijohnfabriek* opgericht, waarin een 60-tal arbeiders zullen werken, terwijl voor het bemanden der flesschen op werkgelegenheid voor pl.m. 400 man gerekend wordt.

Dat een zevental *waalsteenfabrieken* in Gelderland overging tot het bouwen van ringovens ter vervanging van open waalovens, houdt zeer nauw verband met de hooge steenkolenprijzen.

Een *waalsteenfabriek* te Geldermalsen ging over tot het fabriceeren van voorwerpen van vuurvaste steen.

Groep V. Chemische Nijverheid.

Een *zoutzuurfabriek* werd te Amsterdam opgericht bij een zwavelzuurfabriek.

---

[1]) De vervaardiging van uniformknoopen werd o. a. ter hand genomen door fabrieken van gouden- en zilveren werken en van nieuwzilverwerken.

Een *zwavelzuurfabriek* wordt opgericht bij de superphosphaatfabriek aldaar.

De *chemische fabriek* te Pernis werd uitgebreid met inrichtingen ter bereiding van aceton, zwavelaether, oxaalzuur, melkzuur en kleurstoffen.

Een *fabriek van chloorkalk en natronloog* is opgericht te Arnhem.

Een fabriek voor de bereiding van *watervrije ammoniak* werd verbonden aan de gemeentegasfabriek te Arnhem; voor die te Nijmegen werd een inrichting gemaakt om zelf *ammoniakzouten* te winnen.

Te Deventer werd een bestaande *lak- en inktfabriek* belangrijk uitgebreid.

In de *lijm- en gelatinefabriek* te Delft vermeerderde het personeel met meer dan 100 arbeiders.

Een groote *zeepfabriek* te Zwijndrecht werd uitgebreid met een inrichting voor het extraheeren van olie en vet uit grondnoten; bij eene raffineerderij van olie aldaar werd een olieperserij gebouwd; een dergelijke fabriek in de provincie Utrecht ging over tot het zelf maken van bijtende alcaliën.

Van tijdelijken aard moet de uitbreiding van vele andere zeepfabrieken beschouwd worden, evenzeer als het bestaan van een vijftal nieuw opgerichte te Amsterdam.

Ook de uitbreiding van vele *oliefabrieken* houdt te nauw verband met tijdelijk abnormaal sterke vraag, dan dat op bestendiging van deze grootere productie kan gerekend worden. De grootste fabriek zag haar personeel zelfs met 600 vermeerderd. Drie fabrieken in Friesland, wier personeel vóór den oorlog totaal 200 bedroeg, werkten met 500 man. Enkele fabrieken gingen over tot het raffineeren van olie.

Te Dordrecht en Delft werden twee stilstaande *olieslagerijen* weder in werking gebracht. In de meeste olieslagerijen wordt thans copra verwerkt.

Ten deele als voorbijgaand is ook te beschouwen de vermeerderde productie van genees- en verbandmiddelen, ofschoon aan een installatie voor het maken van *ricinusolie* te Meppel en het weder in bedrijf brengen der *cocainefabriek* te Naarden blijvende beteekenis moet worden toegekend.

Een bestaande melassespiritusfabriek maakte een installatie tot het zuiveren van het bijproduct *potasch*.

Te Zuilen wordt een chemische fabriek opgericht, die zich o.a. zal toeleggen op het omkristalliseeren van *soda*.

Gasgloeikousjesfabrieken werden opgericht te Schoten, Amsterdam en Sloten, met 20, 40 en 125 arbeiders. Een vierde nieuwe fabriek (te Amsterdam) staat reeds weder stil, en evenzoo eene te Schiedam.

Groep VI. Houtbewerking.

Te Best en Mill in Noord-Brabant werden 2 *klompenfabrieken* opgericht ieder met pl.m. 25 arbeiders; in Gelderland werden 3 machinale fabrieken gesticht.

De Culemburgsche *stoelenindustrie* ging vooruit met 4 machinale fabriekjes.

De enkele bestaande *speelgoedfabrieken* breidden hun productie uit, terwijl een nieuw bedrijfje werd opgericht te Hilversum.

Te Westzaan werd een *houtwarenfabriek* opgericht met pl.m. 25 arbeiders.

De *steennootknoopenfabriek* te Amsterdam breidde haar personeel uit van 14 tot 40.

Groep VII. Kleeding.

Kon in het tekort aan werk in de *heerenkleedingbranche* door een stelselmatige verdeeling van de confectionneering van uniformen worden voorzien, de branches *dameskleeding* en fijnere *lingerie* kregen een goede kans om op de binnenlandsche markt de plaats in te nemen, die te voren door Franschen en Duitschen import bezet was. Amsterdam, dat voor ons land het centrum der kleedingindustrie is, geeft dan ook eene belangrijke uitbreiding van dezen vrouwelijken bedrijfstak te zien. Een drietal groote modezaken en één grossier, die te voren niet zelve produceerden, richtten eigen ateliers op met ieder omstreeks 40 arbeidsters; één hiervan (dat van den grossier) is speciaal mantelatelier, een ander maakt uitsluitend duurdere kwaliteiten ondergoed. De bestaande werkplaatsen werden belangrijk uitgebreid. Twaalf firma's breidden hun gezamenlijk personeel uit van 1300 tot 1900; hierbij is een corsettenfabriek met een toename van 15 tot 100; een blousefabriek van 50 tot 100; een eerste-klasse dames-modezaak van bijna 400 tot ruim 500, enz.

Te 's-Gravenhage breidden eveneens de inrichtingen voor dames-confectie zich belangrijk uit.

Een *gordijnenfabriek* te Amsterdam verdubbelde haar personeel van aanvankelijk 20 arbeiders.

Nabij Haarlem werd een *fabriek van handschoenen* en *slobkousen* opgericht met bijna 100 arbeiders, en een *fabriek van drukknoopen* met 20 arbeiders.

Een *knoopenfabriek* te Arnhem betrok een nieuw pand en bracht haar personeel van 30 op 120.

Ook de *confectiefabrieken* in Twente gingen over tot belangrijke personeelsvermeerdering. Te Almelo breidde het personeel der 2 groote fabrieken zich uit van 647 tot 884; een nieuwe fabriek te Deventer werkt reeds met 90 personen. Een *boorden-* en *manchettenfabriek* heeft 100 arbeiders meer aan het werk dan vóór den oorlog.

Groep IX. Leder, Wasdoek, Caoutchouc.

Deze bedrijven — leerlooierijen, schoenfabrieken, autobandenfabrieken — staan zeer sterk onder voorbijgaande invloeden. Toch gingen enkele groote bedrijven tot belangrijke uitbreiding hunner inrichting over.

Behalve met enkele *leer-* en *schoenfabrieken* was dit het geval met de *auto-* en *rijwielbandenfabrieken.* Die te Hoogezand vermeerderde haar personeel met 150 man en richtte in Gelderland een nieuwe fabriek op met aanvankelijk 100 arbeiders.

Te Rotterdam werd een fabriek van autobanden opgericht, waar 15 man werkzaam zijn.

De *pickerfabriek* te Eibergen, te voren de eenige binnenlandsche producent van deze buffelhuiden onderdeelen voor weefgetouwen, onderging een belangrijke uitbreiding. Te Tilburg heeft een lederfabriek ook deze fabricage ter hand genomen.

Groepen XI, XII en XIII. Metaalbewerking, Machine-, Scheeps- en Rijtuigbouw.

In bijna alle bedrijven dezer groepen, met uitzondering van de meeste

goud- en zilversmederijen en enkele metaalwarenfabrieken, heerscht bij voortduring een enorme drukte. Er wordt dan ook met de hoogstbereikbare capaciteit gewerkt. Deze wordt beperkt door gebrek aan grondstoffen en geschoold personeel.

Uit de oorzaken dezer abnormale drukte is wel op te maken in hoeverre zij als voorbijgaand moet worden beschouwd. De hoofdoorzaken zijn:

1e. een onbegrensde vraag naar zeeschepen;
2e. munitie-aanmaak;
3e. vraag van het binnenland naar artikelen, die de buitenlandsche fabrikant gedurende den oorlog niet levert;
4e. vraag uit het buitenland naar artikelen, die vroeger uit een ander vreemd land geleverd werden.

De *scheepsbouwwerven,* die tevoren zeeschepen bouwden, zijn alle voor geruimen tijd van bestellingen voorzien, doch bovendien zijn werven voor rivier- en andere binnenschepen zich op den aanbouw van zeeschepen, zoowel vrachtbooten als stoomtrawlers, gaan toeleggen. Dit is o.a. het geval te Ridderkerk, Papendrecht, Alblasserdam, Sliedrecht, Dordrecht, Heusden, Hansweert, Arnhem, Millingen en Kampen.

Op vele andere bedrijven had deze vermeerderde aanbouw van schepen een gunstigen invloed. In de eerste plaats natuurlijk op de *machinefabrieken* en *stoomketelmakerijen.* De ankerspillen en lieren, die vroeger voor het grootste deel uit het buitenland kwamen, worden thans in ons land gemaakt. Ook voor de verdere benoodigdheden en onderdeelen, waarvan vroeger vele uitsluitend uit het buitenland betrokken werden, was men nu op het binnenland aangewezen. Hierdoor ging men zich meer toeleggen o.a. op het fabriceeren van *sanitaire artikelen,* als waschkommen en closets voor scheepsgebruik en de daarbij behoorende leidingen en appendages, die tevoren veel uit Engeland kwamen.

De fabricage van *electrische toestellen,* van *draden en kabels* en van *gloeilampen* is eveneens zeer sterk toegenomen. Bij het uitbreken van den oorlog waren alom in den lande plannen gereed of in uitvoering voor uitbreiding van leidingnetten, zoodat er een groote en toenemende behoefte aan de genoemde artikelen bestond, toen de invoer opeens sterk verminderde of geheel ophield.

De nog jonge *draad- en kabelindustrie* kwam hierdoor in gunstige conditie. Ondanks de groote moeilijkheden bij het betrekken van grondstoffen, breidde de fabriek te Amsterdam haar personeel met een vijftig man uit en bracht de nieuwe fabriek te Delft het spoedig tot een personeel van 75 man, terwijl er dag en nacht gewerkt wordt.

Gloeilampenfabrieken werden opgericht te Tilburg, Roosendaal, Leiden (voor zaklantaarns), Haarlem, (Idem), met tezamen pl.m. 250 arbeiders, terwijl de bestaande fabrieken hun personeel belangrijk uitbreidden, n.l. te Eindhoven met pl.m. 1000 (niet meegerekend de nieuwe glasfabriek), te Venlo met pl.m. 125, te Nijmegen (3 fabrieken) met totaal pl.m. 230.

De *elementenfabrieken* (voor zaklantaarns) kunnen bezwaarlijk reeds als blijvend beschouwd worden. Enkele zijn reeds weer opgeheven of hebben hun personeel, dat spoedig tot over de 100 steeg tot enkele tientallen teruggebracht.

Dit laatste is het geval met fabrieken te Tegelen, Tilburg en Amsterdam. Nog in werking zijn nieuwe fabrieken te Amsterdam, Watergraafsmeer, Utrecht en 's-Gravenhage. Een fabriek te Amsterdam met 35 arbeiders maakt uitsluitend de zinken busjes voor deze elementen.

De fabrieken van *electrische toestellen, motoren, transformatoren,* enz. hebben zich overal uitgebreid, n.l. te Slikkerveer, Dordrecht, Nijmegen en Hengelo (2 fabrieken). De beide kleinste dezer fabrieken zagen hun personeel van pl.m. 50 man reeds verdubbelen. De transformatorenfabriek te Nijmegen richtte een eigen draadtrekkerij met vernikkelarij op.

De drukte in *blikwarenfabrieken* moet aan voorbijgaande invloeden worden toegeschreven. Het in gebruik nemen van 2 nieuwe fabrieken te Utrecht en Amsterdam zou hoogstwaarschijnlijk ook zonder den oorlog hebben plaats gehad.

De capaciteit der *hoefijzerfabriek* te Dordrecht werd tijdens den oorlog verviervoudigd.

Als nieuwe fabrieken, opgericht tengevolge van den oorlog, kunnen nog genoemd worden:

een fabriekje van *prikkeldraad* en *krammen* te Haarlem en
een *draadvlechterij* te Bloemendaal (16 arbeiders);
een *vliegenvangerfabriek* te Amsterdam (20 arbeiders) en Roosendaal;
een *fabriek van goudbobines* te Amsterdam (35 arbeiders);

terwijl als belangrijke uitbreidingen of wijzigingen genoemd kunnen worden die van:

de *fabriek van gestampte en geperste stalen voorwerpen te 's-Gravenhage;*
de *scharnierenfabriek* te Veenendaal (van 35 op 100 arbeiders);
het oprichten van *staalovens* bij een machinefabriek te Ede;
het oprichten van een *koperwalswerk* bij een metaalwarenfabriek te Tiel;
het maken van *frais- en draaibanken* in verschillende machinefabrieken, voornamelijk bestemd voor munitieaanmaak.

Groep XIV. Papier.

Een vijftal *cartonnage- en papierwarenfabrieken* te Amsterdam breidden hun gezamenlijk personeel uit van 200 tot 300.

Groep XV. Textielindustrie.

Zeer uiteenloopende oorzaken hebben tot wijzigingen en uitbreidingen in de textielindustrie geleid. Slechts een deel hiervan zal blijvende gevolgen hebben. Aan vraag naar producten heeft het niet ontbroken. De beperkte hoeveelheid grondstoffen, gebrek aan meer geschoold personeel en aan nieuwe werktuigen, stelden grenzen aan de productie.

De *wollenstoffenfabrieken* hadden groote voorraden militair laken te leveren en kregen bovendien meer dan ooit vraag naar stoffen voor heeren- en dameskleeding, waarvoor men vroeger in Engeland en Duitschland ter markt ging. In Tilburg nam het aantal arbeiders toe met pl.m. 1000.

Gebrek aan kamgarens en aan kunstwol noodzaakte de productie hiervan meer dan te voren zelf ter hand te nemen.

De *katoenspinnerijen en -weverijen* hebben, met uitzondering der bont-

weverijen (Hengelo), over het algemeen met de grootst mogelijke inspanning gewerkt, in het bijzonder de spinnerijen, om te voorzien in de behoeften der weverijen aan garens nu deze niet langer door Engeland en Duitschland volop werden geleverd.

Te Enschede werd één weverij opgericht voor pl.m. 100 arbeiders; feitelijk is dit eene verplaatsing van uit Gronau, waar dezelfde firma een weverij heeft en waaruit zij de weefgetouwen naar deze zijde der grens heeft overgebracht. Een weverij te Enschede onderging een belangrijke uitbreiding. Hetzelfde had plaats met 3 spinnerijen te Borne, Hengelo en Enschede.

De *moltondeken-fabrieken* hebben zich zooveel mogelijk uitgebreid. Voortdurende vraag naar hun product oefende een gunstigen, gebrek aan garens een nadeeligen invloed op het bedrijf uit. Vandaar dat de afvalspinnerij toenam en uitbreiding of oprichting van dergelijke inrichtingen plaats had te Eindhoven, Geldrop en Helmond. Personeelvermeerdering bracht dit niet mede. Te Enschede werd een moltondekenfabriek opgericht ter vervanging eener fabriek van poetskatoen, omdat voor dit laatste artikel geen afzet meer was (uitvoerverbod).

Bandfabrieken werden niet alleen geleid tot hooger productie, maar ook tot het voldoen aan de vraag naar artikelen, die te voren weinig of niet in Nederland gemaakt werden. Deze vraag kwam niet alleen uit het binnenland, maar ook uit vreemde landen, die niet langer van uit Barmen van deze speciale bandsoorten werden voorzien. Uitbreiding der fabrieken had plaats te Heeze en 's-Hertogenbosch. Te Arnhem legde een passementfabriek zich toe op de productie van soortgelijk band.

Belangrijke uitbreiding ondergingen *tricotfabrieken* en *breierijen* van middelbare grootte te Deventer, Terborg, Groningen en Zutphen.

Het tekort aan getwijnde Engelsche garens had uitbreiding der bestaande inrichtingen ten gevolge, terwijl een te voren met 20 arbeiders werkende *twijnerij* te Hengelo thans in een nieuwe fabriek gevestigd is met meer dan 100 arbeiders.

De *textielbleekerijen* werden uitgebreid te Eibergen en Borculo, terwijl zulke inrichtingen werden opgericht bij een weverij te Aalten en een wattenfabriek te Nijmegen.

In een zeildoekweverij aan de Zaan werd een afdeeling voor *waterdichte stof* uitgebreid en in een tweede dergelijke fabriek zulk een afdeeling opgericht.

De *kunstzijdefabriek* te Arnhem gaat zich inrichten op het zelf produceeren van zwavelkoolstof.

De *vlasindustrie* is alom sterk toegenomen. Het aantal in Westelijk Noord-Brabant en Zeeland werkende personen steeg van 1000 op 1500, terwijl daar in 19 zwingelarijen een krachtwerktuig werd geplaatst. Op de Zuid-Hollandsche eilanden werden tijdens den oorlog 21 vlaszwingelarijen machinaal ingericht. Te Nijmegen kwamen de reeds vóór den oorlog beraamde plannen in uitvoering tot oprichting eener vlasfabriek met kunstmatige roterij; er werken reeds 120 personen, waarvan 70 Belgen. In Hoofdstuk XV zijn nadere bijzonderheden over deze industrie meegedeeld.

De *werkspinnerij* te Goirle breidde zich uit en voerde een tweeploegenstelsel in. De *linnenweverijen* hadden alle te kampen met gebrek aan garens en waren daardoor genoodzaakt meer katoen te verweven.

Groep XVII. Voedings- en Genotmiddelen.

Hoezeer ook in verschillende takken der levensmiddelenindustrie tijdens den oorlog ongekende drukte heeft geheerscht, wijzigingen van blijvende waarde in deze nijverheid zullen niet in een daarmede overeenstemmende mate het gevolg zijn.

Wel heeft natuurlijk menige onderneming de gelegenheid gehad om haar positie belangrijk te versterken, doch dit behoeft nog niet te leiden tot blijvende uitbreiding der industrie. In dit verband behooren genoemd te worden de fabrieken tot vervaardiging van margarine en andere eetbare vetten, (een firma te Rotterdam vermeerderde haar personeel met bijna 1000 man), de fabrieken van boter, kaas, melkpoeder, cacao, chocolade, gedroogde en andere geconserveerde groenten en vruchten, de exportslachterijen en de vleeschwarenfabrieken. (In Gelderland werden er 6 opgericht met totaal pl.m. 80 arbeiders), de rijstpellerijen (behalve in het eerste begin van den oorlog is het te Rotterdam en Zwijndrecht in de rijstpellerijen bijzonder slap geweest), de aardappelmeel- en cichoreifabrieken. Ter vervanging van vroegeren import kwam meer binnenlandsche productie van *sigaretten* (2 fabrieken werden opgericht te 's-Gravenhage en 2 te Rotterdam; 3 fabrieken te Amsterdam breidden zich uit) en, meer in het klein, van *essences* voor limonades e. d. Voor het vermalen van regeeringsgraan bij verminderden invoer van meel ondergingen vele *meelfabrieken* belangrijke uitbreidingen. Hetzelfde geldt ten aanzien van *veevoederfabrieken*. Zoo werd het bedrijf eener lijnkoekenfabriek (Nederlandsche vennootschap) uit Emmerik naar Deventer overgebracht. Te Rotterdam kwam in April van dit jaar eene *suikerraffinaderij* in werking.

AANTAL PERSONEN, WERKZAAM OP 1 MEI 1914 EN 1 MEI 1916 IN DE FABRIEKEN MET 25 OF MEER ARBEIDERS [1]).

Door de Arbeidsinspectie is in Mei 1916 aan alle haar bekende fabrieken met 25 of meer arbeiders opgave gevraagd van het aantal in de fabriek werkzame jongens, meisjes, mannen en vrouwen op 1 Mei 1914 en op 1 Mei 1916. In deze telling zijn ook opgenomen de fabrieken, die slechts op één dezer data 25 of meer arbeiders hadden.

In dit deel der nijverheid werkten (blijkens de hierna te noemen Uitgave no. 11 van de Directie van den Arbeid) omstreeks 1912 278.189 arbeiders, tegen 136.720 in de kleinere onder de Veiligheidswet vallende werkplaatsen. Verder werkten er naar schatting 200.000 personen in werkplaatsen, die niet onder deze wet vallen en pl.m. 150.000 in de bouwvakken.

De *suikerfabrieken* met pl.m. 10.000 arbeiders in de 3 à 4 campagnemaanden zijn niet in de telling opgenomen, omdat deze op *1 Mei* niet in bedrijf zijn.

Met *jongens* en *meisjes* zijn bedoeld personen beneden 17 jaar.

De resultaten dezer telling zijn neergelegd in de hierachter afgedrukte staten A, B en C.

---

[1]) De hier volgende cijfers en beschouwingen zijn reeds eerder gepubliceerd in het Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, afl. 8, Jaargang 1916.

STAAT A. Aantal personen, werkzaam op 1 Mei 1914 en 1 Mei 1916 i

	BEDRIJFSGROEP.	Jongens.			Meisjes.		
		1914	1916	Toe- of afname.	1914	1916	Toe- of afname.
I	Aardewerk, glas, kalk enz.	4644	3678	— 966	1238	996	— 24
II	Diamant en andere edelsteenen enz.	377	31	— 346	10	3	—
III	Boek- en steendrukkerijen.	1666	1612	— 54	279	306	+ 2
IV	Bouwbedrijven [2])	15	19	+ 4	—	—	—
V	Chemische nijverheid enz. .	631	657	+ 26	722	712	— 1
VI	Hout-, kurk- en stroobewerking	2536	2439	— 97	702	748	+ 4
VII*a*	Kleeding	228	302	+ 74	3713	5091	+ 137
VII*b*	Reiniging	148	201	+ 53	1261	1402	+ 14
VIII	Kunstnijverheid	33	19	— 14	—	—	—
IX	Leder, wasdoek, caoutchouc	766	912	+ 146	613	704	+ 9
X	Oer, steenkolen, turf [3]) . .	47	41	— 6	4	—	—
XI XII XIII	Bewerking van metalen . Vervaardiging van stoom- en andere werktuigen, instrumenten enz. . . . Scheepsbouw, vervaardiging van rijtuigen	8748	10063	+ 1315	1399	1853	+ 45
XIV	Papier	798	786	— 12	624	858	+ 23
	Textiele nijverheid:						
XV*a*	Vlasbrakerijen en zwingelarijen	174	209	+ 35	76	107	+ 3
XV*b*	Overige	6137	6095	— 42	6967	7117	+ 15
XVI	Vervaardiging van gas en electriciteit	60	53	— 7	1	1	—
	Bereiding van voedings- en genotmiddelen:						
XVII*a*	Bakkerijen	531	511	— 20	405	555	+ 15
XVII*b*	Graanmalerijen en rijstpellerijen	27	54	+ 27	27	4	— 2
XVII*c*	Zuivelfabrieken	497	626	+ 129	147	178	+ 3
XVII*d*	Tabaks- en sigarenfaken	3429	3931	+ 502	1203	1563	+ 36
XVII*e*	Overige [4])	1961	2220	+ 259	1351	1813	+ 46
	Totaal . . .	33453	34459	+ 1006	20742	24011	+ 326

[1]) Voor bedrijven, waarin het aantal vrouwen en meisjes niet van voldoende beteekenis is, zijn — ten ein…
[2]) Van deze groep zijn alleen de steenhouwerijen opgenomen.
[3]) Van deze groep zijn alleen turfstrooisel-, briketten- en cokesfabrieken opgenomen; niet de mijnen …
[4]) De suikerfabrieken, voor welke 1 Mei buiten het werkseizoen valt, zijn niet medegerekend. In de campag…

abrieken met 25 of meer arbeiders, ingedeeld naar de bedrijfsgroepen.

Vrouwen.			Mannen.			Totaal.			Aantal vrouwen en meisjes op 100 arbeiders [1]).	
1914	1916	Toe- of afname.	1914	1916	Toe- of afname.	1914	1916	Toe- of afname.	1914	1916
2549	2254	— 295	25231	20933	— 4298	33662	27861	— 5801	11	12
67	166	+ 99	5728	4423	— 1305	6182	4623	— 1559	—	—
510	497	— 13	8150	8231	+ 81	10605	10646	+ 41	8	8
—	—	—	309	314	+ 5	324	333	+ 9	—	—
1084	1027	— 57	7108	9120	+ 2012	9545	11516	+ 1971	19	15
700	755	+ 55	12933	11465	— 1468	16871	15407	— 1464	8	10
8009	10249	+ 2240	1839	2729	+ 890	13789	18371	+ 4582	85	83,5
4077	4163	+ 86	1479	1499	+ 20	6965	7265	+ 300	77	76,5
—	1	+ 1	191	156	— 35	224	176	— 48	—	—
1027	1275	+ 248	5167	5974	+ 807	7573	8865	+ 1292	22	22
7	1	— 6	859	325	— 534	917	367	— 550	—	—
1861	2999	+ 1138	67312	71536	+ 4224	79320	86451	+ 7131	4	5,5
1090	1304	+ 214	6317	6359	+ 42	8829	9307	+ 478	19	23
141	143	+ 2	424	478	+ 54	815	937	+ 122	—	—
13343	14425	+ 1082	28423	28888	+ 465	54870	56525	+ 1655	37	38
34	47	+ 13	6733	7265	+ 532	6828	7366	+ 538	—	—
415	484	+ 69	2608	2896	+ 288	3959	4446	+ 487	21	23
27	24	— 3	1975	1777	— 198	2056	1859	— 197	—	—
229	301	+ 72	3572	3967	+ 395	4445	5072	+ 627	8	9
2088	2263	+ 175	12940	13131	+ 191	19660	20888	+ 1228	16,5	18,5
3509	3440	— 69	14898	16773	+ 1875	21719	24246	+ 2527	22	22
40767	45818	+ 5051	214196	218239	+ 4043	309158	322527	+ 13369	20	22

een onjuist beeld te vermijden — geen verhoudingscijfers ingevuld.

veenderijen.
werken er ± 10000 arbeiders.

Staat B.

Aantal personen, werkzaam op 1 Mei 1914 en 1 Mei 1916 in fabrieken [1]) met 25 of meer arbeiders, ingedeeld naar de provinciën.

Provincie of deel eener provincie.	District der Arbeidsinspectie.	Jongens.			Meisjes.			Vrouwen.			Mannen.			Totaal.			Aantal vrouwen en meisjes op 100 arbeiders.	
		1914	1916	Toe- of afname.	1914	1916	Toe- of afname.	1914	1916	Toe- of afname.	1914	1916	Toe- of afname.	1914	1916	Toe- of afname.	1914	1916
Limburg	I	2064	2028	— 36	1043	1099	+ 56	1957	2044	+ 87	9225	8722	— 503	14289	13893	— 396	21	23
Noordbrabant O.-deel .	I	2257	2718	+ 461	2153	2536	+ 383	3898	4674	+ 776	11765	12232	+ 467	20073	22160	+ 2087	30	32,5
Noordbrabant W.-deel .	II	3031	3216	+ 185	2135	2281	+ 146	3173	3835	+ 662	18054	18858	+ 804	26393	28190	+ 1797	20	22
Zeeland	II	491	409	— 82	157	125	— 32	230	273	+ 43	4301	3634	— 667	5179	4441	— 738	7	9
Zuidholland Z.-W.-deel .	III	6063	7025	+ 962	2195	3676	+1481	5589	6235	+ 646	39929	46163	+6234	53776	63099	+ 9323	14,5	15,5
Zuidholland N.-O.-deel .	IV	2600	2595	— 5	2001	2027	+ 26	4338	4223	— 115	18591	18449	— 142	27530	27294	— 236	23	23
Amsterdam c.a. . . .	V	3213	2900	— 313	3054	3568	+ 544	5873	6884	+1011	26813	25280	—1533	38923	[2]) 38632	— 291	23	27
Noordholland, overig deel	VI	2110	2110	—	798	956	+ 158	2093	2074	— 19	18265	19568	+1303	23266	24708	+ 1442	12,5	12
Utrecht	IV	1784	1859	+ 75	659	857	+ 198	997	1227	+ 230	9651	10576	+ 925	13091	[2]) 14519	+ 1428	12,5	14
Gelderland	VII	3655	3393	— 262	1672	1531	— 141	2741	3016	+ 275	21126	18198	—2928	29194	26138	— 3056	15	17
Overijssel	VIII	4589	4689	+ 100	4149	4515	+ 366	8495	9671	+1176	23521	24235	+ 714	40754	43110	+ 2356	31	33
Drenthe	IX	233	249	+ 16	120	98	— 22	233	211	— 22	1811	1611	— 200	2397	2169	— 228	15	14
Groningen	IX	942	900	— 42	497	593	+ 96	868	1149	+ 281	7686	7367	— 319	9993	10009	+ 16	14	17
Friesland	IX	421	368	— 53	139	149	+ 10	282	302	+ 20	3458	3346	— 112	4300	4165	— 135	10	11
Het Rijk . . .	—	33453	34459	+1006	20742	24011	+3269	40767	45818	+5051	214196	218239	+4043	309158	322527	+13369	20	22

[1]) Zie de noten 2, 3 en 4 van staat A.

[2]) ± 700 mannen en jongens werden van een fabriek te Amsterdam overgebracht naar een nieuwe fabriek van dezelfde vennootschap in Utrecht.

Staat C.

Vergelijkend overzicht van de fabrieksbevolking op 1 Mei 1914 en 1 Mei 1916 voor fabrieken met 25 of meer arbeiders, ingedeeld naar de bedrijfssoorten.

BEDRIJFSSOORT.	Aantal fabrieken. Personeel. toegen.	afgen.	gelijk.*)	Opgericht nà 1 Mei 1914. fabr.	pers.	Stilgezet nà 1 Mei 1914. fabr.	pers.	Personeel. 1 Mei 1914.	1 Mei 1916.	Toe- of afname.
Groep I.										
Steenfabrieken, al of niet tevens dakpannen- en vloertegelfabrieken	23	172	66	2	37	42	1529	16826	11885	— 4941
Dakpannen-, vloertegel- en aardenbuizenfabrieken	4	31	13	—	—	—	—	1958	1589	— 369
Aardewerk-, porcelein-, plateel-, terracotta- en pottenbakkerijen	3	6	4	—	—	—	—	5432	4935	— 497
Fabrieken van voorwerpen uit cement of beton, van gipsplaten enz.	2	6	6	1	27	2	72	654	620	— 34
Kalkzandsteenfabrieken	2	7	4	—	—	3	89	610	479	— 131
Kalkbranderijen	—	2	—	—	—	—	—	98	67	— 31
Cementfabriek	—	—	1	—	—	—	—	34	36	+ 2
Steenenpijpenfabrieken	1	1	—	—	—	—	—	190	187	— 3
Glasfabrieken	7	8	7	1	236	—	—	7356	7612	+ 256
Fabrieken voor glasbewerking	2	1	4	—	—	—	—	504	451	— 53
	44	234	105	4	300	47	1690	33662	27861	— 5801
Groep II.										
Fabrieken voor diamantbewerking	11	24	6	—	—	12	491	6182	4623	— 1559
Groep III.										
Drukkerijen	33	62	73	3	110	1	30	10304	10379	+ 75
Chemigrafische inrichtingen	—	4	1	—	—	—	—	301	267	— 34
	33	66	74	3	110	1	30	10605	10646	+ 41
Groep IV.										
Steenhouwerijen	2	5	2	—	—	—	—	324	333	+ 9
Groep V.										
Oliefabrieken	22	6	9	1	28	—	—	1826	3216	+ 1390
Zeepfabrieken	6	4	5	—	—	—	—	940	1162	+ 222
Verffabrieken (incl. loodwit- en zinkwitfabrieken, kleurstoffabrieken en blauwselfabrieken)	4	6	3	—	—	—	—	1254	1236	— 18
Kaarsenfabrieken	—	1	2	—	—	—	—	1107	1029	— 78
Superphosphaatfabrieken	—	6	3	—	—	—	—	1217	798	— 419
Andere kunstmestfabrieken en -malerijen	1	1	—	—	—	—	—	63	60	— 3
Zwavelzuurfabrieken	1	—	1	—	—	—	—	104	116	+ 12
Lak- en inktfabrieken	2	—	—	—	—	—	—	127	196	+ 69
Gloeikousjesfabrieken	1	2	1	1	36	1	30	320	212	— 108
Fabrieken van koolteerproducten	2	—	—	—	—	—	—	84	108	+ 24
Asphaltfabriek	1	—	—	—	—	—	—	72	100	+ 28
Buskruit- en vuurwerkfabrieken	1	—	—	1	400	—	—	136	588	+ 452
Fabrieken van genees-, verband- en tandmiddelen, eau-de-cologne	7	—	1	—	—	—	—	564	746	+ 182
Lucifersfabrieken	—	—	3	—	—	—	—	691	718	+ 27
Lijm- en gelatinefabriek	1	—	—	—	—	—	—	141	224	+ 83

*) Bij toe- of afname met minder dan 10 pCt. is een fabriek in deze kolom ondergebracht.

BEDRIJFSSOORT.	Aantal fabrieken.							Personeel.		Toe- of afname.
	Personeel.			Opgericht nà 1 Mei 1914.		Stilgezet nà 1 Mei 1914.				
	toegen.	afgen.	gelijk.*)	fabr.	pers.	fabr.	pers.	1 Mei 1914.	1 Mei 1916.	
Petroleum- en benzinedistilleerderijen en raffinaderijen	1	2	1	—	—	—	—	354	364	+ 10
Overige chemische fabrieken . . .	8	2	2	1	30	—	—	545	643	+ 98
	58	30	31	4	494	1	30	9545	11516	+ 1971
Groep VI.										
Houtzagerijen, timmerfabrieken, houtconserveering, kistenfabr., kuiperijen, houtwarenfabr. en lijstenfabr.	36	84	30	1	27	6	284	9675	8523	— 1152
Meubelfabrieken, stoelenmakerijen (excl. rieten meubelen)	12	22	22	—	—	—	—	3587	3291	— 296
Fabrieken van bamboeartikelen, rieten meubelen, manden, rietmatten en kurkwaren	4	11	4	—	—	2	57	1010	817	— 193
Fabrieken van rolluiken en jalouzieën	2	2	—	—	—	—	—	166	183	+ 17
Borstel- en borstelhoutfabrieken . .	6	3	5	—	—	—	—	831	840	+ 9
Steennoot- en beenen knoopenfabr. .	1	1	—	—	—	—	—	94	100	+ 6
Klompenfabrieken.	1	—	2	—	—	—	—	92	96	+ 4
Stroohulzenfabrieken.	16	5	2	—	—	2	49	1282	1426	+ 144
Kammenfabriek	—	—	1	—	—	—	—	134	131	— 3
	78	128	66	1	27	10	390	16871	15407	— 1464
Groep VII*a*.										
Confectiefabrieken, lingeriefabrieken, costuumateliers, kleermakerijen en bontwerkerijen	99	39	47	23	994	5	254	11295	14871	+ 3576
Boorden- en manchettenfabriek . .	1	—	—	—	—	—	—	241	355	+ 114
Handschoenen- en slobkousenfabriek	1	—	—	—	—	—	—	3	95	+ 92
Dekenstikkerijen, wattendekenfabriek	5	—	1	—	—	—	—	207	345	+ 138
Corsettenfabrieken	3	—	—	1	97	—	—	596	855	+ 259
Parapluiefabrieken	1	2	1	—	—	—	—	340	331	— 9
Gordijnenfabrieken	3	—	1	—	—	—	—	167	219	+ 52
Hoedenfabrieken en opmakerijen .	6	1	2	—	—	—	—	659	867	+ 208
Pettenfabrieken	2	2	—	—	—	—	—	154	156	+ 2
Equipementenfabrieken	2	—	—	—	—	—	—	74	157	+ 83
Stoffenknoopenfabrieken.	1	—	1	—	—	—	—	53	120	+ 67
	124	44	53	24	1091	5	254	13789	18371	+ 4582
Groep VII*b*.										
Wasscherijen	43	34	66	—	—	1	36	5672	5874	+ 202
Chemische wasscherijen en ververijen	6	2	4	—	—	—	—	1293	1391	+ 98
	49	36	70	—	—	1	36	6965	7265	+ 300
Groep VIII.										
Kunstnijverheid	—	4	1	—	—	—	—	224	176	— 48
Groep IX.										
Leerfabrieken (incl. drijfriemenfabr.)	10	4	8	—	—	—	—	1051	1267	+ 216
Schoenfabrieken (al of niet tevens leerlooierijen)	37	15	37	—	—	3	157	5973	6475	+ 502
Vloerzeilenfabrieken	1	—	1	1	45	—	—	153	210	+ 57
Caoutchoucfabrieken	5	—	—	—	—	—	—	279	655	+ 376
Zadelmakerij	1	—	—	—	—	—	—	35	141	+ 106
Pickerfabriek	1	—	—	—	—	—	—	41	72	+ 31
Pakkingfabriek.	1	—	—	—	—	—	—	41	45	+ 4
	56	19	46	1	45	3	157	7573	8865	+ 1292

*) Bij toe- of afname met minder dan 10 pCt. is een fabriek in deze kolom ondergebracht.

BEDRIJFSSOORT.	Aantal fabrieken.							Personeel.		Toe- of afname.
	Personeel.			Opgericht nà 1 Mei 1914.		Stilgezet nà 1 Mei 1914.				
	toegen.	afgen.	gelijk.*)	fabr.	pers.	fabr.	pers.	1 Mei 1914.	1 Mei 1916.	
Groep X.										
Turfstrooiselfabrieken	3	2	2	—	—	1	30	382	319	— 63
Cokesfabrieken	—	—	—	—	—	2	487	535	48	— 487
	3	2	2	—	—	3	517	917	367	— 550
Groep XI, XII, XIII.										
Tinfabriek	—	—	1	—	—	—	—	46	48	+ 2
Schaatsen- en schavenfabriek	—	—	1	—	—	—	—	61	56	— 5
IJzergieterijen (zonder ander bedrijf)	5	12	16	—	—	—	—	2352	2205	— 147
Koperpletterij	1	—	—	—	—	—	—	36	59	+ 23
Staniolfabriek	—	—	1	—	—	—	—	153	152	— 1
Fabrieken van moeren, bouten, spijkers, draadnagels en scharnieren	5	3	4	—	—	—	—	1699	1689	— 10
Emailleerfabrieken al of niet tevens ijzergieterij	1	2	3	—	—	—	—	2296	2272	— 24
Zinkfabriek	1	—	—	—	—	—	—	869	651	— 218
Fabrieken van metaalwaren, lampen, gas- en waterleidingbenoodigdheden, sanitaire art., winkeletalages	18	16	8	—	—	—	—	3209	3180	— 29
Capsulefabrieken	1	3	1	—	—	—	—	726	650	— 76
Fabrieken van ledikanten of staaldraadmatrassen	2	—	—	—	—	—	—	81	119	+ 38
Blikfabrieken	2	8	7	1	27	—	—	2012	1837	— 175
Fabriek van weverskammen	1	—	—	—	—	—	—	47	64	+ 17
Fabriek van ketelappendages	1	—	—	—	—	—	—	404	486	+ 82
Lood- en zinkpletterijen, loodenbuizenfabrieken	—	1	1	—	—	—	—	195	175	— 20
Smederijen, constructiewerkplaatsen	16	19	17	2	61	1	25	4105	4174	+ 69
Fabrieken van goud- en zilverwerken	8	5	2	—	—	—	—	952	1009	+ 57
Lettergieterij	—	1	—	—	—	—	—	182	114	— 68
Verzinkerij	—	—	1	—	—	—	—	35	33	— 2
Electr. draad- en kabelfabrieken	2	—	—	—	—	—	—	141	181	+ 40
Fabrieken van brandkasten, kachels en sloten	1	2	2	—	—	—	—	629	588	— 41
Plaatwellerij en pijpenfabriek	1	—	—	—	—	—	—	39	68	+ 29
Hoefijzerfabrieken	2	—	—	—	—	—	—	44	153	+ 109
Fabrieken en herstelplaatsen van stoom- en andere werktuigen	57	30	38	4	197	1	102	15930	17184	+ 1254
Fabrieken van electr. toestellen, herstelplaatsen en installatiebureaux	13	2	6	2	55	—	—	1200	1956	+ 756
Electr. lampenfabrieken	9	—	—	4	399	—	—	2778	5015	+ 2237
Instrumentmakerijen	6	1	2	2	54	—	—	420	530	+ 110
Artillerieïnrichtingen	2	—	—	—	—	—	—	1121	4319	+ 3198
Automobiel-, vliegtuig- en rijwielfabrieken en herstelplaatsen	13	3	4	—	—	—	—	1331	1599	+ 268
Scheepsbouwwerven (al of niet tevens machinefabrieken)	38	64	33	3	193	5	178	25818	25203	— 615
Kettingfabrieken	—	1	—	1	133	—	—	77	196	+ 119
Vijlenfabrieken	1	1	—	—	—	—	—	131	135	+ 4
Scheepsslooperij en metaalbrekerij	2	2	1	—	—	—	—	386	274	— 112
Gasmeterfabrieken	1	3	1	—	—	—	—	826	716	— 110
Rozenkransfabrieken	1	2	—	—	—	—	—	206	225	+ 19

*) Bij toe- of afname met minder dan 10 pCt. is een fabriek in deze kolom ondergebracht.

BEDRIJFSSOORT.	Aantal fabrieken. Personeel. toegen	afgen.	gelijk.*)	Opgericht nà 1 Mei 1914. fabr.	pers.	Stilgezet nà 1 Mei 1914. fabr.	pers.	Personeel. 1 Mei 1914.	1 Mei 1916.	Toe- of afname.
Fabrieken en herstelplaatsen van spoor- en tramwegmateriaal . .	13	7	21	—	—	—	—	7915	8424	+ 509
Wagenmakerijen, rijtuig- en carosseriefabrieken, wielenmakerijen, kinderwagenfabrieken	2	13	4	—	—	—	—	868	712	— 156
	226	201	175	19	1119	7	305	79320	86451	+ 7131
Groep XIV.										
Boekbinderijen.	1	2	7	—	—	—	—	580	545	— 35
Cartonnagefabrieken	13	1	5	—	—	—	—	900	1144	+ 244
Papierfabrieken	8	6	9	1	156	—	—	3311	3393	+ 82
Stroocartonfabrieken	2	6	13	—	—	2	139	2327	2024	— 303
Papierenzakkenfabrieken	5	—	—	—	—	—	—	595	662	+ 67
Overige papierbewerking	7	1	—	2	130	—	—	347	557	+ 210
Lompensorteerderijen	5	3	7	1	75	—	—	769	982	+ 213
	41	19	41	4	361	2	139	8829	9307	+ 478
Groep XV*a*.										
Fabrieken van vlasbewerking. . .	10	8	6	1	46	—	—	815	937	+ 122
Groep XV*b*.										
Katoenspinnerijen.	6	—	2	—	—	—	—	1841	2802	+ 961
Katoenspinnerijen, tevens weverijen	2	1	5	—	—	—	—	7400	8175	+ 775
Katoenweverijen	11	18	30	—	—	—	—	17366	16434	— 932
Linnenweverijen	3	9	8	—	—	—	—	1978	1884	— 94
Ververijen	3	4	3	—	—	—	—	718	705	— 13
Bleekerijen	1	3	1	—	—	—	—	1242	1188	— 54
Katoendrukkerijen	—	3	2	—	—	—	—	1637	1390	— 247
Poetskatoenfabrieken	2	4	—	—	—	—	—	235	174	— 61
Tricotfabrieken en breierijen . . .	15	7	6	—	—	—	—	4448	4906	+ 458
Zijdeweverij	1	—	—	—	—	—	—	26	34	+ 8
Bandweverijen.	6	1	1	—	—	—	—	600	740	+ 140
Kantfabriek	1	—	—	—	—	—	—	44	62	+ 18
Passementfabrieken	5	2	1	—	—	—	—	278	408	+ 130
Haspelarijen	1	7	—	—	—	1	51	532	289	— 243
Twijnerijen	3	—	—	—	—	—	—	80	202	+ 122
Tapijtfabrieken.	1	10	6	—	—	—	—	1324	1110	— 214
Jutespinnerijen- en -weverijen . .	1	—	3	1	42	—	—	1573	1654	+ 81
Zakkennaaierijen en -stopperijen . .	2	2	1	—	—	—	—	237	217	— 20
Nettenweverijen	1	—	2	—	—	1	42	564	517	— 47
Kunstzijdefabriek	—	1	—	—	—	—	—	212	166	— 46
Cocosmattenweverijen	2	3	—	—	—	—	—	264	230	— 34
Wattenfabrieken	2	—	—	—	—	—	—	97	162	+ 65
Wolspinnerijen en -weverijen (wollenstoffenfabrieken)	27	6	19	—	—	—	—	5756	6701	+ 945
Sajetfabrieken (al of niet tevens kousenbreierij)	1	1	6	—	—	—	—	2007	1952	— 55
Plantenhaarfabriek	1	—	—	—	—	—	—	42	47	+ 5
Trijpweverijen.	1	—	1	1	18	—	—	50	77	+ 27
Touwspinnerijen	4	5	2	—	—	—	—	1204	1118	— 86
Vitrageweverij.	1	—	—	—	—	—	—	57	67	+ 10
Zeildoekweverijen.	2	—	1	—	—	—	—	323	373	+ 50
Dekenweverijen	5	3	5	—	—	—	—	1814	2004	+ 190
Nettenboeterijen	4	15	3	—	—	1	40	921	737	— 184
	115	105	108	2	60	3	133	54870	56525	+ 1655

*) Bij toe- of afname met minder dan 10 pCt. is een fabriek in deze kolom ondergebracht.

BEDRIJFSSOORT.	Aantal fabrieken. Personeel. toegen	Aantal fabrieken. Personeel. afgen.	Aantal fabrieken. Personeel. gelijk.*)	Opgericht nà 1 Mei 1914. fabr.	Opgericht nà 1 Mei 1914. pers.	Stilgezet nà 1 Mei 1914. fabr.	Stilgezet nà 1 Mei 1914. pers.	Personeel. 1 Mei 1914.	Personeel. 1 Mei 1916.	Toe- of afname.
Groep XVI.										
Gasfabrieken	8	6	24	—	—	—	—	5966	6456	+ 490
Electrische centralen.	3	1	6	—	—	—	—	862	910	+ 48
	11	7	30	—	—	—	—	6828	7366	+ 538
Groep XVII*a*.										
Broodfabrieken	16	7	10	—	—	—	—	1867	2226	+ 359
Koek-, biscuit-, beschuitfabrieken, banketbakkerijen	10	4	9	—	—	—	—	2092	2220	+ 128
	26	11	19	—	—	—	—	3959	4446	+ 487
Groep XVII*b*.										
Meelfabrieken (al of niet tevens broodfabrieken)	7	3	11	1	80	—	—	1069	1272	+ 203
Rijst- en gortpellerijen	1	8	1	—	—	—	—	987	587	— 400
	8	11	12	1	80	—	—	2056	1859	— 197
Groep XVII*c*.										
Melkinrichtingen, boter- en kaasfabrieken, enz.	30	12	25	2	64	—	—	4445	5072	+ 627
Groep XVII*d*.										
Sigarenfabrieken (al of niet tevens tabaksfabr., sigarettenfabrieken) .	66	60	52	3	149	6	319	18481	19443	+ 962
Sigarettenfabrieken	2	—	—	—	—	—	—	86	119	+ 33
Tabaksfabrieken (al of niet tevens koffie- en theebewerking) . . .	9	2	2	—	—	—	—	1093	1326	+ 233
	77	62	54	3	149	6	319	19660	20888	+ 1228
Groep XVII*e*.										
Bierbrouwerijen	7	3	8	—	—	—	—	1324	1437	+ 113
Distilleerderijen, likeurstokerijen, gist- en spiritusfabrieken	11	4	10	—	—	—	—	1851	2283	+ 432
Jams- en vruchtensappenfabrieken .	2	—	1	—	—	—	—	377	436	+ 59
Aardappelmeelfabrieken.	9	10	15	2	96	—	—	1616	1723	+ 107
Groenteninmakerijen en -drogerijen.	7	2	6	7	305	1	37	1178	1435	+ 257
Stijfselfabrieken	1	3	1	—	—	—	—	592	558	— 34
Suikerraffinaderijen	1	1	3	1	31	—	—	1677	1203	— 474
Bewerking van zaden en peulvruchten	—	2	—	—	—	—	—	267	203	— 64
Cacao- en chocoladefabrieken. . .	12	14	5	1	92	—	—	5140	4914	— 226
Suikerwerkfabrieken	3	4	10	1	39	—	—	1343	1346	+ 3
Koffie- en theebewerking	2	1	1	—	—	—	—	192	190	— 2
Koffiepellerijen	1	3	1	—	—	1	71	515	291	— 224
Darmenslijmerijen en -sorteerderijen	3	2	1	1	36	—	—	327	327	—
Kandijfabrieken	2	—	—	—	—	—	—	88	117	+ 29
Veevoederfabrieken	4	—	1	—	—	—	—	281	357	+ 76
Vleeschwarenfabrieken, slachterijen .	12	8	6	—	—	—	—	1257	1353	+ 96
Margarinefabrieken	11	1	2	1	433	—	—	1933	4171	+ 2238
Vischbewerking	5	5	2	1	67	1	40	541	574	+ 33
Zoutziederijen	2	—	2	—	—	—	—	145	146	+ 1
Overige bedrijven	10	4	6	—	—	—	—	1075	1182	+ 107
	105	67	81	15	1099	3	148	21719	24246	+ 2527
Totaal	1107	1095	1007	84	5045	104	4639	309158	322527	+ 13369

*) Bij toe- of afname met minder dan 10 pCt. is een fabriek in deze kolom ondergebracht.

De *totale toename* met 13.369 arbeiders, of 4 pCt., laat zich met de *toename in normale jaren* bij gebrek aan een bedrijfstelling niet vergelijken. Het eenige vergelijkingsmateriaal wordt verschaft door Uitgave no. 11 van de Directie van den Arbeid: „De fabrieken en werkplaatsen, vallende onder de Veiligheidswet", samengesteld in 1912. De hierin opgenomen tabellen geven niet voor een bepaald tijdstip den toestand weer, doch zijn ontleend aan de bij het laatste fabrieksbezoek door de Arbeidsinspectie opgenomen personeelsterkte. Gemiddeld zijn deze cijfers niet ouder dan 2 jaar en voor de belangrijke bedrijven niet ouder dan 1 jaar; men kan dus aannemen, dat ze den toestand in 1911 bij benadering aangeven. Toen waren — na aftrek van de suikerindustrie — in de fabrieken met 25 of meer arbeiders 268.729 personen werkzaam. Tot 1 Mei 1914 steeg dit aantal met 40.429 of 15 pCt. Als gemiddelde jaartoename vóór 1 Mei 1914 valt aan de hand van deze cijfers aan te nemen 5 pCt. en na dien datum 2 pCt.

Behalve de wijzigingen in de conjunctuur door den oorlog, is de verminderde toename een gevolg van het *onder de wapenen roepen van dienstplichtigen*. Hoe groot die invloed is, kan bij benadering als volgt geschat worden.

Volgens de beroepstelling 1909 waren 1.720.647 mannen in eenig beroep werkzaam tegen 1.490.235 in 1899. Tot 1915 zou dat aantal dus zijn aangegroeid tot ruim 1.800.000. Neemt men voor het aantal gemobiliseerden, die geacht kunnen worden in eenig beroep werkzaam te zijn, nà aftrek van de reeds vóór 1 Augustus 1914 dienenden, pl.m. 150.000 aan, dan wordt de raming voor het aantal mannen, dat door de mobilisatie aan de pl.m. 215.000 fabrieksarbeiders onttrokken werd, 1/12 of pl.m. 17.000. Dat inderdaad gebrek aan mannen in de industrie gevoeld wordt, zooals uit bijna alle thans bloeiende bedrijven wordt vernomen, blijkt uit het verschil in relatieve toename van de 4 categorieën arbeiders:

jongens	toegenomen	met	1006	of	3	pCt.
meisjes	„	„	3269	„	16	„
vrouwen	„	„	5051	„	12	„
mannen	„	„	4043	„	1,8	„

De geringe vermeerdering van het aantal jongens is een direct gevolg van het tekort aan mannen. In vele bedrijven zijn jongens alleen werkzaam als directe hulp bij de volslagen arbeiders (sigarenfabrieken, glasblazerijen, scheepsbouw); ook in andere industrieën vermindert de werkgelegenheid voor jongens wanneer bij gebrek aan mannen het bedrijf moet worden ingekrompen. Vervanging van mannen door jongens is slechts zelden mogelijk.

De *wijzigingen in de verschillende bedrijven* doen zich uit staat A als volgt kennen:

Belangrijken *achteruitgang* vertoonen de bedrijfsgroepen I, II, VI, X en XVII*b*.

Dit wordt voornamelijk veroorzaakt ten aanzien van:

groep	I	door	de steenfabrieken;
„	II	„	„ diamantslijperijen;
„	VI	„	„ houtzagerijen en timmerfabrieken;
„	X	„	het stilzetten van het bedrijf in 2 cokesfabrieken;
„	XVII*b*	„	de rijstpellerijen.

Den grootsten *vooruitgang* vertoonen de groepen VII*a* en XI, XII en XIII. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door de confectiefabrieken en de gloeilampenfabrieken, artillerie-inrichtingen en machinefabrieken.

Meer in onderdeelen in staat C. de verschillende groepen nagaande, blijken de volgende wijzigingen de belangrijkste.

Groep I. Het aantal arbeiders in de *steenfabrieken* is van pl.m. 17.000 tot pl.m. 12.000 achteruitgegaan; deze rubriek is het zwaarst getroffen.

Ook de *pannenbakkerijen* en de *aardewerkfabrieken* gingen achteruit.

De *glasfabrieken* waren na vele schommelingen op 1 Mei 1916 nog 256 arbeiders meer rijk dan 2 jaren te voren. Deze vermeerdering komt alleen voor rekening van Zuid-Holland en de nieuwe fabriek in Noord-Brabant. Het is de witglasindustrie, en wel voornamelijk die voor vensterglas en electrische gloeilampen, welke toename vertoont.

Groep II. De voor een deel weer verdwijnende malaise in de *diamantindustrie* uit zich in de hier behandelde fabrieken in eene vermindering van de ruim 6000 arbeiders met een vierde gedeelte.

Groep III. In de *drukkersbedrijven* is geen verandering gekomen.

Groep IV. Van deze groep kwamen alleen de *steenhouwerijen* voor opneming in deze telling in aanmerking. Het personeel bleef in de 8 groote werkplaatsen vrijwel gelijk.

Dat in het bouwvak het aantal werkende arbeiders nog beneden het normale is, komt op zichzelf in de tabellen niet aan het licht; wel blijken de gevolgen van de slapte in het bouwvak uit den teruggang der steenindustrie.

Groep V. De stijging van het aantal arbeiders is het sterkst in de *oliefabrieken* (van 1826 op 3216) en de *buskruit-* en *vuurwerkfabrieken* (van 136 op 588.

Ook in de *zeepfabrieken* is de stijging nog noemenswaard (van 940 op 1162), doch een sterken achteruitgang vertoonen de *superphosphaatfabrieken* van 1217 op 798, (tengevolge van gebrek aan grondstoffen) en de *gloeikousjesfabrieken* (van 320 op 212).

Vele andere wijzigingen, die door den oorlog in de chemische nijverheid zijn ontstaan en nog voortdurend zich ontwikkelen, komen nog niet tot uiting in de personeelsterkte en betreffen voor een belangrijk deel kleinere fabrieken.

Groep VI. De groote achteruitgang in deze groep, een direct gevolg van het gebrek aan hout, doet zich in alle houtgebruikende bedrijven gevoelen, doch meest in de *houtzagerijen*, *kistenfabrieken* en *kuiperijen*, waarvan het personeel afnam van 9675 op 8523.

Ook de *meubelfabrieken* zijn nog 300 man beneden de normale sterkte. Een vooruitgang van beteekenis laten alleen de *stroohulzenfabrieken* zien (van 1282 op 1426).

Groep VIIa. De *confectiefabrieken*, voornamelijk die te Amsterdam en Rotterdam, zijn in sterke mate uitgebreid. Behalve de uniformconfectie heeft hiertoe bijgedragen het maken van veel kleeding, die vóór den oorlog uit Duitschland en in mindere mate uit Frankrijk kwam. Ook de fabrieken van speciale artikelen, zooals boorden en manchetten, corsetten en mantels, vermeerderden het personeel sterk.

Alleen de *parapluie-* en *pettenfabrieken* deelden niet in den vooruitgang.

Groep VIIb. De *wasscherijen* bleven over het algemeen normaal, enkele bedrijven hadden het bijzonder druk voor het leger.

Groep IX. Het meest opvallende in deze groep is de vooruitgang der 5 *caoutchoucfabrieken* (van 279 op 655 arbeiders); hoofdzakelijk is de productie van automobiel- en rijwielbanden (ook voor het leger) hier de oorzaak van.

De *schoenfabrieken* stegen nog met 500 arbeiders en één *zadelmakerij* van 35 op 141.

Groep X. Naast een geringe achteruitgang der *turfstrooiselfabrieken* valt hier geheele stilstand te constateeren der beide *cokesfabrieken*, een gevolg van hare productie uitsluitend voor het buitenland en voor een deel uit buitenlandsche kolen.

Waar men zich hier bepaald heeft tot de eigenlijke fabrieken vielen de veenderijen buiten deze opgaaf, terwijl ook de niet onder het toezicht der Arbeidsinspectie vallende steenkolenmijnen niet in bovenstaanden staat verwerkt zijn. Toch schijnt het voor de voltooiïng van het beeld, dat hier gegeven wordt van de industrie, van belang te vermelden, dat het geheele aantal arbeiders in de steenkolenmijnen dat in het normale jaar 1913 bedroeg 10728, in 1915 gestegen is tot 11718.

Wat de veenderijen betreft, zoo bevat Hoofdstuk XIII daaromtrent gegevens.

Groep XI, XII, XIII. De toename met 7131 arbeiders komt voornamelijk ten goede aan de *machinefabrieken* (van 15.930 op 17.184; Zuid-Holland steeg met 1300, Overijssel met 300), de *electrotechnische industrie* (van 1200 op 1956), de *gloeilampenfabrieken* (van 2778 op 5015), de *artillerieïnrichtingen* van 1121 op 4319), de *automobiel-* en *rijwielfabrieken* (van 1331 op 1599). Van de minder omvangrijke industrieën namen sterk toe de *hoefijzerfabrieken* (van 44 op 153 arbeiders), de *electrische draad-* en *kabelfabrieken* (van 141 op 181).

Achteruitgang, meestal door gebrek aan grondstof, kwam alleen in noemenswaardige mate voor bij *blikfabrieken* (van 2012 op 1837), *lettergieterijen* (van 182 op 114), en *capsulefabrieken* (van 726 op 650).

Op de *scheepsbouwwerven,* hoe druk zij, die zeeschepen bouwen, het ook hebben, ging het aantal arbeiders nog iets achteruit, hetgeen zeggen wil, dat de gemobiliseerden niet ten volle vervangen konden worden. Gebrek aan vaklieden belet verdere personeeluitbreiding.

Groep XIV. De toename is over alle bedrijfssoorten verdeeld behalve over de *stroocartonfabrieken* (van 2327 op 2024).

Groep XVa. De toenemende drukte in de *vlasindustrie* (van 815 op 937) komt nagenoeg geheel voor rekening van de Zuid-Hollandsche eilanden.

GroepXVb. De grootste stijging vertoonen de *katoenspinnerijen* (van 1841 op 2802 en voor degene, die tevens weverij zijn, van 7400 op 8175). De vraag naar garens was zeer sterk door gebrek aan Engelsche garens en personeel kwam beschikbaar van Duitsche fabrieken nabij de grens. Dit maakte het mogelijk met 2 ploegen te gaan werken.

De *wollenstoffenfabrieken* breidden zich eveneens sterk uit (van 5756 op 6701), tengevolge van de sterke vraag naar militair laken en verminderden invoer van wollen stoffen uit Engeland en Duitschland.

De achteruitgang der *katoenweverijen* (van 17366 op 16434) is toe te

schrijven aan de bontweverijen, die leden onder gebrek aan kleurstoffen. Dezelfde oorzaak trof de *katoendrukkerijen* (van 1637 op 1390).

Gebrek aan grondstof treft ook de *linnenweverijen* (van 1978 op 1884), de *haspelarijen* (van 532 op 289) en de *sajetfabrieken* (van 2007 op 1952).

De *poetskatoenfabrieken* (van 235 op 174) hebben den achteruitgang te wijten aan uitvoerverbod.

Vermeerderde vraag naar binnenlandsche producten gaf uitbreiding aan *bandfabrieken* (van 600 op 740), *twijnerijen* (van 80 op 202), *dekenweverijen* (van 1814 op 2004, niet medegerekend de dekenafdeeling van Enschedesche katoenweverijen).

Legerleveranties veroorzaakten ook nog personeeluitbreiding in *passementfabrieken* (van 278 op 408) en *wattenfabrieken* (van 97 op 162).

Groep XVIIa. De uitbreiding van het personeel in het *grootbedrijf* der *broodbakkerij* (van 1867 op 2226) komt nagenoeg geheel voor rekening der groote steden in Zuid- en Noord-Holland. Dat allerwege de *koek-, biscuit-,* en *banketfabrieken* nog iets uitbreidden (van 2092 op 2220) wijst op een toename van het gebruik.

Groep XVIIb. De *meelfabrieken* hebben het druk met het malen van regeeringsgraan en namen toe van 1069 op 1272.

Daarentegen verminderden de *rijstpellerijen* zeer sterk, n.l. van 987 op 587 arbeiders.

Groep XVIIc. De drukte in de *fabricage van allerlei melkproducten* doet zich meer op de kleinere fabrieken gevoelen, dan op de hier behandelde. Toch is nog een uitbreiding te constateeren van 4445 op 5072. Friesland en Zuid-Holland dragen hiertoe het meeste bij.

Groep XVIId. De *sigarenindustrie* heeft zich normaal uitgebreid na heftige schommelingen, wegens enorme vraag uit het buitenland en onzekerheid in zake tabaksprijzen.

Groep XVIIe. In deze groep trekken de aandacht wegens sterken vooruitgang, de *gist-* en *spiritusfabrieken,* die alleen in Zuid-Holland stegen van 1393 op 1797, *groenteïnmakerijen* (van 1178 op 1435, niet meegerekend de vele nieuwe inrichtingen met minder dan 25 arbeiders) en de *margarinefabrieken* (van 1933 op 4171, dus meer dan verdubbeld).

DE INVLOED VAN DE MOBILISATIE OP DEN VROUWENARBEID.

Omstreeks het midden van 1915 zijn door de Arbeidsinspectie in verband met een verzoek van den Nationalen Vrouwenraad de bij haar berustende gegevens betreffende dit onderwerp eenigszins aangevuld en bewerkt, waarna de aldus samengestelde verhandeling aan dien Raad ter openbaarmaking is afgestaan. Het navolgende stemt in hoofdzaak daarmede overeen.

Bij deze mededeelingen zullen buiten beschouwing worden gelaten de eerste dagen der mobilisatie, toen de noodzakelijkheid om terstond de ledig geworden plaatsen van miliciens en landweermannen te bezetten, ertoe leidde dat gymna-

siasten brood en vleesch bezorgden, padvinders de telefoon bedienden in kantoren en winkels, onderwijzeressen plaats namen achter een loket van het raadhuis, enz. enz. Dank de op die wijze actief geworden veerkracht heeft het economisch leven den geweldigen schok weerstaan en ware onder de huisvrouwen geen paniek ontstaan, die leidde tot het belegeren van kruideniers- en grutterswinkels, dan zouden de consumenten weinig last van de plotselinge verkeersstoornissen hebben ondervonden.

Hier zullen alleen de meer blijvende verschijnselen in de industrie behandeld worden.

Het *treden van vrouwen in de plaats van mannen* in loondienst heeft zich slechts sporadisch voorgedaan en daarbij behoort het tot de hooge uitzonderingen, dat vrouwen een voor haar nieuw terrein betraden. Dit beperkt zich tot enkele schoenfabrieken en stoomwasscherijen, waar een vrouw aan machines werd geplaatst, die tevoren uitsluitend door mannen bediend werden. In Noord-Brabant kwamen hier en daar vrouwen aan de weefgetouwen te staan, wat tevoren in dit deel van het land nog weinig voorkwam. Waar een vermeerdering van den vrouwenarbeid werd geconstateerd betrof dit overigens werkzaamheden, die ook tevoren reeds door vrouwen werden verricht. Hierbij heeft slechts in geringe mate die vermeerdering der werkende vrouwen tot oorzaak het onttrekken van mannen aan de industrie. In de meeste gevallen had bijzondere drukte in bedrijven met toch reeds veel vrouwenarbeid vraag naar nog meer vrouwen ten gevolge.

Een en ander is met voldoende zekerheid te concludeeren uit de volgende gegevens, die in hun duidelijke overeenstemming voor verschillende deelen van het land het overbodig doen zijn tijdroovende en kostbare tellingen over de geheele industrie stelselmatig uit te voeren.

Vervanging van mannen door vrouwen werd in eenigszins beduidende mate waargenomen op *kantoren* en op *steenfabrieken*. Voor de laatste kunnen de volgende cijfers gegeven worden.

Op *159* steenfabrieken in Gelderland werkten omstreeks Juli:

1914	8976	mannen	en	647	vrouwen.
1915	7491	„	„	666	„

De afname in het aantal mannen is behalve van het onder de wapens roepen van vele arbeiders een gevolg van productiebeperking. Dat desniettemin het aantal vrouwen toenam wijst op vervanging van mannen door vrouwen. Dit bleek dan ook op 25 fabrieken het geval te zijn, waar werkten omstreeks Juli:

in	1914	1912	mannen	en	96	vrouwen.
„	1915	1474	„	„	196	„

In andere streken van het land vertoonde zich op de steenfabrieken dit verschijnsel niet.

In de *Overijselsche textielindustrie* heeft bij een vermindering van het aantal mannen een vermeerdering van het aantal vrouwen plaats gehad en wel een veel grootere vermeerdering dan in voorafgaande jaren, n.l. in 3 jaren onderscheidenlijk 94, 53, en 297 vrouwen boven 17 jaar. Het aantal gehuwde vrouwen nam echter af, nadat het in den eersten tijd der mobilisatie was toegenomen.

De volgende cijfers geven hiervan een overzicht:

1914:		1915:	
14190	mannen.	12868	mannen.
6152	jeugdige personen.	5816	jeugdige personen.
5420	ongehuwde vrouwen.	5717	ongehuwde vrouwen.
1016	gehuwde vrouwen.	895	gehuwde vrouwen.
104	weduwen.	106	weduwen.

Vermindering van het aantal jeugdige personen en gehuwde vrouwen is een gevolg van slapte in een deel der fabrieken; daar zijn de gezinshoofden het langst aan het werk gehouden. De toename in het aantal ongehuwde vrouwen komt voor rekening van Enschede en Lonneker (175), Vriezenveen (50) en Oldenzaal (40). Te Hengelo, waar het totaal personen met 650 terugging, verminderde het vrouwelijk personeel met 170. (130 beneden 17 jaar).

Vermeerdering van vrouwenarbeid door uitbreiding van werkzaamheden, die ook tevoren in hoofdzaak door vrouwen werden verricht, had in vele bedrijven plaats. De honderden vrouwelijke klerken, zoowel voor administratief werk als voor het werken op de schrijfmachine, welke de Ned. Overzee Trust Maatschappij en andere tijdelijke lichamen in dienst namen, vormen hiervan een bijzondere groep. In de industrie vertoont dit verschijnsel zich in menige fabriek, die door den oorlog tot grooter productie is gekomen, zooals chocoladefabrieken, groentedrogerijen, blikwarenfabrieken, fabrieken van verpakkingsmateriaal, koek- en biscuitfabrieken. militair-passementmakerijen, zakkennaaierijen en tricotfabrieken. Hier staat tegenover, dat, zij het in minder aantal, vrouwen werkloos werden in bedrijven, die door de tijdsomstandigheden leden, zooals sommige confectie-ateliers, koffiepellerijen en de diamantindustrie.

Te *Amsterdam* was in een gedeelte der industrie in het jaar 1915 groote vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten, wat niet alleen op den loonstandaard van belangrijken invloed was, maar ook als een der oorzaken van den dienstbodennood in Amsterdam kan aangemerkt worden.

Eenige belangrijke nieuwe inrichtingen, die aan een groot aantal vrouwen werk gaven, werden opgericht. Eenige grossiers en groote winkeliers in dameskleedingstukken zagen zich genoodzaakt zelf de fabricage ter hand te nemen en tot het oprichten van eigen ateliers over te gaan, omdat zij hunne artikelen slechts in onvoldoende hoeveelheid uit het buitenland konden betrekken.

Een corsettenfabriek werd opgericht, werkende met een 100-tal vrouwen en een fabriek van damesmodeartikelen, werkende met 45 vrouwen.

Een andere zoodanige fabriek breidde het personeel belangrijk uit, n.l. van 13 tot 52 vrouwen. Nog werd om de genoemde redenen door een grossier een mantelfabriek opgericht, waarin 48 vrouwen werken.

Twee firma's in damesbovenkleeding, die tevoren slechts ateliers hadden voor het passend maken der artikelen, die in hun winkels werden verkocht, richtten afzonderlijke werkplaatsen op, respectievelijk met 36 en 46 vrouwen, voor het vervaardigen van japonnen en blouses. Deze zullen spoedig tot verdere uitbreiding overgaan, omdat zij, nu eenmaal de eerste moeilijkheden om eigen fabrikaat te vervaardigen zijn overwonnen, daarin groote voordeelen en veel gemak zien voor den winkelverkoop.

Twee winkeliers in damesonderkleeding zagen zich om dezelfde redenen

genoodzaakt een eigen fabriek op te richten en begonnen resp. met 35 en 13 vrouwen te werken. Deze laatste onderneming zoekt thans reeds een grootere localiteit, ten einde tot uitbreiding te kunnen overgaan.

In het algemeen werd in de meeste bedrijven van kleedingindustrie het personeel uitgebreid. Dit was het geval in de eerste klasse maatzaken voor dames- en heerenkleeding, omdat niet als gewoonlijk kleedingstukken uit Brussel en Parijs werden betrokken, doch hier besteld werden, en als gevolg van de vestiging in Holland van vele Belgische families. Zoo werd het personeel van één atelier, de grootste maatzaak te Amsterdam, van 374 tot 533 gebracht; de vermeerdering betreft bijna uitsluitend het aantal vrouwen. Een ander bracht het van 27 tot 62 personen; het aantal vrouwen vermeerderde hier met 19. Een derde maatzaak, waarin vóór de mobilisatie slechts 3 mannen werkten, vermeerderde in 1915 het personeel tot 43, waarvan 33 vrouwen.

In de damesconfectiefabrieken was de toestand ook gunstig. Een firma, die voorheen haar werk in huisindustrie te bewerken gaf en slechts een 6-tal knipsters in dienst had, die de kleedingstukken op de werkplaats sneden, verbouwde haar magazijnen, om naaisters te kunnen plaatsen; thans werken daar ruim 50 vrouwen.

Een 14-tal confectiefabrieken vergrootten in 1915 het personeel; nog 2 nieuwe werkplaatsen werden opgericht; in deze 16 ondernemingen werd een vermeerdering van 470 vrouwen verkregen.

In bovengenoemde bedrijven, voor zoover deze de kleedingindustrie betreffen, werden 1075 vrouwen meer dan voorheen werkzaam gesteld; bij deze vermeerdering van personeel is die voor de militaire kleedingmakerijen nog niet medegerekend. Hoewel de vermeerdering hier slechts van tijdelijken aard is, is het toch niet van belang ontbloot te vermelden, dat tot op 31 December 1915 in de 60 kleermakerijen, waar militaire kleeding vervaardigd werd, sinds de mobilisatie het vrouwelijk personeel van 787 tot 1220, dus met 433 vrouwen, d. i. 55 %, vermeerderde.

Ook in andere industrieën werd in de hoofdstad een vermeerdering van vrouwelijk personeel geconstateerd.

In de lompensorteerderij, die het Gemeentebestuur van Amsterdam oprichtte in de gebouwen van de voormalige Mij. „Electra" aan den Haarlemmerweg, zijn thans 70 personen in het bedrijf werkzaam, waaronder 44 vrouwen.

Door het Centraal Bureau voor den afzet van visscherij-producten werd een vischbakkerij opgericht, waarvoor de Gemeente Amsterdam een loods aan de de Ruijterkade beschikbaar stelde. Deze onderneming vindt haar afzet bij het leger en in de vluchtelingenkampen. 42 Personen, waaronder 18 vrouwen, zijn hier werkzaam; de vrouwen, bijna allen gehuwde, die in normale tijden met visch venten, zijn belast met het schoonmaken van de visch.

Opgericht werd een fabriek van vliegenvangers, die alleen van Maart tot Augustus met een uitgebreid personeel werkte. Voor den arbeid in deze fabriek, die slechts vlugheid en geen geschooldheid vordert, en in stukloon betrekkelijk goed loon geeft, kon in korten tijd een personeel van pl.m. 75 vrouwen bijeengebracht worden.

Drie fabrieken van electrische elementen voor zaklantaarns en een werkplaats voor het maken van zinken busjes voor een dezer fabrieken, waar tezamen 196 vrouwen waren geëmployeerd, werden opgericht en uitgebreid.

In deze fabrieken hanteeren de vrouwen de soldeerbouten met groote vaardigheid.

Vijf nieuwe gasgloeilichtkousjesfabrieken werden ingericht. Een werd wederom buiten werking gesteld. In de 4 overgeblevene werden 199 vrouwen werkzaam aangetroffen.

Een fabriek van mondstukjes voor cigaretten (goudbobines) werd opgericht, waar de werkzaamheden vrijwel uitsluitend door een 40-tal vrouwen verricht worden. Het werk is in 4 weken voldoende te leeren en na enkele maanden heeft een meisje haar grootste vlugheid van werken er bij bereikt; zij kan dan *f* 9—*f* 12 per week verdienen.

In een plantenboterfabriek werden voor de verpakkerij een 40-tal vrouwen geëmployeerd.

Verder verplaatste een Duitsche firma uit Keulen haar poetsmiddelfabriek gedeeltelijk naar Amsterdam; een 16-tal vrouwen is daar met het vullen en het verpakken van blikken doosjes belast.

In een chocoladefabriek werd, alleen voor het verpakken van chocolade, het vrouwelijk personeel met 250 vrouwen en meisjes vermeerderd. Deze werden in het begin van 1916 na het uitvoerverbod van cacao weder ontslagen.

In twee cartonnagefabrieken hadden belangrijke uitbreidingen plaats en wel met resp. 50 en 54 vrouwen.

In de cigarettenindustrie heerschte eveneens groote drukte en daar, door het bijplaatsen van cigarettenmachines, de productie voldoende kon worden vergroot, werd alleen voor de verpakking in deze drie fabrieken het vrouwelijk personeel met 48 vrouwen vermeerderd.

De vermeerdering van het vrouwelijk personeel, in de bedoelde 39 bedrijven gezamenlijk, bedraagt te Amsterdam 2003 personen, waarbij nog gevoegd kan worden de vermeerdering van het vrouwelijk personeel in de militaire kleermakerijen met 433 personen.

Eenige cijfers, uit andere deelen des lands, waaruit blijken kan of en in hoeverre de vrouwenarbeid in verhouding tot den mannenarbeid is toegenomen bij vergelijking van den toestand vóór den oorlog met dien pl.m. midden 1915, volgen hieronder. Onderstaande tabel betreft enkele belangrijke gemeenten uit het 4de district met de aldaar meest beteekenende industrieën, die waarde voor deze vergelijking kunnen hebben.

Rayon.	Aantal bezochte inrichtingen.	Bedrijfsgroepen.	AANTAL				Vrouwen % van het totaal personen	
			mannen		vrouwen			
			vroeger.	thans.	vroeger.	thans.	vroeger.	thans.
Den Haag en omstreken.	31	IV, VI, VII, XIV, XV, XVII*e*	790	797	918	892	53,2	52,8
Leiden.	20	V, XIV, XV, XVII*d*, XVII*e*	989	891	1564	1513	61,2	61,8

Rayon.	Aantal bezochte inrichtingen.	Bedrijfsgroepen.	AANTAL				Vrouwen % van het totaal personen	
			mannen		vrouwen.			
			vroeger.	thans.	vroeger.	thans.	vroeger.	thans.
Gouda.	14	I, V, VII, XIV, XV, XVII*d* en XVII*e*	982	1121	653	615	39,9	35,4
Utrecht en Oudenrijn.	15	III, IV, IX, XI, XII, XIV, XV, en XVII*e*	862	839	288	302	25,05	26,4
Veenendaal.	5	XV	1134	1063	562	640	33,1	37,5
Zeist.	5	V, VII, XI, XV	169	186	125	151	42,5	47,7

In de provincie Gelderland werkten in de 529 belangrijkste fabrieken en werkplaatsen, vóór den oorlog: 17891 mannen, 5410 vrouwen, dus 23 % vrouwen. pl.m. 1 Juli 1915: 15173 mannen, 5050 vrouwen, dus 25 % vrouwen.

Slechts in elf van deze 529 inrichtingen was gelijktijdig het aantal mannen verminderd en dat der vrouwen vermeerderd. Die vermeerdering bedroeg slechts 38 vrouwen.

In de Overijselsche veenderijen nam van 1914 op 1915 het aantal mannen af met 109, dat der vrouwen met 20.

Bleek uit deze gegevens reeds, dat ondanks de onttrekking van de dienstplichtige mannen aan de industrie, de vermeerdering van het aantal werkende vrouwen zich beperkte tot enkele oorlogsindustrieën en tot zich uitbreidende takken van vrouwenarbeid, nog duidelijker zou dit verschijnsel in het licht treden bij de meer uitvoerige nasporingen, waarvan de staten A en B op de voorgaande bladzijden het resultaat zijn.

Over de grootere frequentie van den vrouwenarbeid leeren deze staten het volgende:

Van de 3269 meisjes en 5051 vrouwen, die op 1 Mei 1916 meer in deze fabrieken werkten dan in 1914, komen voor rekening van de

confectiefabrieken	1378	meisjes en	2240	vrouwen.
gloeilampenfabriek	368	,, ,,	917	,,
textielfabrieken	150	,, ,,	1082	,,

Dit zijn bij uitstek „vrouwelijke bedrijven", zoodat deze toeneming van het aantal arbeidsters vooral voortvloeit uit de omstandigheid, dat door den invloed van den oorlog op het bedrijfsleven, juist deze bedrijven gelegenheid kregen zich belangrijk uit te breiden. Vele „manlijke bedrijven"' zijn alleen door gebrek aan mannen, verhinderd geworden eveneens van de gunstige gelegenheid gebruik te maken.

Vervanging van mannen door vrouwen had in ons land zeer weinig plaats. In zwakke mate vertoonde dit verschijnsel zich in de *steenindustrie,* in de *sigarenindustrie* (cigaretten worden bijna uitsluitend door vrouwen en meisjes gemaakt en verpakt) en in de *textielindustrie* voor telkens andere onderdeelen van het bedrijf in streken, waar tevoren minder vrouwenarbeid in fabrieken voorkwam.

Vrouwenarbeid in de bedrijven, waar technische vooruitgang veranderingen in de productie-wijze bevordert, die mannenarbeid doen plaats maken voor minder vakkundigen arbeid van vrouwen en kinderen, nam in versneld tempo toe in de confectieindustrie. De aanmaak van uniformen was vóór den oorlog uitsluitend kleermakerswerk. De plotselinge behoefte aan productie-vermeerdering, leidde tot fabriekmatige confectie, d.w.z. vrouwenarbeid. Of dit een blijvende wijziging zal zijn, is niet zeker.

De *percentagecijfers* voor de verschillende bedrijfsgroepen zijn niet noemenswaard gewijzigd. De afname in groep V is een gevolg van de toename der bij uitstek „manlijke" margarine- en oliefabrieken; de toename in groep VI van de vermindering van het aantal mannen in houtzagerijen enz. zonder dat er sprake is van vervanging door vrouwen.

In de metaalindustrie zijn het de gloeilampenfabrieken, die de vrouwen en meisjes tot zich trekken.

De grootere stijging van het aantal vrouwen en meisjes in groep XIV is een gevolg van uitbreiding der cartonnagefabrieken en lompensorteerderijen, tegenover een inkrimping der stroocartonfabricage. Beide eerstgenoemde bedrijven gebruiken bij voorkeur vrouwen, het laatst genoemde alleen mannen.

De wijzigingen in de percentagecijfers voor de provinciën (zie staat B) zijn uit het bovenstaande te verklaren. De verhooging der reeds hooge cijfers in Noord-Brabant en Overijsel zijn een gevolg van de uitbreiding der gloeilampenfabricage en textielindustrie. De sterke stijging in Amsterdam vloeit voort uit de uitbreiding der fabriekmatige confectie en de vermindering van het aantal mannen met o.a. 1300 diamantbewerkers en 700 arbeiders der naar Utrecht overgebrachte afdeeling eener machinefabriek.

De *gehuwde loonarbeidsters* heeft de oorlog niet merkbaar in aantal doen toenemen. In de Overijselsche textielindustrie nam het aantal zelfs met 119 af. Zij vormen daar een reserve voor drukke tijden en vallen bij slapte het eerste af. Alleen in het begin der mobilisatie, toen het nog druk was, hebben vrouwen van soldaten haar vroeger fabriekswerk weer ter hand genomen.

De vraag naar bekwame naaisters te Amsterdam voor uniformwerk maakte, dat daar ook enkele gehuwde vrouwen — totaal 25 op 1400 vrouwen — in de werkplaatsen werden aangetroffen.

Werkloosheid of dienstplichtvervulling van den man noodzaakte vele gehuwde vrouwen tot het zoeken van verdienste als werkster, terwijl een toe-

neming der huisindustrie viel waar te nemen in groente-schoonmaken, sigaren maken en de Brabantsche wollenstoffenindustrie.

Het *overnemen van de bedrijfsleiding* door vrouwen was in honderden kleinbedrijven, meerendeels neringen, een noodzakelijkheid. Velen viel dit op den duur te zwaar bij haar taak als huisvrouw en moeder. En wanneer dan bovendien in dezen tijd nog een kind werd geboren — wat uit den aard der zaak in jonge gezinnen vrijwel regel bleek te zijn — dan leden, ondanks overmatige inspanning, zoowel het bedrijf als het gezin ernstige schade.

Bijzonderen invloed op het *loon* der vrouwen heeft de oorlog niet gehad. Alleen in de uniformconfectie te Amsterdam, waar de vraag naar arbeidsters groot was en de bedrijfs-winsten een ongekende hoogte bereikten, heeft de vakvereeniging loonen weten te bedingen, die belangrijk hooger waren dan in normale tijden; 18 à 24 gulden per week was voor vele ervaren confectienaaisters maandenlang een vaste inkomste. De invloed hiervan was natuurlijk ook in andere bedrijven in de hoofdstad zeer goed merkbaar.

DE STAND DER NIJVERHEID OP 1 APRIL 1915, VOLGENS GEGEVENS, VERZAMELD DOOR DE ARBEIDSINSPECTIE.

Groep I. Aardewerk, glas, steen, enz.

Baksteenfabrieken. Het eerste kwartaal van het jaar pleegt voor deze bedrijven, voor zoover zij seizoensbedrijven zijn (hetgeen met de overgroote meerderheid het geval is) te worden besteed aan het afstoken der ovens en het aanvoeren van de klei, de grondstof voor de nieuwe campagne. Deze werkzaamheden, waarbij slechts een beperkt gedeelte van het personeel bezigheid vindt, zijn over het algemeen vrij normaal verloopen.

De feitelijke toestand op 1 April wijkt dus weinig af van den normalen. Anders is het echter met de vooruitzichten dezer industrie.

In het vorige overzicht werden deze onzeker genoemd; de vrees werd geuit, dat een gedeelte der fabrieken niet of laat in werking zou worden gebracht.

Een uitvoerig en zeer gedetailleerd rapport van den hoofdinspecteur van den arbeid voor de provincie Gelderland, in wienst district verreweg het grootste deel der fabrieken gelegen is, bevat daaromtrent gegevens, welke doen vreezen dat het toekomstbeeld voor deze industrie nog te licht werd geschilderd.

De oorzaken daarvan zijn velerlei.

1e. de moeilijkheden om de geschikte brandstoffen (kolen en turf) in voldoende hoeveelheden en tegen loonende prijzen aan te schaffen.

2e. de beperkte afzet, in hoofdzaak ten gevolge van de malaise in de bouwbedrijven.

3e. de daardoor sterk gedaalde prijzen.

Ten aanzien van den beperkten afzet zij vermeld, dat op 1 April j.l. 161, op 2 na alle, fabrieken in Gelderland nog in voorraad hadden aan onverkochte steenen 496½ millioen, tegen pl.m. 246 millioen in andere jaren. Niet alleen zijn daardoor het grootste deel der opslagterreinen in beslag genomen, zoodat

op de fabrieken nauwelijks ruimte overblijft voor opslag voor de a.s. productie, doch daardoor is ook een belangrijk deel van het bedrijfskapitaal vastgelegd, terwijl bovendien verschillende vorderingen niet of uiterst langzaam en moeilijk gerealiseerd kunnen worden.

Deze toestanden zijn oorzaak dat verscheidene fabrieken dit jaar waarschijnlijk niet zullen werken en dat andere hunne productie min of meer belangrijk zullen beperken.

Genoemde hoofdinspecteur geeft daaromtrent de volgende opgaven.

Geheel stop zullen staan 15 fabrieken, met een gezamenlijke productie van 59.5 millioen steenen, 26 persen en een normaal personeel van 672 mannen en 16 vrouwen, te zamen 688 personen.

Bij het onderzoek was omtrent het al of niet in werking brengen der fabriek nog niet beslist door 12 fabrieken, met een productie van 54,4 millioen steenen, 22 persen, 596 arbeiders en 22 arbeidsters.

De productie zou worden ingekrompen door 36 fabrieken, met een gezamenlijke productie van 206,2 millioen steenen. Deze zou worden verminderd tot 133,75 millioen, door met 57, in plaats van met 90 persen te gaan werken en het personeel terug te brengen van 2402 mannen en 175 vrouwen, tot 1598 mannen en 125 vrouwen, zijnde een personeelsvemindering van 33 %.

Van de overige 100 fabrieken met in normale omstandigheden 5742 mannen en 483 vrouwen, zijn er verscheidene waarvan de campagne meer of minder kort van duur zal zijn, o.a. doordat zij mogelijk genoodzaakt zullen worden, wegens gebrek aan brandstof, hunne productie te beperken.

Belangrijke werkloosheid voor een groote groep van overigens toch reeds weinig welvarende arbeiders is dus in deze provincie te wachten.

De kans, dat deze ongunstige vooruitzichten niet verwezenlijkt zullen worden, is helaas niet groot. Niets doet verwachten dat de malaise in de bouwvakken, zonder krachtig ingrijpen van overheidswege, spoedig zal verdwijnen. Daarbij begint weder de concurrentie van Belgische baksteenen voelbaar te worden, welke tot ongekend lage prijzen worden aangeboden, terwijl aan onze oostelijke grenzen mededinging van Duitsche zijde den afzet onzer eigen producten hier en daar dreigt te bemoeilijken. De bij de afnemers bestaande commerciëele aanleg, welke soms voor luttele bedragen — genoemd wordt *f* 200 op een bedrag van *f* 60.000 — de schaal ten gunste der buitenlandsche producten doet doorslaan, bedreigt hierdoor, in deze critieke tijden nog meer dan anders, het bestaan van velen onzer arbeiders.

Als lichtpunt in dit weinig heldere verschiet verschijnt de mogelijkheid, dat door tusschenkomst van een Fransch consortium 500 millioen steenen zullen worden gekocht, te leveren na den oorlog, om te dienen voor den weder opbouw der steden en dorpen in het verwoeste deel van Frankrijk.

Ook in het noorden des lands zijn de toestanden en vooruitzichten ongunstig en zullen verscheidene fabrieken, zij het ook van bescheidener omvang, niet in werking worden gebracht. In andere vangt de campagne dit jaar eerst 4 tot 6 weken later aan.

In het zuiden hoopt men met halve kracht te kunnen werken. Een uitzondering maken verschillende fabrieken dicht bij de Duitsche grenzen, die zich in een zeer goeden afzet verheugen.

Alleen uit het zuidelijk deel van Zuidholland wordt bericht, dat de fabrieken gewoon zullen werken; in het overige deel, alsmede in Utrecht, wordt verwacht dat enkele fabrieken zullen worden stopgezet.

Dakpan- en buizenfabricage. Voor de pannenbakkerijen zijn de toestanden en vooruitzichten weinig beter dan die voor de steenfabrieken; bij de draineerbuizenfabricage daarentegen heerscht vrijwel de normale toestand.

Enkele Limburgsche fabrikanten, die kleibergen op Duitsch grondgebied hebben liggen, worden zeer in de uitoefening van hun bedrijf belemmerd, doordat de Duitsche overheid het kleivervoer belet. Voorts hebben zij te lijden van de omstandigheid, dat het innen hunner vorderingen met groote bezwaren gepaard gaat. Enkele fabrieken in Limburg werken reeds met minder arbeiders en verkorten arbeidsdag.

Pijpenfabricage en pottenbakkerijen. In eerstbedoelden bedrijfstak is de drukte verminderd en slapte in het vooruitzicht. De fabricage van grof aardewerk ondervindt moeilijkheden door een sterke vermindering van de vraag door de tuinbouwkweekers, die van de tijdsomstandigheden veel te lijden hebben.

Aardewerk- en tegelfabrieken. De toestand der industrie in en om Maastricht is over het algemeen in ongunstigen zin gewijzigd.

Van een porseleinfabriek werkt slechts 40 pCt. van het personeel den vollen, 23 pCt. 5/6 en de rest, bijna uitsluitend ongehuwden, 2/3 van den normalen werktijd.

Van dezelfde fabriek werkt de tegelafdeeling gedurende den normalen arbeidstijd zoo goed als uitsluitend op voorraad.

In een der beide groote aardewerkfabrieken is voor enkele groepen van arbeiders de werktijd met 1 of 2 dagen per week verkort.

In de andere fabriek is de toestand veel ongunstiger. Behalve een afdeeling, waar nog een uur korter wordt gewerkt, werken de arbeiders slechts 6 uur daags. Het loon is thans gemiddeld 60 pCt. van het normale; de vooruitzichten zijn ongunstig.

Een tegelfabriek staat stil.

Al deze bedrijven, die voor een zeer belangrijk deel voor export werken, hebben zeer te lijden. De hooge zeevrachten en de groote moeilijkheden aan de verzending van goederen verbonden, maken dat zelfs fabrieken met voldoende voorraden grondstoffen, in moeilijkheden verkeeren. Aangezien reeds sedert het begin van den oorlog in belangrijke mate op voorraad werd gewerkt, levert het daarmede voortgaan toenemende bezwaren op.

Verscheidene dezer bedrijven ondervinden bovendien bezwaren met het aanschaffen der grondstoffen, hetzij wegens de zeer gestegen prijzen, hetzij doordat de aanvoer, zoowel uit Engeland als uit België, belemmerd of gestremd is.

Kunstaardewerk- en faïencefabrieken. De toestand dezer bedrijven is nog steeds treurig, enkele zijn, door zich op de fabricage van goedkoope of gebruiksartikelen te gaan toeleggen, in werking kunnen blijven.

Kalkzandsteenfabrieken. Beperkte bedrijvigheid in het bouwbedrijf en

groote voorraden, zoowel van dit artikel als van baksteenen, veroorzaken ongunstige vooruitzichten. In een enkele fabriek doet zich de moeilijkheid gevoelen van gebrek aan bergruimte voor de in voorraad gemaakte steenen. Ook ondervindt de aanvoer van kalk bezwaren.

Ook in de *kalkbranderijen* en *-blusscherijen* wordt door eerstbedoelde oorzaak een gedrukte toestand teweeg gebracht.

De toestand in de eenige *spiegelglasfabriek* hier te lande, te Sas van Gent, is niet veranderd. Hoewel door gebrek aan grondstoffen en arbeiders de productie tot de helft verminderd is, werd geen personeel ontslagen.

In de *vensterglasfabriek* te Maassluis wordt zeer druk gewerkt, dank zij de sterke vermindering der productie van België.

Flesschenfabrieken. In het vorige overzicht werd opgemerkt, dat de vooruitzichten dezer bedrijven ten nauwste samenhangen met de brandstoffen-voorziening. Inderdaad zijn ook, door gebrek aan en hooge prijzen van de kolen, in Zuid-Holland verscheidene ovens stil gelegd.

Volgens eene opgave, voorkomende in *De Glas- en Aardewerker* van 27 Maart j.l. was de toestand aldus:

PLAATS.	Aantal ovens.		
	Totaal.	In gebruik.	Gedoofd.
Delft	5	3	2
Schiedam	14	4	10
Vlaardingen	2	1	1
Zwijndrecht	1	—	1
Leerdam	1	1	—
Nieuwerkerk	1	—	1
Capelle	2	—	2
Culemborg	1	1	—
N. Buinen	1	1	—
Totaal . . .	28	11	17

De toestand is dus belangrijk minder gunstig dan bij het begin des jaars.

Witglasfabrieken. In het algemeen is de vervaardiging van duurdere artikelen tijdelijk vervangen door die van goedkoope artikelen, waarvoor in Engeland een afzetgebied is gevonden. Het wegvallen der Belgische concurrentie komt aan de nationale nijverheid daarbij ten goede.

Het ophouden van den import van grond- of hulpstoffen, waardoor verschillende bedrijven soms zoozeer hebben geleden, heeft met betrekking tot de uit Oostenrijk aangevoerde glazen ballonnetjes voor electrische gloeilampen, voor de Nederlandsche nijverheid het gunstig gevolg gehad, dat de vervaardiging daarvan door een der hier bedoelde fabrieken met succes is ter hand genomen. Einde Februari j.l. begonnen met 12 glasblazers en 6 hulpen, zijn daarbij

thans reeds 60 glasblazers en 53 andere personen werkzaam, terwijl de productie verzesvoudigd werd.

In de *glasslijperijen*, zoowel die, waarin voor luxe voorwerpen (portretlijstjes, spiegels, meubelindustrie) wordt gewerkt, als in die, welke glas voor naamplaten en patrijspoorten vervaardigen, heeft het ophouden der buitenlandsche concurrentie over het algemeen een gunstige uitwerking gehad. De gedrukte toestand der bouwbedrijven doet zich echter ongunstig gevoelen. Een belangrijk bedrijf kan, door het vinden van buitenlandsch afzetgebied, weder volop doorwerken.

Groep II. Diamantbewerking.

Er heeft eenige opleving plaats gehad.

Omstreeks 1 April was het aantal leden der arbeidersorganisaties dat werk had, gestegen tot 2100, waarvan 257 uit Antwerpen afkomstig. Het aantal werkende, niet georganiseerde arbeiders werd op 200 geschat, zoodat ten opzichte van 1 Januari het aantal werkende personen verdrievoudigd was.

In de weinige kleine fabriekjes in Noord-Brabant zijn alle molens bezet door uitgeweken Belgische diamantbewerkers.

Groep III. Drukkersbedrijven.

Drukkerijen. Het schaars blijven van werk voor uitgevers en de bezuinigingen op reclamegebied doen zich in verscheidene bedrijven ongunstig gevoelen, evenals bezuinigingen bij en beperking van drukwerk voor openbare besturen. Ook heeft de toestand waarin verschillende bedrijven zich bevinden, ten gevolge, dat zij minder drukwerken bestellen dan in normale tijden. Toch is de toestand over het algemeen tamelijk bevredigend.

Voor enkele bedrijven worden moeilijkheden vermeld bij het betrekken van papier en drukinkten uit Duitschland.

In het volgend staatje is de toestand voor de leden van den Alg. Nederl. Typografenbond weergegeven, zooals deze was op 26 September, einde December 1914 en 3 April j.l. De tusschen haakjes geplaatste cijfers geven de percentages aan. Uit deze blijkt duidelijk, dat er een belangrijke verbetering geleidelijk is ingetreden.

Aantal leden.

	Op 26 Sept.		Op 31 Dec.		Op 3 April.	
Geheel werkloos	683	(13.4)	300	(5.5)	251	(4.6)
Werkten per week: 1 dag [1]) . . .	—	(0.0)	1	(0.0)	1	(0.0)
2 dagen . . .	22	(0.5)	10	(0.2)	4	(0.1)
3 „ . . .	680	(13.4)	470	(8.7)	355	(6.5)
4 „ . . .	795	(15.7)	389	(7.2)	146	(2.7)
5 „ . . .	835	(16.4)	450	(8.3)	462	(8.4)
6 „ . . .	2058	(40.5)	3806	(70.1)	4244	(77.7)
Totaal . . .	5073		5426		5463	
In militairen dienst	779		805		833	

[1]) Onder „dag" wordt verstaan $^1/_6$ van het normale aantal werkuren per week.

Steendrukkerijen. De verbetering in den toestand heeft aangehouden, zoodat men over het algemeen tamelijk tevreden is.

De vermindering van den export in het algemeen, doet zich in deze bedrijven gevoelen door vermindering van bestellingen van etiquetten. Hier en daar dreigt gebrek aan grondstoffen van Duitsche herkomst.

Het ophouden van de Duitsche concurrentie heeft verlevendiging gebracht in de weinige inrichtingen waar muziek gedrukt wordt.

Chemigrafie. De toestand is nog altijd ongunstig, o.a. door het niet verschijnen van diverse catalogi en eene sterke bezuiniging op het gebied van reclamewerk.

Groep IV. Bouwbedrijven.

Bouwwerken. Hooge rentestandaard en de heerschende toestanden in Europa oefenen een ongunstigen invloed uit op het ondernemen van bouwwerken, zoowel voor den speculatiebouw als voor particuliere rekening. Bouw van arbeiderswoningen, met Rijkssubsidie en verschillende Rijkswerken komen aan de slapte in enkele plaatsen eenigszins ten goede. In de 3 noordelijke provinciën is thans de toestand niet ongunstig. Over het algemeen vindt zelfs op die deelen van het platte land, waar de huidige omstandigheden aanleiding geven tot het maken van niet onbelangrijke winsten, geen bouwwerken van beteekenis uitgevoerd.

Voor *Amsterdam* geven de cijfers van het gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht het volgend weinig bemoedigende overzicht:

DATUM.	Aantal werkzame personen.	Aantal stilgelegde bouwwerken.	
		wegens geldelijk bezwaar.	wegens de mobilisatie.
8 Januari 1915 . . .	3240	63	16
1 Februari 1915 . .	3181	59	15
1 Maart 1915 . . .	3198	58	6
1 April 1915 . . .	2978	56	6

Bij vergelijking met de opgaven in het vorig overzicht blijkt, dat het aantal werkzame personen ruim 100 minder is dan sedert September te werk werden gesteld.

In het volgende staatje is het overzicht van de bouwbedrijven te *Rotterdam* voortgezet, waarbij in het oog moet worden gehouden dat op de werken in het algemeen met 25—40 % (vroeger 15—25 %) minder arbeiders wordt gewerkt, dan regel is.

DATA.	Aantal gebouwen				
	Waren in uitvoering.	Zijn in uitvoering genomen.	Werden voltooid.	Werden of bleven stopgezet.	Bleven op den laatsten datum in uitvoering.
Op 31 December 1914 . . .	320	—	—	—	—
Van 31 XII—7 I 1915 . . .	—	2	—	101	221
Op 7 Januari	322	—	—	—	—
Van 7—14 I	—	1	3	101	219
Op 14 Januari	320	—	—	—	—
Van 14—21 I	—	4	1	64	259
Op 21 Januari	323	—	—	—	—
Van 21—31 I	—	31	11	60	283
Op 31 Januari	343	—	—	—	—
Van 31 I—7 II	—	3	19	56	271
Op 7 Februari	327	—	—	—	—
Van 7—14 II.	—	12	4	47	288
Op 14 Februari	335	—	—	—	—
Van 14—21 II	—	4	18	55	266
Op 21 Februari	321	—	—	—	—
Van 21—28 II	—	16	10	49	278
Op 28 Februari	327	—	—	—	—
Van 28 II—7 III	—	18	10	49	286
Op 7 Maart	335	—	—	—	—
Van 7—14 III	—	3	16	49	273
Op 14 Maart	322	—	—	—	—
Van 14—21 III	—	—	8	49	265
Op 21 Maart	314	—	—	—	—
Van 21—31 III	—	9	22	49	252
Op 31 Maart	301	—	—	—	—

Ook hier dus een geleidelijke achteruitgang, hoewel het seizoen juist een opleving doet verwachten.

Het volgend overzichtje heeft betrekking op de leden van den Centralen Bond van Bouwvakarbeiders in Nederland.

Aantal leden.	Einde September.	1 Januari 1915.	1 April 1915.
Niet in militairen dienst.	2088	2044	2077
Geheel werkloos . . .	445 = 21.3 %	511 = 25 %	416 = 20 %
Gedeeltelijk werkloos .	364 = 17.4 %	253 = 12.4 %	208 = 10 %

Ook hier dus een, in verband met het seizoen en het feit dat slechts 83.4 % der leden voor arbeid beschikbaar zijn, een zeer hoog werkloosheidspercentage.

Bij de *behangers* heeft de schoonmaaktijd eenige opleving gebracht; in Amsterdam leidde de voorjaarsdrukte tot vermeerdering van personeel, dat echter des ondanks, nog niet voltallig is.

De *steenhouwers* ondervinden den terugslag van de slapte in de bouwbedrijven en verder moeilijkheden met den aankoop van steen, vooral van hardsteen, welke dan ook hier en daar door zandsteen vervangen wordt. Deze schaarschte aan grondstof doet in vele gevallen den toestand ongunstiger zijn, dan deze volgens het aantal bestellingen behoefde te wezen.

Hier en daar zijn de toestanden minder ongunstig; in Tilburg en 's-Hertogenbosch worden zij zelfs normaal geacht.

Ontslag van personeel wordt uit Oostelijk-Noordbrabant en Limburg bericht.

De *stucadoors* hebben thans over het algemeen werk, als gevolg der gewone seizoendrukte.

De toestand is echter belangrijk minder gunstig dan in dezelfde maanden van andere jaren.

Schilders. Hoewel het thans volgens het seizoen druk moest zijn, wordt vrijwel algemeen geklaagd over slapte, veroorzaakt door de stagnatie in het bouwbedrijf, het feit dat vele particulieren niets aan hun eigendommen laten doen en het stijgen der prijzen van de grondstoffen, voornamelijk die der lijnolie. De ongunstige toestand waarin dit vak verkeert blijkt duidelijk uit de volgende overzichten van de werkloosheid onder de leden van den Nederl. Schildersgezellenbond. Al vertoonen de cijfers der geheel en gedeeltelijk werkloozen over het algemeen zelfs niet onbelangrijke afname, zoo mag niet uit het oog verloren worden, dat de laatste opgave betrekking heeft op het hartje van den drukken tijd en dat het aantal voor arbeid beschikbare leden van den bond, door de mobilisatie slechts 84.3 % bedraagt van het totaal [1]).

	1 April 1915.	1 Januari 1915.	1 October 1914.
Geheel werkloos . . .	503 = 18.4 %	1111 = 41.0 %	699 = 24.7 %
werkten per week:			
1 dag [2])	4 = 0.1 „	—	1 = 0.0 „
2 dagen.	25 = 0.9 „	32 = 1 2 „	8 = 0.2 „
3 „	19 = 0 7 „	39 = 1.4 „	15 = 0.5 „
4 „	9 = 0.3 „	37 = 1.3 „	88 = 3.2 „
5 „	128 = 4.7 „	107 = 4.0 „	226 = 8 0 „
6 „	2041 = 74.8 „	1374 = 51.0 „	1705 = 63.6 „
Totaal. . .	2728	2700	2712
waren in militairen dienst	510	494	

[1]) Het is niet mogen gelukken eene vergelijking met het vorige jaar te treffen, aangezien toen genoemde vakbond nog geen aanteekeningen hield van de werkloosheid onder zijne leden.

[2]) Onder „dag" wordt verstaan $^1/_6$ van het normale aantal werkuren per week.

Stelt men het aantal schildersgezellen op 20.000 (volgens de beroepstelling van 1909 waren op 31 December van dat jaar bij het afwerken van huizen enz. als arbeiders in het schildersberoep 19.553 personen werkzaam) en neemt men de percentages voor het aantal in militairen dienst zijnden en werkloozen gelijk aan dat der bondsleden, dan zouden er op 1 April j.l. 3100 schildersgezellen geheel werkloos geweest zijn.

Het verloop der werkloosheid in de voornaamste steden blijkt uit de volgende cijfers, waarbij de in militairen dienst zijnde leden buiten beschouwing zijn gelaten.

	Geheel werkloos.			Gedeeltelijk werkloos.			Normaal werkzaam.		
	1 Oct.	1 Jan.	1 April.	1 Oct.	1 Jan.	1 April.	1 Oct.	1 Jan.	1 April.
Amsterdam [1])	224 = 46.1 %	286 = 58.9 %	122 = 24 %	11 = 2.2 %	16 = 3.2 %	22 = 4.3 %	251 = 51.6 %	185 = 38 %	365 = 71.7 %
Arnhem	21 = 20 %	50 = 44.6 %	36 = 32.1 %	3 = 3 %	8 = 7.1 %	3 = 2.7 %	81 = 77 %	54 = 48.2 %	73 = 65.2 %
's Gravenhage	126 = 27.3 %	149 = 32.6 %	44 = 10 %	185 = 40 %	103 = 22.5 %	116 = 26.2 %	151 = 32.7 %	205 = 45 %	283 = 63.8 %
Groningen	7 = 6.6 %	65 = 60.2 %	35 = 31.5 %	—	2 = 1.8 %	7 = 6.3 %	98 = 93.3 %	41 = 38 %	69 = 62.1 %
Haarlem	20 = 23 %	51 = 58.6 %	10 = 12.5 %	—	14 = 16.1 %	—	67 = 77 %	22 = 25.3 %	70 = 87.5 %
Rotterdam	62 = 27.2 %	80 = 35.4 %	18 = 7.3 %	85 = 37.3 %	4 = 1.8 %	—	81 = 35.5 %	142 = 62.7 %	229 = 92.7 %
Utrecht	25 = 16.8 %	55 = 36.6 %	60 = 38.8 %	—	—	—	124 = 83.2 %	95 = 63.3 %	95 = 61.2 %

[1]) In Maart 1914 was het werkloozenpercentage in deze afdeeling 10 %, hoewel het aantal leden dat toen voor werk beschikbaar was 120 meer bedroeg dan thans.

Ten aanzien van de leden van den Algemeenen Nederl. *Timmerlieden*bond kan het volgend overzicht worden gegeven. Ook hierin zijn de leden in militairen dienst, buiten beschouwing gelaten, terwijl gedeeltelijke werkloosheid zoo goed als niet voorkwam.

	Aantal geheel werkloozen.		
	1 Oct. 1914	1 Jan. 1915	1 April 1915
Amsterdam	194 (20.6)	168 (17.8)	190 (21.1)
Arnhem	20 (26.7)	8 (10.7)	19 (24.0)
's Gravenhage	81 (23.1)	92 (26.3)	103 (27.1)
Groningen	1 (0.7)	2 (1.3)	9 (5 8)
Haarlem	46 (35.4)	40 (29.8)	37 (24.0)
Rotterdam	86 (16.2)	138 (26.5)	102 (19.4)
Utrecht	42 (23.6)	29 (15.1)	31 (16.4)

Een lichtzijde is de, uit deze cijfers sprekende, geringe werkloosheid in Groningen; in de overige plaatsen is echter de toestand, in het bijzonder indien men het seizoen in aanmerking neemt, *hoogst ongunstig*.

Voor het geheele ledental van den bond zijn de cijfers als volgt:

	1 Oct. 1914	1 Jan. 1915	1 April 1915
Aantal leden in militairen dienst	1188	1215	1277
Id. voor arbeid beschikbaar	5012	5089	5153
Hiervan geheel werkloos .	861 = 17.2 %	1014 = 20 %	805 = 15.6 %[1]

[1]) Op 1 April 1914 kwamen op een ledental van 5930, 243 werkloozen voor = 4.1 %.

Met 1 April is de regeling, waarbij gedeeltelijk werklooze leden vrijgesteld konden worden van de verplichting tot contributiebetaling, en waarvan gedurende de wintermaanden wel gebruik gemaakt is, weder ingetrokken, daar gebleken was dat gedeeltelijke werkloosheid toen bijna niet meer voorkwam.

Groep V. Chemische nijverheid.

Zwavelzuurfabrieken. In deze is druk werk; haar productie wordt beheerscht door de mogelijkheid, om grondstof te krijgen.

De toestand der *superphosphaatfabrieken* is slechter geworden. Door gebrek aan grondstoffen en orders wordt in 2 fabrieken niet of nagenoeg niet meer gewerkt. Een derde fabriek bereikt slechts ⅓ van haren gewonen omzet.

In den toestand der *lijm- en gelatinefabrieken* was eene belangrijke verbetering te constateeren.

Hoewel de *olieslagerijen* dag en nacht werken, kunnen zij toch niet aan de vraag voldoen. Hier en daar is het personeel vermeerderd en zijn de fabrieken uitgebreid om de capaciteit te vergrooten.

Dank zij de ongekend hooge prijzen van de lijnolie en den in verhouding redelijken prijs van het lijnzaad, zijn de financieele uitkomsten van het bedrijf uitstekend.

Zeepfabrieken. Het ophouden van den import is aan onze zeepziederijen zeer ten goede gekomen. In enkele bedrijven heerscht meer of minder groote drukte.

Sommige bedrijven ondervinden moeilijkheden met het aanschaffen van grondstoffen, als vetten, plantenlijm, alkaliën, hechtdraad voor doozen, enz.

De *kaarsenfabrieken* werken normaal, nu in den aanvoer van palmolie weder voorzien werd.

De *lucifersfabrieken* werken, hoewel de voorziening in de behoefte aan verschillende grondstoffen groote moeilijkheden ondevindt, normaal.

De behoefte aan hout moet thans door het binnenland worden gedekt.

Twee der *loodwitfabrieken* hebben het thans zeer druk, dank zij het wegvallen der buitenlandsche concurrentie.

De beide overige werken met tot op de helft verminderd personeel; gestremde uitvoer, abnormale prijzen der grondstoffen, vooral der lijnolie, worden als oorzaken vermeld.

De beide *zinkwitfabrieken* werken weer normaal met pl.m. 300 arbeiders; zij ondervinden echter groote moeilijkheden bij het betrekken der grondstoffen.

Hoewel de *verffabrieken en -malerijen* nog steeds den ongunstigen invloed ondervonden van verminderden omzet door afname van export en minder binnenlandsch verbruik, alsook van hooge prijzen der grondstoffen en moeilijkheden bij den aanvoer daarvan, is de toestand over het algemeen verbeterd.

De *asphaltfabriek* te Amsterdam heeft het personeel tot op 40 % moeten verminderen, terwijl de afdeeling asphalt-mastiek en de raffinaderij geheel zijn stopgezet wegens onmogelijkheid van invoer van grondstof en afzet van product.

De toestand der *stijfselfabrieken* loopt tamelijk uiteen. Terwijl de fabriek te Sas van Gent stil staat, het in Noord-Holland slap was, was de toestand der fabriek te Nijmegen zooveel verbeterd, dat het personeel tot boven het normale werd uitgebreid.

De fabriek te Roosendaal werkte nog normaal.

De groote drukte in de *lak- en inktfabrieken* duurt nog steeds voort. Moeilijkheden met den aanvoer van allerlei grondstoffen, waarvan de prijzen zijn gestegen, worden nog steeds ondervonden.

Gloeikousjes. In dit bedrijf heerscht groote drukte. In Amsterdam zijn sinds Augustus j.l. 5 nieuwe ondernemingen opgericht, waarvan een zelfs met een personeel van 125 vrouwen werkt.

Fabrieken van pharmaceutische producten hebben uit den aard der zaak druk werk, zoodat enkele bedrijven uitgebreid worden en er overwerk voorkomt. Gebrek aan grondstoffen doet zich in enkele bedrijven gevoelen.

Potaschbranderijen en -raffinaderijen werken normaal.

Schoensmeerfabrieken hebben, door het ophouden van den import zeer groote vraag, doch lijden onder abnormaal hooge prijzen der grondstoffen.

Groep VI. Houtbewerking enz.

Meubelfabricage. Hoewel het voorjaarsseizoen eenige opleving gebracht heeft in den nog steeds ongunstigen toestand, waarin dit bedrijf al sinds het uitbreken van de crisis verkeert, is de werkloosheid nog steeds aanzienlijk. Behalve de arbeiders hebben ook de kleine, voor winkels en magazijnen werkende baasjes, thuiswerkers, zeer te lijden, waartoe de hooge houtprijzen en het veel ingeperkte crediet niet weinig bijdragen.

Moeilijkheden worden ondervonden met het betrekken van bekleedingstoffen uit het buitenland.

Alleen die weinige bedrijven, die scheepsbetimmeringen maken, hebben flink werk.

Uit Overijssel wordt vermeerderde vraag naar stoelen bericht, waarschijnlijk als gevolg van het ophouden van den Belgischen import. Hiermede stemt overeen, dat in de stad Groningen het aantal finantiëel gesteunde stoelenmakers of patroontjes begin April tot 13 gedaald was, terwijl het begin Januari 29 en einde November 22 bedroeg.

De 19 fabrieken in Gelderland, waarover thans de gegevens werden verstrekt, werkten met 69½ % van het normale personeel. Van de 319 arbeiders werkten thans 128 (40.1 %) normaal of langer dan gewoon, tegen 26.2 % in begin Januari. Het weekloon is van 54½ % tot 65½ % van het normale gestegen.

In Amsterdam werken eenige fabrieken weder met voltallig personeel.

Rietmeubelen. De toestand der Noordwolde'sche industrie is nog slechter geworden. Van de 350 stoelenmakers werkten er slechts een 50-tal, daartoe in staat gesteld door de finantieele ondersteuning van het Koninklijk Nationaal Steuncomité.

In Amsterdam is, dank zij het voorjaarsseizoen, eenige opleving merkbaar.

Lijstenmakerijen. De toestand is niet gewijzigd. Terwijl in Amsterdam weer volle dagen gewerkt wordt, heerscht elders nog slapte met als gevolg minder personeel of korteren arbeidstijd.

Kuiperijen, werkend voor fabrieken van levensmiddelen en voor de chemische industrie hebben volop werk. Ware de houtaanvoer beter, zoo zou de toestand onverdeeld gunstig zijn.

In de *kistenfabrieken,* met uitzondering van die, waar voor distilleerderijen gewerkt wordt, heerscht nog steeds drukte; in Amsterdam werden zelfs de in militairen dienst opgeroepenen vervangen.

Ook bij de fabricage van sigarenkisten zijn de toestanden, met uitzondering van Gelderland, gunstig.

Wel ondervinden deze bedrijven in het algemeen moeilijkheden met den aanvoer der buitenlandsche houtsoorten, niet het minst veroorzaakt door gebrek aan scheepsruimte.

Twee zeer groote fabrieken van sigarenkisten vervaardigen tevens triplexplaten, bij welke fabricage dezelfde moeilijkheden worden ondervonden met betrekking tot den aanvoer der grondstoffen. Bovendien lijdt de export van dit artikel, doordat verschillende afnemers niet dan langs groote omwegen bereikt kunnen worden en andere, zich beroepend op het in hun land afgekondigde moratorium, hunne schulden niet betalen. Door het zeer sterk verminderen van den export naar België worden deze bedrijven mede ongunstig beïnvloed. In een bedrijf wordt dan ook slechts 45 uren per week in deze afdeeling gewerkt.

Timmerfabrieken. Door de aanhoudende malaise is de toestand in deze

bedrijven over het algemeen slechter geworden. In vele bedrijven wordt dan ook met minder personeel gewerkt en soms bovendien nog met verkorten arbeidstijd. Door het ophouden van den import raakt de houtvoorraad uitgeput, zoodat, waar de toestanden als in Amsterdam, vrij gunstig zijn, ook daar binnenkort een wijziging in ongunstigen zin te vreezen is.

Houtzagerijen, schaverijen, enz. In de groote Rotterdamsche bedrijven wordt normaal gewerkt, de loonzagerijen hebben daarentegen zeer weinig te doen; in Gelderland is de toestand wat verbeterd, in tegenstelling met die der voorafgaande bedrijven, zoodat thans 86½ % van het personeel, tegen 78½ % op 1 Januari, werkzaam is. Het aantal dat met verkorten arbeidstijd werkt, is verminderd van 66.7 tot 30.2 %; het weekloon van 74 tot 84 % van dat in normale tijden gestegen. Ook in Overijssel is de toestand over het algemeen niet ongunstig.

In Groningen is de werktijd op verschillende plaatsen, bij gebrek aan hout, ingekort.

In andere deelen van het land heerscht over het algemeen slapte.

Bedrijven, welke ook voor den scheepsbouw werken, ondervinden door de drukte die daarin heerscht, compensatie voor hetgeen zij verliezen ten gevolge van de malaise in de bouwbedrijven.

De *houtdraaierijen* verkeeren, door verbetering in de meubelindustrie in eenigszins gunstiger conditie dan tot Januari het geval was. Toch is de toestand nog verre van gunstig.

Borstelfabricage. De toestand in verschillende deelen des lands is thans zeer ongelijk. Over het algemeen is hij vrijwel normaal, in sommige streken, westelijk Noordbrabant, heerscht zelfs drukte, dank zij het vinden van nieuw afzetgebied (Engeland).

Elders ondervindt men van de slapte in het schildersbedrijf en den daarmede gepaard gaanden verminderden omzet van kwasten, de ongunstige gevolgen. Ook doet zich gebrek aan sommige grondstoffen (plantenvezels) gevoelen. Dit gebrek aan grondstoffen heeft in een fabriek in het zuiden zelfs geleid tot vermindering van het personeel tot op de helft.

Klompenfabricage. De gunstige toestand is bestendigd, mede door vraag uit het buitenland.

Stroohulzen. De fabrieken welke nog stroo in voorraad hebben, werken zeer druk, enkele vragen werkvolk. De hoog opgeloopen strooprijzen maken het echter onmogelijk om met winst te produceeren, zoodat de fabrieken, welke zonder voorraden waren, zijn stopgezet.

Verder bemoeilijken de hooge vrachtprijzen den export, hetgeen verscheidene bedrijven Amerikaansche orders doet derven. In Oostelijk Noordbrabant werkt tengevolge van een en ander slechts 1 fabriek normaal, werkt een andere groote stroohulzenfabriek slechts 2 dagen per week en een derde 5 dagen met een 8-urigen arbeidsdag en half personeel. Twee fabrieken zijn stopgezet. Ook in Gelderland staat een der beide fabrieken stil.

Mandenmakerijen ondervinden moeilijkheden met de verschepingen. Er wordt ten deele op voorraad gewerkt om te voorkomen, dat de grondstof onbruikbaar zal worden. Terwijl uit het zuidelijk deel van Zuid-Holland vrij veel werk wordt gemeld, is er in Amsterdam weinig werk. In Overijssel heeft het verbod van uitvoer van varkensvleesch de vraag naar manden eenigszins verminderd.

Hoepelmakerijen. De vrees, dat het seizoen korter zou duren dan gewoonlijk, is niet bewaarheid geworden; in het bedrijf heerschen normale toestanden.

Mattenfabricage. De *rietmatten-industrie* langs den Hollandschen IJssel heeft eenige drukte ondervonden door orders voor de steenfabrieken; gevreesd wordt, dat de tuinders zuinig met hunne bestellingen zullen zijn. In Amsterdam werken de fabrieken met voltallig personeel.

De toestand in de *rolmatten-industrie* is gunstig geweest. Het gemeentebestuur van Genemuiden, dat de productie opkocht, heeft deze goed van de hand kunnen zetten.

De toestand der *kammen-* en *pijpenfabrieken* is vrijwel gelijk gebleven. De hoeveelheid werk is sinds Januari wat verminderd, doch toch nog bevredigend.

In de fabriek van *steennoot*-artikelen heerscht nog steeds drukte, gepaard gaande met uitbreiding van het personeel.

De *kurkenfabrieken* te Amsterdam hebben zooveel werk, dat er zelfs gebrek is aan geschoolde arbeidskrachten.

Groep VII. Kleeding en reiniging.

Heerenmaatwerk. Het voorjaarseizoen heeft voor velen een einde gemaakt aan de werkloosheid.

Heerenconfectie. Over het algemeen heeft het seizoen opleving gebracht. In de fabrieken van Venlo, Sittard en Helmond werd sedert lang weer met voltallig personeel volle dagen gewerkt. In Rotterdam en Amsterdam wordt normaal gewerkt (in Amsterdam werkt op de fabrieken van heerenconfectie in hoofdzaak vrouwelijk personeel). Ook in 's-Gravenhage was de toestand vrij gunstig, wat toegeschreven wordt aan de aanwezigheid van vreemdelingen.

In Gelderland is de toestand minder gunstig, terwijl die in Overijssel minder dan normaal genoemd wordt.

De belangrijke confectie-industrie te Groningen heeft zich niet kunnen herstellen. Reeds sedert Augustus heerscht een algemeene malaise. In de eerste helft van Februari deed zich eene opleving gevoelen, doch gevreesd wordt dat, door geringe vraag naar goederen in betere kwaliteiten, de werkloosheid bij het vervaardigen der goedkoope confectie zal toenemen. Verwacht wordt, dat eenige fabrikanten de uit te geven hoeveelheid werk met ⅓ zouden gaan verminderen.

Door de maatregelen tot werkverschaffing aan kleermakers te Amsterdam, in December van gemeentewege getroffen, is aan de werkloosheid in dit vak belangrijk tegemoet gekomen. Het maximum aantal kleermakers die werk kregen was 420, het max. uitbetaald arbeidsloon bedroeg *f* 2445 per week. Op 3 April was het aantal personen, die werk kregen, gedaald tot 114 en het uitbetaalde loonbedrag tot *f* 846. De gelegenheid tot verkrijgen van werk zal voorloopig blijven bestaan, omdat gevreesd wordt, dat het gunstige seizoen slechts kort zal duren.

Ook in 's-Gravenhage is met steun van overheidswege een werkverschaffing voor kleermakers ingesteld. 15 Februari met 62 werklieden aangevangen, werd in de week van 20—26 Februari met 82 kleermakers, het grootste aantal bereikt. Begin April was dit gedaald tot 36. Het maximum uitbetaald arbeidsloon bedroeg pl.m. *f* 1000 per week.

Damescostumes. Behalve enkele groote zaken in den Haag, die den gunstigen invloed ondervinden van de aanwezigheid van gefortuneerde vreemdelingen en van het feit, dat het thans vrijwel onmogelijk is in het buitenland te koopen, is de toestand der *maatzaken* over het algemeen slecht.

In Rotterdam zijn vele kleinere ateliers opgeheven; in Overijssel daarentegen wordt normaal gewerkt, zij het ook dat de drukte niet zoo groot is als andere jaren.

In Amsterdam is voor de *winkelzaken* het gewone personeel den normalen tijd aan den arbeid.

In de *damesconfectie* (blouses, rokken en mantels) wordt de toestand te Amsterdam gunstig beïnvloed door den verminderden invoer van buitenlandsche waren, zoodat daar, ondanks de moeilijkheden om grondstoffen te verkrijgen, groote drukte heerscht in de betreffende fabrieken.

Door het verminderen van den invoer van damesmantels uit Duitschland, ondervindt het maken dezer kleedingstukken een belangrijken opbloei.

Lingeries. De gunstige toestand is bestendigd gebleven; hier en daar is het zelfs zeer druk, zoodat uit Amsterdam zelfs een groot gebrek aan arbeidskrachten wordt gemeld.

De *boorden-* en *manchetten*fabriek te Enschedé kon haar personeel vermeerderen van 241 tot 269 personen.

In de *bontwerkerijen* wordt over het algemeen normaal gewerkt aan het uitvoeren der winterbestellingen. Gevreesd wordt dat de voorraad vellen niet voldoende zal kunnen worden aangevuld.

Door sterke vermindering van den import uit Duitschland en België konden de *stroohoedenfabrieken* hun bedrijf belangrijk uitbreiden. In een der fabrieken werd het personeel zelfs van 43 op 84 personen gebracht.

Dameshoeden. In enkele engros-zaken van gegarneerde hoeden heerschte, wegens het ophouden van den aanvoer uit België, zeer groote drukte.

De gewone ateliers hebben veelal een afname van debiet in de duurdere

soorten te boeken gehad, doch ondervinden thans, zij het ook minder intensief dan in normale jaren, de voorjaarsdrukte; in 's-Gravenhage wordt deze vergroot door de vele vreemdelingen en door de omstandigheid, dat vele dames dit jaar hare hoeden niet in het buitenland kunnen koopen.

Petten. Het verminderen der buitenlandsche concurrentie komt de inlandsche pettenfabrieken ten goede. Deze ondervinden moeilijkheden om voldoende hoeveelheden wollen stoffen te betrekken.

Paraplules. De toestand der Nijmeegsche fabrieken is sedert Januari zooveel verbeterd, dat zij thans niet onbevredigend is. In 3 fabrieken met normaal 231 arbeiders zijn thans 176 = 76½ %, waarvan 109 met verkorten arbeidstijd, werkzaam. Het weekloon bedraagt 1260 gulden = 81½ % van het normale. Een uitvoerverbod voor stokken en knoppen, door de Duitsche en Oostenrijksche regeeringen uitgevaardigd, bedreigt deze fabrieken echter met groote moeilijkheden.

Dekenstikkerij. In Overijssel is er, doordat de vraag naar gestikte dekens nog steeds groot is, druk werk; elders is de drukte afgenomen. Een fabriek werkt slechts halve dagen.

Bij de fabricage van *bedden en matrassen* is het wat slapper geworden door verminderden omzet.

Knoopenfabrieken. De toestand waarin deze bedrijven verkeeren loopt uiteen. Terwijl een fabriek hare productie zeer sterk heeft uitgebreid, is in een andere de toestand normaal en gaan de zaken in een derde bedrijf minder gunstig.

Wasscherijen en strijkerijen. Over het algemeen normaal bedrijf; waar voor militairen of hôtels gewasschen wordt, heerscht zelfs drukte. Vooral in streken waar veel troepen zijn gelegerd wordt dit gemerkt. Het duurder worden van allerlei grond- en hulpstoffen, als zeep en kolen, heeft op sommige plaatsen geleid tot opslag van de tarieven, wat tot verlies van klanten aanleiding heeft gegeven. In Amsterdam werden klachten vernomen over vermindering van werk, zoowel voor hôtels als voor particulieren; dit leidde in enkele bedrijven tot korter werken op Zaterdag, hetgeen echter niet gepaard is gegaan met loonsvermindering.

De voorjaarsdrukte in de *chemische wasscherijen* is over het algemeen geringer dan andere jaren.

Groep VIII. Kunstnijverheid.

In de Limburgsche *beeldhouwerijen* zijn over het algemeen het personeel zoowel als de werktijd verminderd, tengevolge van de mindere vraag naar kunstvoorwerpen. Groote moeilijkheden worden ondervonden met den aankoop van grondstoffen, Fransche steen, bladgoud en eikenhout, welker prijzen bovendien zeer gestegen zijn.

De aflevering van beelden wordt bemoeilijkt, doordat de Belgische

fabrieken, waarvan de stolpen betrokken werden, stilliggen. Ook de export naar overzeesche gewesten gaat met vele bezwaren gepaard.

Groep IX. Leder, enz.

Al naar de toegepaste looimethode ondervonden de verschillende bedrijven den invloed der huidige tijdsómstandigheden.

De kuiplooierij, waarbij tusschen het in bewerking nemen der huiden en het afleveren van het gereede product, het leder, van 6 tot 12 maanden verloopen, biedt bij de tegenwoordige hooge prijzen van huiden en looimaterialen te veel risico, dan dat de, meestal weinig kapitaalkrachtige, ondernemers volop durven werken.

Bij bedrijven, waar volgens moderne methoden, die der z.g. snellooierij, wordt gewerkt en waar bedoelde tusschenruimte in weken of enkele maanden wordt uitgedrukt, is het risico veel kleiner. Deze werken dan ook drukker dan normaal.

Het ophouden van den aanvoer van de huidenvariëteiten, welke in hoofdzaak hier te lande worden verwerkt, bemoeilijkt den gang van zaken in de looierijen niet weinig en is mede oorzaak van het stilligen van verscheidene dezer bedrijven.

Tuigleerlooierijen maken uit den aard der zaak goede zaken.

In de *drijfriemenfabrieken* is over het algemeen druk werk.

Schoenenfabricage. Ondanks het uitvoerverbod en de hooge lederprijzen werken de schoenenfabrieken nog vrijwel normaal; sinds Januari heeft zich vooruitgang doen gevoelen, veroorzaakt door de seizoendrukte en de zeer belangrijke vermindering van den import van schoenen. Het minst gunstig is de toestand in die fabrieken, waar voor export wordt gewerkt.

Wat de maatzaken betreft, is dank zij den invloed van het seizoen, vooruitgaande.

Zadelmakerijen. Behalve daar, waar gewerkt wordt aan bestellingen voor het leger, heerscht slapte.

Pickerfabricage. De toestand is weder ongunstig geworden.

Caoutchouc. Voor zoover deze bedrijven niet bemoeilijkt worden door de vaak zeer groote bezwaren bij het betrekken van grondstoffen, is de toestand gunstig; in enkele bedrijven is het zelfs zeer druk. Een der fabrieken wordt uitgebreid.

Vloerzeilen- en Linoleumfabrieken. Deze fabrieken hebben druk werk.

De fabriek van *asbestpakking,* kan niet voldoende van de tijdsomstandigheden profiteeren wegens gebrek aan asbest.

Groep X. Oer, steenkolen, turf.

De *steenkolenmijnen* werken volop.

De beide *cokesfabrieken* liggen nog steeds stil.

De *steenkolenbrikettenfabriek* heeft meer afzet dan ooit te voren.

Ook in de *turfbrikettenfabriek* heeft men volop werk.

Turfstrooiselfabrieken. De toestand is vooruit gegaan; de fabrieken hebben volop werk.

In de *Veenderijen* heerscht groote drukte; de arbeiders die gewoonlijk in Duitschland werken, zijn dit jaar, met het oog op de duurte der levensmiddelen aan gene zijde der grens, in het vaderland gebleven. Dientengevolge wordt in de venen van Overijssel over voldoende arbeidskrachten beschikt.

In Drenthe daarentegen dreigt gebrek aan arbeidskrachten, reden waarom de veenputten dit jaar kleiner zijn uitgezet dan anders pleegt te geschieden.

De prijs der producten stijgt voortdurend, zoowel die der fabrieksturf, van 45 tot 55 à 60 gulden per dagwerk, als de haardbrand, die van 15 tot 20 gulden steeg.

Groep XI, XII, XIII. Metaalbewerking.

In het overzicht van October mocht worden geconstateerd, dat de groote bedrijven voor machine- en scheepsbouw en voor ijzerconstructies zich in een gunstigen toestand verheugden. Ondanks allerlei moeilijkheden bij het betrekken van verschillende grondstoffen en het feit, dat sommige onderdeelen slechts uiterst lastig te verkrijgen zijn, is deze gunstige toestand niet alleen bestendigd gebleven, doch tot verschillende bedrijfstakken en meer ondernemingen uitgebreid. In tal van bedrijven van deze soort doet zich een min of meer groot gebrek gevoelen aan vakarbeiders, (geschoolde krachten).

Machinefabrieken. Zooals boven werd opgemerkt is de toestand over het algemeen gunstig.

Omtrent twee provinciën kunnen nauwkeurige cijfers gegeven worden.

In 17 fabrieken in Overijssel waren werkzaam:

vóór de mobilisatie: 355 jongens en 2242 mannen, totaal 2597;
op 1 April: 321 „ „ 2232 „ , „ 2553,
waarvan er slechts 118 iets korter werkten dan normaal.

In Gelderland werkten in 8 fabrieken 270 man, zijnde 74½ % van het normale personeel voor de mobilisatie; de grootste helft van dezen werken nog met verkorten werktijd. Het weekloon, ad 2469 gulden, bedroeg dan ook slechts 68 % van het normale en was, vergeleken bij Januari, slechts 5 % gestegen.

Over het algemeen is de toestand, met name in Zuid- en Noord-Holland zeer gunstig; op eerstgenoemde provincie maakt Dordrecht een uitzondering, waar in het bijzonder in de kleine bedrijven slapte heerscht.

De toestand van fabrieken, welke zich gespecialiseerd hebben, loopt zeer uiteen.

Bedrijven, welke werktuigen vervaardigen voor de oliefabricage hadden het zeer druk, evenals die welke voor de zuivelindustrie werken. Van een der

laatstbedoelde is het personeel, dat tot 80 was verminderd, weder tot 200, het normale getal, gestegen.

De fabrieken welke de bekende vleeschsnijmachines vervaardigen daarentegen zijn, door het vrijwel ophouden van den export, nog in zeer ongunstige conditie.

In een brandspuitenfabriek is, door gebrek aan orders, stilstand ingetreden, terwijl de bijbehoorende slangenweverij, wegens gebrek aan hennepgaren, niet kan afleveren.

Een groote brandkastenfabriek daarentegen heeft het zoo druk, dat er in enkele afdeelingen overgewerkt moet worden.

IJzergieterijen. De toestand heeft zich niet onbelangrijk hersteld, al zijn de moeilijkheden met het betrekken van verschillende grondstoffen, niet onbelangrijk en de prijzen zeer gestegen. In enkele bedrijven heeft men gebrek aan gietkroezen, in andere aan geschoolde arbeidskrachten, hetgeen in Overijssel leidt tot overwerk.

De ongunstige invloed, dien de malaise in de bouwbedrijven op dit bedrijf uitoefent, wordt voor een belangrijk deel te niet gedaan door meer werk voor scheeps- en machinebouw.

Voor zoover deze bedrijven ook voor export werken, zooals de met emailleerfabrieken verbondene inrichtingen in Gelderland, ondervinden zij voor hunne zaken de algemeen aan export verbonden moeilijkheden. Thans werken de arbeiders in de bedrijven in deze provincie, op een 50-tal na, den normalen arbeidstijd, zoodat ook het weekloon tot 83 % van het normale is gestegen en dus sedert Januari met 8 % vooruit is gegaan.

De 4 fabrieken van geëmailleerde gietijzeren voorwerpen, kachels, gas- en petroleumtoestellen, veevoederketels, enz. in westelijk Noord-Brabant hebben hun bedrijf vrijwel op normaal peil kunnen houden. Het betrekken van email uit het buitenland ondervindt echter groote bezwaren.

Staalfabrieken hebben druk werk.

Scheepsbouw. De inrichtingen, die voor de zeevaart werken maken zulke goede zaken, dat verschillende werven langs de Noord zich daarop tijdelijk hebben ingericht.

De groote werven te Rotterdam hebben zeer druk werk.

De grootste reparatiewerf te Amsterdam ondervindt slapte, zoodat slechts ¾ van het personeel aan den arbeid zijn.

De toestand van den kleineren scheepsbouw is nog steeds in verschillende streken minder gunstig, al is in enkele streken verbetering ingetreden. Het ongunstigst is de toestand op die werven waar veel of bijna uitsluitend voor Belgische rekening placht te worden gewerkt, terwijl ook de bouw voor Duitsche afnemers begrijpelijkerwijze sterk is afgenomen. Enkele der scheepswerven, die onder gebrek aan werk gebukt gingen, hebben tijdelijk de massaproductie van hoefijzers ter hand genomen.

Ter illustratie van het gebrek aan werk op de kleine werven mogen de volgende cijfers dienen:

Op 9 scheepswerven in Overijssel werkten:
vóór de mobilisatie: 23 jongens en 183 mannen.
Op 1 April j.l. 16 „ „ 113 „

Van deze arbeiders werkte bijna de helft minder uren dan normaal.

De ondernemingen welke voor de binnenvaart werken hebben nog uit anderen hoofde te lijden, dan door de vermindering van bestellingen. Velen van deze scheepsbouwers toch verstrekken aan hunne klanten hypotheek op de door hen gebouwde schepen en ondervinden nu groote moeilijkheden, doordat rente en aflossingen daarvan onregelmatig of in het geheel niet worden betaald.

In de *smederijen* is het, zoowel voor burgerwerk als voor de bouwvakken, vrij slap. In tal van gemeenten is echter het gebrek aan werk aangevuld door het maken van hoefijzers.

Wagen- en rijtuigfabricage. Over het algemeen is de toestand nog ongunstig, vooral voor de kleinere bedrijven, door gebrek aan bestellingen. In het Zuiden des lands wijkt de toestand echter gunstig af.

De bouw van kruiwagens ten behoeve van den militairen dienst geeft hier en daar wat werk.

Werkplaatsen voor spoor- en tramwegen. Normaal, in enkele ondernemingen drukte, wegens het ontbreken van buitenlandsche concurrentie.

Rijwielen en automobielen. Voor de *rijwielfabrieken* heeft het voorjaar een wending ten goede in den ongunstigen toestand gebracht, zoodat in sommige bedrijven zelfs de normale voorjaarsdrukte heerscht. In andere fabrieken moet het bedrijf worden ingekrompen en kunnen niet alle orders uitgevoerd worden, door gebrek aan verschillende onderdeelen, welke uit het buitenland moeten worden betrokken.

De toestand bij de automobielfabricage loopt uiteen. Zoowel ten gevolge van het ophouden van den import van chassis uit het buitenland, als door bezuinigingen bij auto-bezitters, uit vrees voor opvordering van hunne wagens door de militaire autoriteiten, heerscht in verschillende carosseriefabrieken slapte. In de automobielfabriek te Amsterdam heerscht drukte; ook zij heeft behoefte aan goede werkkrachten.

Goud en zilver. Eenige verbetering valt in den ongunstigen toestand, waarin deze luxe bedrijven al sedert het begin der crisis verkeeren, te bespeuren. De weinige bedrijven van kerkelijke kunst hebben uit den aard der zaak weinig te lijden gehad. Voorts hebben de fabrieken, die zich tijdelijk op de vervaardiging van andere producten (gebruiksvoorwerpen, militaire uitrustingsingrediënten) toelegden, daarmede nog steeds werk.

In Schoonhoven wordt aan een deel der zilversmeden werk verschaft, met krachtigen financieelen steun van het Kon. Nat. Steuncomité.

In Friesland werken de goud- en zilversmeden weder normaal, hetgeen bij de uitnemende zaken door den boerenstand in de afgeloopen maanden gemaakt, geen verwondering kan verwekken.

Ook in Amsterdam vindt deze bedrijfstak voor het ordinaire werk zijn gewone voorjaarsafzet aan de boeren.

Blikwarenfabrieken. De toestanden loopen zeer uiteen. Enkele fabrieken klagen over slapte tengevolge van het uitvoerverbod van vleeschconserven, doch de meeste storing wordt veroorzaakt door gebrek aan grondstof, welke zeer nijpend is. In Zuid-Holland zijn dientengevolge 2 fabriekjes stopgezet, en in andere veel personeel ontslagen of de werktijd zeer ingekort.

In Noord-Holland wordt ten deele met bijna voltallig personeel, ten deele zelfs met overuren gewerkt en bij gebrek aan blik, plaatijzer gebruikt. Dit materiaal is echter niet geschikt voor het maken van blikken voor conserven, zoodat een gedeelte der bestellingen niet kan worden uitgevoerd.

Invoer van blik is dan ook dringend noodig.

Metaalwaren en lampen. In de fabrieken, die voor scheepsbouw- en legerbestellingen werken, heerscht groote drukte, terwijl bij de vervaardiging van voorwerpen voor de bouwbedrijven of met luxe karakter nog steeds slapte heerscht en met verkorten arbeidstijd, resp. minder personeel, wordt gewerkt. De bedrijven hebben bovendien zeer te lijden aan gebrek aan materiaal, vooral koper.

In de *appendagefabricage* wordt, dank zij den verminderden Duitschen invoer, in eenige afdeelingen geregeld overgewerkt.

Schroeven-, moeren-, spijker- en draadnagelfabricage. Allerwegen worden moeilijkheden ondervonden met het betrekken van de noodige grondstoffen, zoowel metalen als zwavelzuur, noodig voor het decapeeren.

In de inrichtingen, welke draad verwerken tot *draadnagels, prikkeldraad,* leidt het gebrek aan materiaal tot inkrimping zoowel van personeel als van den werktijd.

De *spijker*fabriek, die na 3 maanden stilstand weder in werking gebracht is, ziet zich in haar binnenlandsche afzet zeer bemoeilijkt door Duitsche concurrentie, waardoor de voorraad dagelijks met 4500 K.G. toeneemt en inperking van werktijd en stopzetten van de fabriek in het vooruitzicht zijn.

Zoowel de *schroefbouten-* en *moeren*fabrieken als de *schroeven-* en *klinknagel*fabrieken werken bijna alle normaal.

Kachelfabrieken. In dit bedrijf is het allerwege slap, de levering voor Nederland is vrijwel normaal, doch de uitvoer is opgehouden.

De toestand in het *smidsbedrijf te Nieuwkoop* is niet verbeterd.

Hoefijzerfabricage. Hierin is het zeer druk. De bestaande fabrieken werken dag en nacht, enkele worden uitgebreid. In een groot aantal hoefsmederijen worden thans groote partijen hoefijzers vervaardigd, terwijl een scheepswerf in Gelderland, welke voor hare Duitsche afnemers geen werk meer had, hare arbeiders grootendeels aan den gang kon houden met het maken van hoefijzers.

Kettingfabrieken. In één fabriek vrijwel normaal bedrijf, in de andere drukte. De bouw van een derde fabriek werd onlangs aanbesteed.

De toestand der fabriek van *ijzeren meubelen* is niet onbelangrijk verbeterd. Thans werken 85 van de 100 arbeiders 6 volle arbeidsdagen per week, de 15 overigen kunnen, door schaarste van grondstof, slechts 4 dagen per week werken.

In den toestand der beide *staaldraadmatrassenfabrieken* is alleen in zooverre verandering gekomen, dat thans ook het niet ontslagen deel van het personeel der eene fabriek het normale aantal uren werkt.

De *koperpletterij* verkeert nog steeds in denzelfden toestand, sterke vraag en onregelmatige aanvoer van grondstof.

De *tinpletterijen* hebben, in verband met de drukte in de chocoladefabrieken, veel werk.

Looden-buizenfabrieken, en lood- en zinkpletterijen. In de *zink*pletterij wordt vrij normaal gewerkt, in de *lood*pletterijen daarentegen heerscht, evenals in de buizenfabrieken, slapte. De malaise in de bouwvakken en de slechte aanvoer en hooge prijzen van het metaal zijn daarvan de voornaamste oorzaken. In één bedrijf werkt iets meer dan de helft van het uit 200 personen bestaande personeel.

Capsulenfabrieken. Het groote verschil tusschen de tinprijzen hier te lande en te Londen maakt het voor de fabrieken, welker producten soms voor een zeer belangrijk deel op Londen verkocht worden, vaak moeilijk te concurreeren. Terwijl eene fabriek is opgeheven en een andere met minder dan de helft van de 200 arbeiders (waaronder vele vrouwen) werkt, wordt elders daarentegen normaal gewerkt of heerscht er, wegens ophouden van den import, zelfs drukte.

Lettergieterij. Door gebrek aan orders is in een belangrijke fabriek het personeel tot ⅔ verminderd en werkt dit bovendien slechts halve dagen.

Gasmeterfabrieken. Door het ophouden van den export is de toestand over het algemeen niet verbeterd, behalve bij de belangrijkste fabriek.

Instrumentmakerijen. In het algemeen is de toestand vrij gunstig; in sommige bedrijven heerscht zelfs, door dat Duitschland geen instrumenten exporteert, groote drukte. Ook heeft militair werk het mogelijk gemaakt, het bedrijf in enkele ondernemingen goed gaande te houden. Ongunstige uitzonderingen komen helaas ook voor.

De gloeilampenfabrieken. In de fabricage van zwakstroomlampjes bleef de drukte aanhouden, terwijl in die voor sterkstroom de drukte verminderde, zóó, dat nu ongeveer de normale toestand weer bereikt is, zoowel wat personeelsterkte als arbeidsduur betreft. In één fabriek echter waren de overal voorkomende moeilijkheden om grondstoffen, speciaal glazen ballons, te betrekken, zóó groot, dat de werktijd van 10 tot 8½ uur per dag verkort is.

De *booglampenfabriek* ligt nog steeds stil.

In de *electrische draad- en kabelfabrieken* heerscht groote drukte.

De fabriek van *fittings* heeft, ondanks moeilijkheden bij het betrekken van koper, het volle personeel aan den gang kunnen houden.

Fabrieken van electrische apparaten. De nieuw en snel opgekomen industrie, waarvan in het vorige overzicht sprake was, n.l. het *vervaardigen van elementen* voor electrische zaklantaarns, welke snel een groote vlucht genomen had en een 500-tal personen, voor ongeveer 3/5 meisjes, werk heeft gegeven, maakt een ernstige crisis door. Een viertal fabrieken, ongeveer de helft, staat weer stil, deels door gebrek aan grondstof, deels ook door gebrek aan orders.
De *electromotoren-fabrieken* zouden hun personeel kunnen uitbreiden, indien vrees voor kopergebrek hen niet weerhield.
Ondanks de gebrekkige materiaalaanvoer, vooral van koper, kan de *transformatorenfabriek* nog normaal doorwerken.
Ook de *apparatenfabrieken* werken ongeveer normaal.

Door trek naar Duitschland bestaat thans een groot tekort aan bekwame *electromonteurs,* dat zich sterk te Amsterdam doet gevoelen, waar overgroote drukte heerscht in deze branche, door den aanleg op groote schaal van muntinstallaties voor rekening der Gemeente-electriciteitswerken.

Zinkfabriek. In den aanvoer van het zinkerts is verbetering gekomen, doch thans worden moeilijkheden ondervonden met het betrekken van Belgische kolen, waardoor het niet mogelijk is de productie op te voeren en het aantal der thans werkzame arbeiders (380 van de 850) te vergrooten.

Tot slot moge een overzicht volgen van de werkloosheid onder de leden van den Alg. Nederlandschen Metaalbewerkersbond, welks leden in de onderscheidene branches van het metaalvak werkzaam zijn.

PLAATSEN.	DATA.	Aantal niet in militairen dienst zijnde leden.	Aantal leden die							
			werkeloos waren:		minder dan 30 uren per week werkten.		meer dan 30 uren per week, doch minder dan normaal werkten:		volle weken werkten:	
Amsterdam . . .	20 September 1914.	925	200	(2.16)	50	(5.4)	100	(10.8)	575	(62.2)
	26 December 1914.	889	100	(11.2)	20	(2.2)	284	(32.0)	485	(54.5)
	27 Maart 1915.	**899**	**85**	**(9.4)**	**10**	**(1.1)**	**150**	**(16.7)**	**654**	**(72.8)**
Delft	20 September 1914.	229	1	(0.4)	—		18	(7.9)	210	(91.8)
	26 December 1914.	203	5	(2.4)	—		18	(8.8)	180	(88.7)
	27 Maart 1915.	**201**	—		—		**2**	**(1.0)**	**199**	**(99.0)**
Dordrecht	20 September 1914.	181	16	(9.0)	—		148	(81.7)	17	(9.4)
	26 December 1914.	260	22	(8.5)	—		216	(83.0)	22	(8.5)
	27 Maart 1915.	**331**	**8**	**(2.4)**	—		**282**	**(85.2)**	**41**	**(12.4)**
's-Gravenhage . .	20 September 1914.	449	73	(16.2)	50	(11.1)	99	(22.0)	227	(50.5)
	26 December 1914.	447	52	(11.6)	—		187	(41.8)	208	(46.5)
	27 Maart 1915.	**440**	**36**	**(8.2)**	—		**189**	**(43.0)**	**215**	**(48.8)**

PLAATSEN.	DATA.	Aantal niet in militaire dienst zijnde leden.	Aantal leden die			
			werkeloos waren :	minder dan 30 uren per week werkten.	meer dan 30 uren per week, doch minder dan normaal werkten :	volle weken werkten :
Haarlem	20 September 1914.	364 [1]	76 (27.5)	20 (7.2)	140 (50.7)	40 (14.4)
	26 December 1914.	361 [2]	52 (15.6)	20 (6.0)	80 (24.1)	180 (54.2)
	27 Maart 1915.	**300**	**20 (6.6)**	**20 (6.6)**	**80 (26.6)**	**180 (60.2)**
Rotterdam	20 September 1914.	688	91	?	?	?
	26 December 1914.	606	50 (8.2)	—	136 (22.4)	420 (69.3)
	27 Maart 1915.	**566**	**23 (4.0)**	—	**123 (21.7)**	**420 (74.2)**
Utrecht	20 September 1914.	204	24 (11.7)	—	31 (15.2)	149 (73.1)
	26 December 1914.	202	10 (5.0)	—	3 (1.4)	189 (93.5)
	27 Maart 1915.	**165**	**6 (3.6)**	—	**3 (1.8)**	**156 (94.5)**
Overige plaatsen	20 September 1914.	1844 [3]	235 (13.4)	15 (0.8)	632 (36.0)	876 (49.8)
	26 December 1914.	1829 [4]	154 (8.5)	72 (4.0)	564 (31.2)	1019 (56.3)
	27 Maart 1915.	**1801 [5]**	**97 (5.4)**	**41 (2.3)**	**437 (26.4)**	**1177 (65.9)**

[1]) Van 88 ontbreken gegevens. [2]) Id. van 29. [3]) Id. van 86. [4]) Id. van 20. [5]) Id. van 13.

Groep XIV. Papier.

Papierfabricage. De toestand, waarin zich deze industrie bevond, is niet gewijzigd. Moeilijkheden van allerlei aard blijven te overwinnen. De aanvoer van grondstoffen, als cellulose uit Scandinavië en kleurstoffen uit Duitschland, niet minder dan die van de doeken uit kopergaas voor de papiermachines en thans ook de viltdoeken voor de droogpartijen gaat met min of meer groote bezwaren gepaard en vorderen zeer veel tijd.

Terwijl enkele ondernemingen klagen over den invloed, ondervonden van Duitsche concurrentie, heerscht in andere drukte, in verband met bestellingen uit Engeland, welke anders in Duitschland werden geplaatst.

De *stroocartonfabrieken* ondervinden moeilijkheden van verschillenden aard. De gebrekkige aanvoer van kalk uit Duitschland gaf vaak oponthoud, hetgeen hier en daar geleid heeft tot eenig ontslag van personeel. Het betrekken van de zeven van kopergaas voor de papiertafels en van vilten berokkent ook aan deze industrie veel zorgen. Het meest heeft deze echter te lijden doordat de prijzen van het product gedrukt zijn.

Boekbinderijen. De verbeterde toestand, waarvan in het vorige overzicht gewag gemaakt kon worden, is bestendigd gebleven. Toch zou hij, in verband met den tijd des jaars, veel beter kunnen zijn.

Het particulier werk is thans in de meeste inrichtingen normaal, de vervaardiging van staalboeken echter gedrukt, doordat grossiers in kleeding- en meubelstoffen, geen nieuwe goederen uit het buitenland ontvingen.

Lompen. Ondanks het uitvoerverbod wordt nog steeds normaal gewerkt. Hier en daar, o.a. in de sorteerderijen waar gewerkt wordt voor de wollenstoffenfabrieken is het zelfs druk; in Overijssel wordt in het meerendeel der inrichtingen zelfs overgewerkt.

In de *Zakkenplakkerijen* heerscht thans bijna overal drukte.

Cartonnage, papierbewerking. Over het algemeen gunstig, hier en daar zelfs drukte. Etuifabrieken echter minder gunstig.

Groep XV. Textielindustrie.

Katoenindustrie. In den toestand der Twentsche *spinnerijen* kwam geen verandering; in enkele plaatsen (Borne, Oldenzaal) was het druk, elders moest in enkele afdeelingen overgewerkt worden.

In de *weverijen* voor fijn goed wordt thans ook weder normaal gewerkt.

Door sterke vermindering van den uitvoer werken de *bontweverijen* in Hengelo, ondanks eenige verbetering in den toestand, nog slechts 48 uren per week. Het gebrek aan anilinekleurstoffen wordt door deze bedrijven zeer scherp gevoeld.

Op 37 fabrieken werkten in Overijssel:

vóór de mobilisatie: 8814 beschermde personen en 10031 mannen,
op 1 April: 8634 ,, ,, ,, 9323 ,,

Van deze 17957 arbeiders werkte op laatstgenoemden datum nauwelijks 10 % korter dan normaal.

In enkele katoenweverijen in Gelderland is het personeel uitgebreid of de werktijd verlengd, zoodat thans 97½ % van het normale personeel 97 % van het normaal weekloon ontvangt.

Katoendrukkerij. De verbetering, waarvan in het vorige overzicht melding kon worden gemaakt, heeft aangehouden, zoodat thans in Rotterdam, Haarlem en Helmond normaal gewerkt wordt en de toestand in Veenendaal vooruitgaande is.

In Leiden daarentegen wordt nog slechts 3 dagen per week gewerkt.

Fabrieken van katoenafval en poetskatoen. Bijna algemeen wordt het normale aantal uren gewerkt.

Textielbleekerijen. Twee der Twentsche bleekerijen werken thans weder normaal, in de derde wordt slechts 50 uren per week gewerkt, terwijl in enkele afdeelingen het personeel slechts om de week behoeft dienst te doen. In den toestand der beide Geldersche fabrieken kwam geen verandering.

Jutefabrieken. Ondanks den onregelmatigen aanvoer der grondstof, werken de fabrieken normaal door.

Vlasspinnerij. Wegens groote drukte is het personeel van 270 tot 360 personen uitgebreid.

Linnenfabrieken. Ten gevolge van een tekort aan linnen garens is de toestand achteruitgaande.

Zeildoekfabrieken. In Noord-Holland normaal, in Amersfoort drukte wegens groote vraag uit het buitenland, in Scheveningen daarentegen groote slapte.

In de *dekenfabrieken* heerscht slapte. De hooge wolprijzen toch hebben den binnenlandschen omzet zeer gedrukt en maken het zeer risquant om op voorraad te werken, iets waartoe de fabrikanten door het uitvoerverbod van wollen dekens feitelijk gedwongen zijn. Inkrimping van werktijd is dan ook in de grootste fabriek in het vooruitzicht. In een fabriek in Maastricht is nog slechts 40 % van het personeel aan het werk.

De *sajetfabrieken* te Veenendaal hadden, door legerleveranties, overwerk. In Leiden kwam men voor belangrijke complicaties te staan; de fabrieken konden n.l. alleen grondstof uit Z. Amerika betrekken, welke wol, in tegenstelling met de gebruikelijke Engelsche, niet gekamd is, zoodat men zich verplicht zag eerst zelf de grondstof voor te bereiden, waarop slechts enkele fabrieken zijn ingericht. Dit veroorzaakte in de betrokken bedrijven opeenhooping van werk en in andere, door gebrek aan grondstof, periodes van stilstand.

De *wollenstoffenfabrieken* in Brabant werken normaal, doch de Overijselsche wolindustrie verkeert nog steeds, door onvoldoenden aanvoer van wol, in minder gunstige omstandigheden.

Tricotfabricage. De gunstige toestand, waarvan in het vorige overzicht melding gemaakt kon worden, is bestendigd gebleven. Er wordt geklaagd over gebrek aan wol en garens, vooral aan de fijne wollen garens.

Bandfabricage. De normale toestand heeft zich gehandhaafd.

Passementfabricage. De toestanden in deze industrie loopen uiteen. Ten deele is de toestand iets verbeterd, ten deele heeft men zich toegelegd op de fabricage van een ander artikel, waardoor het bedrijf gaande gehouden kon worden. In de inrichtingen, waar militair werk gemaakt wordt, is het zeer druk. In Breda werd het personeel zelfs verdrievoudigd.

Nettenfabricage. De toestanden zijn niet veel veranderd; in het algemeen wordt normaal gewerkt. Bij de fabricage van zijden vischnetten heeft zich een kleine verbetering doen gevoelen.

In de *nettenboeterijen* wordt normaal gewerkt.

Tapijtfabricage. Voor de gewone waar wordt de algemeene toestand slecht genoemd. Moeilijkheden met het inkoopen van grondstoffen (jute, verf, enz.), terwijl uitvoer nagenoeg niet kan plaats vinden, doen vreezen dat na Pinksteren, wanneer het voorjaarsseizoen ten einde zal zijn, een belangrijke inzinking zal plaats vinden.

Een der *Smyrna*-tapijtfabrieken werkte weer normaal.

Trijpfabricage. Terwijl 2 trijpfabrieken volop kunnen werken, is een derde bedrijf slechts 5 dagen per week, gedurende 9½ uur per dag, in bedrijf.

Touw. De normale toestand heeft zich, zoowel in de touwslagerijen als in de spinnerijen, vrijwel hersteld, hoewel hier en daar eenige slapte heerscht door gebrek aan grondstoffen. Tenzij de zeevisscherij bemoeilijkt mocht worden, zijn de vooruitzichten niet ongunstig. Hoewel zulks geenszins verwacht kan worden, ondervinden inrichtingen die voor inlandsch gebruik, als den landbouw, werken, slapte.

De *garenspinnerij* in Gouda heeft drukte, dank zij het ophouden van buitenlandsche concurrentie.

Kapokfabrieken. De toestand dezer fabrieken is nog steeds ongunstig, waartoe niet weinig bijdraagt het feit, dat uit Duitschland nagenoeg geen bestellingen meer inkomen.

Verbandwatten. De groote drukte is nog toegenomen.

Vlas. Ongekend hooge prijzen doen den toestand in dit bedrijf uitstekend zijn.

Groep XVI. Gas en electriciteit.

In deze bedrijven wordt normaal gewerkt.

Groep XVII. Voedings- en genotmiddelen.

Graan en meel. De meelfabrieken hebben drukte, doordien de buitenlandsche invoer grootendeels is uitgeschakeld.

Rijst. Verscheidene rijstpellerijen staan sedert Kerstmis stil, de arbeiders genieten ondersteuning of zijn aan het werk gehouden, doordat tijdelijk andere producten gemalen worden.

Biscuit. Ondanks de dure meelprijzen en het exportverbod wordt nagenoeg door het normale personeel gewerkt.

Koekfabrieken. In enkele bedrijven duurt de drukte nog voort, andere ondervinden zeer sterk de reactie van het uitvaardigen van het uitvoerverbod.

Zuivel. De gunstige toestand is bestendigd gebleven. Naar *boter* en *kaas* is groote vraag. Niet minder gunstig resultaat levert de uitvoer van *gecondenseerde melk* op, niettegenstaande de moeilijkheden om voldoende blik te betrekken. Ook naar *melkpoeder* is veel vraag. De hooge kaasprijzen zijn oorzaak, dat het niet altijd gemakkelijk is de noodige melk te verkrijgen.

De *kaas*export naar de tropen ondervindt eenige moeilijkheden door gebrek aan verpakkingsmateriaal, zooals varkensblazen en blik.

Aan de Oostelijke grenzen ondervindt men moeilijkheden door de stijging der melkprijzen, veroorzaakt door het opkoopen van melk door Duitsche margarinefabrieken.

Kunstboter. Over het algemeen zeer druk; in het bijzonder mag de aandacht gevestigd worden op de groote drukte in de voor korten tijd opgerichte *plantenboter*fabriek.

Sigaren. De binnenlandsche omzet is zeer groot, voornamelijk in de middelmatige merken. De export is minder goed, zoodat gevreesd wordt dat de werktijd in de voor export werkende bedrijven weder zal moeten worden verkort.

In verscheidene plaatsen bestaat gebrek aan goede werkkrachten ter aanvulling van de leemten in verschillende personeelen ontstaan, ten gevolge van de mobilisatie onzer weermacht. Op enkele plaatsen bestaat een algemeen tekort aan personeel.

In Gelderland werkt thans 92 % van het normale personeel, tegen 84 % in het begin des jaars en wordt thans 90, in plaats van 78 % van het normale weekloon verdiend; de beide toen stop gezette fabrieken zijn weder in werking gebracht.

Ook in verschillende *tabakskerverijen* heerscht drukte.

Sigaretten. In deze industrie heerscht nog steeds groote levendigheid.

Aardappelmeelfabrieken. Hoewel de eigenlijke campagne belangrijk kleiner is geweest, werd er in de nacampagne vrijwel normaal gewerkt, doordat er ook vezels van vorige campagne's zijn vermalen.

Suikerfabrieken. De campagne is afgeloopen en de fabrieken liggen stil.

Suikerraffinaderijen. Hoewel gevreesd wordt voor gebrek aan grondstof binnen korten tijd, wordt thans te Amsterdam nog normaal gewerkt. De fabriek te Gorinchem is, na 3 maanden stil gelegen te hebben, weder in werking gebracht.

Suikerwerk. De toestanden loopen tamelijk uiteen. Ondanks de hooge prijzen der grondstof heerscht in sommige bedrijven drukte, terwijl in andere de toestand normaal is. Daar tegenover staan weer andere bedrijven waar de toestand ongunstig, zelfs slecht is. Enkele fabrieken staan o.a. door het uitvoerverbod nog steeds stil.

Cacao en chocolade. Hoewel de overstelpende drukte geluwd is, heerscht er in dezen bedrijfstak, vooral voor de goedkoopere waar, nog steeds levendigheid.

In de *cacaodoppenmalerijen* is de toestand sterk verminderd.

Glucose en stroop. In Gouda staat een fabriek stil wegens gebrek aan afzet, terwijl de andere normaal bedrijf heeft. Hetzelfde is het geval met de

beide Geldersche fabrieken en die te Gorinchem, waar de drukte voorbij is. In Overijssel is een fabriek onlangs stil gezet wegens gebrek aan grondstof.

Vermicelli. Nog steeds volop werk. Indien zich meer arbeiders aanboden, zouden deze geplaatst kunnen worden.

Bier. De toestanden zijn vrij gunstig. Indien de aanvoer van mout, welke thans uit Engeland wordt betrokken, geen stagnatie ondervindt, bestaat er, door vermindering van den Duitschen export, vooruitzicht dat zich in ons vaderland buitenlandsche vraag naar bier zal doen gevoelen.

In een enkele brouwerij is gebrek aan gecomprimeerd zwaveligzuur voor de ijsmachines.

Conserven. Het drogen van sommige groentensoorten, dat als tijdelijke industrie voornamelijk te Schiedam plaats had, is thans [1]) bijna geheel afgeloopen.

De *appelsiroop*fabrieken hebben te lijden doordat de grondstof, welke uit Amerika moet komen, slecht wordt aangevoerd.

Slachterijen. Het uitvoerverbod van varkensvleesch en vleeschwaren heeft in deze bedrijven, evenals in de *vleeschwarenfabrieken,* een groote reactie veroorzaakt. Verscheidene fabrieken zijn stilgezet, van de overige is het personeel min of meer belangrijk ingekrompen, of moeten de arbeiders om beurten op sommige dagen verzuimen.

Koffie. In de *pellerijen* wordt met het volle personeel normaal gewerkt, in de *verlezerijen* is het slap, terwijl de *branderijen* normaal werken.

Cichoreifabrieken. Thans is een der Overijsselsche fabrieken wegens gebrek aan wortelen stopgezet, waardoor een 3-tal arbeiders werkloos zijn geworden.

Zoutziederijen. Normaal bedrijf.

Gist- en spiritusfabrieken. De toestand bleef onveranderd goed.

Branderijen. De toestand in het branderijbedrijf is weer achteruitgegaan: thans zijn er nog slechts 28 in bedrijf. Het dalen der moutwijnprijzen en de duurdere grondstoffen maken de vooruitzichten slecht.

De *melassebranderijen* hadden normaal bedrijf.

Distilleerderij en likeurstokerij. De toestand is over het algemeen minder gunstig. Exportmoeilijkheden, als gebrek aan scheepsruimte en hooge vrachtprijzen en vermindering van den binnenlandschen omzet door de tijdsomstandigheden, accijnsverhooging en verkoopverbod, door verschillende garnizoenscommandanten uitgevaardigd.

---

[1]) Wegens verstrijken van het seizoen.

NOTA OMTRENT DE WERKLOOSHEID IN DE BOUWBEDRIJVEN.

Bij het volgende overzicht wordt op den voorgrond gesteld, dat dit niet de vrucht is van een uitvoerige afzonderlijke enquête naar den toestand der bouwbedrijven ingesteld.

De hieronder voorkomende gegevens zijn deels verstrekt door de Inspecteurs van den Arbeid bij het onderzoek naar den economischen toestand op 1 April, deels ontleend aan andere bronnen.

Allereerst worde geconstateerd dat op grond van de uitkomsten van de laatste volkstelling bij het bouwbedrijf betrokken zijn 128.000 arbeiders.

De fabrieken, die in onmiddellijk verband met het bouwbedrijf staan: de timmerfabrieken, steenbakkerijen, cementsteenfabrieken, kalkzandsteenfabrieken, kalkblusscherijen, steenhouwerijen, enz voeden 30.700 arbeiders.

In het geheel zijn er dus 158.700 arbeiders van het bouwbedrijf afhankelijk op een totaal aantal van 502.700 arbeiders die in de bedrijfsgroepen I—XVII werk vinden. Niet minder dan 31 % der personen, die in de industrie werk vinden, worden dus door de bouwbedrijven gevoed.

Ten opzichte van den toestand in de bouwbedrijven mogen de volgende cijfers en gegevens een beeld geven.

De *utiliteits*bouw is zeer sterk afgenomen. Zulks blijkt het beste uit de vermindering van het aantal door de gemeentebesturen ingevolge de Hinderwet verleende vergunningen tot oprichting of uitbreiding van fabrieken en werkplaatsen, waarop tevens de bepalingen der Veiligheidswet van toepassing zijn, welke in onderstaand staatje voor de negen oorlogsmaanden en de daarmede overeenkomstige maanden van het vorige jaar zijn samengevat.

	1913—14.		1914—15.	
	Oprichting.	Uitbreiding.	Oprichting.	Uitbreiding.
Juli	118	163	131	188
Augustus	117	154	105	201
September	134	166	63	105
October	133	143	72	121
November	105	176	65	77
December	135	154	49	73
Januari	107	161	58	91
Februari	94	114	51	73
Maart	144	180	55	104

Uit het volgend overzicht, waarbij deze gegevens, oprichting en uitbreiding te zamen geteld, zijn gerangschikt naar de districten der Arbeidsinspectie, blijkt, dat de afname zich vrijwel regelmatig over het geheele land deed gevoelen.

	I.		II.		III.		IV.		V.		VI.		VII.		VIII.		IX.	
	1913-14.	1914-15.	1913-14.	1914-15.	1913-14.	1914-15.	1913-14.	1914-15.	1913-14.	1914-15.	1913-14.	1914-15.	1913-14.	1914-15.	1913-14.	1914-15	1913-14.	1914-15.
Juli . . .	35	47	37	29	27	33	50	46	19	27	39	37	27	37	3	24	44	39
Augustus .	27	26	28	25	36	57	44	41	17	18	32	28	30	27	26	15	31	59
September .	21	14	21	21	46	8	53	32	18	21	31	24	38	27	34	13	38	8
October .	22	11	37	10	33	46	45	36	26	16	28	13	30	12	12	14	43	35
November .	29	9	26	3	40	24	34	19	25	23	30	13	30	14	27	19	40	18
December .	34	8	32	17	32	22	44	15	17	14	32	24	43	15	20	5	35	2
Januari . .	17	8	32	15	45	17	46	22	16	14	27	13	29	21	18	17	38	22
Februari. .	27	8	22	13	30	11	34	13	9	13	25	7	18	10	8	11	35	38
Maart . .	28	7	20	1	35	23	42	11	22	19	43	26	41	21	25	18	68	22

De afname in de bouwnijverheid, die voortvloeit uit de vermindering van het aantal opgerichte fabrieken, doet over het geheele Rijk, zoowel in de steden als op het platte land, zijn invloed gelden.

Omtrent eenige gemeenten kunnen tamelijk nauwkeurige cijfers betrekkelijk *het bouwen in het algemeen,* gegeven worden.

Het gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht te *Amsterdam* verschafte het volgende, hoogst belangrijke overzicht, waaruit eenerzijds, ondanks het gunstiger worden van het seizoen, op 1 April, ten opzichte van 1 November j.l., een *afname* van het aantal arbeiders met *600* = 17 % van het thans nog werkzame aantal blijkt, terwijl het aantal stilgelegde bouwwerken, hoewel iets meer dan de helft van November, nog 7.7 % blijkt te bedragen.

Doordat voor Augustus geen tellingen van het aantal arbeiders werden gehouden, is het niet in cijfers uit te drukken, welk percentage der arbeiders thans werk vindt.

DATUMS.	Aantal perceelen					Aantal arbeiders werkzaam.		
	waarvoor een bouwvergunning loopende was.	waaraan de bouw was gestaakt						
		wegens						
		oorzaken van geldelijken aard.	de mobilisatie.	gebrek aan grondstoffen of andere oorzaken.	Totaal.	op particuliere bouwwerken.	op bouwwerken voor woningbouwvereenigingen.	Totaal.
10 Augustus 1914	826	81	10	114	205	1904	428	2332
17 „ 1914	—	92	11	11	114	2032	545	2577
24 „ 1914	—	96	8	7	111	2412	618	3030
31 „ 1914	857	100	8	6	114	2506	675	3181
7 September 1914	—	83	7	11	101	2585	733	3318
14 „ 1914	—	81	9	11	101	2623	745	3368
21 „ 1914	—	81	9	11	101	2542	752	3294
5 October 1914 .	810	75	10	6	91	2554	800	3354
22 „ 1914 .	—	77	10	6	93	2626	959	3585
3 November 1914	780	72	22	7	101	2633	942	3575
21 „ 1914	—	87	27	1	115	2399	897	3296
8 Januari 1915 . .	794	63	16	—	79	2249	991	3240
1 Februari 1915 .	760	59	15	—	74	2133	1048	3181
1 Maart 1915. . .	754	58	6	—	64	2104	1094	3198
1 April 1915. . .	807	56	6	—	62	1902	1076	2978

Het blijkt dus, dat in de particuliere bouwnijverheid thans nu het goede seizoen is aangebroken, dezelfde hoogst ongunstige toestand heerscht, als in de eerste week van Augustus, terwijl er wel op de bouwwerken der woningbouwvereenigingen een belangrijke verlevendiging is ingetreden, maar, dat desniet-

tegenstaande het totaal aantal arbeiders, werkende bij den bouw van Amsterdamsche perceelen, *minder* is dan in eenige week sedert de tweede helft van Augustus.

Ook in *Rotterdam* wordt de toestand al langer hoe ongunstiger, hetgeen blijkt uit den volgenden staat, aangevende het aantal in uitvoering zijnde bouwwerken.

Datum.	Aantal gebouwen		
	waren in uitvoering.	werden of bleven stopgezet.	bleven in uitvoering.
1 Augustus 1914	859	84	—
30 September „	629	154	—
31 October „	508	144	324
30 November „	456	135	321
31 December „	320	107	213
31 Januari 1915	343	60	283
28 Februari „	327	49	278
31 Maart „	301	49	252

De toestand is zelfs *nog* treuriger dan uit dezen staat zou volgen, want op de werken wordt in het algemeen gewerkt met 25—40 % minder arbeiders dan regel is. Einde December bedroeg de bezetting 15—25 % minder dan normaal, zoodat ondanks het gunstige seizoen de bedrijvigheid, zoowel numeriek als wat betreft de intensiteit, niet onbelangrijk is *afgenomen.*

Van denzelfden dienst te *'s-Gravenhage* konden de volgende cijfers omtrent den *nieuwbouw* worden verkregen.

	1912.	1913.	1914.	1915.
	Augustus tot ultimo December.			
Aantal bouwvergunningen	149	137	61	
Voor bouwperceelen	564	477	252	
	Januari tot ultimo Februari.			
Aantal bouwvergunningen	49	44	48	15
Voor bouwperceelen	195	115	187	67

Voor wat betreft den *verbouw,* bedroeg het aantal vergunningen, zoowel als dat der perceelen in 1915, minder dan de helft van de overeenkomstige maanden in 1914.

Ook in deze gemeente werden in de eerste maanden na de mobilisatie verschillende bouwwerken stilgelegd; in de maanden Augustus en September 1914 geschiedde zulks voor 22 bouwwerken met 135 perceelen. Hoewel sedert dien, de arbeid op verschillende dezer werken hervat werd, is op menig werk de stilstand toch niet opgeheven.

Bij den nieuwbouw toch waren in uitvoering:

	Speculatiebouw.	Bouw voor particuliere rekening.
Op 1 April 1915 . .	43 bouww. met 306 perc.	46 bouww. met 76 perc.
Hiervan lagen stil . .	10 „ „ 38 „	2 „ „ 3 „
Op 1 Mei 1915 . . .	38 „ „ 208 „	46 „ „ 112 „
Hiervan lagen stil . .	5 „ „ 28 „	1 „ „ 1 „

Op laatstgenoemden datum waren, wat den verbouw betreft, in uitvoering 28 bouwwerken met 34 perceelen, waarvan bij 3 op even zoovele perceelen, den arbeid gestaakt was.

Ofschoon de verleende bouwvergunningen geen absoluut beeld geven van de bouwnijverheid, daar er vaak tal van vergunningen onuitgevoerd blijven, toont toch de volgende staat, betrekking hebbende op enkele groote gemeenten, wel duidelijk aan, in welk een hooge mate de levendigheid bij het bouwen achteruit is gegaan.

Overzicht der verleende bouwvergunningen.

Maand	tot	in																	
		Amsterdam [1])		Arnhem		's Gravenhage		Haarlem		Leiden		Nijmegen		Rotterdam		Tilburg [1])		Utecht	
		1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.
	Opr.	72	113	5	3	63	165	12	25	1	11	12	16	39	41	9	12	18	47
Juli . .	Herb.	4	12	—	—	—	—	—	2	—	2	—	2	2	8	—	—	—	—
	Verand.	117	82	9	5	33	34	34	26	15	12	8	5	49	47	23	17	23	23
	Opr.	75	47	9	2	108	176	4	13	8	3	10	2	49	45	11	1	25	37
Aug. .	Herb.	9	17	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	5	—	—	2	—
	Verand.	117	106	5	5	31	19	11	7	11	4	9	1	42	31	23	12	12	26
	Opr.	34	54	11	—	109	42	12	1	6	—	11	3	45	32	12	1	21	4
Sept. .	Herb.	5	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	5	3	—	—	2	—
	Verand.	86	74	8	4	17	9	27	7	10	2	7	3	30	20	16	9	21	3
	Opr.	47	30	13	3	82	13	21	—	4	3	10	7	43	24	11	7	47	1
Oct. . .	Herb.	6	5	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	8	1	—	—	—	—
	Verand.	134	62	8	4	30	14	18	14	12	6	5	1	36	23	8	11	18	8
	Opr.	38	4	5	25	78	4	3	7	5	42	6	8	43	10	11	10	31	5
Nov.. .	Herb.	6	14	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	1	1	1	3	—
	Verand.	88	50	2	2	18	10	12	6	12	10	6	2	22	20	11	16	14	9

Maand	tot	in																	
		Amsterdam [1])		Arnhem		's Gravenhage		Haarlem		Leiden		Nijmegen		Rotterdam		Tilburg [1])		Utrecht	
		1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.	1913/14.	1914/15.
Dec. . .	Opr.	153	6	2	1	100	14	10	—	5	2	8	3	35	10	11	14	32	17
	Herb.	2	—	—	—	—	2	2	1	—	—	1	1	9	—	—	—	—	1
	Verand.	99	51	7	10	24	4	11	4	6	5	5	1	38	14	16	11	9	16
Jan. . .	Opr.	39	62	3	1	111	61	24	109	8	—	3	4	24	12	5	8	11	6
	Herb.	8	1	1	—	3	—	—	—	2	—	2	—	3	—	2	—	8	3
	Verand.	74	35	4	3	21	14	9	13	10	6	5	6	39	15	4	8	22	9
Febr. .	Opr.	18	21	5	4	70	5	10	7	—	3	14	1	26	9	10	8	57	133
	Herb.	9	1	2	—	3	1	—	—	—	—	—	—	4	1	—	—	1	—
	Verand.	116	35	10	7	64	11	17	15	9	12	6	5	29	19	10	4	28	20
Maart .	Opr.	50	5	8	4	63	61	11	6	26	—	17	6	36	14	20	5	26	35
	Herb.	13	1	1	—	5	—	1	1	2	1	1	—	3	—	1	—	2	—
	Verand.	79	52	13	5	41	21	22	9	12	7	5	11	40	25	24	14	22	14

[1]) De cijfers voor Amsterdam en Tilburg vertegenwoordigen niet het aantal „bouwvergunningen", doch wel het aantal gebouwen en perceelen, voor welker oprichting, herbouw of verandering vergunning werd verleend.

Gegevens omtrent de *werkloosheid* van de bij het bouwvak betrokken arbeiders kunnen ontleend worden aan de volgende cijfers, afkomstig van de vakbonden.

De Centrale bond van *Bouwvakarbeiders* omvat bouwvakarbeiders boven 18 jaar, met uitzondering van timmerlieden, schilders, stucadoors en steenhouwers. Hij telde op 1 April j.l. 2491 leden, waarvan er 414 = 16.6 % in militairen dienst waren. Van de overblijvende leden waren 416, d. i. 20 % geheel en 201 = 10 % gedeeltelijk werkloos. Deze waren als volgt over het land verdeeld.

Plaats.	Geheel werkloos.	Gedeeltelijk werkloos.	Normaal werkzaam.
Amsterdam	48 = 24 %	—	151 = 76 %
Arnhem	24 = 44.4 %	3 = 5.6 %	27 = 50 %
's Gravenhage	72 = 25.7 %	4 = 1.4 %	204 = 72.9 %
Haarlem	22 = 40 %	31 = 56.4 %	2 = 3.6 %
Rotterdam	38 = 26.7 %	—	104 = 73.3 %
Utrecht	9 = 10.4 %	2 = 2.3 %	75 = 87.2 %
Hilversum	25 = 27.5 %	—	66 = 72.5 %
Leiden	14 = 14.3 %	4 = 4 %	80 = 81.7 %
Overige plaatsen . . .	164 = 15.3 %	162 = 15.1 %	746 = 69.6 %

Volgens bovenstaande omschrijving behooren tot deze categorie vele arbeiders, die niet tot de eigenlijke werklieden gerekend kunnen worden; hoofdzakelijk zijn deze personen bij nieuwbouw betrokken.

In de kleine plaatsen zijn geen afdeelingen, zoodat daarvan geen juiste cijfers te geven zijn.

De Algemeene *Nederlandsche Timmerliedenbond* telde op 1 April j.l. 6430 leden; hiervan waren 1277 = 19.9 % in militairen dienst.

Van de overblijvende leden waren 805 d. i. 15.6 % geheel werkloos; de rest werkte vrijwel normaal.

Over het land waren deze aldus verdeeld.

Plaats.	Geheel werkloos.	Normaal werkzaam.
Amsterdam	190 = 21.1 °/₀	711 = 78.9 °/₀
Arnhem	19 = 24 °/₀	60 = 76 °/₀
's Gravenhage	103 = 27.1 °/₀	277 = 72.9 °/₀
Groningen	9 = 5.8 °/₀	146 = 94.2 °/₀
Haarlem	37 = 24 °/₀	117 = 76 °/₀
Rotterdam	102 = 19.4 °/₀	422 = 80.6 °/₀
Utrecht	31 = 16.4 °/₀	158 = 83.6 °/₀
Hilversum	37 = 33.6 °/₀	73 = 66.4 °/₀
Leiden.	20 = 16 °/₀	105 = 84 °/₀
De overige plaatsen	257 = 10.1 °/₀	2279 = 89.9 °/₀

De Nederlandsche *Schildersgezellenbond* telde op 1 April 1915 3238 leden; hiervan waren 510 = 15.7 % in militairen dienst. Van de overblijvende leden waren 503 d. i. 18.4 % geheel werkloos, werkten 56 = 2 % van 1—4 dagen per week, 128 = 4.7 % 5 dagen en de rest, 2041 of 74.8 % volle weken.

Over het land waren deze aldus verdeeld.

Plaats.	Geheel werkloos.	Gedeeltelijk werkloos.	Normaal werkzaam.
Amsterdam	122 = 24 °/₀	22 = 4.3 °/₀	365 = 71 7 °/₀
Arnhem	36 = 32.1 °/₀	3 = 2 7 °/₀	73 = 65 2 °/₀
's Gravenhage	44 = 10 °/₀	116 = 26 2 °/₀	283 = 63.8 °/₀
Groningen	35 = 31.5 °/₀	7 = 6.3 °/₀	69 = 62.1 °/₀
Haarlem	10 = 12.5 °/₀	—	70 = 87.5 °/₀
Rotterdam	18 = 7 3 °/₀	—	229 = 92.7 °/₀
Utrecht	60 = 38.8 °/₀	—	95 = 61 2 °/₀
De overige plaatsen . .	178 = 16.6 °/₀	32 = 3 °/₀	857 = 80 3 °/₀

Zooals uit de straks te vermelden gegevens der Arbeidsinspectie blijkt en zooals trouwens ook wel af te leiden valt uit de gegevens omtrent den economischen toestand, is de werkloosheid ten platte lande in het algemeen gering.

Dit blijkt ten overvloede ook uit de mededeelingen mij verstrekt door den Alg. Nederlandschen Timmerliedenbond, die zijne vertakkingen over het geheele rijk heeft.

Nagegaan is nu hoeveel eigenlijke vaklieden, bij de bouwvakken betrokken, in de verschillende gemeenten werken, die meer dan 10.000 inwoners tellen. Deze gegevens zijn ontleend aan de uitkomsten der laatste volkstelling.

Van deze cijfers zijn eerst afgetrokken zij, die onder de wapenen zijn.

Van de dan overblijvende getallen is voor de timmerlieden, metselaars en schilders uit de gegevens der vakvereenigingen een percentage aangenomen als volgt. Van de beide vakken van welke mij te dien opzichte geen gegevens beschikbaar stonden, is het percentage van 20 aangenomen, zijnde dit hetwelk uit de gegevens van den Centralen Bond van bouwvakarbeiders blijkt.

Aldus rekenende komt men tot de volgende cijfers werkloozen in de verschillende categoriën:

3179	timmerlieden.
2212	metselaars.
571	pleisteraars.
426	loodgieters.
2098	schilders.
8486	of rond 8500 *werklooze vaklieden.*

Deze rekening is natuurlijk globaal; men kan met recht aanvoeren, dat er onder de gemeenten van 10.000 inwoners en meer verschillende zijn, die tot het platteland behooren; daarentegen zijn er ook tal van kleinere gemeenten, die een geheel stedelijk karakter dragen.

Toch acht ik genoemd cijfer zeker niet te hoog. Immers er zijn nog tal van vaklieden, die bij de bouwbedrijven betrokken zijn en wier werkloosheid niet onder de oogen zijn gezien, zooals de heiers, de behangers, de cementwerkers, enz.

Na aldus in breede trekken de werkloosheid uit de verschillende statistieken te hebben nagegaan, worde thans de toestand van het land onderzocht, zooals dat blijkt uit een recent onderzoek door de Arbeidsinspectie ingesteld.

Hierbij is het rationeel het Rijk te beschouwen volgens de indeeling der districten van dezen dienst.

1ste District (Limburg en Oostelijk Noord-Brabant).

Eindhoven en omgeving werkloos: 64 metselaars en opperlieden, 29 timmerlieden, 7 schilders, bovendien werken 43 bouwvakarbeiders den halven tijd.

Helmond 29 metselaars en timmerlieden werkloos. Grootere werkloosheid wordt verwacht.

Maastricht 21 timmerlieden werkloos. De aandacht wordt gevestigd op het groot aantal werklooze grondwerkers.

Roermond 16 metselaars, 2 timmerlieden en 3 schilders werkloos; vooruitzichten niet ongunstig in verband met den voorgenomen bouw van 20 arbeiderswoningen.

Venlo 47 metselaars, 5 timmerlieden en 2 schilders werkloos.

Door den aangenomen bouw van 46 arbeiderswoningen zullen eenige vakarbeiders geholpen worden.

Weert 30 metselaars, 36 timmerlieden en 16 loodgieters werkloos. Van hier wordt gemeld, dat er een zeer groot aantal ongeschoolde arbeiders (pl.m. 80) werkloos zijn.

Ook in de kleinere gemeenten heerscht belangrijke werkloosheid; ernstig wordt geklaagd over het groot aantal werklooze bouwvakarbeiders in Maasbree (28 personen), Hees (25), Veldhoven (13), Vaals (7).

Overigens is de toestand op het platteland in dat district vrij bevredigend.

2de District (Westelijk Noord-Brabant en Zeeland).

's-Hertogenbosch 7 metselaars, 12 timmerlieden en 6 schilders werkloos.

Tilburg 2 grondwerkers, 4 metselaars, 5 timmerlieden en 3 schilders werkloos.

Bergen op Zoom 9 metselaars en 9 timmerlieden werkloos.

Roosendaal 30 timmerlieden werkloos.

Middelburg 11 metselaars en opperlieden, 6 timmerlieden en 10 schilders werkloos.

Ter Neuzen 8 metselaars en opperlieden, 2 timmerlieden en 2 schilders werkloos.

Vlissingen 4 metselaars, 2 timmerlieden en 8 schilders werkloos.

Onder de plattelandsgemeenten in dit district trekken de aandacht die gemeenten, waarin de gezinnen der z.g. polderjongens wonen. Velen dezer, die in gewone tijden in dit seizoen naar Duitschland en België gaan, omdat zij geen grondwerk hier te lande kunnen uitvoeren, blijven thans te huis. Aldus heerscht o.a. werkloosheid (die trouwens maar zijdelings met de eigenlijke bouwvakken in verband staat) te Rucphen, Ossendrecht en Putten.

Wel direct met de slapte in de bouwvakken in verband staande werkloosheid heerscht er te Vught, waar een groot aantal metselaars woont, dat gewoon is naar de groote werken te trekken, die hier te lande worden uitgevoerd, om daar metsel- en ruw stukadoorswerk te verrichten. Thans zijn 40 dezer lieden werkloos.

3de District. (Zuidelijk deel Zuid-Holland).

Behalve wat omtrent Rotterdam hierover werd medegedeeld, moge nog worden vermeld, dat de stand van de bouwbedrijven te Schiedam bepaald zeer ongunstig is; daarentegen te Delft bevredigend.

Bij de arbeidsbeurzen te Rotterdam, Dordrecht, Delft en Schiedam waren als werkzoekenden ingeschreven: 915, 12, 23 en 193 volwassen bouwvakarbeiders.

Te Vlaardingen is geen gebrek aan werk. Op het platteland is de toestand niet ongunstig.

4de District. (Noordelijk Zuid-Holland en Utrecht).

Omtrent *'s-Gravenhage* werden hierboven reeds eenige cijfers gegeven.

Medegedeeld kan nog worden, dat er thans bij de Arbeidsbeurs zijn ingeschreven 260 timmerlieden, 181 metselaars en opperlieden en 15 schilders.

Terwijl er op het eind van April 1914: 629 voor nieuw- en herbouw in uitvoering waren, was dit op dezelfde tijd van dit jaar 348, van welke er echter 29 stillagen.

Van de verbouwingswerken waren die cijfers respectievelijk: 146, 48 en 3.

Te *Leiden* heerscht geen werkloosheid, ten gevolge van de zeer belangrijke bouwwerken, die daar voor Rijksrekening ondernomen zijn (Ziekenhuis, Laboratorium voor Anorganische Chemie, uitbreiding der Kweekschool voor de Zeevaart, uitbreiding van de Universiteitsbibliotheek) en eenige werken die de gemeente doet uitvoeren.

Te *Gouda* is aan de werkloosheid tegemoet gekomen door den bouw van 63 arbeiderswoningen, hetgeen geschiedt met Rijks- en gemeentevoorschot.

Bovendien geeft de in aanbouw zijnde Hoogere Burgerschool ook werk.

Te *Gorinchem* is de toestand gunstig.

Te *Utrecht* zijn thans 290 gebouwen in uitvoering tegen 382 in hetzelfde seizoen in het vorige jaar. Onder eerstgenoemd cijfer zijn begrepen 129 arbeiderswoningen.

Hier zijn ingeschreven bij de Arbeidsbeurs: 52 metselaars en opperlieden, 60 timmerlieden en 42 schilders.

Te *Amersfoort* waren er in het begin van 1914: 67 nieuwe werken in uitvoering, tegen 37 in 1915.

Bij de arbeidsbeurs in de gemeente zijn thans ingeschreven: 43 metselaars en 14 timmerlieden.

Te *Baarn* waren in April werkloos: 25 metselaars en opperlieden, 16 timmerlieden en 1 schilder. De nieuwbouw ligt daar ter plaatse geheel stil.

Te *Zeist* zijn werkloos: 6 metselaars en opperlieden, 6 timmerlieden en 2 schilders.

5de District. (Amsterdam en onmiddellijke omgeving).

Omtrent de hoofdstad zijn hierboven reeds de noodige statistische gegevens medegedeeld. Het is niet twijfelachtig dat de werkloosheid daar zeer groot is. Het werkloosheidspercentage op 31 Maart 1915 onder de tot de bouwvakken behoorende arbeiders, blijkt uit het volgende staatje, dat een beeld geeft van de werkloosheid onder de bij het gemeentelijk werkloozenfonds aangeslotene vereenigingen van arbeiders, die tot het bouwvak kunnen gerekend worden.

Percentages der Werkloosheid.

VAKVEREENIGING.	Aantal werkloozen [1]) 31 Maart 1915.	Aantal trekkende werkloozen 31 Maart 1915.	Percentage der werkloosheid over de laatste week in			
			Aug. 1914.	Sept. 1914.	Febr. 1915.	Maart 1915.
Concordia Inter Nos (timm.) .	190	178	11.1	22.1	22.2	21.6
St. Joseph (timmerl.) . . .	46	40	7.6	13.0	17.9	17.5
Prot. Chr. Timmerl.	21	21	4.3	13.8	10.9	10.4
Bewust Streven (timmerl.). .	37	33	8.2	36.8	30.5	31.9
D. V. V. (metselaars) . . .	77	74	11.4	26.7	50.0	43.5
St. Marinus (kalk- en steenb.)	47	37	10.5	11.0	27.1	26.4
Amst. Voegersvereeniging. .	46	46	8.9	44.0	34.6	55.4
O. D. N. L. (sjouw- en opperl.)	76	76	25.1	33.9	60.6	54.7
Centr. Bond v. Bouwvakarb. .	46	45	5.5	18.9	25.8	21.3
Chr. Bouwarb. bond	11	11	4.2	13.6	21.3	16.9
V. Z. O. D. (schilders) . . .	144	136	—	44.7	43.2	28.3
Prot. Chr. Schildersgez. . .	3	3	8.6	18.6	23.2	4.3
St. Lucas (schilders). . . .	6	2	—	40.0	36.6	13.6
Lood- en Zinkbew. Vereen. .	9	8	4.0	15.1	5.1	11.3

[1]) Waaronder vele gedeeltelijk werkloozen.

Te Amsterdam werden op 31 Maart 1915 de volgende aantallen personen wegens werkloosheid ondersteund, hetzij door het Gemeentelijk Werkloozenfonds of het Algemeen Steuncomité.

Grondwerkers	149
Heiers	80
Opperlieden	188
Voegers	46
Metselaars	164
Stucadoors	121
Timmerlieden	472
Schilders	381
Ongeschoolde bouwvakarbeiders	376
Totaal	1977

In de onmiddellijke omgeving van Amsterdam heerscht geen bepaalde werkloosheid.

6de District. (Noord-Holland behalve Amsterdam en omgeving).

Behalve de werkloosheid, die omtrent Haarlem gemeld wordt en uitdrukking vindt in bovenstaande gegevens, kan het volgende worden medegedeeld:

In *Alkmaar* werkloos 5 metselaars en opperlieden, 3 timmerlieden en 2 schilders.

In *Monnikendam* 4 metselaars en opperlieden, 8 timmerlieden en 2 schilders.

In *Bussum* 2 metselaars en opperlieden, 7 timmerlieden en 2 schilders.

In *Hilversum* 63 metselaars, 68 timmerlieden en 24 schilders.

In *Schoten* 18 metselaars, 21 timmerlieden en 1 schilder.

In *Purmerend* 2 metselaars en 1 timmerman.

In de Zaanstreek heerscht geen werkloosheid onder de geschoolde arbeiders; evenmin te Velzen; wel in het bijzonder in laatstgenoemde gemeente onder de niet geschoolden.

In Hoorn, Enkhuizen, Schagen, Beverwijk en Medemblik was de werkloosheid zeer gering in verband met de vele vraag naar krachten voor land- en tuinbouw.

7de District. (Gelderland).

Te *Arnhem* waren werkloos 77 timmerlieden, 45 metselaars en 40 schilders.

Te *Nijmegen* 60 timmerlieden, 42 metselaars en 27 schilders.

Te *Apeldoorn* 20 timmerlieden, 14 metselaars en 1 schilder.

Te *Culenborg* 6 timmerlieden en 4 metselaars.

Te *Duiven* 18 timmerlieden en 6 metselaars.

Te *Rheden* 10 timmerlieden en pl.m. 15 metselaars.

Op het platteland wordt weinig werkloosheid van vaklieden gerapporteerd; wel op vele plaatsen groot gebrek aan arbeid voor ongeschoolde lieden. Dit laatste geldt trouwens ook voor de steden.

Zoo zoeken bijv. te Arnhem 150 opperlieden en dergelijke arbeiders te vergeefs naar werk. Te Nijmegen een 50-tal dezer; te Rheden een 25-tal; te Culenborg een 20-tal.

Nog wordt uit dit district gerapporteerd, dat in de volgende gemeenten de achter den naam genoemde aantallen arbeiders ten behoeve van de werken van woningbouwvereenigingen werkzaam zijn en wel:

Wageningen 46, Harderwijk 12, Aalte 3, Borculo 5, Nijmegen 50, Bemmel 3, Gendt 35.

In Gelderland is het aantal bouwvakarbeiders nagegaan in 57 gemeenten, (met uitzondering van Arnhem) met een gezamenlijk aantal van 403.000 inwoners. (Totaal aantal inwoners in de provincie 1.502.105). In deze werd het aantal bouwvakarbeiders volgens gegevens verkregen van verschillende autoriteiten, geraamd op 5656; werkzaam van deze waren 3610. Van laatstgenoemde werkten er 113 dus 3 % aan de werken van bovenbedoelde bouwvereenigingen.

8ste District. Overijssel.

Omtrent *Deventer* zijn gunstige berichten; sedert 3 weken is men begonnen met den bouw van arbeiderswoningen.

Te *Zwolle* is verbetering gekomen door de uitbreiding der Centrale werkplaats van de Maatsch. tot Expl.' van Staatsspoorwegen, enkele kantoren en heerenhuizen, dienstwoningen voor het personeel der IJsselcentrale; bovendien zijn er thans nog 49 arbeiderswoningen aanbesteed.

Toch zijn er thans nog werkloos: 14 timmerlieden, 4 metselaars, 5 opperlieden en 1 schilder.

Te *Almelo* is de toestand zeer ongunstig. Terwijl in normale tijden veel bouwvakarbeiders uit andere plaatsen werken, is de werkloosheid daar thans zeer groot.

Geheel werkloos zijn: 3 timmerlieden, 6 metselaars, 2 opperlieden, 3 schilders.

Door de gemeente zijn aan heideontginning te werk gesteld: 2 metselaars en 14 opperlieden.

Over enkele weken loopen verschillende onderhande zijnde bouwwerken af; dientengevolge zullen de volgende aantallen personen minstens werkloos worden:

13 timmerlieden, 10 metselaars, 3 schilders en 12 opperlieden.

Te *Hengelo* is de toestand tamelijk gunstig.

Men is begonnen met den bouw van 29 arbeiderswoningen, een paar villa's en een nieuw postkantoor.

Op 18 Mei zal een kliniek met school worden aanbesteed, hetgeen een belangrijk werk is.

Te *Kampen* heerscht tengevolge van den bouw van arbeiderswoningen geen werkloosheid.

Te *Enschedé* zijn thans werkloos: 3 timmerlieden, 2 metselaars, 3 schilders en 3 opperlieden.

Een reden voor den betrekkelijk gunstigen toestand der arbeidersmarkt in Overijssel moet gezocht worden in het feit, dat in de laatste tijden velen, die anders in de bouwvakken werkten, arbeid gevonden hebben in de textielfabrieken.

9de District (Drenthe, Groningen en Friesland).

Te Groningen heerscht in het bijzonder werkloosheid onder de schilders (zie bovenstaande statistiek). Zonder bepaalde cijfers voor de timmerlieden en metselaars te kunnen geven is deze niet twijfelachtig minder gunstig dan in andere jaren.

Zeer ongunstig was o.a. de toestand te Coevorden.

Ook uit Bolsward en Franeker wordt werkloosheid gemeld. Het platteland heeft niet te klagen.

Waar de werkloosheid der bouwvakken in zulk een nauw verband staat met den hoogen rentestandaard, is het niet te voorzien, dat deze na de eventueele demobilisatie zal verminderen. Daarentegen zal dan de werkloosheid vermeerderd worden met het groot aantal personen die thans onder de wapenen zijn. Bovendien zijn bij dit alles niet in oogenschouw genomen het groot aantal arbeiders dat indirect bij de bouwbedrijven betrokken is: de grondwerkers, heiers, enz. noch de menigte arbeiders in de fabrieken, die met de bouwbedrijven in verbinding staan.

DE STAND DER NIJVERHEID OP 1 JULI 1915, VOLGENS GEGEVENS, VERZAMELD DOOR DE ARBEIDSINSPECTIE.

Groep I. Aardewerk, glas, steen, enz.

Baksteenfabrieken. Deze industrie verkeert in zeer gedrukten toestand. Sterke vermindering van de vraag is oorzaak, dat een buitengewoon groote voorraad gebakken steenen aanwezig is en dat dientengevolge de prijzen zeer gedaald zijn. Tal van fabrieken hebben, om ruimte te verkrijgen voor het product van het nieuwe seizoen, tegen onvoldoende prijzen, soms met verlies, partijen opgeruimd. Verder ondervinden zij in hooge mate nadeel van de stijging der steenkolenprijzen, dat voor de zoogenaamde veldovens belangrijk grooter is, dan voor de fabrieken met ringovens.

Ook de stijging der turfprijzen heeft ten opzichte van verschillende steenfabrieken een zeer nadeeligen invloed.

Ondanks de ongunstige toestanden en vooruitzichten is toch op vrij wel alle fabrieken (de Zuid-Limburgsche brikkenbakkerijen buiten beschouwing gelaten) de campagne begonnen, al werken verscheidene fabrieken ook met verminderd personeel en met het vooruitzicht van een abnormaal korte campagne.

Voor Gelderland wordt soms als motief voor het toch werken vermeld, dat de arbeiders bijna allen in fabriekswoningen zijn gehuisvest. In sommige Limburgsche fabrieken, profiteert men van de omstandigheden en laat men voor minder loon den normalen tijd werken.

Ook ditmaal geeft de hoofdinspecteur in Gelderland een aantal cijfers omtrent deze, in dat gewest zoo belangrijke, industrie.

Deze gegevens hebben betrekking op alle fabrieken, op één na. De tusschen haakjes geplaatste getallen geven percentages aan.

FABRIEKEN:	Aantal fabrieken.	Normale jaarproductie in millioenen steenen.	Aantal persen		Normaal personeel			Werkzaam personeel		
			totaal	in gebruik.	M.	V.	totaal.	M.	V.	totaal.
die op 1 Juli stop stonden	I 14	53,8	23	—	617	22	639	107	2	109
	II 3	3,5	1) 2	—	50	—	50	9	—	9
totaal stop . . .	17	57,3 (6,6)	25	—	667	22	689	116	2	118 (17)
die met minder persen werkten	I 45	271,55 (31,4)	123	69 (56,1)	3267	201	3468	2256	209	2465 (71)
die met alle persen werkten	I 86	504,7	192	192	5020	452	5472	4890	456	5346
	II 14	30,475	14	14	419	3	422	356	2	358
totaal die met alle persen werkten.	100	535,175 (62)	206	206	5439	455	5894	5246	458	5704 (97)
totaal der fabrieken waarvan bericht	162	864,025	354	275	9373	678	10051	7618	669	8287

I. Langs de rivieren. II. In den Achterhoek.

1) En handpersen.

Van den toestand in de 3 noordelijke provinciën geeft het volgende staatje een beeld. Doordat de onder de wapenen geroepen arbeiders dikwijls niet vervangen werden, hetgeen bij den gedrukten toestand dezer bedrijven, niet behoeft te verwonderen, geeft het verschil tusschen de beide laatste kolommen niet het aantal werkloozen weer.

Provincie.	Aantal fabrieken				Aantal arbeiders	
	Aanwezig	met normale productie.	met verminderde productie.	stop gezet.	vóór de mobilsatie.	op 1 Juli 1915.
Groningen	31	24 1)	4	2	625	469
Friesland	8	—	7	1	226	182
Drenthe	4	—	3	1	43	33

1) 1 met grootere productie dan normaal.

De vermindering van de productie heeft veelal tot gevolg, dat de campagne van het steenmaken (vormen) minder lang duurt. De dan werkloos wordende arbeiders kunnen echter veelal werk vinden in het boerenbedrijf.

Van de Limburgsche brikkenbakkerijen, waarvan er gemiddeld zomers ongeveer 300 in Zuid-Limburg in werking gesteld worden, zijn ongeveer een ⅙

deel in bedrijf. Hiertoe werken twee voorname factoren samen: 1e. de slechte afzet van de steenen, als gevolg van de groote voorraden; 2e. de omstandigheid, dat de ploegbazen niet genegen zijn om, als gewoonlijk, de fabricage voor *f* 1.80 à *f* 2.40 per 1000 steenen aan te nemen, nu het hun, door de enorme stijging van de prijzen der levensmiddelen, niet mogelijk voorkomt, de bij hen inwonende knechts van het gebruikelijke loon te onderhouden. Deze weigeren voor minder loon te werken, aangezien zij elders volop loonend werk kunnen vinden; de ouderen bij de boeren in hunne omgeving, de jongeren in de mijnen.

De dakpan- en buizenfabrieken verkeeren vrijwel in dezelfde omstandigheden als de baksteenindustrie; alleen voor de fabricage van draineerbuizen worden de toestanden normaal genoemd. Enkele Limburgsche fabrieken hebben gebrek aan grondstof, doordat hun leemgroeven in Duitschland zijn gelegen en de leem niet mag worden uitgevoerd. Andere hebben te lijden van zeer verhoogde vergoedingen, die geëischt worden voor het leggen van smalspoor op Duitschen bodem.

Pijpenfabricage en pottenbakkerijen. Door het wegvallen der Duitsche concurrentie kunnen de pijpenfabrieken blijven doorwerken, ondanks het vervallen van den export naar België en Noord-Frankrijk. De fabricage van bloempotten heeft zeer te lijden door verminderde levendigheid in de kweekerijen.

Aardewerk- en tegelfabrieken. De toestand der industrie in en om Maastricht is niet verbeterd; de in het vorige overzicht opgesomde ongunstige factoren doen zich nog steeds gevoelen.

In de porceleinfabriek is de werktijd voor 37 % der arbeiders (meest ongehuwden) teruggebracht van ⅔ tot ½ van den normalen.

De vloertegelfabriek werkt, nu grondstoffen zijn verkregen, weer 10 uren per dag. De door de duurdere grondstoffen gestegen prijzen van het product doen de Duitsche concurrentie zeer gevoelen.

De tegelfabrieken hebben bovendien te lijden van de slapte in de bouwbedrijven.

Kunstaardewerk- en faïencefabrieken. De toestand is nog steeds treurig, grootendeels veroorzaakt door het ophouden van den export.

Kalkzandsteenfabrieken. Een viertal fabrieken is stilgezet, de overige werken, zij het dan ook met slechte vooruitzichten, min of meer normaal door.

In de *kalkbranderijen en -blusscherijen* is hier en daar de toestand wat verbeterd, al doet de malaise in het bouwbedrijf zich ook hier ongunstig gevoelen.

De *spiegelglasfabriek* is er in geslaagd haar voorraad grondstoffen aan te vullen en werkt thans weder normaal.

De *vensterglasfabriek* heeft door een loongeschil stilgestaan; een deel der, uit het buitenland afkomstige arbeiders, is vertrokken. De weder inwerkingstelling is vrij zeker, daar het de directie gelukt is, onder de geïnterneerde Bel-

gische soldaten een aantal glasblazers te vinden, bereid om in hare fabriek te komen werken. Het daartoe strekkend verlof is door den Minister van Oorlog verleend.

Flesschenfabrieken. De toestand in deze industrie verandert voortdurend; over het algemeen is echter weinig verbetering te bespeuren.

Terwijl de fabriek te Nieuwerkerk stop staat en geliquideerd wordt, heerscht in Leerdam drukte, wegens grooten afzet in Engeland. Het stilliggen van veel Fransche fabrieken en vermindering der productie aldaar, wegens gebrek aan arbeidskrachten, komen der Nederlandsche nijverheid ten goede. De verdubbeling der kolenprijzen drukken de uitkomsten van het bedrijf echter ten zeerste, daar van de totale productiekosten circa 40 % aan brandstoffen wordt besteed. Op enkele plaatsen ondervindt men moeite om de, door de mobilisatie opengevallen plaatsen der vaklieden te bezetten.

Een voor een eigen distilleerderij werkende fabriek kon met ⅘ der werksteden blijven doorwerken; tengevolge van de vermindering van den jeneveruitvoer, wordt nagenoeg uitsluitend op voorraad gewerkt.

Witglasfabrieken. Hoewel de moeilijke aanvoer van chemicaliën uit de oorlogvoerende landen storing in de fabricage veroorzaakt en de dure brandstoffen de uitkomsten van het bedrijf drukken, is de toestand in dezen bedrijftak gunstig gebleven; in een onderneming ondervindt men zelfs moeilijkheden door gebrek aan werkkrachten.

Het stilliggen der Belgische fabrieken en het wegvallen der Duitsche concurrentie op de Engelsche markt, komen den Nederlandschen fabrieken zeer ten goede.

Wat de fabricage der gloeilampballonnetjes betreft, daarbij zijn thans werkzaam 66 glasblazers en 59 andere personen, terwijl de productie vertienvoudigd werd.

De beide fabrieken van medicijnglas en witglas in Nieuw-Buinen werken elk met 1 oven en resp. 50 en 120 personen minder, dan voor de mobilisatie. De gemobiliseerden n.l. zijn niet vervangen en een deel der overgeblevenen werkt thans op het land, wat beter betaald wordt dan het werk in de hut.

Glasslijperijen. De gunstige toestand, waarin deze bedrijven zich vrij algemeen bevonden, is bestendigd gebleven. De sterke vermindering van den invoer deed de vraag dermate toenemen, dat hier en daar de uitbreiding van het personeel niet voldoende kon geschieden om aan die vermeerderde vraag geheel te voldoen.

Daar het Belgische glas nagenoeg niet meer te krijgen is en over de kwaliteit van het Duitsche niet geroemd wordt, komt zulks de Nederlandsche fabriek te Sas van Gent ten goede.

Groep II. Diamantbewerking.

De toestand in dezen zwaar geteisterden tak van nijverheid is gelukkig nog iets verbeterd. Tegen 2100 georganiseerde arbeiders op 1 April, hadden er thans 2780 = 28 %, van het geheele aantal georganiseerden, werk.

Bovendien waren omstreeks 500 ongeorganiseerden werkzaam, een aantal, zóó groot, dat er gebrek aan plaatsruimte was, op de voor hen toegankelijke fabrieken.

Het ongunstigst is de toestand in de roosjesbranche, waarin nagenoeg niets omgaat.

In de weinige, kleine, slijperijen in Noord-Brabant zijn alle molens bezet.

Groep III. Drukkersbedrijven.

Drukkerijen. De factoren, die den toestand, waarin deze bedrijven zich bevinden, beheerschen, zijn niet noemenswaard veranderd, waartoe bijdraagt, dat het thans een stil seizoen is voor vele dezer bedrijven.

De uitkomsten der *courant*drukkerijen worden nog steeds ongunstig beïnvloed door de blijvende beperking op reclamegebied, die zich in de afname van het aantal advertenties uit, en door de zeer gestegen papierprijzen.

Uit Zuid-Holland wordt achteruitgang van den toestand der *handels*drukkerijen gerapporteerd, hetgeen in verscheidene bedrijven geleid had tot vermindering van den werktijd.

Dat de in het vorige overzicht geconstateerde, geleidelijke verbetering ook in dit kwartaal heeft aangehouden, blijkt duidelijk uit het onderstaande overzicht, betrekking hebbend op de leden van den Alg. Nederl. Typografenbond. De tusschen haakjes geplaatste getallen geven de percentages aan.

Aantal leden.

	Op 26 Sept.	Op 31 Dec.	Op 3 April.	Op 3 Juli.
Geheel werkloos .	683 (13.4)	300 (5.5)	251 (4.6)	189 (3.4)
Werkten per week:				
1 dag [1]) . . .	— (0.0)	1 (0.0)	1 (0.0)	1 (0.0)
2 dagen . . .	22 (0.5)	10 (0.2)	4 (0.1)	2 (0.0)
3 „ . . .	680 (13.4)	470 (8.7)	355 (6.5)	188 (3.4)
4 „ . . .	795 (15.7)	389 (7.2)	146 (2.7)	131 (2.3)
5 „ . . .	835 (16.4)	450 (8.3)	462 (8.4)	324 (5.8)
6 „ . . .	2058 (40.5)	3806 (70.1)	4244 (77.7)	4741 (85.0)
Totaal . .	5073	5426	5463	5576
In militairen dienst	779	805	833	831

[1]) Onder „dag" wordt verstaan $1/6$ van het normale aantal werkuren per week.

Steendrukkerijen. De toestanden loopen voor de verschillende deelen des lands uiteen. In het algemeen is de verbetering in den toestand blijven aanhouden, in enkele ondernemingen wordt de afname der Duitsche concurrentie gunstig gevoeld. De prijsverhooging der grondstoffen beïnvloedt de bedrijfs-

uitkomsten echter ongunstig; moeilijkheden worden ondervonden bij de aanschaffing van verschillende artikelen.

Ten aanzien van Amsterdam wordt bericht, dat de toestand nog verre van normaal is.

Chemigrafie. De toestand is over het algemeen nog ongunstig, alleen waar voor periodieken gewerkt wordt, is vrij normaal werk.

Verder bestaat er gebrek aan materiaal (gepolijst koper) en vordert het betrekken daarvan veel moeite.

Groep IV. Bouwbedrijven.

Bouwwerken. De algemeene toestand is niet verbeterd en vooral in de groote steden, in aanmerking genomen den tijd van het jaar, nog steeds slecht. Alleen in die streken van het platte land, waar door de tijdsomstandigheden grooter welvaart heerscht dan in normale tijden, zijn de toestanden gunstig.

Uit de voor *Amsterdam* verstrekte cijfers van het gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht blijkt, dat de toestand nog wat ongunstiger is geworden.

Data 1915.	Aantal werkzame personen.	Aantal stilgelegde bouwwerken	
		wegens geldelijk bezwaar.	wegens de mobilisatie.
8 Januari	3240	63	16
1 Februari	3181	59	15
1 Maart.	3198	58	6
1 April	2978	56	6
1 Juli	2891	52	3

Terwijl het aantal arbeiders op particuliere bouwwerken steeg van 1902 tot 1935, nam dat op die voor woningbouwvereenigingen af van 1076 tot 956.

Ook in *Rotterdam* is de toestand nog steeds slecht, zooals blijkt uit het volgend staatje, betreffende het tweede kwartaal. Bij de beschouwing daarvan moet worden in het oog gehouden, dat ook thans in het algemeen met 25—40 % minder arbeiders werd gewerkt, dan regel is.

DATA (1915).	Aantal gebouwen				
	Waren in uitvoering.	Zijn in uitvoering genomen.	Werden voltooid.	Werden of bleven stopgezet.	Bleven op den laatsten datum in uitvoering.
Op 31 Maart . .	301	—	—	—	—
Van 31 III—7 IV	—	2	23	42	238

DATA (1915).	Aantal gebouwen				
	Waren in uitvoering.	Zijn in uitvoering genomen.	Werden voltooid.	Werden of bleven stopgezet.	Bleven op den laatsten datum in uitvoering.
Op 7 April . . .	280	—	—	—	—
Van 7—14 IV. .	—	11	4	47	240
Op 14 April . .	287	—	—	—	—
Van 14—21 IV .	—	3	24	47	219
Op 21 April . .	266	—	—	—	—
Van 21—30 IV .	—	13	13	47	219
Op 30 April . .	266	—	—	—	—
Van 30 IV—7 V.	—	3	15	47	207
Op 7 Mei . . .	254	—	—	—	—
Van 7—14 V . .	—	67	23	57	241
Op 14 Mei . . .	298	—	—	—	—
Van 14—21 V .	—	32	4	49	277
Op 21 Mei . . .	326	—	—	—	—
Van 21—31 V .	—	17	6	49	288
Op 31 Mei . . .	337	—	—	—	—
Van 31 V—7 VI.	—	13	24	49	277
Op 7 Juni . . .	326	—	—	—	—
Van 7—14 VI. .	—	9	2	44	289
Op 14 Juni . . .	333	—	—	—	—
Van 14—21 VI .	—	9	17	38	287
Op 21 Juni . . .	325	—	—	—	—
Van 21—30 Juni.	—	11	16	37	283
Op 30 Juni . . .	320	—	—	—	—

Voor 's-Gravenhage, Leiden en Amersfoort kan een vergelijking gegeven worden met den toestand in 1914.

Jaar.	Aantal perceelen in bewerking omstreeks 1 Juli.					
	Nieuw- en herbouw.			Ver- en bijbouw.		
	den Haag.	Leiden.	Amersfoort.	den Haag.	Leiden.	Amersfoort.
1914	722	55	30	139	54	20
1915	265 (1140) [1]	157	24	35 (319)	29	10

[1]) De tusschen haakjes geplaatste getallen geven het aantal betrokken arbeiders aan. Eerst met 1 Juni j.l. is men begonnen het aantal arbeiders op de werken te doen opnemen, zoodat voor vroegere data geen gegevens bestaan.

Hieruit blijkt, dat het aantal in uitvoering zijnde werken te 's-Gravenhage schrikbarend is achteruitgegaan. Bij dezen toestand is de aanbouw met rijkssteun, van 120 perceelen volkswoningen een belangrijke onderneming. Uit een mededeeling van den directeur van het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht aldaar, blijkt echter dat het aantal werkzame bouwvakarbeiders sedert 1 Juni een weinig is toegenomen.

Blijkens inlichtingen van het gemeentebestuur waren 293 van de 1259 (= 23.5 %) [1]) bouwvakarbeiders, die recht op uitkeering van het werkloosheidsfonds hadden, zonder werk, wat op een totaal van 3412 georganiseerde bouwvakarbeiders, niet minder dan 800 zou bedragen.

Verbetering wordt bericht uit Overijssel en Dordrecht, terwijl in Utrecht en Gouda geen werkloosheid zou heerschen en in Gorinchem zelfs het aanbod van bouwvakarbeiders door de vraag zou worden overtroffen.

Uit het volgend overzichtje, betrekking hebbende op de leden van den Centralen Bond van Bouwvakarbeiders in Nederland, blijkt, dat de werkloosheid onder de leden van dien bond wat is afgenomen; de tamelijk sterke daling van het percentage moet gedeeltelijk worden toegeschreven aan vermeerdering van het ledental.

Data.	Aantal leden.		
	niet in militairen dienst.	gedeeltelijk werkloos.	geheel werkloos.
Einde September 1914 . . .	2088	364 = 17.4 °/₀	445 = 21.3 °/₀
1 Januari 1915.	2044	253 = 12.4 °/₀	511 = 25 °/₀
1 April „	2077	208 = 10 °/₀	416 = 20 °/₀
1 Juli „	2182	55 = 2.5 °/₀	275 = 12.6 °/₀

In Limburg wordt een gunstige invloed ondervonden van de vraag naar bouwvakarbeiders voor de mijnstreek in Aken en omgeving.

Bij de *behangers* is het seizoen over het algemeen niet tegengevallen maar thans vrijwel voorbij. De hooge prijzen van alle materialen zijn mede oorzaak, dat zuinigheid wordt betracht met het opdragen van werkzaamheden.

Steenhouwers. Over het algemeen zijn van de grondstoffen, hard- en zandsteen thans weder in voldoende hoeveelheid verkrijgbaar, zoodat er nu geen reden meer is voor architecten en bouwondernemers, om de toepassing van deze materialen in hun ontwerpen te vermijden, hetgeen de werkloosheid in dit bedrijf kan doen toenemen. De toestanden loopen, niet alleen voor de verschillende streken des lands, maar zelfs plaatselijk, zeer uiteen. Verbetering wordt bericht voor westelijk Noord--Brabant, Gelderland en Overijssel, zoodat

[1]) Voor Amsterdam bedroeg dit percentage 19.3 °/₀.

geen werkloosheid voorkomt en vrijwel den wettelijk toegelatenen tijd wordt gewerkt.

In Amsterdam heeft slechts een enkel bedrijf volop werk; in Rotterdam is de toestand ongunstig. Met uitzondering voor enkele grootere bedrijven, is daar nagenoeg geen werk.

In Limburg en Oostelijk Noord-Brabant heerscht slapte, zoodat in nagenoeg alle ondernemingen met minder personeel of verminderden arbeidstijd gewerkt wordt, in Noord-Holland, buiten Amsterdam, is het zeer slap, door het uitblijven van nieuwe bestellingen.

Voor de *stucadoors* is het seizoenwerk afgeloopen. Dit was minder dan andere jaren. Ook zij gevoelen scherp de malaise in de bouwnijverheid.

Schilders. De zeer gestegen prijzen van allerlei grondstoffen en materialen, waaronder die van lijnolie verviervoudigd waren, [1]) beïnvloeden den toestand van dit, met de bouwnijverheid zoo nauw verbonden bedrijf, ongunstig. Wel is waar weerspiegelen de cijfers, betreffende de werkloosheid onder de leden van den Nederlandschen schildersgezellenbond, een zeer belangrijke en heugelijke verbetering in den toestand, toch mag niet uit het oog worden verloren, dat zij betrekking hebben op een gedeelte van den drukken tijd, waarin niet alleen geen bekwame schilder vrij is, doch tal van seizoenschilders, losse krachten, in het vak plegen werkzaam te zijn. Bovendien worden zij geflatteerd, doordat blijkbaar het aantal leden belangrijk is toegenomen (met 240) en dat uit den aard der zaak werkloozen niet licht tot eene, niet onbelangrijke kosten met zich brengende, organisatie zullen toetreden.

Aantal leden.

	1 Oct. 1914		1 Jan. 1915		1 April 1915		1 Juli 1915	
Geheel werkloos .	699	(24.7)	1111	(41.0)	503	(18.4)	198	(6.7)
Werkten per week:								
1 dag [2])	1	(0.0)	—		4	(0.1)	2	(0.0)
2 dagen	8	(0.2)	32	(1.2)	25	(0.9)	4	(0.1)
3 „	15	(0.5)	39	(1.4)	19	(0.7)	1	(0.0)
4 „	88	(3.2)	37	(1.4)	8	(0.3)	1	(0.0)
5 „	226	(8.0)	107	(4.0)	128	(4.7)	—	
6 „	1705	(63.6)	1374	(51.0)	2041	(74.8)	2762	(93 1)
Totaal . . .	2712		2700		2728		2968	
In militairen dienst	—		494		510		510	

(De cijfers tusschen haakjes geven de percentages aan).

[1]) De prijzen van lijnolie, in normale tijden variëerend tusschen f 23 en 26, waren einde Juni gestegen tot f 85. Nadat de uitvoer onmogelijk werd, daalden zij tot f 43, terwijl begin Augustus f 34 werd betaald. Alles per 100 K.G.

[2]) Onder „dag" wordt verstaan $^1/_6$ van het normale aantal werkuren per week.

Het verloop der werkloosheid in de vornaamste steden, blijkt uit het volgend overzicht, dat voor alle plaatsen vooruitgang, alleen voor Rotterdam achteruitgang aangeeft.

	Geheel werkloos.				Gedeeltelijk werkloos.				Normaal werkzaam.			
	1 Oct.	1 Jan.	1 April.	1 Juli.	1 Oct.	1 Jan.	1 April.	1 Juli.	1 Oct.	1 Jan.	1 April.	1 Juli.
Amsterdam.	224 = 46.1 %	286 = 58.9 %	122 = 24 %	47 = 8 %	11 = 2.2 %	16 = 3.2 %	22 = 4.3 %	7 = 1.2 %	251 = 51.6 %	185 = 38 %	365 = 71.7 %	539 = 90.9 %
Arnhem . .	21 = 20 %	50 = 44.6 %	36 = 32.1 %	6 = 5 %	3 = 3 %	8 = 7.1 %	3 = 2.7 %	—	81 = 77 %	54 = 48.2 %	73 = 65.2 %	113 = 95 %
's Gravenhage . . .	126 = 27.3 %	149 = 32,6 %	44 = 10 %	57 = 11.8 %	185 = 40 %	103 = 22.5 %	116 = 26.2 %	—	151 = 32.7 %	205 = 45 %	283 = 63.8 %	425 = 88.2 %
Groningen .	7 = 6.6 %	65 = 60.2 %	35 = 31.5 %	2 = 1.6 %	—	2 = 1.8 %	7 = 6.3 %	—	98 = 93.3 %	41 = 38 %	69 = 62.1 %	126 = 98.4 %
Haarlem . .	20 = 23 %	51 = 58.6 %	10 = 12.5 %	6 = 7 %	—	14 = 16.1 %	—	—	67 = 77 %	22 = 25.3 %	70 = 87.5 %	79 = 93 %
Rotterdam .	62 = 27.2 %	80 = 35.4 %	18 = 7.3 %	37 = 14 %	85 = 37.3 %	4 = 1.8 %	—	—	81 = 35.5 %	142 = 62.7 %	229 = 92.7 %	227 = 86 %
Utrecht. . .	25 = 16.8 %	55 = 36.6 %	60 = 38.8 %	6 = 3.7 %	—	—	—	—	124 = 83.2 %	95 = 63.3 %	95 = 61.2 %	155 = 96.3 %

Ten aanzien van de leden van den Algemeenen Nederlandschen *Timmerliedenbond,* kan het volgende overzicht worden gegeven, betrekking hebbende op de niet in militairen dienst zijnde leden.

	Aantal geheel werkloozen.							
	1 Oct. 1914.		1 Jan. 1915.		1 April 1915.		1 Juli 1915.	
Amsterdam . . .	194	(20.6)	168	(17.8)	190	(21.1)	156	(17.1)
Arnhem	20	(26.7)	8	(10.7)	19	(24 0)	6	(7.4)
's Gravenhage . .	81	(23.1)	92	(26.3)	103	(27.1)	99	(23.0)
Groningen . . .	1	(0.7)	2	(1.3)	9	(5 8)	3	(1.8)
Haarlem	46	(35.4)	40	(29.8)	37	(24.0)	23	(14.7)
Rotterdam . . .	86	(16.2)	138	(26.5)	102	(19.4)	74	(14.0)
Utrecht	42	(23.6)	29	(15 1)	31	(16.4)	18	(9.4)

Voor het totaal aantal leden zijn de cijfers als volgt:

	1 Oct. 1914.	1 Jan. 1915.	1 April 1915.	1 Juli 1915.
Aantal leden in militairen dienst	1188	1215	1277	1285
Idem voor arbeid beschikbaar	5012	5089	5153	5365
Hiervan geheel werkloos .	861 = 17.2 %	1014 = 20 %	805 = 15.6 %	538 = 10 %

In het *lood- en zinkwerkersbedrijf* was de toestand over het algemeen, in overeenstemming met de overige bouwbedrijven, tamelijk ongunstig.

Groep V. Chemische nijverheid.

De *zwavelzuurfabrieken* hebben volop werk.

De *superphosphaatfabrieken* worden in de uitoefening van hun bedrijf sterk belemmerd door gebrek aan zwavelzuur en door het uitvoerverbod van het gereede product.

In 3 van de 6 fabrieken is de fabricage dan ook stop gezet.

De, overigens uit betrekkelijk weinig personen bestaande, vaste personeelen zijn in dienst gehouden. De fabriek in Groningen werkt thans alleen overdag en heeft 10 tot 20 man minder in dienst dan gewoonlijk om dezen tijd.

De toestand is sedert het vorige kwartaal slechter geworden.

Lijm- en gelatinefabrieken. Normaal.

Olieslagerijen. Door de bepaling in de contracten der Ned. Overzee Trustmaatschappij, dat artikelen, vervaardigd met of uit door hare bemiddeling aangevoerde grondstoffen, niet mogen worden uitgevoerd, is een uiterst belangrijke prijsdaling van de lijnolie ingetreden, hetgeen beteekent een kentering in den gouden tijd, die deze bedrijven beleefden. Door het stopzetten van den uitvoer is het te verwachten dat seizoenslapte, mogelijk wel de gewone zomerstilstand, zal intreden. Op het einde van Juni heerschte in de meeste bedrijven nog drukte. Vele van deze inrichtingen werden uitgebreid.

Zeepfabrieken. Ofschoon aan het betrekken der grondstoffen, zoowel vetten als chemicaliën, groote moeilijkheden verbonden waren, hebben de zeepfabrieken goede zaken gemaakt. Zij hadden geregeld druk werk.

Ook de *kaarsenfabrieken* ondervinden groote moeilijkheden met het betrekken van grondstoffen. Zoolang er geen storing komt in den aanvoer van deze is hun toestand gunstig.

De *lucifersfabrieken* werken nog steeds normaal, ondanks de moeilijkheden bij het betrekken der grondstoffen.

Twee der *loodwitfabrieken* werken normaal, de beide overige werken, wegens onvoldoenden aanvoer en hooge prijzen van het lood, met de helft van het personeel.

De *zinkwitfabrieken* werken normaal; een lithoponefabriek is stopgezet wegens gebrek aan grondstof. De arbeiders zijn echter met andere werkzaamheden aan den gang gehouden.

Verffabrieken en -malerijen. Er wordt hier en daar vermeerdering van export geconstateerd, hetgeen tot verbetering van den toestand dezer bedrijven aanleiding geeft. De bepaling, dat niet meer dan 25 pCt. der waarde van Duitschen, Oostenrijksch-Hongaarschen of Turkschen oorsprong mag zijn, belemmert den export van sommige verfstoffen niet weinig. De binnenlandsche afzet valt nog al mee.

De hooge lijnolieprijzen en de moeilijkheid om voldoende blikverpakking te verkrijgen beïnvloeden het bedrijf echter in ongunstigen zin.

Asphaltfabrieken. De raffinaderij en de fabricage van asphalt voor straatbedekking heeft weinig werk, dank zij het stil staan van den export en bezuinigingen bij bestratingen.

Daarentegen heerscht bij de fabricage van mastiek voor dakbedekking en van asphaltpapier, drukte. De zeer hooge zinkprijzen hebben n.l. tot gevolg gehad, dat dit materiaal in belangrijke mate door asphalt-dakbedekkingen is vervangen.

Stijfselfabrieken. De fabriek te Sas van Gent is weer in werking gebracht; Roosendaal en Utrecht werken nog steeds normaal.

Hoewel de groote drukte in de fabriek te Nijmegen niet bestendigd mocht blijven, is de toestand er niet onbevredigend. Aan de Zaan daarentegen is het slap en komt personeelsvermindering voor.

Niettegenstaande moeilijkheden met den aanvoer van grondstoffen en den uitvoer der producten, blijft in de *lak- en inktfabrieken* de groote drukte aanhouden.

Gloeikousjes. De fabricage dezer artikelen heeft, door het weren van Duitsche producten in Engeland, hier te lande een groote vlucht genomen. Bij de beoordeeling van de beteekenis daarvan, mag niet uit het oog worden verloren, dat het personeel dier fabrieken nagenoeg uitsluitend uit meisjes en jonge vrouwen bestaat.

Moeilijkheden met het betrekken der noodige grondstoffen, hebben de drukte in deze ondernemingen wat doen luwen; de omstandigheid dat verscheidene van de grondstoffen uit Duitschland moeten worden betrokken, belemmert den export naar Engeland, waar het uit Nederland afkomstige produkt het Duitsche vervangt.

De breierijen van het weefsel ondervinden moeilijkheden door gebrek aan rameh-garens.

Toch worden nog nieuwe bedrijfjes opgericht en bestaande uitgebreid.

Fabrieken van pharmaceutische produkten. Volop werk, hoewel moeilijkheden worden ondervonden met den aanvoer van verschillende grondstoffen uit Duitschland.

De toestand der *potaschbranderijen en -raffinaderijen* is zeer ongunstig, daar de afzet der zouten niet mogelijk is.

Schoensmeerfabrieken. De verminderde Duitsche concurrentie komt aan de inlandsche ondernemingen zeer ten goede.

Groep VI. Houtbewerking enz.

Meubelfabricage. De toestand is in de verschillende deelen des lands thans tamelijk ongelijk. Duidelijk is merkbaar, dat in enkele streken veel geld verdiend wordt. Zoo is in Rotterdam en daar, waar voor Rotterdam gewerkt wordt, vrij veel werk. Daar en in Amsterdam hebben fabrieken van kantoormeubelen en meubels voor magazijnen, in tegenstelling met de luxe meubelfabricage, voldoende werk. Ondernemingen die veel voor den buitenlandschen scheepsbouw werken, ondervinden op een gevoelige wijze, dat met name in Engeland een stagnatie in den scheepsbouw plaats vindt.

In het zuiden des lands kan, zij het ook met eenigszins verkorten arbeidstijd, toch het personeel aan het werk gehouden worden. In Overijssel daarentegen ging de verkorting van den werktijd vaak gepaard met vermindering van personeel.

In Gelderland doet zich het eigenaardige verschijnsel voor, dat de toestand in de hoofdstad veel ongunstiger is dan elders. Van de 5 Arnhemsche fabrieken

staat de kleinste geheel stil en werken van het normale personeel van 182 personen, nog slechts 80 (43 %), wier gezamenlijk weekloon gedaald is van *f* 2125 op *f* 940 (44 %.)

In 10 overige fabrieken werken 226 van de 271 arbeiders (83.5 %) en zijn er 32 onder de wapenen. Het loonbedrag daalde van *f* 2930 tot *f* 2461 (84 %) per week.

Werd dit bedrijf in eenige belangrijke centra reeds zeer geteisterd door verminderde kooplust; zoo gaan de meubelfabrieken bovendien gebukt onder de prijsstijging van vrijwel alle grondstoffen, welke niet op het publiek te verhalen is, door verhoogde prijzen.

Het streven, om in de eerste plaats de nijverheid in eigen omgeving te steunen, heeft voor de meubelfabrieken buiten de groote steden schadelijke gevolgen.

Rietmeubelen. De toestanden zijn over het algemeen verbeterd.

In Noordwolde werkten thans ongeveer 100 arbeiders, wier weekloonen varieeren van 8 tot 13 gulden per week. De overigen werken bij den boer of bij de gemeentelijke werkverschaffing.

In Amsterdam wordt vrij normaal gewerkt, zij het ook, dat alleen de minder kostbare meubels gemaakt worden.

In Gelderland is de opleving van meer beteekenis; daar heerscht zelfs drukte, terwijl in Rotterdam niet alle ingekomen bestellingen uitgevoerd kunnen worden bij gebrek aan personeel.

Lijstenmakerijen. De toestand is thans weinig veranderd. In Amsterdam is volop werk; elders is na Juni weder slapte ingetreden.

Kuiperijen. Over het algemeen is de toestand nog gunstig, vooral in de bedrijven, die voor de levensmiddelen- en chemische fabrieken werken.

Eenerzijds wordt geklaagd over moeilijkheden met den aanvoer van Duitsch beukenhout, anderszijds is verbetering ingetreden, als gevolg van vernieuwden aanvoer van Amerikaansch eikenhout.

Kistenfabrieken. De toestand is niet gewijzigd; in enkele bedrijven is het nog druk, vooral in het noorden des lands.

In het, in het vorige overzicht gesignaleerde, gebrek aan bepaalde grondstoffen, ten aanzien van de fabrieken van triplexplaten, wordt voorzien. Half Augustus wordt de eerste lading van het ontbrekende hout verwacht, zoodat daarna weer de betrokken fabricage met volle kracht kan worden aangevat en de arbeiders weder de normale werkweek van 66 uur, in plaats van de 45 van den laatsten tijd, zullen kunnen werken.

Timmerfabrieken. Bij het nauwe verband tusschen deze bedrijven en de bouwnijverheid, kan het niet verwonderen, dat de slapte, welke in verreweg het meerendeel dezer bedrijven heerschte, bestendigd is. Hun toestand wordt bovendien nog ongunstig beïnvloed door de houtschaarschte.

Deze is oorzaak dat in verschillende gevallen zwaarder hout moet worden gebruikt, hetgeen het werk nog duurder maakt dan het, door de zeer gestegen prijzen, toch reeds werd.

Verkorte werktijd en vermindering van personeel, hetzij elk voor zich of

gecombineerd, zijn vrijwel regel; enkele fabrieken zijn stil gezet, andere zelfs opgeheven.

In de noordelijke provinciën daarentegen hebben deze bedrijven ruim voldoende werk.

Houtzagerijen, -schaverijen, enz. Kon in het vorige overzicht worden vermeld, dat in de groote Rotterdamsche bedrijven normaal gewerkt werd, thans is zulks, door te weinig aanvoer en gebrek aan orders, niet meer het geval. Ook in Overijssel ging de toestand achteruit, hetgeen leidde tot ontslag van personeel terwijl de werktijd gelijk bleef.

In de belangrijke houtnijverheid aan de Zaan is het nog zeer slap, waartoe, evenals elders, de houtschaarschte niet weinig afdoet.

Alleen in Gelderland zijn de toestanden gunstiger. Daar nam het werkzame personeel nog met 1 pct. toe, terwijl het aantal, dat met verkorten werktijd arbeidde (82), daalde van 30.2 tot 25.5 pct.

In enkele *houtdraaierijen* heerscht drukte, doordat daar thans artikelen worden vervaardigd, welke vroeger uit Duitschland of Oostenrijk werden betrokken. De geringe waarde dier artikelen echter is oorzaak, dat de verdiensten, daarmede behaald, gering zijn.

De ongunstige toestand van de bouwvakken en meubel-industrie doet zich ook in deze bedrijven gevoelen.

Borstelfabricage. Nieuw exportgebied (Engeland) gaf compensatie voor de vermindering, welke een gevolg was van de tijdsomstandigheden. Deze deed zich vooral gevoelen in de fabricage van kwasten. (Slapte in het schildersbedrijf).

De moeilijkheden welke worden ondervonden bij het betrekken van verschillende grondstoffen doen vreezen, dat de gunstige toestand, welke over het algemeen bestaat, niet bestendigd zal kunnen worden.

Klompenfabricage. Veel vraag, zoowel voor het binnen- als voor het buitenland. Hierdoor is een zeer belangrijke opleving in dit bedrijf ontstaan. De hoogere houtprijzen, mede veroorzaakt doordat de lucifersfabrieken thans ook inlandsch hout verwerken, worden gecompenseerd door verhoogde prijzen der klompen.

Stroohulzen. De toestand is niet veel gewijzigd.

In de Noordbrabantsche fabriek, welke slechts 2 dagen per week werkte, is het bedrijf sinds 28 Juni weer op normale wijze hervat. Door het gebrek aan jute-garens wordt het bedrijf zeer belemmerd, te meer, omdat de met Engelsch garen genaaide hulzen niet naar Duitschland mogen worden uitgevoerd.

Wanneer het stroo van den nieuwen oogst, aangelokt door de hooge in het buitenland te bedingen prijzen, onbelemmerd zou mogen worden uitgevoerd, zijn de vooruitzichten dezer industrie voor het volgend seizoen zeer ongunstig.

Mandenmakerijen. In deze bedrijven heerscht seizoendrukte.

Hoepelmakerijen. Voor de grauwe hoepels is het seizoen afgeloopen; over den verkoop van het artikel wordt niet geroemd. In de witte hoepels wordt, ondanks verminderden afzet, gewerkt, omdat het hout, om bederf te voorkomen, verwerkt moet worden.

Mattenfabricage. De rietmatten-industrie langs den Hollandschen IJssel ondervindt de gevolgen van den ongunstigen toestand, waarin de steenfabrieken verkeeren.

Door geringe afzet had er ontslag van personeel plaats.

In de *rolmattenindustrie* te Genemuiden wordt in dit seizoen niet gewerkt; bij de vervaardiging van *karpetmatten* aldaar is weer eenige verlevendiging gekomen.

De vervaardiging van *cocosmatten* is achteruitgegaan en zeer ongunstig. Gebrek aan grondstoffen, vooral verfstoffen, en slechte vraag werken samen tot dit treurig resultaat.

In de *kammen-* en *pijpenfabrieken* in Aalten wordt weder bijna normaal gewerkt, ondanks moeilijkheden met het verkrijgen van grondstoffen en kolen.

De fabriek van *steennoot*-artikelen te Amsterdam heeft volop werk en breidt zich steeds uit.

De fabriek in Veendam, waar voor korten tijd een 12-tal personen, wegens slapte, ontslagen werden, is weder tot uitbreiding van het personeel overgegaan.

In een fabriek van *beenen knoopen* is thans, door vele bestellingen uit Engeland, zooveel werk, dat het personeel van 20 tot 40 personen moest worden uitgebreid.

Terwijl in de *kurkenfabrieken* te Amsterdam druk gewerkt wordt, wegens ophouden van den Duitschen aanvoer, heeft de fabriek te Schiedam nog maar weinig orders.

Groep VII. Kleeding en reiniging.

Uit den aard der zaak ondervond de kleedingindustrie de gevolgen van het feit, dat door de mobilisatie een belangrijk aantal personen aan het burgelijk leven onttrokken werden. In enkele steden des lands werd dit goedgemaakt door de aanwezigheid van vermogende vreemdelingen; het vermeerderde uniformwerk toch, voortvloeiend uit het gemobiliseerd zijn onzer weermacht, kwam slechts enkele ondernemingen ten goede.

Heerenmaatwerk. Het seizoen, dat boven verwachting gunstig geweest is. is thans voorbij. Hoewel het minder lang duurde en minder druk was, komt op 1 Juli werkloosheid onder de betrokken arbeiders nog niet voor.

Heerenconfectie. Voor wat het civiele werk betreft, komt allerwege tot uitdrukking, dat het seizoen voorbij is. Langzame levering der stoffen, ook door de inlandsche industrie, komt het bedrijf bovendien niet ten goede; dit en verminderde afzet zijn oorzaak, dat in verschillende streken (de zuidelijke provinciën, Gelderland), vermindering van personeel en werktijd, al of niet gecombineerd, voorkomen. Enkele fabrieken zijn stopgezet.

In Amsterdam is door het vele uniformwerk voor het Centrale Militaire Kleedingmagazijn de toestand geheel anders. Op de confectiefabrieken, waar, bij een ver doorgevoerde arbeidsverdeeling, in hoofdzaak vrouwen en meisjes

werkzaam zijn, is hiervoor steeds druk werk. Doordat thans op grooter schaal gesneden laken wordt uitgegeven, kunnen ook thuiswerkende kleermakers direct van het militair kleedingmagazijn werk bekomen en zijn voor dit deel van de productie de patroons, als tusschenpersonen, uitgeschakeld. De toestand is dan ook thans zoo gunstig, dat de gemeentelijke werkverschaffing nagenoeg geheel stop gezet kon worden.

In het laatstverloopen kwartaal bracht het militaire werk ook uitkomst voor de talrijke arbeiders in de Groningsche engros-confectie, waar slapte heerschte. Twee Amsterdamsche confectie-firma's n.l. hadden van het centraal kleedingmagazijn aldaar zooveel werk aangenomen, dat zij in hunne fabrieken niet alles konden vervaardigen en het daarom in Groningen, aan een 80-tal thuiswerkers, met een personeel, varieerend tusschen 200 en 250 personen, ter bewerking uitgaven. [1])

Per week werden voor elk der 2 firma's tot 1400 jassen in Groningen gemaakt. Deze werkgelegenheid dreigt echter te zullen vervallen.

Tot nog toe gaf het Centrale Militaire Kleedingmagazijn het meeste laken aan het stuk uit en betaalde het aan snijloon, voor de korte jas f 1, voor een broek f 0.30, voor de overige kleedingstukken naar verhouding, terwijl de fabrikant, die het werk had aangenomen, den afval mocht houden, die f 0.80 per K.G. opbracht (lompen). Door vermeerdering der snijmachines kan voortaan het kleedingmagazijn dit snijden, meer dan tot dusverre, in eigen beheer nemen. Aangezien het snijwerk der 1400 jassen met de snijmachine gemakkelijk door 2 personen in 2 dagen kon geschieden, zal een belangrijk voordeel voor de aannemers van de militaire kleeding vervallen, te meer nu zij ook den opbrengst der afval zullen derven. Het verschil tusschen het bedrag, dat de aannemer, wanneer hij niet tevens snijdt, ontvangt en het maakloon, dat de kleermaker moet ontvangen, is niet zoo groot, dat eerstbedoelden er alle onkosten voor zullen over hebben, die het doen werken in Groningen noodzakelijk met zich brengt; zij zullen dus ophouden daar werk uit te geven.

In tegenstelling met Amsterdam, neemt het aantal kleermakers, dat door de 's-Gravenhaagsche werkverschaffing te werk wordt gesteld, sinds eenige weken geregeld toe. Op 1 Juli waren er reeds 31 werkzaam, welk aantal met de 4de week van Juli gestegen was tot 40. In hoofdzaak zijn het maatwerkers die dienstkleeding voor de gemeente en manskleeren voor het Steuncomité in die gemeente vervaardigen.

Te Rotterdam en den Haag wordt door een afwisselend aantal werklooze kleermakers voor het Centraal Militair Kleedingmagazijn te Delft gewerkt.

Damescostumes. De eerste-klasse zaken in den Haag hebben, dank zij de aanwezigheid van vreemdelingen, reden tot tevredenheid; ook in Amsterdam is het seizoen beter geweest dan verwacht werd. Overigens was over het algemeen de toestand weinig gunstig.

In de *damesconfectie* heeft de oorlog een heele verandering gebracht; stagnatie in den aanvoer van het veelal uit het buitenland afkomstige goed,

---

[1]) De Groninger confectionnairs konden aan het Kleedingmagazijn niet voor werk in aanmerking komen, omdat het laken niet buiten Amsterdam mocht worden gezonden.

leidde er toe, dat verscheidene groot-winkeliers zelf de vervaardiging ter hand namen, of in hunne „pompateliers" (werkplaatsen waar kleine veranderingen worden verricht om de kleeren juist passend te maken), ook nieuw goed deden maken.

In Amsterdam hadden niet alleen de confectiefabrieken veel werk, maar werden 2 mantelfabrieken opgericht; een fabriek van rokken en blouses is zich daar ook gaan toeleggen op de vervaardiging van betere genres.

Ook elders in het land is de drukte in deze bedrijven, in tegenstelling met de heerenconfectie, bevredigend geweest.

Lingeries. Over het algemeen is de gunstige toestand bestendigd gebleven, waardoor het moeilijk verkrijgbaar zijn der stoffen, grootendeels veroorzaakt door gebrek aan verfstoffen in de textielindustrie, al zeer hinderlijk wordt gevoeld.

In Amsterdam bestaat nog gebrek aan werkkrachten doordat vele meisjes werk hebben gevonden op de confectiefabrieken, waar uniformen gemaakt worden; in Rotterdam daarentegen was de toestand voor enkele loonconfectiefabrieken minder gunstig.

Het personeel der *boorden- en manchettenfabriek* te Enschedé werd weder uitgebreid; het is van 269 tot 318 personen gestegen.

Bontwerkerijen. Toestand is vrij normaal.

Hoedenfabrieken. In Amsterdam wordt normaal gewerkt voor den wintervoorraad. De Belgische seizoenarbeiders zijn na afloop van het stroohoedenseizoen, weer vertrokken.

Dameshoeden. Het seizoen, dat over het algemeen, vooral in de duurdere soorten, ongunstig geweest is, is afgeloopen. Er is met minder personeel gewerkt. Enkele plaatsen hebben geprofiteerd van de aanwezigheid van vreemdelingen.

Petten. De toestand is niet veranderd. Nog steeds doen zich groote moeilijkheden gevoelen bij het betrekken der grondstoffen, welke belangrijk in prijs zijn gestegen.

Parapluies. In den toestand der Nijmeegsche industrie is eenige achteruitgang gekomen, terwijl de toestand in Tilburg en Dordrecht vrijwel normaal was.

Dekenstikkerij. Thans wordt weer overal normaal gewerkt, aan het maken van den wintervoorraad; in Overijssel heerscht nog steeds drukte.

Knoopenfabrieken. De toestanden zijn niet veranderd. Ook thans zijn er fabrieken waar het buitengewoon druk is, in eene werd zelfs het loonbedrag per week verviervoudigd. Daarnaast zijn er andere die, hoewel normaal werkend, door slechte materiaalaanvoer en hooge prijzen, weinig winst maken of het personeel zelfs heeft moeten verminderen.

Wasscherijen en strijkerijen. Over het algemeen normaal bedrijf, in streken van groote garnizoenen zelfs drukte. Toch zijn de bedrijfsuitkomsten minder gunstig. De sterke prijsstijging der materialen en brandstoffen kan niet algemeen afgewenteld worden op de klanten; het toch al bestaande streven naar bezuiniging zou daardoor nog grootere afmetingen aannemen.

Uit Amsterdam wordt bericht, dat de stoomwasscherijen nog steeds vermindering van hôtelwerk en van het fijnere werk voor particulieren kunnen constateeren; in de kleinere strijkerijen aldaar is de toestand, door vermindering van werk, nog steeds ongunstig.

Uit Gelderland wordt een flinke verbetering van den toestand bericht.

In de *chemische wasscherijen* was de bedrijvigheid vrijwel normaal. Met uitzondering van de hoofdstad, waren in Noord-Holland de toestanden echter minder gunstig.

De *ververijen* klagen algemeen over gebrek aan teerkleurstoffen.

Groep VIII. Kunstnijverheid.

Van de Limburgsche *beeldhouwerijen* werkt er een normaal, ondanks de moeilijkheden met den aanvoer van Fransche steen, met steen van het eiland Malta en met Belgisch marmer. In een ander bedrijf wordt met 47, in plaats met 62 personen, slechts 9 uren per dag gewerkt.

Elders is de toestand van het bedrijf veel ongunstiger.

Van 2 *beeldenfabrieken* werkt de eene nog met het volle personeel, in de andere is dit tot ¾ verminderd.

Gebrek aan stolpen, die uit België plegen te worden betrokken, doet zich nog steeds gevoelen.

Ondanks het uitgesproken luxe-karakter van dit bedrijf, is de toestand der *kunstsmederij* te Utrecht niet ongunstig. Ook hier zijn moeilijkheden met betrekking tot het voorzien in de behoefte aan koper.

Groep IX. Leder, enz.

De enorme behoefte van het leger aan leder komt de looierij over het algemeen zeer ten goede. Tuigleerlooiers hebben in de inlandsche runderhuiden een uitstekende grondstof. Ook de snellooierijen, waar, tusschen het in bewerking nemen der huiden en het gereed zijn van het leder, slechts enkele maanden verloopen, hebben een uiterst gunstigen tijd. Daarentegen is deze voor de kuiplooierijen, waar deze termijn minstens 6 maanden bedraagt, minder gunstig, vooral niet voor die bedrijfjes, welke inferieure soort huiden plegen te verwerken, waarvan de aanvoer thans vrijwel geheel stil staat.

Over het algemeen wordt thans tamelijk wel voorzien in de behoefte aan looïmaterialen, welke niet onbelangrijk in prijs zijn gestegen. Voor de chroomleerfabrieken is het van belang, dat de aanvoer van kaliumbichromaat uit Engeland verzekerd blijft, evenals die van zoutzuur.

In de *drijfriemenfabrieken* is het druk, zóó, dat in enkele groote bedrijven zelfs gebrek aan arbeidskrachten bestaat.

Schoenenfabricage. Het voorbijgaan van het seizoen heeft tot vermindering van drukte geleid. Niettegenstaande de hooge leerprijzen en die van allerlei fournituren en den belemmerden export is de toestand toch vrij normaal.

De fabrieken, welke in hoofdzaak fijn damesschoeisel maken, hebben veel werk. Waar voor legerleveranties wordt gearbeid is het zeer druk.

In 103 inrichtingen met krachtwerktuig in Westelijk Noord-Brabant werkten 4493 personen, tegen 4628 vóór 1 Augustus 1914.

Zadelmakerijen. Waar voor legerleveranties wordt gewerkt, heerscht nog steeds groote drukte, hier en daar geleid hebbend tot uitbreiding van personeel. Voor particulier werk blijft het slap.

Pickerfabricage. De eenige fabriek heeft te lijden van exportmoeilijkheden.

Caoutchouc. Dank zij de groote behoefte aan autobanden, is het in deze branche nog steeds zeer druk, zoodat hier en daar overwerk voorkomt ondanks het vermeerderde personeel.

In enkele fabrieken worden moeilijkheden ondervonden met het betrekken der grondstoffen.

Vloerzeil- en linoleumfabrieken. Volop werk.

De hooge prijzen van de grondstof drukken de uitkomsten van de fabriek van *asbestpakking,* welke veel werk heeft.

Groep X. Oer, steenkolen, turf.

Steenkolenmijnen. De productie is zoo hoog mogelijk opgevoerd; de tewerkstelling van ruim 200 geïnterneerden is in voorbereiding.

De beide *cokesfabrieken* liggen nog steeds stil.

In de *steenkoolbrikettenfabriek* heerscht nog steeds drukte.

Voor de *turfbrikettenfabriek* is het seizoen nog niet aangebroken.

De *turfstrooiselfabrieken* hebben normaal bedrijf.

Veenderijen. De toestand voor de verveners laat zich gunstig aanzien. De oude turf is geheel, tegen flinke prijzen, van de hand gedaan; voor de nieuwe worden zeer hooge prijzen gemaakt.

Zoo wordt thans voor fabrieksturf *f* 65 tot *f* 70 per dagwerk (d. i. 9 tot 10.000 turven) betaald, tegen *f* 35 tot *f* 40 in normale tijden, terwijl de prijzen voor haardbrandturf met *f* 10 per dagwerk (11 tot 12.000) stegen en deze thans van *f* 25 tot *f* 40 kost.

In het laagveen heerscht gebrek aan arbeidskrachten.

Groep XI, XII en XIII. Metaalbewerking.

Kon in vorige overzichten worden geconstateerd, dat de ondernemingen dezer bedrijfstakken zich over het algemeen in gunstigen toestand mochten verheugen, thans kan zulks in nog meer algemeenen zin geschieden, daar ook in verschillende ondernemingen, alsmede in streken, welke toen uitzonderingen maakten, verbetering is ingetreden.

In de grootere bedrijven, alsmede op de werven voor de zeevaart, heerscht groote drukte zoodat, ondanks moeilijkheden met het betrekken van materiaal en prijsstijging daarvan, in verschillende ondernemingen een tekort aan vaklieden bestaat. In verschillende fabrieken heeft uitbreiding van personeel plaats gevonden en zijn hier en daar nachtploegen ingesteld.

Machinefabrieken. In den algemeenen machinebouw en in de constructiewerkplaatsen, mede door werken in verband met uitbreiding van binnenlandsche fabrieken, is de toestand gunstig gebleven of verbeterd.

Fabrieken, die zich specialiseerden, ondervinden ten deele de gevolgen der tijdsomstandigheden, hetgeen uit het volgende moge blijken.

De malaise in de baksteenindustrie werkt ongunstig op den toestand eener fabriek, welke zich in hoofdzaak bezig houdt met de vervaardiging van steenpersen e. d. De toestand der brandspuitenfabriek is ongunstig; de bijbehoorende slangenweverij staat, wegens gebrek aan hennepgaren, stop. Eene fabriek van vleeschsnijmachines heeft in haar eigenlijke branche weinig te doen, doch kon, door de fabricage van werktuigmachines voor de munitievoorziening ter hand te nemen, een groot aantal arbeiders werk verschaffen.

De fabrieken welke voor de zuivelindustrie werken, maken goede zaken, ook die, waar installaties voor oliefabrieken worden gemaakt. Van het ophouden van den lijnolieuitvoer is een terugslag op de bedrijvigheid in laatstbedoelde ondernemingen te verwachten.

IJzergieterijen. De toestand is nog verbeterd; in verschillende ondernemingen, vooral die, welke voor den machine- en scheepsbouw werken, is 't zelfs druk. Alleen uit Limburg komen ongunstige berichten, daar wordt, òf met minder personeel, soms ⅓ of ½ van het vroegere, òf met verkorten arbeidstijd gewerkt. Daar vooral klaagt men over moeilijkheden met den aanvoer van grondstoffen, welke elders werden overwonnen.

De toestand der met ijzergieterijen verbonden emailleerfabrieken in Gelderland is niet ongunstig, evenmin die der in Westelijk Noord-Brabant gelegen fabrieken, waar men in de behoefte aan emails heeft kunnen voorzien.

Scheepsbouw. De groote vraag naar *zeeschepen* beheerscht den toestand van dezen bedrijfstak. Op steeds meer werven gaat men zich op den bouw dier schepen toeleggen; daarin wordt op menige werf een goede compensatie gevonden, voor het uitblijven van orders voor de *binnenvaart*. Toch is ook in dat bedrijf eene verbetering ingetreden, zooals uit verschillende streken, Noord-Brabant, Noord-Holland, Gelderland en Overijssel wordt gemeld. Op sommige ondernemingen in Noord-Brabant moest zelfs worden overgegaan tot uitbreiding van het personeel. Ongunstig zijn daarentegen de toestanden in de Noordelijke

provinciën. Van de 39 werven in Groningen en Friesland wordt omtrent 11 bericht, dat er weinig of zeer weinig werk is, slechts een 10-tal werken met normaal personeel. Zulks staat in nauw verband met de slechte tijden, die dat deel der zeevaart, dat gewoonlijk met den naam „Groninger vaart" wordt aangeduid, doormaakt.

De werven werken daar met ruim ⅔ van het normaal aantal arbeiders (1050). Moeilijkheden met den aanvoer van allerlei materialen worden nog steeds ondervonden.

Smederijen. Door slapte in de bouwvakken en bezuinigingen op het burgerwerk, over het algemeen ongunstig, in de kleine bedrijven zelfs vrij slecht. Intusschen vindt menig smid in het vervaardigen van hoefijzers een welkome arbeidsgelegenheid.

Wagen- en rijtuigfabricage. De slechte gang van zaken in de steenindustrie doet zich gevoelen in de wagenmakerijen, doordat verschillende voerlieden, wegens geringen afzet dier fabrieken, veel minder werk hebben dan in normale tijden. Ook elders is het, met enkele plaatselijke uitzonderingen, vooral in de grootere bedrijven, nog vrij slap. De zoogenaamde „stelmakers" ten plattelande hadden over gebrek aan werk niet te klagen.

Werkplaatsen voor spoor- en tramwegen. De toestand is normaal gebleven; het ophouden der buitenlandsche concurrentie komt den Nederlandschen fabrieken van wagens ten goede.

Rijwielen en automobielen. De *rijwielfabrieken* profiteeren van het afgenomen zijn der buitenlandsche concurrentie, terwijl legerleveranties hun toestand gunstig beïnvloeden. De voorziening in de behoefte aan allerlei onderdeelen gaat vaak met groote moeilijkheden gepaard.

Dit en de gestegen prijzen, vooral van rubberartikelen, maakt, bij het bestaande streven naar bezuiniging, den toestand voor de *rijwielherstellers* minder gunstig. De onmogelijkheid om de vacanties in het buitenland door te brengen, komt deze nijverheid ten goede.

Voor wat de *automobielfabricage* betreft, heeft de toezegging der Regeering, dat geen auto's meer zullen worden gerequireerd, toename van reparatiewerk ten gevolge gehad. Vermeerderde aanvoer van chassi's uit het buitenland zou aan carosserie-fabrieken werk bezorgen, waaraan deze, over het algemeen, wel behoefte hebben. Aanstaand gebrek aan autobanden leidde in Amsterdam reeds tot inkrimping van het bedrijf van exploitatie van taxi's en tot ontslag van personeel.

Goud- en zilver. De opleving, welke in het vorig overzicht ten aanzien van de industrie der edele metalen werd vermeld, heeft aangehouden. In Amsterdam is een belangrijke verbetering te constateeren, speciaal in de fabrieken van gouden kettingen, welke nagenoeg stil lagen. In het overig deel van Noord-Holland, wordt de toestand weder bijna normaal genoemd. Hetzelfde geldt voor Westelijk Noord-Brabant en Overijssel. In de Noordelijke provinciën is nog wel geregeld werk, al wordt dooreengenomen, ongeveer 30 %

minder geproduceerd. Is de vraag naar tafel- en servieszilver afgenomen, die naar lijfsieraden is normaal gebleven, voor den boerenstand zelfs toegenomen. De handel in gouden artikelen gaat vlotter dan die in zilveren. In Limburg en Oostelijk Noord-Brabant zijn de toestanden echter ongunstig en heerscht er slapte. Dientengevolge zijn de werktijden belangrijk verkort. Alleen bij de fabricage van kerksieraden is de toestand normaal.

Verschillende fabrieken hebben zich met succes tijdelijk toegelegd op de fabricage van courante artikelen, verbruiksartikelen of op de bewerking van andere metalen en dientengevolge hebben sommige hun personeel zelfs uitgebreid. Een inrichting te Amsterdam heeft ook het *affineeren* van edele metalen ter hand genomen.

De pogingen, om de Schoonhovensche industrie in nieuwe banen te leiden, zijn niet geslaagd. De toestand laat nog zeer veel te wenschen over. Daar hare pogingen geen resultaat vermochten op te leveren, is de commissie voor werkverschaffing opgeheven.

Blikwarenfabrieken. De toestanden loopen ook nu nog uiteen, al heeft verbetering in den aanvoer van blik den toestand dezer bedrijven over het algemeen veel doen verbeteren.

Heerscht in enkele fabrieken, welker artikelen van de omstandigheden of van overheidsbemoeiingen te lijden had, (verpakking van vleeschconserven, uitvoerverbod voor blikemballage) min of meer groote slapte, daarentegen profiteeren andere van groote orders voor rijksleveranties.

Metaalwaren en lampen. De toestanden loopen tamelijk uiteen. In sommige streken zijn zij normaal, is er zelfs druk werk, terwijl elders met slapte gekampt wordt, of de toestanden zelfs zeer slecht genoemd worden. De slapte, tengevolge van gebrek aan luxe werk, is grootendeels geaequivaleerd door het ter hand nemen van de vervaardiging van gebruiks- en militaire artikelen. In de eerstgenoemde bedrijfstak wordt de sterke vermindering der buitenlandsche concurrentie gunstig gevoeld.

Gebrek aan grondstoffen, zoutzuur, zink, maar vooral koper, maakt de vooruitzichten voor tal van bedrijven ongunstig.

Appendagefabricage. Nog steeds zeer druk werk.

Schroeven-, moeren-, spijker- en draadnagelfabricage. Groote moeilijkheden met den aanvoer van grondstoffen, niet weinig vermeerderd door de trage wijze, waarop consenten voor uitvoer worden verstrekt, inkrimping van het afzetgebied, ingevolge de tijdsomstandigheden, doen zich in deze bedrijven zeer ongunstig gevoelen.

In de inrichtingen welke draad verwerken, zooals de *draadtrekkerijen, prikkeldraad- en draadnagel*fabrieken wordt nog steeds met minder personeel of korter tijd gewerkt.

Voor de *spijkerfabriek* in Maastricht is weder stopzetting in het vooruitzicht, daar de noodige voorraad plaat, in België aangekocht, nog steeds op zich laat wachten.

De *schroefbouten-* en *moeren*fabrieken werken, ondanks de boven gerela-

teerde moeilijkheden, nog normaal door. Evenzoo de fabrieken van koperen schroeven.

Kachelfabrieken. De toestand dezer bedrijven is over het algemeen, hoewel niet normaal, toch niet onbevredigend.

In het *smidsbedrijf te Nieuwkoop* zijn zoowel het uurloon als de werktijd verminderd, zoodat de arbeiders ca. *f* 2 per week minder ontvangen. Hooge ijzer- en smeekolenprijzen en verminderde afzet, tengevolge van de malaise in de bouwvakken, zijn de oorzaak van een en ander.

Hoefijzerfabricage. Nog steeds groote drukte; de scheepswerf in Gelderland is met de vervaardiging opgehouden, tal van smederijen vinden in het vervaardigen van dit artikel een welkome aanvulling van het schaarsche werk.

Kettingfabrieken. De drukte is afgenomen.

De fabriek van *ijzeren meubelen* werkt nog normaal, niettegenstaande de uitvoer naar verschillende landen onmogelijk is geworden, tengevolge van de maatregelen der Engelsche regeering.

Van de beide *staaldraadmatrassen*fabrieken werkt de eene iets langer dan normaal, terwijl in beide het personeel vermeerderd is.

Een *scharnieren*fabriek heeft het personeel met bijna de helft vermeerderd en bereikt thans schitterende resultaten, doch wordt ernstig bedreigd door een Duitsch uitvoerverbod van blank geslepen bandijzer.

Tinpletterijen. Nadeel wordt ondervonden van het feit, dat het uit Nederlandsch-Indië aangevoerde tin zóó hoog in prijs is, dat met het daarmee gemaakte product onmogelijk op de Engelsche markt kan worden geconcurreerd. Een der fabrieken heeft desniettemin, wegens groote drukte, het personeel moeten uitbreiden.

Looden buizenfabrieken, lood- en zinkpletterijen. Het uitvoerverbod van bladzink deed den export verminderen.

Capsulenfabrieken. Drukte, mede veroorzaakt door vermeerdering van export naar Engeland en Amerika, waar zich thans de Duitsche concurrentie niet doet gevoelen. In eenige plaatsen is gebrek aan personeel, dat in deze bedrijven bijna uitsluitend bestaat uit vrouwen en kinderen.

Lettergieterij. Terwijl in het eene bedrijf de toestand niet noemenswaard veranderde, is men er in het andere toe moeten overgaan, om het bedrijf gedurende 3 dagen per week stop te zetten. Daar deze firma besloot 2 van de 3 verzuimdagen te blijven door betalen, is de schade voor de betrokken arbeiders belangrijk beperkt.

Vooral gebrek aan antimonium doet zich zeer gevoelen.

Gasmeterfabrieken. De toestanden zijn zeer verschillend. Terwijl in eene

fabriek veel werk is, in de andere de toestand iets verbeterde, nemen in de derde fabriek de bestellingen voor het binnenland sterk af, terwijl die voor het buitenland grootendeels gestaakt zijn. Van de verhooging der gasprijzen, welke in verschillende gemeenten heeft plaats gehad, verwacht men een afname van het aantal orders.

Instrumentmakerijen. Over het algemeen hebben deze bedrijven zich vrijwel hersteld en is de toestand weer normaal.

Gloeilampen. In de fabricage van sterkstroomlampen is het nog steeds druk. Door de groote bedrijvigheid in de fabricage van electrische zaklantaarns, had ook de vervaardiging van zwakstroomgloeilampjes hier te lande een uitbreiding ondergaan en heerschte in deze fabrieken groote drukte, welke, door het uitvoerverbod dier lantaarns, ongunstig beïnvloed dreigt te worden.

De *booglampenfabriek* ligt nog steeds stil.

Electrische draad- en kabelfabrieken. Onder de takken van nijverheid, welke ten zeerste van de tijdsomstandigheden profiteeren, behoort deze in Nederland jonge industrie. Thans ontvangen zij bestellingen welke zij in normale omstandigheden niet licht reeds zóó spoedig na hare oprichting zouden deelachtig zijn geworden. De toestand dezer fabrieken is zeer gunstig; zij werken zeer druk, ten deele zelfs dag en nacht.

De toestand der *fitting*fabriek is weder vrijwel normaal en het gewone aantal werkuren weder ingevoerd.

Fabrieken van electrische apparaten. Het voortbestaan der fabrieken van *elementen* voor electrische zaklantaarns wordt bedreigd door het boven medegedeelte uitvoerverbod, bovendien is in een enkele onderneming het bedrijf, wegens onmogelijkheid van het verkrijgen van grondstoffen van goede kwaliteit, belangrijk ingekrompen en is er personeel ontslagen. Enkele fabrieken zijn stopgezet.

De fabriek van *electrische apparaten* te Hengelo (O.) kon haar personeel van 165 personen, vóór de mobilisatie, uitbreiden tot 210 op 1 Juli j.l.

De krachtige uitbreiding van de muntinstallaties der Gemeente-electriciteitswerken te Amsterdam verschaft aldaar nog altijd veel werk aan installateurs, waarbij zich nog steeds de behoefte aan bekwame *electromonteurs* doet gevoelen.

Zinkfabriek. De moeilijkheden met den aanvoer van kolen, waarvan in het vorige overzicht sprake was, doet zich nog steeds gevoelen. De toestand van het bedrijf wordt verder zeer ongunstig beïnvloed door het uitvoerverbod van zink. De dagproductie is dan ook gedaald van 75.000 K.G. voor den oorlog, tot 46.000 K.G. thans.

De gunstige loop van zaken in de metaalnijverheid in het algemeen, blijkt ook uit het volgend overzicht van de werkloosheid onder de leden van den

Algemeenen Nederlandschen Metaalbewerkersbond, welks leden in deze nijverheid werkzaam zijn.

Data.	Aantal leden			
	niet in militairen dienst.	geheel werkloos.	werkend meer dan 30 uur doch minder dan normaal.	normaal.
27 Maart	4711	275 = 5,8 %	1302 = 27,6 %	3042 = 64,5 %
26 Juni	5086	227 = 4,4 %	909 = 18 %	3924 = 77,1 %

GroepXIV. Papier.

Papierfabricage. De toestand is gunstiger geworden ten gevolge van verminderde concurrentie van het buitenland. Van de grondstoffen zijn aluin- en anilineverfstoffen wel het moeilijkst verkrijgbaar; ook het betrekken van zwavelzuur baart veel zorg.

Behalve voor wat betreft de vervaardiging van luxe-papieren, is de toestand over het algemeen vrij gunstig, in sommige ondernemingen is het zelfs druk, dank zij het sterk verminderd zijn van de Duitsche concurrentie.

Stroocartonfabricage. De cartonfabrieken werken voor het meerendeel gewoon door, de vraag naar carton is niet groot en de prijzen zijn laag, ofschoon eenige verbetering is waar te nemen. Daar echter ook de strooprijzen vrij sterke stijging vertoonen is de toestand voor deze industrie in het algemeen niet gunstig. Een fabriek te Appingedam, die zijn kolen van uit Emden kreeg, heeft eenige weken stilgestaan door gebrek aan brandstof. Het aantal personen dat in de fabrieken werkt was vrijwel gelijk aan het normale, slechts enkele fabrieken hebben af en toe een baan stilgezet. Dat gaat trouwens bezwaarlijk, daar elke baan gewoonlijk een bepaalde kwaliteit en maat van carton maakt en men de verschillende formaten en dikten in voorraad moet hebben. Wordt de toestand niet beter dan zullen waarschijnlijk, evenals verleden najaar, wel een groot aantal fabrieksarbeiders op het land gaan werken, daar dit veel beter betaald wordt. De fabriek „Albion" te Oude Pekela is stopgezet, wegens gebrek aan grondstoffen, 30 man zijn ontslagen.

Boekbinderijen. Door toeneming van het werk voor het binnenland heeft de verbetering in den toestand aangehouden.

Lompen. Bijna algemeen zijn de berichten omtrent de lompensorteerderijen gunstig; uit enkele streken wordt zelfs „groote drukte" gerapporteerd. Tot dezen gunstigen toestand heeft niet weinig bijgedragen, dat een belangrijk aantal

consenten voor uitvoer werden verleend, waardoor de lompenhandelaars, ondanks de hooge zeevrachten, zeer goede prijzen konden bedingen. De daaruit voortvloeiende verhoogde prijzen voor de Nederlandsche afnemers schijnen oorzaak te zijn, dat er gebrek ontstaat aan enkele producten, als bijv. tapijtgaren, waarvoor kunstwol in belangrijke mate als grondstof gebruikt wordt.

Aan deze aangelegenheid wijdt de Nijverheidscommissie van het Koninklijk Nationaal Steuncomité op het oogenblik hare bijzondere aandacht.

Zakkenplakkerijen. De toestand is gunstig gebleven en hier en daar vooruitgegaan. De toename van bestellingen wordt ten deele toegeschreven aan bij de afnemers bestaande vrees voor papiernood. Inderdaad ondervindt de papiervoorziening hier en daar ook moeilijkheden.

Cartonnage-, papierbewerking. De gunstige toestand is niet veranderd; de geringe omzet in luxewerk, wordt gecompenseerd door groote vraag naar verpakkingsartikelen. De bepaling, dat van in Groot-Brittanje ingevoerde voorwerpen, niet meer dan 25 pCt. van de waarde afkomstig mag zijn uit de centrale Europeesche staten, is oorzaak, dat tal van verpakkingen thans van de vaderlandsche nijverheid betrokken worden om zoodoende het buitenlandsche percentage zooveel mogelijk te drukken.

Groep XV. Textielindustrie.

Katoenindustrie. De toestand in de Twentsche *spinnerijen* is in ongunstigen zin gewijzigd. Gebrek aan grondstof is hiervan de oorzaak en leidde er toe, dat in het afgeloopen kwartaal een spinnerij 12 dagen stil gestaan heeft, een andere, met bijna 500 arbeiders, slechts 3 à 4 dagen per week kan werken. De vooruitzichten zijn dan ook ongunstig.

De spinnerijen voor grove garens daarentegen, hebben druk werk.

Ook ten aanzien van de *weverijen* is de toestand in ongunstige zin gewijzigd; gebrek aan garens en verfstoffen, zeer groote vertraging in den aanvoer van garens via de N. O. T. en de omstandigheid, dat daarmede geweven goederen niet naar Duitschland mogen worden uitgevoerd, zijn daarvan oorzaak.

In Twenthe zijn in verscheidene fabrieken arbeiders ontslagen, op minder getouwen gesteld of is de werktijd verkort; in Gelderland werkt een der weverijen slechts 4 dagen per week. In Veenendaal is de toestand betrekkelijk gunstig.

De werkduur der Hengelosche *bontweverijen* is 48 uur per week gebleven.

In een groote afvalkatoenspinnerij en weverij in het Zuiden, heeft men zich onafhankelijk gemaakt van den aanvoer van grondstoffen uit het buitenland, door het bijplaatsen van werktuigen, waarmede inlandsche lompen voor het bedrijf kunnen worden geschikt gemaakt.

Katoendrukkerij. Ook in dezen bedrijfstak is de toestand ongunstiger geworden.

Alleen in Rotterdam en Veenendaal wordt normaal gewerkt. In Haarlem en Helmond daarentegen 4 dagen (40 uren) per week. In de Overijsselsche bedrijven is het, wegens gebrek aan grondstoffen, slap, één staat bijna geheel stil.

Omtrent Leiden kunnen geen mededeelingen worden gedaan, daar de directie der betreffende fabriek verzocht heeft, voortaan van vragen omtrent den toestand van haar bedrijf, verschoond te blijven.

Fabrieken van katoenafval en poetskatoen. Hoewel slapte is ingetreden, wordt toch nog bijna algemeen het normale aantal uren gewerkt met ongeveer het volle personeel.

Textielbleekerijen. Evenals de ververijen, ondervinden ook deze bedrijven allerlei moeilijkheden met den aanvoer der benoodigde chemicaliën, speciaal van caustische soda.

In de beide Geldersche fabrieken wordt normaal gewerkt met het volle, in een der Twentsche, met verminderd personeel.

Een tweede bedrijf in Overijssel werkt 5 dagen, het derde slechts met halve productie.

De toestand in Overijssel is dus niet onbelangrijk minder gunstig geworden.

Jutefabrieken. De grondstoffen zijn thans in voldoende mate aanwezig, de *spinnerijen* werken normaal.

In een *weverij* echter is de toestand wegens exportmoeilijkheden minder gunstig geworden.

Vlasspinnerij. Dank zij de aanhoudende drukte, wordt er nog steeds met twee ploegen gewerkt.

Vlasserijen. Het vlaszwingelen was in Nederland tot nog toe uitsluitend winterseizoenbedrijf; thans werken, wat nimmer geschiedde, de machinale zwingelarijen nog volop.

Linnenfabrieken. Het tekort aan linnen garens heeft aangehouden; hier en daar heeft men, door er toe over te gaan om katoen te verwerken, de arbeiders aan den gang kunnen houden.

Zeildoekfabrieken. In Noord-Holland is de normale toestand bestendigd gebleven.

Dekenfabrieken. De toestand der Leidsche industrie wordt bevredigend genoemd, die in Tilburg, mede door legerorders, normaal.

Sajetfabrieken. Er heerscht gebrek aan grondstoffen, zoowel aan wol als aan verfstoffen. De productie is ingekrompen.

Wollenstoffenfabrieken. Door niet voldoenden aanvoer van wollengarens uit het buitenland, is het in de spinnerijen dezer fabrieken zeer druk. In sommige ondernemigen moest, ten gevolge van onvoldoende capaciteit der spinnerij, de productie der weverij verminderd worden. Waar militair laken gemaakt wordt, werkt men met vermeerderd personeel en met overuren.

Verscheidene fabrieken hebben een inrichting voor de verwerking van

wollen lompen, z. g. kunstwolfabriek, aan hunne inrichting toegevoegd, om in de behoefte aan grondstoffen te kunnen voorzien.

In den ongunstigen toestand der Overijsselsche wolindustrie kwam geen verandering.

Tricotfabricage. Het in het vorig overzicht gesignaleerde gebrek aan fijne wollengarens, leidde in een fabriek reeds tot verkorting van den werktijd. Ook aan katoenen garens ontstaat ernstig gebrek, hetgeen van te meer beteekenis is, nu er veel afzet is. Ook in verschillende *breierijen* heerscht drukte, vooral door het ontbreken van buitenlandsche concurrentie en door de legerorders.

Gebrek aan echte zwarte katoenkleurstoffen doet zich zeer gevoelen; hier en daar ook dat aan machinebreinaalden.

Bandfabricage. De toestand in dezen bedrijfstak is gunstig, wat niet alleen aan de bestaande fabrieken ten goede komt, maar ook aan die, welke zich door slapte in het eigenlijk bedrijf (passement), op dit bedrijf hebben toegelegd.

Passementfabricage. In Breda is het in de fabrieken voor militair werk nog zeer druk; in den Haag daarentegen is het slap.

Voor het burgerwerk heeft de toestand een wijziging ten goede ondergaan.

Nettenfabricage. De toestand heeft zich niet gewijzigd.

Tapijtfabricage. Behalve in de Rotterdamsche fabriek, is de toestand voor de fabricage van Smyrna tapijten nog steeds weinig gunstig, door hooge wolprijzen en weinigen afzet.

Voor de gewone waar loopen de toestanden zeer uiteen. Terwijl in Overijssel in een fabriek het personeel van 47 tot 4 werd teruggebracht, zijn in het Gooi de toestanden langzamerhand aan het verbeteren en wordt in Gelderland de toestand zelfs weer normaal genoemd; de eenige fabriek aldaar werkte weer met 99 pCt. van het normale aantal personen.

Algemeen wordt geklaagd over gebrek aan grondstoffen, voor een deel hierdoor veroorzaakt, dat de lompenhandelaren geen genoegen nemen met de prijzen welke de kunstwolfabrikanten wenschen te besteden.

Trijpfabricage. Twee fabrieken werken, dank zij het uitblijven van buitenlandsche concurrentie, volop, in de derde werd de werktijd met één uur per week verminderd en wordt geklaagd over gebrek aan verfstoffen.

Touw. De gunstige toestanden zijn bestendigd gebleven en de vooruitzichten zijn goed, zoolang de visscherijen niet gestoord worden.

Kapokfabrieken. Waar voor export gewerkt wordt is de toestand nog steeds ongunstig.

Verbandwatten. De groote drukte is nog meer toegenomen.

Groep XVI. Gas en electriciteit.

De toestanden zijn overal normaal.

GroepXVII. Voedings- en genotmiddelen.

Graan en meel. Terwijl in sommige deelen des lands de meelfabrieken geregeld met dag- en nachtploeg werken, wordt uit andere streken voor het grootbedrijf slapte gemeld, o.a. als gevolg van de, sedert de invoering van het regeeringsbrood, verminderde vraag naar tarwebloem. De gewone molenaars daarentegen hebben het thans beter.

Rijst. Doordat alleen voor binnenlandsch gebruik gepeld wordt, staan verschillende pellerijen stil; een enkele maalt thans andere producten.

Biscuit. Over het algemeen normaal; in enkele bedrijven worden de gevolgen van het uitvoerverbod gevoeld; daar zijn de werkzaamheden eenigszins ingekrompen.

Koekfabrieken. Terwijl in sommige streken de toestand zelfs zeer gunstig genoemd wordt, is die in andere achteruitgaande en kwamen daar zelfs niet onbelangrijke personeelsverminderingen voor.

De gevolgen van het uitvoerverbod worden ten deele gecompenseerd door toegenomen vraag uit het binnenland, vooral uit de Hollandsche badplaatsen.

Zuivel. De toestand der zuivelindustrie is, dank zij de zeer hooge prijzen van boter en kaas, nog steeds uitstekend.

Sommige inrichtingen voor melkvoorziening, die voor onvoldoende hoeveelheden contracteerden met de boeren, ondervinden dientengevolge groote moeilijkheden aangezien het voor dezen thans zeer voordeelig is daaruit kaas te maken.

Kunstboter. Vooral door de fabricage van z. g. *kunstreuzel* hebben deze bedrijven schitterende zaken gemaakt. Terwijl in sommige bedrijven de soms buitengewoon groote drukte voortduurt, is in andere de normale toestand weder ingetreden.

Sigaren. De toestanden zijn ongewijzigd; de sigarenindustrie behoort tot die takken van nijverheid, waarin gebrek is aan arbeidskrachten. Doordat echter de export en de fabricage der duurdere soorten zijn afgenomen, worden de uitkomsten van het bedrijf minder gunstig genoemd. Ook drukken hooge grondstofprijzen, emballage- en verzendingskosten de verdiensten. Verschillende fabrieken zijn of worden uitgebreid.

Sigaretten. Deze bedrijfstak beleeft goede tijden, overal heerscht drukte, een fabriek in het Zuiden werkt niet alleen dag en nacht, maar zelfs Zondags.

Suikerraffinaderijen. De productie is belangrijk ingekrompen, mede als gevolg van het afnemen der seizoendrukte, zoodat met minder personeel wordt gewerkt. De fabriek te Gorinchem is stop gezet.

Suikerwerk. Ondanks de hooge suiker- en strooprijzen zijn de toestanden in dit bedrijf normaal, hier en daar heerscht zelfs drukte.

Cacao- en chocolade. Nog steeds is de toestand in dezen bedrijfstak gunstig, enkele fabrieken zijn uitgebreid. De hooge suikerprijzen drukken de bedrijfsuitkomsten der chocoladefabrieken.

Glucose en stroop. De sterke stijging van de prijzen heeft den afzet zeer ongunstig beïnvloed. Dit en het uitvoerverbod van zetmeelproducten hebben tengevolge gehad, dat de toestanden zich in ongunstigen zin hebben gewijzigd. De fabriek te Gorinchem werkt thans met halve kracht, een fabriek in Gelderland staat stil, terwijl thans de beide fabrieken te Gouda tamelijk wel normaal bedrijf hebben.

De fabriek in Overijssel wordt geliquideerd.

Vermicelli. Dank zij het ophouden van den import, is er volop werk en is het personeel uitgebreid.

Bierbrouwerijen. Seizoendrukte.

Conserven. Voor deze bedrijven is het thans de campagnetijd, welke vooral in de jamfabrieken tot groote drukte aanleiding geeft. In enkele conservenfabrieken wordt minder ingemaakt wegens den ongelimiteerden uitvoer van versche groenten naar Duitschland.

Gebrek aan glas- en blikemballage en schaarschte aan blik voor de laatste, doen zich gevoelen.

Te Schiedam is weer druk werk met het drogen van groenten en aardappelen in buiten bedrijf zijnde mouterijen.

Slachterijen. In deze bedrijven, evenals in verschillende *vleeschwarenfabrieken*, is weder eene opleving gekomen, zoodat de toestanden er, op enkele uitzonderingen na, niet ongunstig zijn; hier en daar heerscht zelfs drukte. Zoo werden in Overijssel voor 5 exportslachterijen vergunningen voor oprichting of uitbreiding aangevraagd.

Koffie. De toestand onderging geen verandering.

Cichoreifabrieken. In Overijssel liggen thans 2 fabrieken stil, terwijl in een 3de de drukte voorbij is en er weder normaal gewerkt wordt, evenals in Noord-Branbant.

Zoutziederijen. Normaal bedrijf.

Gist- en spiritusfabrieken. Onveranderd gunstig.

Branderijen. Van de kleinere bedrijven zijn weder enkele stopgezet.

Melassebranderijen. De beide Brabantsche bedrijven werken normaal, ondanks moeilijkheden met het betrekken van grondstoffen. De fabriek te Jutphaas is om dezelfde reden stil gelegd.

Distilleerderij en likeurstokerij. Dure grondstoffen (suiker en spiritus) drukken de uitkomsten van het bedrijf, waarin toch reeds door allerlei oorzaken slapte heerscht.

DE STAND DER NIJVERHEID, OMSTREEKS 31 DECEMBER 1915, VOLGENS GEGEVENS, VERZAMELD DOOR DE ARBEIDSINSPECTIE.

Groep I. Aardewerk, glas, steen, enz.

Baksteenfabrieken werken in hoofdzaak als zomerseizoenbedrijf. Door de heerschende toestanden, slapte in de bouwbedrijven en de mede daardoor veroorzaakte lage prijzen, is de afzet zeer beperkt geweest, wat bij de nog groote voorraden, van het vorige seizoen afkomstig, de vooruitzichten voor dezen tak van nijverheid zeer ongunstig doen zijn.

Toch zijn in 1915 nog groote hoeveelheden steenen gevormd, zooals blijkt uit het volgend overzicht, betrekking hebbend op de belangrijke baksteenindustrie in Gelderland.

Aantal fabrieken.	Normale jaarproductie.	Einde der campagne.	Productie 1915.
8	26 millioen	hebben niet gewerkt	0 millioen
2	11 „	15—30 Juni	4.5 „
4	11.5 „	1—15 Juli	4.5 „
7	26 „	16—31 „	13.5 „
13	66.5 „	1—15 Aug.	41.5 „
17	86 „	16—31 „	63 „
42	190 „	1—15 Sept.	152.5 „
40	238 „	16—30 „	208.5 „
14	106.5 „	1—15 Oct.	82 „
2	12.5 „	16—31 „	9.5 „
4	46 „	continubedrijf	42 „
4	22 „	onbekend	17.5 „
157	842 millioen	—	639 millioen

Voor het winterbedrijf — het afbakken der gevormde steenen en het aanvoeren van grondstof voor de volgende campagne — zag het er echter alweer minder gunstig uit. Gebrek aan brandstof brengt hierin voor vele fabrieken stagnatie, terwijl soms zelfs gebrek aan plaatsruimte door de enorme nog aanwezige voorraden oorzaak is, dat de gebakken steenen niet eens zullen kunnen

worden uitgekruid uit de ovens. Ook de groote duurte der brandstoffen is oorzaak, dat sommige fabrikanten niet of weinig zullen afbakken, omdat dit bij de tegenwoordige lage verkoopprijzen, mede in verband met de concurrentie der Belgische steen, waarover van bijna alle kanten ernstige klachten worden gehoord, toch niet loonend is.

Een en ander heeft niet nagelaten zijn invloed op de winterwerkzaamheden te doen gevoelen.

In enkele bedrijven heeft men een behoorlijken afzet weten te bereiken, zij het ook, dat de productiekosten nauwelijks werden goedgemaakt.

Voor de *dakpan- en buizenfabrieken* geldt vrijwel hetzelfde als boven werd opgemerkt. De belangrijke Limburgsche industrie heeft te lijden van de Duitsche concurrentie hier te lande, zoowel als in België, waar zij vroeger een belangrijk afzetgebied had en waarheen thans, door de lage geldkoersen, niet geleverd kan worden. Eindelijk ondervinden sommige fabrieken moeilijkheden met den aanvoer van hun klei, welke op Duitsch grondgebied gegraven wordt en wordt er geklaagd over het bevorderen van het gebruik van lei- voor dakbedekking.

Met de fabricage van draineerbuizen is het gunstiger gesteld, dank zij de gunstige uitkomsten van het landbouwbedrijf.

Pijpenfabricage en pottenbakkerijen. De eerstgenoemde fabrieken werken normaal, doch er dreigt gebrek aan mondstukken te komen. De uitschakeling van de Duitsche industrie komt dit vak ten goede.

De fabricage van grof aardewerk gaat minder bevredigend.

Aardewerk- en tegelfabrieken. Deze bedrijven in en om Maastricht hebben veel te lijden van de hooge vrachtprijzen voor het verkeer over zee, wat zoowel gevoeld wordt bij den aanvoer van grondstoffen als bij den export van het produkt, terwijl in deze bedrijven de hooge brandstofprijzen zich begrijpelijkerwijs mede zeer sterk doen gevoelen. De toestand is dan ook nog verre van normaal. Ontslag van personeel kwam niet voor; de in militairen dienst opgeroepenen werden niet vervangen. In de porceleinfabriek wordt door circa 60 % van het personeel 5/6 van den normalen arbeidsduur gewerkt, dank zij de groote vraag naar goedkoopere artikelen.

In de eene der beide aardewerkfabrieken wordt in de meeste afdeelingen 4 en 5 dagen per week gewerkt, in de andere werkt het mannelijk personeel 6 × 7.7 uur, het vrouwelijke 6 × 6.4 uur per week.

Deze verkorting van den werktijd, gepaard met een evenredige vermindering der verdiensten, doet vele jongere arbeiders naar de Staatsmijnen een heenkomen zoeken.

De vloertegelfabriek zoowel als de fabriek van muurtegels werken gewoon door, al ondervinden zij, behalve de bovengenoemde moeilijkheden, ook de gevolgen van de slapte in de bouwbedrijven.

Behalve in de fabriek van muurtegels te Vrijenban, waar het nog steeds zeer druk is, is de toestand der tegelfabrieken elders ongunstiger.

In Schiedam werd een nieuwe tegelfabriek opgericht.

Kunstaardewerk- en faiencefabrieken. Op een enkele uitzondering na

heerscht in deze bedrijven nog steeds slapte, doch de toestand is wel eenigszins verbeterd, wat toe te schrijven is aan het niet meer concurreeren van Duitschland in overzeesche landen en het in meerdere mate toepassen van terracotta's op bouwwerken.

Kalkzandsteenfabrieken. Van 5 fabrieken wordt stilstand vermeld, waarvan eenige door gebrek aan kalk. In de overige bedrijven is het slap door overproductie van steen en geringen afzet en concurrentie van Belgische steenen.

De toestand der *kalkbranderijen en -blusscherijen* loopt plaatselijk uiteen. Terwijl in sommige bedrijven normaal gewerkt wordt, is in andere de toestand ongunstig.

Waar kluitkalk placht te worden verwerkt is de toestand begrijpelijkerwijze het ongunstigst, daar deze stof uit België moet worden betrokken.

De *spiegelglasfabriek* heeft begin Augustus een week gedeeltelijk stil gelegen, omdat zij in hoofdzaak met Belgen arbeidt en het dezen, tusschen de 17 en 35 jaar, verboden werd het vaderland te verlaten. Sindsdien is er weer wijziging in dit verbod gebracht en is aan de werklieden onder voorwaarden weer gelegenheid gegeven op de fabriek te gaan werken. Het bedrijf wordt thans weer normaal voortgezet.

In de *vensterglasfabriek* wordt, nu het personeel door geïnterneerden voltallig is gemaakt, weder volop gewerkt.

Flesschenfabrieken. De toestand is thans veel verbeterd; door stilstand der fabrieken in Noord-Frankrijk is de buitenlandsche vraag zeer toegenomen en heerscht er aan vele fabrieken gebrek aan personeel. Voor wat Schiedam, Delft, Vlaardingen, Capelle a/d IJssel en Zwijndrecht betreft, kan vermeld worden, dat men volop orders heeft, doch met gebrek aan glasblazers te kampen heeft.

In de *witglasfabrieken* heerscht nog steeds drukte; te Schiedam neemt de fabricage van witglas zeer toe. Een der belangrijkste fabrieken heeft te lijden door gebrek aan soda.

Het personeel van 66 blazers, dat werkzaam was bij de nieuw ter hand genomen vervaardiging van gloeilampballonnetjes, waarvan er 35 à 40.000 per dag worden gemaakt, werd begin October versterkt met 40 geïnterneerde Belgen.

De fabrieken te Nieuw-Buinen werken weder met het normale personeel.

Glasslijperijen. De toestand loopt voor de verschillende streken uiteen. In het Zuiden des lands, in Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Dordrecht heerscht bedrijvigheid, dank zij het ophouden der buitenlandsche concurrentie. Elders is de drukte afgenomen door teruggang van bedrijvigheid in de meubelindustrie. De afdeeling „glas in lood" ondervindt de gevolgen van de malaise in de bouwvakken.

Groep II. Diamantbewerking.

De in het vorige overzicht vermelde verbetering in den toestand van dezen zwaar geteisterden tak van nijverheid heeft gelukkig aangehouden, zooals blijkt uit het volgend overzicht van het Arbeids-bureau der gemeente Amsterdam, betreffende de georganiseerde diamantbewerkers.

Organisatie.	Aantal leden ult°. Dec. '15			
	totaal.	in militairen dienst, ziek, enz.	geheel werkloos.	ged. werkloos.
A. N. D. B.	9379	815	3689	169
Betsalel	200	18	73	4
Chr. Diamantbew. Ver. . .	70	5	14	4
R.K. „ „ . .	134	31	31	1
Diamantbew. loopknechts . .	192	12	51	60
Vereenigde schijvenschuurders.	68	2	4	38
Totaal . . .	10043	883	3862	276

Het aantal werkende georganiseerden is dus gestegen tot 5022 = 50 %.

Er is behoefte aan gezaagde diamant, die vroeger veel door de Belgische zagerijen geleverd werd. Er is gebrek aan geoefende diamantzagers.

In de kleine slijperijtjes in Noord-Brabant zijn alle molens bezet.

Groep III. Drukkersbedrijven.

Drukkerijen. Vrijwel normaal, hoewel minder werk dan gewoonlijk, ten deele door de sterk verhoogde papierprijzen veroorzaakt.

Vooral op de uitkomst van courantdrukkerijen heeft deze prijsstijging een ongunstigen invloed, terwijl deze bedrijven bovendien te lijden hebben van nog steeds voortdurende beperking op reclamegebied.

Als gevolg van de tijdelijke jaarlijksche drukte heerschte er in verscheidene drukkersondernemingen zelfs schaarschte aan werkkrachten.

De verbetering komt duidelijk tot uitdrukking in het overzichtje dat betrekking heeft op de leden van den Alg. Nederl. Typografenbond.

Aantal leden.

	Op 26 Sept. 1914.	Op 31 Dec. 1914.	Op 3 April 1915.	Op 3 Juli 1915.	Medio Oct. 1915.	Ult° Dec. 1915.
Geheel werkloos . .	683 (13.4)	300 (5.5)	251 (4.6)	189 (3.4)	191 (3.3)	38 (0.65)
Werkten per week:						
1—2 dagen . . .	22 (0.5)	11 (0.2)	5 (0.1)	3 (0.0)	3 (0.0)	2 (0.03)
3 „ . . .	680 (13.4)	470 (8.7)	355 (6.5)	188 (3.4)	191 (3.3)	28 (0.48)
4 „ . . .	795 (15.7)	389 (7.2)	146 (2.7)	131 (2.3)	90 (1.6)	10 (0.17)
5 „ . . .	835 (16.4)	450 (8.3)	462 (8.4)	324 (5.8)	175 (3.0)	12 (0.21)
6 „ . . .	2058 (40.5)	3806 (70.1)	4244 (77.7)	4741 (85.0)	5135 (88.8)	5749 (98.46)
Totaal . . .	5073	5426	5463	5576	5785	5839
In militairen dienst.	779	805	833	831	883	948

De cijfers tusschen haakjes duiden de percentages aan; onder „dag" wordt verstaan 1/6 van het normale aantal werkuren per week.

Steendrukkerijen. De vrij gunstige toestand, die in het vorige overzicht vermeld kon worden, is blijven aanhouden; hier en daar heerscht zelfs drukte.

Chemigrafie. De toestand is nog steeds ongunstig, nu niet zoozeer ten gevolge van gebrek aan orders, als wel aan grondstoffen, vooral koper; in sommige bedrijven kan echter van drukte gesproken worden. Ook de hooge prijzen der grondstoffen hebben op dit bedrijf nadeeligen invloed.

Groep IV. Bouwbedrijven.

Bouwwerken. De toestand in de bouwbedrijven is nog steeds niet rooskleurig. Het platteland moge weinig door werkloosheid zijn geplaagd, in verschillende streken moge door werk voor interneerings-, militairen- en vluchtelingen-kampen tijdelijk werk zijn verschaft, en in tal van steden moge, door krachtige overheidsbemoeiïng of dank zij het werk voor bouwvereenigingen, getracht zijn zooveel mogelijk de gevolgen weg te nemen, ontstaan door den stilstand van het particuliere bedrijf, toch is de toestand over het algemeen nog ongunstig, vooral in Amsterdam en Rotterdam bij den nieuwbouw en overal bij herstellingen, welke door de hooge grondstofprijzen zooveel mogelijk worden uitgesteld.

Voor *Amsterdam* werden door den dienst van het Bouwtoezicht de volgende cijfers verstrekt.

Data 1915.	Aantal werkzame personen.	Aantal stilgelegde bouwwerken	
		wegens geldelijk bezwaar.	wegens de mobilisatie.
8 Januari.	3587	63	16
1 Februari	3504	59	15
1 Maart	3529	58	6
1 April	3331	56	6
1 Juli	3261	52	3
1 Augustus	3075	82	1
1 September	2980	73	1
1 October	2864	38	3
1 November	2736	31	35
1 December.	2594	30	2
1 Januari 1916.	2667	30	2

De belangrijke achteruitgang van het aantal werkzame personen komt geheel voor rekening der bouwwerken voor woningbouwvereenigingen, dat in deze periode nog verder daalde, n.l. van 956 tot 435.

Uit de cijfers betreffende *Rotterdam* blijkt dat aanvankelijk eene geringe verbetering intrad, maar toch was de toestand nog ongunstig, vooral indien in het oog wordt gehouden, dat over het algemeen op de bouwwerken met ongeveer 25 % minder arbeiders wordt gewerkt, dan regel is. In de laatste maanden is de toestand echter belangrijk verbeterd; er worden verschillende groote bouwwerken uitgevoerd en de meeste bouwvakarbeiders, behalve stucadoors en schilders, hebben weer voldoende werk.

Data (1915).	Aantal gebouwen				
	Waren in uitvoering.	Zijn in uitvoering genomen.	Werden voltooid.	Werden of bleven stopgezet.	Bleven op den laatsten datum in uitvoering.
Op 30 Juni	320	—	—	—	—
Van 30 VI—7 VII. . . .	—	21	13	37	291
Op 7 Juli	328	—	—	—	—
Van 7—14 VII	—	17	7	34	304
Op 14 Juli.	338	—	—	—	—
Van 14—21 VII.	—	10	5	28	315
Op 21 Juli.	343	—	—	—	—
Van 21—31 VII.	—	—	11	28	304
Op 31 Juli.	332	—	—	—	—
Van 31 VII—7 VIII . . .	—	5	5	28	304

Data (1915).	Aantal gebouwen				
	Waren in uitvoering.	Zijn in uitvoering genomen.	Werden voltooid.	Werden of bleven stopgezet.	Bleven op den laatsten datum in uitvoering.
Op 7 Augustus	332	—	—	—	—
Van 7—14 VIII.	—	47	9	28	342
Op 14 Augustus.	370	—	—	—	—
Van 14—21 VIII	—	16	5	25	356
Op 21 Augustus.	381	—	—	—	—
Van 21—31 VIII	—	7	20	18	350
Op 31 Augustus.	386	—	—	—	—
Van 31 VIII—7 IX . . .	—	6	31	18	325
Op 7 September.	343	—	—	—	—
Van 7—14 IX	—	23	24	18	324
Op 14 September	342	—	—	—	—
Van 14—21 IX	—	38	16	18	346
Op 21 September	364	—	—	—	—
Van 21—30 IX	—	23	6	10	371
Op 30 September	381	—	—	—	—
Van 30 IX—7 X	—	39	5	10	405
Op 7 October	415	—	—	—	—
Van 7—14 X	—	34	8	14	427
Op 14 October	441	—	—	—	—
Van 14—21 X	—	34	11	14	450
Op 21 October	464	—	—	—	—
Van 21—31 X	—	31	43	14	438
Op 31 October	452	—	—	—	—
Van 31 X—7 XI	—	18	15	14	441
Op 7 November.	455	—	—	—	—
Van 7 XI—14 XI	—	19	7	8	459
Op 14 November	467	—	—	—	—
Van 14—21 XI	—	16	14	8	461
Op 21 November	469	—	—	—	—
Van 21—30 XI	—	27	7	8	481
Op 30 November	489	—	—	—	—
Van 30 XI—7 XII . . .	—	19	17	8	483
Op 7 December	491	—	—	—	—
Van 7—14 XII	—	7	13	7	478
Op 14 December	485	—	—	—	—
Van 14—21 XII	—	18	24	7	472
Op 21 December	479	—	—	—	—
Van 21—31 XII	—	13	110	6	376
Op 31 December	382	—	—	—	—

Overigens is de toestand in de voornaamste steden van Zuid-Holland belangrijk beter dan een jaar geleden.

Van den toestand te *'s-Gravenhage* geven de volgende cijfers een beeld.

Data.	In uitvoering zijnde nieuw- en herbouwen.			In uitvoering zijnde ver- en bijbouwen.		
	Aantal			Aantal		
	bouw-werken.	per-ceelen.	id. stop-gezet.	bouw-werken.	per-ceelen.	id. stop-gezet.
15 Oct. 1914 . .	130	535	111	41	43	5
15 Oct. 1915 . .	101	547	11	42	43	3
1 Jan. 1915 . .	105	454	57	22	23	6
1 Jan. 1916 . .	134	707	20	37	38	2

Op alle bouwwerken wordt vrijwel met vol personeel gewerkt.

Sedert 1 Juni 1915 wordt in overeenstemming met andere steden, ook aldaar op geregelde tijdstippen telling gehouden van het juiste aantal werklieden, die werkzaam zijn op de met vergunning van Burgemeester en Wethouders onderhanden zijnde bouwwerken.

Voorts worden sedert 22 Juni j.l. op geregelde tijden nagegaan het totaal bedrag (bouwkapitaal), dat nog vereischt wordt voor de verdere uitvoering van de reeds onderhanden zijnde werken en de grootte van het bouwkapitaal, dat noodig is voor de uitvoering van de werken, waarvan binnen een bepaalden tijd, gesteld op een jaar, de uitvoering met vergunning van Burgemeester en Wethouders vaststaat.

De evenbedoelde bedragen kunnen, hoewel bij het verzamelen van de daartoe vereischte gegevens zooveel mogelijk betrouwbaarheid wordt betracht, uiteraard slechts als zeer globaal worden aangemerkt.

In de twee hierna volgende staten is van de tot dusverre verwerkte gegevens met betrekking tot het werkliedenaantal, resp. het aan materiaal en arbeidsloon te verwerken bedrag, een vergelijkend overzicht opgenomen.

Aantal arbeiders, werkzaam aan de met vergunning van Burgemeester en Wethouders in uitvoering zijnde werken.

(Nieuw- en herbouw, ver- en bijbouw.)
(Uitgezonderd gemeentegebouwen en z.g. burgerwerk.)

1915.	1 Juni	1 Juli	2 Aug.	1 Sept.	1 Oct.	1 Nov.	1 Dec.	3 Jan. 1916
Aantal arbeiders	1470	1459	1567	1649	1793	1919	2331	2461

Aan materieel en arbeidsloon te verwerken kapitaal.

(Nieuw- en herbouw en ver- en bijbouw.)
(Uitgezonderd gemeentegebouwen en z.g. burgerwerk.)

1915.	22 Juni.	2 Aug.	1 Sept.	1 Oct.	1 Nov.	1 Dec.	1 Jan. 1916.
Nog te verwerken kapitaal a/d reeds in uitvoering zijnde perceelen	*f*2470010	*f*3728050	*f*3777100	*f*4049680	*f*4940540	*f*5467135	*f*5865685
Te verwerken kapitaal ten behoeve van de werken, waarvan binnen een jaar de uitvoering vaststaat . .	1657990	1676950	1796900	1647320	1721460	1213865	1924315

Uit het bovenstaande blijkt, dat de toestand te 's-Gravenhage aanmerkelijk is verbeterd en — gelet op het jaargetijde en de abnormale tijdsomstandigheden — bijzonder bevredigend mag worden genoemd.

In *Leiden* waren op 1 October 1915 en 1 Januari 1916 respectievelijk 156 en 117 perceelen nieuwbouw onderhanden, tegen 55 en 84 verleden jaar, terwijl er respectievelijk 58 en 44 perceelen her- of verbouwd werden, tegen 33 en 17 verleden jaar. Van werkloosheid voor de metselaars en schilders te Leiden kan thans niet meer gesproken worden; wel is er gebrek aan werk voor de schilders.

In *Gouda* wordt aan 80 perceelen nieuwbouw gewerkt, waaronder groote, als Rijks Hoogere Burgerschool en fabrieksgebouwen, garenspinnerij; in deze plaats heerscht, evenmin als in *Gorinchem*, waar veel voor gemeentelijke rekening gebouwd wordt, werkloosheid onder de bouwvakarbeiders.

Evenmin is dat het geval in *Amersfoort* en *Utrecht*. Omtrent laatstgenoemde gemeente geeft het volgende staatje een overzicht.

	Nieuwbouw.		Her- en verbouw.	
	Aantal		Aantal	
	Perceelen.	Woningen.	Perceelen.	Woningen.
Oct. 1914 . . .	191	194	63	51
„ 1915 . . .	257	244	58	48
1 Jan. 1915 . . .	166	183	47	38
1 „ 1916 . . .	199	176	55	45

De heilzame invloed op de werkloosheid, uitgeoefend door woningbouwvereenigingen, komt sterk uit, indien men in het oog houdt, dat van de 257 op 1 October 1915 in aanbouw zijnde perceelen er 161 voor deze vereenigingen in uitvoering waren en van de 1 Januari 1916 in uitvoering zijnde woningen 64. Dezelfde gunstige werking werd ook in *Twenthe* waargenomen. Bovendien heeft daar de gunstige toestand in het landbouwbedrijf zich afgespiegeld in het bouwvak. Op het platteland is veel werk gekomen van particulieren.

In verschillende streken werkte als factor ten goede de groote bloei, waarin verschillende takken van nijverheid zich onder de huidige tijdsomstandigheden mogen verheugen, en gaf de daardoor noodig geworden uitbreiding van fabrieken eenige vergoeding voor het tekort aan burgerwerk.

In het *Zuiden des lands* vonden een belangrijk aantal arbeiders werk bij groote spoorwegwerken, als den bouw van een station te Maastricht en werken rondom Eindhoven. Eenige dezer werken zijn in belangrijke mate gevorderd en dientengevolge is het aantal arbeiders sterk verminderd; te Maastricht echter is de toestand gunstig, doordat verschillende groote werken, als de bouw van een gevangenis, postkantoor, marechausseekazerne en twee groepen arbeiderswoningen onderhanden zijn, terwijl de voorbereidende maatregelen voor den bouw van een infanteriekazerne reeds zijn genomen.

Bij den aanleg van een nieuw groot emplacement te Susteren vinden vele grondwerkers nog werk.

Het volgend overzichtje heeft betrekking op de leden van den Centralen bond van bouwvakarbeiders in Nederland.

Data.	Aantal.		
	Niet in militairen dienst.	Gedeeltelijk werkloos.	Geheel werkloos.
Einde Sept. 1914 .	2088	364 = 17.4 %	445 = 21.3 %
1 Jan. 1915 . . .	2044	253 = 12.4 %	511 = 25 %
1 April 1915 . . .	2077	208 = 10 %	416 = 20 %
1 Juli 1915. . . .	2182	55 = 2.5 %	275 = 12.6 %
1 Oct. 1915 . . .	2237	64 = 2.9 %	453 = 20.2 %
1 Jan. 1916 . . .	1980	112 = 5.6 %	314 = 15.6 %

De aanvankelijk niet onbelangrijke absolute en relatieve toename van het aantal werkloozen gedurende het 3de kwartaal van 1915 is in het laatste kwartaal aanzienlijk teruggeloopen voor wat de rubriek „geheel werkloozen" betreft.

De toestand der *behangers* is over het algemeen, dank zij ook het seizoen, weinig gunstig. Slechts in enkele plaatsen ('s-Gravenhage) komen uitzonderingen ten goede voor.

Steenhouwers. De steenhouwerij ondervindt op verschillende plaatsen de

gevolgen der malaise in de bouwvakken door weinig werk, zoodat in enkele bedrijven het personeel is verminderd, niettegenstaande ingevolge de *Steenhouwerswet* de arbeidsduur belangrijk beperkt is. De werkloosheid te Amsterdam is onbelangrijk. Er is daar schaarschte aan bekwame marmerbewerkers, zoodat bij een werkgever twee geïnterneerde Belgische militairen te werk zijn gesteld.

Ofschoon de steenhouwers zich in het algemeen meer verplaatsen dan gewone arbeiders, is het wel merkwaardig, dat, niettegenstaande uit enkele plaatsen slapte gemeld wordt, er in andere plaatsen gebrek aan steenhouwers is. Zoo meldt de hoofdinspecteur in Gelderland, dat niet alleen een tweetal patroons geïnterneerde Belgen wilde te werk stellen, omdat zij geen Nederlandsch personeel konden krijgen, doch dat een derde patroon verklaarde geen groot werk te hebben durven aannemen, omdat hij, ondanks alle mogelijke moeite, geen steenhouwers kon krijgen. Ook uit de drie Noordelijke provinciës en uit Brabant wordt gebrek aan werkkrachten gemeld.

De toestand der *stucadoors* is, tengevolge van het seizoen, op een enkele uitzondering na, nog ongunstiger dan in Juli.

Schilders. In het algemeen is het afgeloopen kwartaal niet zoo ongunstig geweest als verwacht werd, in verband met de malaise in de bouwvakken en de bezuiniging welke alom wordt betracht met het uitgeven van werk. Het seizoen brengt mede, dat thans niet onbelangrijk korter wordt gewerkt dan des zomers pleegt te geschieden; desniettegenstaande laat de hoeveelheid werk in verschillende streken toch tamelijk te wenschen over.

Blijkens de volgende overzichten, betrekking hebbend op de leden van den Nederlandschen Schildersgezellenbond, zijn dezen er tamelijk gunstig aan toe; ook ditmaal moet opgemerkt worden, dat de cijfers eenigszins geflatteerd zijn, doordat ook thans eene niet onbelangrijke toename van het ledental, uit den aard der zaak werk hebbenden, valt te constateeren.

Aantal leden.

	1 Oct. 1914.	1 Jan. 1915.	1 April 1915.	1 Juli 1915.	1 Oct. 1915.	1 Jan. 1916.
Geheel werkloos . . .	699 (24.7)	1111 (41.0)	503 (18.4)	198 (6.7)	214 (7.0)	957 (31.31)
Werkten per week:						
1 dag	1 (0.0)	—	4 (0.1)	2 (0.0)	9 (0.3)	30 (0.98)
2 dagen	8 (0.2)	32 (1.2)	25 (0.9)	4 (0.1)	15 (0.5)	39 (1.28)
3 „	15 (0.5)	39 (1.4)	19 (0.7)	1 (0.0)	19 (0.6)	22 (0.72)
4 „	88 (3.2)	37 (1.4)	8 (0.3)	1 (0.0)	20 (0.6)	26 (0.85)
5 „	226 (8.0)	107 (4.0)	128 (4.7)	—	9 (0.3)	23 (0.75)
6 „	1705 (63.6)	1374 (51.0)	2041 (74.8)	2762 (93.1)	2802 (90.7)	1960 (64.11)
Totaal . . .	2712	2700	2728	2968	3088	3057
In militairen dienst . .	—	494	510	510	485	520

(De cijfers tusschen haakjes geven de percentages aan.)

	Geheel werkloos						Gedeeltelijk werkloos						Normaal werkzaam					
	1 Oct. 1914.	1 Jan. 1915.	1 April 1915.	1 Juli 1915.	1 Oct. 1915.	1 Jan. 1916.	1 Oct. 1914.	1 Jan. 1915.	1 April 1915.	1 Juli 1915.	1 Oct. 1915.	1 Jan. 1916.	1 Oct. 1914.	1 Jan. 1915.	1 April 1915.	1 Juli 1915.	1 Oct. 1915.	1 Jan. 1916.
Amsterdam. .	224 =	286 =	122 =	47 =	48 =	251	11 =	16 =	22 =	7 =	26 =	40	251 =	185 =	365 =	539 =	542 =	348
	46.1 %	58.9 %	24 %	8 %	7.8 %	39.3 %	2.2 %	3.2 %	4.3 %	1.2 %	4.2 %	6.2 %	51.6 %	38 %	71.7 %	90.9 %	88 %	54.46 %
Arnhem . . .	21 =	50 =	36 =	6 =	3 =	29	3 =	8 =	3 =	—	5 =	5	81 =	54 =	73 =	113 =	114 =	87
	20 %	44.6 %	32.1 %	5 %	2.5 %	24 %	3 %	7.1 %	2.7 %	—	4.1 %	4.1 %	77 %	48.2 %	65.2 %	95 %	93.4 %	71.9 %
's Gravenhage	126 =	149 =	44 =	57 =	63 =	161	185 =	103 =	116 =	—	4 =	3	151 =	205 =	283 =	425 =	427 =	321
	27.3 %	32.6 %	10 %	11.8 %	12.7 %	33.2 %	40 %	22.5 %	26.2 %	—	0.8 %	0.64 %	32.7 %	45 %	63.8 %	88.2 %	86.4 %	66.1 %
Groningen . .	7 =	65 =	35 =	2 =	5 =	58	—	2 =	7 =	—	—	11	98 =	41 =	69 =	126 =	123 =	57
	6.6 %	60.2 %	31.5 %	1.6 %	4 %	46 %	—	1.8 %	6.3 %	—	—	8.7 %	93.3 %	38 %	62.1 %	98.4 %	96 %	45.2 %
Haarlem . . .	20 =	51 =	10 =	6 =	7 =	33	—	14 =	—	—	1 =	—	67 =	22 =	70 =	79 =	68 =	46
	23 %	58.6 %	12.5 %	7 %	9.2 %	41.7 %	—	16.1 %	—	—	1.3 %	—	77 %	25.3 %	87.5 %	93 %	89.5 %	58.2 %
Rotterdam . .	62 =	80 =	18 =	37 =	41 =	101	85 =	4 =	—	—	17 =	16	81 =	142 =	229 =	227 =	236 =	208
	27.2 %	35.4 %	7.3 %	14 %	14 %	31.08 %	37.3 %	1.8 %	—	—	5.8 %	4.9 %	35.5 %	62.7 %	92.7 %	86 %	80.2 %	64 %
Utrecht. . . .	25 =	55 =	60 =	6 =	8 =	52	—	—	—	—	1 =	17	124 =	95 =	95 =	155 =	177 =	106
	16.8 %	36.6 %	38.8 %	3.7 %	4.3 %	29.7 %	—	—	—	—	0.5 %	9.71 %	83.2 %	63.3 %	61.2 %	96.3 %	95.2 %	60.5 %

Ten aanzien van de leden van den Algemeenen Nederlandschen *Timmerliedenbond,* kan het volgende overzicht worden gegeven, betrekking hebbende op de niet in militairen dienst zijnde leden.

Afdeeling.	Aantal geheel werkloozen.					
	1 Oct. 1914.	1 Jan. 1915.	1 April 1915.	1 Juli 1915.	1 Oct. 1915.	1 Jan. 1916.
Amsterdam	194 (20.7)	168 (17 8)	190 (21.1)	156 (17.1)	183 (20.2)	177 (16.8)
Apeldoorn	—	—	—	19 (20)	1 (1)	4 (4.0)
Arnhem	20 (26.7)	8 (10.7)	19 (24 0)	9 (7.4)	1 (1.2)	21 (24.7)
's Gravenhage	81 (23.1)	92 (26.3)	103 (27.1)	99 (23.0)	78 (18.3)	54 (12.7)
Groningen	1 (0.7)	2 (1.3)	9 (5.8)	3 (1.8)	5 (3)	15 (8.8)
Haarlem.	46 (35.4)	40 (29.8)	37 (24.0)	23 (14.7)	0 (0)	18 (11.8)
Hilversum	26 (26)	50 (47.6)	37 (33.6)	31 (28.7)	5 (4.6)	15 (13.9)
Rotterdam	86 (16.2)	138 (26.5)	102 (19.4)	74 (14)	67 (12.9)	48 (9.2)
Utrecht	42 (23.6)	29 (15.1)	31 (16.4)	18 (9.4)	0 (0)	8 (4.4)

Voor het totaal aantal leden zijn de cijfers als volgt:

	1 Oct. 1914.	1 Jan. 1915.	1 April 1915.	1 Juli 1915.	1 Oct. 1915.	1 Jan. 1916.
Aantal leden in militairen dienst . . .	1188	1215	1277	1285	1367	1416
Idem voor arbeid beschikbaar	5012	5089	5153	5365	5430	5305
Hiervan geheel werkloos	861 = 17.2 %	1014 = 20 %	805 = 15.6 %	538 = 10 %	398 = 7.3 %	489 = 9.2 %

Uitdrukkelijk teekende genoemde organisatie in haar mededeeling omtrent 1 Oct. j.l. aan, dat de in die cijfers uitgedrukte teruggang in werkloosheid gesteld moet worden op rekening van den bouw van kampen voor militairen

(landstorm), bij welke werken een groot aantal timmerlieden gedurende eenige weken werk vonden.

Voor de leden van den Ned. R.-K. Timmerliedenbond „St. Joseph" werd het volgend overzicht ontvangen.

Afdeeling.	Aantal geheel werkloozen.					
	1 Oct. 1914.	1 Jan. 1915.	1 April 1915.	1 Juli 1915.	1 Oct. 1915.	1 Jan. 1916.
Amsterdam . .	27 (9.8)	47 (18)	47 (18)	38 (14.6)	36 (13.8)	33 (13.1)
Apeldoorn . . .	3 (15)	3 (15)	2 (10)	3 (11.5)	— (0)	5 (9.8)
Arnhem	13 (26.5)	8 (16)	6 (11.5)	3 (6)	— (0)	1 (3.22)
's Gravenhage . .	28 (17.5)	19 (12)	32 (19.5)	21 (12.1)	24 (13 8)	10 (5.71)
Haarlem	14 (11.2)	22 (17.6)	8 (6.2)	21 (16)	8 (6.3)	7 (5.78)
Hilversum . . .	8 (15.4)	29 (55.8)	8 (15.4)	6 (11.1)	4 (7.3)	5 (9.09)
Rotterdam . . .	15 (14.6)	17 (18.5)	7 (7.8)	9 (9.7)	8 (8.6)	5 (5.37)
Utrecht	22 (17.7)	— (0)	12 (9.4)	1 (0.8)	2 (1 5)	— (0)

Voor het totaal aantal leden zijn de cijfers als volgt:

	1 Oct. 1914.	1 Jan. 1915.	1 April 1915.	1 Juli 1915.	1 Oct. 1915.	1 Jan. 1916.
Aantal leden in militairen dienst	484	417	522	520	542	572
Idem voor arbeid beschikbaar . .	2155	2231	2267	2386	2547	2595
Hiervan geheel werkloos	334 = 15.5 %	358 = 16 %	242 = 10.7 %	179 = 7.5 %	157 = 6.1 %	130 = 5.4 %

Groep V. Chemische nijverheid.

De fabrieken van *zwavelzuur,* het onontbeerlijke hulpmiddel in bijna alle takken van chemische industrie, hebben het, nu de aanvoer gestremd, althans

zeer belemmerd is, steeds zeer druk. De oprichting van nieuwe fabrieken is in voorbereiding.

Van de *superphosphaatfabrieken* ondervinden sommige groote moeilijkheden door gebrek aan zwavelzuur; in andere daarentegen zijn de werkzaamheden dermate toegenomen, dat overuren gemaakt worden. Twee fabrieken stonden stil wegens gebrek aan grondstoffen; een fabriek verminderde haar losse personeel tengevolge van slapte in haar bedrijf door vermindering in den aanvoer van grondstoffen.

Lijm- en gelatinefabrieken. Normaal.

Olieslagerijen. De groote behoefte aan olie heeft de ongekende drukte, ook gedurende het stille seizoen, dat hier en daar met stilstand placht gepaard te gaan, doen voortduren. Verscheidene nieuwe fabrieken zijn opgericht.

Een gunstige factor voor de olieslagerijen was ook de door gebrek aan ander krachtvoer veroorzaakte groote vraag naar lijnkoek en lijnmeel. Enkele fabrieken ondervinden moeilijkheden door den gestoorden aanvoer van lijnzaad, tengevolge van het aanhouden van zeilende partijen.

Zeepfabrieken. Thans beperkt de drukte zich in hoofdzaak tot de fabrieken van harde zeep (toiletzeep), terwijl in die van zachte (groene en gele) zeep normaal bedrijf heerscht.

Vermindering der buitenlandsche concurrentie en hooge prijzen voor zachte zeep veroorzaken de drukte bij de fabricage van harde zeep. Overwerk en vermeerdering van personeel, ondanks de moeilijkheden bij het betrekken der chemicaliën.

Kaarsenfabrieken. Groote drukte. De kaarsenfabriek te Gouda moest echter voor een deel tijdelijk stop worden gezet door gebrek aan grondstoffen.

Lucifersfabrieken. Niet veranderd.

De *loodwitfabrieken* lijden onder ongeregelden aanvoer van lood, zoodat niet steeds normaal kan worden gewerkt. De hooge prijzen van het artikel maken het bedrijf zeer loonend. Een fabriek moest wegens gebrek aan lood worden stopgezet; een andere constateerde mindere afname in Nederland en totaal opgehouden export.

De *zinkwitfabrieken* werken normaal. De lithoponeafdeeling der Maastrichtsche Zinkwit-Maatschappij is sinds begin December weer in werking met 180 werklieden.

Verffabrieken en -malerijen. De toestanden zijn weinig veranderd. Een deel der bedrijven ondervindt gunstige gevolgen van vermeerderden export, andere daarentegen hebben te lijden van de slapte in de bouwbedrijven.

De export wordt bemoeilijkt door de formaliteiten, noodig voor het verkrijgen van mogelijkheid van uitvoer over zee. Kon vroeger in het algemeen

worden volstaan met de verklaring, dat minder dan 25 % der waarde van Duitschen, Oostenrijk-Hongaarschen of Turkschen oorsprong was, thans wordt opgave geëischt van het juiste percentage.

Kininefabriek. Sinds eenige maanden drukte.

Koolteerdistilleerderij. Drukte.

Asphaltfabrieken. De raffinaderij en fabriek van asphalt voor straatbedekking verminderde het personeel. De fabrieken van asphaltpapier werken thans normaal. De oprichting van allerlei loodsen (interneeringsverblijven), welke met dit materiaal gedekt worden, geeft een niet onbelangrijken afzet. Bovendien wordt door de duurte van het zink in plaats van dit materiaal ook asphaltpapier gebezigd.

Stijfselfabrieken. Aan de Zaan is de toestand belangrijk verbeterd en is het thans vrij druk. Zeer druk is het in Nijmegen; in Utrecht daarentegen is het slap.

Lak- en inktfabrieken. Dank zij de vermindering der buitenlandsche concurrentie houdt de drukte nog steeds aan.

Gloeikousjes. Het gebrek aan rameh-garens, alsmede aan thoriumzouten, die uit Duitschland worden betrokken, en moeilijkheden bij den invoer in Groot-Britannië, oefenen een ongunstigen invloed uit op den gang van zaken in eenige bedrijven, waarvan er verscheidene van jongen datum zijn. Eenige hiervan te Amsterdam zijn dientengevolge stilgezet. Elders, Twenthe, Gelderland, werd normaal gewerkt; uit Rotterdam werd drukte gerapporteerd. Aldaar wordt in eene fabriek het thoriumnitraat zelf vervaardigd.

Fabrieken van pharmaceutische producten hebben het over het algemeen zeer druk. Enkele hebben de voorbereiding der fabricage ter hand genomen van sommige artikelen, die vroeger uitsluitend of in hoofdzaak ingevoerd werden.

Potaschbranderijen en -raffinaderijen. Ten gevolge van gebrekkigen afzet nog steeds gedrukt. De sodaraffinaderij stopte haar bedrijf wegens gebrek aan grondstoffen.

Schoensmeerfabrieken. Over het algemeen drukte; eenige fabrieken ondervinden moeilijkheden door den onregelmatigen aanvoer van grondstoffen uit Duitschland en Engeland.

Magnesietmalerijen. De fabriek te Zoeterwoude moest door achterwege blijven van grondstoffen stopzetten.

Groep VI. Houtbewerking, enz.

Meubelfabricage. De toestand in dit bedrijf, dat zooals bekend is, aanvankelijk zeer ernstig van de crisis te lijden had, is over het algemeen veel

verbeterd. Ook thans is echter de toestand in verschillende streken ongelijk. Terwijl in Amsterdam de fabrieken van de betere kwaliteiten zich verheugen in het toenemen van het aantal orders, zoodat daar zelfs schaarschte aan goede werkkrachten heerscht, zoowel voor het vervaardigen van meubelen, als voor betimmeringen van kantoren en schepen, wordt uit Rotterdam bericht, dat het daar juist in de eerste klas zaken, op enkele uitzonderingen na, slap is, terwijl er juist in de mindere qualiteiten meer om gaat. Te 's-Gravenhage is de toestand goed; zelfs hier en daar zeer goed.

Ook voor Westelijk Noord-Brabant wordt van een verbeterden toestand melding gemaakt. In Groningen is volop werk, mede als gevolg van de goede zaken door den boerenstand gemaakt.

In enkele bedrijven heerscht drukte, o. a. bij de fabricage van kantoormeubelen en in de fabrieken van z. g. n. klein meubelwerk aan de Zaan, wegens groote vraag voor Indië, waaraan eertijds door Duitschland werd voldaan.

Rietmeubelen. In Noordwolde is de toestand niet verbeterd en werken van de circa 350 stoelenmakers er ongeveer een 100-tal. Van dezen arbeiden 70 in stukloon, die daarmede gemiddeld *f* 10 per week verdienen, terwijl de overigen tegen 15—20 cent per uur werken. Voor fijne rottingmeubelen is een afzetgebied in Engeland gevonden. De gewone twijgstoelen, waarvoor Frankrijk de grootste afnemer was, worden thans niet gevraagd. Met steun van het Koninklijk Nationaal Steuncomité worden thans stoelenmakers te Noordwolde tot mandenmakers gevormd.

In de industrie in Zwaagwesteinde is thans voldoende werk, doch zijn de financieele resultaten, door de koersdaling van het Engelsche geld, minder gunstig. Bovendien heeft gebrek aan pitband de prijs van dit artikel zeer opgedreven.

In Gelderland is de drukte wat verminderd en doet zich eveneens een gebrek aan grondstoffen gevoelen.

De toestand der Overijsselsche industrie wordt niet gunstig genoemd.

Lijstenmakerijen. Toestand niet veranderd. In Amsterdam vermeerdering van personeel, elders slapte, vooral wat betreft de vervaardiging van duurdere schilderijlijsten.

Kuiperijen. Dank zij de schitterende uitkomsten der haringvisscherij en den uitstekenden gang van zaken in de levensmiddelenindustrie is het in de overgroote meerderheid dezer bedrijven zeer druk. Langs den Nieuwen Waterweg wordt zelfs overal geklaagd over gebrek aan personeel.

In bedrijven, welke uitsluitend werken voor bepaalde fabrieken, welker afzet of productie door de tijdsomstandigheden verminderde, is de toestand natuurlijk minder gunstig.

Klachten over den aanvoer van Duitsch beukenhout werden hier en daar vernomen.

Kistenfabrieken. Met uitzondering van Gelderland heerscht in deze bedrijven bijna overal min of meer groote drukte; in verschillende ondernemingen is het personeel uitgebreid.

In de sigarenkistenfabricage valt opleving te constateeren. Een fabriek meldt stilstand van export en groote moeilijkheden voor het verkrijgen van grondstoffen. De groote fabrieken van triplexplaten te Eindhoven hebben te kampen met belangrijke moeilijkheden, zoowel met den aanvoer van grondstoffen (vreemde houtsoorten), als met den afzet der producten, welke vaak groote omwegen moeten maken.

Timmerfabrieken. De ongunstige toestand is bestendigd gebleven. Vermindering van personeel en werktijd, al of niet gecombineerd, hier en daar stopzetting van fabrieken, is het beeld dat van deze inrichtingen moet worden gegeven.

In enkele bedrijven is de toestand gunstiger, o. a. in Dordrecht en de noordelijke provinciën.

In Twenthe hebben enkele bedrijven zich toegelegd op de vervaardiging van kisten.

Houtzagerijen, -schaverijen, enz. Moeilijkheden met den aanvoer van hout en met den afzet, door malaise in de bouwnijverheid, oefenen een ongunstigen invloed uit op den gang dezer bedrijven. Die bedrijven, welke voor den scheepsbouw werken, hebben volop werk.

De tijdelijke drukte, door regeeringsorders in enkele schaverijen aan de Zaan veroorzaakt, is voorbij.

Houtdraaierijen welke voor de borstelfabricage werken hebben veel te doen.

Borstelfabricage. De vrij gunstige toestand, waarvan in het vorige overzicht melding kon worden gemaakt, is vrijwel bestendigd gebleven; enkele fabrieken hebben het zelfs zeer druk.

Klompenfabricage. Hoewel overal voornamelijk tengevolge van de sterke buitenlandsche vraag nog volop werk is, wordt door een enkel bedrijf terugkeer tot den normalen toestand bericht. Ook hier te lande heeft de sterk gestegen lederprijs grooten invloed op de vraag naar klompen.

Stroohulzen. In de meeste fabrieken werd normaal gewerkt. De verplichting, dat met Engelsch jute-garen gemaakte hulzen niet naar Duitschland mogen worden uitgevoerd, is voor sommige bedrijven een groote belemmering.

Mandenmakerijen. Over het algemeen normaal. Hier en daar drukte, ten behoeve van de vischverzending, o.a. langs de Zuiderzee, waar wegens de mobilisatie van ons leger handen te kort komen en men geïnterneerde Belgen aan het werk gesteld heeft (Harderwijk). Ook langs de Lek heerscht drukte, welke echter aan het afnemen is. Er bestaat nog vraag naar Engeland, maar de gelegenheid tot verzending laat te wenschen over. Daarentegen komt uit IJmuiden geen vraag naar vischmanden meer.

Door vermindering van den buitenlandschen invoer van luxe artikelen is de toestand in Amsterdam niet ongunstig.

Hoepelmakerijen. Het seizoen voor de grauwe hoepels is nog niet overal begonnen. Groote voorraden maken de vooruitzichten ongunstig; te Raamsdonkveer is de drukte normaal, aldaar wordt gewerkt voor export naar Noorwegen en Zweden; in eenige bedrijven wordt moeite ondervonden door het gemobiliseerd zijn van veel arbeidskrachten; ook wordt geklaagd over gebrek aan grondstof, daar het moeilijk is de hakkers te krijgen om het hoepelhout te snijden. Export van witte hoepels naar Denemarken wordt bemoeilijkt door veel vertraging bij het transport.

Mattenfabricage. In de *rietmatten*-industrie langs den Hollandschen IJssel bracht de goede afname door de tuinders een zeer bevredigende vergoeding voor de vermindering van afzet aan de steenfabrieken.

De *rolmatten*vervaardiging in Genemuiden is begonnen doch nog niet volop in gang. Door vermeerderde vraag naar het artikel, is de toestand in de *karpetmatten*-fabricage verbeterd.

De toestand der *cocosmatten*-industrie is nog steeds weinig gunstig, hetgeen vooral te wijten is aan het gebrek aan verfstoffen.

De Aaltensche *kammen- en pijpenfabrieken* blijven niet onbevredigende resultaten opleveren.

De fabrieken van *steennoot-artikelen* (knoopen) hebben het druk; ook de fabriek van *beenen knoopen* verheugt zich in een gunstigen toestand.

Kurkenfabrieken. Ook nu in Amsterdam voldoende werk, in Schiedam daarentegen weinig, door de slapte in de branderijen.

Groep VII. Kleeding en reiniging.

De toestand in de bedrijven, die heerenkleeding vervaardigen, is tamelijk gunstig, niettegenstaande een groot gedeelte der afnemers thans als zoodanig niet in aanmerking komen, door hun verblijf onder de wapenen.

Heerenmaatwerk. Het seizoen is over het algemeen normaal geweest.

Heerenconfectie. Het mindere werk en het groote gebrek aan goedkoope grondstoffen worden gelukkig genivelleerd door het vele militaire werk, dat o.a. een gevolg is van het oproepen van den landstorm in werkelijken dienst.

In verband met de werkloosheid onder de kleermakers is het eindelijk mogen gelukken eene regeling te treffen, waarbij de vervaardiging der militaire kleeding aan de bestrijding daarvan dienstbaar wordt gemaakt.

Deze regeling is de volgende:

Al het laken wordt in het magazijn gesneden; de stukken worden ter confectie uitgegeven aan:

1e. de 80 vaste buitenwerkers der Centrale magazijnen voor militaire kleeding en uitrusting te Amsterdam;

2e. ten hoogste 650 losse buitenwerkers;

3e. aan de nog boven dit aantal zich aanmeldende werklooze kleermakers;
4e. aan werklooze kleermakers buiten Amsterdam;
5e. aan confectiefabrikanten.

Aan de sub 1 en 2 bedoelde kleermakers geschiedt de uitgifte in overeenstemming met een werkverschaffingskaart.

De sub 3 genoemden ontvangen hun werk en leveren het in bij de Commissie voor de gemeentelijke werkverschaffing, welke zich tevens belast met de contrôle op de hoeveelheid werk, die elk dezer kleermakers ontvangt en deze zoodanig regelt, dat niemand, met inbegrip van zijn particuliere werk meer dan *f* 14 (later *f* 16) per week verdient; zulks ter voorkoming van het te werk stellen van vrouwen, kinderen en slecht betaalde hulpen bij de huisarbeiders; alleen in bijzondere gevallen, wanneer met personeel of met familieleden wordt gewerkt, wordt hiervan afgeweken. Iedere gegadigde moet daarom voorzien zijn van een kaart, waarop de Commissie doet vermelden voor hoeveel werk hij in aanmerking komt en welke hij bij de uitgifte van werk moet vertoonen.

Voor de sub 4 bedoelde kleermakers moet in de verschillende gemeenten een zelfde orgaan optreden als de gemeentelijke Commissie in Amsterdam. In het begin van Januari 1916 ontvingen in Amsterdam nog pl.m. 400 kleermakers werk door de Commissie. Ten aanzien van een dertigtal hunner werd rekening gehouden met de bovengenoemde omstandigheid, dat deze met personeel of met familieleden werkten.

Eerst in de 5de plaats komen de confectiefabrikanten in aanmerking, die het werk niet buiten de fabriek zullen mogen uitgeven.

De verdeeling van het werk over de verschillende fabrieken heeft wekelijks plaats, volgens aanwijzing van den Directeur-Generaal van den Arbeid.

Voor de kleermakers te Rotterdam verleent de arbeidscommissie van de Algemeene commissie tot steun hare tusschenkomst, terwijl de kleermakers uit 's-Gravenhage werk kunnen halen aan het Centraal magazijn te Delft en die te Utrecht aldaar voor dat te Woerden.

Krachtens deze regeling wordt nog in een aantal plaatsen militaire kleeding vervaardigd onder leiding en toezicht van speciaal daarvoor in het leven geroepen commissies en met steun (voor verzendingskosten, administratie en contrôle) van het Koninklijk Nationaal Steuncomité of van het plaatselijk steuncomité. Deze plaatsen zijn Deventer, Haarlem, Eindhoven, Maastricht, Arnhem, Groningen, Leiden, Lisse, Rotterdam, 's-Hertogenbosch, Amersfoort, Tegelen, Dordrecht, Nijmegen, Zutphen, Roosendaal, Vlissingen; in elk worden gemiddeld per week 100 à 200 broeken en 50—100 jassen gereed gemaakt.

Damescostumes. De vermindering, wat betreft de avondtoiletten, wordt over het algemeen ruimschoots goedgemaakt door de grootere hoeveelheid wandeltoiletten, die besteld worden. In Amsterdam en 's-Gravenhage doet zich de aanwezigheid van vele Belgische uitgewekenen zeer gevoelen. In eerstgenoemde plaats heeft zelfs een groot bedrijf het personeel van 450 tot 573 moeten vermeerderen, terwijl in de grootste zaken in 's-Gravenhage een buitengewone drukte heerscht.

Het vele geld, dat door tal van personen verdiend is en wordt, de onmogelijkheid om thans in het buitenland te koopen en de veel veranderde mode,

veroorzaken dezen gunstigen toestand, die alleen vertroebeld wordt door de groote moeilijkheden om stoffen uit het buitenland te betrekken.

Damesconfectie. Het sterke afnemen der buitenlandsche import is dezen tak van nijverheid ten goede blijven komen en heeft den omzet der nieuw opgerichte of sterk uitgebreide blouse-, rokken- en mantelfabrieken doen toenemen, zóó, dat er zelfs reeds voor export naar Engeland gewerkt wordt.

In verschillende winkelzaken in Amsterdam, waar damesconfectie verkocht wordt, zijn de personeelen uitgebreid. Naast de arbeidsters, die het z.g. pompwerk (veranderingen) verrichten, is een nieuw personeel gekomen, dat, hetgeen vroeger aangevoerd werd, ter plaatse vervaardigt.

De onregelmatige aanvoer der wollen stoffen werkt storend op den regelmatigen gang van het bedrijf.

Ook de bloeiende *lingerie*-industrie ondervindt de gunstige gevolgen van het afnemen van den import. Langzamerhand beginnen zelfs export-orders te komen; echter dreigt gebrek aan grondstoffen, welke uit het buitenland moeten komen, storend te gaan werken.

Door de boven opgesomde oorzaken heerscht in de *bontwerkerijen* een ongekende drukte en gebrek aan werkkrachten.

Hoedenfabrieken. De fabrieken van stroo- en vilthoeden in Amsterdam zijn uitgebreid; die in Eindhoven klagen over belemmering in hun productie, door gebrek aan grondstoffen.

Dameshoeden. Vrijwel normaal. In enkele steden heeft het seizoen wat korter geduurd dan gewoonlijk; in andere was het, dank zij de aanwezigheid van vreemdelingen, drukker dan gewoonlijk.

Petten. In dit bedrijf wordt gebrek aan Duitsche en Engelsche stoffen dermate gevoeld, dat in verscheidene bedrijven werktijdverkorting of personeelvermindering moest worden ingevoerd. In Amsterdam en Rotterdam werden deze schadelijke factoren gecompenseerd door militair werk, n.l. het maken der veldmutsen. De aanmaak van dit artikel werd echter wegens groote voorraad begin December stop gezet.

Parapluies. De toestand der Nijmeegsche industrie is thans vrijwel normaal, terwijl het in Tilburg druk en in Dordrecht vrij druk was.

Dekenstikkerij. Druk, mede als gevolg van de prijsstijging ten aanzien der wollen dekens en het zich hier te lande vestigen van Belgische vluchtelingen.

Knoopenfabrieken. Ook in dit bedrijf, dat den gunstigen invloed van de vermindering van den buitenlandschen import ondervindt, heerscht thans drukte.

Wasscherijen en strijkerijen. Over het algemeen vrij normaal. In plaatsen met groote garnizoenen of veel vreemdelingen heerscht drukte.

In hooge mate worden deze bedrijven getroffen door de sterk gestegen prijzen van steenkolen en chemicaliën, terwijl de schaarschte van enkele der laatst bedoelde stoffen, met name bleekpoeder, de uitoefening van het bedrijf in ernstige mate bemoeilijkt.

Verhooging der tarieven voert automatisch tot verlies van klanten, zoodat de vermeerdering der bedrijfskosten niet gemakkerlijk kan worden afgewenteld.

In eenige strijkerijen werd vermindering van werk geconstateerd.

Groep VIII. Kunstnijverheid.

In de Limburgsche *beeldhouwerijen* heeft men gebrek aan Fransche kalksteen en is overal het personeel tot op ⅔ van de normale sterkte verminderd. Elders is de toestand veel ongunstiger.

Ook de *beeldenfabrieken* hebben gebrek aan allerlei grondstoffen.

Op de werkplaatsen voor kerkelijke kunst heerscht ten deele drukte; anderdeels slapte in het bedrijf.

In de ateliers voor *gebrand glas* in Limburg wordt normaal gewerkt, al zijn de financieele uitkomsten van het bedrijf belangrijk ongunstiger dan in normale tijden.

De beide *weefscholen* te 's-Gravenhage hebben geen merkbaren invloed van den oorlog ondervonden; de *kantschool* heeft voor de vermindering aan kantdebiet door ander werk compensatie gevonden.

Groep IX. Leder, enz.

De *looierij* beleeft goede tijden; in het belangrijke looierijdistrict, Westelijk Noord-Brabant, neemt de drukte toe en bestaat gebrek aan vakkundig personeel.

Nog steeds worden moeilijkheden ondervonden met het aanschaffen van looistoffen, zoowel plantaardige (extracten) als minerale (chroomzure zouten) en andere chemicaliën.

Drijfriemenfabricage. De toestand is bestendigd gebleven, zoodat het in die bedrijven, op een enkele uitzondering na, nog zeer druk is.

Schoenfabrieken. Min of meer groote drukte en moeilijkheden om de noodige fournituren te verkrijgen. Hier en daar ondervindt men ook bezwaren bij het betrekken van het benoodigde leder. De kleinere fabrikanten, die nog veel geld hadden te vorderen van Belgische afnemers van voor den oorlog, moeten nu geld opnemen, over welks duurte zij klagen.

Ook naar schoenklompen is veel vraag, zelfs uit het buitenland, maar men is afhankelijk van den invoer van vilt en voeringsstoffen.

Zadelmakerijen. Behalve de steeds voortdurende drukte voor legerleveranties is thans ook ten aanzien van particulier werk de toestand verbeterd. In een bedrijf te Amsterdam heeft men de vervaardiging van reisartikelen en tasschen ter hand genomen.

Pickerfabricage. Thans drukte.

Caoutchouc. Drukte, bedrijvigheid in de fabricage van autobanden, hier en daar leidend tot vermeerdering van personeel.

Vloerzeil- en linoleumfabricage. Kon in het vorige overzicht vermeld worden: volop werk, thans wordt de toestand vooruitgaande genoemd.

Asbestpakking. De eenige fabriek van dit artikel moest tot uitbreiding van personeel overgaan en heeft thans gebrek aan geschoolde werkkrachten.

Groep X. Oer, steenkolen en turf.

Steenkolenmijnen. De productie is zoo hoog mogelijk opgevoerd. Het aantal arbeiders nam toe van 10.149 op 1 Juli tot 10.818 op 1 October. Behalve de te werk gestelde geïnterneerde Belgen, zijn hierin begrepen talrijke steenfabrieksarbeiders, die na afloop der campagne op de mijnen gingen werken.

De beide *cokesfabrieken* liggen nog steeds stil.

In de grootste der beide *steenkoolbrikettenfabrieken* is, dank zij de aanhoudende drukte, het personeel uitgebreid.

Het seizoen der *turfbrikettenfabrieken* is aangevangen met drukte.

In de *houtskoolbrikettenfabrieken* heerscht eveneens drukte; een dezer kon, wegens gebrek aan grondstof, niet geregeld doorwerken.

Turfstrooiselfabrieken. Zeer druk, zoodat er in Overijssel handen te kort komen voor het afgraven van den bolster. Er wordt dag en nacht gewerkt; het produkt is 100 % in prijs gestegen. In Drenthe zijn twee nieuwe fabriekjes in werking gebracht en is voor de oprichting van een derde vergunning aangevraagd.

Veenderijen. De toestand is nog altijd bij uitstek gunstig, dank zij de ongekend hooge prijzen, welke voor het produkt bedongen worden en die 80 tot 90 % hooger zijn dan normaal. Dit jaar is dan ook langer veen gegraven dan in gewone omstandigheden pleegt te geschieden.

Groep XI, XII en XIII. Metaalbewerking.

De gang van zaken in de groote metaalnijverheid, machinefabrieken, constructiewerkplaatsen, scheepsbouw is zoo mogelijk nog gunstiger dan in vroegere tijdperken gedurende de crisis.

Machinefabrieken. Dank zij het ophouden der buitenlandsche concurrentie heerscht in deze bedrijven drukte en daardoor gebrek aan personeel. Echter ondervindt men allerlei bezwaren met het betrekken van grondstoffen en gereedschappen.

Fabrieken voor zuivelbewerkingsmachines in Friesland hebben het buitengewoon druk.

In enkele fabrieken, welke zich gespecialiseerd hebben, is door de tijdsomstandigheden de toestand minder gunstig. Zulks is o. m. het geval in een brandspuitenfabriek en in eene fabriek van waschmachines.

Sommige dezer bedrijven hebben zich toegelegd op de vervaardiging van munitie en hebben dientengevolge druk werk.

Hier en daar zijn, in verband met het gebrek aan geschoold personeel, geïnterneerde Belgen in het werk genomen.

IJzergieterijen. Ook in deze bedrijven heerscht bijna zonder uitzondering een ongekende drukte.

De toestand der Geldersche bedrijven, welke met emailleerfabrieken zijn verbonden, is mede niet ongunstig, al doet zich tingebrek gevoelen, waardoor de emailfabricage verminderd wordt.

Scheepsbouw. Hetgeen te dezen aanzien in de vorige nota werd medegedeeld, geldt ook thans. Meer en meer gaan werven, waar oorspronkelijk alleen voor de binnenvaart gebouwd werd, zich toeleggen op bouw voor de zeevaart, in welk laatstgenoemd bedrijf handen te kort komen. Deze bedrijfsverandering komt ten goede aan werven, die deze verandering niet kunnen invoeren en dientengevolge te lijden hebben van slapte, terwijl de bouw voor eigen rekening der scheepsbouwers door de hooge materiaalprijzen zeer risquant is.

Aan den bouw van zeeschepen wordt in Groningen druk gewerkt; de bouw van schepen voor de binnenvaart, z.g. Rijnaken, is ook druk; kleine scheepsbouw in Friesland maar zeer matig.

Op de scheepswerfjes, die uitsluitend houten schepen maken, is het minder druk ten gevolge van de duurte van het hout.

Smederijen. De toestand is wat verbeterd, waartoe het aanbreken van het winterseizoen het zijne heeft bijgedragen. In bedrijven welke in hoofdzaak op de bouwnijverheid zijn aangewezen is de toestand, begrijpelijkerwijze, het minst gunstig. In de smederijen te Nieuwkoop is de toestand weer geheel normaal.

Wagens- en rijtuigfabricage. De toestand is thans in verschillende deelen des lands ongelijk. Ten deele is hij gedrukt door weinige afzet van luxevoertuigen en het ophouden van den invoer van chassis, zoodat met minder personeel gewerkt wordt (Gelderland, 's-Gravenhage, Amsterdam). Elders (Rotterdam) wordt de toestand vrij veel verbeterd genoemd en ten aanzien van de provincie Noord-Holland zelfs „overal flink werk” bericht.

Werkplaatsen voor spoor- en tramwegen. Normaal tot druk.

Rijwielen en automobielen. De gunstige gevolgen van de vermindering van den buitenlandschen invoer worden ten deele te niet gedaan, door de moeilijkheden bij het betrekken van de noodige onderdeelen en materialen uit

het buitenland en de verhoogde prijzen daarvan. Laatstgenoemde verschijnselen zijn oorzaak, dat de fabricage van enkele onderdeelen, zooals zadels, hier te lande werd uitgebreid. Een fabrikant verplaatste zijn fabriek van rijwielonderdeelen van Engeland naar Amsterdam.

Goud en zilver. De in het vorige overzicht vermelde verbetering in deze bedrijven heeft aangehouden, zoodat de toestanden in deze luxe-bedrijven zich weer flink hersteld hebben; fabrieken, die hoofdzakelijk voor export werken, hebben het nog steeds zeer slap. Te Voorschoten heerscht eenige drukte door groote legerorders (metalen knoopen) en het maken van scheepsserviezen, wat vroeger in het buitenland geschiedde. Het gunstigst is het gesteld met die ondernemingen, welke artikelen vervaardigen voor den boerenstand, die in deze tijden een goede afnemer is geweest; in de Friesche zilversmederijen is het druk. Uit Amsterdam wordt medegedeeld, dat op de meeste werkplaatsen het personeel weder voltallig is of dat de werktijden normaal zijn geworden.

Ook te Schoonhoven heerscht een vrij groote drukte, waarschijnlijk tengevolge van de groote koopkracht van den landbouwenden stand.

Van de grondstoffen is vooral goud moeilijk verkrijgbaar.

Blikwarenfabrieken. Dank zij den goeden gang van zaken in de conservenfabrieken, werken ook de blikwarenfabrieken, op een enkele uitzondering na, weder normaal; hier en daar (Noord-Holland) heerscht zelfs drukte. Sommige fabrieken hebben moeite met het verkrijgen van grondstoffen.

Metaalwaren en lampen. Over het algemeen is de toestand gunstiger geworden, zoodat in verschillende ondernemingen drukte heerscht en personeel en werktijd vermeerderd werden. De afwezigheid — vermindering — der buitenlandsche concurrentie doet zich gunstig gevoelen; de moeilijkheden met het betrekken der grondstoffen, plaat- en staafkoper en van smeltkroezen daarentegen oefenen een ongunstigen invloed uit. Een fabriekje vervaardigt thans met succes smeltkroezen voor eigen gebruik; de eenigszins primitieve installatie is er echter niet op berekend om ook aan anderen te leveren.

Enkele bedrijven werken met verkorten arbeidsdag of zijn stop gezet.

Appendagefabricage. Drukte als nooit te voren.

Schroeven-, moeren-, spijker- en draadnagelfabrieken. De toestanden zijn niet noemenswaard veranderd.

De fabrieken in de omgeving van Helmond ondervonden moeilijkheden met den aanvoer van grondstoffen en met den export naar Engeland, in verband met het verwerken van Duitsche grondstoffen. De fabrieken van *klinknagels en moerbouten* werken met nagenoeg voltallig personeel den normalen werktijd; in de fabrieken echter, welke draad verwerken, *draadtrekkerijen en draadnagel*fabrieken, wordt met 2/3 à 1/2 van het normale personeel gewerkt.

Elders in het land verkeeren de bedrijven in vrij gunstigen toestand. De drukte in de fabriek te Utrecht neemt toe. De *spijker*fabriek in Maastricht werkt normaal, evenals die welke geel koperen schroeven maken, ondanks de schaarschte van geel koper en smeltkroezen.

Brandkastenfabrieken. Drukte. De kleine bedrijven, die aanvankelijk sterk door de tijdsomstandigheden werden getroffen, hebben zich in die mate hersteld, dat thans, door het ophouden der buitenlandsche concurrentie, gebrek aan personeel bestaat.

Kachelfabrieken. Dank zij den beperkten invoer en het winterseizoen heerscht in deze bedrijven drukte.

Hoefijzerfabricage. De fabricage van hoefijzers bij de gewone smeden is thans gestopt. De fabrieken hebben het nog steeds zeer druk.

Kettingfabrieken. Normaal.

De fabriek van *ijzeren meubelen* heeft volop werk, evenals de fabrieken van *staaldraadmatrassen.*

De *scharnierenfabriek* blijft schitterend gaan.

Koperpletterij. Zeer druk, ondanks het gebrek aan koper.

Tinpletterijen. Normaal bedrijf.

Looden buizenfabrieken, lood- en zinkpletterijen. Slapte, veroorzaakt door de malaise in de bouwbedrijven en de duurte en gebrekkigen aanvoer van grondstoffen. In een nieuwe fabriek is het druk.

Capsulenfabrieken. Normaal; voor een enkele fabriek wordt groote drukte gemeld, terwijl in een andere de drukte in de capsuleafdeeling beneden het normale, in de tuben-afdeeling daarentegen daarboven is. Te 's-Hertogenbosch wordt de toestand ongunstig, omdat lood, dat uitgevoerd mag worden, bijna niet of slechts tegen buitengewoon hooge prijzen te krijgen is.

Lettergieterij. In een bedrijf worden de moeilijkheden met het betrekken van sommige grondstoffen nog steeds ondervonden, desniettegenstaande is de toestand wat verbeterd, zoodat de werktijd een weinig verlengd kon worden.

Gasmeterfabrieken. De fabrieken hebben thans veel orders.

Instrumentmakerijen. Over het algemeen normaal. Fabrieken, die voor export, ook naar onze koloniën werken, klagen over slapte. Moeilijkheden met het betrekken van allerlei grondstoffen en door gebrek aan geschoold personeel.

Gloeilampen. Zoowel in de *sterkstroom-* als *zwakstroom*lampenfabrieken heerscht groote drukte. Personeeluitbreiding hier en daar.

Fittingfabriek. Zeer druk.

De *booglampenfabriek* ligt nog steeds stil.

Electrische draad- en kabelfabrieken. Zeer druk. In de eene fabriek dag- en nachtbedrijf, in de andere aanzienlijke uitbreiding van personeel.

Fabrieken van electrische apparaten. De fabrieken van *electrische zaklantaarns* ondervinden ten deele belemmering door onvoldoenden voorraad grondstoffen. Eenige fabrieken van batterijen voor electrische zaklantaarns zijn, bij gebrek aan grondstoffen, geheel stopgezet.

Die van *electromotoren* worden in hun uitbreiding, welke door de tijdsomstandigheden wordt bevorderd, belemmerd door gebrek aan koper.
Die van andere apparaten verheugen zich in vooruitgang, zoodat daarin thans drukte heerscht, terwijl een fabriek in Hengelo (O.) het bedrijf heeft uitgebreid, door de fabricage van dynamo's ter hand te nemen.

Zinkfabriek. Het bedrijf ondervindt groote moeilijkheden met den aanvoer van grondstoffen. De uitvoer van vuurvaste specie uit België is namelijk verboden, waardoor het materiaal voor de retorten dreigt te gaan ontbreken. De dagproductie is wederom met 6000 K.G. afgenomen en bedraagt thans 40.000 K.G. = 53,3 % van de normale; het aantal arbeiders is van 840 tot 675 gedaald.

De nog verbeterde toestand in de metaalnijverheid komt duidelijk tot uitdrukking in de gegevens betreffende de werkloosheid onder de leden van den Algemeenen Nederlandschen Metaalbewerkersbond.

Data	Aantal leden			
	niet in militairen dienst.	geheel werkloos.	werkend meer dan 30 uur doch minder dan normaal.	normaal.
27 Maart	4711	275 = 5.8 %	1302 = 27.6 %	3042 = 64.5 %
26 Juni	5086	227 = 4.4 %	909 = 18 %	3924 = 77.1 %
1 October . . .	5480	177 = 3.2 %	428 = 8 %	4834 = 88.2 %

Groep XIV. Papier.

Papierfabricage. De toestand is gunstig, al ondervinden verscheidene fabrieken groot ongerief door de schaarschte van chloorkalk en andere grondstoffen. Ook dreigt er gebrek aan cellulose te komen.

Stroocartonfabricage. Aangezien de afzet voor het karton verbeterd is, staat nog slechts één fabriek stil en werkt een andere met halve capaciteit.

Over het algemeen heerschte er door de sterke prijsverhooging in de laatste maanden groote drukte. Niet-coöperatieve fabrieken lijden echter onder gering aanbod en hooge prijzen van het stroo.

Boekbinderijen. De toestanden zijn over het algemeen verbeterd en weder normaal; in sommige bedrijven heerscht zelfs drukte; geklaagd wordt over hooge papier- en cartonprijzen.

Lompen. Zeer druk.

Zakkenplakkerijen. Nog steeds gunstig; hier en daar is de groote drukte, welke in den afgeloopen zomer heerschte, geluwd.

Cartonnage, papierbewerking. In de provinciën Noord- en Zuid-Holland zeer druk, elders normaal tot druk, dank zij de vermindering van den import uit Duitschland. De financieele resultaten worden door de groote prijsstijging van allerlei grondstoffen ongunstig beïnvloed.

Groep XV. Textielindustrie.

Katoenindustrie. De Twentsche *spinnerijen* hadden het in den afgeloopen zomer, door afname van den invoer van garens, overstelpend druk. Een drietal werkt met 2 ploegen, elk gedurende 8 uur. De tweede ploeg bestaat uit Nederlandsche arbeiders, die in normale tijden werken in de fabrieken over de grens, doch daar, wegens de slapte in de textielindustrie, zijn ontslagen. Hun aantal bedraagt 668. Een derde fabriek werkt in de voorspinnerij met een tweede ploeg van 5½ tot 9½ uur 's avonds, terwijl nog ruim 100 personen, vroeger werkzaam in Duitschland, in een spinnerij werken van des avonds 6 uur tot 12 uur.

In Veenendaal is de toestand normaal.

De *weverijen* hebben te kampen gehad met gebrek aan garens; de toevoer is nog zeer ongeregeld; thans is de toestand echter zoodanig gewijzigd, dat zij niet alleen voor het meerendeel volle weken werken, doch dat sommige het zelfs zeer druk hebben.

De Geldersche weverijen werken bijna weer normaal, ondanks onregelmatigen en gebrekkigen aanvoer van garens en kleurstoffen. Op een 5-tal groote ondernemingen na, waar met minder personeel of verkorten werktijd gewerkt wordt, is de toestand in Noord-Brabant normaal, evenals in Veenendaal.

De Hengelosche *bontweverijen* werken weer volop.

Katoendrukkerij. De toestand is wat verbeterd, doch nog niet normaal. In Haarlem en Rotterdam wordt weder volle weken gewerkt, in Helmond 5 dagen, ten einde zoolang mogelijk met den voorraad verfstoffen toe te komen; te Veenendaal is de toestand normaal.

Zooals in het vorige overzicht werd opgemerkt, kunnen omtrent Leiden geen mededeelingen worden gedaan.

Fabrieken van katoenafval en poetskatoen. Zeer ongunstig.

Textielbleekerijen. Evenals de ververijen, ondervinden deze bedrijven allerlei moeilijkheden met het betrekken van de noodige chemicaliën, thans doet zich vooral een gebrek aan bleekmiddelen, chloorkalk, gevoelen.

De Geldersche bedrijven hadden het druk; in den minder gunstigen toestand der Overijsselsche kwam geen verandering.

Jutefabrieken. In de spinnerijen zeer druk. Ook de weverijen verheugen zich in gunstigen toestand; een bedrijf, dat in September wegens gebrek aan garens zelfs gedeeltelijk moest worden stop gezet, kon thans weder volop werken, dank zij voldoenden aanvoer.

Vlasspinnerij. Dank zij de aanhoudende groote drukte wordt er nog steeds met 2 ploegen gewerkt.

Vlasserijen. Met den arbeid in dit seizoenbedrijf placht in Nederland niet voor November te worden begonnen. Niet alleen is dit jaar gedurende den geheelen zomer gezwingeld, doch thans is het in deze bedrijven nog steeds druk; te Nijmegen is een machinale vlasserij met kunstmatige rootinrichting opgericht, welke zich uitbreidt. In het Bildt (Barradeel) is een mechanisch gedreven zwingelkeet voor 12 personen geplaatst.

Linnenfabrieken (weverijen). Nog steeds gebrek aan linnen garens, vooral in de grovere nummers, hetgeen zich te meer doet gevoelen, daar naar het fijnere goed niet veel vraag is. Over het algemeen wordt dan ook met minder personeel gewerkt.

Zeildoekfabrieken. In Noord-Holland normaal, in Utrecht drukte.

Dekenfabrieken. Te Leiden toestand verbeterd; te Tilburg normaal; in Twenthe drukte.

Sajetfabrieken. Het bedrijf, dat voldoende orders heeft, lijdt onder gebrek aan ruwe wol en kleurstoffen.

Wollenstoffenfabrieken. Te Tilburg werken thans 5 fabrieken met dag- en nachtploeg. De arbeidsdag van het volwassen personeel is zooveel mogelijk verlengd. Groote drukte, vooral in de *spinnerijen,* waarin veel overwerk voorkomt. Te Tilburg zijn alle beschikbare werkkrachten aangenomen, om aan alle orders te kunnen voldoen.

In het Oostelijk deel van Noord-Brabant werkt een fabriek met dag- en nachtploeg, in enkele andere bedrijven daarentegen is het personeel niet voltallig.

Gebrek aan kleurstoffen doet zich in deze industrie telkens gevoelen, evenals gebrek aan garens. Doordat geen garens meer uit Engeland aankomen en de spinnerij niet voldoende in den garenvoorraad kan voorzien, is de productie in de weverij beperkt.

Kunstwolfabrieken. Zeer druk, niettegenstaande verscheidene wollen-

stoffenfabrieken zijn uitgebreid met een installatie voor de vervaardiging van kunstwol of hunne installaties hebben vergroot.

Tricotfabricage. Drukte. In de behoefte aan garens wordt beter voorzien, al hebben sommige inrichtingen daaraan nog gebrek.

De groote drukte in de *breierijen* is nog toegenomen. Klachten worden geuit over gebrek aan verfstoffen.

Bandfabricage. Gunstig, zij het ook dat gebrek aan garens en kleurstoffen wordt gevoeld. Te Apeldoorn is een belangrijke fabriek van veterband opgericht.

Passementfabricage. Te Breda is het in de fabrieken, waar militair passement wordt vervaardigd, nog steeds zeer druk; te 's-Gravenhage wordt de concurrentie dezer fabrieken goed gevoeld.

Voor het burgerwerk is de toestand thans in Gelderland vrijwel normaal, in Breda normaal; te 's-Hertogenbosch druk; te 's-Gravenhage bevredigende vraag van exporthuizen, die eertijds uit Duitschland betrokken; in Amsterdam daarentegen wordt met verkorten arbeidstijd gewerkt.

Nettenfabricage. Ondanks den zeer tragen aanvoer van garens, is de toestand ook nu vrijwel normaal, op sommige plaatsen zelfs druk wegens den goeden gang van de visscherij; ook de vraag naar zijden vischnetten begint terug te komen. In Twenthe bleef drukte heerschen.

Nettenboeterijen. Normaal.

Tapijtfabricage. In Smyrna-tapijten is het — na langen tijd zeer slap geweest te zijn — thans in eenige fabrieken weer zoo druk, dat men voor gebrek aan personeel vreest; voor wat het Moquette betreft is de toestand gunstig.

In de gewone waar heeft het najaarsseizoen min of meer groote opleving gebracht, zoodat in verscheidene fabrieken drukte heerschte. Klachten over onvoldoenden aanvoer van grondstoffen, jute, koehaar en kleurstoffen.

Trijpfabricage. Dank zij de belangrijke vermindering der buitenlandsche concurrentie, is de toestand der inlandsche fabrieken gunstig, ondanks de moeilijkheden bij het betrekken der grond- en verfstoffen.

Touw. Nog steeds gunstig. Veel vraag wegens drukte in de groote vaart en visscherij. De beperkte grondstoffenvoorraad staat verlevendiging van het bedrijf in den weg.

Kapokfabrieken. Aangezien het belangrijkste deel der productie voor export is bestemd, is de toestand der verschillende ondernemingen ongunstiger naarmate zij meer voor export werkten.

Verbandwatten. Steeds toenemende drukte.

Groep XVI. Gas en electriciteit.

Normaal.

Groep XVII. Voedings- en genotmiddelen.

Graan en meel: De meelfabrieken hebben volop werk. Ook de gewone molenaars hebben goed te doen.

De inlandsche boekweitoogst is mislukt, doch aangezien Amerikaansche boekweit tegen redelijken prijs aan de markt is, hebben de grutterijen werk.

Rijst. De toestand is weinig veranderd. Enkele pellerijen staan stil, andere werken slechts af en toe.

Biscuit. Ondanks het uitvoerverbod, dat in verscheidene fabrieken groote moeilijkheden veroorzaakte, is de toestand gunstig. In enkele streken wordt zelfs met vermeerderd personeel gewerkt. Gevreesd wordt dat het uitvoerverbod den export zal doen verloopen.

Koekfabrieken. Overal verbetering, zoodat thans in verscheidene bedrijven drukte heerscht.

Zuivel. Boter- maar vooral kaasfabrieken, hebben het zeer druk. Fabrieken van gecondenseerde melk werken druk, ten gevolge van groote vraag in het buitenland. Er wordt op grooter schaal dan vroeger melkpoeder vervaardigd.

Kunstboter. Nog steeds zeer druk. In eenige fabrieken echter slap, ten gevolge van moeilijkheden in den aanvoer van grondstoffen.

Sigaren. De drukte en in verschillende streken, de vraag naar arbeidskrachten zijn blijven aanhouden, dank zij de groote vraag naar goedkoope soorten. Vooral wordt veel gewerkt voor export. De omstandigheid, dat de hiervoor als binnengoed gebruikte Java-tabak op groote schaal door het buitenland is opgekocht tegen hooge prijzen, doet de vooruitzichten dezer industrie minder gunstig zijn.

Sigaretten. De drukte is bestendigd gebleven, al ondervinden aanvoer van tabak uit Griekenland en Turkije en uitvoer der daarmede gefabriceerde sigaretten groote moeilijkheden. Het personeel is belangrijk uitgebreid.

Beetwortelsuikerfabrieken. De campagne in de verschillende fabrieken is in de 2de helft van October aangevangen, waarmede een 6000-tal handen werk verschaft werd gedurende 8 à 10 weken. Enkele fabrikanten klaagden over weinig aanvoer van bieten en hebben een korte campagne gemaakt; andere daarentegen, vooral de coöperatieve fabrieken, hebben veel bieten gekregen.

Suikerraffinaderijen. In een deel dezer ondernemingen heerscht zeer groote slapte; te Gorinchem wordt normaal gewerkt.

Suikerwerk. Over het algemeen gunstig, terwijl het St. Nicolaasfeest in vele bedrijven drukte veroorzaakte. De prijsverhooging voor druivensuiker en stroop drukken de bedrijfsuitkomsten. Een dropsfabrikant, die voor export werkt, klaagt over weinig vraag en duurte der grondstoffen.

Cacao- en chocolade. Nog steeds levendige drukte. Vooral bij de chocoladefabricage heerscht in sommige bedrijven gebrek aan werkkrachten; in andere werd het personeel belangrijk uitgebreid.

Aardappelmeelfabrieken. De fabrieken hebben een normale campagne gemaakt. De bedongen prijzen waren hoog.

Glucose en stroop. Te Dordrecht is thans normaal bedrijf; te Gouda eenigszins gedrukt; te Gorinchem gedrukt; de beide fabrieken in Gelderland hebben het druk. De Goudsche glucosefabriek is stop gezet.

Vermicelli. Ten gevolge van het uitvoerverbod wordt in de fabrieken met 2/3 van het personeel gewerkt en is de werktijd belangrijk ingekort, zoodat thans een fabriek slechts 24, een tweede 35 en een andere 45 uren per week werkt. In eenige fabrieken heerscht echter drukte, tengevolge van verminderden invoer uit het buitenland.

Bierbrouwerijen. Over het algemeen normaal, behalve in de voor export werkende bedrijven, waar drukte heerscht. In Amsterdam werd met meer personeel gewerkt dan vóór den oorlog.

Conserven. Aanvankelijk groote drukte bij goede prijzen der producten. Thans is de toestand hier en daar gedrukt als gevolg van zeer onregelmatigen blikaanvoer en hooge prijzen. In eenige groentenconservenfabrieken slapte. In navolging van Schiedam zijn thans ook in Delft, Breda, Hoogezand en het Bildt tijdelijke groentendrogerijen in werking. Enkele andere bedrijven hebben zich ook voor drogerij ingericht.

Slachterijen. In de exportslachterijen weinig werk. Tal van particuliere slagers maken goede zaken.

Vleeschwarenfabrieken zeer druk; in Overijssel zijn of worden de meeste inrichtingen uitgebreid.

Koffie. In de pellerijen en verlezerijen eenige verbetering; in de branderijen is de toestand normaal.

Cichoreifabrieken. De drukte is afnemende.

Zoutziederijen. Normaal.

Gist- en spiritusfabrieken. Onveranderd gunstig.

Melassebranderijen. De toestand is als in de vorige nota werd medegedeeld.

Distilleerderij en likeurstokerij. Over het algemeen zijn in dit bedrijf de toestanden weder min of meer normaal geworden.

Azijnzuur. De afgebrande fabriek in Tiel is weder opgebouwd en volop in bedrijf.

HOOFDSTUK XXI.

Prijsregeling der turf.

Het belangrijk aandeel, dat de Arbeidsinspectie in het verslagjaar in de prijsregeling der turf gehad heeft, geeft aanleiding aan dit onderwerp een afzonderlijk hoofdstuk te wijden, te meer, waar door de onderzoekingen, die aan deze regeling voorafgingen, tal van niet algemeen bekende gegevens omtrent de belangrijke turfnijverheid ter beschikking van dezen dienst gekomen zijn.

Omtrent de wijze van *turfwinning* in ons land werden reeds vroeger — o.a. in de uitgave der Directie van den Arbeid No. 12 (De gedwongen winkelnering in de venen) — gedetailleerde mededeelingen gedaan.

Het veen kan worden onderscheiden in:

Moerasveen, hoofdzakelijk gevormd uit sphagnum of veenmos, welke plantensoort zich bijzonder tot turfvorming eigent, daar zij niet volledig afsterft, doch geregeld doorgroeit en zich blijft vertakken, terwijl de oudere deelen verturven;

Heideveen, hoofdzakelijk uit de resten van gewone heideplanten ontstaan;

Weideveen, uit de vergane resten van grassen en riet gevormd;

Bosch- of houtveen, uit vergane bladeren, takken en boomstammen, en

Zeeveen, uit de verturving van zeegrassen en wieren ontstaan. Dit verklaart het herhaaldelijk aanspoelen van stukken veenspecie aan het zeestrand.

De turfsoorten, die in ons vaderland ontgonnen worden, zijn buitengewoon verschillend. In de Drentsche, Groningsche en Brabantsche veenderijen onderscheidt men in de eerste plaats de fabrieksturf en de zoogenaamde haardbrandturf.

Voor industriegebruik zijn uitsluitend de zware turfsoorten, uit bosch- en oude lagen moerasveen gevormd, geschikt. Deze turfsoorten zijn veelal met heidestengels doorgroeid. Een lang, taai moerasgras door de Drentsche en Overijselsche verveners „lok" en door de Groningsche „vlok" geheeten, bevordert de brandbaarheid van de turf zeer sterk.

De voor de fabrieken bestemde turven zijn over het algemeen van aanzienlijk grooter formaat dan de gewone haardbrandturf; om die reden zijn zij voor huiselijk gebruik minder geschikt. Dat neemt niet weg, dat de zoogenaamde fabrieksturf toch wel voor haardbrand te bezigen is. Men heeft eenvoudig het bezwaar van het groote formaat op te lossen door deze turven in twee of meer stukken te verdeelen.

In de *fabrieks*turf onderscheidt men de zoogenaamde zwarte turf, de bonte

turf en de groote doesterd turf. De zwarte turf is gestoken uit zware, bijna blauwe veenaarde; de bonte turf vormt een overgang van de zware veenspecie, naar de lichtere, grauwe veenlaag; de doesterd is eene vermenging van zware en lichte darg. Greinmank is eene vermenging van harde en zachte darg. In Friesland noemt men deze kwaliteiten kolige, scherpe en ondergegraven turf.

In *haardbrandturf* onderscheidt men: de bovengenoemde zwarte, blauwe, darg, greinmank, doesterd, grijze of bonte turf, die voor huiselijk gebruik dan in kleiner formaat gestoken wordt en voorts de grauwe of witte, scheeps- of burger-, bagger-, spon- en persturf, benevens de bekende lange turf, gewoonlijk haverstroo genoemd.

Deze laatste dient voornamelijk voor kachelaanmaak. Zij wordt verkregen uit de hoogere hoogveenlaag. De bovenste hoogveen- of bolsterlaag, die uit heideveen gevormd is, dat een inferieure turfsoort oplevert, vormt de grauwe of witte turf. Deze wordt voor kachelaanmaak voornamelijk in Overijsel gebezigd, waar zij nog in vrij groote hoeveelheden gestoken wordt.

In de veenstreken in Drenthe wordt minder bolsterturf verkregen, omdat het bolsterveen krachtens een Provinciaal reglement op de verveningen in dat gewest, voor een laag van minstens 50 cM. bewaard moet blijven en na de verwijdering van al het veen op de zandlaag moet worden gebracht, teneinde ondergrond te vormen voor de landbouwcultuur. Het onder deze laag zich bevindende bolster wordt echter hoofdzakelijk in de turfstrooiselfabrieken vermalen en vindt zijn weg tenslotte in de stallen als strooisel, als verpakkingsmateriaal, in de tuinen der kweekers voor het luchtiger maken van den grond; zelfs wordt het, gemengd met melasse en pulp, als veevoeder gebezigd.

De zwaarste turf vormt de zoogenaamde darg, de blauwe en in het algemeen de zwarte turf. De geperste turf, meer bekend onder den naam van Rahderturf, aldus genoemd naar den vervener, die het eerst het machinaal persen van turf in toepassing bracht, is eveneens een zeer zware turfsoort. Deze turf bevat bij groote vastheid der veenspecie een zeer gering watergehalte. Zij wordt namelijk zonder toevoeging van water in de persmachine tot groote dichtheid gebracht. Al de hierboven genoemde soorten zijn verkregen uit de hoogveen lagen.

Het laagveen levert voornamelijk spon- of korte turf.

De spon- of korteturf komt overeen met de bekende Friesche steekturf, in Overijsel scheeps- of burgerturf, in Noord-Holland karturf of eveneens burgerturf genaamd. De sponturf is echter een baggerturf; gewoonlijk is de afmeting korter dan die der scheeps- of burgerturf. Wel bestaan in al deze turfsoorten kwaliteitsverschillen, doch in hoofdzaak hangen de benamingen samen met het formaat, dat zeer uiteenloopend is. Als gevolg hiervan zijn ook de prijzen verschillend.

De in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht nog gegraven wordende „luchtballen” zijn zeer lichte turven. Zij worden voor kachelaanmaak gebezigd, waarvoor over het algemeen de bekende lange haverstroo gebruikt wordt. Deze „luchtballen” zijn gegraven uit vermoedelijk nog zeer jong weide-veen. Wanneer deze turf goed droog is, vormen de nog niet geheel vergane halmdeeltjes, die nog duidelijk te onderscheiden zijn, een zeer luchtige, sponsachtige veenmassa, die gemakkelijk met de hand kan worden samengeknepen.

In de Peelstreken onderscheidt men gewone haardbrand, smoezenturf en haverstroo, aldaar ook „pijpert" genoemd.

Zoowel het hoogveen als het laagveen leveren baggerturf in groote hoeveelheid.

Zooals reeds met een enkel woord is aangestipt, zijn behalve de kwaliteiten de *formaten* der turven op den prijs van invloed. Het kleinste formaat bezitten de gewone baggerturven, baggels genaamd, die in de Oostelijke provinciën de gewone huisbrand leveren. Het zijn platte turven van plm. 1 d.M. breedte en lengte en plm. 5 c.M. dikte.

Hierop volgen de steek- en sponturf-soorten, die bij een dikte van 6—10 c.M., een langwerpigen vorm bezitten van 15—20 c.M. lengte. Alle andere turfsoorten hebben het zoogenaamde lange formaat, ofschoon de afmetingen naar soort en kwaliteit zeer sterk uiteenloopen. In de Peel steekt men de lange turf van zeer groote afmetingen, zoodat de turven, nadat deze geheel droog zijn, nog 30 × 10 × 10 cM. groot zijn. Deze wordt nagenoeg uitsluitend in Brabant en Limburg, benevens in enkele plaatsen in de Betuwe, verkocht.

De grootste turf wordt gestoken in enkele hoogveenderijen in Friesland, waar geheel droge haverstroo van 35×12×10 c.M. is aangetroffen.

Met een enkel woord mogen hier voorts nog de *verkoopseenheden* worden aangeduid.

De turf wordt in de Groningsche veenstreken, zijnde de veenderijen in de provincies Groningen en Drenthe, waar met de Groninger maat gerekend wordt, verkocht per zoogenaamd dagwerk. In de Amsterdamsche venen, zijnde de venen uit het Zuidelijk deel van Drenthe en het Noordelijk deel van Overijsel, waar volgens oude Amsterdamsche maten gewerkt wordt, zijn de dagwerken weer anders. Men spreekt hier van een zoogenaamd Amsterdamsch bestek. De baggelaar wordt algemeen bij zoogenaamde stobben verkocht.

Volgens de oude maat van het Amsterdamsch bestek, moet één dagwerk turf 45 stok inhouden, terwijl één stok 2½ M. is (nog veel wordt bij roeden en palmen gerekend). Eén stok moet 16 lagen van 18 turven bevatten, = 288 stuks, zoodat 1 dagwerk 45 × 288 = 12960 turven zou moeten bevatten.

In 1916 is met uitzondering van de veenderijen in de gemeenten Coevorden, Dalen en Oosterhesselen, waar de oude maat gehandhaafd bleef, een nieuwe maat ingevoerd, waarbij het Amsterdamsch bestek werd bepaald op 50 stok. doch per stok twee lagen turf minder gegeven werden. Deze z.g.n. kleine dagwerken bevatten nu 50 stok in 14 lagen van 18 turven = 12600 stuks, dus 360 stuks minder dan bij de oude maat. Bij kleine turf (haardbrand) bevatte de oude veenmaat (groote stok) 16 × 23½ turf = 376 stuks per stok, terwijl het dagwerk 45 stok inhield: totaal 45 × 376 = 16920 turven. Bij de nieuwe maat (kleine stok) wordt 14 × 23½ turf = 329 stuks minder in de stok gegraven. Een dagwerk bevat 50 stok of 50 × 329 = 16450 turven, dus 470 stuks minder dan bij de oude maat (groote stok).

Als normaal wordt echter, bij fabrieksturf, nimmer meer dan 12000 stuks en bij de kleine turf (haardbrandturf) niet meer dan 15000 stuks geleverd. Stobben treft men bij het Amsterdamsch bestek niet aan.

In het Groningsch bestek heeft men een geheel andere veenmaat. Men spreekt daar van „Roe". Een roe is 14 voet en deze 31⅛ c.M. lang. De halve roe wordt stok genoemd. Een dagwerk fabrieksturf, groot bestek, is dan een hoop van

19 voet lang en 11 voet breed. De zijwanden (loegen) moeten zoodanig worden opgetrokken, dat de hoop op de 18e laag nog 9¾ voet breed is. De geheele hoop, onderbouw met kop, moet 36 lagen hoog zijn. De gevels moeten steil worden opgetrokken. De breedte van den kop moet over de bovenste (36ste laag) gemeten nog pl.m. 3½ voet zijn.

Een dagwerk fabrieksturf, klein bestek, is evenals een dagwerk kleine bultturf (haardbrandturf) een hoop van 18 voet lang en 9½ voet breedte. Op de 18e laag moet deze bult nog breed zijn 8½ voet. Het geheel, onderbouw plus kop, moet 35 lagen hoog zijn en ook evenals bij groot bestek, steile gevels bezitten. De wijdte boven in den kop moet pl.m. 2 voet zijn.

De zware soorten haardbrandturf, welke vanwege hun brokkeligheid, niet in zulke groote hoopen gegooid kunnen worden, worden zoogenaamd „gezwild”. Een dagwerk zwilturf is een hoop, op de onderste laag gemeten, van 40 voet lang en 8 voet breed. De hoogte van zulk een hoop (zwil) is niet bepaald. De zijwanden worden allengs ingetrokken totdat deze in den kop bij elkaar komen.

Wanneer een zwil gereed is, dan moet deze van zoodanige hoogte zijn, dat een man, van middelmatige lengte, zich plat tegen een zijwand aanleggende, met uitgestrekten arm, een turf in de lengte van de zwil boven op den kop liggende, met de toppen der vingers juist kan bereiken.

De baggerturf wordt zoogenaamd gestobd. Een stob is een ronde hoop van 14 lagen met een behoorlijken kop. Op de 14e laag moet de hoop een afmeting hebben van 28½ voet in omtrek. De kop is aan geen bepaalde afmeting gebonden. Volle stobben worden echter niet meer gezet, aangezien deze, daar de wanden, 20 lagen hoog, steil opgetrokken moeten worden, niet overeind zijn te houden. Algemeen worden nu ¾ stobben gezet. Een ¾ stob moet 15 lagen hoog geloegd zijn. Om de 14e laag gemeten moet hij 28½ voet in omtrek zijn. In de Valthermond is dit 9 M. De wanden (loegen) moeten steil worden opgetrokken en moet het geheel met een behoorlijken kop gedekt worden. Ook bij ¾ stobben heeft de kop geen bepaalde afmeting. De inhoud van een dagwerk of stob is in het Groningsch bestek zeer uiteenloopend.

Een dagwerk bevat gemiddeld:

voor fabrieksturf	9 à 10	duizend.
kleine turf (haardbrandturf)		
Blauwe	11 à 12	,,
Darg	11 à 12	,,
Greinmank	11 à 12	,,
Doesterd	10 à 11	,,
Een stob bagger	9 à 10	,,

Het is echter geen zeldzaam verschijnsel, dat een dagwerk, dat 10000 stuks moet inhouden, bij uittelling nog geen 8000 turven blijkt te bevatten. Over de in dit opzicht in de veenderijen gevolgde praktijken wordt zeer terecht sterk geklaagd.

In Friesland en in Steenwijkerwold wordt de turf per roede verkocht; doch ook hier bleek deze eenheid geen vaststaande hoeveelheden te vertegenwoordigen.

Over het geheel leerde de praktijk, dat hoe sterker de vraag naar turf zich deed gevoelen, hoe kleiner de normale verkoopeenheden bleken te worden.

In Hoofdstuk XIII werd reeds medegedeeld aan welk een ongekende prijsstijging de turf in 1915 onderhevig was.

Toen hierover hoe langer hoe meer bezwaren inkwamen, werd door den Directeur-Generaal in overweging gegeven allereerst tot een inventarisatie van de turfvoorraden over te gaan, en vervolgens van de uitkomsten van deze te doen afhangen, welke maatregelen voor de prijsregeling zouden moeten genomen worden.

Daarop deed de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, onder dagteekening van 29 October 1915, aan de verschillende verveners-organisaties een eerste waarschuwing toekomen om niet tot verdere prijsverhoogingen over te gaan, daar hij anders toepassing der Onteigeningswet zou moeten overwegen. Inmiddels werd de inventarisatie van de voorraden ter hand genomen.

Daar de tijd ontbrak om deze ter plaatse op te nemen, moest wel worden overgegaan tot een schriftelijke enquête.

Aan alle bekende verveners in den lande werden vragenlijsten ter invulling aangeboden, verschillend ingericht naar den aard der in iedere veenstreek aanwezige veenderijen en geproduceerd wordende turfsoorten.

Aldus werden 1550 formulieren aan de verschillende verveners rondgezonden. De adressen van deze waren reeds vroeger bij de Arbeidsinspectie bekend geworden en werden bovendien aangevuld door inlichtingen van de Rijksverzekeringsbank. Van genoemd aantal zijn 979 stuks ingevuld teruggekomen, terwijl 238 verveners bericht zonden niet langer het vervenersbedrijf uit te oefenen.

Aan de hand van de ingekomen antwoorden, werden hier en daar de aldus verkregen gegevens getoetst aan de werkelijke voorraden. Daarbij bleek, dat lang niet alle verveners hun voorraad geheel naar waarheid hadden opgegeven. De resultaten van dit schriftelijk onderzoek zijn in het onderstaande staatje, dat betrekking heeft op 1915, vermeld.

PROVINCIES.	Oppervlakte in H.A. der veenderijen.	Productie 1915 in duizendtallen stuks.		Totaal in duizendtallen.
		Haardbrandturf.	Fabrieksturf.	
Friesland	1283,08	120661	480	121141
Drenthe	12195,92	774188	398039	1172227
Groningen	898,10	44279	30499	74778
Overijsel	2718,42	127018	12199	139217
Noordholland	239,73	79009	—	79009
Utrecht	355,48	80672	1330	82002
Zuidholland	54,36	9004	—	9004
Gelderland	3,50	711	—	711
Noordbrabant	2780	45994	21731	67725
Limburg	550	19252	—	19252
Totaal . . .	21078,59	1300788	464278	1765066

Deze cijfers dienen derhalve wel als minima te worden aangemerkt, te meer waar niet alle verveners de lijsten ingevuld hebben teruggezonden.

Uit de verkregen gegevens bleek, dat den 15en November 1915, den datum, waarop de inventarisatie was gesteld, een hoeveelheid van pl.m. 560.000.000 stuks turf voor direct gebruik aanwezig was, terwijl er 324.000.000 stuks turf voor later beschikbaar waren; deze laatste waren echter nog niet droog. Onder de droge turf bevonden zich 84.000.000, onder de natte pl.m. 43.000.000 stuks fabrieksturf.

Wanneer men aanneemt, dat bij uitsluitend gebruik van turf voor haardbrand een klein gezin al spoedig 6 à 7000 turven 's jaars verbruikt, dan zou deze voorraad in staat hebben gesteld in de behoefte aan winterbrand voor plm. 125.000 gezinnen te voorzien.

De hierbovenbedoelde waarschuwing, die tot de verveners-organisaties was gericht, bleek in de praktijk weinig resultaat af te werpen. Vreezende dat toch een maximum prijzenregeling zou komen, spanden de verveners alle krachten in, om hunne voorraden zoo spoedig mogelijk van de veenplaatsen tegen zeer hooge prijzen te verwijderen.

Daar in dien tijd juist het bietenvervoer voor de suikerfabrieken plaats vond, openbaarde zich een buitengewone vraag naar scheepsruimte, zoodat de schippers gelegenheid hadden, zeer hooge vrachtprijzen te bedingen. Ook deze omstandigheid werkte opnieuw eene prijsverhooging der turf in de hand, die uit den aard der zaak onmiddellijk op de detailprijzen werd afgewenteld.

Om aan een en ander paal en perk te stellen, werden door den Minister op 10 December 1915 maximumprijzen voor de levering op de veenplaats vastgesteld.

In verband met de stijging der loonen en de stijging van eenige algemeene onkosten, bepaalde de Minister dat de maximum prijzen gesteld zouden worden op 30 % boven de normale prijzen, die in 1914 golden. Van deze vaststelling werd daling der detailprijzen verwacht. Mocht echter in eenige gemeente de turfprijs abnormaal hoog blijven, dan verklaarde de Minister zich bereid, verdere maatregelen te nemen. Met het oog daarop werden de Burgemeesters verzocht van abnormale prijsverhoogingen ten spoedigste opgaaf te willen doen.

Ten vervolge op deze algemeene prijsbepaling stelde de Minister op 20 December 1915 een gedetailleerde prijslijst voor den verkoop van turf op de veenplaatsen in de provincies Drenthe, Overijsel, Friesland en Groningen vast.

Voor Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht werd aanvankelijk zoodanige prijsregeling niet uitgevaardigd.

Over het algemeen toch bleek de verhooging, die de prijs van de turf uit de veenderijen in laatst genoemde gewesten had ondergaan, zeer gelijkmatig te zijn en gemiddeld niet meer dan 10 % te bedragen. De toestand onderscheidde zich derhalve hier gunstig van die in de andere veenstreken.

Was reeds de inventarisatie op zich zelf een zeer omvangrijk werk, de vaststelling eener billijke prijzenregeling voor de buitengewoon uiteenloopende turfsoorten, die in ons land gegraven worden, leverde niet minder moeilijkheden op. Het is in dit bedrijf verre van gemakkelijk om de zuivere productiekosten na te sporen. Niet alleen, dat de veenwaarde buitengewoon verschillend wordt opgegeven, doch bovendien zijn de arbeidsloonen op een dergelijke ingewikkelde wijze van berekening gebaseerd, dat voor een buitenstaander het zeer bezwaarlijk is, om een juist inzicht te verkrijgen in de werkelijke bedrijfs-

kosten. Bovendien is de waarde van het gegraven product van een zelfde, betrekkelijk kleine veenderij, sterk uiteenloopend. Zelden is het veen op éénе veenplaats gelijkmatig van samenstelling, waaruit volgt, dat de verkregen turven van één veenplaats verschillend zijn van kwaliteit en sterk uiteenloopen in warmtegevend vermogen.

Vaste prijzen, waarvoor als regel werd verkocht, bestonden bovendien niet. Ieder vervener stelde naar believen zijn verkoopcondities vast, ook al werden deze uit den aard der zaak door concurrentie wel eenigszins binnen bepaalde, doch ruime, grenzen teruggebracht.

In verband echter met de kennis, die van het bedrijf allengs was opgedaan en die dagelijks vermeerderde, terwijl bovendien de controleur van den Arbeid in de veenstreken, die zelf veenarbeider was geweest, op dit gebied over groote mate van kennis beschikte, viel het spoedig gemakkelijker, de hiervoren geschetste moeilijkheden te boven te komen.

Den 10den Januari 1916 werd de uitgevaardigde prijzenlijst uitgebreid met een prijszetting voor de turf, afkomstig uit de Provincies Noord-Brabant en Limburg, terwijl tenslotte de ondervinding ook de noodzakelijkheid aantoonde, voor de Hollandsche en Utrechtsche turf maximumprijzen op de veenplaatsen vast te stellen. Dit geschiedde in het voorjaar van 1916.

Bij de vaststelling der maximumprijzen konden bezwaarlijk de boven medegedeelde gebruikelijke verkoopseenheden worden aangehouden. De prijzen werden dus aanvankelijk bepaald op 1000 stuks, loco schip op de veenplaats. Op verzoek van belanghebbenden is deze verkoopeenheid, voor wat de fabrieksturf en baggerturf betreft, spoedig gesteld per M^3. Deze wijziging der verkoopeenheid ondervond aanvankelijk in de veenderijen hevig verzet. Steeds meer begint men zich echter aan deze verkoopwijze aan te passen. In dit verband moge er wel op gewezen worden, dat in de Peelstreken de turf nimmer anders dan per M^3. verkocht wordt.

Over de vele bemoeiingen, die in 1916 het optreden in de veenstreken van den dienst der Arbeidsinspectie vorderde, zal in het volgend Centraal Verslag nader kunnen worden gerapporteerd. Thans worde hier nog een enkel woord gewijd aan enkele resultaten, die de talrijke onderzoekingen opleverden.

Toen de buitengewone prijsstijging der turf aanleiding gaf tot de vrees voor Regeerings-bemoeiing, werd van verveners-zijde de meening op den voorgrond geplaatst, dat de prijsstijging voornamelijk veroorzaakt werd door den tusschenhandel.

Met het oog hierop werd vanwege den Directeur-Generaal een onderzoek ingesteld naar de prijsbeweging van den turfhandel in de voornaamste steden.

Daar de tijd ontbrak alle centra te bezoeken, moest volstaan worden met de hoofdplaatsen der provincies. Echter werd een vrij volledig beeld verkregen ten aanzien van de verkoopprijzen in die deelen des lands, waar het turfverbruik nog vrij groot is.

Daarbij bleek, dat weliswaar de tusschenhandel voor verschillende turfsoorten een ongemotiveerde prijsverhooging had toegepast, doch dat in hoofdzaak de verhoogde prijzen te wijten waren aan het feit, dat de inkoopsprijzen in de venen zeer sterk omhoog werden gedreven.

Een schipper had bijvoorbeeld een lading Drentsche turf in, waarvoor hij

f 45.— per dagwerk had moeten betalen. Voor deze zelfde turf had deze schipper een jaar te voren *f* 22.50 per dagwerk betaald.

Een ander schipper, die een zeer inferieure soort Friesche turf verkocht, deelde mede, voor *f* 5.— per 1000 te hebben ingekocht, terwijl hij het vorige jaar voor deze kwaliteit slechts *f* 3.75 had betaald.

Een ander schipper had Overijselsche turf ingeladen en betaalde thans voor kleine turf van zeer ordinaire kwaliteit *f* 48.— per dagwerk. Deze soort had hij voorheen nooit hooger ingekocht dan voor *f* 30.— per dagwerk.

Bij het onderzoek bleek, dat, althans aanvankelijk, de Peelturf en de Hollandsche turfsoorten de minste prijsverandering hadden ondergaan.

De algemeene prijsverhooging had echter den tusschenhandel en de detaillisten aanleiding gegeven, om ook voor deze, speciaal de Hollandsche turfsoorten, prijsverhoogingen toe te passen.

Een groote coöperatie in een der Hollandsche steden, bleek de Hollandsche turf, die haar vrij in pakhuis per 1000 stuks *f* 7.14 kostte, thans voor *f* 12.— per 1000 te verkoopen.

Een andere coöperatie verkocht deze zelfde turf tegen *f* 10.— per 1000, zijnde dezelfde noteering, als waarvoor zij vroeger werd van de hand gedaan. Aan inkoop kostte deze turf *f* 6.20 per 1000 stuks.

Een andere coöperatie stelde zich tevreden met een verkoopprijs van *f* 8.— per 1000.

De particuliere tusschenhandel bleek voor de hier bedoelde turfsoort minstens *f* 10.— per 1000 stuks in rekening te brengen.

Bij dit onderzoek bleek voorts in verschillende gevallen, dat de turfschippers van de algemeene prijsverhoogingen gebruik hadden gemaakt, om hunne condities te verscherpen. De turfschipper bekleedt bij de distributie der turf een zeer bijzondere positie. Zelden is de turfschipper uitsluitend vrachtvaarder. In de meeste gevallen koopt hij voor eigen rekening en op eigen risico turf op de veenplaatsen in, en zet deze in andere deelen des lands zoo goed mogelijk van de hand. De schippers verkoopen dan òf aan brandstoffenhandelaren tegen een zeker rabat, òf aan de particuliere verbruikers rechtstreeks tegen de ter plaatse gebruikelijke verkoopprijzen.

Het was tot dusverre een zeldzaamheid, dat de brandstoffenhandelaar, anders genoemd detaillist of hokkebaas, zelf in de veenderijen turf inkocht. Men gaf er de voorkeur aan, het risico van het vervoer enz. voor rekening van den schipper te laten. Bovendien vordert de eigenaardige handelspraktijk in de veenderijen een voortdurend toezicht bij de inlading. Zooolang de turfschipper in de eerste plaats belanghebbende is, is de kans voor fraude dus minder groot, dan wanneer de schipper slechts de functie van vrachtvaarder bekleedt. In het eerste geval kan de brandstoffenhandelaar, wanneer de schipper met de lading te zijnent is aangekomen, uit deze een keus doen, of, wanneer de kwaliteit hem in het geheel niet aanstaat, niet tot aankoop besluiten. De aanneming van de lading te weigeren gaat bezwaarlijk, wanneer de brandstoffenverkooper een overeenkomst met een vervener heeft aangegaan en indien bij aankomst ter plaatse blijkt, dat de lading niet overeenkomstig de afspraak is geleverd. Men loopt dan de kans in liggelden of bij terugzending der lading in betaling van dubbele vracht te vervallen.

Dat de kans op dergelijke teleurstellingen algemeen gevreesd wordt, is af

te leiden uit het feit, dat tot dusver zelfs de grootste handelaren en de grootste turfverbruikers, zooals aardappelmeel-, stroocarton- en steenfabrikanten er slechts bij hooge uitzondering toe overgingen, zelf in de venen hun brandstof in te slaan.

Als gevolg hiervan had de turfschipper een zeer sterke positie.

Hij genoot commissie bij den inkoop van turf, verdiende de vracht als schipper en verwierf bovendien de gewone handelaarswinst bij den afzet der turf. Waar in deze tijden van crisis het toepassen van prijsverhoogingen aanstekelijk werkt, is het niet te verwonderen, dat de turfschippers, die op 3-voudige wijze hun winst konden vermeerderen, herhaaldelijk reden tot klagen gaven.

Geheel in tegenstelling met het tot hiertoe gevolgde gebruik, zijn de groot-verbruikers er dan ook allengs toe overgegaan, om thans zelve of door tusschenkomst van commissionnairs, die vóór dezen niet in de veenstreken waren opgetreden, contracten voor de levering van turf met de verveners af te sluiten. Dit werd aanzienlijk vergemakkelijkt toen door den Minister maximumprijzen voor den verkoop op de veenplaatsen waren vastgesteld.

Reeds werd aangestipt, dat enkele takken van groot-industrie, met name aardappelmeel-, stroocarton-, steentegel- en pijpenfabricage, geregeld turf verbruiken.

In verband hiermede treft men in de veenstreken eene categorie van z.g. „stookschippers" aan. Deze varen geregeld voor een bepaalde fabriek, koopen voor eigen rekening de turf op de veenplaatsen, en zijn gehouden, die onder de ketels der fabriek te doen brengen. De schipper wordt door den fabrikant niet betaald naar het aantal kubieke Meters of naar de aantallen turven, die hij in het ketelhuis heeft afgeleverd, doch eenvoudig naar het aantal uren, dat het stookbedrijf bij het bezigen van turf als brandstof zonder storing is voortgezet kunnen worden. Vermindert de stoomproductie, dan worden door den stoker onmiddellijk steenkolen aan het vuur toegevoegd en vanaf dat oogenblik kan de turfschipper geen betaling eischen en wordt het met hem overeengekomen bedrag verminderd met het bedrag dat met de turf aan steenkool is verstookt. De turfschipper is derhalve in zijn eigen belang genoopt slechts turf van zoodanige kwaliteit en van een zoo hoog warmtegevend vermogen te leveren, dat de stoomproductie niet minder worde dan bij het gebruik van steenkool.

De stookinstallaties van de meeste stroocarton- en aardappelmeelfabrieken in de Veenkoloniën zijn, met het oog op deze gewoonte, zoodanig ingericht, dat beurtelings, dan wel gelijktijdig, zonder eenig bezwaar, hetzij turf, hetzij steenkool, als brandstof kan worden gebezigd.

Hieruit volgt, dat de turfprijs in normale tijden eenvoudig bepaald wordt door den steenkoolprijs. Is de noteering van deze laatste zoodanig, dat voordeeliger steenkool in plaats van turf kan worden verstookt, dan zal de fabrikant geen turf aankoopen, tenzij de vervener of turfboer den prijs lager stelt. Daar turf op de veenplaatsen zeer bezwaarlijk te bewaren is en overjarige turf spoedig in kwaliteit vermindert, en bovendien het ruimtebezwaar voor het aanbreken van het graafseizoen verwijdering der oude turf van de veenplaats eischt, is de vervener of turfleverancier wel genoopt, eenigszins aanneembare condities te stellen. Deze toestand wijzigde zich in het vorig

jaar ten eenenmale, toen, tengevolge van den gestegen steenkoolprijs, zich een bijna onbeperkte vraag naar de nationale brandstof openbaarde en de verveners in de gelegenheid waren eischen te stellen, die zij in verscheidene tientallen van jaren niet hadden kunnen bedingen. Daar de verveners, belust op hooge winsten, aan elken looneisch, die door de arbeiders gesteld werd, onmiddellijk hebben voldaan, teneinde de productie niet te belemmeren, zijn bij het terugkeeren van normale toestanden groote moeilijkheden te vreezen, daar de verveners dan opnieuw met de steenkoolimporteurs zullen dienen te concurreeren. Kunnen de productiekosten dan niet worden verlaagd, dan is het niet onmogelijk, dat het vervenersbedrijf weinig winstgevend meer zal blijken te zijn.

Bij het onderzoek bleek, dat lang niet alle schippers zich aan ongemotiveerde prijsopdrijving schuldig maken.

Een schipper, die zelf als handelaar optreedt, hield bijvoorbeeld de navolgende bedrijfsrekening:

Inkoop franco boord van 1000 stuks baggerturf *f* 4.25; verkoop *f* 5.—; winst *f* 0.75, hetgeen op de lading à 80 ton (zijnde ongeveer 132 duizend stuks) pl.m. *f* 100.— vormde. Voor het vervoer van de Drentsche veenderijen, waar deze schipper geladen had, naar de plaats zijner bestemming, moest aan jaagkosten, sluis- en bruggelden plm. *f* 40.— worden betaald. Er werd dus *f* 60 overgehouden. Het vervoer vorderde hier 3 dagen. (In de meeste gevallen is de turfschipper 8—14 dagen onderweg). Wanneer deze schipper zijn lading in 14 dagen kon van de hand zetten, hetgeen niet altijd zeker was, hield hij nog geen *f* 30.— per week over voor levensonderhoud, onderhoud van het schip, loon aan den knecht en reserve voor den wintertijd wanneer niet kan gevaren worden, of voor die periode, dat er geen vrachten waren. Overmatig was dit winstsaldo dus stellig allerminst te noemen.

Op overtuigende wijze bleek dan ook, dat de buitengewone prijsstijging van de turf in de eerste plaats en in hoofdzaak aan de overmatige eischen, die op de veenplaatsen gesteld werden, te wijten waren. Wanneer op de verkoopcondities in de veenderijen invloed werd uitgeoefend en aldaar regelend werd opgetreden, zou wellicht in den tusschen- en detailhandel een prijsdaling volgen.

Aanvankelijk verzetten de verveners zich met alle mogelijke middelen tegen de handhaving der maximumprijzen. Meermalen moesten de koopers zwichten voor den eisch, dat men slechts belangrijk boven de maximumprijzen en tegen aanvaarding van ongetelde of gemeten dagwerken of stobben kon koopen. In dergelijke gevallen kwamen de betrokken personen hun beklag doen bij den burgemeester, die inbeslagneming krachtens de Onteigeningswet bij den Minister kon aanvragen. Waren daartoe termen aanwezig, dan werd deze machtiging steeds onverwijld verleend. Zelfs toen gaven de verveners hun verzet niet op. Sommigen lieten al het kruimateriaal van de veenderijen verwijderen en verboden hun arbeiders de gewone hulp bij het schipladen te verleenen, zoodat het wegvoeren van in beslag genomen turf zeer werd bemoeilijkt. Enkele sloten zelfs de wijken (vaarwaters) met slagboomen af. In den loop van het jaar 1916 werd echter het verzet steeds geringer, ook al moest toch nog herhaaldelijk op straffe wijze door de Overheid worden ingegrepen.

De controleur van den Arbeid J. Mulder kon tengevolge van een en ander in

het laatste gedeelte van het verslagjaar dan ook weinig andere werkzaamheden verrichten, dan die in verband stonden met het toezicht op de prijzenregeling en de distributie van turf. Deze ambtenaar trad ook voor verschillende gemeentebesturen als arbiter op, ter beslechting van geschillen, die over de prijsbepaling van twijfelachtige turfsoorten waren ontstaan.

HOOFDSTUK XXII.

De bij het Verslag behoorende staten.

Daar in 1915 van een geregeld inspectiebezoek nog geen sprake kon zijn, was het niet mogelijk voldoende gegevens te verzamelen voor de samenstelling der staten 1 en 2, die betreffen het aantal aanwezige fabrieken en werkplaatsen, het aantal daarin werkzame personen en de werktijden. Bovendien waren de veranderingen in de toestanden van zeer vele bedrijven, zoowel wat aantal arbeiders als wat werktijden betreft, in 1915 nog zóó groot, dat statistieken daaromtrent alleen dàn waarde zouden hebben, wanneer ze den toestand op een bepaalden datum weergaven. Om deze redenen zijn ditmaal de staten 1 en 2 weggelaten.

Voldoende gegevens om staat 9 samen te stellen ontbraken eveneens. De ontreddering in zeer vele bedrijven, gepaard aan voortdurende wisseling in de werktijdregeling, heeft gemaakt, dat de invulling der overwerkstaten veel te wenschen overliet; aan de Arbeidsinspectie ontbrak tijd en gelegenheid, om aanvulling hiervan te bevorderen.

Intusschen is getracht in het gemis van bovenbedoelde staten zooveel mogelijk te voorzien. In Hoofdstuk XX vindt men in de overzichten der industrie (bijlagen der economische nota's) uitvoerig mededeeling gedaan van de wijzigingen in de verschillende bedrijven, terwijl in dat hoofstuk voorts is opgenomen het vergelijkend overzicht van het aantal arbeiders in fabrieken met 25 of meer personen op 1 Mei 1914 en 1 Mei 1916, welk overzicht reeds verscheen in het Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Staat 3*a*.

OVERZICHT van het aantal door de districtshoofden der Arbeidsinspec

Nummers der groepen.	Omschrijving der bedrijfsgroepen.	AANTAL VERLEENI							
		1ste District.		2de District.		3de District.		4de Distr	
		tot verschuiving van den werktijd.	tot verlenging van den werktijd.	tot verschuiving van den werktijd.	tot verlenging van den werktijd.	tot verschuiving van den werktijd.	tot verlenging van den werktijd.	tot verschuiving van den werktijd.	tot verlenging
1	Aardewerk, glas, kalk enz. . . .	—	1	—	—	—	—	—	—
2	Diamant en andere edelsteenen . .	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Boek- en steendrukkerijen	—	2	—	3	—	2	—	
4	Bouwbedrijven	—	—	—	—	1	—	—	—
5	Chemische nijverheid	—	2	—	11	—	—	—	—
6	Hout-, kurk- en stroobewerking. .	—	3	—	1	3	2	—	—
7	Kleeding en reiniging:								
	a. Kleeding	9	15	—	74	9	62	4	5
	b. Reiniging	—	14	—	24	—	155	2	2
8	Kunstnijverheid	—	—	—	—	—	—	—	—
9	Leder, wasdoek en caoutchouc . .	—	—	—	21	—	—	—	—
10	Oer, steenkolen en turf	—	—	—	—	—	—	—	—
11	Metalen (Bewerking van)	—	4	—	—	4	—	—	
12	Vervaardiging van stoom- en andere werktuigen, instrumenten enz. .	—	5	—	8	—	1	—	—
13	Scheepsbouw, vervaardiging van rijtuigen	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Papier	12	4	—	7	1	3	—	
15	Textiele nijverheid	40	35	10	130	7	2	8	9
16	Vervaardiging van gas en electriciteit	—	—	—	—	—	—	—	—
17	Bereiding van voedings- en genotmiddelen:								
	a. Bakkerijen	—	—	—	5	—	14	1	
	b. Graanmalerijen en meelfabrieken	—	—	—	—	—	—	—	—
	c. Zuivelfabrieken	—	—	—	—	—	8	—	—
	d. Tabaks- en sigarenfabrieken .	—	13	—	2	—	3	1	
	e. Overige	—	18	—	12	7	32	—	—
	Totaal . . .	61	116	10	298	32	284	16	39

…erleende vergunningen voor overwerk, gerangschikt naar de bedrijfsgroepen.

…ERGUNNINGEN DOOR DE DISTRICTSHOOFDEN IN HET:										Totaal aantal malen, dat door de Districts-hoofden vergunning tot overwerk werd verleend.
…de District.		6de District.		7de District.		8ste District.		9de District.		
tot verschuiving van den werktijd.	tot verlenging van den werktijd.	tot verschuiving van den werktijd.	tot verlenging van den werktijd.	tot verschuiving van den werktijd.	tot verlenging van den werktijd.	tot verschuiving van den werktijd.	tot verlenging van den werktijd.	tot verschuiving van den werktijd.	tot verlenging van den werktijd.	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1	—	—	—	5	—	—	—	—	14
—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2
—	—	—	1	—	6	—	—	—	2	22
—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	11
7	42	—	26	2	27	—	2	3	66	401
1	43	—	72	—	29	—	6	—	10	593
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	8	—	—	—	—	18
—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	2	—	2	—	5	—	2	—	—	40
—	4	—	—	6	15	4	69	—	3	430
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	1	36	—	2	1	—	—	2	67
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8
—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	23
—	1	—	24	—	5	—	1	—	2	102
8	100	1	162	8	103	5	80	3	87	1772

Staat 3*b*.

OVERZICHT van het aantal malen, dagen en uren, waarvoor door de districtshoofden der Arbeidsinspectie vergunning voor overwerk is verleend, gerangschikt naar de districten.

A. Verschuiving van het uur van aanvang of van einde (zonder verlenging van den werkduur).

Verschuiving.	Districten der Arbeidsinspectie.									Het Rijk.
	1ste	2de	3de	4de	5de	6de	7de	8ste	9de	
	Aantal malen, dat vergunning is verleend.									
	61	10	32	16	8	1	8	5	3	144
	Aantal personen maal aantal dagen.									
3 uur later eindigen .	743	11890	4557	1539	—	—	6202	37529	18	62478
2½ „ „ „	25	—	—	—	—	—	—	2304	—	2329
2 „ „ „	757	630	126	86	—	12	—	—	4	1615
1½ „ „ „	10	—	962	—	—	—	—	216	—	1188
1 „ „ „	264	—	1477	132	100	—	14	2341	112	4440
½ „ „ „	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1 „ vroeger beginnen	1010	11889	88	—	—	—	6088	49620	—	68695
½ „ „ „	—	—	—	24	—	—	—	—	4	28
Totaal . . .	2809	24409	7210	1781	100	12	12304	92010	138	140773

B. Verlenging van den werkduur boven het wettelijk maximum.

Verlenging.	Aantal malen, dat vergunning is verleend.									
	116	298	284	398	100	162	103	80	87	1628
	Aantal personen maal aantal uren.									
½ uur of minder . . .	2327	6604½	7433¾	6095½	508½	546	3234¼	3628½	518	30896
1 „ „ „ . . .	7848	44928¾	15766	51892½	2527½	2187	11600¾	28569¾	2641	167961¼
1½ „ „ „ . . .	2835	103	7268½	—	1039½	1032	1054	22583½	—	35915½
2 „ „ „ . . .	788	—	61	1050	36	220	270	3783½	—	6208½
meer dan 2 uur [1]) . . .	2053	916½	—	7½	11½	732½	4101	1466½	—	9288½
Totaal . . .	15851	52552¾	30529¼	59045½	4123	4717½	20260	60031¾	3159	250269¾
Met verlenging gepaard gaande verschuiving.	Aantal malen, dat vergunning is verleend.									
	92	197	246	398	95	152	66	20	87	1353
	Aantal personen maal aantal dagen.									
4½ uur later eindigen [2])	—	—	—	—	3	—	—	—	—	3
3 „ „ „	84	—	12	37	14	10	1	—	43	201
2½ „ „ „	13	—	—	165	177	24	—	—	—	379
2 „ „ „	1057	1233	2983	5535	708	514	410	54	1739	14233
1½ „ „ „	—	1735	1437	354	983	452	1073	13	158	6205
1 „ „ „	5920	16424	24049	33947	1960	1918	2096	408	1381	88103
½ „ „ „	1814	14094	2201	17905	—	915	8251	13713	40	58963
1 „ vroeger beginnen	—	—	194	783	—	—	—	—	424	1401
½ „ „ „	—	—	910	318	—	—	—	—	276	1504
Totaal . . .	8918	33486	31786	59044	3845	3833	11831	14188	4061	170992

[1]) Op Zaterdagen. [2]) Op Zaterdagen door een gehuwde vrouw.

Staat 3c.

OVERZICHT van het aantal malen, dagen en uren, waarvoor door de districtshoofden der Arbeidsinspectie vergunning voor overwerk is verleend, gerangschikt naar de bedrijfsgroepen.

A. Verschuiving van het uur van aanvang of einde (zonder verlenging van den werkduur).

Verschuiving.	BEDRIJFSGROEP. I	III	IV	V	VI	VIIa	VIIb	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVIIa	XVIIb	XVIIc	XVIId	XVIIe	Het Rijk.
	Aantal malen, dat vergunning is verleend.																				
	—	—	1	—	3	34	3	—	—	—	4	—	—	13	75	3	—	—	1	7	144
	Aantal personen maal aantal dagen.																				
3 uur later eindigen	—	—	—	—	—	36	—	—	—	—	2470	—	—	—	59921	51	—	—	—	—	62478
2½ „ „ „	—	—	—	—	—	16	—	—	—	—	—	—	—	9	2304	—	—	—	—	—	2329
2 „ „ „	—	—	—	—	—	202	60	—	—	—	—	—	—	—	1341	12	—	—	—	—	1615
1½ „ „ „	—	—	—	—	471	132	—	—	—	—	—	—	—	10	216	—	—	—	—	359	1188
1 „ „ „	—	—	6	—	—	359	1	—	—	—	—	—	—	240	2302	313	—	—	96	1123	4440
½ „ „ „	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1 „ vroeger beginnen	—	—	—	—	72	—	—	—	—	—	—	—	—	16	68607	—	—	—	—	—	68695
½ „ „ „	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	24	—	—	—	—	—	28
Totaal	—	—	6	—	543	749	61	—	—	—	2470	—	—	275	134715	376	—	—	96	1482	140773

B. Verlenging van den werkduur boven het wettelijk maximum.

Verlenging.	I	III	IV	V	VI	VIIa	VIIb	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVIIa	XVIIb	XVIIc	XVIId	XVIIe	Het Rijk.
	Aantal malen, dat vergunning is verleend.																				
	1	14	1	22	8	367	590	—	23	—	14	17	—	27	355	64	—	8	22	95	1628
	Aantal personen maal aantal uren.																				
½ uur of minder	—	2½	2¹/	2	21	2049¼	6449¼	—	1300½	—	123	—	—	147½	15291	81	—	—	99¼	5327¼	30896
1 „ „ „	—	386	—	3837½	799	8714½	33859½	—	515	—	512½	4642½	—	244	103696¾	1071	—	1502	2378	5803	167961¼
1½ „ „ „	432	10½	1½	42	3	994½	2985	—	151½	—	—	—	—	—	25341½	64½	—	36	—	5853½	35915½
2 „ „ „	—	28	—	—	—	304	377	—	—	—	148	—	—	—	4551½	20	—	—	20	760	6208½
Meer dan 2 uur [1])	—	—	—	96	—	23½	718¼	—	—	—	—	837	—	95	5886¾	—	—	—	—	1632	9288½
Totaal	432	427	4	3977½	823	12085¾	44389	—	1967	—	783½	5479½	—	486½	154767½	1236½	—	1538	2497¼	19375¾	250269¾

Met verlenging gepaard gaande verschuiving.	I	III	IV	V	VI	VIIa	VIIb	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVIIa	XVIIb	XVIIc	XVIId	XVIIe	Het Rijk.
	Aantal malen, dat vergunning is verleend.																				
	1	14	1	22	8	351	544	—	14	—	3	14	—	23	202	61	—	2	22	71	1353
	Aantal personen maal aantal dagen.																				
4½ uur later eindigen [2])	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
3 „ „ „	—	—	—	—	2	145	20	—	3	—	—	25	—	—	5	1	—	—	—	—	201
2½ „ „ „	—	—	—	—	—	223	153	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	1	379
2 „ „ „	—	23	—	108	—	6570	5636	—	—	—	—	36	—	65	389	49	—	—	275	1082	14233
1½ „ „ „	—	31	6	—	186	837	529	—	—	—	—	—	—	25	2218	27	—	—	6	2340	6265
1 „ „ „	288	187	—	406	655	4582	25148	—	1841	—	12	2200	—	242	35273	1080	—	—	2208	13981	88103
½ „ „ „	—	170	—	3378	—	438	8719	—	105	—	6	1655	—	61	43992	43	—	—	90	306	58963
1 „ vroeger beginnen	—	—	—	—	—	108	1099	—	—	—	—	—	—	—	70	—	—	24	100	—	1401
½ „ „ „	—	—	—	—	—	276	318	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—	900	—	—	1504
Totaal	288	411	6	3892	843	13179	41625	—	1949	—	18	3926	—	393	81947	1202	—	924	2679	17710	170992

[1]) Op Zaterdagen. [2]) Op Zaterdagen door een gehuwde vrouw.

Staat 4*a*.

OVERZICHT der gegeve

De aanwijzingen en voorschriften betroffen:	I Aardewerk, glas, kalk, enz.	II Diamant en andere edelsteenen, enz.	III Boek- en steendrukkerijen.	IV Bouwbedrijven.	IV*a* Steenhouwerijen.	V Chemische nijverheid, enz.	VI Hout-, kurk- en stroobewerking.	VII Kleeding en reiniging.	VIII Kunstnijverheid.	IX Leder, wasdoek,
	OMSCHRIJVIN									
Een aantal inrichtingen . . .	77	1	109	235	37	60	248	563	3	11
1 Vrije luchtruimte.	—	1	—	4	4	1	13	76	1	1[illegible]
2 Luchtverversching	4	—	16	76	21	9	47	294	2	4[illegible]
3 Verlichting.	3	—	4	11	10	3	12	31	1	[illegible]
4 Brandgevaar en ongevallen bij brand	5	—	7	5	—	17	14	73	—	[illegible]
5 Kleedkamers en schaftlokalen	5	—	12	6	27	8	2	12	—	[illegible]
6 Privaten.	17	—	5	31	1	4	26	41	—	[illegible]
7 Waschgelegenheden . . .	4	—	23	31	26	11	3	3	—	[illegible]
8 Overkleeren	—	—	12	—	—	1	1	—	—	—
9 Zindelijkheid	1	—	10	4	7	6	16	13	—	—
10 Bevorderen van dragelijke temperaturen	6	—	6	10	1	8	10	34	—	[illegible]
11 Schadelijke dampen, gassen en stof	13	—	9	10	—	10	32	43	—	11
12 Voorkoming van ongevallen: *a.* krachtwerktuigen, stoomketels	38	—	24	34	—	8	84	35	—	2[illegible]
b. drijfwerk . . .	49	—	14	44	—	30	111	54	—	3[illegible]
c. arbeidswerktuigen	38	—	73	190	—	29	215	140	—	4[illegible]
d. overige . . .	49	—	13	55	2	24	51	35	1	14
13 Verbandmiddelen en handleiding Eerste Hulp bij Ongelukken	36	—	39	94	2	19	123	100	—	51
14 Drinkwater.	—	—	—	2	1	—	1	1	—	—
15 Electrische geleidingen en toestellen	—	—	—	2	—	5	7	—	—	—
16 Overige.	14	—	4	11	10	6	4	19	—	—
Totaal . . .	282	1	271	620	112	199	772	1004	5	265

…orschriften en aanwijzingen.

…ER GROEPEN.

… turf.	XI. Metalen (bewerking van)	XII. Vervaardiging van stoom- en andere werktuigen, instrumenten, enz.	XIII. Scheepsbouw. Vervaardiging van rijtuigen.	XIV. Papier.	XVa. Vlasbrakerijen en zwingelarijen.	XVb. Overige textiel-nijverheid.	XVI. Vervaardiging van gas en electriciteit.	XVIIa. Bakkerijen.	XVIIb. Graanmalerijen en meelfabrieken.	XVIIc. Zuivelfabrieken.	XVIId. Tabaks- en sigarenfabrieken.	XVIIe. Overige bedrijven ter bereiding van voedings- en genotmiddelen.	Totaal der gegeven voorschriften en aanwijzingen.	Bij contrôle in orde bevonden.
2	255	130	85	56	3	54	33	512	236	106	88	438	3455	—
—	2	5	—	3	—	1	—	10	—	—	10	8	149	93
2	51	39	11	13	—	5	3	296	5	4	38	27	1012	622
2	9	4	4	3	1	6	—	18	6	9	4	25	172	86
—	32	26	4	4	—	11	1	19	10	5	15	21	271	124
—	4	6	6	9	—	2	7	1	—	—	5	6	122	51
1	15	20	8	6	1	8	3	8	14	9	7	32	262	152
3	11	11	3	10	—	3	16	2	1	2	14	4	183	99
—	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	21	15
1	15	5	3	4	1	4	2	11	11	—	20	5	139	86
1	8	5	4	3	—	4	1	3	2	4	4	5	120	69
3	30	24	12	8	4	5	5	15	45	13	8	14	314	99
7	53	25	36	4	3	9	24	52	119	57	4	55	694	257
8	64	35	31	30	—	19	14	52	143	63	12	110	921	433
3	196	111	83	33	—	58	12	92	130	86	16	341	1905	989
8	31	22	5	25	—	22	5	81	200	88	11	68	810	381
6	138	44	65	14	4	30	18	173	131	73	9	256	1425	828
1	2	1	—	1	—	1	—	—	2	—	1	4	18	9
—	—	7	3	2	—	—	4	—	—	—	—	29	59	3
2	7	10	—	10	1	6	1	3	6	13	7	17	151	75
8	668	400	278	189	15	194	116	836	825	426	185	1027	8748	4471

Staat 4*b*.

OVERZICHT der gegeven voorschriften en aanwijzingen, verdeel

OMSCHRIJVING DER GROEPEN.	DISTRICTEN DE					
	1ste		2de		3de	
	Aantal voorschriften.	Aantal inrichtingen.	Aantal voorschriften.	Aantal inrichtingen.	Aantal voorschriften.	Aantal inrichtingen
1. Aardewerk, glas, kalk, enz.	120	35	4	1	18	3
2. Diamant en andere edelsteenen, enz. .	—	—	—	—	—	—
3. Boek- en steendrukkerijen, enz. . .	14	6	18	12	32	16
4. Bouwbedrijven	97	29	23	11	17	10
4*a*. Steenhouwerijen	—	—	—	—	—	—
5. Chemische nijverheid, enz.	4	3	9	1	11	11
6. Hout-, kurk- en stroobewerking . .	107	39	45	11	49	23
7. Kleeding en reiniging	20	14	76	58	57	25
8. Kunstnijverheid	1	1	—	—	—	—
9. Leder, wasdoek, caoutchouc	40	12	76	15	13	12
10. Oer, steenkolen, turf. , ...	9	2	—	—	—	—
11. Metalen (bewerking van)	46	23	57	23	45	22
12. Vervaardiging van stoom- en andere werktuigen, instrumenten, enz. . . .	57	9	20	8	17	4
13. Scheepsbouw, vervaardiging van rijtuigen	7	6	46	13	34	12
14. Papier	30	5	5	1	3	2
15. Textiele nijverheid:						
a) Vlasbrakerijen en zwingelarijen .	—	—	13	2	2	1
b) Overige	18	6	20	4	2	1
16. Vervaardiging van gas en electriciteit	19	4	5	4	2	1
17. Bereiding van voedings- en genotmiddelen:						
a) Bakkerijen	71	32	269	234	40	19
b) Graanmalerijen en meelfabrieken	242	89	60	18	11	7
c) Zuivelfabrieken	52	12	1	1	5	2
d) Tabaks- en sigarenfabrieken . .	35	16	9	8	1	1
e) Overige	109	51	39	12	82	57
Totaal	1098	394	795	437	441	229

...aar de nijverheidsgroepen en districten der Arbeidsinspectie.

...RBEIDSINSPECTIE.

4de		5de		6de		7de		8ste		9de	
Aantal voorschriften.	Aantal inrichtingen.	Aantal voorschriften.	Aantal inrichtingen.	Aantal voorschriften.	Aantal inrichtingen.	Aantal voorschriften.	Aantal inrichtingen.	Aantal voorschriften.	Aantal inrichtingen.	Aantal voorschriften.	Aantal inrichtingen.
62	15	1	1	—	—	19	5	36	11	22	6
—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
43	23	18	5	49	17	18	2	29	9	50	19
232	106	6	3	105	25	11	1	125	47	4	3
24	10	—	—	14	4	—	—	—	—	74	23
50	12	46	11	54	13	2	1	14	4	9	4
224	78	21	7	82	19	62	11	104	33	78	27
470	331	92	35	109	31	86	32	56	20	38	17
4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
57	42	5	4	22	10	17	4	23	9	12	6
—	—	16	2	—	—	—	—	28	6	5	2
168	76	6	3	114	33	32	10	108	36	92	29
90	49	40	8	49	11	3	1	68	21	56	19
56	17	3	1	29	8	2	1	30	7	71	20
33	14	15	4	9	2	14	2	5	4	75	22
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	11	2	2	12	2	31	9	69	13	22	6
46	12	4	1	7	2	—	—	24	6	9	3
143	91	4	3	111	47	69	38	43	20	86	28
93	22	11	1	111	19	51	9	165	36	81	35
59	14	24	3	63	15	6	1	60	17	156	41
42	23	2	2	26	5	2	1	58	26	10	6
195	89	96	16	144	58	91	44	121	44	150	67
2109	1037	413	113	1110	321	516	172	1166	369	1100	383

Staat 5. **OVERZICHT der verleende vergunningen ingevolge de Hinderwe[…]
plaats waren in den zin der Veiligheidswe[…]**

Nummers der groepen.	OMSCHRIJVING DER BEDRIJFSGROEPEN.	Aanvragen om vergunnin[…]									
		Limburg.		Noord-brabant 1ste District.		Noord-brabant 2de District.		Zeeland.		Zuid-holland 3de District	
		Tot oprichting.	Tot uitbreiding.	Tot oprichting.	Tot uitbreiding.	Tot oprichting.	Tot uitbreiding.	Tot oprichting.	Tot uitbreiding.	Tot oprichting.	Tot uit[…]
1	Aardewerk, glas, kalk, enz. . .	12	—	2	—	1	1	—	1	2	
2	Diamant en andere edelsteenen, enz.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Boek- en steendrukkerijen, enz.	1	2	2	1	2	3	1	2	1	
4	Bouwbedrijven	3	—	2	—	1	2	1	2	3	
5	Chemische Nijverheid, enz. . .	1	3	—	1	3	5	—	1	8	2
6	Hout-, kurk- en stroobewerking.	11	3	8	3	3	2	—	2	12	
7	Kleeding en reiniging	—	—	—	2	4	7	—	—	5	
8	Kunstnijverheid	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
9	Leder, wasdoek, caoutchouc . .	2	1	1	3	3	48	1	1	—	
10	Oer, steenkolen, turf	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
11	Metalen (Bewerking van) . . .	1	3	3	5	3	4	—	6	19	2
12	Vervaardiging van stoom- en andere werktuigen, instrumenten, enz.	5	1	—	—	6	3	—	2	7	
13	Scheepsbouw, vervaardiging van rijtuigen	—	1	—	—	—	2	2	4	8	1
14	Papier	—	1	—	—	—	1	—	—	1	
15	Textiele Nijverheid:										
	a. Vlasbrakerijen en zwingelarijen	—	—	—	—	1	—	4	2	18	
	b. Overige	2	—	2	11	4	37	—	—	3	
16	Vervaardiging van gas en electriciteit.	2	—	—	2	1	3	1	4	2	
17	Bereiding van voedings- en genotmiddelen:										
	a. Bakkerijen	17	17	15	11	36	26	8	7	15	3
	b. Graanmalerijen en meelfafabrieken	5	8	4	3	2	6	—	3	3	
	c. Zuivelfabrieken.	2	3	4	2	1	6	—	1	1	
	d. Tabaks- en sigarenfabrieken	—	1	2	5	1	1	—	—	3	
	e. Overige	9	7	2	12	6	15	2	4	12	2
	Totaal . . .	73	52	47	61	78	172	20	42	123	15

oor zoover zij inrichtingen betroffen, die tevens fabriek of werk-
erangschikt naar de bedrijfsgroepen.

vereenkomstig de Hinderwet in de Provincie:

Zuid-holland 4de District.		Utrecht.		Noord-holland 5de District.		Noord-holland 6de District.		Gelder-land.		Overijsel.		Gro-ningen.		Fries-land.		Drenthe.		Totaal der aanvragen, waaromtrent gunstig werd beslist in het Rijk.	
Tot op-richting.	Tot uit-breiding.	Tot op-richting.	Tot uit-breiding.	Tot op-richting.	Tot uit-breiding.	Tot op-richting.	Tot uit-breiding.	Tot op-richting.	Tot uit-breiding.	Tot op-richting.	Tot uit-breiding.	Tot op-richting.	Tot uit-breiding.	Tot op-richting.	Tot uit-breiding.	Tot op-richting.	Tot uit-breiding.	Tot op-richting.	Tot uit-breiding.
—	9	—	1	2	2	—	—	4	7	2	4	—	4	—	1	—	—	25	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	5	—	1	3	7	4	6	3	4	3	4	1	1	—	—	—	—	23	40
—	1	1	—	5	—	4	7	5	1	4	2	—	1	1	5	—	—	30	22
4	13	5	5	9	8	8	36	3	6	1	6	4	—	2	—	—	2	48	112
19	7	10	7	7	4	10	10	13	13	4	4	4	3	3	3	2	2	106	68
4	11	1	5	8	10	6	15	3	10	3	4	1	1	2	2	—	2	37	73
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
2	3	·	—	2	—	—	8	3	6	1	—	1	2	—	—	—	1	16	75
1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	—	—	—	—	1	1	3	4
4	9	7	6	2	9	16	16	12	9	5	15	4	16	5	8	1	2	82	133
8	4	3	2	6	1	3	5	9	1	3	6	2	5	2	1	—	2	54	41
5	3	2	5	1	3	3	6	—	6	1	4	—	3	1	4	—	1	23	53
1	—	1	1	3	3	2	3	2	8	—	—	—	2	—	2	—	—	10	22
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	24	3
1	6	—	3	1	2	2	6	7	17	5	38	—	2	1	1	—	—	28	125
1	7	1	3	1	1	1	8	1	5	1	4	1	1	1	3	2	—	16	42
12	11	3	12	10	17	21	27	31	38	14	17	9	22	7	21	6	4	204	260
1	6	8	2	3	3	8	12	12	14	5	19	3	9	4	6	5	2	63	100
7	4	8	4	3	—	5	9	8	12	1	11	1	4	4	25	1	14	46	99
2	1	2	2	1	—	3	1	2	—	1	2	—	—	1	2	—	—	18	18
8	9	3	8	12	11	31	26	16	10	12	26	9	17	3	20	5	8	130	193
32	109	55	67	79	81	127	201	134	167	67	169	40	93	38	104	23	41	986	1517

Staat 6.

OVERZICHT van het aantal op 31 December 1915 geldige arbeidskaarten, afgegeven en mede-onderteekend door of vanwege de burgemeesters.

Gebied.	Aantal arbeidskaarten.														
	Afgegeven.														Mede-onderteekend.
	Jongens.						Meisjes.						Gehuwde vrouwen.	Totaal.	
	12 jaar.	13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	Totaal.	12 jaar.	13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	Totaal.			
Heerlen	2	19	33	68	62	184	2	3	9	21	40	75	15	274	76
Maastricht . . .	55	224	317	334	400	1330	29	183	248	253	325	1038	1045	3413	236
Meerssen	3	25	14	7	2	51	1	8	10	6	2	27	1	79	132
Roermond . . .	4	25	25	19	17	90	—	18	17	20	7	62	10	162	24
Venlo	13	48	72	76	83	292	8	42	74	74	101	299	47	638	182
Weert	9	30	46	48	71	204	2	15	22	31	31	101	5	310	10
Geheel Limburg .	142	670	992	1013	1171	3988	93	436	598	634	738	2499	1214	7701	1035
Deurne c. a. . . .	—	28	34	33	50	145	—	11	45	30	48	134	9	288	8
Eindhoven . . .	5	24	27	34	32	122	12	25	28	47	36	148	72	342	2335
Gestel c. a. . . .	29	17	13	2	4	65	4	30	10	2	—	46	15	126	12
Helmond	3	147	114	128	160	552	—	110	139	127	139	515	256	1323	162
Oss	—	44	61	68	65	238	—	20	24	43	28	115	7	360	31
Stratum	6	53	50	56	54	219	5	61	48	63	59	236	38	493	244
Strijp	11	38	39	40	43	171	28	43	48	54	63	236	37	444	259
Valkenswaard . .	12	33	32	53	29	159	—	26	31	32	27	116	41	316	23
Woensel	62	78	34	16	14	204	36	59	36	21	17	169	71	444	121
Noord-Brabant (1ste district). .	225	820	873	872	945	3735	146	593	699	677	752	2867	778	7380	3582
1ste district . . .	367	1490	1865	1885	2116	7723	239	1029	1297	1311	1490	5366	1992	15081	4617
Bergen op Zoom .	2	47	69	93	99	310	2	13	48	43	57	163	36	509	33
Boxtel	4	24	38	38	47	151	1	21	23	31	33	109	31	291	68
Breda	3	68	128	127	144	470	1	50	120	123	146	440	187	1097	219
Dongen	—	38	45	39	48	170	—	26	26	33	20	105	4	279	10
Goirle	—	22	22	27	29	100	1	25	31	30	32	119	43	262	45
's-Hertogenbosch .	14	145	220	230	253	862	43	132	182	216	200	773	322	1957	96
Loon op Zand . .	14	41	59	64	67	245	4	33	41	41	36	155	3	403	27
Oosterhout . . .	12	52	75	65	84	288	3	53	55	48	41	200	27	515	40
Prinsenhage . . .	—	24	42	42	51	159	2	13	28	32	25	100	83	342	282
Roosendaal . . .	4	43	80	99	118	344	—	41	59	64	72	236	34	614	21
Tilburg	52	303	423	366	414	1558	13	186	306	324	386	1215	226	2999	22
Noord-Brabant (2de district) . .	218	1323	1890	1927	2139	7497	101	820	1257	1347	1483	5008	1272	13777	1856

Gebied.	Aantal arbeidskaarten.														
	Afgegeven.														Mede-onderteekend.
	Jongens.						Meisjes.						Gehuwde vrouwen.	Totaal.	
	12 jaar.	13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	Totaal.	12 jaar.	13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	Totaal.			
Middelburg . . .	4	34	70	84	93	285	—	27	35	55	38	155	13	453	60
Vlissingen . . .	—	48	104	142	136	430	—	24	42	62	80	208	20	658	32
Zeeland	26	250	513	661	731	2181	5	144	246	367	447	1209	189	3579	307
2de district . . .	244	1573	2403	2588	2870	9678	106	964	1503	1714	1930	6217	1461	17356	2163
Delft	—	92	179	280	237	788	2	48	91	122	142	405	46	1239	127
Dordrecht	8	180	270	326	350	1134	5	89	162	179	204	639	94	1867	140
Maassluis	10	46	71	86	75	288	1	16	28	55	33	133	22	443	62
Ridderkerk . . .	25	96	89	88	86	384	11	37	39	37	36	160	11	555	130
Rotterdam . . .	68	1273	2323	2509	2690	8863	54	942	1623	2010	2206	6835	1047	16745	229
Schiedam	15	158	272	270	297	1012	10	99	166	186	172	633	44	1689	174
Sliedrecht	11	53	72	73	82	291	1	2	10	11	7	31	3	325	11
Vlaardingen . . .	24	119	216	189	201	749	10	72	115	126	140	463	147	1359	57
Zwijndrecht . . .	8	30	44	55	66	203	1	18	23	42	44	128	8	339	28
3de district . . .	309	2478	4223	4617	4908	16535	111	1416	2417	2971	3216	10131	1535	28201	1819
Gorinchem . . .	3	33	43	80	72	231	2	15	35	36	55	143	20	394	43
Gouda	44	170	185	213	211	823	19	134	155	180	175	663	78	1564	76
's-Gravenhage . .	15	475	992	1077	1233	3792	14	363	703	847	908	2835	686	7313	66
Katwijk	7	32	43	74	70	226	16	35	38	39	60	188	143	557	—
Leerdam	18	64	86	84	91	343	2	18	27	32	27	106	3	452	141
Leiden	15	254	498	435	455	1657	24	211	364	361	385	1345	718	3720	138
Woerden	5	17	22	34	39	117	2	5	5	10	18	40	82	239	40
Zwammerdam . .	—	2	13	7	11	33	—	1	2	1	3	7	—	40	5
Zuid-Holland (4de district) . .	240	1529	2583	2693	2958	10003	98	914	1526	1728	1867	6133	2071	18207	1557
Amersfoort . . .	8	69	90	123	111	401	2	26	42	69	76	215	25	641	62
Utrecht	15	333	556	651	701	2256	8	182	343	412	514	1459	173	3888	142
Veenendaal . . .	25	51	49	81	66	272	31	50	37	53	45	216	37	525	188
Zeist	—	37	53	63	66	219	—	22	34	32	40	128	34	381	199
Utrecht (4de district)	105	756	1223	1447	1489	5020	57	390	619	763	881	2710	654	8384	1340
4de district . . .	345	2285	3806	4140	4447	15023	155	1304	2145	2491	2748	8843	2725	26591	2897
Amsterdam . . .	59	1161	2319	2679	3451	9669	77	1391	2537	2784	3277	10066	1272	21007	387
5de district . . .	68	1251	2450	2854	3667	10290	78	1439	2614	2880	3429	10440	1292	22022	2260

Gebied.	Aantal arbeidskaarten.														
	Afgegeven.														Mede-ondertee-kend.
	Jongens.						Meisjes.						Gehuwde vrouwen	Totaal.	
	12 jaar.	13 jaar.	14 jaar	15 jaar.	16 jaar.	Totaal.	12 jaar.	13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	Totaal.			
Alkmaar	1	58	108	115	171	453	—	23	47	68	87	225	51	729	35
Beverwijk	—	26	31	57	49	163	—	29	20	20	30	99	50	312	160
Bussum	—	31	45	63	74	213	—	20	23	48	59	150	32	395	201
Enkhuizen . . .	9	38	51	48	55	201	2	21	22	30	26	101	15	317	1
Haarlem	3	122	323	315	383	1146	5	67	195	235	232	734	92	1972	361
Helder	1	49	94	108	125	377	2	65	138	112	131	448	23	848	2
Hilversum . . .	13	108	162	186	210	679	1	26	88	112	115	342	63	1084	42
Hoorn	3	42	53	60	62	220	10	33	38	37	43	161	10	391	14
Huizen	—	22	36	40	51	149	—	2	9	22	20	53	149	351	1
Schoten	—	28	66	66	76	236	2	13	35	38	47	135	10	381	155
Velsen	3	60	101	126	108	398	2	29	52	63	68	214	40	652	21
Weesp	—	9	31	33	63	136	—	1	14	16	25	56	6	198	19
Wormerveer . . .	2	24	53	50	63	192	—	12	16	15	15	58	4	254	191
Zaandam	—	92	170	183	222	667	—	45	68	89	118	320	6	993	352
6de district . . .	58	1013	1856	2115	2427	7469	31	511	983	1244	1398	4167	977	12613	2887
Apeldoorn . . .	13	95	190	248	265	811	13	82	113	148	189	545	308	1664	87
Arnhem	2	161	264	292	345	1064	2	113	207	211	288	821	212	2097	93
Brummen	2	19	42	51	66	180	2	14	30	20	34	100	16	296	45
Culemborg . . .	17	53	73	63	75	281	—	14	20	31	43	108	11	400	7
Ede	17	31	56	87	74	265	14	38	35	27	42	156	22	443	24
Epe	7	17	35	47	48	154	3	10	19	31	32	95	27	276	7
Gendringen . . .	—	31	53	41	59	184	—	4	10	20	24	58	4	246	42
Nijmegen	11	173	297	281	357	1119	10	86	200	216	239	751	110	1980	51
Renkum	3	20	39	56	67	185	4	12	21	51	38	126	51	362	18
Rheden	4	57	92	124	111	388	—	14	48	69	85	216	111	715	55
Tiel	4	42	83	90	87	306	3	15	34	45	76	173	—	479	30
Ubbergen	3	28	37	30	31	129	1	8	22	31	27	89	75	293	45
Voorst	—	18	52	48	51	169	1	9	21	28	25	84	16	269	29
Wageningen . . .	27	40	68	71	80	286	—	13	24	23	44	104	35	425	48
Winterswijk . . .	—	33	45	61	74	213	—	34	63	74	77	248	235	696	27
Zutphen	1	20	65	75	88	249	1	28	42	65	72	208	34	491	84
7de district . . .	185	1479	2604	2994	3409	10671	86	743	1364	1675	1902	5770	1957	18398	1715
Almelo	28	152	213	205	225	823	8	166	225	273	279	951	555	2329	272
Borne	5	30	36	56	41	168	14	31	37	38	48	168	49	385	92
Deventer	—	101	149	180	177	607	—	48	100	102	134	384	247	1238	169
Enschedé	9	276	327	321	346	1279	3	247	353	309	372	1284	1221	3784	1012
Hardenb. (Ambt-) .	1	14	28	39	38	120	—	10	18	26	28	82	142	344	19
Hellendoorn . . .	61	61	77	61	74	334	36	55	67	56	67	281	217	832	152

Gebied.	Aantal arbeidskaarten.														
	Afgegeven.														Mede-onderteekend.
	Jongens.						Meisjes.						Gehuwde vrouwen.	Totaal.	
	12 jaar.	13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	Totaal.	12 jaar.	13 jaar.	14 jaar.	15 jaar.	16 jaar.	Totaal.			
Hengelo (O.) . .	11	148	180	180	196	715	3	116	131	142	129	521	131	1367	126
Kampen	9	134	125	166	150	584	2	43	86	101	131	363	51	998	67
Lonneker	1	136	150	160	175	622	9	135	153	150	158	605	400	1627	506
Oldenzaal	—	47	45	48	63	203	—	36	54	50	58	198	174	575	158
Rijssen	—	34	47	52	48	181	—	17	44	42	25	128	145	454	34
Vriezenveen . . .	—	23	53	60	50	186	—	34	50	43	47	174	153	513	107
Wierden	20	46	56	43	49	214	17	32	46	40	31	166	41	421	79
Zwolle	8	102	173	168	207	658	4	42	111	123	136	416	19	1093	109
8ste district . . .	177	1567	2099	2251	2476	8570	114	1163	1731	1806	2001	6815	3885	19270	3358
Groningen . . .	17	219	326	371	390	1323	22	136	261	308	320	1047	276	2646	98
Hoogezand . . .	8	49	54	55	61	227	6	11	25	40	35	117	17	361	104
Onstwedde . . .	—	29	42	78	70	219	—	16	47	48	53	164	99	482	48
Veendam	9	31	50	56	67	213	3	27	39	43	54	166	4	383	90
Winschoten . . .	4	45	52	61	87	249	1	16	23	51	54	145	19	413	57
Provincie Groningen	93	685	982	1229	1349	4338	67	338	654	802	876	2737	516	7591	825
Harlingen . . .	9	38	43	58	65	213	5	9	27	22	32	95	28	336	13
Leeuwarden . . .	4	81	122	153	182	542	6	52	120	118	151	447	23	1012	92
Sneek	11	41	49	64	70	235	6	12	40	35	42	135	5	375	30
Weststellingwerf .	—	20	54	51	58	183	—	8	17	31	26	82	26	291	21
Provincie Friesland	72	503	871	1073	1244	3763	33	225	473	592	705	2028	348	6139	824
Assen	3	22	42	55	57	179	—	10	25	31	32	98	25	302	21
Borger	1	28	24	48	66	167	—	9	25	41	33	108	86	361	202
Emmen	8	72	170	184	220	654	2	42	107	163	166	480	2061	3195	71
Hoogeveen . . .	2	24	54	48	53	181	—	9	16	21	28	74	96	351	32
Meppel	—	40	6	64	68	239	1	21	28	23	50	123	49	411	30
Odoorn	1	22	45	61	66	195	1	10	34	50	57	152	536	883	55
Provincie Drenthe .	38	301	581	672	766	2358	13	145	331	464	530	1483	3253	7094	796
9de district . . .	203	1489	2434	2974	3359	10459	113	708	1458	1858	2111	6248	4117	20824	2445
Het Rijk 1915 . .	1956	14625	23740	26418	29679	96418	1033	9277	15512	17950	20225	63997	19941	180356	24161
„ „ 1914 . .	1621	12923	22529	27437	28483	92993	917	8104	14311	18234	18795	60361	17509	170863	24356

Staat 7.

OVERZICHT van de processen-verbaal, opgemaakt in

Gebied, waar de overtredingen werden geconstateerd.	Werkzaamheden in een werkplaats.				LOOP							
					Brood bezorgen.				Melk bezorgen.			
	Arbeids-inspectie.	Gemeente-politie.	Rijkspolitie.	Koninklijke Marechaussée.	Arbeids-inspectie.	Gemeente-politie.	Rijkspolitie.	Koninklijke Marechaussée.	Arbeids-inspectie.	Gemeente-politie.	Rijkspolitie.	Koninklijke Marechaussée.
1e district	—	—	1	7	—	1	—	—	—	—	—	—
Vlissingen	—	1	—	—	—	—	—	-	—	—	—	—
Tilburg	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Breda	-	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Overig 2e district	—	—	1	1	—	—	2	1	—	—	—	—
Rotterdam	—	5	—	—	—	1	—	—	—	8	—	—
Delft	—	1	—	—	—	11	—	—	—	—	—	—
Dordrecht.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Schiedam	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—
Overig 3e district	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
's Gravenhage	2	3	—	—	3	8	—	—	1	10	—	—
Gouda	1	3	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—
Overig Z.-Holland 4e district .	4	2	9	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Utrecht (Stad)	—	2	—	—	—	5	—	—	—	1	—	—
Amersfoort	—	1	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—
Overig deel provincie Utrecht .	2	4	8	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Amsterdam	4	2	—	—	2	12	—	—	—	26	—	—
Overig 5e district	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Haarlem	—	5	—	—	—	14	—	—	—	10	—	—
Zaandam	1	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—
Overig 6e district	—	2	2	—	—	5	1	—	—	5	—	—
Apeldoorn	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
Arnhem	—	—	—	—	2	—	—	—	4	—	—	—
Harderwijk	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Overig 7e district	4	3	3	2	—	7	1	—	—	1	—	—
Deventer	—	1	—	1	—	3	—	—	—	—	—	—
Enschedé	—	1	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—
Zwolle	—	—	—	—	—	11	—	—	—	—	—	—
Overig 8e district	—	5	6	2	—	8	—	2	—	—	—	—
Groningen (Stad)	—	—	—	—	1	9	—	—	—	—	—	—
Leeuwarden	—	—	—	—	—	1	—	4	—	—	—	—
Overig 9e district	26	—	11	4	3	2	5	3	—	—	—	—
Het Rijk . . .	47	55	42	17	12	114	10	10	5	62	1	—

[1]) Opgemaakt in vereeniging met de gemeentepolitie.

.915 wegens overtreding van artikel 4 der Arbeidswet 1911.

VERK.								Verschillende andere werkzaamheden.				Totaal.
Couranten bezorgen.				Voor div. andere bedrijven.								
Arbeids-inspectie.	Gemeente-politie.	Rijkspolitie.	Koninklijke Marechaussée.	Arbeids-inspectie.	Gemeente-politie.	Rijkspolitie.	Koninklijke Marechaussée.	Arbeids-inspectie.	Gemeente-politie.	Rijkspolitie.	Koninklijke Marechaussée.	
—	—	1	—	2	4	—	—	—	1	—	1	18
—	—	—	—	—	12	—	—	—	2	—	—	15
—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
—	—	—	—	2	—	—	—	2	6	3	1	19
—	13	—	—	—	19	—	—	—	8	—	—	54
—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	18
—	—	—	—	—	7	—	—	—	1	—	—	8
—	—	—	—	—	3	1	—	—	2	3	—	11
—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	3
2	1	—	—	3	21	—	—	—	6	—	—	60
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
—	—	2	—	—	1	2	—	—	—	14	—	35
4	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	15
—	1	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	9
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	16
—	2	—	—	—	6	—	—	—	1	—	—	55
—	—	—	—	—	1	1 [1])	—	—	—	1	—	4
—	3	—	—	—	16	—	—	—	2	—	—	50
—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	11
—	5	—	—	—	15	—	—	—	—	—	—	35
1	—	—	—	3	2	—	—	—	—	—	—	8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12
—	—	—	—	—	1	—	—	—	3	—	—	25
—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6
—	—	—	—	—	8	—	—	—	1	—	—	13
—	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	21
—	—	—	—	—	2	—	2	—	—	1	—	28
1	—	—	—	—	12	—	—	1	1	—	—	25
—	—	—	—	—	3	—	2	—	—	—	1	11
—	—	—	—	—	1	1	1	—	—	3	13	73
8	27	3	—	10	162	5	5	3	36	26	16	676

Staat 8*a*.

OVERZICHT van de gedurende het jaar 1915, door de Arbeidsinspectie, Rijks- en Gemeentepolitie opgemaakte processen-verbaal, wegens overtreding van artikel 6 der Arbeidswet 1911, gerangschikt naar de bedrijven, waarin de overtredingen werden geconstateerd.

	BEDRIJVEN.	1ste district.	2de district.	3de district.	4de district.	5de district.	6de district.	7de district.	8ste district.	9de district.	Het Rijk.
I.	Glasfabriek	—	—	4	—	—	—	—	—	1	5
	Steenfabriek	2	—	—	3	—	—	—	—	—	5
III.	Drukkerij	1	1	4	2	—	2	—	6	1	17
IV.	Behangerij-Stoffeerderij . .	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2
	Bouwbedrijf	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
	Lood- en zinkwerkerij. . .	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
	Metselbedrijf	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
	Schildersbedrijf	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
	Timmerbedrijf	2	—	—	2	—	—	1	—	—	5
V.	Chemicaliënfabriek	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
	Olieslagerij.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
VI.	Eik- en teenschillerij . . .	—	—	—	—	—	—	2	1	3	6
	Hoepelmakerij	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
	Jaloezieënmakerij	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
	Kistenmakerij.	2	—	—	—	—	1	—	—	—	3
	Klompenmakerij	1	—	—	—	—	—	1	—	—	2
	Kuiperij.	—	3	2	—	—	—	—	2	—	7
	Mandenmakerij	1	—	1	1	—	—	1	—	—	4
	Mattenmakerij	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
	Meubelmakerij	—	—	—	—	—	2	1	—	—	3
	Lijstenmakerij	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
	Stoelenmatterij	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
VII.	Beddenfabriek	—	—	1	1	—	—	—	—	—	2
	Bontwerkerij	—	—	1	2	—	—	—	—	—	3
	Confectiewerkplaats. . . .	1	—	1	—	1	2	—	—	—	5
	Corsettenatelier	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
	Dameshoedenmakerij . . .	—	5	3	2	—	—	3	3	1	17
	Dameskleermakerij	3	1	3	7	4	1	4	1	2	26
	Haarbewerkingsatelier. . .	—	1	1	—	—	—	—	—	—	2
	Kleermakerij	1	2	1	2	1	2	1	1	—	11
	Knoopenfabriek	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
	Lingeriewerkplaats	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
	Parapluiefabriek	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2
	Stroohoedenfabriek	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
	Wasch- en strijkinrichting .	—	4	4	21	9	15	5	—	1	59
	Zijden lampenkappenmakerij	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1

BEDRIJVEN.	1ste district.	2de district.	3de district.	4de district.	5de district.	6de district.	7de district.	8ste district.	9de district.	Het Rijk.
IX. Drijfriemenfabriek	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Leerlooierij	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Schoenfabriek en -makerij	1	8	2	2	2	2	3	3	—	23
X. Veenderij	—	—	—	—	—	—	—	2	23	25
XI. Schroevenfabriek	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Smederij	3	4	5	2	1	6	5	7	1	34
Verzinkerij	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
IJzergieterij	—	3	—	—	—	—	—	—	—	3
XII. Constructiewerkplaats	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Electrische installatie	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Fabriek van rijwielonderdeelen	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Gloeilampenfabriek	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Instrumentmakerij	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Machinefabriek	—	1	—	—	—	—	—	—	2	3
Rijwielherstelplaats	—	—	1	2	1	3	4	3	—	14
Uurwerkmakerij	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
XIII. Rijtuigmakerij	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2
Scheepsbouwerij	—	3	—	—	2	—	1	—	2	8
Wagenmakerij	1	—	1	—	—	—	—	—	—	2
XIV. Boekbinderij	—	—	—	2	—	—	—	—	—	2
Papierfabriek	1	—	—	—	—	—	2	—	—	3
Papierwarenfabriek	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
XV*a*. Spinnerij	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Tricotfabriek	—	2	—	—	1	—	—	—	—	3
Wattenfabriek	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Weverij	1	—	—	—	—	—	—	3	—	4
XV*b*. Nettenboeterij	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2
Vlasserij	—	4	—	—	—	—	—	—	—	4
XVII*a*. Brood-, koek-, beschuit- en banketbakkerij	8	4	23	24	6	11	18	16	20	130
XVII*b*. Graanmalerij	—	—	1	—	—	—	1	1	—	3
XVII*c*. Zuivelinrichting	—	1	3	—	—	—	1	—	2	7
XVII*d*. Sigarenmakerij	6	2	—	—	2	—	—	—	—	10
Sigarettenfabriek	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2
Tabakshandel	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
XVII*e*. Aardappelmeelfabriek	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1
Bierbottelarij	—	1	—	2	1	1	2	—	—	7

BEDRIJVEN.	1ste district.	2de district.	3de district.	4de district.	5de district.	6de district.	7de district.	8ste district.	9de district.	Het Rijk.
XVII*e*. Cacao- en chocoladefabriek	—	3	—	—	1	2	—	—	—	6
Cichoreifabriek	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
Darmenzouterij	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Eierenhandel	—	—	2	—	—	3	—	—	—	5
Groentendrogerij	-	1	1	—	—	—	—	—	—	2
Groentenpakkerij	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Hooiperserij	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Jam- en vruchtensapfabriek	—	1	—	1	—	—	1	—	—	3
Mineraalwaterfabriek . .	—	—	1	2	—	—	—	—	—	3
Pindapellerij en schaverij .	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Plantenboterfabriek . . .	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Poeliersbedrijf	—	—	—	—	2	2	—	—	—	4
Praeservenfabriek . . .	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Suikerwerken	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Vischhandel, -inmakerij en -rookerij	—	—	2	1	—	2	—	—	—	5
Vleeschhouwerij	—	2	12	31	4	20	4	19	14	106
Vleeschwarenfabriek . .	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Tot geen der 17 nijverheidsgroepen behoorende:										
Courantenbezorgen . . .	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Totaal . . .	38	63	89	117	47	80	67	75	78	654

Staat 8*b*.

OVERZICHT van de wegens overtreding van art. 6 der Arbeidswet 1911 opgemaakte processen-verbaal, naar de districten en de verbalisanten.

Processen-verbaal opgemaakt door:	1ste district.	2de district.	3de district.	4de district.	5de district.	6de district.	7de district.	8ste district.	9de district.	Totaal.
Rijksveldwacht	3	1	12	18	2	14	9	4	13	76
Koninklijke Marechaussée. . . .	23	18	—	—	—	—	9	24	23	97
Gemeentepolitie	6	23	71	80	29	59	40	39	12	359
Arbeidsinspectie	6	21	6	19	16	7	9	8	30	122
Totaal . . .	38	63	89	117	47	80	67	75	78	654

ALPHABETISCHE KLAPPER.

Aardewerkfabrieken. (Zie Keramische Industrie).

Acetyleen ontwikkeltoestellen.
Ongevallen door —. 131.

Afvalwater.
Voorgeschreven behandeling van het — van een stijfselfabriek. 260.

Amarilsteenen.
Verwondingen door het springen van —. 145.

Anthrax (Miltvuur-).
Bespreking van gevallen van —. 221, 224.

Arbeidsbesluit.
Naleving van het —. 41.

Arbeidsduur.
Maximum — in het steenhouwersbedrijf. 2.
Overtredingen van het bepaalde betreffende —. 56.
Overschrijden van den geoorloofden — in veenderijen. 248.

Arbeidsinspectie.
Personeel der —. 3—8.

Arbeidskaarten.
Onduidelijkheid der waarschuwing op de achterzijde der —. 38.
Vergelijkend overzicht van het aantal afgegeven — voor 12- en 13-jarigen op ult°. Dec. 1912 t/m. 1915. 40.
Naleving van het bepaalde omtrent —. 79.
— in de veenderijen. 249.

Arbeidslijsten.
Mededeelingen omtrent —. 81.
— in steenhouwerswerkplaatsen. 120.
— in de veenderijen. 249.

Arbeidsregisters.
— in de veenderijen. 249.

Arbeidswet 1911.
Naleving der —. 36.
Buitenwerkingstelling der —. 82.
Naleving der — in het veenderijbedrijf, 247.

Artikelen.
Art. 1 der Arbeidswet 1911. 36.
Art. 2, 1ste lid der Arbeidswet 1911. 36.
Art. 4 der Arbeidswet 1911. 37.
Art. 22, 4de lid der Arbeidswet 1911. 37.
Art. 5 der Arbeidswet 1911. 41.
Art. 6 „ „ „ 54.
Art. 7 „ „ „ 69.
Art. 8 „ „ „ 76.
Art. 9 „ „ „ 77.
Art. 10 „ „ „ 77.
Art. 11 „ „ „ 78.
Art. 12 „ „ „ 78.
Art. 13 „ „ „ 79.
Art. 19, 1ste lid der Arbeidswet 1911. 82.
Art. 2 t.m. 5 der Veiligheidswet. 84.
Art. 6 en 7 „ „ 85.
Art. 236 van het Veiligheidsbesluit 1913. 109.
Art. 2, 3 en 4 der Steenhouwerswet. 115.
Art. 5 der Steenhouwerswet. 116.
Art. 6, 7, 8 en 17 der Steenhouwerswet. 116.
Art. 9 en 13 der Steenhouwerswet. 118.
Art. 21 der Arbeidswet. 218.

Autogeen lasschen.
Oogbeschutting bij —. 236.

Bedwelming of verstikking.
Ongevallen door —. 133.

Beeldhouwerswerkplaatsen.
Vrijstelling van bepalingen der Steenhouwerswet verleend voor —. 119.

Benzineberging.
Naleving der voorschriften aangaande —. 89.

Benzolvergiftiging.
Bespreking van een geval van —. 221, 224.
— in een sproeiwagen. 229.

Beroepen.
Bespreking der ingestelde —. 111.

Beroepswet.
Werkzaamheden in verband met de bepalingen der —. 33.

Beroepsziekten.
De aangifte van —. 218.

Beveiligingen.
Voorgeschreven —. 100—104.

Bevochtigings- tevens ventilatieinrichtingen.
Voorbeelden van den invloed van —. 49.

Boormachines.
Onvoldoend beveiligde —. 43.
Ongevallen door kamraderen van —. 145.

Bouwbedrijven.
Ongevallen in —. 142.
Nota omtrent de werkloosheid in de —. 357.

Bouwplannen.
Bespreking met het districtshoofd der —. 84, 116.

Brand.
Maatregelen ter voorkoming van —. 89.
Vermelding van fabrieksbranden. 89.
Het voorkomen van ongevallen bij —. 90.

Broodbakkersbedrijf.
Nachtarbeid in het —. 181.

Bruinsteenpoeder.
Nadeelige invloed van —. 229.

Bijzondere opdrachten.
— 12.
— aan den Electrotechnisch-ingenieur. 25.

Cacaofabriek.
Huidzweren bij arbeiders, werkende in een —. 234.

Caissonwet.
Werkzaamheden in verband met de —. 34.

Centrifuges.
Beveiliging van —. 101.
Ongevallen aan —. 143.

Certificaten van Oorsprong.
Bemoeiingen inzake —. 296.

Cirkelzagen.
Ongevallen met —. 126.

„Coup de chaleur" of „Hitzschlag".
— in een vloerzeilenfabriek. 234.

Crisiswerkzaamheden. (Zie Mobilisatie.)

Dagverlichting.
Onvoldoende —. 46, 88, 117.

Dakbeschieting.
— geëischt. 46.

Dampen en gassen, schadelijke.
Naleving van de bepalingen betreffende het beletten of tegengaan van het ontstaan of verspreiden van —. 45, 98.
Bestrijding van rook en hinderlijke —. 257.

Degelpersen.
Defecte beveiliging aan een degelpers. 44.
Ongevallen met —. 140.

Drinkwater.
Het verstrekken van goed —. 111.

Drukkerijen.
Geneeskundig onderzoek van beschermd drukkerspersoneel. — 205.
Eindresultaat van de keuringen voor drukkerijen over het geheele Rijk. — 210.

Drijfwerk.
Beveiliging van —. 100.
Ongevallen bij —. 122.

Eerste hulp bij ongevallen.
Het verschaffen van —. 108.

Eikschillersbedrijf.
Mededeelingen omtrent arbeidstoestanden in het —. 251.

Electrische installaties.
Electrische beveiliging van een draaistroom turbinegenerator. 265.
— in de vluchtoorden en kampen. 266.

Electriciteit.
Ongevallen door —. 134.
Mededeelingen van electrotechnischen aard. 265.

Enquête.
— naar de toestanden bij de gedwongen winkelnering. 11.
— ter voorbereiding der maximumprijzenregeling van turf. 11.

Fabrieksscholen.
Mededeelingen omtrent —. 270.

Gehaktmachines.
Ongevallen met —. 157.

Geïnterneerden.
Bemoeiingen inzake tewerkstelling van —. 295.

Geneeskundig Onderzoek. (Zie ook Keuringen.)
Geneesheeren aangewezen voor het — van beschermde personen. 8, 9, 10.
Bijzonder — naar gevolgen van den vlassersarbeid in Friesland. 199.

Giftbedrijven.
Mededeelingen betreffende —. 47.

Glasfabrieken.
Het polijsten met loodhoudende stof door vrouwelijke personen in —. 47.
Nachtarbeid door jeugdige personen in —. 57.
Gevaar voor loodvergiftiging in —. 229.

Glansstootmachine.
Ongeval aan een —. 145.

Graanmalerijen.
Veiligheidsvoorschriften voor —. 102.

Groentenzouterijen en -inmakerijen.
Kinderarbeid in —. 36.
Huisarbeid voor —. 187.

Haringspeterijen.
Geneeskundig onderzoek van haringspeetsters. — 188.
Mededeelingen omtrent —. 241.

Havenbedrijf.
Onderzoek naar de toestanden in het —. 11.

Hefwerktuigen.
Ongevallen door —. 125.

Hennephekelarijen.
Geneeskundig onderzoek van beschermd personeel in —. 199.

Hinderwet.
Werkzaamheden in verband met de —. 25.

Houtbewerkingsmachines.
Proces-verbaal opgemaakt wegens onbeschutte —. 43.

Huidaandoeningen.
Bespreking van —. 222, 227.
Huidlijden bij arbeiders in een lijnkoekenfabriek. 233.
Huidzweren bij arbeiders in een cacaofabriek. 234.
Huidinfecties bij arbeiders in katoenafval-spinnerij. 234.

Huisindustrie.
Mededeelingen omtrent —. 187.

Katoenspinnerijen.
Overwerk van onbeschermde personen in —. 185.
Huidinfecties geconstateerd in katoenafval-spinnerij. 234.

Kantoorbedienden.
Onderzoek naar de arbeidsvoorwaarden van —. 11.

Keramische Industrie.
Geneeskundig onderzoek van vrouwen in de —. 192.

Keuringen.
— van haringspeetsters. 188.
— van vrouwen, werkzaam in steenfabrieken. 190.
— van vrouwen, in de keramische industrie. 192.
— van het beschermde personeel in handvlasserijen en hennephekelarijen. 195.
— van jeugdige personen, werkzaam in de textielfabrieken in Enschedé. 203.
— van beschermd drukkerspersoneel. 205.
— van een loodbrandersleerling. 211.
— van jongens, werkzaam in een vleeschwarenfabriek. 211.
— van steenhouwers. (Verplichte). 115, 211.
— van steenhouwers. (Onverplichte). 116, 215.
— van steenhouwersleerlingen der Amsterdamsche Ambachtsschool. 218.

Kinderen. (Zie ook Leerplicht).
Arbeid van — in groentenzouterijen. 36.
Loopwerk door —. 38.
Staatje, vermeldende het aantal processen-verbaal, opgemaakt wegens verboden kinderarbeid, in de verschillende districten. 39.
Arbeid van 12-jarige — in fabrieken en werkplaatsen. Zie staat 6.
Arbeid van — in de veenderijen. 247.

Klachten.
Overzicht der ingekomen —. 18.

Kleedkamers en Schaftlokalen.
Mededeelingen betreffende —. 93.

Kleermakerij.
Huisindustrie in de —. 187.

Kneedmachines.
Ongevallen door —. 129.

Koffiehuis- en hôtelbedienden.
Onderzoek naar de werktijden van —. 11.

Kookcursussen.
Mededeelingen omtrent —. 281.

Kooloxydevergiftiging.
Geval van —. 221.

Korenmolen.
Ongeval in een —. 157.

Krachtwerktuigen.
Optreden van jeugdige personen als machinist of stoker bij —. 42,
Ongevallen bij —. 151.

Kwikvergiftiging.
Bespreking van een geval van —. 221.

Kunstlicht.
Het werken met — tusschen 9 v. m. en 3 n. m. 46.

Leerplicht.
Staat, aangevende het aan leerplichtige kinderen verleende landbouwverlof te Sappemeer. 37.

Liften.
Ongevallen met —. 124.

Longlijden.
Overzicht van het aantal jongens, werkzaam in vlasserijen, bij wie een longafwijking gevonden werd. 200.
Overzicht van de geconstateerde longafwijkingen bij steenhouwers. 215. 216.
Vermelding van gevallen van —. 221. 225.

Loodbedrijven.
Mededeelingen betreffende —. 47.

Loodvergiftiging.
Vermelding van gevallen van —. 221. 225. 228.
Aantal gevallen van — in de 4 loodwitfabrieken in 1915. 238.

Loodwitfabrieken.
Maandelijksch onderzoek van het personeel, werkzaam in —. 237.

Loopwerk.
— door kinderen. 38. 41.
Totaal aantal processen-verbaal wegens — opgemaakt, in de verschillende districten. 39.

Loshangend haar.
Verbod van arbeid van vrouwen en meisjes met —. 42.

Luchtruimte, vrije.
Mededeelingen betreffende de — — in de werklokalen. 47. 85.

Luchtverversching.
Naleving van de bepalingen betreffende —. 45. 86. 117.
Voorbeelden van den invloed van bevochtigings- tevens ventilatie-inrichtingen. 49.

Lumbago.
Aangegeven gevallen van —. 235.

Lijnkoekenfabriek.
Huidlijden geconstateerd bij arbeiders, werkende in een —. 233.

Machinist of Stoker.
Optreden van jeugdige personen als —. 42.

Mangels.
Ongevallen met —. 142.

Medewerking.
— der Gemeentepolitie, de Rijksveldwacht en de Marechaussée, 14.
— van andere zijde. 18.
— van schooltoezicht. 18.
— van den kantonrechter te Zuidbroek. 37.
— van schoolhoofden. 38.

Mengbak.
Arbeid in den — in veenderijen door jongens beneden 15 jaar. 248.

Mengmachines.
Ongevallen door —. 129.

Miltvuur. (Zie **Anthrax.**)

Middagrust.
— in de textielfabrieken in Overijsel. 185.

Mobilisatie.
Werkzaamheden der Arbeidsinspectie in verband met de —. 293.
Werkzaamheden voor het Koninklijk Nationaal Steuncomité. 293.
Verlofaanvragen van militairen. 294.
Tewerkstelling van geinterneerden. 295.
Invloed van de — op den vrouwenarbeid. 321.

Molens. (Zie **Windmolens.**)

Nachtarbeid.
— door jeugdige personen. 57.
— door steenhouwers. 119.
— in het broodbakkersbedrijf. 181.

Onderwijs.
Staat, aangevende het aantal leerlingen dat te Sappemeer „landbouwverlof” kreeg. 37.
Instellingen van —, door werkgevers beheerd of gesteund. 270.
Herhalings —. 270.
— in vrouwelijke handwerken en huishoudelijke kundigheden. 280.

Ongevallen.
— bij krachtwerktuigen. 121.
— bij drijfwerk. 122.
— met liften. 124.
— door hefwerktuigen. 125.
— met cirkelzagen. 126.
— door vlakbanken. 129.
— door van dikte-banken. 129.
— met stempelpersen. 129.
— door een exhaustor. 129.
— door meng- en kneedmachines. 129.
— door acetyleen-ontwikkelaars. 131.
— door ontploffing en verbranding. 132.
— door bedwelming of verstikking. 133.
— door electriciteit. 134.
— in de Geldersche steenfabrieken. 139.
— in de steenindustrie. 140.
— in boek- en steendrukkerijen. 140.
— met degelpersen. 140.
— door steigers. 142.
— met crinpluismachines in stoffeerderswerkplaatsen. 142.
— met koude mangels. 142.
— met stoommangels. 143.
— aan strijkmachines. 143.
— aan wringmachine. 143.
— met centrifuges. 143.
— aan een waschmachine. 143.
— in de schoennijverheid. 144.
— met de karrenwals in looierijen. 144.
— aan een glansstootmachine. 145.
— door kamraderen van boormachines en draaibanken. 145.
— door het springen van amarilsteenen. 145.
— aan papiermachines. 145.
— aan zakkenplakmachines. 145.
— in de textielindustrie. 146.
— met deegwalsen. 156.
— met gehaktmachines. 157.
— in een korenmolen. 157.
— met doodelijken afloop. 160.

Ontploffing.
— in een gloeikousjesfabriek. 102.
Ongevallen door —. 132.

Ongevallen- en Beroepswet.
Werkzaamheden in verband met de bepalingen der —. 33.

Oogverwondingen.
— in laboratoria van zuivelfabrieken. 44.
Aangegeven gevallen van zweren van het hoornvlies en het bindvlies van het oog. 223.
Oogbeschutting bij het autogeen lasschen. 236.

Openbare Wateren.
Maatregelen ter voorkoming van de verontreiniging van —. 260.

Overkleeren.
Het dragen van — in de loodbedrijven. 48.

Overwerk.
Vergunningen tot —. 62.
Vergunningen tot — voor langer dan 6 dagen. 65.
Machtigingen tot — zonder voorafgaande vergunning. 68.
— van onbeschermde personen in katoenspinnerijen. 185.

Papierfabrieken.
Nachtarbeid door jeugdige personen in —. 58.

Papiermachines.
Ongevallen aan —. 145.

Passementfabrieken.
Toezicht op het vervaardigen van passementwerk voor het Departement van Koloniën. 13.
Buitenwerkingstellen der arbeidswet in — te Breda. 82.

Personeel der Arbeidsinspectie.
— werkzaam in den Centralen Dienst. 3.
— werkzaam in de districten. 4.
Uitbreiding van het —. 6.
Mutaties van het —. 7, 8.

Politie.
Medewerking der —. 14.

Privaten.
Mededeelingen betreffende —. 46, 95.

Processen-verbaal.
Overzicht der —, opgemaakt door Arbeidsinspectie, Rijks- en Gemeente-politie wegens overtreding der Arbeids- Veiligheids- en Steenhouwers-wet. 16.
— opgemaakt wegens verboden kinderarbeid. 38, 41.
Aantal —, in de verschillende districten opgemaakt wegens verboden kinderarbeid. 39.
Totaal aantal —, in de verschillende districten opgemaakt wegens loop-werk. 39.

—, opgemaakt wegens het verkoopen of te koop aanbieden van voorwerpen door jeugdige personen tusschen 9 u. n.m. en 5 u. v.m. 41.
—, opgemaakt wegens het verrichten van kruiwerk in de veenderijen. 41.
—, „ wegens verboden arbeid van jeugdige personen op steigers, e. a. 42.
—, „ wegens het optreden van jeugdige personen als machinist of stoker bij krachtwertuigen en stoomketels. 42.
—, opgemaakt wegens arbeid van jeudige personen in windmolens. 42.
—, „ wegens de tewerkstelling van jeugdige personen aan onbeschutte houtbewerkingsmachines. 43.
—, opgemaakt wegens te hooge temperatuur. 45, 49.
—, „ wegens het ontbreken van privaten. 46.
—, „ wegens het drogen van tabak in het werklokaal. 48.
—, „ wegens het overschrijden van den wettelijk geoorloofden arbeidsduur. 57.
—, opgemaakt wegens nachtarbeid van jeugdige personen. 58.
—, „ „ overtreding van het bepaalde omtrent den vrijen Zaterdagmiddag. 62.
—, opgemaakt wegens overtreding van het bepaalde omtrent de rusttijden. 70.
—, „ „ Zondagsarbeid. 77.
—, „ „ het weigeren de noodige inlichtingen te verstrekken. 82.
—, opgemaakt wegens het ontbreken van wasch- en badgelegenheden. 97.
—, „ „ onvoldoende beveiligingen. 103.
—, „ „ het ontbreken van een verbandkist. 108.
—, „ „ het niet verstrekken van goed drinkwater. 111.
—, „ „ overtredingen van Steenhouwerswet of Steenhouwersbesluit. 117, 119.
—, opgemaakt wegens het tewerkstellen der z.g. „zeejongens". 241.
—, „ in de veenderijen van het 8e en 9e district. 250.
—, „ tegen eikschillers. 251.

Publicaties.
Vermelding der in 1915 verschenen —. 13.

Rechtelijke beslissingen.
Belangrijke —. 167.

Rookbestrijding. 257.

Rusttijden.
Naleving van het bepaalde omtrent de —. 69.
Voorgeschreven extra —. 71.
Afwijkingen van het bepaalde omtrent —. 71.
— in de veenderijen. 248.

Schaftlokalen.
Mededeelingen betreffende —. 93, 117.

Scheepswerven.
Beveiliging op —. 103.
Geval van loodvergiftiging op een scheepswerf. 225.
Gevallen van lumbago en van torticollis voorgekomen bij arbeiders op —. 235.

Schoenfabrieken.
Ongevallen in de — in het 2e district. 144.

Sigarenfabrieken.
Naleving der bepalingen betreffende de lokalen, waarin sigaren worden gemaakt of tabak in drogen toestand wordt verwerkt. 48.
Huisarbeid in de sigarenindustrie in Noord-Brabant. 187.
Vakonderwijs voor sigarenmakers. 272.

Slagerijen.
Onbeveiligde vleeschsnijmachines in —. 44.

Slijpsteenen.
Beveiliging van —. 102.

Smederijen.
Onbeveiligde boormachines in —. 43.

Staar.
Aangegeven geval van —. 223.

Steenhouwers.
Maximum arbeidsduur voor —. 2.
Naleving der — wet. 113.
Oprichting van nieuwe — werkplaatsen. 113.
— kaarten en verplichte keuringen. 115.
Vrijwillig geneeskundig onderzoek van —. 116.
Verlenging van vrijstellingen van de — wet. 117.
Overtredingen van het bepaalde betreffende den werktijd. 119.
Processen-verbaal opgemaakt wegens overtredingen van — wet of — besluit. 117. 119.
Verplichte keuringen van —. 211.
Onverplichte keuringen van —. 215.
Keuring van — leerlingen der Amsterdamsche Ambachtsschool. 218.

Steenindustrie.
Naleving der bepalingen betreffende steen- en pannenbakkerijen. 54.
Ongevallen in de —. 139.
Geneeskundig onderzoek van vrouwen, werkzaam in steenfabrieken. 190.

Steenkolen.
Bemoeiingen inzake — voorziening. 297.

Steigers en Stellingen.
Verboden arbeid voor jeugdige personen op —. 42.
Het vallen van — 142.

Stempelpersen.
Niet gebruiken van de beveiliging van zeep —. 44.
Ongevallen met —. 129.

Steuncomité 1914 (Koninklijk Nationaal).
Werkzaamheden der Arbeidsinspectie voor het —. 293.

Stofbestrijding.
Mededeelingen omtrent —. 98.

Stokerscursussen. 259.

Stoomketels.
Optreden van jeugdige personen als machinist of stoker bij —. 42.
Verwondingen door uitslaande vlammen bij — en proeven ter voorkoming hiervan. 122.

Stoommangels. (Zie Mangels.)

Strijkmachines.
Ongevallen aan —. 143.

Sublimaat.
— gebruik bij de fabricage van droge elementen voor batterijen in electrische zaklantaarns. 229.

Temperatuur.
Mededeeling omtrent arbeid bij hooge —. 45.
Opnamen van — en vochtigheidsgraad in de textielindustrie. 48.
Het bevorderen van een dragelijke —. 97.

Terpentijn.
— vergiftiging bij een bootwerker. 230.

Tetanus.
Geval van — 223.

Textielindustrie.
Het reinigen en smeren van werktuigen in de —. 43.
Opnamen van temperatuur en vochtigheidsgraad in de —. 48.
Buitenwerkingstelling der Arbeidswet voor 3 textielfabrieken in Enschedé en Lonneker. 83.
Ongevallen, voorgekomen in de —. 146.
Werktijden in de —. 182.
Middagrust in de — in Overijsel. 185.
Keuring van jeugdige personen, werkzaam in de — in Enschedé. 203.

Tetrachlooraethaan.
Het voorkomen van — in verven en lakken. 231.

Tuinbouw.
Kinderarbeid in met den — verband houdende bedrijven. 36.
Werkzaamheden, voorafgaande aan het conserveeren van groenten, vallen buiten het begrip —. 167.

Turf.
Personeel, werkzaam gesteld ter voorbereiding der maximumprijzenregeling voor den verkoop van —. 11.
Onderzoek naar de aanwezige voorraden — en naar de prijzen. 297.
Prijsregeling der —. 434.

Uniformwerk.
Uitgifte van —. 299.

Vakonderwijs.
Mededeelingen omtrent —. 270.
— voor sigarenmakers. 272.

Veiligheidswet.
Herziening —. 1.
Naleving der —. 84.

Veiligheidsbesluit 1913.
Herziening —. 2.
Naleving van de bepalingen van het —. 85.

Veenderijen.
Kruiwerk in de —. 41, 248.
Mededeelingen omtrent arbeidstoestanden in de —. 246.
Kinderarbeid in —. 247.
Rusttijden in —. 248.
Zondagswerk in —. 249.

Veiligheidsbrillen.
Het dragen van —. 44.

Ventilatie. (Zie Luchtverversching.)

Verbandcursussen.
Mededeelingen betreffende —. 35, 108.

Verbranding.
Ongevallen door —. 132.

Verkoopen of te koop aanbieden tusschen 9 u. n.m. en 5 u. v.m. door jeugdige personen.
Proces-verbaal opgemaakt wegens —. 41.

Verlichting.
Onvoldoende —. 46. 88.
Naleving der bepalingen betreffende —, 87.

Verlofaanvragen.
Medewerking der Arbeidsinspectie in verband met — van militairen. 294.

Verslagstaten.
De bij het verslag behoorende staten. 445—464.

Verwarming.
Bemoeiingen inzake —. 46.

Visscherij.
Mededeelingen omtrent arbeidstoestanden in bedrijven, samenhangende met de —. 241.
Processen-verbaal opgemaakt wegens het tewerkstellen der z.g. „zeejongens". 241.

Vlakbanken.
Ongevallen door —. 129.

Vlasserijen.
Stofafzuiging in —. 99.
Ongeval in een vlasserij. 156.
Werktijden in een vlasspinnerij. 183.
Geneeskundig onderzoek van beschermd personeel in —. 195.
Bijzonder onderzoek naar gevolgen van den vlassersarbeid in Friesland. 199.
Overzicht van het aantal jongens, werkzaam in —, bij wie een longafwijking gevonden werd. 200.
Mededeelingen omtrent —. 254.

Vleeschsnijmachines en gehaktmachines.
Onbeveiligde —. 44.

Vloeren.
Het aanbrengen van planken of houten roosters op steenen — geeischt. 46.
Het schrobben der — in de loodbedrijven. 48.

Vrijstelling.
Aantal ingekomen verzoeken om — van bepalingen van het Veiligheidsbesluit 1913. 111.
Verlenging van — van bepalingen van de Steenhouwerswet. 117.

Waschgelegenheden.
Mededeelingen omtrent —. 96, 117.

Wasscherijen en Strijkerijen.
Beveiliging van wringmachines in —. 101.
Ongevallen in —. 142.

Waterverontreiniging. (Zie Openbare wateren.)

Werktijden.
Mededeelingen omtrent —. 176.
— in de textielindustrie. 182.
— in de wollenstoffenindustrie. 182.

Windmolens.
Arbeid van jeugdige personen in —. 42.

Winkels.
Onderzoek naar den arbeid van vrouwen en meisjes in magazijnen en — 11.
Mededeelingen betreffende —, die tevens fabriek of werkplaats zijn. 59.

Winkelnering. (gedwongen.)
Mededeeling omtrent —. 250.

Wollenstoffenindustrie.
Staat van ongevallen, voorgekomen in de — te Tilburg, 155.
Werktijden in de — 182.

Wringmachines.
Beveiliging van —. 101.
Ongevallen aan —. 143.

Zakkenplakmachines.
Ongevallen aan —. 145.

Zaterdagmiddag, vrijen.
Mededeelingen omtrent den —. 62, 177.

Ziektegevallen.
De aangifte van — ingevolge art. 21 Arbeidswet 1911, 218.
—, waarvan de aangifte niet verplicht is. 224.

Zindelijkheid.
Mededeelingen betreffende de — der werklokalen. 46, 95.
Onvoldoende — van steenhouwerswerkplaatsen. 117.

Zinkwitfabrieken.
Loodvergiftiging in —. 228.

Zondagsarbeid.
Mededeelingen omtrent —. 77.
— in de veenderijen. 249.

Zuivelfabrieken.
Het voorkomen van oogverwondingen in laboratoria van — 44.

Zwafelzuurfabriek.
Korter verblijf in een — voorgeschreven. 111.
Keuring van een loodbrandersleerling in een —. 211.

Zweren.
— van de huid. 222, 227.
— van het hoornvlies en het bindvlies van het oog. 223.
Huid — bij arbeiders in een cacaofabriek. 234.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 105486176